

KAŠTELIR

PRAZGODOVINSKA GRADIŠČA IN ETNOBOTANIKA ZA TRAJNOSTNI TURIZEM

KAŠTELIR

PRAPOVIJESNE GRADINE I ETNOBOTANIKA ZA ODRŽIVI TURIZAM

KAŠTELIR

PRAZGODOVINSKA GRADIŠČA IN ETNOBOTANIKA ZA TRAJNOSTNI TURIZEM

KAŠTELIR

PRAPOVIJESNE GRADINE I ETNOBOTANIKA ZA ODRŽIVI TURIZAM

VSEBINA SADRŽAJ

UVODNE BESEDE	1
UVODNE RIJEČI	1
ZGODBE IZ DEŽELE KAŠTELIRJEV	7
PRIČE IZ ZEMLJE KAŠTELIRA	7
Darko Darovec & Žiga Oman	
<i>Življenje v času kaštelirjevi</i>	9
<i>Život u doba kaštelira</i>	29
Patricija Bratina	
<i>Najstarejša zgodovina Komenskega Krasa.</i>	
<i>Štanjel od prazgodovine do poznega Rima</i>	53
<i>Najstarija povijest Komenskog Krasa.</i>	
<i>Štanjel od prapovijesti do kasnog Rima</i>	67
Klara Buršić-Matijašić	
<i>Gradine od Krasa do Kvarnera, dio kulturnog</i>	
<i>i krajobraznog identiteta sjeverne Istre</i>	81
<i>Gradišća od Krasa do Kvarnerja, del kulturne</i>	
<i>in krajinske identitete severne Istre</i>	95
Tatjana Bradara & Nenad Kuzmanović	
<i>Arheološki lokaliteti u Općini Lanišće s osvrtom</i>	
<i>na nalaze iz kaštela Rašpor</i>	109
<i>Arheološke lokacije v Občini Lanišće s prikazom</i>	
<i>najdb iz kaštela Rašpor</i>	117
Nenad Kuzmanović & Kristina Mihovilić	
<i>Novi podaci o gradinama na području Lanišća</i>	127
<i>Novi podatki o gradišćih na območju Lanišća</i>	137

RASTLINE DEŽELE KAŠTELIRJEV 147
BILJKE IZ ZEMLJE KAŠTELIRA 147

Dea Baričević

*Zgodovinski razvoj etnobotaničnih študij zdravilnih
in aromatičnih rastlin v svetu in Sloveniji* 149

*Povijesni razvoj etnobotaničkih studija ljekovitih
i aromatičnih biljaka u svijetu i Sloveniji* 165

Ivana Vitasović-Kosić

Tradicionalno korištenje biljaka Krasa i Istre 181

Tradicionalna uporaba kraških in istrskih rastlin 197

Blanka Ravnjak & Jože Bavcon

Travniki – naša kulturna krajina 221

Travnjaci – naš kulturni krajolik 233

Igor Paušič & Gregor Fištravec

*Interaktivna botanična učna pot – inovativni pristop
spoznavanja lokalne flore z dodano vrednostjo* 249

*Interaktivna botanička edukacijska staza – inovativni
pristup upoznavanju lokalne flore s dodanom vrijednošću* 257

TRAJNOSTNI TURIZEM V DEŽELI KAŠTELIRJEV 271
ODRŽIVI TURIZAM U ZEMLJI KAŠTELIRA 271

Verena Vidrih-Perko

*Arheološka dediščina, zaklad pod našimi nogami.
Pomen interpretacije za varovanje arheološke
dediščine, turizem in trajnostni razvoj* 273

*Arheološka baština, bogatstvo pod našim nogama.
Važnost interpretacije za očuvanje arheološke
baštine, turizam i održivi razvoj* 287

Jasna Potočnik Topler

*Kulturni dogodki kot orodje za razvoj trajnostnega
turizma (na podeželju)* 303

*Kulturni događaji kao sredstvo razvoja za razvoj
održivog turizma (u ruralnim područjima)* 315

Charlie Mansfield & Jasna Potočnik Topler

*An Online Museum of Stories: Literary Travel Writing
for Cultural Tourism Development* 327

*Spletni muzej zgodb: literarno potopisno pisanje
za razvoj kulturnega turizma* 339

*Internetski muzej priča: Književno pisanje putopisa
za razvoj kulturnog turizma* 349

TRAJNOSTNI NAČRT UPRAVLJANJA GRADIŠČ 361
ODRŽIVI NACRT UPRAVLJANJA GRADINA 361

*Vsebinska izhodišča za pripravo načrta upravljanja
za prazgodovinska arheološka najdišča
Kaštelir nad Kortami, Štanjel, Rašpor in Vela Ozida
v okviru projekta Interreg KAŠTELIR* 363

*Sadržajna polazišča z primpremu nacrta upravljanja
za predpovijesna arheološka nalazišta
Kaštelir iznad Korta, Štanjel, Rašpo i Vela Ozida
u okviru Interreg projekta KAŠTELIR* 419

UVODNE BESEDE
UVODNE RIJEČI

KAŠTELJR

Prof. dr. Darko Friš, dekan Filozofske fakultete Univerze v Mariboru

Spoštovani bralci,

pred vami je obsežna, vsebinsko in slikovno bogata strokovna monografija, ki predstavlja rezultat celostne obravnave prazgodovinskih gradišč v okviru Projekta KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa (preko Brkinov, Čičarije in Istre) do Kvarnerja, ki je potekal kot del programa Interreg V–A Slovenija–Hrvaška od oktobra 2018 do junija 2021.

Istra s Krasom, Čičarijo in Brkini ter del Kvarnerja si delijo skupne naravne danosti, kakor tudi skupno zgodovino. Gosto poseljeno ozemlje, o čemer priča presenetljiva gostota gradišč iz tega obdobja (poimenovanih tudi kaštelirji, kasteljeri, zidine), danes skoraj popolnoma pozabljene kulturne dediščine območja, je bilo v prazgodovini enotno, zato brez čezmejnega sodelovanja ni bilo mogoče doseči projektnih ciljev in rezultatov.

S projektom smo želeli obuditi starodavno povezanost življenja ljudi z rastlinami in jo predstaviti sodobnemu času primerno na način, da bo služila trajnostnem čezmejnem turizmu, razvoju podeželja in sonaravnem ravnanju z okoljem. Rdeča nit projekta so ostanki gradišč, ki so se pri nas pojavila v bronasti, razcvet pa doživela v železni dobi. Danes jih zaraščata grmovje in gozd. Z izseljevanjem, zaraščanjem, izgubo tradicije in povezav s starodavno preteklostjo, se izgublja tudi znanje o tam rastočih rastlinah in njihovi uporabi. Zato smo želeli ta znanja obuditi, predstaviti in vzbuditi zanimanje tako pri turistih, kot pri domačinih, ki bi z novimi turističnimi produkti lahko ustvarjali tradicionalne izdelke po starih metodah in recepturah.

V projektu so poleg **Filozofske fakultete ter Fakultete za naravoslovje in matematiko Univerze v Mariboru** kot projektne partnerji sodelovali še: **Občina Komen** kot vodilni partner, **Občina Izola** ter **Inštitut IRRIS**; kot hrvaški partnerji pa: **Istrska županija, Občina Lanišče, Občina Mošćenička Draga in Park prirode Učka**.

Univerza v Mariboru je bila preko vključenih fakultet zadolžena za pripravo vsebin iz področja zgodovine, arhitekture in botanike, obenem pa je z vključevanjem študentov v izobraževanje in prakso na celotnem projektne območju skrbela za izobraževanje o kulturni dediščini in ohranjanju narave. Za Univerzo v Mariboru projekt predstavlja po eni strani izkazovanje aktivne udeležbe v javnem prostoru na področju kulturne dediščine in ohranjanja narave, proučevanja arheobotanike, trajnostnega razvoja, po drugi strani pa na tak način težimo k vzpostavitvi novih partnerstev tako znotraj, kot tudi izven države.

Poštovani čitatelji,

pred vama je opsežna, sadržajem bogata i slikovita stručna monografija, koja je rezultat opsežne rasprave o prapovijesnim gradinama u okviru Projekta KAŠTELIR – Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa (preko Brkina, Čičarije i Istre) do Kvarnera, koji se odvijao se u sklopu programa Interreg V–A Slovenija–Hrvatska od listopada 2018. do lipnja 2021. godine.

Istra s Krasom, Čičarijom i Brkini te dio Kvarnera dijele zajedničke prirodne značajke, kao i zajedničku povijest. Gusto naseljeni teritorij, o čemu svjedoči iznenađujuća gustoća gradina iz ovog razdoblja (zvanih također kašteliri, kašteljeri, zidine), koji su danas skoro potpuno zaboravljena kulturna baština tog područja, u prapovijesti je bio ujedinjen, zato bez prekogranične suradnje nije bilo moguće postići ciljeve i rezultate projekta.

Projektom smo željeli oživjeti drevnu vezu života ljudi s biljkama i predstaviti je na suvremen način, na koji će služiti održivom prekograničnom turizmu, ruralnom razvoju i održivom upravljanju okolišem. Središnja nit projekta su ostaci gradina koje su se kod nas pojavile u brončanom dobu, a procvat doživjele u željeznom dobu. Danas su obrasli grmljem i šumom. Iseljavanjem, zarastanjem, gubitkom tradicije i vezama sa drevnom prošlošću gubi se i znanje o biljkama koje tamo rastu i njihovoj uporabi. Stoga smo željeli oživjeti, predstaviti i pobuditi ovo znanje kako među turistima, tako i među lokalnim stanovništvom, koje bi pomoću novih turističkih proizvoda moglo izrađivati tradicionalne proizvode po starim metodama i receptima.

Uz **Filozofski fakultet i Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Mariboru**, projektne partneri u projektu bili su: **Općina Komen** kao vodeći partner, **Općina Izola** i **Inštitut IRRIS**; te hrvatski partneri: **Istarska županija, Općina Lanišće, Općina Mošćenička Draga i Park prirode Učka**.

Sveučilište u Mariboru, preko uključenih fakulteta, bilo je odgovorno za pripremu sadržaja iz područja povijesti, arhitekture i botanike, a istovremeno je brinulo za obrazovanje o kulturnoj baštini i očuvanju prirode - uključivanjem studenata u edukaciju i praksu na cijelom projektne području. Za Sveučilište u Mariboru projekt predstavlja, s jedne strane, aktivno sudjelovanje u javnom prostoru na području kulturne baštine i očuvanja prirode, proučavanja arheobotanike, održivog razvoja, a s druge strane težnju k uspostavljanju novih partnerskih odnosa, kako unutar tako i izvan države.

Astrid Prašnikar, vodja projekta Kaštelir

Spoštovani,

ob zaključku projekta Kaštelir lahko ugotovimo, da je bil njegov glavni namen: aktivno ohranjanje dediščine gradišč/kaštelirjev, in sicer z njihovim ovrednotenjem, zaščito, oživitvijo in promocijo, dosežen. V okviru različnih aktivnosti in dosežkov smo uspeli laični javnosti predstaviti tedanji način življenja – preko tradicionalne uporabe avtohtonih rastlin ter gojenja starih rastlinskih sort (botanika in etnobotanika). Z delavnicami, tematskimi potmi in usposabljanji prebivalcev, obiskovalcev in turističnih vodnikov smo obudili starodavno povezanost ljudi z rastlinami. To bogato, a do sedaj pozabljeno in zanemarjeno dediščino nam je uspelo oživeti v 4 nosilnih **INFO-INTERPRETACIJSKIH** točkah oz. gradiščih/kaštelirjih: Štanjelu (Komen), Kortah (Izola), Rašporju (Lanišće) in Ozidi (Moščenička Draga) ter še v dodatnih 20 gradiščih/kaštelirjih na slovenski in 20 na hrvaški strani. Za nadaljnje varovanje te dediščine smo poskrbeli z upravljavskimi načrti, ki jih želimo v prihodnje – preko vzpostavljenega **KONZORCIJA** za gradišča/kaštelirje, tudi formalno udejaniti. Ta dragocena dediščina je prezentirana na sodoben način skozi številne tiskane publikacije (vodiči, slikanica idr) in tudi multimedijske aplikacije (npr. 3D prikazi, film, mobilna in AR aplikacije, sodoben digitalni vodič idr.). Konkretni dosežki so pripravljene na način, da jih bo mogoče uporabiti kot produkte v trajnostnem turizmu. Na podlagi strokovnega proučevanja in dognanj so bili zasnovani številni turistični produkti, ki vključujejo prezentacijo naravne in kulturne dediščine ter gastronomije s poudarkom na uporabi avtohtonih rastlin.

Vse te aktivnosti nam odpirajo pot proti cilju, da bi v prihodnjih nekaj letih pripravili podlage, za vzpostavitev čezmejnega arheološkega parka ter za vpis te dragocene kulturne dediščine v **UNESCO**-v seznam.

Projekt je pomembno doprinesel k trajnostnemu razvoju več manjših turističnih točk, ki bodo s svojim bogatim itinerarijem privabile več obiskovalcev in s tem ponudile občinam in širšemu okolju boljše pogoje za razcvet celoletnega in predvsem trajnostnega oz. butičnega turizma, ki temelji na kulturni dediščini.

Poštovani,

na kraju projekta Kaštelir možemo zaključiti da je postignuta njegova glavna svrha: aktivno očuvanje baštine gradina/kaštelira, i to njihovom valorizacijom, zaštitom, revitalizacijom i promocijom. U sklopu različitih aktivnosti i isporučevina, laičkoj javnosti smo uspeli predstaviti tadašnji način života – kroz tradicionalnu uporabu autohtonih biljaka i uzgojem starih biljnih vrsta (botanika i etnobotanika). Kroz radionice, tematske staze i osposobljavanja stanovnika, posjetitelja i turističkih vodiča oživjeli smo drevnu povezanost ljudi s biljkama. Uspjeli smo oživjeti ovu bogatu, ali do sada zaboravljenu i zanemarenu baštinu kroz 4 glavne **INFO-INTERPRETACIJSKE** točke odnosno gradine/kaštelira: Štanjel (Komen), Korte (Izola), Rašpor (Lanišće) i Ozida (Moščenička Draga) te dodatnih 20 gradina/kaštelira na slovenskoj i 20 na hrvatskoj strani. Za daljnju zaštitu ove baštine pobrinuli smo se nacrtima upravljanja koje želimo formalno provoditi u budućnosti - putem osnovanog **KONZORCIJA** za gradine/kaštelire. Ova dragocjena baština predstavljena je na suvremen način kroz brojne tiskane publikacije (vodiči, slikovnice itd.), kao i multimedijske aplikacije (npr. 3D prikazi, film, mobilna i AR aplikacija, suvremeni digitalni vodič itd.). Konkretno isporučevine pripremljenw su na takav način da se mogu koristiti kao proizvodi u održivom turizmu. Na temelju stručnih istraživanja i nalaza osmišljen je niz turističkih proizvoda koji uključuju prezentaciju prirodne i kulturne baštine i gastronomije s naglaskom na uporabu autohtonih biljaka.

Sve ove aktivnosti utiru nam put do cilja, da pripremimo podloge za uspostavljanje prekograničnog arheološkog parka u sljedećih nekoliko godina i za upis ove dragocjene kulturne baštine na **UNESCO**-ov popis.

Projekt je značajno pridonio održivom razvoju nekoliko manjih turističkih mjesta koja će svojim bogatim itinererom privući više posjetitelja i tako ponuditi općinama i širem okruženju bolje uvjete za procvat cjelogodišnjeg i prije svega održivog odnosno “boutique” turizma zasnovanog na kulturnoj baštini.

ZGODBE
IZ DEŽELE KAŠTELIRJEV

PRIČE
IZ ZEMLJE KAŠTELIRA

Življenje v času kaštelirjev

Darko Darovec & Žiga Oman

Izveček: Dežela kaštelirjev je v Istri, na Krasu in v delu Kvarnerja nastala v bronasti dobi, se spreminjala ter preživela skozi železno dobo, nakar so jo po poldrugem tisočletju obstoja izničile obsežne družbene in kulturne spremembe, ki so nastopile z rimsko zasedbo prostora v 2. stoletju pr. n. št. Od kulture kaštelirjev so večidel ostali le materialni ostanki, od katerih so največji prav kaštelirji: utrjena in zlasti višinska naselja ali gradišča, ki so kulturi dala ime. Ob materialnih ostankih, ki nudijo uvid v materialno življenje prebivalcev kaštelirjev, imamo o njihovem družbenem življenju le nekaj pristranskih antičnih zapisov. Zato je za razumevanje življenja v času kaštelirjev treba pritegniti raziskave družb gradišč drugod po prazgodovinski Evropi kot tudi antropološke študije skupnosti s podobno družbeno organizacijo. Prispevek je osredotočen zlasti na bronasto dobo kot čas nastanka prvih kaštelirjev ter obravnava njihovo družbeno organizacijo, upravljanje s teritorijem, obredje, bojevanje in druge elemente tedanje kulture.

Sazetak: Zemlja kaštelira u Istri, Krasu i dijelu Kvarnera nastala je u brončanom dobu, mijenjala se i opstala u željezno doba, da bi ju nakon tisućljeća i pol postojanja uništile obuhvatne društvene i kulturne promjene koje su nastale rimskim zauzimanjem prostora u 2. stoljeću p. n. e. Od kulture kaštelira većinom su ostali samo materijalni ostatci, od kojih su najveći upravo kašteliri: utvrđena i poglavito visinska naselja ili gradine po kojima je kultura dobila ime. Osim materijalnih ostataka koji pružaju uvid u materijalni život žitelja kaštelira, preostalo je samo nekoliko pristranih antičkih zapisa o njihovu društvenom životu. Zbog toga je nužno provesti istraživanja društva gradina drugdje u Europi, kao i antropološke studije zajednica sa sličnim društvenim uređenjem, kako bismo razumjeli život u vrijeme kaštelira. Ovaj se rad fokusira na brončano doba kao razdoblje nastanka prvih kaštelira i analizira njihovo društveno uređenje, upravljanje teritorijem, obrede, ratovanje i ostale elemente tadašnje kulture.

Sl. 1. Hipotetična 3D rekonstrukcija kaštelirja Debeli griža (Igor Sapač, 2021)

Hipotetska 3D rekonstrukcija kaštelira Debeli griža (Igor Sapač, 2021)

Uvod

Bronasta doba (okvirno 4.–1. tisočletje pr. n. št., na Slovenskem okvirno 22.–8. stoletje pr. n. št.) velja za čas nastanka prvih kompleksnih evropskih družb, od katerih sta gotovo najznamenitejši egejski civilizaciji minojske Krete in mikenske Grčije. Vendar je v tistih stoletjih tudi drugod po Evropi nastalo več kompleksnih skupnosti, ki so živele v velikih utrjenih, zlasti višinskih naseljih ali gradiščih, ki pričajo o silovitih družbenih spremembah (Brück & Fontijn, 2013, 198). V bronasti dobi je tudi v Istri, na Krasu in v delu Kvarnerja nastala specifična kultura gradišč oziroma kaštelirjev, kot jih imenujejo v regiji, po latinski besedi *castellum* za trdnjavo, gorsko vas ali zatočišče. Od drugih gradišč se kaštelirji razlikujejo zlasti po suhozidni gradnji (Gabrovec, 1983, 46; prim. Batović, 1983, 284–285; Buršič-Matijašič, 2007, 513, 549–550) (sl. 1).

Kljub nastanku gradišč je veliko ljudi po prazgodovinski Evropi sicer še naprej živelo v majhnih, tudi začasnih naselbinah, zlasti v ravninskem svetu. A ne nižinske vasi ne gradišča niso bila odrezana od preostalega sveta. Ne nazadnje je Evropo od Baltika do Sredozemlja prečila in s trgovino povezovala t. i. jantarna pot, ki je na Apeninski polotok oziroma z njega zavila prav na severni meji dežele kaštelirjev (prim. Teržan, 2016, 350), ki je najkasneje v pozni bronasti dobi že bogatela z vključevanjem v živahno trgovino, ki je prečkala to stičišče Sredozemlja, Alp, Balkana in Panonije (Batović, 1983, 297). Za razliko od vzhodnega Mediterana, ki je vključeval ali mejil na velike civilizacije Levanta, Mezopotamije in Egipta, preostanek bronastodobne Evrope ni poznal pisave, zato je dolgo časa veljal za manj razvitega. Družbe bronastodobnih gradišč naj bi vodili t. i. bojevniški knezi ali kralji s svojo bojevniško elito, življenje pa naj bi se v veliki meri odvijalo okoli pridobivanja, predelave in trgovanja s kovinami, potrebnimi za izdelavo brona (baker in cin). Zaradi omejenih surovin naj bi med gradišči prihajalo do pogostih spopadov, čeprav je bila zlasti zgodnja bronasta doba hkrati pojmovana kot manj nasilna od železne. Novejše arheološke raziskave in (re)interpretacije, utemeljene tudi na antropoloških študijah, pa so pokazale, da so bron in bronasti predmeti ob materialnem imeli še zelo pomemben duhovni oziroma simbolni družbeni pomen. Sočasno so novejše raziskave pod vprašaj postavile interpretacijo bronastodobnih družb kot strogo hierarhičnih, kar naj bi po nekaterih domnevah postale šele v pozni bronasti oziroma železni dobi z naraščajočo diferenciacijo gospodarstva (Brück & Fontijn, 2013, 198–199; prim. Batović, 1983, 300).

Raziskave bronastodobnih skupnosti so v največjem delu Evrope omejene na materialne ostanke, kar otežuje celovitejši vpogled v tedanje družbe. Rekonstrukcija življenja v kaštelirjih je zato v veliki meri odvisna tudi od medkulturnih primerjav s skupnostmi s primerljivo družbeno organizacijo. Šele za železno dobo obstaja nekaj antičnih zapisov, čeprav gre za bolj ali manj pristranska besedila o "barbarskih" sosedih Grkov in Rimljanov.

To velja tudi za deželo kaštelirjev. Med zapisi o železnodobni Istri izstopa zlasti zgodba o gusarjih iz velikega kaštelirja Nezakcij pri Pulju, ki so se leta 177 pr. n. št. pod vodstvom Epula (grško: Pijanec), kralja (*rex*; vl. 181–177 pr. n. št.) plemenske zveze Histrov, v boju za neodvisnost uprli številčno precej močnejši rimski vojski. Rimski zgodovinar Tit Livij (ok. 59 pr. n. št.–17 n. št.) je poročal o prvi bitki, ki je verjetno potekala ob reki Glinščica na Ankaranskem polotoku, in tudi o odločilnem spopadu pri Nezakciju nekaj mesecev zatem. Iz njegovih zapisov je razvidno, da

Sl. 2. Carlo Marchesetti (Istrapedia)

Carlo Marchesetti (Istrapedia)

so Histri podlegli obleganju šele, ko je rimska vojska speljala tok reke, ki je obkrožala in branila Nezakcij (Darovec, 2009, 37). Vendar zveza ni bila posebej enotna, saj so nekatera plemena¹ oziroma rodovi že v 3. stoletju pr. n. št., v času prve vojne z Rimljani, z osvajalci sklenili mir, prav tako so nekateri rodovi z bojem nadaljevali še po padcu Nezakcija in Epulovem samomoru (Gabrovec & Mihovilič, 1987, 337). Ob Nezakciju, ki je bil osrednji kaštelir Histrov, velja že uvodoma omeniti še precej starejšo, bronastodobno Monkodonjo pri Rovinju, s kilometer dolgim ter po tri metre visokim in širokim obzidjem (Buršič-Matijašič, 2007, 181; 2008, 130–131). Mogoče je bil kaštelir v Monkodonji tedaj duhovno središče kaštelirske kulture (sl. 2).

Že v 19. stoletju so mnoga od danes znanih gradišč na svojih potovanjih po polotoku zabeležili številni, praviloma visoko izobraženi ljubiteljski arheologi iz Istre in Tržaškega: Antonio Cavazza, Carlo de Francesci, Pietro Kandler in britanski diplomat sir Richard Francis Burton idr. Vendar je raziskovanje prazgodovinske Istre neločljivo povezano zlasti z imenom Tržačana Carla Marchesettija (1850–1926). Večina raziskovalcev je že tedaj doumela, da pred poldrugim stoletjem precej bolje ohranjeni ostanki utrdbenih zidov, nenavadna keramika, nakit, vrči in meči ne pripadajo rimskim osvajalcem Istre, kot je veljalo v ljudskem izročilu, temveč da so prazgodovinskega izvora. A šele Marchesetti, po izobrazbi zdravnik, od leta 1876 pa ravnatelj tržaškega naravoslovnega muzeja, je v delu *I Castellieri Preistorici di Trieste e della Regione Giulia* (1903) prvi sistematično identificiral in opisal 455 najdišč (8 na Tržaškem, 74 na Goriškem, 307 v Istri, 46 na Kvarnerskih otokih, 20 na Krasu). Na njegovih opisih temeljijo kasnejše raziskave ustroja kaštelirjev in življenja v njih, seveda posodobljene z novimi arheološkimi idr. pristopi, kot so antropološke raziskave Rafaella Battaglie o prazgodovinskih Istranih in terenske raziskave Antuna Gnirsa. V sodobnem času delo nadaljujejo zlasti raziskovalci iz Arheološkega muzeja Istre v Pulju, v povojnem času ravnatelj Boris Bačić, v zadnjih desetletjih npr. Klara Buršič-Matijašič in Kristina Mihovilič, ob sodelovanju mnogih drugih raziskovalcev, tudi iz Italije in Slovenije (Čović, 1983, 114–116; Gabrovec & Mihovilič, 1987, 294–298, 318; Novaković, 2005a).

Med slednjimi je treba ob Maši Sakara in Bibi Tržan omeniti še Staneta Gabrovca, ki je ugotovil, da se je na obravnavanem območju Istre, Krasa in dela Kvarnerja v času srednje bronaste dobe formirala arheološka kultura s skupnimi značilnostmi, ki jo je poimenoval *kaštelirska kultura* (Gabrovec, 1983, 47).

¹ Sodobna arheologija se izogiba t. i. trdim pojmom, kot sta ljudstvo in pleme, saj velja kulturo, etničnost in ostale oblike identitete ločevati. Arheološke kulture in jezikovne skupnosti (npr. Iliri, Kelti) so analitični konstrukti, s katerimi se etnije običajno ne prekrivajo, saj gre za drugačne oblike družbene organizacije (Kadrow, 2007, 111–112).

Istra: domovina kaštelirjev

Različna ljudstva so v bronasti in železni dobi vzdolž Jadranske obale gradila svoje naselbine v obliki kaštelirjev, vendar starost najdišč, pogostnost, dovršenost, raznolikost gradenj in specifični kulturni vzorci kažejo, da je izvorna domovina kaštelirjev Istra (Gabrovec, 1983, 47). Na polotoku so se prvi kaštelirji pojavili v bronasti dobi in ga zaznamovali skozi celotno železno dobo, vse do rimske osvojitve prostora v 2. stoletju pr. n. št. Zgodovinarji in arheologi na osnovi različnih antičnih virov kot graditelje kaštelirjev navajajo več ljudstev, ki so bila v prazgodovini prisotna na tem in sosednjih območjih (Veneti, Liburni, Japodi, Karni, Iliri), za železnodobne prebivalce polotoka pa se je uveljavilo poimenovanje Histri. Etnogeneza tega ljudstva, o katerem je že v 6. stoletju pr. n. št. poročal grški popotnik in zgodovinar Hekataj iz Mileta (550–476 pr. n. št.), ni povsem jasna. Italijanski raziskovalci menijo, da so bili pretežno venetskega porekla, tisti z območja nekdanje Jugoslavije pa, da so bili pretežno ilirskega izvora. V obeh primerih je šlo za govorce indoevropskih jezikov. Zagotovo so bili Histri ljudstvo s prepoznavno materialno kulturo, v kateri so se križali vplivi z Apeninskega in Balkanskega polotoka. Prav tako so na deželo kaštelirjev vseskozi vplivali stiki z alpskim, panonskim in egejskim prostorom (Buršič-Matijašič, 2007, 545–547; Teržan, 2016, 345). Antropološke raziskave so še pokazale, da so bili Histri v povprečju višji od pripadnikov sosednjih ljudstev, Venetov na zahodu, Karnov in Tavriskov na severu ter Japodov in Liburnov na jugu, četudi bi se nam danes zdeli majhni, saj skeletne najdbe kažejo, da so bili odrasli moški v povprečju visoki 1,65 m, ženske pa 1,53 m (Darovec, 2009, 29–33).

Istra je neločljivo povezana z grško legendo o Argonavtih, predvsem z njenim sporočilom. Po legendi naj bi Argonavti z zlatim runom, simbolom bogastva in trgovine, ki so ga ukradli Kolhidom, kartvelijskemu ljudstvu z vzhodnih obal Črnega morja (danes Gruzija), od tam zbežali po Donavi in Savi v Jadransko morje ter se vrnil domov v Tesalijo. Od tod izvira zgodba o tem, da naj bi Argonavti svojo ladjo Argo od Nauporta (Vrhnika) na svojih plečih prenesli do prve reke, ki se je izlivala v Kvarnerski zaliv, po nekaterih variantah mita pa naj bi del Argonavtov ostal v Istri in ustanovil Pulj. Legenda dejansko izpričuje ključne smeri grške (trgovske) kolonizacije. V tej perspektivi je imela Istra v prazgodovini pomembno vlogo, saj je bila stičišče treh trgovskih poti: s Panonije in Balkana po Donavi ter alpskih dolinah in prelazih na zahod, po severni Italiji in po Jadranskem morju. Zato ni naključje, da so se prebivalci Istre, ki je imela skromne poljedelske pogoje, uveljavili kot trgovci in posredniki. Povedno je, da so bili Rimljani po osvojitvi Nezakcija začudeni nad nakopičenim bogastvom Histrov v primerjavi s skromno zemljo (Darovec, 2009, 27; Novaković, 2005b, 319).

Kakšen pomen so zmagi nad Histri pripisovali Rimljani, priča dvodnevno javno veseljačenje v Rimu. Kmalu po zmagi so Istro najprej poverili upravniku Galije, ki je bil zadolžen za civilne in vojaške zadeve, tretjina zemljišča pa je postala državna lastnina. Histre je najbolj prizadela prepoved trgovanja, kar je izzvalo večkratne upore proti oblastem. Kljub temu in čeprav so se po padcu Nezakcija v nekaterih kaštelirjih še upirali posamezni rodovi Histrov, so Rimljani sčasoma vse premagali, zasedli in počasi asimilirali. Predvsem z razvojem veleposesti, na katerih so prebivalci zemljo obdelovali kot sužnji ali koloni. Veliko nekdanjih kaštelirjev so razdejali že Rimljani, saj so na teh strateško pomembnih krajih postavili svoje

utrdbe. Enaka usoda je doletela tudi Nezakcij. Številna druga gradišča, zlasti bolj odročna, so dlje kljubovala zobu časa. Sčasoma so na nekaterih krajih, kjer so nekoč stali kaštelirji, vzniknile nove vasi ali mesteca. Večina tistih, ki so se izognila tej usodi, je utrpela veliko škodo v prvi in drugi svetovni vojni (Darovec, 2009, 37–39).

Danes je spomin na kaštelirje mogoče obuditi le z intenzivnimi arheološkimi izkopavanji. Kljub temu pa je spomin na prazgodovinsko deželo kaštelirjev navzoč tudi v današnji Istri, na Krasu in v Kvarnerju. Ne le z mnogimi toponimi s koreninami v besedah gradišče, gračišče, gradina, gradec, kaštelir, kastelec ali griža, kajti prisotnost Histrov potrjujejo številna krajevna imena, ki so se ohranila predvsem v notranjosti, a mednje sodijo tudi najstarejša in poglobitna obalna mesta v regiji, denimo Trst (*Tergestum*), Pulj (*Pola*), Poreč (*Parentium*) in v notranjosti Buzet (*Piquentum*) (Darovec, 2009, 39).

Z namenom olajšati razumevanje življenja zlasti v bronastodobnih kaštelirjih pričujoče besedilo skozi najnovejša znanstvena spoznanja nudi vpogled v nekaj splošnih značilnosti družb v tedanjih in železnodobnih evropskih gradiščih (sl. 3).

Skupnosti in njihov prostor

Kaštelirji in druga gradišča so bila najopaznejša značilnost bronastodobne in železnodobne kulturne krajine. V Evropi so se prvič pojavila v bronasti dobi. Vzroki za gradnjo ali opustitev gradišč niso bili povsod enaki, vedno jih je treba razumeti v regionalnem kontekstu. Vsekakor niso nastala le zaradi nestabilnih političnih ali socialnih razmer, temveč so predstavljala pomemben družbeni in kulturni mejnik (Novaković, 2005b, 302–303).

Kaštelirji so najstarejše monumentalne strukture v kraški in istrski krajini, sodobne tistim v mikenski Grčiji. V Istri so prve zgradili proti koncu zgodnje bronaste dobe, na Krasu pa v srednji bronasti dobi, pred skoraj štirimi tisočletji. Nova naselbinska oblika se je v obeh pokrajinah hitro razširila in tam prevladovala poldrugo tisočletje. V Istri, na Krasu in v Kvarnerju so zgradili okoli 500 kaštelirjev, največ v srednji bronasti dobi (Buršič-Matijašič, 2007, 25, 582–584). V tako dolgem obdobju so nekateri kaštelirji propadli in drugi nastali, tako da je bilo število naseljenih kaštelirjev v danem obdobju nižje. Nekateri so kljub že več kot stoletnim arheološkim izkopavanjem odkrili šele nedavno (Kuzmanović et al., 2014). Kaštelirji so glavna naselbinska oblika ostali vse do rimske zasedbe prostora v 2. stoletju pr. n. št., ko so se preživele lokalne elite preselile v mesta, večina gradišč pa je bila vsaj začasno opuščena. Slednje kaže, da je elitam v nove naselbinske oblike v nižinah sledilo precej preostalega prebivalstva. Skupaj z velikimi kamnitimi gomilami, suhozidnimi ogradami, zidovi in terasami so kaštelirji na Krasu in v Istri vzpostavili izredno dolgoživo kulturno krajino, ki je sodoločala razvoj kulture ter nekaterih naselbin tudi v antiki in srednjem veku, v rabi prostora pa se do neke mere odraža še danes (Novaković, 2005b, 301).

Nastanek kaštelirjev je bil posledica obširnih družbenih in kulturnih sprememb v zgodnji bronasti dobi, obenem pa je njihova gradnja te spremembe še spodbujala. Kaže, da je bil proces nastanka kulturne krajine, ki so jo obvladovale v kaštelirjih živeče skupnosti, dokaj hiter. V tem procesu so kaštelirji bili zaključno dejanje kolonizacije in kulture prostora. Sočasne spremembe v poljedelstvu so vodile

v hitro rast prebivalstva in v nadaljnje spremembe v družbeni organizaciji, ki je morala postati bolj kompleksna že za izvedbo obsežnih gradbenih del, ki so narekovala sodelovanje vse večjega števila delovne sile (Novaković, 2005b, 303).

Naselitveno območje večje kaštelirske skupnosti je običajno obsegalo od nekaj km² do največ 10 km² v okolici vzpetin, na katerih so stala gradišča. Na ozemlju večje skupnosti je stalo več kaštelirjev, ki so verjetno pripadali posameznim rodovom (klanom) oziroma si je več rodov delilo isto naselbino. Sčasoma so nekateri kaštelirji v lokalni skupini gradišč pridobili vodilno vlogo, a je, kot kaže, hierarhija med njimi znotraj enega naselitvenega območja postala izrazita šele proti koncu bronaste dobe. Praviloma sta skupino kaštelirjev obvladovali dve, včasih tudi tri naselja (Novaković, 2005b, 314 sl.; Buršić-Matijašić, 2008, 131; prim. Kadrow, 2007, 113).

Na Krasu so bili osrednji kaštelirji v bronasti dobi vsaj trikrat večji od ostalih v lokalni skupini, v kateri so imeli tudi geografsko središčno lego ter so stali blizu najboljših in največjih kosov obdelovalne zemlje. V bližini osrednjih kaštelirjev so bila grobišča (nekropole), naselja pa so ostala poseljena še v rimski dobi. Daleč največje ozemlje med kraškimi gradišči je pokrival kaštelir v Škocjanu, kjer je bilo v pozni bronasti in železni dobi zelo pomembno nadregionalno kulturno središče, zlasti brezno Mušja jama, očitno povezano zlasti z bojevniškimi kulturi (Novaković, 2005b, 308 sl.; Teržan, 2016, 415) (sl. 4).

Dežele kaštelirjev in gradišč drugod po Evropi niso tvorile le višinske naselbine, temveč so k njim lahko sodile okoliške vasi in proizvodna območja, vselej pa polja, pašniki, gospodarski gozd ter prostori posebnega duhovnega pomena.

V gozdu in na njegovem robu so prebivalci gradišč pridobivali kurjavo, smolo, stavbni les in steljo, v njem so pasli živino, npr. prašiče na žiru in želodu, ter nabirali različna zelišča, jagodičevje, sadje, gobe, med, vosek, lešnike in jajca divjih ptic (Schmidl et al., 2005; Pokorný et al., 2006, 431–432; Grömer & Kern, 2018, 88). Bržčas so priložnostno lovili tudi manjše živali, kot so žabe, kače, ptice in zajci. Meso večje divjadi (jeleni, srne, divji prašiči) v bronasti dobi naj ne bi pomembneje dopolnjevalo jedilnika; kemične analize človeških ostankov so marsikje v Sredozemlju pokazale, da so ljudje večino živalskih beljakovin prejeli od mesa, mleka in mlečnih izdelkov (sir, maslo) gojenih živali, predvsem drobnice (Petroutsa & Manolis, 2010, 618; Lai et al., 2013, 2). Govedo je postalo pomembnejši vir hrane v železni dobi, ko se je regionalno okrepila tudi reja konj. Tudi v Istri in na Krasu so v bronasti in železni dobi redili predvsem drobnico pa tudi govedo, manj prašiče, še redkeje konje in osle (Buršić-Matijašić, 2007, 62; Mihovilić, 2013, 294; Petrucci, 2017), pri čemer so bile tedanje pasme manjše od današnjih.

Zanimivo je, da so kemične analize človeških ostankov pokazale, da so bile morske ribe v prehrani večine ljudi v priobalnih delih bronastodobne Evrope sprva slabo zastopane, kar je veljalo tudi v delih Sredozemlja (Fyllingen, 2003, 39; Petroutsa & Manolis, 2010, 615; Lai et al., 2013, 9–10); mogoče je šlo za kulturne² zadržke. A že v bronastodobni Monkodonji so jedli tudi večje morske ribe, od katerih so

² Podoben primer je današnja Somalija, kjer je govedina neprimerno bolj cenjena od rib kljub z njimi bogatemu morju (Jirdeh, 2015).

Sl. 3. Zemljevid Istre in odkritih kaštelirjev (Buršić-Matijašić, 2007, 73)

Karta Istre i otkrivenih kaštelira (Buršić-Matijašić, 2007, 73)

Sl. 4. Železen in bronasti meči iz Mušje jame (Teržan et al., 2016, 747)

Jedan železni i brončani mačevi iz Mušje jame (Teržan et al., 2016, 747)

se v železnodobnem Nezakciju na jedilniku vsaj občasno znašle orade (*Sparus aurata*), ovčice (*Lithognathus mormyrus*), zobatci (*Dentex dentex*) in jadranski jesetri (*Acipenser naccarii*), prav tako so v Istri v vseh obdobjih nabirali več vrst morskih polžev in školjk, npr. užitne srčanke (*Cerastoderma edule*) in ostrige (*Ostrea edulis*) (Čović, 1983, 121; Mihovilić, 2013, 294; Hellmuth Kramberger, 2017, 406). Kasneje je tudi rimski pisec Plinij starejši (ok. 23–79 n. št.) izpostavil ostrige med ostalimi dobrinami iz Istre, kot so bile volna, olive in javorjev les (Buršič-Matijašič, 2007, 544).

Pretežni delež prehrane primarno kmetijskega prebivalstva bronastodobnih in železnodobnih kaštelirjev ter preostalih gradišč so sicer tvorile žitarice (pšenica, ječmen, pira, proso) in stročnice (leča, bob, grah, čičerika). Že v bronastodobni Monkodonji so najbrž gojili vinsko trto (Buršič-Matijašič, 2007, 63), prav tako so v Sredozemlju že zgodaj kultivirali tudi oljke, figovce, jabolane in orehe. Govedina in divjačina sta na pomenu začeli pridobivati na prehodu v železno dobo. Lovili so zlasti jelenjad, srnjad, zajce in ptice, redko tudi nevarne divje prašiče. Na železnodobnih situlah iz Nezakcija je prikazan lov s kopji na konjih ter peš z lokom in puščicami, v spremstvu lovskih psov in z mrežami. Obenem so govedo še pred železno dobo uporabljali za transport blaga in za oranje z lesenimi plugi, kar prav tako izpričujejo upodobitve na situlah iz Nezakcija. Živali, ki ne bi mogle preživeti zime, so prodali ali zaklali, meso pa skladiščili s soljenjem ali dimljenjem. Hkrati so z govedom in drobnico pa tudi s konji vselej trgovali na dolge razdalje, saj je šlo za blago (mleko, meso, kože, volna), ki se "premika samo" (Schmidl et al., 2005; Petroutsa & Manolis, 2010; Lai et al., 2013, 15; Mihovilić, 2013, 290; Grömer & Kern, 2018, 171).

A čeprav je kmetijstvo lahko zagotavljalo več stabilnosti pri oskrbi s hrano, je imelo tudi nekatere neželene posledice. Večji delež ogljikovih hidratov v hrani je pomenil več kariesa, tesnejše sobivanje ljudi in živali pa je vodilo v izbruh raznih bolezni, tudi nalezljivih (Tornberg, 2013, 8, 16; Grömer & Kern, 2018, 99) (sl. 5).

Pridelava hrane je v ekstenzivnem kmetijstvu zahtevala veliko odprtega prostora, zato so že v bronasti dobi marsikje posekali ali požgali velike gozdne površine, nakar je zlasti paša drobnice preprečevala obnovo gozda (Pokorný et al., 2006, 430; Kadrow, 2007, 116), svoje pa je ponekod prispevala še poraba lesa za potrebe proizvodnje lončenine in kovin. K nekaterim evropskim gradiščem so ob agrarnih in duhovnih površinah sodili še prostori, namenjeni pridobivanju ali predelavi gline, soli in raznih kovin (baker, cin, bron, zlato, srebro, svinec, kasneje še železo): rudniki, glinokopi, soline, lončarske peči, talilnice in kovačnice (Pokorný et al., 2006, 420). Takšna proizvodna središča so bila redka in so s svojimi (pol) izdelki oskrbovala širše regije. Tudi deželo kaštelirjev s kovinami, saj v njej ni bilo nahajališč le-te, so pa tam v bronasti in železni dobi obstajale metalurške delavnice (Buršič-Matijašič, 2007, 545). Okoli vseh gradišč je torej že zaradi osnovnih materialnih potreb nastal obširen odprt prostor, ki je ob gospodarskem

imel tudi duhovni, prestižni in obrambni pomen. Vselej pa je kulturna krajina izpričevala, da si jo lasti neka skupnost (Mlekuž & Črešnar, 2014, 198–201) (sl. 6).

Tudi izven gradišč so ljudje v bronastodobni in železnodobni Evropi, če je teren le dopuščal, neredko živeli na večjih ali manjših vzpetinah, pa čeprav je na njih stala samo ena velika, s palisadami obdana rodbinska kmetija z največ dvema ducatoma prebivalcev. Vendar gradišča niso bila le povečana verzija teh kmetij, prav tako kot niso bila posnetek grških mest oziroma kolonij³, kar naj bi veljalo tudi za kaštelirje, čeprav so nanje gotovo pomembno vplivala. V povprečju so gradišča v bronastodobni Evropi imela manj kot tisoč prebivalcev in so bila manjša od železnodobnih. Ocenjuje se, da je v gradišču, velikem hektar ali dva, lahko živelo do štiristo ljudi, v manjših pa do sto. A v velikem kaštelirju Monkodonja, ki je bil poseljen med 18. in 13. stoletjem pr. n. št., naj bi živelo okoli tisoč ljudi in je imel protourbani značaj (Buršič-Matijašič, 2009; Mihovilić, 2013, 116; Hellmuth Kramberger, 2017). Podobno velik je bil kaštelir Valaron ter železnodobna Nezakcija in Monkaštel (Buršič-Matijašič, 2007, 540). V istrskih in kraških kaštelirjih so stale kamnite hiše, zlasti četverokotne, redkeje okrogle, predhodnice kažunov. Nekatere hiše v kaštelirjih so bile zgrajene zgolj iz kamna, druge iz lesa in kamenja, tretje iz protja, ometanega z blatom (Buršič-Matijašič, 2007, 526). Četverokotne hiše s tlorisom površine 24 m² so stale tudi v kaštelirju Monkas pri Balah (Darovec, 2009, 33). V železni dobi so iz največjih gradišč ponekod po Evropi nastala zgodnja mesta, ki so po nekaterih ocenah imela tudi do dva tisoč prebivalcev, denimo naselbina pri današnjem Heuneburgu (Nemčija) ob zgornjem toku Donave. Ne glede na njegovo velikost je bilo v vsakem gradišču veliko otrok. Po nekaterih ocenah sta bili do dve petini prebivalcev mlajših od 15 let, ob tem da je bila povprečna življenjska doba (zaradi visoke smrtnosti otrok) v bronasti dobi okoli 35 let (Härke, 1982; Novaković, 2005b, 309; Kadrow, 2007, 114; Holst et al., 2013, 22).

Koliko ljudi je živelo v deželi kaštelirjev je težko oceniti. Livij je zapisal, da je Epul lahko mobiliziral od 15.000 do 18.000 mož. A realnejša je precej nižja številka. Arheologi ocenjujejo, da je na polotoku tedaj obstajalo 15 bolj ali manj avtonomnih skupnosti, ki so jih Rimljani v skladu z lastnimi predstavami imenovali *populi* (ljudstva) ali *civitates* (mesta), očitno pa je šlo za večje skupine kaštelirjev, katerim naj bi vsaj v vojnem času poveljeval en *princeps* (knez). Skupine kaštelirjev naj bi imele od tisoč do tri tisoč prebivalcev ter naj bi v povprečju obsegale po približno 200 km² ozemlja. Po različnih ocenah naj bi pred začetkom rimske dobe v istrskih kaštelirjih živelo od 40.000 do 120.000 ljudi. Po osvojitvi Istre so jih Rimljani v suženjstvo odvedli več kot 5.000; najbrž so jih več tisoč zasužnjili tudi za obdelovanje posesti v Istri (Livius, 1905, 41.11; Novaković, 2005b, 319–320) (sl. 7).

Gradišča so povsod zgradili na strateških mestih, s katerih se prebivalci niso le lažje branili, temveč tudi nadzirali pokrajino in gibanje po njej, zato so bile naselbine, kjer je bilo le mogoče, višinske in so stale blizu prelazov, plitvin rek ali brodišč, tesni in vstopov v doline. Skupnosti so bržčas obvladovale le tisto ozemlje, ki so ga z višine lahko nadzirale s pogledom. S kaštelirjev in najkasneje v železni dobi še s posebnih stolpov, kot je bil tisti na Ostrem vrhu pri Štanjelu (Teržan & Turk, 2005), so lahko skupnosti nadzirale tudi dogajanje v sosednjih naseljih in ozemljih, zato je bila nemotena vizualna komunikacija med sosednjimi kaštelirji izjemnega pomena. Vsaj v največje kaštelirje se je v primeru nevarnosti lahko zateklo okoliško prebivalstvo, ki je sodilo k skupnosti, z živino vred (Novaković, 2005b, 305; Mlekuž & Črešnar, 2014, 201; Čučković, 2015, 469).

³ Tudi neposreden vpliv sredozemskih mest na nastanek srednjeevropskih gradišč je vprašljiv, saj so nastala še pred stiki z grškimi kolonijami. Interesi med celinskimi in sredozemskimi naselbinami so bili nedvomno vzajemni in lokalne elite so si gotovo prizadevale za prestižne sredozemske dobrine, a družbena organizacija gradišč na celini ni bila zgolj preslikava (vzhodno) sredozemskih skupnosti (Härke, 1982, 205).

4 Sunkovito rast števila gradišč bi ob vdorih konjeniških nomadov lahko pojasnila tudi trgovina s sužnji za potrebe civilizacij v vzhodnem Sredozemlju. Ponuja se primerjava z evropsko trgovino z afriškimi sužnji v novem veku, ki je temeljila na menjavi ljudi za različne uvožene dobrine, kar je spodbujalo lokalne spopade (Härke, 1982, 201).

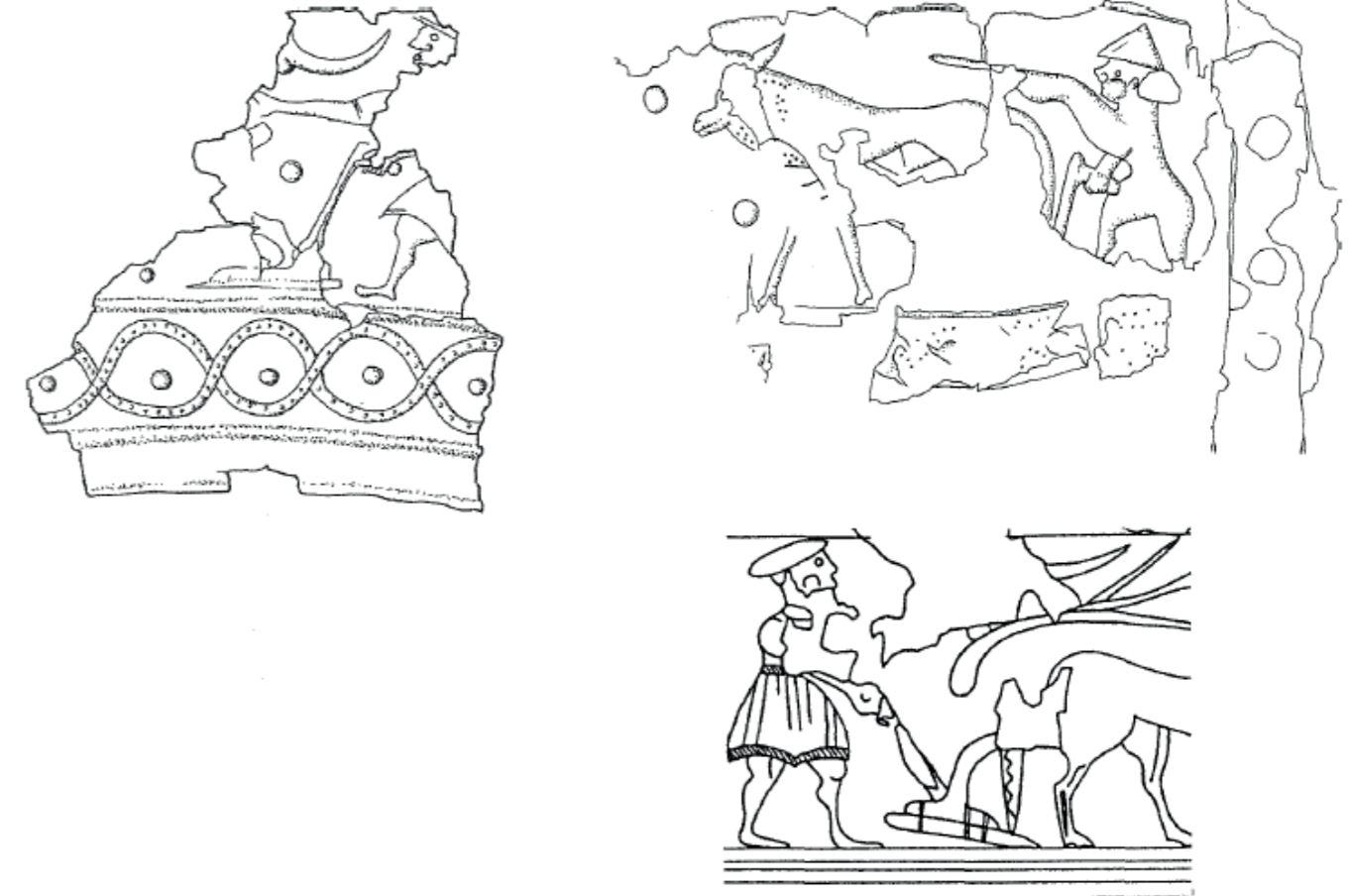
Gradnja posameznega kaštelirja je po ocenah arheologov trajala do pet let (Novaković, 2005b, 309) ter zahtevala dobro načrtovanje in organizacijo dela ter mobilizacijo dovoljšnjega števila delovne sile, kar je zahtevalo tesno povezanost med sosednjimi rodbinami oziroma rodovi, saj je število delavcev zlahka preseglo število prebivalcev v posameznem gradišču, še zlasti v manjših. To kaže, da so gradišča najbrž povsod nastala predvsem v daljših obdobjih stabilnosti in miru, ne pa v času nenehni⁴ spopadov (prim. Prestvold, 1996, 58). Tudi gradnja velikih grobnih gomil (kamnitih ali iz zemlje) naj bi terjala več mesecev dela in je lahko zahtevala udeležbo od sto do več sto ljudi pod nadzorom gradbenih mojstrov, ki so zaradi namena gradnje bržkone imeli tudi določeno duhovno avtoriteto. Kompleksnejša organizacija dela je nedvomno privedla do pomembnih sprememb v družbeni organizaciji ali jih vsaj pospeševala, čeprav zgolj zato družbe niso nujno postale tudi bolj hierarhične (Holst et al., 2013, 4, 11, 21–22; Dolan, 2014, 369).

Gradnja gomil in gradišč je najbrž bila neke vrste javno delo, ki je utrjevalo povezanost skupnosti, kar je dolgoročno zagotavljalo njeno preživetje ter odločilno dopolnjevalo obrambno lego in obzidje naselbine. Obenem je monumentalnost kaštelirjev izpričevala moč skupnosti z namenom narediti vtis na domačine in tujce, na zaveznike in sovražnike, na prednike in bogove. Gradnja in obnove utrjene naselbine so njene prebivalce v skupnem cilju povezale z njihovimi predniki, dejanskimi in mitološkimi, kajti gradišča so bila načrtovana za večnost. Navsezadnje je njihova gradnja, enako kot ostalo spreminjanje divjine v obdelano krajino, imela namen ukrotiti čas oziroma smrt, kajti kaštelirji in ostala kulturna krajina so bili namenjeni tako minulim kot prihodnjim rodovom (Novaković, 2005b, 303–306; Dolan, 2014, 363) (sl. 8).

Spomin skupnosti je bil vedno močno povezan s prostorom, ki si ga je lastila, zato so bile gomile in druge strukture tudi kraji spomina. Bile so spomeniki skupnosti, ki so pričali o njeni zgodovini, zato njihova lokacija nikoli ni bila naključna. V bronasti dobi so prebivalci kaštelirjev in drugih gradišč na meje prostora, ki so si ga lastili, postavili različne pomnike, zlasti grobne gomile pomembnih članov skupnosti in depoje z darovanimi predmeti, obredne nasipe in različne druge strukture, s katerimi so zamejili svoj teritorij (Dolan, 2014, 363; Mlekuž & Črešnar, 2014, 198–201).

Grobne gomile so postopoma izginile v pozni bronasti dobi, ko se je začela kultura žarnih grobišč (okvirno 1300–750 pr. n. št., v Istri od 11. stoletja pr. n. št.). Tako skeletna kot žarna plana grobišča, v katerih je bila pokopana večina ljudi v bronasti in železni dobi, so praviloma ležala blizu gradišč ali v njih, s čimer so bili duhovi prednikov tesno povezani s preostankom skupnosti in jo pomagali varovati, tudi s pomočjo prekletstva, ki bi sovražnike doletelo zaradi skrunjenja grobov. Železnodobni Histri so pokopavali med zunanjim in notranjim zidom kaštelirjev, kar naj bi prevzeli od ljudstev, ki so v regiji bivala pred njimi. Hkrati naj bi Histre od sosednjih ljudstev na vzhodu in jugu ločeval predvsem **žarni** pokop (Gabrovec & Mihovilić, 1987, 320, 334; Buršič-Matijašič, 2007, 522; 2008, 128).

Grobišča in gomile so v (zavesti) skupnosti ohranjale njene prednike ter na njenem ozemlju združevale mrtve in žive člane skupnosti. Morda je imelo tudi postavljanje nekaterih bronastodobnih grobnih gomil na meje skupnosti namen, da v njeno zaščito vključi duhove (pomembnejših) prednikov. Vsekakor je bil v grobnih gomilah pokopan le zelo majhen delež prebivalstva kaštelirjev in drugih gradišč, predvidoma iz vladajočega sloja ali posamezniki in posameznice, ki so bili za skupnost pomembni iz drugih razlogov, npr. spiritualnih (Makarowicz, 2005,

Sl. 5. Upodobitev oranja na situli iz Nezakcija (Mihovilić, 2013, 293)

Prikaz oranja na situli iz Nezakcija (Mihovilić, 2013, 293)

39; Holst et al., 2013, 21–22; prim. Novaković, 2005b, 307, 312).

Zaradi potrebe po sodelovanju večjega števila ljudi pri njihovi gradnji so vsaj nekatere gomile mogoče bile tudi simbol povezovanja ali zaveznitva med sosednjimi naselji ali rodovi in morda manj mejniki v pomenu ostrih ali nepremostljivih ločnic.

Lokacijo gomil so obenem narekovali geografski dejavniki, ki pa jih ne kaže ločevati od kulturnih oziroma kulturnih. Na Krasu so gomile praviloma stale na robu pokrajine, kot na meji z Vipavsko dolino ali na meji med apnenčasto in preostalo podlago, pri čemer so bile, enako kot v Istri, večidel locirane na neposeljenih vzpetinah (Čović, 1983, 124; Novaković, 2005b, 308). Med izjemami je manjša kamnita gomila v večjem od obeh kaštelirjev na Kobjilju (Teržan & Turk, 2005, 348).

Družba darovanja in menjave

Raziskave družbe kaštelirjev otežuje omejenost na materialne ostanke, saj so prvi pisni viri šele redki grški in rimski zapisi. Posledično je zlasti rekonstrukcija bronastodobne družbe odvisna tudi od primerjav s historičnimi ali še obstoječimi skupnostmi s podobno družbeno organizacijo in ob upoštevanju arheološkega ter antropološkega pristopa k problematiki je mogoče sklepati o marsičem.

5 Glasbeniki so pogosto upodobljeni na železnodobnih situlah ali kot kipci. V Idriji pri Bači so npr. našli kipec trobentača (brez glasbila) iz okoli leta 400 pr. n. št. Posoda, ki so jo našli blizu madžarskega Soprona, prikazuje glasbenika z lirama, ki si stojita nasproti, ob njiju pa (domnevno) ženski figuri ali plesalki (Grömer & Kern, 2018, 230, 233). Že pred železno dobo so ljudje poznali različna tolkala, pihala in brenkala.

6 Lončarstvo naj bi bilo pretežno ženska obrt (Kadrow, 2007, 118).

7 V istem depozitu so bili skoraj izključno koščki različnih predmetov (Hansen, 2013, 180).

Že iz materialnih ostankov je razvidno, da je bila bronastodobna družba zelo kompleksna, železnodobna pa še bolj. O tem pričajo tudi velike količine orožja, posode, nakita in drugih predmetov ali njihovih drobcev (Hansen, 2013), ki so bile v obeh dobah obredno darovane (deponirane) v zemljo ali vodo, najbrž bogovom oziroma prednikom. Tovrstne najdbe, imenovane tudi depojske ali založene najdbe, so dolgo časa veljale za izgubljeno ali pozabljeno lastnino potujočih trgovcev in metalurgov, ki naj bi jo v naglici skrili pred roparji, a arheologi danes večini teh najdb pripisujejo sakralni pomen. Depoji in daritve omogočajo tudi vpogled v siceršnjo družbo (Brück & Fontijn, 2013, 199–200).

Darovanje predmetov v vodo ali zemljo je opravljalo zelo pomembno družbeno vlogo. Marsikaj kaže, da je družbene odnose tudi v bronasti in železni dobi, kot še stoletja zatem in gotovo že tisočletja pred tem, urejal sistem menjave darov (prim. Mauss, 1996). V njem si največje veljave niso pridobili tisti, ki so nakopičili največ premoženja, temveč oni, ki so s svojim bogastvom obdarovali največ ljudi, vključno s predniki in bogovi. Vrhovni položaj v družbi se je ohranjal z nenehnim kroženjem dobrin v vzajemnim obdarovanjem, v katerem so člani družbene elite tekmovali v tem, kdo bo z bogatejšimi darovi ljudem (svojim, gostom, prednikom) oziroma bogovom prekosil tekmece. Enako so med seboj tekmovali skupnosti, npr. kaštelirji. Z darovanjem velikih količin kovinskih predmetov in ostalih dobrin v naravo se je kroženje začasno prekinilo ob pomembnih dogodkih, kot so bili začetek ali konec nekega poljedelskega obdobja oziroma letnega časa, smrt starega ali nastop novega poglavarja, zmaga nad sovražniki, sklenitev zavezništva ali miru med skupnostmi, obisk trgovcev na velike daljave, npr. grških v Sredozemlju. V skladu z načeli sistema menjave naj bi dar bogovom oziroma prednikom v zameno zagotovil njihov še večji (proti)dar v obliki rodni žena, zdravih otrok, dobre letine, plodne živine, zmage v sporih, miru v skupnosti ter s sosedi ipd. Podoben namen so imele tudi individualne daritve (Barret et al., 1991, 227; Makarowicz, 2005, 41–42; Brück & Fontijn, 2013, 203–204; Iacono, 2015, 272–273).

Včasih so bili darovi deponirani in razpostavljeni v skladu s točno določenimi vzorci, najbrž zato, da bi zagotovili točno določen izid, kar odraža zelo kompleksne sisteme verovanja. Darovanje, ki ga opravila celotna skupnost (odraslih), je izražalo in utrjevalo njeno slogo ter družbeni položaj njenih članov: najbrž so najpomembnejši ustrezno razvrščali ali odlagali darove, drugi so zbirali, izdelovali ali uničevali primerne predmete, tretji so pri darovanju sodelovali s petjem, glasbo⁵, plesom ali pa le s svojo prisotnostjo. Pomembno vlogo so v raznih obredih, npr. plodnostnih, najbrž imela dekleta oziroma mladenke (Teržan, 2016, 425). Statusno najvišje predmete, kot je bilo orožje in posodje, zlasti pivsko, je najbrž darovala družbena elita ali poglavar(ji) v javnih darovanjih vselej v imenu skupnosti. A obrednih daritev ni vedno izvedla celotna skupnost ali elita v njenem imenu. Manjše daritve so v raznih priprošnjah ali zahvalah prednikom ter bogovom kot tudi v različnih iniciacijskih obredih vselej lahko opravljali tudi posamezniki ali posameznice, družine ali posebne družbene skupine, npr. zgolj moški ali ženske, bojvniške ali lovske družine, trgovci ali mornarji, lončarke⁶ ali tkalke, rudarji ali metalurgi. Zato so bile nekatere obredne lokacije dostopne vsem, druge pa le izbranim skupinam, kamor ostali člani skupnosti niso imeli dostopa, mogoče celo pod grožnjo izгона ali smrtne kazni (Leonard, 2015) (sl. 9).

Bronasto (pivsko) posodje, bronasto in železno orožje, orodje, nakit ter druge kovinske predmete ali njihove drobce⁷ so po vsej bronastodobni in železnodobni Evropi tudi v velikih količinah obredno darovali z odlaganjem v močvirja, jezera,

reke, zemljo, skalne razpoke, brezna in jame. Napadalno (meč, sekira, kopje itd.) ter zaščitno (čelada, oklep) orožje so v celinske vode darovali zlasti v prostoru severno in zahodno od dežele kaštelirjev, le-tam ter vzhodno in južno od nje pa predvsem v zemljo in brezna; v deželi kaštelirjev zlasti v Mušjo jamo pri Škocjanu na Krasu, ki je eno največjih najdišč (zlasti) železnodobnega orožja v Evropi, pri čemer naj bi darovanje v brezno povezovalo deponiranje v vodo z darovanjem v zemljo. Orožje in pivsko posodje naj bi darovali moški, ženske pa nakit, igle in podobno orodje, mogoče tudi srpe, ki so bili pogost kovinski dar, verjetno v povezavi z obredi plodnosti. Ob darovanju so bili nekateri predmeti deponirani celi, drugi pa so bili poškodovani do neuporabnosti (Biatti Sestieri et al., 2013, 157; Brück & Fontijn, 2013, 206; Teržan, 2016, 364–366, 372, 386).

Najverjetneje skupnosti v vodo in brezna niso darovale večjega števila svojega orožja, temveč bojno opremo premaganih nasprotnikov (Teržan, 2016, 414–415), mogoče pa so ob sklenitvi miru izbrano orožje skupaj darovali ali obredno zavrgli donedavni sovražniki.

Velike obdarovalne slovesnosti so potekale tudi, ko so v kaštelirje in druga gradišča iz različnih razlogov (poroka med vodilnimi rodbinami, sklenitev zavezništva ali miru) prišli pomembni gosti, bodisi iz iste ali tuje skupine gradišč bodisi tuji trgovci na daljavo; srečanje se je lahko obeležilo oziroma slavilo z velikimi količinami hrane in pijače (vino, pivo, medica). Za slavnostne pojedine v kaštelirjih in drugih gradiščih so bile značilne tudi redke pijače in jedi iz živali ali rastlin, ki jih je bilo težko vzrediti oziroma pridobiti: npr. meso nevarnih divjih prašičev, mogoče tudi damjakov iz egejskega prostora (Hellmuth Kramberger, 2017, 408), grško vino, sadje iz Vzhodnega Sredozemlja ali Bližnjega vzhoda. Hrane in pijače na gostijah niso le použili, temveč so jo v nemajhnih količinah lahko obredno sežgali ali zakopali v dar bogovom ali prednikom, ki so bili vselej pojmovani kot del skupnosti, ki ga je bilo treba nahraniti. Ob hrani so lahko darovali tudi prestižno blago, npr. kovinske predmete ter izbrano uvoženo lončenino. Razdajanje hrane in drugih dobrin ni le krepilo vloge elite ali ambicioznih skupin v skupnosti, npr. s prevzemanjem življenjskega sloga tujcev, temveč je skupnost gostom z "razspiništvom" demonstrirala svojo radodarnost, s tem pa bogastvo in moč; s tem je pritegovala zaveznike in odvrčala sovražnike (Iacono, 2015) (sl. 10).

Bronastodobna družba je bila predvidoma animistična, torej duše ali duha ni pripisovala zgolj ljudem, ampak tudi živalim, rastlinam in neživi naravi. Najbrž so morali biti prav zato predmeti, ki so jih darovali v zemljo ali vodo, pred tem praviloma poškodovani ali uničeni. Morali so "umreti", da so lahko kot darovi prešli k bogovom ali prednikom. Veliko darovanih kovinskih predmetov je bilo izdelanih prav za darovanje, šlo je za namenske votivne predmete. Za bolj umetelno izdelane predmete ali predmete s predvidoma večjo vrednostjo pa kaže, da so pred darovanjem pogosto več generacij krožili v skupnosti kot del sistema menjave darov, s čimer so pridobili dodatno spominsko in duhovno vrednost (Brück & Fontijn, 2013, 208–209). Največji pomen pri odlaganju darov je najverjetneje imela lokacija, tako zaradi duhovne dimenzije kot spominske (zgodovinske) vrednosti, ki jo je imela v skupnosti ali v širšem prostoru. Verjetno so kulturni prostori, na katerih so potekala darovanja, delovali tudi kot svetišča (Hansen, 2013, 180).

Zelo različni predmeti, npr. orožje, hrana, pijača, orodje, deli vozov in plovil, ostanki pokojnikov ter žrtvovanih ljudi in živali, so bili pogosto deponirani na krajih vstopa ali prehoda, kot so bili vhod v hišo ali naselje, utrjene poti, brodišča,

Sl. 6. Rekonstrukcija pridobivanja soli v bronasti dobi (Matija Cipurić)(Rožac, 2020, 25)

Rekonstrukcija ekstrakcije soli u brončanom dobu (Matija Cipurić)(Rožac, 2020, 25)

reke, močvirja in deli morske obale ter druge izrazitejše točke v pokrajini. Začetek in konec potovanj so ljudje obeleževali z obredi, pri čemer so za točke odhoda in vrnitve služile lokacije, ki so popotnike povezovale z domačo pokrajino kot ozemljem skupnosti in njenih prednikov (Van de Noort, 2009; Brück & Fontijn, 2013, 206, 209). Posledično so te lokacije imele simbolni in obredni pomen prehoda iz enega v drug svet, ne le od doma v zunanji svet ali iz obdelane krajine (domovine) v divjino (tujino), temveč tudi iz sveta ljudi oziroma živih v svet mrtvih (tj. prednikov) oziroma bogov.

Marsikje v Evropi so našli bronastodobne in kasnejše grobove v obliki čolna ter grobove v čolnih, prav tako so grobišča ponekod ležala ob vodi (Kruťová & Turek, 2004, 49; Van de Noort, 2009, 173), denimo v Mostu ob Soči (Mlinar, 2005). Vodni svet, ki je človeku vselej tuj, saj v njem ne more dihati niti se prav premikati, je

očitno imel (tudi) simbolni pomen prehoda iz tostranstva v onostranstvo. Mogoče so na tej poti ljudem pomagale vodne ptice, ki so pogost okrasni motiv in simbol v času kulture žarnih grobišč (Teržan, 2016, 356–357), morda kot posrednice med nebom, vodo in zemljo, saj so doma v vseh treh (sl. 11).

Bronastodobne in železnodobne družbe so bile v osnovi poljedelske, četudi so nekatere živele predvsem od pridobivanja, predelovanja ter trgovine s kovinami ali soljo. Druge, denimo Histri, pa so si preživetje na skromni zemlji zagotovile s trgovino ter priložnostnim plenjenjem oziroma gusarstvom (Darovec, 2009, 33). Marsikaj kaže, da je v bronasti dobi prevladoval ciklični pogled na svet in družbo, že zaradi odvisnosti poljedelskih skupnosti od predvidljivega ponavljanja letnih časov, ki so jih po tedanjem verovanju zagotavljali ali vsaj pomagali vzdrževati z različnimi obredi. Pri tem so simbolno vlogo imeli tudi drobci kovinskih predmetov in lončenine, ki jih je bilo mogoče reciklirati, ter ostanki pokojnikov, ki so jih delno ali začasno vzeli iz grobov, s čimer so po tedanjem verovanju najbrž pomagali pri nenehnem obnavljanju življenja. Tudi darovi so morda bili ločeni na onostranski in tostranski delež: rezilo sekire ali meča je bilo darovano v naravo, preostanek pa bi lahko bil recikliran za nadaljnjo rabo (Barret et al., 1991, 236–240; Brück & Fontijn, 2013, 209–213; Holst et al., 2013, 9).

Zaradi pridobivanja, obdelave in darovanja kovin so metalurgi že v bronasti dobi ob praktični bržkone imeli tudi zelo pomembno duhovno vlogo (Dolan, 2014, 365, 370). Iz rud niso le pridobivali kovine in je spreminjali v vsakdanje uporabne predmete ter predmete duhovnega pomena, temveč so imeli zelo pomembno vlogo pri darovanju kovinskih predmetov. Primerno in spoštljivo poškodovanje ali uničenje orožja in drugih kovinskih predmetov, da so lahko prešli v onostranstvo, je namreč zahtevalo precej tehničnega znanja in izkušenj. Zlasti v železni dobi so mečem ponekod v Evropi ob obrednem deponiranju izkazali posebno spoštovanje: rezilo so zvili, da je ostalo v enem kosu, torej je meč ob uporabi imel tudi pomembno simbolno (prestžno, statusno) vrednost. Hkrati so metalurgi vselej izdelovali tudi predmete, ki so bili namenjeni izključno darovanju, kot je bil na hitro izdelan nakit, npr. razne obeske (Bietti Sestieri et al., 2013, 159; Hansen, 2013, 179–180; Gori, 2014, 275–277).

Pomembni obredi so nedvomno spremljali že predelavo rud v kovino. Ključno vlogo pri spreminjanju rude v kovino, kot tudi glin v lončenino ter živil v hrano, je imel ogenj, zato je mogoče bil simbol transformacije.

Družbena ureditev

Zaradi tesne prepletenosti in soodvisnosti majhnih skupnosti ter kolektivnih konceptov lastnine in obdelovanja zemlje (prim. Novaković, 2005b, 305) vsaj bronastodobne družbe še naj ne bi bile nujno niti izključno strogo hierarhične. Manj verjetno je, da bi poglavarji, svečeniki in bojevniki lahko imeli popolno oblast nad "navadnimi" ljudmi, kot so bili kmetje, obrtniki, rudarji in trgovci, temveč so morale skupnosti vselej tesno sodelovati, če so želele preživeti. Red in mir v bronastodobnih skupnostih so vzdrževale predvsem vezi sorodstva, medsosedske vzajemnosti, obrambne in gospodarske dolžnosti, ne (nujno ali izključno) prisila poglavarja ali bojevniške elite (O'Shea, 1998, 98). Poglavarji so bržčas bili le del kompleksne družbene organizacije, v kateri so posamezniki

in posameznice imeli lastno duhovno, gospodarsko ali bojevniško avtoriteto. Prebivalci kaštelirjev so v nekaterih dejavnostih sodelovali kot bolj enakovredni, v drugih pa so se podredili rodbinski, duhovni, politični ali strokovni avtoriteti. Vsaj manjše skupnosti so zato predvidoma bile heterarhične: oblast je bila deljena. Zlasti gospodinjstva in rodbinske skupnosti so lastne zadeve najverjetneje večidel urejale same, kot še dolga stoletja zatem (Levy, 1995, 48–50; Brück & Fontijn, 2013).

Oblast naj bi bila deljena predvsem v zgodnji bronasti dobi. Odločitve v gradiščih so predvidoma sprejemali s soglasjem poglavarjev sorodstvenih skupin ali pa jih je sprejemala skupina starešin, ki je imela začasno oblast. Najbrž so odrasli moški kot hišni oziroma rodbinski poglavarji skupnost vodili kot kolektiv, v katerem je bil (vrhovni) poglavar, če je bil le eden, zgolj prvi med enakimi (prim. Holst et al., 2013, 23). Tudi večja enakost med bronastodobnimi kaštelirji v isti skupini kaže, da jim vsaj sprva ni mogel vladati zgolj en t. i. bojevniški knez ali kralj. Oblast v kaštelirjih in drugih gradiščih tudi ni bila nujno dedna, temveč je bila predvidoma odvisna zlasti ali tudi od osebnih lastnosti: izkušnje, pamet, pogum, delavnost, duhovnost. Voditelji majhnih in tesno povezanih skupnosti so njihovo življenje lahko predvsem urejali, težko bi jim povsem svojevoljno ukazovali. Politično in duhovno oblast so bržčas izvajali za ljudi, ne nad njimi. Zlasti v bronasti dobi med prebivalci gradišč razlike v premoženju še naj ne bi bile zelo velike. Proces prehoda iz bolj enakopravne družbe, utemeljene na soglasju rodbinskih skupin oziroma njihovih poglavarjev, v bolj centralizirane skupnosti, kjer je družbeno življenje odločneje usmerjala manjša vodilna skupina na čelu s "knezi" ali "kralji", naj bi se v Evropi večidel začel šele proti koncu bronaste dobe. A kot kaže že omenjeni primer Histrov, so bile tudi železnodobne "plemenske" zveze precej ohlapne (Levy, 1995, 48–50; Makarowicz, 2005, 46–51; Bietti Sestieri et al., 2013, 167; Brück & Fontijn, 2013, 205).

Čeprav arheološki viri nakazujejo obstoj vodilne vloge bojevnikov, orožje v grobovih mogoče zrcali zlasti oblast odraslih moških kot hišnih poglavarjev, ki so morali po potrebi varovati skupnost ali pa ji z občasnim plenjenjem omogočiti preživetje. Marsikje so bili z zelo bogatimi pridatki pokopani moški in ženske, katerih kosti kažejo, da so morali vse življenje trdo fizično delati (Peter-Röcher, 2018, 75). Zato je mogoče, da so vodilni (moški) člani skupnosti, podobno kot v srednjeveških mestih in vaseh, večji del leta bili premožni trgovci in obrtniki ter uspešni kmetovalci, ki so za orožje praviloma prijeli po potrebi. Vsaj v največji sili so se jim pri tem gotovo pridružile tudi ženske.

Nasploh gre pričakovati, da so moški in ženske morali sodelovati pri mnogih opravilih – četudi je obenem nedvomno obstajala tudi spolno določena delitev dela – že zato, ker so bile bronastodobne in železnodobne skupnosti majhne in je tudi v največjih kaštelirjih in drugih gradiščih praviloma živelo le nekaj sto odraslih. Družbeni položaj žensk sicer gotovo ni bil enak v vseh kulturah; ponekod so imele pomembno družbeno vlogo (Levy, 1995, 47–48; Brück & Fontijn, 2013, 204; Lull et al., 2013, 4628–4630), drugod manjšo veljavo (Makarowicz, 2005, 46). Vselej pa so vsaj tiste iz pomembnejših družin s poroko v druge skupnosti, ki so lahko bile tudi zelo oddaljene (prim. Mittnik et al., 2019), imele zelo pomembno vlogo pri sklepanju zavezništev, s tem pa tudi pri vključevanju skupnosti v trgovino na daljavo ter pri transferju idej (Kadrow, 2007, 118) (sl. 12).

Skupnosti bronaste in železne dobe si prav tako ne kaže predstavljati kot monolitnih, v katerih bi vsi ljudje delali, mislili ali celo verovali enako. Vselej so

obstajala drugačna ali celo večinskimi nasprotna verovanja ter drugačni pogledi na družbo, četudi so v bolj tesno povezanih majhnih skupnostih verjetno težje prišli do izraza (Kuijt, 1998, 107–108). Dokaz za to mogoče nudijo grobišča, kjer so okostja moških in žensk praviloma ležala v različne smeri neba, nekatera pa v isti smeri kot pokojniki nasprotnega biološkega spola. Mogoče je šlo za ljudi, ki jih biološki spol ni omejeval (prim. Savage, 1998, 104), morda pa za pristaše drugačnih duhovnih pogledov, članov posebnih družbenih slojev ipd.

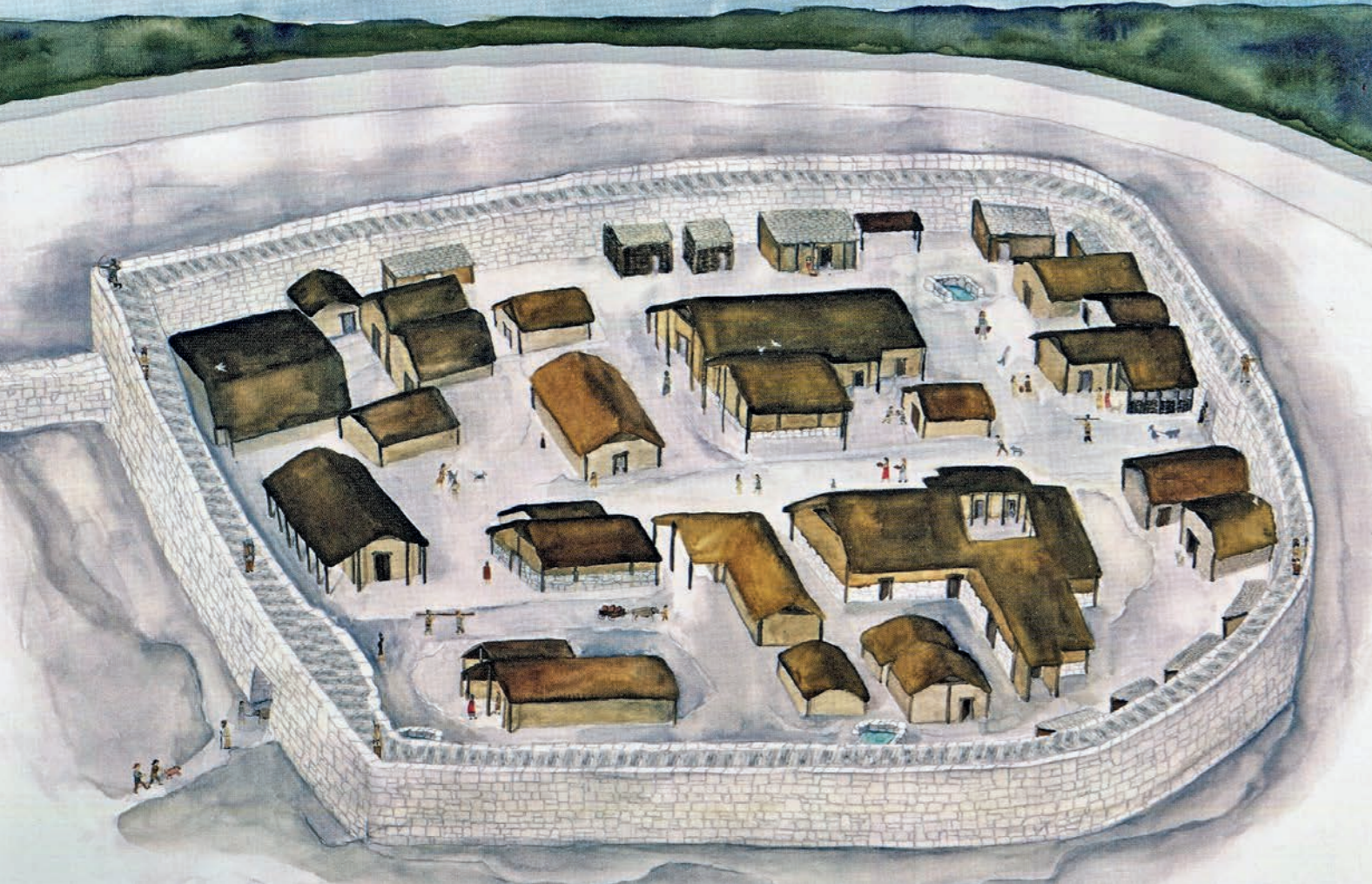
Družbeni položaj in identiteta ljudi sta se tudi v bronasti in železni dobi lahko spreminjala s selitvijo, zlasti pa glede na življenjsko obdobje. Ob določeni starosti sta oba spola pridobila ali izgubila statusne simbole (npr. orožje, nakit, predmete za osebno nego⁸, posebna oblačila in najbrž še pričeske, morda tetovaže ali drugo telesno okrasje), ki so odražali vstop v puberteto oziroma konec otroštva, vstop v zakonski stan, med polnopravne odrasle, ki so si ustvarili lastne družine, ter med starejše ljudi, ki so najverjetneje imeli pomemben položaj vsaj kot nosilci spomina in svetovalci skupnosti (prim. Kristiansen, 1998, 101; Savage, 1998, 104).

S porokami, trgovino in potovanji pa v kaštelirje in druga gradišča niso prihajale le dobrine, temveč tudi nove ideje, jeziki (že zaradi trgovine), verovanja in tehnike. Zlasti trgovino z nujnim in prestižnim blagom na velike razdalje (baker, cin, bron, železo, kremen, zlato, srebro, jantar, sol, vino itd.) so zato bržkone obvladovale ali nadzirale elite. Nove ideje in tehnologije so lahko privedle do inovacij ter spremenile sam ustroj družbe, npr. nove metalurške tehnike v bronasti in železni dobi ali novi pogledi na družbeni red ter onostranstvo. A sprejemanje novih tehnik ni nujno potekalo hitro ali brez ovir, saj je bilo vselej odvisno tudi od kulturnih zadržkov (Makarowicz, 2005, 49–50; Kadrow, 2007, 114–115; prim. Prestvold, 1996, 57).

Bojevanje

Zlasti zgodnja bronasta doba je dolgo veljala za čas razcveta in miru, z redkimi spopadi ter junaškimi dvoboji med posamezniki (prim. Teržan, 2016, 403), ki so bili člani bojevniških elit, a so novejša raziskave te predstave zavrnilo, čeprav bitke v bronasti dobi glede na majhno število prebivalcev večine gradišč večinoma najbrž res niso bile velike (prim. Peter-Röcher, 2018, 76). Odvisno od ostrine sporov ter skupnostnih (družinskih, sosedskih, gospodarskih) vezi, ki so tudi ob izbruhu sovražnosti blažile najhujše nasilje, so spopadi lahko bili obredno bolj ali manj omejeni (maščevanje) ali pa je večina omejitev, npr. izvzetost otrok, žensk in starcev, zlasti v sporih s tujci, odpadla (vojna) (Gluckman, 1955, 1–55; Boehm, 1984; Miller, 1996). V bronastodobni in kasnejši skandinavski skalni umetnosti na primer so pogosto upodobljeni s sekirami in meči oboroženi moški, kar bi lahko prikazovalo spopad ali pa le obredno procesijo, mogoče celo zgolj bojni ples. Vojaški pomen predmetov se je zrcalil v takšnem obredju, pospremljenem z bojnimi plesi in pesmimi, s katerimi so moški uprizarjali in hvalili svoje bojevniške veščine. Vendar bronasto orožje nikakor ni bilo le simbolno, prav tako kot spopadi v bronasti dobi niso bili vselej obredno omejeni. Ponekod po Evropi so bronastodobna množična grobišča pobitih žensk, otrok in starcev; s takšnim načinom pokopa so jim sovražniki mogoče odrekli tudi primeren prehod v onostranstvo (Levy, 1995, 47; Fyllingen, 2003, 34 sl.).

⁸ V grobovih obeh spolov so pogosto našli pripomočke za osebno nego, kot so britve in pincete pri moških (Brück & Fontijn, 2013, 8, 11), kar kaže na zelo velik pomen osebne nege in videza, zlasti ob posebnih priložnostih, nedvomno pa so bili ti pripomočki tudi eden od simbolov odraslosti.

Sl. 7. Rekonstrukcija akropole kaštelirja Monkodonja (Hänsel et al., 2015, 479)

Rekonstrukcija akropole kaštelira Monkodonja (Hänsel et al., 2015, 479)

Spopade so v bronastodobni Evropi vodili z raznolikim orožjem, četudije nekatero imelo hkrati obredni ali simbolni namen. Zlasti meči so najverjetneje izražali vodilni položaj v družbi ali vsaj med bojevniki. Meč je bil prvo orodje, namenjeno izključno ubijanju ljudi, prvo namensko orožje. Iznašli naj bi ga v srednji bronasti dobi, šele kasneje so sledili bronasti oklepi, ščiti in čelade, ki so sprva bili iz živalskih materialov. Pomembne so bile tudi bojne sekire in bodala ter kopja, sprva orodje za lov na veliko divjad. Kopja so v bronasti dobi pomembno orožje verjetno postala zlasti zaradi obrambe pred konjeniški ljudstvi, ki je zahtevala boj v strnjeni formaciji. Izmenjava opreme in tehnik bojevanja je najbrž potekala hkrati s trgovino, npr. med severom celine in Sredozemljem, kjer bi lahko potrebovali plačance, ali pa v okviru roparskih pohodov. V pozni bronasti dobi, zlasti pa v železni, se je v Evropi povečal pomen bojnih konj, pojavili so se tudi bojni vozovi. Bodala, kiji, sekire in loki so izpričani še pred bronasto dobo, gotovo so poznali tudi pračo. Prav tako ni bilo vse orožje v bronasti dobi kovinsko, saj so bile konice puščic ponekod še iz kremenja (Peter-Röcher, 2018; Čović, 1983, 125) (sl. 13).

Meči, enako kot kovinski oklepi in čelade, morda tudi bojne sekire, so bili v bronasti dobi najbrž še znak prestiža, kopja pa so verjetno prejeli vsi moški, morda kot del vstopa v odraslost. Navsezadnje so se kopja in loki, za razliko od meča, bodala in bojne sekire, uporabljala tudi za lov, noži pa so bili zlasti orodje. Glede na številčno razmerje 10:50 med meči in kopji na nekaterih bronastodobnih najdiščih v severni Italiji, ki je primerljivo z železnodobnim v Mušji jami (število sekir je tam primerljivo s številom mečev), so mečenosci morda poveljevali po petim kopjenoscem (Bietti Sestieri et al., 2013, 162; Teržan, 2016, 381, 403), kar bi lahko ustrezalo številu odraslih moških znotraj posamezne rodbine v neki naselbini.

Čeprav so najbrž vsi odrasli moški v kaštelirjih imeli določeno bojevniško vlogo, je bilo za večino največji del leta najverjetneje bistveno pomembneje biti kmet, trgovec, ribič, lovec ali pastir, v gradiščih drugod po Evropi pa še rudar ali metalurg. Bojevniške elite so bile verjetno majhne, stalne posadke pa vsaj v manjših (bronastodobnih) naselbinah mogoče sploh niso obstajale, razen stražarjev, ki pa so se gotovo menjavali. Tudi gusarstvo Histrov, ki so, kot že njihovi bronastodobni predhodniki (Batović, 1983, 297), svoje pomorske spretnosti uporabljali tudi ali celo predvsem za trgovanje (Buršič-Matijašič, 2007, 540), je bilo mogoče omejeno zlasti na tiste dele leta, ko so počivale nujne kmetijske dejavnosti.

Sklep

V bronasti dobi je v Istri, na Krasu in v delu Kvarnerja nastala kultura, ki je ime prejela po utrjenih višinskih naseljih ali gradiščih, ki jih v regiji imenujejo kaštelirji. Kultura kaštelirjev je obstajala poldrugo tisočletje, do rimske zasedbe prostora v 2. stoletju pr. n. št. Kljub bogatim materialnim ostankom je o družbi kaštelirjev le nekaj pristranskih antičnih zapisov, zato je za razumevanje življenja v tisti dobi treba upoštevati študije gradišč drugod po Evropi ter antropološke raziskave skupnosti s podobno družbeno organizacijo. Dežela kaštelirjev je ležala na stičišču Sredozemlja, Panonije, Alp in Balkana ter tamkajšnjih kultur, s katerimi je imela bogate trgovske in kulturne stike. Skromni zemlji navkljub so v regiji zgradili okoli 500 kaštelirjev, od katerih so največji imeli okoli tisoč prebivalcev in cveteli zaradi živahne trgovine ali priložnostnega gusarstva. A v povprečju je v kaštelirjih živelo le par sto ljudi, v tesno povezanih in pretežno poljedelskih skupnostih. Zlasti v bronasti dobi naj bi skupnosti svoje zadeve večidel urejale s soglasjem rodbinskih poglavarjev, v železni dobi pa je družba postala bolj hierarhična. Pri tem so sorodstvene, gospodarske idr. vezi med kaštelirji blažile spore oziroma jih lažje pomirile, ko so izbruhnili. Družbene odnose je v času kaštelirjev urejal sistem menjave darov, v katerem so največji ugled imeli poglavarji, ki so s svojim bogastvom obdarovali največ ljudi, vključno s predniki in bogovi. V zameno za še večje darove prednikov ali bogov so skupnosti in posamezniki po vsej tedanji Evropi v zemljo in celinske vode darovali ogromne količine dragocene posode, orožja in drugih dobrin, s čimer so v skladu s tedanjim verovanjem pomagali vzdrževati red v družbi in zagotavljali kroženje letnih časov, hkrati pa sosednjim skupnostim demonstrirali svoje bogastvo in moč.

Život u vrijeme kaštelira

Darko Darovec & Žiga Oman

Uvod

Brončano doba (otprilike 4.–1. tisućljeće p. n. e., u Sloveniji otprilike 22.–8. stoljeće p. n. e.) smatra se razdobljem u kojem su nastala prva složena društva u Europi, od kojih među najznamenitije ubrajamo egejske civilizacije minojske Krete i mikenske Grčke. Međutim, tih su stoljeća nastala mnoga složena društva drugdje u Europi koja su živjela u velikim i utvrđenim, poglavito visinskim naseljima ili gradinama koja svjedoče o snažnim društvenim promjenama (Brück & Fontijn, 2013, 198). Tijekom brončanog doba u Istri, Krasu i dijelu Kvarnera također je nastala specifična kultura gradina tj. kaštelira, kako ih nazivaju u regiji, prema latinskoj riječi *castellum* za tvrđavu, planinsko selo ili utočište. Kašteliri se od ostalih gradina ponajviše razlikuju po gradnji suhozida (Gabrovec, 1983, 46; prim. Batović, 1983, 284–285; Buršič-Matijašić, 2007, 513, 549–550) (sl. 1).

Unatoč nastanku gradina, velik je broj ljudi u prapovijesnoj Europi i dalje živio u malim, pa i privremenim naseobinama, pogotovo u ravninama. No, sela i gradine u nizinama nisu bile odsječene od ostatka svijeta. Naposljetku, Europom je od Baltika do Sredozemlja prolazio i povezivao ju trgovinom tzv. jantarni put koji je vodio do Apeninskog poluotoka, tj. s njega skretao upravo na sjevernoj granici zemlje kaštelira (prim. Teržan, 2016, 350) koja se već do kasnoga brončanog doba obogatila sudjelovanjem u živahnoj trgovini koja je prolazila ovim raskrižjem Sredozemlja, Alpa, Balkana i Panonije (Batović, 1983, 297). Za razliku od istočnog Mediterana koji je uključivao ili graničio s velikim civilizacijama Levanta, Mezopotamije i Egipta, ostatak Europe u brončanom dobu nije bio pismen, zbog čega se dugo smatrao manje razvijenim. Smatra se da su u brončano doba

Sl. 8. Rekonstrukcija tzv. kneževske gomile (Leubingen, Njemačka), unjetečka kultura, brončano doba (Wikimedia Commons)

Rekonstrukcija t. i. kneže gomile (Leubingen, Nemčija), unjetečka kultura, brončano doba (Wikimedia Commons)

¹ Suvremena arheologija izbjegava tzv. čvrste pojmove, kao što su narod i pleme, zato što kulturu, etničnost i ostale oblike identiteta treba odvojeno promatrati. Arheološke kulture i jezične zajednice (npr. Iliri, Kelti) analitički su konstrukti koje ne obuhvaćaju etnije jer se radi o drukčijem obliku društvene uređenosti (Kadrow, 2007, 111–112).

društva gradina vodili tzv. knezovi ratnici ili kraljevi sa svojom vojnom elitom, a život se u velikoj mjeri vrtio oko vađenja, prerade i trgovanja metalima koji su bili potrebni za proizvodnju bronce (bakar i kositar). Zbog ograničene količine sirovina često je dolazilo do sukoba između kaštelira iako se upravo rano brončano doba smatra manje nasilnim od željeznog. Novija arheološka istraživanja i (re) interpretacije temeljene na antropološkim studijama pokazuju da su bronca i brončani predmeti osim materijalnog imali iznimno velik duhovni značaj, tj. simboličku društvenu važnost. Istodobno su novija istraživanja dovela u pitanje interpretaciju društva brončanog doba kao strogo hijerarhijskog koje je, prema određenim hipotezama, takvo postalo tek u kasno brončano, odnosno željezno doba, s rastućom diferencijacijom gospodarstva (Brück & Fontijn, 2013, 198–199; prim. Batović, 1983, 300).

U najvećem dijelu Europe istraživanja zajednica u brončano doba ograničena su na materijalne ostatke što otežava dobivanje cjelovitijeg uvida u tadašnja društva. Zbog toga rekonstrukcija života u kaštelirima u velikoj mjeri ovisi o međusobnim usporedbama kultura zajednica sa sličnim društvenim uređenjem. Postoji nekoliko antičkih zapisa samo o željeznom dobu iako se radi o više ili manje pristranim tekstovima o "barbarskim" susjedima Grka i Rimljana.

Isto vrijedi i za zemlju kaštelira. Među zapisima o Istri u željezno doba posebno se ističe priča o gusarima iz velikog kaštelira Nezakcija kod Pule koji su 177. g. p. n. e. pod vodstvom Epula (grčki: Pijanac), kralja (*rex*; vl. 181.–177. p. n. e.) plemenskog saveza Histra, pružili otpor brojno nadmoćnijoj rimskoj vojsci u bitci za nezavisnost. Rimski povjesničar Tit Livije (otprilike 59.–17. p. n. e.) pisao je o prvoj bitci koja se najvjerojatnije vodila uz rijeku Glinščicu na Ankaranskom poluotoku, kao i o odlučujućoj borbi kod Nezakcija nekoliko mjeseci poslije. Iz njegovih zapisa možemo zaključiti da su Histri podlegli opsadi tek nakon što je rimska vojska preusmjerila tok rijeke koja je okruživala i branila Nezakcij (Darovec, 2009, 37). Doduše, savez nije bio posebno homogen jer su neka plemena¹, tj. rodovi još u 3. stoljeću p. n. e., za vrijeme prvog rata s Rimljanima, sklopili mir s osvajačima, dok su drugi nastavili s borbom i nakon pada Nezakcija i Epulova samoubojstva (Gabrovec & Mihovilić, 1987, 337). Osim Nezakcij, koji je bio središnji kaštelir Histra, također valja spomenuti i dosta stariju Monkodonju kod Rovinja iz brončanog doba, s bedemima dugim jedan kilometar te visokim i širokim tri metra (Buršić-Matijašić, 2007, 181; 2008, 130–131). Postoji mogućnost da je kaštelir u Monkodonji bio tadašnje duhovno središte kaštelirske kulture (sl. 2).

Još u 19. stoljeću na svojim putovanjima poluotokom mnoge su danas poznate gradine zabilježili brojni, uglavnom visokoobrazovani, arheolozi amateri iz Istre i Trsta: Antonio Cavaza, Carlo de Francesci, Pietro Kandler i britanski diplomat sir Richard Francis Burton itd. No, istraživanje prapovijesne Istre neraskidivo je povezano s imenom Trščanina Carla Marchesetija (1850.–1926.). Većina je istraživača još tada, prije stoljeće i pol, smatrala da prilično dobro očuvani ostatci zidina utvrda, neobična keramika, nakit, vrčevi i mačevi ne pripadaju rimskim osvajačima Istre, kao što se vjerovalo u usmenoj predaji, već da potječu iz prapovijesti. No, tek je Marcheseti, koji je po zanimanju bio liječnik, a od 1876. g. i ravnatelj Prirodoslovnog muzeja u Trstu, prvi sustavno identificirao i opisao 455 nalazišta (8 u Trstu, 74 u Goriškoj, 307 u Istri, 46 na Kvarnerskim otocima, 20 u Krasu) u djelu *I Castellieri preistorici di Trieste s della regione Giulia* (1903.). Njegovi su opisi poslužili kao temelj za kasnija istraživanja ustroja kaštelira i života u njima, naravno, ažurirana novim arheološkim i drugim pristupima, kao

što su npr. antropološka istraživanja Rafaella Battaglie o prapovijesnim Istranima i terenska istraživanja Antuna Gnirsa. U suvremeno doba istraživanja ponajprije nastavljaju istraživači iz Arheološkog muzeja Istre u Puli, u poslijeratnom razdoblju ravnatelj Boris Bačić, a posljednjih desetljeća npr. Klara Buršić-Matijašić i Kristina Mihovilić, u suradnji s mnogim drugim istraživačima, uključujući one iz Italije i Slovenije (Čović, 1983, 114–116; Gabrovec & Mihovilić, 1987, 294–298, 318; Novaković, 2005a).

Među potonjima, uz Mašu Sakara i Bibu Tržan, valja spomenuti i Stanu Gabrovca koji je utvrdio da se u srednjem brončanom dobu na istraženom području Istre, Krasa i dijela Kvarnera formirala arheološka kultura zajedničkih karakteristika, a koju je nazvao *kaštelirska kultura* (Gabrovec, 1983, 47).

Istra: domovina kaštelira

U brončanom i željeznom dobu razni narodi duž Jadranske obale gradili su svoja naselja u obliku kaštelira, no starost nalazišta, učestalost, dovršenost, raznolikost gradnje i specifični kulturni obrasci ukazuju na Istru kao izvornu domovinu kaštelira (Gabrovec, 1983, 47). Prvi kašteliri na poluotoku pojavili su se u brončanom dobu te su ga obilježili tijekom cijeloga željeznog doba, sve do rimskog osvajanja prostora u 2. stoljeću p. n. e. Povjesničari i arheolozi na temelju različitih antičkih izvora kao graditelje kaštelira navode nekoliko naroda koji su u prapovijesti bili prisutni na ovom i susjednim područjima (Veneti, Liburni, Japodi, Karni, Iliri), dok se za stanovnike poluotoka u željeznom dobu uvriježio naziv Histri. Etnogeneza tog naroda, o kojemu je još u 6. st. p. n. e. pisao grčki putopisac i povjesničar Hekataj iz Mileta (550.–476. pr. n. e.), nije posve jasna. Talijanski istraživači smatraju da su bili pretežito venetskog podrijetla, a oni iz područja bivše Jugoslavije da pretežito potječu od Ilira. U oba se slučaja radi o govornicima indoeuropskih jezika. Histri su neupitno bili narod s prepoznatljivom materijalnom kulturom u kojoj su se miješali utjecaji Apeninskog i Balkanskog poluotoka. Na zemlju kaštelira također su cijelo vrijeme utjecali kontakti s alpskim, panonskim i egejskim prostorom (Buršić-Matijašić, 2007, 545–547; Teržan, 2016, 345). Antropološka istraživanja također su pokazala da su Histri bili prosječno viši od pripadnika susjednih naroda, Veneta na zapadu, Karna i Taurina na sjeveru te Japoda i Liburna na jugu, iako bi ih u današnje vrijeme smatrali niskima, jer ostatci kostura pokazuju da su odrasli muškarci u prosjeku bili visoki 1,65 m, a žene 1,53 m (Darovec, 2009, 29–33).

Istra je neraskidivo povezana s grčkom legendom o Argonautima, posebno s njezinom porukom. Prema legendi, Argonauti su sa zlatnim runom, simbolom bogatstva i trgovine, koje su ukrali Kolhidima, kartvelskom narodu s istočne obale Crnog mora (današnja Gruzija), pobjegli otamo preko Dunava i Save do Jadranskog mora te su vratili kući u Tesaliju. Tako je nastala priča o tome kako su Argonauti na vlastitim plećima prenijeli svoj brod Argo od Nauporta (Vrhnika) do prve rijeke koja se izlivala u Kvarnerski zaljev, dok je prema nekim verzijama mita dio Argonauta ostao u Istri i osnovao Pulu. Legenda spominje stvarne ključne smjerove grčke (trgovačke) kolonizacije. Iz te perspektive Istra je u prapovijesti imala važnu ulogu jer je sjecište triju trgovačkih ruta: iz Panonije i Balkana preko Dunava i alpskih dolina te prijelaza do zapada, duž sjeverne Italije i Jadranskog

mora. Zato nije slučajnost da su se stanovnici Istre, koja je pružala skromne uvjete za bavljenje poljoprivredom, istaknuli kao trgovci i posrednici. Znakovito je da su se Rimljani nakon osvajanja Nezakcija čudili bogatstvu Histra s obzirom na jalovu zemlju (Darovec, 2009, 27; Novaković, 2005b, 319).

Dvodnevno javno slavlje u Rimu dokazuje koliko je Rimljanima značila pobjeda nad Histrima. Ubrzo nakon pobjede Istru su najprije povjerali upravniku Galije koji je bio zadužen za civilne i vojne poslove, a trećina zemljišta postala je državno vlasništvo. Histre je najviše pogodila zabrana trgovanja što je dovelo do većeg broja pobuna protiv vlasti. Unatoč tomu i činjenici da su nakon pada Nezakcija pojedinačni rodovi Histra pružali otpor u određenim kaštelirima, Rimljani su s vremenom sve porazili, zauzeli i polako asimilirali. Posebno s razvojem veleposjeda na kojima su stanovnici obrađivali zemlju kao robovi ili koloni. Rimljani su razrušili velik broj nekadašnjih kaštelira jer su na tim strateški važnim mjestima podigli svoje utvrde. Ista je sudbina pogodila i Nezakcij. Brojne druge gradine, pogotovo one udaljenije, dulje su odolijevale zubu vremena. S vremenom su na određenim mjestima gdje su nekoć stajali kašteliri niknula nova sela ili mjestašca. Većina onih koji su izbjegli tu sudbinu pretrpjela je veliku štetu za vrijeme Prvog i Drugog svjetskog rata (Darovec, 2009, 37–39).

Danas se sjećanje na kaštelire može pobuditi jedino intenzivnim arheološkim iskopavanjima. Unatoč tomu, sjećanje na prapovijesnu zemlju kaštelira i dalje živi u današnjoj Istri, Krasu i Kvarneru. Osim mnogih toponima s korijenima iz riječi gradište, gračišće, gradina, gradec, kaštelir, kastelec ili griža, prisutnost Histra potvrđuju i brojni lokalni nazivi koji su najviše očuvani u unutrašnjosti, a u njih ubrajamo i najstarije i središnje priobalne gradove u regiji, kao što su npr. Trst (*Tergestum*), Pula (*Pola*), Poreč (*Parentium*) i Buzet (*Piquentum*) u unutrašnjosti (Darovec, 2009, 39).

Kako bi olakšao razumijevanje života, posebno u kaštelirima iz brončanog doba, ovaj tekst pomoću najnovijih znanstvenih spoznaja pruža uvid u nekoliko općenitih karakteristika društva u europskim gradinama toga vremena i željeznog doba (sl. 3).

Zajednice i njihov prostor

Kašteliri i ostale gradine najprepoznatljivija su obilježja kulturnog krajolika u brončanom i željeznom dobu. U Europi su se prvi put pojavile u brončanom dobu. Razlozi za gradnju ili napuštanje gradina nisu svugdje isti, već ih treba smjestiti u regionalni kontekst. U svakom slučaju nisu nastali isključivo zbog nestabilne političke ili društvene situacije, već su predstavljali bitnu društvenu i kulturnu prekretnicu (Novaković, 2005b, 302–303).

Kašteliri su najstarije spomeničke strukture u području Krasa i Istre koje su nastale u isto vrijeme kad i one u mikenskoj Grčkoj. U Istri su prve izgrađene pri kraju ranoga brončanog doba, a u Krasu u srednjemu brončanom dobu prije gotovo četiri tisućljeća. Novi oblik naselja brzo se proširio u obje regije gdje je prevladavao tisućljeće i pol. U Istri, Krasu i na Kvarneru izgrađeno je oko 500 kaštelira, najviše u srednjemu brončanom dobu (Buršić-Matijašić, 2007, 25, 582–584). Tijekom toliko dugog razdoblja neki su kašteliri propali, a drugi nestali, stoga je broj naseljenih kaštelira manji u navedenom razdoblju. Neki su otkriveni tek nedavno

Sl. 9. Različiti tipovi posuda iz kaštelira Monkodonja (Buršić-Matijašić, 1998, 48)

Različiti tipi posode iz kaštelirja Monkodonja (Buršić-Matijašić, 1998, 48)

unatoč više od stoljeća arheoloških iskopavanja (Kuzmanović et al., 2014). Kašteliri su ostali glavni oblik naselja sve do rimskog osvajanja prostora u 2. st. p. n. e. kada su se preživjele lokalne elite preselile u gradove te je većina gradina privremeno napuštena. Iz potonjega možemo zaključiti da je značajan dio preostalog stanovništva slijedio elite u nove oblike naselja u nizinama. Zajedno s velikim kamenim humcima, suhozidnim ogradama, zidovima i terasama, kašteliri u Krasu i Istri predstavljaju iznimno dugovječan kulturni krajolik koji je sudjelovao u razvoju kulture i određenih naselja u antici i srednjem vijeku te se još i danas donekle odražava u korištenju prostora (Novaković, 2005b, 301).

Nastanak kaštelira posljedica je obuhvatnih društvenih i kulturnih promjena u ranome brončanom dobu koje je njihova gradnja istovremeno poticala. Čini se da se proces nastanka kulturnog krajolika koji su nadzirale zajednice u kaštelirima prilično brzo odvijao. U tom su procesu kašteliri predstavljali završni čin kolonizacije i kultivacije prostora. Istodobne promjene u poljoprivredi dovele su do brzog rasta stanovništva i daljnjih

promjena u društvenom uređenju koje je moralo postati složenije već za potrebe izvođenja opsežnih građevinskih radova koji su zahtijevali doprinos sve većeg broja radne snage (Novaković, 2005b, 303).

Područje naseljavanja šire kaštelirske zajednice uglavnom je obuhvaćalo od nekoliko do najviše 10 km² u okružju uzvisina na kojima su se nalazile gradile. Na teritoriju šire zajednice nalazio se veći broj kaštelira koji su vjerojatno pripadali pojedinačnim rodovima (klanovima) ili je više rodova živjelo u istom naselju. S vremenom su određeni kašteliri u lokalnoj zajednici gradina preuzeli vodeću ulogu, ali je, kako izgleda, njihova međusobna hijerarhija unutar jednog područja naseljavanja postala naglašenija tek pri kraju brončanog doba. Grupu kaštelira uglavnom su nadzirala dva, a ponekad i tri naselja (Novaković, 2005b, 314 sl.; Buršić-Matijašić, 2008, 131; prim. Kadrow, 2007, 113).

Središnji kašteliri Krasa u brončanom dobu bili su najmanje trostruko veći od ostalih u lokalnoj zajednici u kojoj su imali i središnji geografski položaj te su se nalazili u blizini najboljih i najvećih komada obradive zemlje. U blizini središnjih kaštelira nalazile su se grobnice (nekropole), a naselja su ostala naseljena i u rimsko doba. Uvjerljivo najveću površinu među kraškim gradinama zauzimao je kaštelir u Škocjanu gdje se u kasnome brončanom i željeznom dobu nalazilo iznimno važno

2 Sličan je primjer današnja Somalija gdje je govedina neusporedivo cjenjenija od ribe, unatoč tome što su mora bogata njima (Jirdeh, 2015.).

nadregionalno kultno središte, posebno ponor Mušja jama, koje je očito povezano s ratničkim kultovima (Novaković, 2005b, 308 sl.; Teržan, 2016, 415) (sl. 4).

Zemlje kaštelira i gradina drugdje u Europi nisu činila samo visinska naselja, već su se u njih ubrajala i okolna sela i proizvodna područja, kao i polja, pašnjaci, gospodarske šume te prostori od posebnoga duhovnog značaja.

U šumi i na njezinu rubu stanovnici gradina skupljali su drvo za ogrjev, smolu, drvenu građu i stelju, a ondje su vodili i stoku na ispašu i npr. hranili svinje žirevima te skupljali razno bilje, jagodičasto i ostalo voće, gljive, med, vosak, lješnjake i jaja divljih ptica (Schmidl et al., 2005.; Pokorný et al., 2006, 431–432; Grömer & Kern, 2018, 88). Ubrzo su ciljano lovili i manje životinje poput žaba, zmija, ptica i zečeva. Smatra se da meso velike divljači (jeleni, srne, divlje svinje) nije bilo prisutno u većoj mjeri na jelovnicima brončanog doba; kemijske analize ljudskih ostataka diljem Sredozemlja pokazale da su ljudi većinu životinjskih bjelančevina unosili konzumacijom mesa, mlijeka i mliječnih proizvoda (sir, maslac) uzgojenih životinja, posebno sitne stoke (Petrousa & Manolis, 2010, 618; Lai et al., 2013, 2). Goveda su postala značajniji izvor hrane u željeznom dobu kada se u regiji pojačao uzgoj konja. U Istri i Krasu u brončanom i željeznom dobu redovito se uzgajala sitna stoka, uključujući goveda, te u nešto manjoj mjeri svinje, a najrjeđe konji i magarci (Buršić-Matijašić, 2007, 62; Mihovilić, 2013, 294; Petrucci, 2017), a pritom su tadašnje pasmine bile manje od današnjih.

Zanimljivo je da su kemijske analize ljudskih ostataka pokazale da su morske ribe isprva bile slabo prisutne u prehrani većine ljudi iz priobalnih predjela Europe, a to se odnosilo i na dijelove Sredozemlja (Fyllingen, 2003, 39; Petrousa & Manolis, 2010, 615; Lai et al., 2013, 9–10); postoji mogućnost da se radilo o kulturnim² preprekama. Još su se u Monkodonji u brončanom dobu jele i velike morske ribe, od kojih su se u Nezakciju u željeznom dobu na jelovniku barem povremeno nalazile orade (*Sparus aurata*), ovčice (*Lithognathus mormyrus*), zubatci (*Dentex dentex*) i jadranske jesetre (*Acipenser naccarii*), a u Istri se tijekom svih razdoblja skupljalo nekoliko vrsta morskih puževa i školjki, npr. kapice (*Cerastoderma edule*) i oštrige (*Ostrea edulis*) (Čović, 1983, 121; Mihovilić, 2013, 294; Hellmuth Kramberger, 2017, 406). Kasnije je i rimski pisac Plinije stariji (otprilike 23.–79. p. n. e.) izdvojio oštrige iz ostalih istarskih dobara, kao što su vuna, masline i javorovo drvo (Buršić-Matijašić, 2007, 544).

Primarno ratarsko stanovništvo kaštelira i ostalih gradina u brončanom i željeznom dobu pretežito se hranilo žitaricama (pšenica, ječam, pir i proso) i mahunarkama (leća, bob, grašak, slanetak). Još su u Monkodonji u brončanom dobu najvjerojatnije uzgajali vinovu lozu (Buršić-Matijašić, 2007, 63), a u Sredozemlju su također još rano kultivirali masline, smokve, jablane i orahe. Govedina i divljač postali su značajniji tek na prijelazu u željezno doba. Najviše su lovili jelene, zečeve i ptice, a rjeđe opasne divlje svinje. Na nezakcijskim situlama iz željeznog doba prikazan je lov s kopljima na konjima te pješke s lukom i strijelama uz pratnju lovačkih pasa i mrežama. Goveda su se još prije željeznog doba koristila za prijevoz robe i za oranje s drvenim plugovima što je također naslikano na situlama iz Nezakcija. Životinje koje ne bi mogle preživjeti zimu prodali su ili zaklali, a meso skladištili tako što su ga solili ili dimili. Govedima i sitnom stokom, uključujući konje, uvijek su trgovali na velike udaljenosti jer se radilo o robi (mlijeko, meso, koža, vuna) koja se "pomiče sama" (Schmidl et al., 2005; Petrousa & Manolis, 2010; Lai et al., 2013, 15; Mihovilić, 2013, 290; Grömer & Kern, 2018, 171).

Iako je poljoprivreda osiguravala stabilnu opskrbu hranom, također je imala neke neželjene posljedice. Posljedica većeg udjela ugljikohidrata u hrani bila je pojava većeg broja karijesa, međutim bliski suživot ljudi i životinja doveo do izbijanja raznih bolesti, uključujući zarazne (Tornberg, 2013, 8, 16; Grömer & Kern, 2018, 99) (sl. 5).

Proizvodnja hrane u ekstenzivnoj poljoprivredi zahtijevala je mnoštvo otvorenog prostora, zbog čega su još u brončanom dobu na mnogim mjestima sjekli ili palili velike šumske površine, nakon čega je upravo ispaša sitne stoke onemogućila obnovu šuma (Pokorný et al., 2006, 430; Kadrow, 2007, 116), a ponegdje je korištenje drva za potrebe proizvodnje glinenog posuđa i metala ostavilo trag. Osim agrarnih i duhovnih površina, pojedine europske gradine uključivale su i prostore namijenjene proizvodnji ili preradi gline, soli i raznih metala (bakar, kositar, bronca, zlato, srebro, olovo, a kasnije i željezo): rudnici, glinokopi, solane, lončarske peći, talionice i kovačnice (Pokorný et al., 2006, 420). Takva proizvodna središta bila su rijetka i opskrbljivala su šire regije svojim (polu)proizvodima. Jednako kao i zemlju kaštelira s metalima čijih nalazišta nije bilo ondje iako su postojale metalurške radionice u brončanom i željeznom dobu (Buršić-Matijašić, 2007, 545). Zbog osnovnih materijalnih potreba u okolici svih gradina nastao je golem otvoreni prostor koji je osim gospodarskog imao i duhovni, prestižni i obrambeni značaj. Kulturni krajolik oduvijek je svjedočio tomu da ga prisvaja određena zajednica (Mlekuž & Črešnar, 2014, 198–201) (sl. 6).

Ako je teren to dopuštao, ljudi iz Europe u brončanom i željeznom dobu nerijetko su živjeli na većim ili manjim uzvisinama iako se na njima nalazilo samo jedno veliko obiteljsko imanje okruženo palisadama s najviše dva tuceta stanovnika. Međutim, gradine nisu bile tek uvećana verzija tih imanja, kao što nisu ni bile kopija grčkih gradova tj. kolonija³, što se odnosi i na kaštelire, iako su zasigurno znatno utjecale na njih. Gradine u Europi brončanog doba prosječno su imale manje od tisuću stanovnika i bile su manje od onih iz željeznog doba. Procjenjuje se da je u gradini veličine jednog ili dva hektara živjelo do četiristo ljudi, a u onim manjima i do sto. A u velikom kašteliru Monkodonja koji je bio naseljen između 18. i 13. stoljeća p. n. e. živjelo je oko tisuću ljudi i imao je protourbani značaj (Buršić-Matijašić, 2009.; Mihovilić, 2013, 116; Hellmuth Kramberger, 2017). Slične veličine bio je kaštelir Valaron te u željeznom dobu Nezakcij i Monkaštel (Buršić-Matijašić, 2007, 540). U istarskim i kraškim kaštelirima nalazile su se kamene kuće, najčešće pravokutne, a u rjeđim slučajevima okrugle koje su bile prethodnice kažuna. Neke kuće u kaštelirima bile su izgrađene samo od kamena, druge od drveta i kamenja, a treće od pruča obloženog blatom (Buršić-Matijašić, 2007, 526). Pravokutne kuće s tlocrtom površine 24 m² nalazile su se i u kašteliru Monkas kraj Bala (Darovec, 2009, 33). U željeznom dobu na nekim su se lokacijama u Europi iz najvećih gradina razvili rani gradovi za koje se procjenjuje da su imali i do dvije tisuće stanovnika, primjerice naseobina kraj današnjeg Heuneburga (Njemačka) duž gornjeg toka Dunava. Bez obzira na njihovu veličinu, u svakoj je gradini bilo mnoštvo djece. Procjenjuje se da je do dvije petine stanovnika bilo mlađe od 15 godina, s time da je prosječni životni vijek u brončanom dobu (zbog visoke smrtnosti djece) iznosio oko 35 godina (Härke, 1982; Novaković, 2005b, 309; Kadrow, 2007, 114; Holst et al., 2013, 22).

Teško je procijeniti koliko je ljudi živjelo u zemlji kaštelira. Livije je zapisao da je Epul mogao mobilizirati između 15.000 i 18.000 ratnika. No, realniji je broj ipak znatno niži. Arheolozi procjenjuju da je na poluotoku tada živjelo 15 više ili manje autonomnih zajednica koje su Rimljani u skladu s vlastitim predodžbama imenovali

3 Upitan je i utjecaj sredozemnih gradova na nastanak srednjoeuropskih gradina, zato što su nastale prije kontakata s grčkim kolonijama. Interesi kontinentalnih i sredozemnih naseobina nesumnjivo su bili uzajamni i lokalne elite zasigurno su htjele nabaviti prestižna sredozemna dobra, a društveno uređenje gradina na kontinentu nije bilo puka kopija (istočno) sredozemnih zajednica (Härke, 1982, 205).

Sl. 10. Nebeski disk iz Nebre (Njemačka), unjetička kultura, brončano doba (Wikimedia Commons)

Nebesni disk iz Nebre (Nemčija), unjetiška kultura, bronasta doba (Wikimedia Commons)

populi (narodi) ili *civitates* (gradovi), a očito se radilo o većim skupinama kaštelira, kojima je barem u ratno vrijeme zapovijedao *princeps* (knez). Skupine kaštelira imale su između tisuću i tri tisuće stanovnika koji su prosječno naseljavali otprilike 200 km² teritorija. Prema raznim procjenama, prije početka rimskog doba u istarskim kaštelirima živjelo je između 40.000 i 120.000 ljudi. Nakon osvajanja Istre Rimljani su više od 5.000 stanovnika odvedli u ropstvo; još nekoliko tisuća zarobljenih najvjerojatnije je obrađivalo i posjede u Istri (Livius, 1905, 41.11; Novaković, 2005b, 319–320) (sl. 7).

Gradine su svugdje gradili na strateškim mjestima s kojih se stanovništvo nije samo lakše branilo već je i nadziralo regiju i kretanje u njoj, zbog čega su naselja, ondje gdje je to bilo moguće, nastajala na uzvisinama i u blizini prijelaza, plicaka rijeka, tjesnaca i ulaza u doline. Zajednice su vjerojatno kontrolirale područja koja su mogla nadzirati pogledom s visine. S kaštelira, i najkasnije u željeznom dobu, posebnih stupova, poput onoga na Oštrom vrhu kraj Štanjela (Teržan & Turk, 2005), zajednice su također mogle nadzirati događanja u obližnjim naseljima i područjima, zbog čega je nesmetana vizualna komunikacija između susjednih kaštelira bila iznimno važna. U slučaju opasnosti okolno stanovništvo, barem ono koje je pripadalo zajednici, moglo se skloniti u najveće kaštelire zajedno sa stokom (Novaković, 2005b, 305; Mlekuž & Črešnar, 2014, 201; Čučković, 2015, 469).

Arheolozi procjenjuju da je gradnja jednog kaštelira trajala do pet godina (Novaković, 2005b, 309) te zahtijevala dobro planiranje i organizaciju rada, kao i mobilizaciju dovoljnog broja radne snage, što je podrazumijevalo usku povezanost susjednih obitelji, tj. rodova, zato što je broj radnika lako mogao premašiti broj stanovnika u jednoj gradini, pogotovo u onim manjim. Na temelju toga možemo zaključiti da su gradine najvjerojatnije svugdje nastale tijekom duljih razdoblja stabilnosti i mira, a ne u vrijeme stalnih sukoba (prim. Prestvold, 1996, 58). Gradnja velikih grobnih humaka (kamenih ili zemljanih) ili gomila trajala je nekoliko mjeseci i zahtijevala sudjelovanje između jedne i nekoliko stotina ljudi pod nadzorom građevinskih majstora koji su zbog svrhe gradnje vjerojatno imali i određeni duhovni autoritet. Složenija organizacija rada nesumnjivo je dovela do važnih promjena u društvenom uređenju, ili ih je barem ubrzala, iako to nije nužno rezultiralo još većom društvenom hijerarhijom (Holst et al, 2013, 4, 11, 21–22; Dolan, 2014, 369).

Gradnja humaka i gradina najvjerojatnije je bila neka vrsta javnog rada koji je učvršćivao povezanost zajednica što je osiguravalo njihov dugoročni opstanak i savršeno nadopunjavalo obrambeni položaj i zidine naselja. Istovremeno je monumentalnost kaštelira svjedočila snagu zajednice kako bi se zadivili mještani i stranci, saveznici i neprijatelji, preci i bogovi. Zajednički cilj izgradnje i obnove utvrđene naseobine povezivao je njihove stanovnike sa svojim precima, stvarnim i mitološkim, s obzirom na to da su gradine bile planirane za vječnost. Naposljetku, svrha njihove izgradnje, kao i preostalog preobražaja divljine u obrađeni krajolik, bilo je ukroćivanje vremena, tj. smrti, zato što su kašteliri i ostatak kulturnog krajolika bili namijenjeni prethodnim, kao i budućim rodovima (Novaković, 2005b, 303–306; Dolan, 2014, 363) (sl. 8).

Sjećanje zajednice uvijek je bilo snažno povezano s prostorom, zbog čega su humci i ostale strukture ujedno mjesta sjećanja. Bili su spomenici zajednice koji su svjedočili njezinoj povijesti, zbog čega njihova lokacija nikad nije bila slučajna. U brončanom dobu stanovnici kaštelira i ostalih gradina postavljali su različite spomenike na granice prostora koji su zauzimali, posebno grobne humke za važne članove zajednice i spremišta poklonjenih predmeta, obredne nasipe i razne druge strukture kojima su obilježili svoj teritorij (Dolan, 2014, 363; Mlekuž & Črešnar, 2014, 198–201).

Grobni humci postupno su iščezli u kasnome brončanom dobu kada su zamijenjeni kulturom žarnih polja (otprilike 1300.–750. p. n. e., u Istri od 11. stoljeća p. n. e.). Grobnice sa skeletnim ostatcima i žarna polja, u kojima se pokapala većina ljudi u brončanom i željeznom dobu, po pravilu su se nalazili u blizini ili u samim gradinama, čime su duhovi predaka bili čvrsto povezani s ostatkom zajednice te su

4 Nagli rast broja gradina za vrijeme prodora konjaničkih nomada moguće je objasniti trgovinom robljem za potrebe civilizacija istočnog Sredozemlja. Nudi se usporedba s europskom trgovinom afričkim robljem u novom vijeku koja je temeljena na razmjeni ljudi za različita uvezena dobra što je potaknulo lokalne sukobe (Härke, 1982, 201).

ih štitili, čak i prokletstvima koja bi pogodila neprijatelje zbog oskvrnuća grobova. Histri koji su živjeli u željezno doba pokapani su između unutrašnjeg i vanjskog zida kaštelira što se smatra da su preuzeli od naroda koji su nastanjivali regiju prije njih. Isto se smatra da su se Histri istovremeno razlikovali od susjednih naroda s istoka i juga ponajviše po pohranjivanju pepela pokojnika u žarama (Gabrovec & Mihovilić, 1987, 320, 334; Buršič-Matijašić, 2007, 522; 2008, 128).

Grobnice i humci čuvali su njihove pretke u svijesti zajednice i na tom su području povezivali mrtve i žive članove zajednice. Postavljanje određenih grobnih humaka na granice zajednice u brončanom dobu možda je imalo svrhu uključivanja duhova (važnih) predaka u njezinu zaštitu. U svakom slučaju samo je manji broj stanovnika kaštelira i drugih gradina pokopan u grobnim humcima te se pretpostavlja da je riječ o osobama iz vladajućeg sloja ili pojedincima koji su bili važni zajednici iz drugih razloga, npr. spiritualnih (Makarowicz, 2005, 39; Holst et al., 2013, 21–22; prim. Novaković, 2005b, 307, 312).

Zbog nužnosti da što veći broj ljudi sudjeluje u njihovoj gradnji, neki su humci možda bili simbol povezivanja ili savezništva sa susjednim naseljima ili rodovima, a možda manje graničnici u smislu strogih ili nepremostivih crta razdvajanja.

Lokacija humaka također je diktirana geografskim čimbenicima koje ne treba razlikovati od kulturnih, tj. kulturnih. Humci u Krasu u pravilu su se nalazili na rubnom području regije, poput granice s Vipavskom dolinom ili na granici između vapnenačke i ostatka podloge, pri čemu su se, jednako kao i u Istri, većinom nalazili na nenaseljenim uzvisinama (Čović, 1983, 124; Novaković, 2005b, 308). Iznimka je manji kameni humak u većem od dvaju kaštelira na Kobdilju (Teržan & Turk, 2005, 348).

Društvo darivanja i razmjene

Istraživanja društva kaštelira otežano je zbog ograničenosti na materijalne ostatke jer su prvi pisani izvori tek rijetki grčki i rimski zapisi. Posljedično upravo rekonstrukcija društva brončanog doba također ovisi o uspoređivanju s povijesnim ili postojećim zajednicama sličnoga društvenog uređenja, a uz primjenu arheološkog i antropološkog pristupa problematici moguće je donijeti zaključke o mnogočemu.

Već materijalni ostatci dokazuju da je društvo brončanog doba bilo izrazito složeno, a još više u željeznom dobu. O tome svjedoče i velike količine oružja, posuđe, nakit i ostali predmeti ili njihovi dijelovi (Hansen, 2013), koje su u oba razdoblja obredno deponirani u zemlji ili vodi kao darovi, najvjerojatnije bogovima i precima. Takve ostave dugo su se vremena smatrale izgubljenim ili zaboravljenim vlasništvom putujućih trgovaca i metalurga koji su ih u žurbi sakrivali od pljačkaša, međutim suvremeni arheolozi većinom tih nalaza pridaju sakralni značaj. Ostave i darivanja također pružaju uvid u društvo (Brück & Fontijn, 2013, 199–200).

Ostavljanje predmeta u vodi ili zemlji kao dar imalo je važnu društvenu ulogu. Mnogo toga ukazuje na to da su društveni odnosi u brončanom i željeznom dobu, kao i u stoljećima nakon i gotovo tisućljeća prije toga, bili uređeni sustavom razmjene darova (prim. Mauss, 1996). U njemu najveću važnost nisu imali oni koji su stekli najveću imovinu, već oni koji su svojim bogatstvom darivali najveći broj

ljudi, uključujući pretke i bogove. Visoki položaj u društvu održavao se neprestanom cirkulacijom dobara uzajamnim darivanjem, pri čemu su se članovi društvene elite natjecali u tome tko će nadmašiti svoje konkurente darivanjem ljudi (svojim, gostima, precima) odnosno bogova što bogatijim darovima. Međusobno su se natjecale i zajednice, npr. kašteliri. Odlaganje velikih količina metalnih predmeta i ostalih predmeta u prirodi kao darova privremeno se prekidalo u slučaju važnih događaja, kao što su bili početak i kraj poljoprivrednih razdoblja, tj. godišnjih doba, smrt starog ili ustoličenje novog poglavara, pobjeda nad neprijateljima, sklapanje savezništva ili mira između zajednica, dolazak trgovaca iz dalekih krajeva, npr. grčkih u Sredozemlju. U skladu s načelima sustava razmjene, dar bogovima ili precima bio bi uzvraćen njihovim još većim (protu)darom u obliku plodnih žena, zdrave djece, dobrog uroda, plodne stoke, pobjede u sukobima, mira u zajednici i sa susjedima itd. Sličnu svrhu imala su i individualna darivanja (Barret, O'Connor & Corney, 1991, 227; Makarowicz, 2005, 41–42; Brück & Fontijn, 2013, 203–204; Iacono, 2015, 272–273).

Ponekad su darovi bili deponirani i raspoređeni u skladu s precizno određenim obrascima, najvjerojatnije zato da bi se osigurao precizno određen ishod što je odraz veoma složenog sustava vjerovanja. Darivanje koje je izvršila cjelokupna zajednica (odraslih) odraz je i potvrda njezine sloge i društvenog položaja njezinih članova: najvjerojatnije su najvažniji članovi primjereno razvrstavali ili odlagali darove, drugi su skupljali, izrađivali ili uništavali prikladne predmete, a treći su sudjelovali u darivanju pjevanjem, glazbom⁵, plesom ili samo svojom prisutnošću. Važnu ulogu u raznim obredima, npr. plodnosti, najvjerojatnije su imale djevojke, tj. mladenke (Teržan, 2016, 425). Statusno najviše predmete, poput oružja i posuđa, osobito pivskog, najvjerojatnije je darivala društvena elita ili poglavar(i), a to su pri javnim darivanjima uvijek radili u ime zajednice. Obredna darivanja nije uvijek izvršila cjelokupna zajednica ili elita u svoje ime. U slučaju raznih zamolbi ili zahvala precima i bogovima, kao i u različitim inicijacijskim obredima, manje darove mogli su darivati pojedinci, obitelji ili posebne društvene skupine, npr. isključivo muškarci ili žene, vojna ili lovačka društva, trgovci ili mornari, lončarice⁶ ili tkalje, rudari ili metalurzi. Zbog toga su određene obredne lokacije bile dostupne svima, a druge samo odabranim skupinama, kamo ostali članovi zajednice nisu imali pristup, možda čak i pod prijetnjom izgnanstva ili smrtno kazne (Leonard, 2015) (sl. 9).

Brončano (pivsko) posuđe, brončano i željezno oružje, oruđe, nakit i ostali metalni predmeti ili njihovi dijelovi⁷ obredno su se darivali u Europi tijekom cijelog brončanog i željeznog doba u velikim količinama odlaganjem u močvare, jezera, rijeke, zemlju, pukotine u stijenama, ponore i jame. Oružje za napad (mač, sjekira, koplje itd.) i zaštitu (kaciga, oklop) odlagalo se u kontinentalne vode kao darove, posebno u prostoru sjeverno i zapadno od zemlje kaštelira, ali ondje te istočno i južno od nje najčešće u zemlju i ponore. U zemlji kaštelira, pogotovo u Mušjoj jami kraj Škocjana u Krasu, koja je jedno od najvećih nalazišta oružja iz (ponajviše) željeznog doba u Europi, pri čemu je odlaganje darova u ponor objedinjavalo deponiranje u vodu s odlaganjem darova u zemlju. Smatra se da su muškarci darivali oružje i pivsko posuđe, a žene nakit, igle i srodno oruđe te ponekad i srpove koji su bili čest dar od metala što je vjerojatno bilo povezano s obredima plodnosti. Prilikom darivanja neki su predmeti deponirani cijeli, dok su drugi bili toliko oštećeni da ih nije bilo moguće koristiti (Bietti Sestieri et al, 2013, 157; Brück & Fontijn, 2013, 206; Teržan, 2016, 364–366, 372, 386).

⁵ Glazbenici su često prikazivani na situlama iz željeznog doba ili kao kipovi. Npr. u Idriji kraj Bače pronašli su kip trubača (bez instrumenta) koji datira iz otprilike 400. g. p. n. e. Posuda koja je pronađena u blizini mađarskoga grada Soprona prikazuje glazbenike s lirama koji stoje jedno nasuprot drugom, a uz njih se nalaze (vjerojatno) ženski likovi ili plesačice (Grömer & Kern, 2018, 230, 233). Još prije željeznog doba ljudi su koristili različite udaraljke, puhačke instrumente i svirala.

⁶ Lončarstvo je uglavnom bilo ženski obrt (Kadrow, 2007, 118).

⁷ U istom depou gotovo isključivo su se nalazili djelići različitih predmeta (Hansen, 2013, 180).

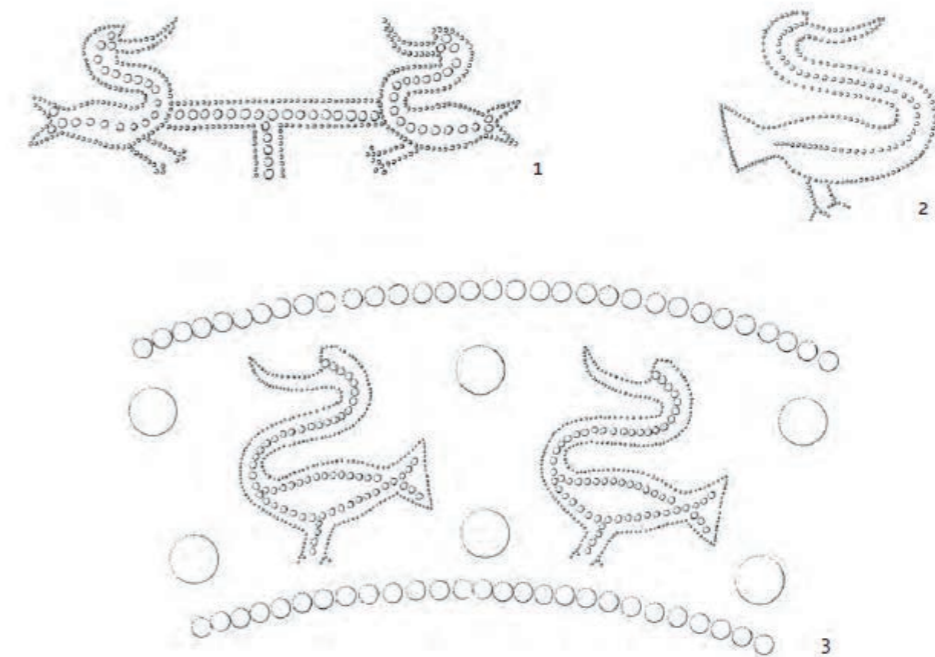
Zajednice najvjerojatnije nisu odlagale veći broj svojeg oružja kao darove u vodu i ponore, već vojnu opremu poraženih suparnika (Teržan, 2016, 414–415), a moguće je i da su donedavni neprijatelji prilikom sklapanja mira zajedno darovali oružje ili ga obredno odložili.

Velike svečanosti darivanja održavale su se i kada su u kaštelire i ostale gradine dolazili važni gosti iz iste ili druge zajednice gradina, odnosno strani trgovci na daljinu, zbog različitih povoda (vjenčanje između članova vodećih obitelji, sklapanje savezništva ili mira), pri čemu su se navedeni susreti obilježavali, tj. slavili uz velike količine hrane i pića (vino, pivo, medica). Za proslave i gozbe u kaštelirima i ostalim gradinama važna su bila rijetka pića i jela od životinja ili biljaka koje su se teško uzgajale odnosno nabavljale: npr. meso opasnih divljih svinja, a možda i jelena lopatara iz egejskog prostora (Hellmuth Kramberger, 2017, 408), grčko vino, voće iz istočnog Sredozemlja ili Bliskog istoka. Hranu i piće na gozbama nisu samo konzumirali, već su ih u velikim količinama obredno palili ili zakapali kao darove bogovima ili precima koji su se uvijek smatrali dijelom zajednice koji treba nahraniti. Osim hrane darovali su i prestižnu robu, npr. metalne predmete i odabrano uvezeno glineno posuđe. Poklanjanje hrane i ostalih dobara nije samo jačalo ulogu elite ili ambicioznih skupina u zajednici, npr. preuzimanjem životnog stila stranaca, već je zajednica svojim "rasipništvom" gostima pokazivala svoju darežljivost, a samim time bogatstvo i moć; čime su privlačili saveznike i odbijali neprijatelje (Iacono, 2015) (sl. 10).

Po svemu sudeći društva brončanog doba bila su animistična što znači da duše ili duhove nisu pripisivali samo ljudima, već i životinjama, biljkama i mrtvoj prirodi. Najvjerojatnije je to bio razlog zašto su u pravilu kao darove u zemlju i vodu odlagali predmete koji su prethodno bili oštećeni ili uništeni. Morali su "umrijeti" kako bi darovi stigli do bogova ili predaka. Velik broj darovanih metalnih predmeta bio je izrađen u svrhu darivanja, a radilo se o namjenskim zavjetnim predmetima. Možemo zaključiti da su umjetnički predmeti ili predmeti za koje se pretpostavlja da su izrazito vrijedni prije darivanja često kružili u zajednici tijekom nekoliko generacija kao dio sustava razmjene darova, čime im je pridodana memorijalna i duhovna vrijednost (Brück & Fontijn, 2013, 208–209). Najveću važnost pri odlaganju darova najvjerojatnije je imala lokacija, kako zbog duhovne dimenzije, tako i zbog memorijalne (povijesne) vrijednosti koju je imala u zajednici ili širem prostoru. Vjerojatno su kulturni prostori na kojima su se odvijala darovanja imala ulogu svetišta (Hansen, 2013, 180).

Raznoliki predmeti poput oružja, hrane, pića, oruđa, dijelova kola i plovila, ostataka pokojnika te žrtvovanih ljudi i životinja često su bili deponirani na mjestima ulaska ili prolaska, kao što su bili ulazi u kuću ili naselje, utabani putovi, pristaništa, rijeke, močvare i dijelovi morske obale te druge važne točke u regiji. Početak i kraj putovanja ljudi su obilježavali obredima, pri čemu su kao točke odlaska i povratka služile lokacije koje su putnike povezivale sa zavičajnom regijom kao područjem zajednice i njezinih predaka (Van de Noort, 2009; Brück & Fontijn, 2013, 206, 209). Posljedično su navedene lokacije imale simbolički i obredni značaj prijelaza iz jednog na drugi svijet, i to ne samo iz doma u vanjski svijet ili iz predmetne regije (domovine) u divljinu (tuđinu), već i iz svijeta ljudi, odnosno živih u svijet mrtvih (tj. predaka) odnosno bogova.

Posvuda su u Europi pronađeni grobovi iz brončanog doba i kasnijih razdoblja u obliku čamaca te grobovi u čamcima te su grobnice ponekad bile smještene uz vodu (Kruřová & Turek, 2004, 49; Van de Noort, 2009, 173), npr. u Mostu na

Sl. 11. Različiti motivi ptica vodarica iz razdoblja kulture žarnih polja (Teržan et al., 2016, 357)

Različiti motivi vodnih ptic iz časa kulture žganih grobišč (Teržan et al., 2016, 357)

Soči (Mlinar, 2005). Vodeni svijet koji je čovjeku stran jer u njemu ne može disati niti se normalno pomicati očito je (također) imao simbolički značaj prijelaza iz ovostranog u onostrano. Moguće je da su na tom putu ljudima pomagale ptice vodarice koje su čest ukrasni motiv i simbol iz razdoblja kulture žarnih polja (Teržan, 2016, 356–357), možda kao posrednice između neba, vode i zemlje jer obitavaju na svima trima mjestima (sl. 11).

Društva brončanog i željeznog doba u suštini su bila ratarska, iako su neka živjela isključivo od vađenja, prerade i trgovine metalima ili soli. Drugi, poput Histra, preživljavali su na skromnoj zemlji zahvaljujući trgovini i pljačkanjem, tj. gusarstvom (Darovec, 2009, 33). Postoje mnogi pokazatelji da je u brončanom dobu prevladavao ciklički pogled na svijet i društvo zbog ovisnosti ratarskih zajednica o predvidljivom ponašanju godišnjih doba, a koja su prema tadašnjem vjerovanju omogućavali ili barem pomagali održavati raznim obredima. Pritom su simboličnu ulogu imali djelići metalnih predmeta i glinenog posuđa koji su se mogli reciklirati i ostatci pokojnika koje su djelomično ili privremeno dizali iz grobova, čime su prema tadašnjem vjerovanju najvjerojatnije pomagali pri neprestanom obnavljanju života. Postoji mogućnost da su se i darovi dijelili na ovostrane i onostrane: oštrica sjekire ili mača odlagala se kao dar u prirodu, dok se preostali dio reciklirao za daljnju upotrebu (Barret et al., 1991, 236–240; Brück & Fontijn, 2013, 209–213; Holst et al., 2013, 9).

Zbog vađenja, prerade i darivanja metala metalurzi su još u brončanom dobu osim praktične najvjerojatnije imali i važnu duhovnu ulogu (Dolan, 2014, 365, 370). Iz ruda nisu samo dobivali metale te ih preoblikovali u predmete svakodnevnice

upotrebe i duhovnog značaja, već su imali iznimno važnu ulogu u darivanju metalnih predmeta. Primjereno i smjerno oštećivanje ili uništavanje oružja i drugih metalnih predmeta kako bi mogli prijeći na onaj svijet zahtijevalo je veliko tehničko znanje i iskustvo. Pogotovo u željeznom dobu na pojedinim su lokacijama u Europi u sklopu obrednog deponiranja iskazivali posebno poštovanje: savijali su oštrice kako bi ostale cjelovite, tako da je mač uz praktičnu imao i važnu simboličku (prestižnu, statusnu) vrijednost. Metalurzi su ujedno izrađivali predmete koji su bili isključivo namijenjeni darivanju, kao što je brzinski izrađen nakit poput raznih privjesaka (Bietti Sestieri et al., 2013, 159; Hansen, 2013, 179–180; Gori, 2014, 275–277).

Važni obredi nesumnjivo su bili popraćeni preradom ruda u metale. Vatra je imala ključnu ulogu u pretvaranju ruda u metale, kao i gline u glineno posuđe te namirnica u hranu, pa je moguće da se smatrala simbolom transformacije.

Društveno uređenje

Zbog uske isprepletenosti i suovisnosti malih zajednica te kolektivnih koncepta vlasništva i obrađivanja zemlje (prim. Novaković, 2005b, 305), društva brončanog doba nisu nužno ni isključivo imala strogo hijerarhijsku strukturu. Manje je vjerojatno da su poglavari, svećenici i ratnici u potpunosti vladali "običnim" ljudima kao što su bili seljaci, obrtnici, rudari i trgovci, već su zajednice morale tijesno surađivati kako bi preživjele. Red i mir u zajednicama brončanog doba ponajprije su održavale rodbinske veze, međususjedska solidarnost, obrambene i gospodarske dužnosti, a ne (nužno ili isključivo) prisila poglavara ili vojne elite (O'Shea, 1998, 98). Poglavari su najvjerojatnije bili tek dio složenoga društvenog uređenja u kojem su pojedinci posjedovali vlastiti duhovni, gospodarski ili vojni autoritet. Stanovnici kaštelira u određenim su aktivnostima bili ravnopravniji, dok su se u drugima podredili obiteljskom, duhovnom, političkom ili stručnom autoritetu. Smatra se da su barem manje zajednice bile heterarhijske: vlast je bila podijeljena. Domaćinstva i rodbinske zajednice najvjerojatnije su uglavnom same rješavale vlastite stvari što se nastavilo i stoljećima kasnije (Levy, 1995, 48–50; Brück & Fontijn, 2013).

Vlast se dijelila, pogotovo u ranom brončanom dobu. Odluke u gradini donosile su se davanjem suglasnosti poglavara rodbinskih skupina ili ih je donosila skupina starješina koja je imala privremenu vlast. Najvjerojatnije su odrasli muškarci kao poglavari domaćinstva odnosno obitelji vodili zajednicu poput kolektiva u kojem je (vrhovni) poglavar, ako je bio samo jedan, tek prvi među jednakima (prim. Holst et al., 2013, 23). Veća jednakost u istim skupinama kaštelira u brončanom dobu ukazuje na to da barem u početku nije mogao vladati samo jedan tzv. knez ratnik ili kralj. Vlast u kaštelirima i ostalim gradinama također nužno nije bila nasljedna, već je vjerojatno ponajviše ovisila o osobnim karakteristikama: iskustvu, inteligenciji, hrabrosti, poduzetnosti, duhovnosti. Voditelji malih i usko povezanih zajednica ponajprije su uređivali njihove živote, no teško su im mogli posve svojevoljno naređivati. Političku i duhovnu vlast najvjerojatnije su provodili u korist ljudi, a nisu vladali njima. Osobito u brončanom dobu nije bilo velikih razlika u imovini između stanovnika gradina. Proces prijelaza ravnopravnijeg društva, temeljenog na davanju suglasnosti rodbinskih skupina, tj. njihovih poglavara, u centraliziranije

Sl. 12. Crtež nalaza iz različitih kaštelira (Marchesetti, 1903)

Risba najdb iz različitih kaštelirjev (Marchesetti, 1903)

iaako je istovremeno zasigurno postojala rodna podjela radova – upravo zato što su zajednice brončanog i željeznog doba bile male te je i u najvećim kaštelirima i ostalim gradinama najčešće živjelo tek nekoliko stotina odraslih osoba. Društveni položaj žena gotovo sigurno nije bio jednak u svim kulturama; negdje su imale važnu društvenu ulogu (Levy, 1995, 47–48; Brück & Fontijn, 2013, 204; Lull et al., 2013, 4628–4630), a drugdje su imale manji značaj (Makarowicz, 2005, 46). No, sigurno je da su barem žene koje su dolazile iz uglednih obitelji udajom u druge, čak i veoma udaljene, zajednice (prim. Mittnik et al., 2019) imale izrazito važnu ulogu u sklapanju savezništva, a samim time i u uključivanju zajednica u trgovinu na daljinu te pri razmjeni ideja (Kadrow, 2007, 118) (sl. 12).

Zajednice brončanog i željeznog doba također ne treba smatrati monolitnima u kojima su svi ljudi jednako radili, mislili pa čak i vjerovali. Zasigurno su postojala drukčija ili

zajednice u kojima je društveni život odlučnije vodila manja vladajuća skupina na čelu s "kneževima" ili "kraljevima" u većem je opsegu započeo u Europi tek pri kraju brončanog doba. A kao što možemo vidjeti na prethodno spomenutom primjeru Histra, "plemenski" savezi iz željeznog doba također su bili dosta labavi (Levy, 1995, 48–50; Makarowicz, 2005, 46–51; Bietti Sestieri et al., 167; Brück & Fontijn, 2013, 205).

Iako arheološki izvori ukazuju na postojanje vladajuće uloge ratnika, oružje u grobovima možda je odraz autoriteta odraslih muškaraca kao poglavara domaćinstava koji su prema potrebi morali štiti zajednicu ili joj omogućiti da preživi povremenim pljačkanjem. Na mnogim su mjestima muškarci i žene, čiji kosturi ukazuju na to da su cijeli život radili teške fizičke poslove, pokapani s bogatim priložima (Peter-Röcher, 2018, 75). Zbog toga postoji mogućnost da su vodeći (muški) članovi zajednice, slično kao u srednjovjekovnim gradovima i selima, veći dio godine bili imućni trgovci i obrtnici te uspješni ratari koji su se latili oružja prema potrebi. U prijeko potrebi zasigurno su im se pridružile i žene.

Možemo donijeti općeniti zaključak da su muškarci i žene morali surađivati u mnogim poslovima –

čak većinski suprotna vjerovanja i različiti pogledi na društvo, iako su u malim, usko povezanim zajednicama vjerojatno teško dolazili do izražaja (Kuijt, 1998, 107–108). Navedene tvrdnje možda mogu dokazati grobnice u kojima su kosturi muškaraca i žena u pravilu bili okrenuti prema nebu u različitim položajima, a neki i u istom smjeru kao i pokojnici suprotnoga biološkog spola. Možda se radilo o ljudima koje nije ograničavao biološki spol (prim. Savage, 1998, 104), a možda o zagovarateljima drukčijih duhovnih svjetonazora, članovima posebnih društvenih slojeva itd.

Društveni položaj i identitet ljudi u brončanom i željeznom dobu mogao se promijeniti selidbom, pogotovo u smislu razdoblja života. U određenoj dobi oba su spola stjecala ili gubila statusne simbole (npr. oružje, nakit, predmeti za osobnu njegu⁸, posebna odjeća i još najvjerojatnije frizure, možda tetovaže ili drugi tjelesni ukrasi) koji su označavali ulazak u pubertet, tj. završetak djetinjstva, ulazak u brak, među punopravne odrasle osobe koje su osnovale vlastite obitelji te među starije ljude koji su najvjerojatnije imali važan položaj, makar kao nositelji sjećanja i savjetodavci u zajednici (prim. Kristiansen, 1998, 101; Savage, 1998, 104).

Ženidbom, trgovinom i putovanjima u kaštelire i ostale gradine nisu samo pristizala dobra, već i nove ideje, jezici (ponajprije zbog trgovine), vjerovanja i tehnike. Zbog toga su trgovinu nužnom i prestižnom robom na velike udaljenosti (bakar, kositar, bronca, željezo, kremen, zlato, srebro, jantar, sol, vino itd.) najvjerojatnije kontrolirale ili nadzirale elite. Nove ideje i tehnologije dovele su do inovacija i promijenile sam ustroj društva, npr. nove metalurške tehnike u brončanom i željeznom dobu ili omogućile nove poglede na društveno uređenje i život poslije smrti. A usvajanje novih tehnika nije se nužno odvijalo brzo i nesmetano zbog utjecaja kulturnih prepreka (Makarowicz, 2005, 49–50; Kadrow, 2007, 114–115; prim. Prestvold, 1996, 57).

⁸ U grobovima obaju spolova često su pronađena pomagala za osobnu njegu, poput britvi i pinceta kod muškaraca (Brück & Fontijn, 2013, 8, 11), što ukazuje na iznimno veliku važnost osobne njege i izgleda, pogotovo u posebnim prigodama, a ta su pomagala zasigurno bila i jedan od simbola odraslosti.

Ratovanje

Upravo se rano brončano doba dugo smatralo razdobljem procvata i mira uz sporadične sukobe i junačke dvoboje pojedinaca (prim. Teržan, 2016, 403), koji su bili pripadnici vojnih elita, ali nedavna su istraživanja promijenila tu predodžbu, iako bitke u brončanom dobu najvjerojatnije uglavnom nisu bile većeg opsega s obzirom na malen broj stanovnika u većini gradina (prim. Peter-Röcher, 2018, 76). Ovisno o žestini sukoba te vezama u zajednicama (obiteljskim, susjedskim, gospodarskim) koje su ublažavale čak i najgore nasilje u slučaju eskalacije neprijateljstva, ritualni sukobi bili su više ili manje ograničeni (osveta) ili je većina ograničenja, npr. izuzimanje djece, žena i staraca, osobito u sukobima sa strancima, otpala (rat) (Gluckman, 1955, 1–55; Boehm, 1984; Miller, 1996). U stijenjskoj umjetnosti brončanog doba i kasnijeg razdoblja u Skandinaviji često su prikazivani muškarci naoružani sjekirama i mačevima, što može upućivati na sukob ili obrednu procesiju, pa čak i ratnički ples. Vojni značaj predmeta odražava se u takvim obredima popraćenim ratničkim plesovima i pjesmama kojima su muškarci demonstrirali i hvalili svoje ratničke vještine. No, brončano oružje ni u kom slučaju nije bilo tek simbolično, kao što ni sukobi u brončanom dobu

Sl. 13. Brončana kaciga iz Mušje jame (Teržan et al., 2016, 761)

Bronasta čelada iz Mušje jame (Teržan et al., 2016, 761)

nisu uvijek bili ograničeni na ritualne. Na nekim lokacijama u Europi nalaze se masovne grobnice ubijenih žena, djece i staraca iz brončanog doba; moguće je da su im takvim načinom pokapanja neprijatelji htjeli uskratiti primjeren prijelaz na onaj svijet (Levy, 1995, 47; Fyllingen, 2003, 34 sl.).

Sukobi u Europi u brončanom dobu vodili su se raznovrsnim oružjem, od kojih je neko ujedno imalo ritualnu ili simboličnu svrhu. Mačevi su najvjerojatnije simbolizirali vodeći položaj u društvu ili barem među drugim ratnicima. Mač je bio prvo oruđe isključivo namijenjeno ubijanju ljudi, tj. prvo namjensko oružje. Osmišljen je u srednjem brončanom dobu, a tek su kasnije nastali brončani oklopi, štitovi i kacige koji su isprva bili izrađivani od životinjskih materijala. Također su bile važne ratne sjekire i bodeži te koplja, ponajprije oruđe za lov na veliku divljač. Koplja su vjerojatno postala važno oružje u brončano doba radi obrane od konjanika, što je zahtijevalo borbu u zbijenoj formaciji. Promjena opreme i tehnika ratovanja najvjerojatnije se odvijala istodobno s trgovinom, npr. između sjevera kontinenta i Sredozemlja, gdje su trebali plaćenike, ili u sklopu pljačkaških pohoda. U kasnome brončanom dobu, a pogotovo u željeznom, ratni konji postali su sve važniji u Europi, a također su se pojavila i bojna kola. Bodeži, toljage, sjekire i lukovi postojali su i prije brončanog doba, a zasigurno su koristili i pračke. No, nisu sva oružja u brončanom dobu bila metalna jer su vrhovi strijela negdje izrađivani od kremenca (Peter-Röcher, 2018; Čović, 1983, 125) (sl. 13).

Mačevi, jednako kao i metalni oklopi i kacige, a možda i ratne sjekire, najvjerojatnije su bili simbol prestiža u brončanom dobu, dok su kopljima vjerojatno naoružavani svi muškarci, možda kao dio prijelaza u odraslost. Naposljetku, koplja i lukovi, za razliku od mačeva, bodeža i ratnih sjekira, koristili su se i za lov, dok su noževi ponajprije bili oruđe. S obzirom na omjer od 10 : 50 između mačeva i kopalja na nekim nalazištima iz brončanog doba u sjevernoj Italiji koja možemo usporediti s onim iz željeznog doba u Mušjoj jami (broj tamošnjih sjekira usporediv je s brojem mačeva), mačonoše su možda zapovijedale petorici kopljonoša (Bietti Sestieri et al., 2013, 162; Teržan, 2016, 381, 403) što odgovara broju odraslih muškaraca unutar jedne obitelji u nekom naselju. Iako su gotovo sigurno svi odrasli muškarci u kaštelirima imali određenu ratničku ulogu, većini njih najveći je dio godine najvjerojatnije bilo važnije baviti se ratarstvom, trgovinom, ribolovom, lovom, čuvanjem stoke te rudarstvom ili metalurgijom u drugim gradinama diljem Europe. Ratničke elite vjerojatno su bile malobrojne, a stalnih posada možda nije ni bilo u manjim naseljima (iz brončanog doba), osim stražara koji su se sigurno izmjenjivali. Postoji mogućnost da je gusarstvo Histra koji su, kao i njihovi preci iz brončanog doba (Batović, 1983, 297), također ili čak ponajprije koristili svoje pomorske vještine za trgovinu (Buršić-Matijašić, 2007, 540), bilo ograničeno, posebno na razdoblja godine kada su mirovale nužne poljoprivredne djelatnosti.

Zaključak

U brončanom dobu u Istri, Krasu i dijelu Kvarnera nastala je kultura koja je dobila ime po utvrđenim visinskim naseljima ili gradinama koja se u regiji nazivaju kašteliri. Kultura kaštelira trajala je tisućljeće i pol, sve do rimskog osvajanja prostora u 2. st. p. n. e. Unatoč bogatim materijalnim ostacima,

o društvu kaštelira postoji tek nekoliko pristranih antičkih zapisa, zbog čega je nužno uzeti u obzir studije gradina u ostatku Europe te antropološka istraživanja zajednica sa sličnim društvenim uređenjem kako bi se razumio život u tom razdoblju. Zemlja kaštelira nalazila se na raskrižju Sredozemlja, Panonije, Alpa i Balkana te tamošnjih kultura s kojima je njegovala bogate trgovačke i kulturne kontakte. Unatoč skromnoj zemlji, u regiji je izrađeno otprilike 500 kaštelira, od kojih su najveći imali oko tisuću stanovnika kojima su živahna trgovina i ciljano gusarstvo omogućili procvat. U kaštelirima je prosječno živjelo tek nekoliko stotina ljudi u usko povezanim i pretežito poljoprivrednim zajednicama. Pogotovo u brončanom dobu, zajednice su donosile važne odluke uz suglasnost obiteljskih poglavara, dok je u željeznom dobu društvo bilo više hijerarhijski uređeno. Pritom su rodbinske, gospodarske i ostale veze između kaštelira ublažavale, odnosno lakše suzbile sukobe koji su eskalirali. U razdoblju kaštelira društveni su odnosi bili uređeni sustavom razmjene darova u kojemu su najveći ugled imali poglavari koji su svojim bogatstvom darivali najveći broj ljudi, uključujući pretke i bogove. U zamjenu za još veće darove predaka ili bogova, zajednice i pojedinci diljem tadašnje Europe odlagali su ogromne količine skupocjenog posuđa, oružja i ostalih dobara u zemlju i kontinentalne vode kao darove, čime su, u skladu s tadašnjim vjerovanjem pomagali održavati red u društvu i osiguravali izmjenu godišnjih doba te istovremeno demonstrirali svoje bogatstvo i moć susjednim zajednicama.

AVTORJA / AUTORA

DARKO DAROVEC, red. prof. dr.

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: darko.darovec@um.si

ŽIGA OMAN, doc. dr.

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja
Čentur 1F, 6273 Marezige, Slovenija

e-mail: ziga.oman@irris.eu

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja
Čentur 1F, 6273 Marezige, Slovenija

e-mail: darko.darovec@irris.eu

BIBLIOGRAFIJA

Barrett, J., O'Connor, B. & M. Corney (1991): The Late Bronze Age and Iron Age. V: Barrett, J., Bradley, R. & M. Green (ur.): Landscape, Monuments and Society: The Prehistory of Cranborne Chase. Cambridge, Cambridge University Press, 227–242.

Batović, Š. (1983): Kasno brončano doba na istočnem Jadranskom primorju. V: Benac, A. (ur.): Praistorija jugoslavenskih zemalja: IV. bronzano doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 271–373.

Bietti Sestieri, A. M., Salzani, L., Giardino, C. & G. Verly (2013): Ritual Treatment of Weapons as a Correlate of Structural Change in the Italian LBA Communities: The Bronze Hoard of Pila del Brancon (Nogara, Verona). Rivista di Scienze Preistoriche 53, 155–169.

Boehm, C. (1984): Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Brück, J. & D. Fontijn (2013): The Myth of the Chief: Prestige Goods, Power, and Personhood in the European Bronze Age. V: Fokkens H. & A. Harding (ur.): The Oxford Handbook of the European Bronze Age. Oxford, Oxford University Press, 198–216.

Buršić-Matijašić, K. (1998): Gradina Monkodonja. Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza srednjebrončanodobne gradine Monkodonja kod Rovinja. Monografije i katalozi 9. Pula: Arheološki muzej Istre.

Buršić-Matijašić, K. (2007): Gradine Istre. Povijest prijepovijesti. Pula, Arheološki muzej Istre.

Buršić-Matijašić, K. (2008): Gradine Istre i gradine Like – arheološko-kulturološki fenomen krša. V: "Archaeological Research in Lika" and "Cave And Karst Archaeology" Conference, Gospić, 16–19 October 2007 = "Arheološka istraživanja u Lici" i "Arheologija pećina i krša" Znanstveni skup Gospić, 16.–19. listopada 2007. Zagreb & Gospić, Hrvatsko arheološko društvo, Muzej Like Gospić, 127–139.

Buršić-Matijašić, K. (2009): Monkodonja, <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/314/monkodonja> (zadnji dostop: september 2020).

Čović, B. (1983): Regionalne grupe ranog bronzanog doba. V: Benac, A. (ur.): Praistorija jugoslavenskih zemalja: IV. bronzano doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 114–190.

Čučković, Z. (2015): Exploring Intervisibility Networks: A Case Study From Bronze and Iron Age Istria (Croatia and Slovenia). V: F. Giligny, F. Djindjian, L. Costa, P. Moscati & S. Robert (ur.): Proceedings of the 42nd Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Oxford, Archaeopress, 469–478.

Darovec, D. (2009): Kratka zgodovina Istre. Koper, Založba Annales.

Dolan, B. (2014): Beyond Elites: Reassessing Irish Iron Age Society. Oxford Journal of Archaeology 33, 4, 361–377.

Fyllingen, H. (2003): Society and Violence in the Early Bronze Age: An Analysis of Human Skeletons from Nord-Trøndelag, Norway. Norwegian Archaeological Review, 36, 1, 27–43.

Gabrovec, S. (1983): Jugoistočnoalpska regija. V: Benac, A. (ur.): Praistorija jugoslavenskih zemalja: IV. bronzano doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 21–96.

Gabrovec, S. & K. Mihovilić (1987): Istarska grupa. V: Benac, A. (ur.): Praistorija jugoslavenskih zemalja: IV. bronzano doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 293–338.

Gluckman, M. (1955): Custom and Conflict in Africa. London, Basil Blackwell

Gori, M. (2014): Metal Hoards as Ritual Gifts: Circulation, Collection and Alienation of Bronze Artefacts in Late Bronze Age Europe. V: Carlà, F. & M. Gori (ur.): Gift Giving and the 'Embedded' Economy in the Ancient World. Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 269–288.

Grömer, K. & A. Kern (ur.) (2018): Artifacts: Treasures of the Millenia – A Guide Through the Prehistoric Collection. Wien, Naturhistorisches Museum.

Hänsel, B., Mihovilić K., Gerling C. & B. Teržan (2015): Monkodonja: izražavanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Pula: Arheološki muzej Istre.

Hansen, S. (2013): Bronze Age Hoards and Their Role in Social Structure: a Case Study from South-West Zealand. V: Bergerbrant, S. & S. Sabatini

(ur.): Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen. Oxford, Archaeopress, 179–191.

Härke, H. (1982): Early Iron Age Hill Settlement in West Central Europe: Patterns and Developments. Oxford Journal of Archaeology, 1, 2, 187–211.

Hellmuth Kramberger, A. (2017): Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 2/1 Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja - Tekst = Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 2/1 Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja - Text. Pula, Arheološki muzej.

Holst, M. K., Rasmussen, M., Kristiansen, K. & J.-H. Bech (2013): Bronze Age 'Herostrats': Ritual, Political, and Domestic Economies in Early Bronze Age Denmark. Proceedings of the Prehistoric Society, 79, 1–32.

Iacono, F. (2015): Feasting at Roca: Cross-Cultural Encounters and Society in the Southern Adriatic during the Late Bronze Age. European Journal of Archaeology 18, 2, 259–281.

Jirdeh, N. (2015): The Somali Fisheries Industry, a Potential Gold-Mine, <https://www.oxfamblogs.org/eastafrica/?p=8080> (zadnji dostop: julij 2020).

Kadrow, S. (2007): Soziale Strukturen und ethnische Identitäten der Bronzezeit Ostpolens. V: Rieckhoff, S. & U. Sommer (ur.): Auf der Suche nach Identitäten: Volk – Stamm – Kultur – Ethnos. Internationale Tagung der Universität Leipzig vom 8.–9. Dezember 2000. Oxford, Archaeopress, 107–119.

Kristiansen, K. (1998): Dead Villagers of the Maros: Mortuary Analysis Revived. Cambridge Archaeological Journal, 8, 1, 100–103.

Kruťová, M. & J. Turek (2004): Some spatial aspects of the ritual behavioural at the beginning of Bronze Age. V: Šmejda, L. & J. Turek (ur.): Spatial Analysis of Funerary Areas. Plzeň, University of West Bohemia, Department of Archaeology, 48–56.

Kuijt, I. (1998): Material Culture and Identity in Death. Cambridge Archaeological Journal 8, 1, 106–109.

Kuzmanović, N., Maršanić, K. & K. Mihovilić (2014): Dvije nepoznate prapovijesne gradine na Čičariji – prilog topografiji Istre = Two unknown prehistoric hillforts on Čičarija – a contribution to the topography of Istria. Histria Archaeologica, 45, 63–70.

Lai, L., Tykot, R. H., Usai, E., Beckett, J. F., Floris, R., Fonzo, O., Goddard, E., Hollander, D., Manunza, M. R. & A. Usai (2013): Diet in the Sardinian Bronze Age: Models, Collagen, Isotopic Data, Issues and Perspectives. Préhistoires Méditerranéennes, 4, 1–20.

- Leonard, K. (2015):** Arranged artefacts and materials in Irish Bronze Age ritual deposits: A consideration of prehistoric practice and intention. V: Houlbrook, C. & N. Armitage (ur.): *The Materiality of Magic: An artifactual investigation into ritual practices and popular beliefs*. Oxford, Oxbow Books, str. 23–36.
- Levy, J. E. (1995):** Heterarchy in Bronze Age Denmark: Settlement Pattern, Gender, and Ritual. *Archaeological Papers of the American Anthropological Society* 6, 1, 41–53.
- Livius, T. (1905):** *The History of Rome*, Vol. 6. London, J. M. Dent & Sons (27–9 pr. n. š.).
- Lull, V., Micó, R., Rihuete-Herrada, C. & R. Risch (2013):** Funerary practices and kinship in an Early Bronze Age society: a Bayesian approach applied to the radiocarbon dating of Argaric double tombs. *Journal of Archaeological Science* 40, 4626–4634.
- Makarowicz, P. (2005):** Gesellschaftliche Strukturen der Glockenbecherkultur im Gebiet zwischen Weichsel und Oder. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 46, 1, 27– 58.
- Marchesetti, C. (1903):** I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.
- Mauss, M. (1996):** Eseg o daru in drugi spisi. Ljubljana, ŠKUC (1923–24).
- Mihovilić, K. (ur.) (2013):** *Histri u Istri*. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Miller, W. I. (1996):** *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. Chicago, University of Chicago Press.
- Mittnik, A., Massy, K., Knipper, C., Wittenborn, F., Friedrich, R., Pfrenge, S., Burri, M., Carlich-Witjes, N., Deeg, H., Furtwängler, A., Harbeck, M., Heyking, K. von, Kociumaka, C., Kucukkalipci, I., Lindauer, S., Metz, S., Staskiewicz, A., Thiel, A., Wahl, J., Haak, W., Pernicka, E., Schiffels, S., Stockhammer, P. W. & J. Krause (2019):** Kinship-based Social Inequality in Bronze Age Europe. *Science* 366, 6466, 731–734, <https://science.sciencemag.org/content/366/6466/731> (zadnji dostop: oktober 2020).
- Mlekuž, D. & M. Črešnar (2014):** Landscape and Identity Politics of the Poštela Hillfort. *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 30, 197–211.
- Mlinar, M. (2005):** Most na Soči (S. Lucia di Tolmino): a century after Carlo Marchesetti. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E., Mihovilić, K. & P. Novaković (ur.). *Carlo Marchesetti ei castellieri 1903–2003*. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Castello di Duino (Trieste), 14–15 Novembre 2003. Trieste, Università degli Studi di Trieste, 325–338.
- Novaković, P. (2005a):** Marchesetti's Castellieri... in the wider context of settlement studies at the beginning of the 20th century. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E., Mihovilić, K. & P. Novaković (ur.). *Carlo Marchesetti ei castellieri 1903–2003*. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Castello di Duino (Trieste), 14–15 Novembre 2003. Trieste, Università degli Studi di Trieste, 97–113.
- Novaković, P. (2005b):** The Cultural Landscapes of Hillforts. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E., Mihovilić, K. & P. Novaković (ur.). *Carlo Marchesetti ei castellieri 1903– 2003*. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Castello di Duino (Trieste), 14–15 Novembre 2003. Trieste, Università degli Studi di Trieste, 301–324.
- O'Shea, J. (1998):** A Perspective on the Early Bronze Age Villagers of the Eastern Carpathian Basin. *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1, 96–100.
- Peter-Röcher, H. (2018):** Krieg in prähistorischer Zeit: Fakten und Fiktionen. V: Hansen, S. & R. Krause (ur.): *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten Beiträge der Ersten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/M. = Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains Proceedings of the First International LOEWE Conference, 7–9 December 2016 in Frankfurt/M. Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt, 67–81*.
- Petroutsas, I. I. & S. K. Manolis (2010):** Reconstructing Late Bronze Age Diet in Mainland Greece Using Stable Isotope Analysis. *Journal of Archeological Science*, 37, 614–620.
- Petrucci, G. (2017):** Allevatori e cacciatori nel castelliere di Elleri: i dati dell'archeozoologia. V: Maggi, P. & Pieri, F. & P. Ventura (ur.), *Monte Castellier. Le Pietre di Elleri narrano la storia*. Muggia, Comune di Muggia, 283–326.
- Pokorný, P., Boenke, N., Chytráček, M., Nováková, K., Sádlo, J., Veselý, J., Kuneš, P. & V. Jankovská (2006):** Insight into the Environment of a pre-Roman Iron Age Hillfort at Vladař, Czech Republic, using a Multi-Proxy Approach. *Vegetation History and Archaeobotany: The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture*, 15, 419–433.
- Prestvold, K. (1996):** Iron Production and Society: Power, Ideology and Social Structure in Inntøndelag during the Early Iron Age: Stability and Change. *Norwegian Archeological Review* 29, 1, 41–61.
- Rožac, T. (2020):** *Sveti meč pravice*. Ljubljana & Izola, Buča.
- Savage, S. H. (1998):** Unravelling the Gordian Knot. *Cambridge Archaeological Journal* 8, 1, 103–105.
- Schmidl, A., Kofler, W., Oegg-Wahlmüller, N. & K. Oegg (2005):** Land Use in the Eastern Alps During the Bronze Age – An Archaeobotanical Case Study of a Hilltop Settlement in the Montafon (Western Austria). *Archaeometry*, 47, 2, 455–470.
- Teržan, B. (2016):** Škocjan – kraj na stičišču svetov. Povzetek in sklepna beseda = San Canziano – crocevia di culture. Sintesi e considerazioni conclusive. V: Teržan, B., Borgna, E. & P. Turk (ur.): *Depo iz Mušje jame pri Škocjanu na Krasu. Depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III = Il ripostiglio della Grotta delle mosche presso San Canziano del Carso. Ripostigli delle eta del bronzo e del ferro in Slovenia III*. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 345–430.
- Teržan, B. & P. Turk (2005):** The Iron Age Tower Upon Ostri Vrh. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E., Mihovilić, K. & P. Novaković (ur.). *Carlo Marchesetti ei castellieri 1903–2003*. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Castello di Duino (Trieste), 14–15 Novembre 2003. Trieste, Università degli Studi di Trieste, 339– 352.
- Tornberg, A. (2013):** Diet, Health and Agriculture – The Late Neolithic-Early Bronze Age Example of Abbekås, Southern Sweden. *Lund Archeological Review* 19, 7–18.
- Van de Noort, R. (2009):** Exploring the ritual of travel in prehistoric Europe: the Bronze Age sewn-plank boats in context. V: Clark, P. (ur.): *Bronze Age Connections. Cultural Contact in Prehistoric Europe*. Oxford, Oxbow Books, 159–175.

Najstarejša zgodovina Komenskega Krasa

Štanjel od prazgodovine do poznega Rima

Patricija Bratina

Izveček: Prispevek prinaša kratek pregled poselitve območja severne kraške planote, t. i. Komenskega Krasa, v obdobju gradišč, naselbin na višje ležečih, naravno zavarovanih in strateško dobro umeščenih vrhovih. Podrobno je obravnavano območje štanjelskega hriba z naseljem Štanjel od poselitve v obdobju prazgodovine do pozno rimskega obdobja.

Sažetak: Članak donosi kratek pregled naseljavanja područja sjeverne kraške visoravni, tzv. Komenskog Krasa u razdoblju pretpovijesnih naselja na višim, prirodno zaštićenim i strateški dobro smještenim vrhovima. Detaljno je obrađeno područje štanjelskog brda s naseljem Štanjel od naseljavanja u razdoblju pretpovijesti do kasnorimskog doba.

Sl. 5. Pogled na Štanjel s severozahoda (foto: M. Prešeren, 2019)

Pogled na Štanjel sa sjeverozapada (foto: M. Prešeren, 2019)

Uvod¹

¹Prispevek je povzetek strokovnih izhodišč oziroma gradiva za interpretacijo prazgodovinske in povezane dediščine Štanjela in Krasa na osnovi arheoloških in drugih virov (Brezigar & Bratina, 2019), ki je služil za pripravo koncepta ureditve notranje in zunanje info točke v Štanjelu v okviru projekta Kaštelir (Bratina, 2019; Kolenc, 2020).

Kras je obsežna apneniška planota na severozahodnem delu dinarskega krasa, ki jo delimo na več mikroregij: Komenski Kras, Divaški Kras in Senožeško pokrajino (Rejec Brancelj, 1999, 234–245). Prek Krasa potekajo tri višja slemena. Najvišje in tudi najdaljše je sleme na severnem robu planote, t. i. kraški severni rob, ki se strmo spušča do gričevja iz eocenskega fliša na južnem obrobju Vipavske doline. Po sredini planote poteka v podolžni smeri od Divače, mimo Križa, Tomaja, Dutovelj in Brestovice do Doberdobskega jezera tektonski prelom, ob njem pa podolje. Severno in vzporedno s tem pa poteka še prelom, ob katerem je svojo podolžno dolino izoblikovala Raša, edina površinska voda na Krasu. Komenski Kras leži v severnem kraškem podolju, ki je v okolici Komna najširše in najbolj rodovitno.

Na Komenskem Krasu so znane številne sledi prazgodovinske poselitve; gradišča – utrjene naselbine na višje ležečih vrhovih in na nižje ležečih planotah, kamnite gomile in stolpi na izpostavljenih lokacijah, grobišča – mesta pokopa, občasna ali manjša naselja v nižini in jamska zatočišča (sl. 1). V sredini 2. tisočletja pr. n. št. je zaznati v tem prostoru intenziteto poselitve in zlasti na prehodu v 1. tisočletje pr. n. št. pojav številnih naselbin na naravno zavarovanih in strateško dobro umeščenih vzpetinah. Z izjemo topografskih pregledov in redkih nedestruktivnih ter manjših interventnih arheoloških raziskav, ki so bila navadno odvisna od obsega

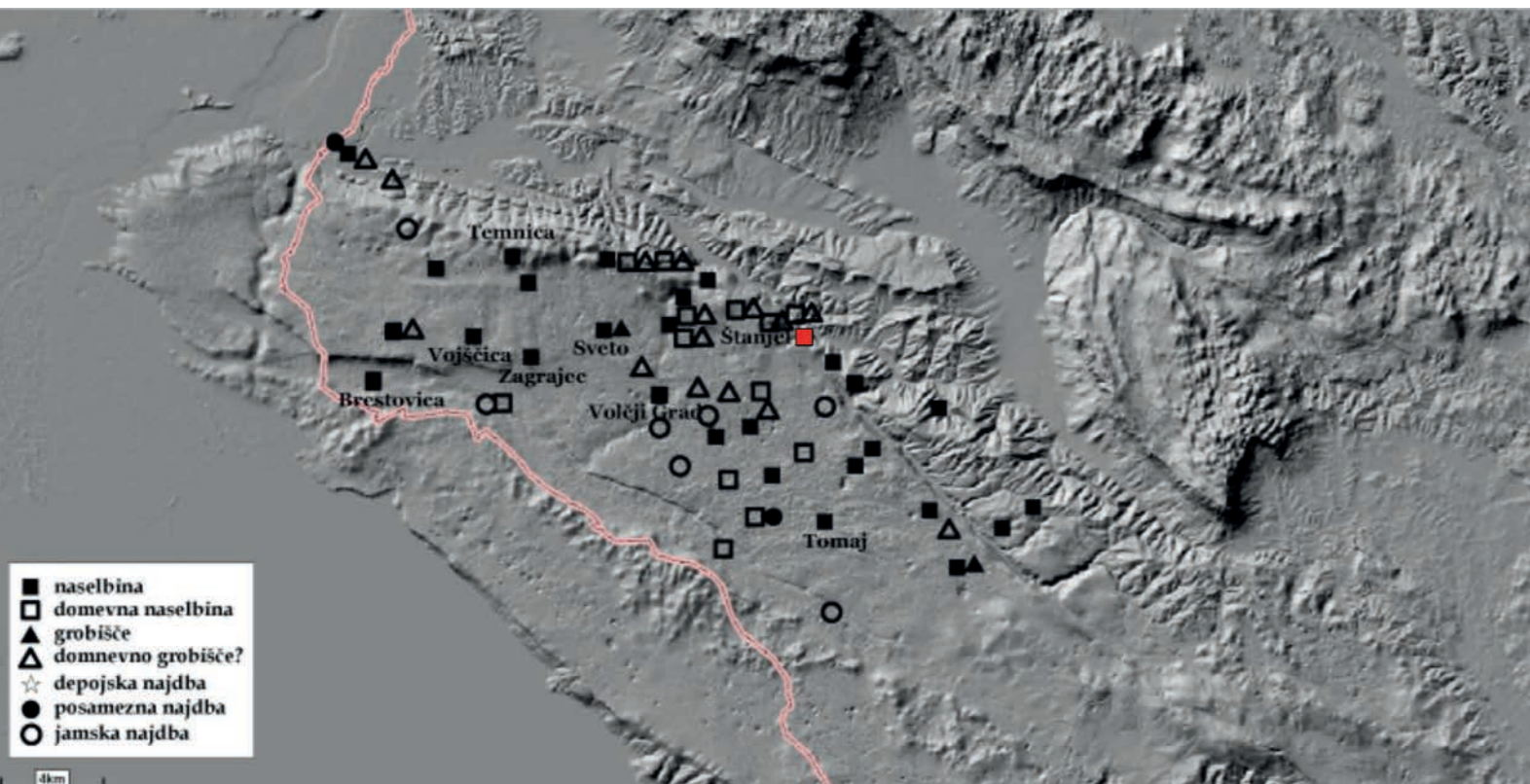
gradbenih ali zemeljskih del, gradišča Komenskega Krasa niso raziskana². Naj tu omenimo le arheološke raziskave na komenskih gradiščih ob večjih zemeljskih posegih v zadnjih dveh desetletjih: raziskave ob izgradnji mrliške vežice v Vojščici, ob urejanju pobočja gradišča v Zagrajcu, ob urejanju dostopnih poti, podpornih zidov in ob novogradnjah na tomajskem gradišču ter ob izgradnji infrastrukture in obnovi objektov v Štanjelu. Veliko bolj poznamo gradišča Tržaškega zaliva, kot npr. Tabor pri Repentabru/*Castelliere di Monrupino* (Lonza, 1972; Flego & Rupel, 1993), Gradišče pri Katinari/*Castelliere di Cattinara* (Maselli Scotti, 1979; 1981) in Kaštelir pri Koroščih/Jelarji/*Castelliere di Monte/Castelliere di Elleri* (Lonza, 1981; Maggi et al., 2017). Na teh lokacijah je bil poleg obzidij raziskan tudi notranji prostor gradišč z naselbinskimi terasami. Kljub neraziskanosti, močnim naravnim erozijskim procesom in zlasti uničujočim posegom za časa prve in druge svetovne vojne pa je večina komenskih gradišč dobro ohranjenih in zato izredno pomembnih za znanstvene raziskave v prihodnosti kot tudi za predstavitev te dediščine javnosti (Bratina, 2018a). V zadnjih letih se je uporaba LiDAR posnetkov v arheološki stroki izkazala kot odličen vir informacij pri odkrivanju novih arheoloških sledi, kot tudi pri interpretaciji že znanih najdišč. Predstavlja eno izmed metod daljinskega zaznavanja, ki daje prav za območje Krasa čudovite rezultate, katere pa je potrebno na terenu pred dokončno opredelitvijo z arheološkim sondiranjem še preveriti (Vinazza et al., 2018). To je verjetno eden izmed razlogov, da je postal slovenski Kras ponovno zanimiv tako za strokovno kot laično javnost. Prav tako je poraslo zanimanje lokalnih skupnosti oziroma zainteresiranih posameznikov za vključitev dediščine gradišč v sklop širše turistične ponudbe slovenskega Krasa³.

Na osnovi znanega gradiva ugotavljamo, da je bilo območje Komenskega Krasa gosto poseljeno zlasti na prehodu v 1. tisočletje pr. n. št., tj. na prehodu iz pozne bronaste dobe v železno dobo v njenem začetku (10.–8. stol.) in v nadaljevanju, na prehodu iz starejše v mlajšo železno dobo (6.–5. stol.) (Bratina, 2005; Teržan & Turk, 2005; Vinazza, 2012; Bratina, 2014; Fabec & Vinazza, 2014; Bratina, 2018b). Zdi se, da je pri izbiri poselitve na višje ležečih vrhovih pomembno vlogo odigrala prav strateška lega, ki je omogočala nadzor nad potmi in naravnimi prehodi in tudi nadzor nad ekonomskim zaledjem (njive, pašniki, gozdovi in ostali naravni viri). Gradišča so postavljena na vrhove ali pobočja vzpetin, odvisno od reliefa, so lahko krožna ali ovalna in imajo eno ali več obzidij. Lega gradišč je omogočala vizualno komuniciranje med naselbinami. Kjer je bilo pobočje zelo strmo in nedostopno, obzidja niso gradili. Zlasti pri gradiščih (npr. Debela griža pri Volčjem Gradu), ki so ležala na nižje ležečih planotah, so v obrambo naselja vključili tudi okoliške vrtače. Zaradi strateške funkcije, ki je omogočala nadzor nad potmi in naravnimi prehodi prek kraške planote je večina gradišč ponovno poseljenih v pozno rimskem obdobju in v času protiturških taborov, nekatera so naseljena še danes (Slapšak, 1999, 145–163; Bratina, 2018a, 90–101).

Poselitev v bronasti dobi (od sredine in do konca 2. tisočletja pr. n. št.) je na osnovi posameznih najdb ali keramičnega gradiva znana na naslednjih gradiščih Komenskega Krasa: Grad v Avberju (Dular, 1974; Gabrovec, 1983), Štanjel (Bratina, 2019), Tomaj (Fabec & Vinazza, 2018), Tabor v Vojščici (Bratina, 2018b), Brith pri Zagrajcu. Medtem ko je opredeljivo gradivo iz pozne bronaste dobe in starejše železne dobe (prva polovica 1. tisočletja pr. n. št.) odkrito na Martinišču na Svetem pri Komnu (Marchesetti, 1903), na Sv. Mihaelu v Štorjah (Guštin, 1979), na Gradišču in Taboru v Tomaju (Bratina, 2014; 2018b; Fabec & Vinazza, 2018), v Štanjelu (Fabec & Vinazza, 2014; Bratina, 2019), na Debeli griži v Volčjem Gradu

² Verjetno je razlog v neraziskanosti tega prostora problematična pokrajina, zaraščenost, značilni močni erozijski procesi, načrtno in intenzivno pogozdovanje itd., ki povzročajo težave pri interpretaciji (Slapšak, 2003, 243). Ob tem so dosedanje raziskave pokazale sledi dolgotrajne poseljenosti območja brez ohranjenega stratigrafskega zaporedja (Štanjel, Tomaj, Zagrajec) in intenzivne napore prebivalstva skozi tisočletno zgodovino v pripravo zemljišča za kmetijsko obdelavo (Panjek, 2006).

³ Projekt Kaštelir – "Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre)" je primer dobre prakse ozaveščanja lokalne skupnosti o pomenu arheološke dediščine in uspešen primer vključitve te dediščine v lokalno turistično ponudbo.

Sl. 1. Prazgodovinska poselitev Komenskega Krasa (po Bratina, 2018a)

Pretpovijesno naselje Komenskog Krasa (prema Bratina, 2018a)

Sl. 2. Tomaj – Gradišče in Tabor, ostanki obzidja, izkopavanja 1994, pogled z vzhoda (foto: M. Prešeren, 1994)

Tomaj – gradina i utvrda, ostatci zidina, iskapanja 1994, pogled s istoka (foto: M. Prešeren, 1994)

4 Najmlajša faza notranjega lica obzidja je bila ohranjena v višino preko 1 m. Ker se v nobeni fazi gradnje zidu ni ohranilo zunanje lica obzidja, lahko le predpostavljamo, da je bila širina najstarejše faze obzidja več kot 2,5 m.

(Vinazza, 2012), na Gradini pri Brestovici, na Brithu pri Zagrajcu, na Sv. Ambrožu nad Temnico, na Grmači pri Kostanjevici itd. Zanimivo je, da je večina gradiva odkritega prav na območju obzidij, kar bi kazalo na povečano gradbeno dejavnost v povezavi z zgodovinskimi dogodki, kot so prihod nove populacije ali boji za prevlado strateških položajev na kraški planoti. Leta 1994 je bila med raziskavami severovzhodnega dela obzidja tomajskega gradišča dokumentirana večfazna gradnja obzidja (Bratina, 2001, 2018b). Ugotovljene so bile tri faze gradnje, obnove ali utrjevanja obzidja iz prve polovice 1. tisočletja pr. n. št. (sl. 2). Ohranjeno obzidje je bilo grajeno iz skrbno odbrane notranje fronte večjih neobdelanih lomljenecv tomajskega apnenca, vmesni prostor – polnilo zidu pa je bil zapolnjen z večjimi in manjšimi kamni in kamnitim drobirjem. V polnilu najmlajše faze obzidja so bili odkriti številni odlomki posodja, med katerimi so bili najštevilnejši lonci za pripravo hrane ter velike posode – pithosi za shranjevanje živil in tekočin (Bratina, 2018b, 176).⁴

Med arheološkimi raziskavami ob urejanju zahodnega pobočja gradišča Brith nad Zagrajcem je bil leta 2013 na robu vrhnjega platoja odkrit del železnodobnega

obzidja (Turk & Rupnik, 2013). Tudi tu je bilo zunanje lica obzidja grajeno iz neobdelanih kamnov, polnilo pa iz večjih kamnov, drobirja in zemlje (sl. 3).

V 1. tisočletju pr. n. št. se na Krasu oblikujejo regionalni centri oziroma centralne naselbine tu živečih skupnosti (Slapšak, 1995; Novaković, 2001). Take naselbine so bile na Komenskem Krasu: tomajsko Gradišče, Martinišče na Svetem pri Komnu in Štanjel s kobdiljskim Gradiščem (Slapšak, 1995, 79–81; Novaković, 2001, 264–266, 274–276). Za Komenski Kras je za to obdobje značilna gradnja naselij z mogočnimi obzidji in kamnitih stolpov na severnem kraškem robu. Eno najbolj markantnih gradišč tega dela Krasa je gradišče Debela griža pri Volčjem Gradu. Monumentalni ostanki obzidja predstavljajo pomemben estetski, ambientalni in simbolni element v krajini (sl. 4). Z namenom ponovnega ovrednotenja gradišča in neposredne okolice za potrebe vzpostavitve arheološkega parka so bile leta 2018 in 2019 izvedene arheološke raziskave (Bratina & Jerončič, 2019). Te so obsegale daljinsko zaznavanje z interpretacijo posnetkov zračnega laserskega skeniranja, geofizikalne raziskave, površinski terenski pregled ter testno sondiranje. Raziskave so pokazale, da je mogočni nasip Debele griže ostanek sesutja obrambnega zidu in rezultat nalaganja kamenja pobranega iz okoliških, sosednjih površin ob pripravi terena za poljedelsko rabo (Leskovar et al., 2019). Ta način zlaganja kamenja je poznan tudi iz gradišč na Tržaškem Krasu (Flego & Rupel, 1993, 86).

Leta 1993 je bila pred širitvijo kamnoloma na vrhnjem platoju Ostrega vrha pri Štanjelu sistematično raziskana ena izmed kamnitih gomil. Izkopavanja so pod grobljo kamenja razkrila ostanke železnodobnega stolpa (Teržan & Turk, 2005; 2006; 2014). Zunanja in notranja fronta zidu stolpa, ki je imel še obhodno teraso, sta bili grajeni iz skrbno izbranih masivnih kamnov, notranjost med njima pa je bila zapolnjena z drobnejšim kamenjem. V notranji in zunanji fronti so bile niše za lesene tramove, ki so dajale stolpu večjo stabilnost in so verjetno tudi nosile strešno konstrukcijo. Raziskave so opozorile, da je tudi na Krasu les predstavljal pomemben konstrukcijski element, vendar se ta navadno ni ohranil. Raziskovalca Biba Teržan in Peter Turk menita, da so bili stolpi namenjeni opazovanju in nadzoru ozemlja prazgodovinske skupnosti, nadzoru poti ter prehodov (Teržan & Turk, 2005, 339–352; 2006, 20–23). Zaradi lege na severnem robu kraške planote naj bi označevali tudi severno mejo železnodobne kraške skupnosti. Lega stolpov kaže na povečano potrebo tu živeče skupnosti po nadzoru in varovanju dostopa na kraško planoto iz Vipavske doline in Vipavskih brd v 1. tisočletju pr. n. št. (Teržan & Turk, 2014).

Štanjel

Štanjel leži na robu kraške planote tik nad Braniško dolino, od koder je mogoče nadzirati večji del Komenskega Krasa kot tudi prehode po dolini Raše in Branice (sl. 5). Z vrha štanjelskega hriba seže pogled preko doline Raše, gričevnatih Vrh in Nanoške planote na vzhod, preko Vipavskih brd do Trnovske planote na sever, preko Vipavske doline na severozahod in preko kraške planote na zahod in jug. Številne najdbe iz prazgodovine in rimskega obdobja dokazujejo v Štanjelu pomembno prazgodovinsko in rimsko naselje ter utrjeno poznorimsko postojanko. V srednjem veku se je oblikovalo taborsko naselje na terasah zavetrnega

južnega in zahodnega pobočja hriba. V obdobju Habsburške monarhije postane Štanjel ponovno zanimiv zaradi lege na zahodni meji monarhije, kar je zaznati v intenzivni gradnji.

Prvi je Štanjel kot prazgodovinsko gradišče prepoznal tržaški raziskovalec in ravnatelj muzeja v Trstu, Carlo Marchesetti, ki omenja dvesto metrov dolgo ruševino obzidja kot še edini preostanek prazgodovinske naselbine (Marchesetti, 1903, 49–50). Ta del kamnitega obzidja naj bi bil v tridesetih letih 20. stoletja uničen pri gradnji železniške proge (Slapšak, 1973). Poteka prazgodovinskega obzidja danes ni mogoče več prepoznati, čeprav večina raziskovalcev meni, da je bilo poznosrednjeveško obzidje delno grajeno na prazgodovinskem nasipu. To je bilo z arheološkimi raziskavami potrjeno le na vzhodni strani današnjega naselja (Osmuk, 1998). Nada Osmuk je med sondiranjem pri Kobalovem stolpu leta 1999 pod poznosrednjeveškim obzidjem dokumentirala kamnito grobljo s številnimi odlomki prazgodovinske keramike in jo prepoznala kot vzhodno obzidje štanjelskega gradišča (Osmuk, 2001, 128). V zadnjih treh desetletjih so arheološke raziskave, ki so spremljale različne gradbene posege znotraj in izven obzidanega dela Štanjela, odkrile številne prazgodovinske in rimske najdbe in intaktne sledi naselbinskih objektov. Na osnovi odkritega keramičnega gradiva domnevamo, da je bil Štanjel poseljen že v srednji bronasti dobi kot tudi v mlajši in pozni bronasti dobi (druga polovica 2. tisočletja pr. n. št.). Glede na lego, ob pomembnem vodnem viru Raše in Branice ter ob naravnem prehodu iz kraške planote v Vipavsko dolino, lahko predvidevamo tudi še zgodnejšo poselitev. Zlasti je opaziti intenziteto poselitve na prehodu v 1. tisočletje pr. n. št. in v starejši železni dobi (od 11. do konca 6. stol. pr. n. št.) (Fabec & Vinazza, 2014, 599–600; Bratina, 2019, 51–52). Številne najdbe iz tega obdobja so bile najdene ob gradnji infrastrukture v letu 1992 na spodnji terasi obzidanega Štanjela in v letu 1993 po vzhodnem robu naselja ter leta 2007 in 2008 ob rekonstrukciji objekta ob kvadratnem stolpu na južnem taborskem obzidju (Osmuk, 1992; 1995; Bratina, 1993, 2019). Med izkopanim gradivom prevladujejo najdbe, ki so običajno del hišnega inventarja železnodobnih naselbin: odlomki lončenine, med katerimi so najštevilnejši lonci za pripravo hrane in skledice ter skodelice za serviranje hrane, deli velikih posod za shranjevanje žitaric in tekočin (t. i. silosi), deli premičnih peči ter stojal za posodje, keramični svitki, vretenca in deli glinenega ometa (Bratina, 2019, 51) (sl. 6, 7). Štanjelska lončenina je bila izdelana prostoročno iz lončarske mase, kateri je bilo pridanih več primesi, običajno kremen, kalcijev karbonat, sljuda in organske snovi. Površina posod iz prehoda v zadnje tisočletje pr. n. št. in iz začetka železne dobe je gladka in iz fino- in drobozrnate lončarske mase. Proti koncu starejše železne dobe je sestava lončarske mase grobozrnata, površina posod bolj groba in z vidnimi sledovi glajenja. Lončenina je pogosto okrašena z vrezovanjem (vodoravne, poševne kanelure in žlebi, vrezani šrafirani trikotniki in cikcak linije), vtiskovanjem (odtis vrvice ali šila), apliciranjem ali modeliranjem (bradavice, rebra), barvanjem (glineni in barvani premazi). Gre za tehnike krašenja in motive, ki so značilni za prvo polovico 1. tisočletja pr. n. št. na širšem severnojadranskem območju (sl. 8, 9). Ob obnovi objekta ob kvadratnem stolpu je bila odkrita tudi v celoti ohranjena bronasta igla s strešasto glavico in nasvitkanim vratom ter odlomek bronaste fibule (sl. 10). Igle tega tipa predstavljajo značilno moško nošo starejše železne dobe v severnem jadranskem področju. Biba Teržan ta tip igel datira v pozno 9. in zgodnje 8. stol. pr. n. št., v t. i. železni horizont zahodne in osrednje Slovenije (Teržan, 2002, 88–89; Teržan & Črešnar, 2014, 706;

Sl. 3. Zagrajec – Brith, raziskave na zahodnem pobočju gradišča, pogled s severozahoda (foto: Avgusta d. o. o., 2013)

Zagrajec – Brith, istraživanja na zapadnoj padini gradine, pogled sa sjeveroistoka (foto: Avgusta d. o. o., 2013)

Bratina, 2019, 51). Med spremljanjem strojnih izkopov leta 1992 na odseku od Kobdiljskih vrat do vhoda v cerkev je bila pod cestnimi nasutji odkrita do 0,70 m debela intaktna kulturna plast, med hišama na naslovih Štanjel 6 in 6a pa sledi prazgodovinskega objekta, ki jih je Nada Osmuk povezala z že raziskanimi ostanki prazgodovinske hiše (Osmuk, 1995, 164; Žbona Trkman, 1981, 216–217). Na tem odseku je bila ugotovljena tudi rimska naselbinska plast z žganino in sedem močno

Sl. 4. Volčji Grad – Debela griža, pogled na obzidje (foto: P. Bratina, 2018)

Volčji Grad – Debela griža, pogled na zidine (foto: P. Bratina, 2018)

⁵ Bratina, 1993, 11: Zid je bil med raziskavami opredeljen kot notranji zid prazgodovinskega gradišča.

poškodovanih skeletnih grobov, ki so okvirno datirani v čas pred 16. stol. (Osmuk, 1995, 164; 1992, 9).

V nadaljevanju izgradnje infrastrukture je bila leta 1993 od Kobalovega stolpa pa vse do zadnje hiše v trasi ceste ugotovljena 0,60 m debela kulturna plast, v kateri so bile tako prazgodovinske kot rimske najdbe. Prav tako je bil pri hiši na naslovu Štanjel 16 tik pod cestnim tamponom dokumentiran spodnji nivo zidu, grajen v suhi tehniki z lepo poravnanim licem, ki bi lahko bil ostanek obzidja prazgodovinske naselbine (Bratina, 1993, 11; 2019, 51).⁵ Zid je potekal prečno na pobočje in prečno na že omenjeno vzhodno obzidje

prazgodovinskega gradišča pri Kobalovem stolpu (Osmuk, 2001). Tudi na tem odseku so bile odkrite sledi rimskih objektov (Osmuk, 1997). Tako sta bili med vogaloma hiš na naslovih Štanjel 8 in 9 ugotovljeni dve stranici slabo ohranjenega objekta, ki je bil vkopan v skalno osnovo in v katerem so bili najdeni odlomki rimske lončenine, poškodovani bronasti predmeti, oglje in živalske kosti. Na osnovi odlomka loka fibule s palmetasto glavo in noge fibule tipa Jezerine je objekt datiran v pozni laten oziroma v zgodnje rimsko obdobje (1. stol. pr. n. št.) (Bratina, 2019, 54) (sl. 11, 12). Fibule s palmetasto glavo so omejene na slovenski prostor in datirane v čas prve polovice 1. stoletja pr. n. št., medtem ko so fibule tipa Jezerine poleg Slovenije in Istre številne zlasti v Padski nižini in v zaledju Akvileje (Cunja & Mlinar, 2010, 50–51). Ob nadaljevanju izgradnje vodovoda in kanalizacije v letih od 2013

Sl. 6. Del ustja in ostenja shrambene posode – silosa (foto: M. Prešeren, 2021)

Dio grla i stijenki posude za čuvanje hrane – silosa (foto: M. Prešeren, 2021)

Sl. 7. Odlomek skodelice s presegajočim ročajem (foto: M. Prešeren, 2020)

Krhovina zdjelice s izbočenom ručkom (foto: M. Prešeren, 2020)

do 2017 so bile na trgu s kraško hišo in pri hišah na naslovih Štanjel 15, 18, 19, 21, 22 odkrite plasti s prazgodovinskim in rimskim gradivom: ostanki

preproste lončenine in keramičnih svitkov, deli hišnega lepa, živalske kosti, oglja (Josipovič et al., 2014). Domnevamo, da gre za ostanke objektov, ki so bili prav tako vkopani v geološko podlago, katere pa zaradi premešanih najdb težko časovno opredelimo.

Arheološke raziskave med letoma 2016 in 2019 na severnem in severozahodnem pobočju štanjelskega hriba ter na lokaciji severnega štanjelskega stolpa so razkrile prazgodovinske terase z naselbinskim gradivom in ostanki struktur, grajenih v tehniki suhega zidu (Brezigar & Rupnik, 2016; Omahen, 2017). Predhodne raziskave so potekale zaradi načrtovane nove dostopne ceste v naselje in zaradi želje po vzpostavitvi promenade in dostopne poti na Ferrarijev vrt ter ob urejanju parkirišča. Domnevamo, da gre za ostanke zasutih podpornih teras, ki bi lahko bile sestavni del obrambne arhitekture oziroma podpora prazgodovinskemu obzidju. Zasipi teras običajno tvorijo naselbinske ostanke iz naselbine. Sorodne terase so ugotovljene na južnem pobočju tomajskega gradišča in v tržaških gradiščih, zelo pogoste pa so v furlanskih gradiščih.

Na osnovi izvedenih arheoloških raziskav na območju starega dela Štanjela predvidevamo, da so bili železnodobni objekti v notranjosti gradišča odstranjeni že v času rimske naselitve. Vzrok dokončnega zabrisa prazgodovinskih kot tudi rimskih ostalin pa so nedvomno gradbeni posegi, povezani z utrjevanjem naselja in gradnjo protiturške obrambe v 15. stoletju, ter kasnejše novodobne pozidave. Toliko bolj nas preseneča ohranjenost prazgodovinskega objekta, odkritega leta 2010 ob obnovi zahodnega krila spodnjega palacija gradu, ki so ga raziskovalci opredelili kot kletni prostor iz starejše železne dobe (6. in 5. stol. pr. n. št.) (Fabec & Vinazza, 2012, 160; 2014, 595–602). Ta je bil deloma vkopan v pobočje

in grajen v tehniki suhega zidu. V objektu so bile odkrite velike shrambene posode, kuhinjsko posodje, ognjiščni predmeti, odlomek kačaste fibule, živalski ostanki, žlindra, zogleneli les, peške vinske trte in druga semena. Na osnovi radiokarbonskih datacij semen in plasti žganine je uničenje objekta datirano v začetek 4. stol. pr. n. št. Mogoče lahko v uničenju prepoznamo v pisnih virih omenjene spopade za prevlado nad strateškimi kraškimi prehodi (Slapšak, 2003). Med raziskavami v zahodnem krilu spodnjega palacija so bile odkrite tudi sledi rimskodobne arhitekture, ki je bila grajena iz obdelanih in z malto vezanih kamnov (Fabec & Vinazza, 2012).

V starih virih se kot verjetno železnodobno grobišče omenja zahodno pobočje štanjelskega hriba. Gre za notice o odkritju žganih grobov konec 19. stol. v vinogradu, v bližini zahodnih grajskih vrat in v začetku 20. stol. ob širitvi ceste ter ob postavitvi mesnice (Marchesetti, 1878, 101; Petru, 1965, 197; Slapšak, 1973). Med najdbami, ki so prišle v tržaški muzej, Carlo Marchesetti omenja grob pripadnice železnodobne skupnosti iz konca 5. stoletja pr. n. št. Ta naj bi poleg bronaste posode, t. i. ciste, vseboval tudi bogat nakit; fibule, zapestnice in prstan. Novejše raziskave kažejo, da gre verjetno za dva grobova, ki naj bi bila najdena v Tupelčah na Krasu in v starejših objavah napačno pripisana Štanjelu (Vinazza, 2018, 381–386).

Na velik pomen kraške planote v zadnjih treh stoletjih pr. n. št. prav zaradi njene strateške lege opozori že Božidar Slapšak. Komunikacije, ki so prek planote potekale, naj bi bile izrednega pomena tako iz gospodarskega kot vojnno-strateškega vidika (Slapšak, 2003, 246).

Gre za čas, ko so nam iz pisnih virov poznani boji za nadzor nad tem območjem, in sicer se omenjajo Rimljani, Histri, Keltski doseljenci – Karni, Tauriski in Japodi.

Na Komenskem Krasu živečo prazgodovinsko skupnost je od ustanovitve leta 181 pr. n. št. močno vplivala tudi rimska kolonija Akvileja (Oglej). Najpoznejše sredi 1. stoletja pr. n. št. Rimljani priključijo kraje ob trgovski poti, po kateri so prevažali trgovsko blago, od *Akvileje* (Oglej) in *Tergeste* (Trsta) prek kraške planote in Vipavske doline ter čez naravni prelaz – Okro (Razdrto) do Nauporta (Vrhniko) in naprej proti vzhodu. To je tudi čas, ko je Štanjel, sodeč po ostalinah in najdbah iz zgodnjega rimskega obdobja (pozni laten), ponovno poseljen.

Štanjel je v starejši literaturi poznan kot rimsko najdišče predvsem zaradi dveh vgrajenih rimskih nagrobnih kamnov iz nabrežinskega apnenca. Oba napisna kamna naj bi izvirala iz rimske nekropole, verjetno nekje pod starim Štanjelom (Sticotti, 1951, št. 315, 316, 99; Petru, 1965, 197; Vuga, 2000a, 50–53). Prvi kamen je del baze večjega nagrobnika in danes služi kot podstavek na notranji strani zahodnih vrat v štanjelsko naselje (sl. 13). Drugi pa je odlomek nagrobnega *cippusa* ali stebra in je vzidan nad portalom pročelja hiše na naslovu Štanjel 26 (sl. 14). Na osnovi imen arheolog Davorin Vuga meni, da so bili ti nagrobniki last italjskih kolonistov, ki so prišli na Komenski Kras po utrditvi rimske oblasti v zaledju Tržaškega zaliva in so posedovali v obdobju zgodnjega rimskega imperija ruralno posest, t. i. *villo rustico*, nekje v bližini Štanjela (Vuga, 2000). V 1. stoletje pr. n. št. sodi tudi rimsko bodalo, ki je bilo odkrito z iskalcem kovin južno od Štanjela, na lokaciji Merce (Bavdek, 2006). Na tej lokaciji je ob rimski poti, ki je vodila iz Tupelč do Kobdilja, nastala rimska naselbina (Slapšak, 1974).

Prve, načrtno usmerjene arheološke raziskave v Štanjelu predstavljajo izkopavanja leta 1972 na območju manjše utrdbe, t. i. stolpa Gledanica, v okviru projekta obnove

srednjeveškega Štanjela (Vuga, 1982, 3–4; 2000b, 12–13) (sl. 15). Raziskana je bila notranjost in zunanost ter manjši del ob stolpu (Vuga, 1982). Od objekta, ki ima na severozahodni strani nepravilno pravokotno obliko in se na jugovzhodni strani polkrožno zaključuje, se je do danes v večjem delu ohranila le sredica zidu, vezana s trdno apneno malto. Zunanje lice zidu je bilo grajeno iz obdelanih pravokotnih kamnov, notranje lice pa iz plastovito položenih, grobo obdelanih lomljencev. Debelina zidu doseže tudi 2 metra, v višino pa je ohranjen od 3 do 4 metre. Objekt je bil postavljen na teme štanjelskega hriba, od koder je dober pregled nad večjim delom Krasa in Vipavske doline. Z vrha je mogoče dobro vizualno komunicirati z gorskim prelazom na Hrušici (*Ad Pirum*), preko katerega je iz Italije (*Akvileje*) proti Ljubljanski kotlini (*Emoni*) in naprej v Panonijo potekala rimska itinerarska cesta. Na podlagi najdenega bronastega novca cesarja *Licinija I.* Davorin Vuga gradnjo utrdbe postavi v drugo desetletje 4. stoletja n. št. Kastelolog Igor Sapač pa v Gledanici prepozna utrdbo iz 13. ali 14. stoletja, stolpast dvor, ki naj bi služil kot upravno središče manjše zemljiške posesti Goriških grofov (Sapač, 2011, 246–252). Poleg zasnove stolpa naj bi v potrditev njegovi razlagi govorile tudi v stolpu odkrite poznosrednjeveške najdbe.

Na vrhnjem platoju s stolpom Gledanica in njegovem pobočju so bile med arheološkimi raziskavami ob gradnji vodohrana v letih 1987 in 2015 ter med preverjanjem vsebine in strukture najdišča za potrebe urejanja okolice stolpa v okviru projekta Kaštelir leta 2019 ugotovljene sledi arhitekturnih ostankov: zidovi brez veziva, ostanki estriha, vseki in izravnave skalne osnove ter ostanki materialne kulture (Harej, 1988; Josipovič et al., 2015; Brezigar, 2019). Ti dokazujejo rabo gornjega platoja s stolpom od prazgodovine, rimskega obdobja do poznega srednjega veka in še v mlajših obdobjih. Med najdbami so prevladovali odlomki prazgodovinske, poznorimske lončenine ter lončenine iz mlajših obdobji, odkriti pa so bili tudi fragmenti stekla ter železnih in bronastih predmetov. Na temenu hriba in pobočju je bilo odkritih tudi več rimskih novcev, ki sodijo v čas 3. in 4. stoletja n. št., kar povezujemo s prisotnostjo rimske vojske ali posameznih enot na tej lokaciji. Razlog je potrebno iskati v zametkih izgradnje zapornih zidov, t. i. *Clastra Alpium Iuliarum*, v katerih zaledje naj bi sodil tudi Štanjel (Ciglencečki, 1979, 193). Rimljani so v 3. stoletju iz potrebe po varovanju vzhodne meje začeli graditi sistem zapornih zidov in utrdb, ki je v polkrožnem loku potekal od Kvarnerskega zaliva do Čedadada. V ta sistem zapor naj bi bile vključene postojanke, ki so poleg strateškega značaja imele tudi signalne naloge. Domnevamo, da je v pozni rimski dobi na temenu štanjelskega hriba že stal objekt, utrdba ali stolp, ki je služil vojaški posadki za nadzor nad prehodi v Vipavsko dolino, ki pa je bil kasneje v srednjem veku ponovno uporabljen (Štupar Šumi, 1987, 3; Ciglencečki, 1979, 19; Harej, 1988, 256; Osmuk, 1998; Vuga, 2000a, 52–53; Brezigar, 2019).

Zaključek

Kdo je bila skupnost, ki je naseljevala Komenski Kras v obdobju intenzivne gradnje gradišč, in kako je bila organizirana, bodo mogoče razkrile sistematične raziskave v prihodnosti. Danes vemo, da je imela ta skupnost v 1. tisočletju pr. n. št. tesne veze z obalnim pasom Tržaškega zaliva in njegovim kraškim zaledjem ter vzhodno Furlanijo kot tudi s svetolucijsko skupino v Posočju.

Legi ob poteh, ki so vodile iz Tržaškega zaliva prek kraške planote v Vipavsko dolino in naprej v osrednjo Slovenijo, pa ji je omogočala vključitev v pomembne trgovske in kulturne tokove med obalnim sredozemskim in celinskim svetom v notranjosti.

Najstarija povijest Komenskog Krasa

Štanjel od prapovijesti do kasnog Rima

Patricija Bratina

Uvod¹

Kras je široka vapnenačka visoravan na sjeverozapadnom dijelu dinarskog krša koji se dijeli na više mikroregija: Komenski Kras, Divaški Kras i Senožeški kraj (Rejec Brancelj, 1999, 234–245). Preko Krasa se protežu tri viša sljemena. Najviše i najdulje jest sljeme na sjevernom rubu visoravni, tzv. kraški sjeverni rub, koji se strmo spušta do brda od eocenskog fliša na južnim rubovima Vipavske doline. Sredinom visoravni proteže se u uzdužnom smjeru od Divače, pokraj Križa, Tomaja, Dutovelja i Brestovice do Doberdobskog jezera tektonski rasjed, a uz njega padina. Sjeverno i usporedno s time proteže se i rasjed u kojem je svoju uzdužnu dolinu oblikovala Raša, jedina površinska voda na Krasu. Komenski Kras nalazi se na sjevernoj krškoj padini, koja je u okolici Komena najšira i najplodnija.

Na Komenskom Krasu poznati su mnogobrojni tragovi pretpovijesnih naselja; gradine – utvrđene naseobine na višim vrhovima i na nižim visoravnima, kamenite gomile i tornjevi na istaknutim lokacijama, groblja – mjesta pokopa, privremena ili manja naselja u nizini i špiljska utočišta (sl. 1). Sredinom 2. tisućljeća p. n. e. na tom se prostoru može primijetiti intenzivno naseljavanje, a posebno na prijelazu

¹ Prilog je sažetak stručnih polazišta odnosno materijala za interpretaciju pretpovijesne i povezane baštine Štanjela i Krasa na osnovi arheoloških i drugih izvora (Brezigar & Bratina, 2019), koji je služio za pripremu koncepta uređenja unutarnjeg i vanjskog infopunkta u Štanjelu u okviru projekta Kaštelir (Bratina, 2019; Kolenc, 2020).

Sl. 13. Baza većeg nadgrobnog spomenika s natpisom, uzidana na unutarnjoj strani zapadnih štanjelskih vrata (foto: P. Bratina, 2019)

Baza većega nagrobnika z napisom, vzidana na notranji strani zahodnih štanjelskih vrat (foto: P. Bratina, 2019)

Sl. 8. Krhotina zdjele ukrašene otiscima uzice (foto: M. Prešeren, 2019)

Odlomek sklede, okrašene z odtisi vrvice (foto: M. Prešeren, 2019)

2 Razlog neistraženosti tog prostora vjerojatno je potrebno tražiti u problematičnom krajoliku, obraslosti, karakterističnim snažnim erozivnim procesima, planskom i intenzivnom pošumljavanju itd. koji uzrokuju probleme pri interpretaciji (Slapšak 2003, 243). Pritom su dosadašnja istraživanja pokazale tragove dugotrajne naseljenosti područja, bez očuvanog stratigrafskog redosljeda (Štanjel, Tomaj, Zagrajec) i intenzivne napore stanovništva tijekom tisućljetne povijesti uložene u pripremu zemljišta za poljoprivrednu obradu (Panjek, 2006).

3 Projekt Kaštelir – "Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre)" primjer je dobre prakse osvješćivanja lokalne zajednice o važnosti arheološke baštine i uspješan primjer uključivanja te baštine u lokalnu turističku ponudu.

u 1. tisućljeće p. n. e. pojava mnogobrojnih naseobina na prirodno zaštićenim i strateški dobro smještenim uzvisinama. Uz iznimku topografskih pregleda i rijetkih nedestruktivnih te manjih interventnih arheoloških istraživanja koja su obično ovisila o opsegu građevinskih ili terenskih radova, gradine Komenskog Krasa nisu istražene.² Tu valja spomenuti samo arheološka istraživanja na komenskim gradinama prilikom većih zemljanih radova u posljednja dva desetljeća: istraživanja prilikom izgradnje mrtvačnice u Vojščici, prilikom uređivanja pobočja gradine u Zagrajcu, prilikom uređivanja pristupnih staza, potpornih zidova i prilikom novogradnji na tomajskoj gradini te prilikom izgradnje infrastrukture i obnove objekata u Štanjelu. Mnogo bolje poznajemo gradine Trščanskog zaljeva, kao npr. Tabor pri Repentabru /*Castelliere di Monrupino*/ (Lonza, 1972; Flego & Rupel, 1993), Gradišče pri Katinari /*Castelliere di Cattinara*/ (Maselli Scotti, 1979; 1981) i Kaštelir pri Koroščih /*Jelarji /Castelliere di Monte Castellier deglie Elleri*/ (Lonza, 1981; Maggi et al., 2017). Na tim je lokacijama osim zidina istraživani i unutarnji prostor gradina s naseobinskim terasama. No unatoč neistraženosti, snažnim prirodnim erozijskim procesima i posebno destruktivnim zahvatima tijekom prvog i drugog svjetskog rata većina komenskih gradina dobro je očuvana i stoga su iznimno važne za znanstvena istraživanja u budućnosti i za predstavljanje te baštine javnosti (Bratina, 2018a). Posljednjih se godina uporaba LIDAR snimki u arheološkoj struci pokazala izvrsnim izvorom informacija u otkrivanju novih arheoloških tragova, kao i interpretaciji već poznatih nalazišta. Riječ je o jednoj od metoda daljinskog prepoznavanja koje upravo za područje Krasa daje čudesne rezultate, koje je prije konačnog definiranja arheološkim sondiranjem na terenu potrebno i utvrditi (Vinazza et al., 2018). To je vjerojatno jedan od razloga zbog kojih je slovenski Kras ponovo postao zanimljiv i stručnoj i laičkoj javnosti. Poraslo je i zanimanje lokalnih zajednica odnosno zainteresiranih pojedinaca za uključivanje baštine gradina u sklop šire turističke ponude slovenskog Krasa.³

Na temelju poznatog materijala utvrđujemo da je područje Komenskog Krasa bilo gusto naseljeno, posebno na prijelazu u 1. tisućljeće p. n. e., tj. na prijelazu iz kasnog brončanog doba u željezno doba u njegovu početku (10.–8. st.) i u nastavku, na

prijelazu iz starijeg u mlađe željezno doba (6.–5. st.) (Bratina, 2005; Teržan & Turk, 2005; Vinazza, 2012; Bratina, 2014; Fabec & Vinazza, 2014; Bratina, 2018b). Čini se da je kod izbora naseljavanja na više položene vrhove važnu ulogu imao upravo strateški položaj koji je omogućivao nadzor nad stazama i prirodnim prijelazima te kontrolu nad ekonomskim zaledem (njive, pašnjaci, šume i ostali prirodni izvor). Gradine su postavljene na vrhove ili padine uzvisina, ovisno o reljefu, mogu biti kružne ili ovalne i imaju jedne ili više zidina. Položaj gradina omogućivao je vizualno komuniciranje među naseobinama. Tako gdje je padina bila vrlo strma i nedostupna nisu se gradile zidine. Posebno kod gradina (npr. Debela griža kod Volčjeg Grada) koje su se nalazile na niže smještenim visoravnima, u obranu naselja uključivale su se i okolne vrtače. Zbog strateške funkcije koja je omogućivala nadzor nad stazama i prirodnim prijelazima preko krške visoravni većina gradina ponovo je naseljena u kasnorimsko doba i u vrijeme protuosmanskih utvrda, a neke su naseljene i danas (Slapšak, 1999, 145–163; Bratina, 2018a, 90–101).

Naseljavanje u brončanom dobu (od sredine i do kraja 2. tisućljeća p. n. e.) na temelju pojedinačnih nalaza ili keramičkog materijala poznato je na sljedećim gradinama Komenskog Krasa: dvorac u Avberu (Dular, 1974; Gabrovec, 1983), Štanjel (Bratina, 2019), Tomaj (Fabec & Vinazza 2018), utvrda u Vojščici (Bratina, 2018b), Brith kod Zagrajca. Dok je odrediv materijal iz kasnog brončanog doba i starijeg željeznog doba (prva polovina 1. tisućljeća p. n. e.) otkriven na Martinišću u Svetom (Marchesetti, 1903), na Sv. Mihaelu u Štorjama (Guštin, 1979), na gradini i u utvrdi u Tomaju (Bratina, 2014; 2018b; Fabec & Vinazza, 2018), u Štanjelu (Fabec & Vinazza, 2014; Bratina, 2019), na Debeloj griži u Volčjem Gradu (Vinazza, 2012), na Gradini kod Brestovice, na Brithu kod Zagrajca, na Sv. Ambrožu iznad Temnice, na Grmači kod Kostanjevice itd. Zanimljivo je da je većina materijala otkrivena upravno na području zidina što ukazuje na povećanu građevinsku djelatnost u vezi s povijesnim događajima kao što su dolazak nove populacije ili ratovi za prevlast nad strateškim položajima na krškoj visoravni. Godine 1994. tijekom istraživanja sjeveroistočnog dijela zidina tomajske gradine dokumentirana je gradnja zidina u više faza (Bratina, 2001; 2018b). Utvrđene su tri faze gradnje, obnove ili utvrđivanja zidina iz prve polovine 1. tisućljeća p. n. e. (sl. 2). Očuvane

Sl. 9. Krhotina posude ukrašene ubodima (foto: M. Prešeren, 2019)

Odlomek posode, okrašene z vbodi (foto: M. Prešeren, 2019)

Sl. 10. U cijelosti očuvana brončana igla s krovastom glavicom (9.–8. st. pr. n. e.) (foto: M. Prešeren, 2019)

V celoti ohranjena bronasta igla s strešasto glavico (9.–8. stol. pr. n. št.) (foto: M. Prešeren, 2019)

zidine građene su od pomno odabrane unutarnje fronte većih neobrađenih komada lomljenca od tomajskog vapnenca, a međuprostor – punilo zida, bio je ispunjen većim i manjim kamenjem i kamenim drobljencem. U punilu najmlađe faze zidina otkrivene su mnogobrojne krhotine posuđa, među kojima su najbrojniji bili lonci za pripremu hrane te velike posude – pithosi za čuvanje namirnica i tekućina (Bratina, 2018b, 176).⁴

Tijekom arheoloških istraživanja prilikom uređivanja zapadne padine gradine Brith iznad Zagrajca 2013. godine na rubu gornjeg platoa otkriven je dio zidina iz željeznog doba (Turk & Rupnik, 2013). I tu je vanjsko lice zidina izgrađeno od neobrađenog kamena, a punilo je bilo od većeg kamena, drobljenca i zemlje (sl. 3).

U 1. tisućljeću p. n. e. na Krasu se oblikuju regionalni centri odnosno središnje naseobine zajednica koje su tu živjele (Slapšak, 1995; Novaković, 2001). Takve naseobine bile su na Komenskom Krasu: tomajska gradina, Martinišče na Svetom i Štanjel s kobdiljskom gradinom (Slapšak, 1995, 79–81; Novaković, 2001, 264–266, 274–276). Za Komenski Kras u tom razdoblju je karakteristična gradnja naselja s veličanstvenim zidinama i kamenih tornjeva na sjevernom krškom rubu. Jedna je od najmarkantnijih gradina tog dijela Krasa gradina Debeli griža kod Volčjeg Grada. Monumentalni ostatci zidina predstavljaju važan estetski, ambijentalni i simbolički element u krajoliku (sl. 4). U svrhu ponovne evaluacije gradine i neposredne okolice za potrebe uspostave arheološkog parka 2018. i 2019. godine su provedena arheološka istraživanja (Bratina & Jerončić, 2019). Obuhvaćala su daljinsko prepoznavanje s interpretacijom snimki zračnog laserskog skeniranja, geofizikalna istraživanja, površinski terenski pregled i testno sondiranje.

Istraživanja su pokazala da je veličanstveni nasip Debele griže ostatak rasipanja obrambenog zida i rezultat taloženja kamenja skupljenog s okolnih, susjednih površina prilikom pripreme terena za poljodjelsku uporabu (Leskovar et al., 2019). Taj način slaganja kamenja poznat je i s gradina na Tržaškom Krasu (Flego & Rupel, 1993, 86).

Godine 1993. prije proširenja kamenoloma na gornjoj visoravni Ostrog vrha kod Štanjela sustavno je istražena jedna od kamenih hrpa. Iskapanja su ispod hrpe kamenja otkrila ostatke tornja iz željeznog doba (Teržan & Turk, 2005; 2006; 2014). Vanjska i unutarnja fronta zida tornja, koji je imao i okolnu terasu, izgrađeni su od pomno odabranog masivnog kamena, a unutrašnjost između njih bila je ispunjena sitnijim kamenjem. U unutarnjoj i vanjskoj fronti nalazile su se niše za drvene grede koje su tornju pružale veću stabilnost, a vjerojatno su nosile

i krovnu konstrukciju. Istraživanja su upozorila na to da je i na Krasu drvo bilo važan konstrukcijski element, iako se obično nije očuvalo. Istraživači Biba Teržan i Peter Turk smatraju da su tornji bili namijenjeni za pregled i kontrolu teritorija prazgodovinske prapovijesne zajednice, nadzor staza i prijelaza (Teržan & Turk, 2005, 339–352; 2006, 20–23). Zbog položaja na sjevernom rubu krške visoravni mogli su označavati i sjevernu granicu krške zajednice željeznog doba. Položaj tornjeva ukazuje na povećanu potrebu zajednice koja je tu živjela za nadzorom i zaštitom pristupa na kršku visoravan iz Vipavske doline i Vipavskih brda u 1. tisućljeću p. n. e. (Teržan & Turk, 2014).

Štanjel

Štanjel se nalazi na rubu krške visoravni, tik iznad Braniške doline, odakle je moguće nadzirati veći dio Komenskog Krasa, kao i prijelaze po dolini Raše i Branice (sl. 5). S vrha štanjelskog brda seže pogled preko doline Raše, brežuljkastih Vrhé i Nanoške visoravni na istok, preko Vipavskih brda do Trnovske visoravni na sjever, preko Vipavske doline na sjeverozapad i preko krške visoravni na zapad i jug. Mnogobrojna nalazišta iz pretpovijesti i rimskog doba dokazuju u Štanjelu postojanje važnog pretpovijesnog i rimskog naselja te utvrđene kasnorimske vojne ispostave. U srednjem vijeku oblikovalo se utvrđeno naselje na terasama južne i zapadne padine brda, zaklonjene od vjetra. U razdoblju Habsburške Monarhije Štanjel ponovo postaje zanimljiv zbog položaja na zapadnoj granici monarhije, što se može iščitati iz intenzivne gradnje.

Prvi je Štanjel kao pretpovijesnu gradinu prepoznao trščanski istraživač i ravnatelj muzeja u Trstu, Carlo Marchesetti, koji spominje dvjesto metara dugu ruševinu zidina kao jedini ostatak prapovijesne naseobine (Marchesetti,

Sl. 11. Dio luka brončane fibule s palmetastom glavom (1. st. pr. n. e.) (foto: M. Prešeren, 2019)

Odlomek luka bronaste fibule s palmetasto glavom (1. stol. pr. n. št.) (foto: M. Prešeren, 2019)

Sl. 12. Dio noge brončane fibule tipa Jezerine (1. st. pr. n. e.) (foto: M. Prešeren, 2019)

Odlomek noge bronaste fibule tipa Jezerine (1. stol. pr. n. št.) (foto: M. Prešeren, 2019)

⁴ Najmlađa faza unutarnjeg lica zidina očuvana je u visinu veću od 1 m. Budući da se ni u kojoj fazi gradnje zida nije očuvalo vanjsko lice zidina, možemo samo pretpostavljati da je širina najstarije faze zidina bila veća od 2,5 m.

Sl. 14. Dio nadgrobnog stupa – Cippusa s natpisom, uzidan iznad portala kuće Štanjel 26 (foto: M. Prešeren, 2019)

Del nagrobnega stebra – Cippusa z napisom, vzdian nad portalom hiše na naslovu Štanjel 26 (foto: M. Prešeren, 2019)

1903, 49–50). Taj dio kamenih zidina trebao je biti tridesetih godina 20. stoljeća uništen prilikom gradnje željezničke pruge (Slapšak, 1973). Tijek pretpovijesnih zidina danas više nije moguće prepoznati, iako većina istraživača smatra da su kasnosrednjovjekovne zidine djelomično građene na prapovijesnom nasipu. To je arheološkim istraživanjima potvrđeno samo na istočnoj strani današnjeg naselja (Osmuk, 1998). Nada Osmuk dokumentirala je prilikom sondiranja kod Kobalova tornja 1999. ispod kasnosrednjovjekovnih zidina kamenu hrpu s mnogobrojnim odlomcima prapovijesne keramike i prepoznala je kao ulazne zidine štanjelske gradine (Osmuk, 2001, 128). U posljednjih tri desetljeća arheološka istraživanja koja su pratila različite građevinske zahvate unutar i izvan obziranog dijela Štanjela otkrila su mnogobrojne prapovijesne i rimske nalaze i netaknute tragove naseobinskih objekata. Na temelju otkrivenog keramičkog materijala zaključujemo da je Štanjel bio naseljen već u srednjem brončanom dobu, kao i u mlađem i kasnom brončanom dobu (druga polovina 2. tisućljeća pr. Kr.). S obzirom na položaj uz važan izvor vode, Rašu i Branicu, te uz prirodni prijelaz s krške visoravni u Vipavsku dolinu, možemo pretpostaviti i još ranije naseljavanje. Potrebno je istaknuti intenzitet naseljavanja na prelasku u 1. tisućljeće p. n. e. i u starijem željeznom dobu (od 11. do kraja 6. st. p. n. e.) (Fabec & Vinazza, 2014, 599–600; Bratina, 2019, 51–52). Mnogobrojni nalazi iz tog razdoblja pronađeni su prilikom gradnje infrastrukture 1992. godine, na donjoj terasi zidinama opasanog Štanjela i 1993. godine, uz istočni rub naselja te 2007. i 2008. prilikom

rekonstrukcije objekta uz kvadratni toranj na južnim zidinama utvrde (Osmuk, 1992; 1995; Bratina, 1993, 2019). Među iskopanim materijalom prevladavaju nalazi koji su obično dio kućnog inventara naseobina iz željeznog doba: odlomci glinenih predmeta, među kojima su najbrojniji lonci za pripremu hrane i zdjele te zdjelice za posluživanje hrane, dijelovi velikih posuda za spremanje žitarica i tekućina (tzv. silosi), dijelovi pomičnih peći te stalak za posuđe, keramički svitci, vretena i dijelovi glinene žbuke (Bratina, 2019, 51) (sl. 6, 7). Štanjelski glineni predmeti izrađeni su ručno od lončarske smjese kojoj je pridodano više primjesa, obično kremen, kalcijev karbonat, tinjac i organske tvari. Površina posuda s prijelaza u zadnje tisućljeće p. n. e. i s početka željeznog doba glatka je i od fino-zrnate ili sitnozdrnate lončarske smjese. Prema kraju starijeg željeznog doba sastav lončarske smjese krupnozrnat je, a površina posuda grublja i s vidljivim tragovima zaglađivanja. Glineni predmeti često su ukrašavani urezivanjem (vodoravne, kose kanelure i žljebovi, urezani crtkani trokuti i cik-cak linije), utiskivanjem (otisak uzice ili šila), apliciranjem ili modeliranjem (bradavice, rebra), bojenjem (glineni i premazi u boji). Riječ je o tehnikama ukrašavanja i motivima koji su karakteristični za prvu polovinu 1. tisućljeća p. n. e. na širem sjevernojadranskom području (sl. 8, 9). Prilikom obnove objekta uz kvadratni toranj je otkrivena i u cijelosti očuvana brončana igla s krovastom glavicom i namotanim vratom te odlomak brončane fibule (sl. 10). Igle tog tipa predstavljaju karakterističnu mušku nošnju starijeg željeznog doba u sjevernom jadranskom području. Biba Teržan taj tip igala smješta u kasno 9. i rano 8. st. p. n. e., u tzv. željezni horizont zapadne i srednje Slovenije (Teržan, 2002, 88–89; Teržan & Črešnar, 2014, 706; Bratina, 2019, 51). Tijekom praćenja strojnih iskapanja 1992. godine na dionici od Kobdiljskih vrata do ulaza u crkvu ispod cestovnih nasipa otkriven je do 0,70 m debeo netaknut kulturni sloj, a između kuća Štanjel 6 i 6a tragovi pretpovijesnog objekta koje je Nada Osmuk povezala s već istraženim ostatcima prapovijesne kuće (Osmuk, 1995, 164; Žbona Trkman, 1981, 216–217). Na toj dionici dijelu utvrđen je i rimski naseobinski sloj sa zgarištem i sedam vrlo oštećenih skeletnih grobova koji su okvirno datirani u vrijeme prije 16. st. (Osmuk, 1995, 164; 1992, 9).

U nastavku izgradnje infrastrukture 1993. godine od Kobalovog tornja pa sve do zadnje kuće u trasi ceste utvrđen je 0,60 m debeo kulturni sloj u kojem su se nalazili i prapovijesni i rimski nalazi. Pokraj kuće Štanjel 16 tik ispod cestovnog tampona dokumentirana je i donja razina zida građenog u suhoj tehnici s lijepo poravnanim licem koji bi mogao biti ostatak zidina pretpovijesne naseobine (Bratina, 1993, 11; 2019, 51).⁵ Zid se protezao poprijeko na padinu i poprijeko na već spomenute istočne zidine pretpovijesne gradine kod Kobalova tornja (Osmuk, 2001). I na tom su odsjeku otkriveni tragovi rimskih objekata (Osmuk, 1997). Tako su na uglu kuća Štanjel 8 i 9 utvrđene dvije stranice loše očuvanog objekta koji je bio ukopan u stjenoviti temelj i u kojem su pronađeni odlomci rimskih glinenih predmeta, oštećeni brončani predmeti, ugljen i životinjske kosti. Na temelju odlomka luka fibule s palmetastom glavom i noge fibule tipa Jezerine objekt je datiran u kasni laten odnosno u rano rimsko doba (1. st. p. n. e.) (Bratina, 2019, 54) (sl. 11, 12). Fibule s palmetastom glavom ograničene su na slovenski prostor i datirane u razdoblje prve polovine 1. stoljeća p. n. e., dok su fibule tipa Jezerine osim Slovenije i Istre posebno brojne u Padskoj nizini i u zaleđu *Akvileje* (Cunja & Mlinar, 2010, 50–51). Prilikom nastavka izgradnje vodovoda i kanalizacije od 2013. do 2017. godine na trgu s krškom kućom i kod kuća Štanjel 15, 18, 19, 21, 22 otkriveni su slojevi s pretpovijesnim i rimskim materijalom: ostatci jednostavnih

⁵ Bratina, 1993, 11: Zid je tijekom istraživanja definiran kao unutarnji zid prapovijesne gradine.

Sl. 15. Utrvrda – toranj Gledanica prije restauracije (foto: M. Prešeren, 2019)

Utrdba – stolp Gledanica pred restavriranjem (foto: M. Prešeren, 2019)

predmeta od gline i keramičkih svitaka, dijelovi kućnog ljepila, životinjske kosti, ugljen (Josipovič et al., 2014). Pretpostavljamo da je riječ o ostacima objekata koji su također bili ukopani u geološku podlogu, a koje je zbog izmiješanih nalaza teško vremenski odrediti.

Arheološka istraživanja od 2016. do 2019. godine na sjevernoj i sjeverozapadnoj padini štanjelskog brda te na lokaciji sjevernog štanjelskog tornja otkrila su prapovijesne terase s naseobinskim materijalom i s ostacima struktura građenih tehnikom suhozida (Brezigar & Rupnik, 2016; Omahen, 2017). Prethodna istraživanja provodila su se zbog planirane nove pristupne ceste u naselje i zbog želje za uspostavljanjem šetnice i pristupne staze do Ferrarijeva vrta te prilikom uređenja parkirališta. Pretpostavljamo da je riječ o ostacima zasutih potpornih terasa koje bi mogle biti sastavni dio obrambene arhitekture odnosno potpora prapovijesnim zidinama. Zasipi terasa obično čine naseobinske ostatke iz naseobine. Slične terase otkrivene su na južnoj padini tomajske gradine i u trščanskim gradinama, a vrlo su česte u furlanskim gradinama.

Na temelju provedenih arheoloških istraživanja na području starog dijela Štanjela pretpostavljamo da su objekti iz željeznog doba u unutrašnjosti gradine uklonjeni još za vrijeme rimskog naseljavanja. A uzrok konačnog brisanja prapovijesnih, kao i rimskih ostataka nedvojbeno su građevinski zahvati povezani s utvrđivanjem naselja i gradnjom protuturske obrane u 15. stoljeću te kasnije novodobne gradnje. Utoliko nas više iznenađuje očuvanost pretpovijesnog objekta otkrivenog 2010. godine prilikom obnove zapadnog krila donjeg palasa dvorca, koji su istraživači definirali kao podrumski prostor iz starijeg željeznog doba (6. i 5. st. p. n. e.) (Fabec & Vinazza, 2012, 160; 2014, 595–602). Bio je djelomično ukopan u padinu i građen tehnikom suhozida. U objektu su otkrivene velike posude za pohranu, kuhinjsko posuđe, predmeti za ognjište, odlomak zmijaste fibule, ostatci životinja, troska, pougljenjeno drvo, koštice vinove loze i drugo sjemenje. Na temelju radiokarbonskih datacija sjemenki i sloja žeravice uništenje objekta datirano je na

početak 4. st. p. n. e. Možda u uništenju možemo prepoznati sukobe za prevlast nad strateškim krškim prijelazima koji se spominju u pisanim izvorima (Slapšak, 2003). Tijekom istraživanja u zapadnom krilu donjeg palasa otkriveni su i tragovi arhitekture iz rimskog doba koja je izgrađena od obrađenog i mortom vezanog kamena (Fabec & Vinazza, 2012).

U starim izvorima kao vjerojatno groblje iz željeznog doba spominje se zapadna padina štanjelskog brda. Riječ je o bilješkama o otkriću spaljenih groba s kraja 19. st. u vinogradu, blizu zapadnih vrata dvorca i početkom 20. st. prilikom proširenja ceste te postavljanja mesnice (Marchesetti, 1878, 101; Petru, 1965, 197; Slapšak, 1973). Među nalazima koji su dospjeli u trščanski muzej Carlo Marchesetti spominje grob pripadnice zajednice iz željeznog doba s kraja 5. stoljeća p. n. e. Osim brončane posude, tzv. ciste, navodno je sadržavao i bogat nakit; fibule, narukvice i prsten. Novija istraživanja ukazuju na to da je vjerojatno riječ o dva groba, koja su vjerojatno pronađena u Tupelčama na Krasu i u starijim objavama pogrešno pripisana Štanjelu (Vinazza, 2018, 381–386).

Na veliko značenje krše visoravni u posljednja tri stoljeća p. n. e. upravo zbog njezina strateškog položaja upozorava već Božidar Slapšak. Komunikacija koja je tekla preko visoravni vjerojatno su bile od iznimne važnosti i s ekonomskog i s vojno-strateškog aspekta (Slapšak, 2003, 246).

Riječ je o vremenu kad su nam iz pisanih izvora poznati ratovi za nadzor nad tim područjem, a spominju se Rimljani, Histri, keltski doseljenici – Karni, Taurini i Japodi.

Na prapovijesnu zajednicu koja je živjela na Komenskom Krasu od osnutka 181. godine p. n. e. snažno je utjecala i rimska kolonija Akvileja. Najkasnije sredinom 1. stoljeća p. n. e. Rimljani pripajaju krajeve uz trgovačke puteve kojima se prevozila trgovačka roba do Akvileje i Tergeste (Trsta) preko krške visoravni i Vipavske doline te kroz prirodni prijelaz Okru (Razdrto) do Nauportusa (Vrhniko) i dalje prema istoku. To je i vrijeme kad je Štanjel, sudeći prema ostacima i nalazima iz ranog rimskog doba (kasni laten), ponovo naseljen.

Štanjel je u starijoj literaturi poznat kao rimsko nalazište prije svega zbog dvaju ugrađenih rimskih nagrobnih spomenika od aurisinskog vapnenca. Oba natpisna kamena potječu iz rimske nekropole, vjerojatno negdje ispod starog Štanjela (Sticotti, 1951, br. 315, 316, 99; Petru, 1965, 197; Vuga, 2000a, 50–53). Prvi kamen dio je baze većeg nadgrobno spomenika i danas služi kao postolje na unutarnjoj strani zapadnih vrata na ulazu u štanjelsko naselje (sl. 13). A drugi je odlomak nagrobnog *cippusa* ili stupa i uzidan je iznad portala pročelja kuće Štanjel 26 (sl. 14). Na temelju imena arheolog Davorin Vuga smatra da su ti nadgrobni spomenici bili u vlasništvu italskih kolonista koji su na Komenski Kras došli nakon učvršćivanja rimske vlasti u zaleđu Trščanskog zaljeva i posjedovali su u doba ranog rimskog imperija ruralno imanje, tzv. villu rusticu negdje u blizini Štanjela (Vuga, 2000). U 1. stoljeće p. n. e. pripada i rimski bodež koje je otkriveno detektorom metala južno od Štanjela, na lokaciji Merce (Bavdek, 2006). Na toj lokaciji uz rimsku stazu koja je vodila od Tupelča do Kobdilja nastala je rimska naseobina (Slapšak, 1974).

Prva, planski usmjerena arheološka istraživanja u Štanjelu bila su iskapanja 1972. godine na području manje utvrde, tzv. tornja Gledanica, u okviru projekta obnove srednjovjekovnog Štanjela (Vuga, 1982, 3–4; 2000b, 12–13) (sl. 15). Istražena je unutrašnjost i vanjski dio te manji dio pokraj tornja (Vuga, 1982). Od objekta, koji na sjeverozapadnoj strani ima nepravilan pravokutni oblik, a na

jugoistočnoj strani završava polukružno, do danas se većim dijelom očuvala samo sredina zida, vezana čvrstim vapnenim mortom. Vanjsko lice zida izgrađeno je od obrađenog pravokutnog kamena, a unutarne od slojevito položenog, grubo lomljenog lomljenca. Debljina zida doseže i dva metra, a u visinu je očuvan od tri do četiri metra. Objekt je postavljen na tjeme štanjelskog brda, odakle se pruža dobar pregled nad većim dijelom Krasa i Vipavske doline. S vrha je moguće dobro vizualno komunicirati s planinskim prijelazom na Hrušici (*Ad Pirum*), preko kojeg je iz Italije (*Akvileje*) prema Ljubljanskoj kotlini (*Emoni*) i dalje u Panoniju tekla rimska itinerarska cesta. Na temelju pronađenog brončanog novca cara *Licinija I.* Davorin Vuga gradnju utvrde smješta u drugo desetljeće 4. stoljeća p. n. e., a kastelolog Igor Sapač u Gledanici prepoznaje utvrdu iz 13. ili 14. stoljeća, dvorac s tornjevima koji je mogao služiti kao upravno središte manjeg zemljišnog posjeda Goriških grofova (Sapač, 2011, 246–252). Osim koncepta tornja, u prilog njegovu objašnjenju idu i u tornju otkriveni kasnosrednjovjekovni nalazi.

Na gornjem platou s tornjem Gledanica i njegovoj padini tijekom arheoloških istraživanja prilikom gradnje spremnika za vodu 1987, 2015. i 2019. godine tijekom provjere sadržaja i strukture nalazišta za potrebe uređivanja okolice tornja u okviru projekta Kaštelir otkriveni su tragovi arhitektonskih ostataka: zidovi bez veziva, ostatci estriha, usjeci i poravnana stjenovitog temelja te ostatci materijalne kulture (Harej, 1988; Josipović et al., 2015; Brezigar, 2019). Oni dokazuju uporabu gornjeg platoa s tornjem od pretpovijesti, rimskog doba do kasnog srednjeg vijeka, pa i u mlađim dobima. Među nalazima su prevladavali odlomci pretpovijesnih, kasnorimskih predmeta od gline te predmeta od gline iz mlađih doba, a otkriveni su i fragmenti stakla te željeznih i brončanih predmeta. Na tjemenu brda i padinama otkriveno je i više rimskih novčića koji spadaju u razdoblje 3. i 4. stoljeća n. e., što povezuje s prisutnošću rimske vojske ili pojedinih jedinica na toj lokaciji. Razlog je potrebno tražiti u začetcima izgradnje limesa, tzv. *Clastra Alpium Iuliarum*, u čije bi zaleđe pripadao i Štanjel (Ciglencečki, 1979, 193). Rimljani su u 3. stoljeću zbog potrebe za zaštitom istočne granice počeli graditi sustav obrambenih zidova i utvrda koji se u polukružnom luku protezao od Kvarnerskog zaljeva do Čedadada. U taj sustav limesa bile su uključene ispostave koje su osim strateškog karaktera imale i signalnu ulogu. Pretpostavljamo da je u kasnom rimskom dobu na tjemenu štanjelskog brda već stajao objekt, utvrda ili toranj, koji je služio vojnoj posadi za nadzor nad prijelazima u Vipavsku dolinu, a koji je kasnije u srednjem vijeku ponovo iskorišten (Štupar-Šumi, 1987, 3; Ciglencečki, 1979, 19; Harej, 1988, 256; Osmuk, 1998; Vuga, 2000a, 52–53; Brezigar, 2019).

Zaključak

Tko su bili pripadnici zajednice koja je naseljavala Komenski Kras u razdoblju intenzivne gradnje gradina i kako je bila organizirana, možda će otkriti sustavna istraživanja u budućnosti. Danas znamo da je ta zajednica u 1. tisućljeću p. n. e. njegovala uske veze s obalnim pojasom Tršćanskog zaljeva i njegovim krškim zaleđem te istočnom Furlanijom, kao i sa svetolucijskom zajednicom u Posočju. Položaj uz putove koji su vodili iz Tršćanskog zaljeva preko krške visoravni u Vipavsku dolinu i dalje u srednju Sloveniju omogućivao je uključivanje u važne trgovačke i kulturne tokove između obalnog mediteranskog i kontinentalnog svijeta u unutrašnjosti.

AVTOR / AUTOR

PATRICIJA BRATINA, *konservator, konservatorski svetnik*

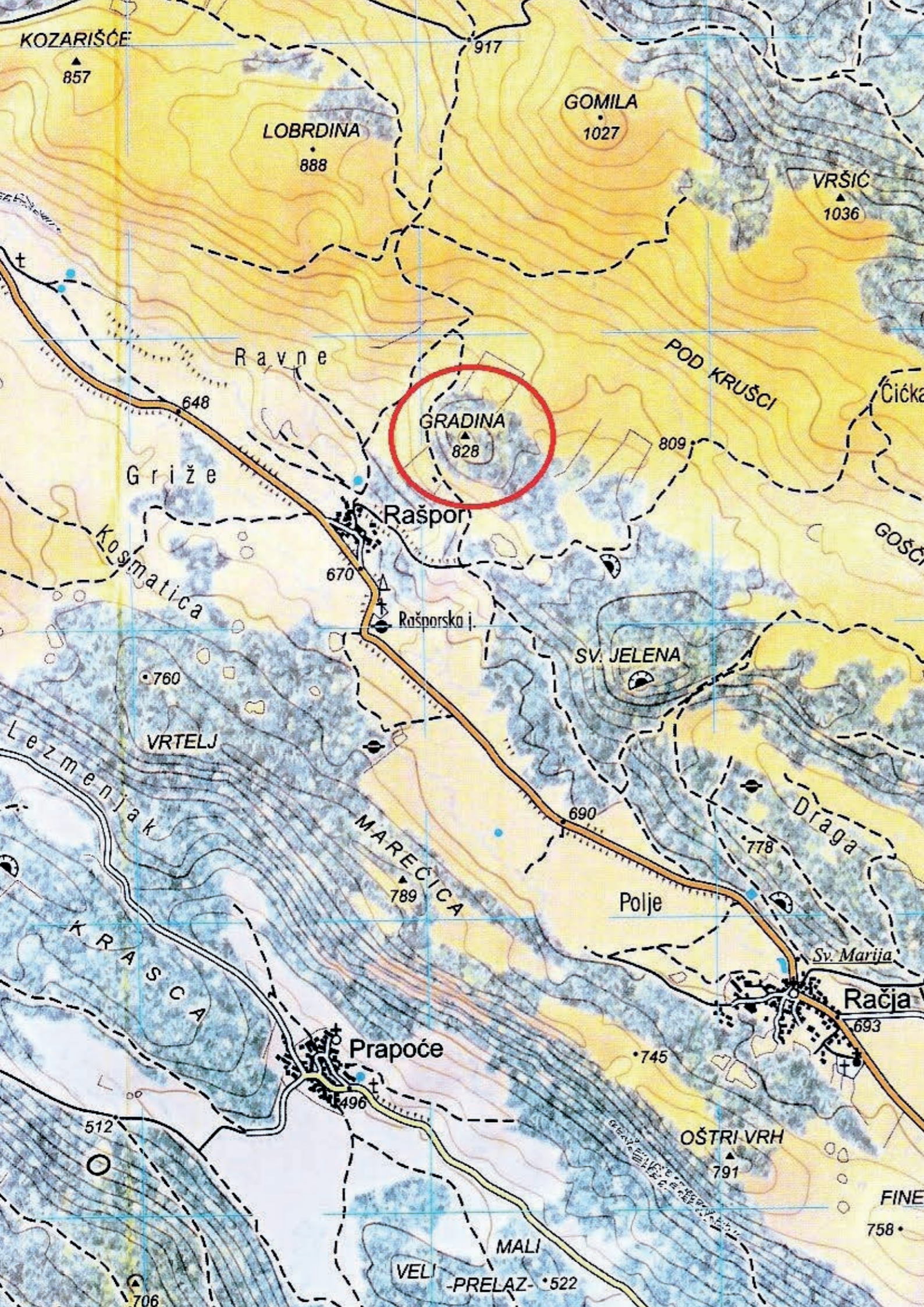
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenija,
OE Nova Gorica
Delpinova ulica 16, SI-5000 Nova Gorica, Slovenija

e-mail: patricija.bratina@zvkd.si

BIBLIOGRAFIJA

- Bavdek, A. (2006):** Štanjel – Merce. Poročila. Varstvo spomenikov, 39–41, 213.
- Bratina, P. (1993):** Štanjel – prazgodovinska in rimskodobna naselbina. Pozdrav iz KS Štanjel, 6, 11.
- Bratina, P. (2001):** Tomaj, Gradišče. Poročila. Varstvo spomenikov, 38, 135–136.
- Bratina, P. (2005):** Tomaj, the archaeological rescue excavation of the rampart. V: Bandeli, G. & E. Montagnari Kokel (ur.): Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno internazionale di studi, Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003. Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia 9. Trieste, Università degli Studi di Trieste, 613–616.
- Bratina, P. (2014):** Tomaj. V: Teržan, B. & Črešnar, M. (ur.): Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem. Katalogi in monografije 40. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 587–593.
- Bratina, P. (2018a):** Gradišča Krasa. V: Vončina, D. (ur.): Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji. Gorjansko, Zavod Krasen Kras, 94–95.
- Bratina, P. (2018b):** Bronze and Iron Age settlements in the Kras and the Vipava Valley, Slovenia. V: Borgna, E., Càssola Guida, P. & S. Corazza (ur.): Preistoria e Protostoria del Caput Adriae. Studi di Preistoria e Protostoria 5. Udine, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, 173–180.
- Bratina, P. (2019):** Štanjelski hrib v preteklosti. Pregled arheoloških raziskav. V: Belingar, E. (ur.): Štanjel: variacije v kamnu. Kulturna dediščina Štanjela. Ljubljana, Slovensko konservatorsko društvo, 43–57.
- Bratina, P. & J. Jerončič (2019):** Konservatorski načrt Volčji Grad – Arheološko najdišče Debela griža, EŠD: 836, 14-1/2017 KN, Ljubljana. Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Brezigar, B. (2019):** Poročilo o arheološkem testnem izkopu na Gledanici v Štanjelu – preverba interpretacije liderja na terenu. Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Brezigar, B. & P. Bratina (2019):** Strokovna izhodišča in gradiva za prezentacijo in interpretacijo prazgodovinske in povezane dediščine Štanjel in Krasa na osnovi arheoloških in drugih podatkov / virov. Hrani: Občina Komen (neobjavljeno).
- Brezigar, B. & J. Rupnik (2016):** Poročilo o opravljenem intenzivnem podpovršinskem terenskem pregledu (ITP) na predvideni trasi parkirišča v Štanjelu (parc. št. 1/11, 949/4, 8, 34, 40 k.o. Štanjel). Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Ciglencečki, S. (1979):** Strukturiranost poznorimske poselitve Slovenije. Arheološki vestnik, 48, 193.
- Cunja, R., Mlinar, M. (ur.) (2010):** S fibulo v fabulo: fibule iz Istre, s Krasa, iz Notranjske in Posočja med prazgodovino in zgodnjim srednjim vekom. Koper, Pokrajinski muzej Koper.
- Dular, J. (1974):** Bronasti jezičastoročajni meči iz Slovenije. V: Guštin, M. (ur.): Varia archaeologica 1. Brežice, Posavski muzej Brežice, 11–29.
- Fabec, T. & M. Vinazza (2012):** Štanjel. Poročila. Varstvo spomenikov, 47, 160.
- Fabec, T. & M. Vinazza (2014):** Štanjel. V: Teržan, B. &

- M. Črešnar (ur.): Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem. Katalogi in monografije 40. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 595–602.
- Fabec, T. & M. Vinazza (2018):** Tomaj: Gradišče in Tabor. Poskus prepoznavanja dinamik preoblikovanja tomajskega griča od prazgodovine do danes. Goriški letnik 42, 9–44.
- Flego, S. & L. Rupel (1993):** Prazgodovinska gradišča Tržaške pokrajine = I castellieri della provincia di Trieste. Trieste, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Gabrovec, S. (1983):** Jugoistočnoalpska regija. V V: Benac, A. (ur.): Praistorija jugoslavenskih zemalja: IV. bronzano doba. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, 21–96.
- Guštin, M. (1979):** Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu. Katalogi in monografije 17. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije.
- Harej, Z. (1988):** Štanjel ob Gledanici. Poročila. Varstvo spomenikov, 30, 256.
- Josipovič, D., Turk, M., Rupnik, J. & X. Bajec (2014):** Prvo strokovno poročilo o arheološkem testnem izkopu in arheološkem dokumentiranju ob gradnji v Štanjelu. Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Josipovič, D., Turk, M., Rupnik, J. & B. Brezigar (2015):** Poročilo o opravljenih predhodnih arheoloških raziskavah na Gledanici v Štanjelu (parcela št. 949/1 in 1/1 k.o. 2416 Štanjel). Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Kolenc, N. (2020):** Koncept prezentacije in interpretacije prazgodovinske in povezane dediščine Štanjela in Krasa za obiskovalce s predlogom načina umestitve v razpoložljive zunanje in notranje prostore. Hrani: Občina Komen (neobjavljeno).
- Leskovar, T., Vinazza, M., Črešnar, M., Mlekuž, D. & B. Mušič (2019):** Končno poročilo o predhodnih arheoloških raziskavah na arheološkem najdišču Debela Griža (EŠD 836), Ljubljana. Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Lonza, B. (1972):** Studio preliminare sul castelliere di Monrupino. Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia 1, 21–82.
- Lonza, B. (1981):** La ceramica del castelliere degli Elleri. Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, 4.
- Maggi P., Pieri, F. & Ventura, P. (ur.) (2017):** Monte Castellier. Le pietre di Elleri narrano la storia. Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 186–207.
- Marchesetti, C. (1878):** Sugli oggetti preistorici scoperti recentemente a S. Daniele del Carso. Bolletino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste, 3, 101.
- Marchesetti, C. (1903):** I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.
- Maselli Scotti, F. (1979):** Prime considerazioni sul recente scavo a Cattinara. V: L'età del Bronzo e del Ferro nell'Isontino. Atti del Convegno di Studi, Gorizia, giugno 1977. Gorizia, 45–55.
- Maselli Scotti, F. (1981):** Il bronzo finale e il primo ferro a Cattinara. Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste 12, 1, 133–160.
- Novaković, P. (2001):** Prostorska in pokrajinska arheologija: študija na primeru Krasa. Doktorska disertacija. Hrani: Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (neobjavljeno).
- Omahen, M. (2017):** Strokovno poročilo o arheoloških raziskavah severnega stolpa v obzidju naselbinskega spomenika Štanjel (parcela št. 13/3 in 1105, k. o. 2416 Štanjel). Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Osmuk, N. (1992):** Novo v štanjelski arheologiji. Pozdrav iz KS Štanjel, št. 5, 9.
- Osmuk, N. (1995):** Štanjel. Varstvo spomenikov, 35, 163–164.
- Osmuk, N. (1997):** Štanjel. Varstvo spomenikov, 36, 207.
- Osmuk, N. (1998):** Štanjel – zgodovinski razvoj naselja. Hrani: ZVKDS, OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Osmuk, N. (2001):** Štanjel – vas: parc.št.15. (pri Kobalovem stolpu). Poročila. Varstvo spomenikov, 38, 128.
- Panjek, A. (2006):** Človek, zemlja, kamen in burja: zgodovina kulturne krajine Krasa (oris od 16. do 20. stoletja). Koper, Založba Annales.
- Petru, P. (1965):** Štanjel na Krasu. Konservatorska poročila. Varstvo spomenikov, 9, 197.
- Rejec Brancelj, I. (1999):** Kras. V: Perko D. & M. Orožen Adamič (ur.), Slovenija. Pokrajina in ljudje. Ljubljana, Mladinska knjiga, 234–245.
- Sapač, I. (2011):** Štanjel (Sant'Angelo, Sankt Daniel, San Daniele), stolp Gledanica, Na T(u)rnu. V: Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 5. knjiga. Kras in Primorje. Ljubljana, Viharnik, 246–252.
- Slapšak, B. (1973):** Štanjel. Topografija Krasa. Hrani: ZVKDS OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Slapšak, B. (1974):** Štanjel-Merce. Konservatorska poročila. Varstvo spomenikov, 17–19, 1, 244.
- Slapšak, B. (1995):** Možnosti študija poselitve v arheologiji. Arheo, 17. Ljubljana, Slovensko arheološko društvo.
- Slapšak, B. (1999):** Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi. V: Kranjc, A. (ur.): Kras: pokrajina, življenje, ljudje. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 145–163.
- Slapšak, B. (2003):** O koncu prazgodovinskih skupnosti na Krasu. Arheološki vestnik, 54, 243–257.
- Sticotti, P. (1951):** Inscriptiones Italiae, vol. X, fasc. 4. Tergeste. Roma, La Libreria dello Stato, 315, 316, 99.
- Štupar-Šumi, N. (1987):** Štanjel in grad Štanjel. Zbirka vodnikov: kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 125, 3. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine.
- Teržan, B. (2002):** Kronološki oris. V: Svovljšak, D. & A. Pogačnik (ur.): Tolmin, prazgodovinsko grobišče II. Razprave. Katalogi in monografije 35. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 85–102.
- Teržan, B. & M. Črešnar (2014):** Poskus absolutnega datiranja starejše železne dobe na Slovenskem. V: Teržan, B. & M. Črešnar (ur.): Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem. Katalogi in monografije 40. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 703–725.
- Teržan, B. & P. Turk (2005):** The Iron Age Tower upon Ostri vrh. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E., Mihovilič, K. & P. Novaković (ur.): Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Atti del Convegno internazionale di studi, Castello di Duino (Trieste), 14–15 novembre 2003, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia 9, Trieste, Università degli Studi di Trieste, 339–352.
- Teržan, B. & P. Turk (2006):** Kraški opazovalni in obrambni stolpi iz železne dobe. Kras, 77, 20–23.
- Teržan, B. & P. Turk (2014):** Ostri vrh pri Štanjelu. V: Teržan, B. & M. Črešnar (ur.): Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem. Katalogi in monografije 40, Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, 603–610.
- Turk, M. & J. Rupnik (2013):** Preliminarno poročilo o arheološki raziskavi. Arheološko dokumentiranje in raziskava v Zagrajcu pri Komnu. Hrani: ZVKDS OE Nova Gorica (neobjavljeno).
- Vinazza, M. (2012):** Prazgodovinska keramika z gradišča Volčji Grad – Debela griža. V: Guštin, M. (ur.): Volčji Grad, Komen, Občina Komen, 39–57.
- Vinazza, M. (2018):** Pozabljeno starejšeželeznodobno grobišče iz Tupelč na Krasu? Srečanja in vplivi v raziskovanju bronaste in železne dobe na Slovenskem. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 381–386.
- Vinazza, M., Črešnar, M., Mlekuž, D. & B. Mušič (2018):** Gradišče Debela griža in možnosti neinvazivnih integriranih arheoloških raziskav. V: Vončina, D. (ur.): Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji. Gorjansko, Zavod Krasen Kras, 103–123.
- Vončina, D. (ur.) (2018):** Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji. Gorjansko, Zavod Krasen Kras.
- Vuga, D. (1982):** Poročilo o izkopavanju na Gledanici nad Štanjelom leta 1972. Goriški letnik, 9, 3–12.
- Vuga, D. (2000a):** Štanjel v rimski dobi. Kras, 38–39, 50–53.
- Vuga, D. (2000b):** Še o Gledanici na Štanjelskem griču. Kras, 41, 12–13.
- Žbona Trkman, B. (1981):** Štanjel. Varstvo spomenikov, 23, 216–217.

Gradine od Krasa do Kvarnera, dio kulturnog i krajobraznog identiteta sjeverne Istre

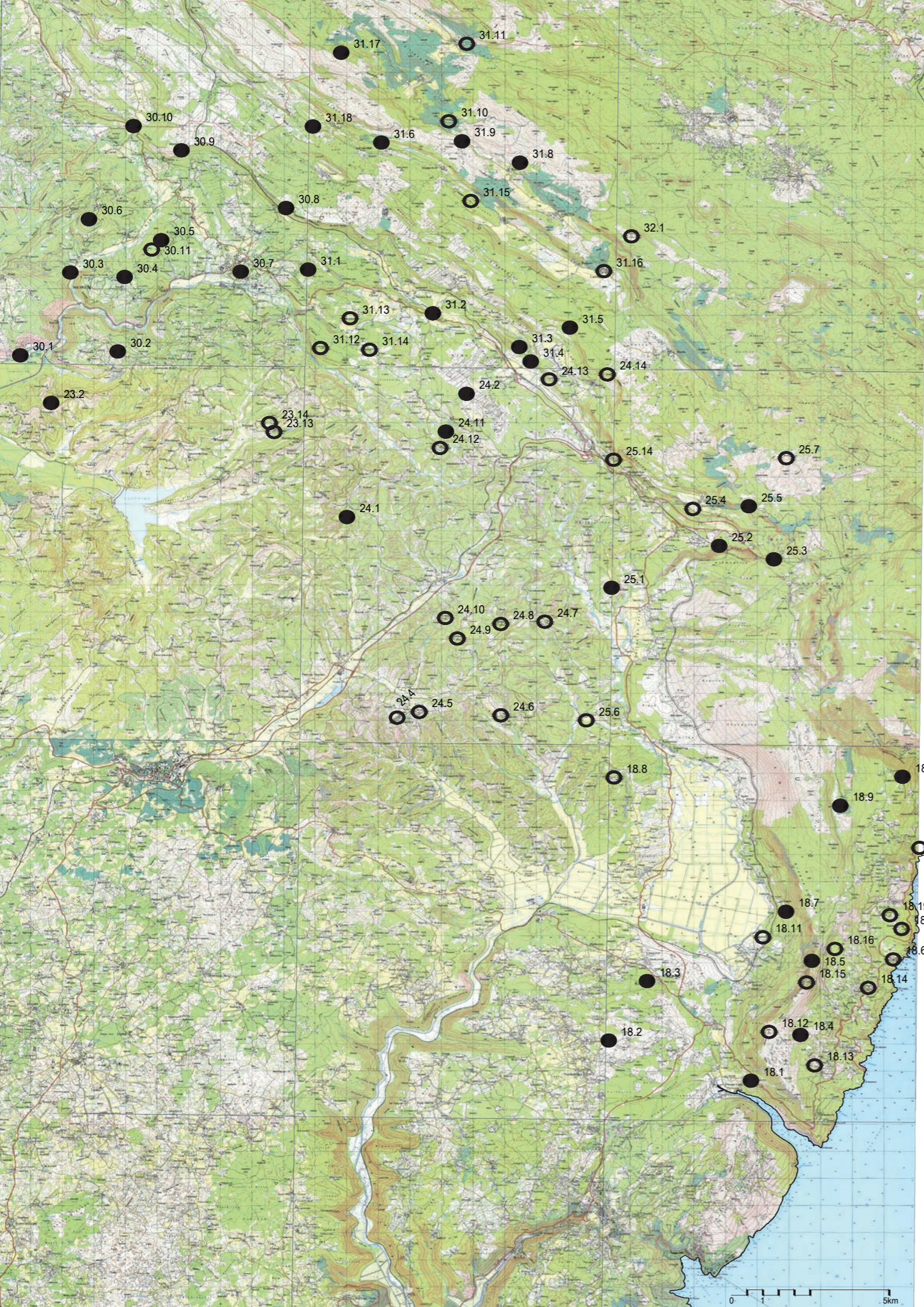
Klara Buršić-Matijašić

Sažetak: Gradine ili kašteliri, prapovijesna naselja na vrhovima brežuljaka neiscrpan su izvor informacija o Istri u prapovijesti. Duga dva tisućljeća prije Kr. čovjek je živio na cijelom prostoru Istre, a najveća koncentracija zabilježena je na širem prostoru oko Limskeg i Puljskog zaljeva. S obzirom da su gradine nastale iz strateške potrebe za obranu vlastitog doma ali i šireg teritorija, veća koncentracija zabilježena je i na Čičariji i planinskom masivu Učke gdje su grupirane oko glavnih prometnih pravaca kojima su kolali ljudi, roba i ideje, a koje su nosile napredak. Prirodne karakteristike, malo plodnog zemljišta, bujne šume ali nadasve hladna kontinentalna klima, uvelike su određivale život kao i istraživanja prostora od Krasa do Kvarnera. U "zemlji kaštelira" poseban naglasak stavljamo na lokalitete Rašpor na Čičariji i Ozida kraj Brseča koje analiziramo kroz prizmu mnogobrojnih tema: bilježenje ostataka terenskim obilascima, interdisciplinarnim iskopavanjima, povijesti istraživanja, tipologije, gospodarstva, gradinske toponimije, gustoće gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji, ulogu uzvišenja u komunikaciji, gradine u vremenu, kontinuitetu i degradaciji nalazišta te konačno kroz pitanje revitalizacije prostora "aktivnim očuvanjem baštine gradina preko njihovog vrednovanja, zaštite i promocije".

Izvlaček: Gradišća ali kaštelirji, prazgodovinska naselja na vrhovih gričev, so neizcrpen vir informacij o Istri v prazgodovini. Dve tisočletji pred našim štetjem je človek poseljeval celotno Istro, najveća koncentracija prebivalstva pa je bila zabeležena na širšem območju okoli Limskega in Puljskega zaliva. Ker so kaštelirji/gradišća nastajali iz strateške potrebe po obrambi lastnega doma in širšega ozemlja, je njihova najveća koncentracija v Čičariji in gorskem masivu Učke okoli glavnih prometnih poti, po katerih je potekal prehod ljudi, blaga in idej, ki so prinašale napredek. Naravne značilnosti krajine, malo rodovitne zemlje, bujni gozdovi, predvsem pa hladno celinsko podnebje so v veliki meri opredeljevali življenje in tudi raziskovanje prostora od Krasa do Kvarnerja. V "deželi kaštelirjev" dajemo poseben poudarek lokacijama Rašpor v Čičariji in Ozid pri Brseču, ki ju analiziramo skozi prizmo številnih področij: popis ostalin s terenskih ogledov, interdisciplinarni izkopi, zgodovina raziskovanja, tipologija, gospodarstvo, toponimija gradišč, gostota naselij v prostorski konfiguraciji, vloga nadmorske višine v komunikaciji, gradišća v času, kontinuiteta in ne nazadnje vprašanje revitalizacije prostora "z aktivnim ohranjanjem dediščine gradišč s pomočjo njihovega vrednotenja, zaščite in promocije".

SI. 2. Čičarija. Pogled s Orljaka prema Žbevnici (foto: T. Bradara)

Čičarija, pogled z Orljaka proti Žbevnici (foto: T. Bradara)

Legenda

● - gradine, kašteliri ○ - dvojbena nalazišta

List 18 - Plomin (karta Državne geodetske uprave, 1:25.000)

- 18-1 Plomin
- 18-2 Eržišće
- 18-3 Kršan
- 18-4 Borigrad
- 18-5 Gradac 778, Brseč
- 18-6 Brseč
- 18-7 Gradina, Kožljak, Kaštel
- 18-8 Brdo, Kostrčani
- 18-9 Gračišće, Sv. Jelena
- 18-10 Gradac iznad Grabrove
- 18-11 Gradina, Kožljak
- 18-12 Kalić, Plomin
- 18-13 Lokva, Filipaši/Kaminjari
- 18-14 2 gradine kod Sela
- 18-15 Sisol
- 18-16 Gradac, Brseč
- 18-17 Gorinca, Mala kraska, Načinovići
- 18-19 Marinov breg, Golovik, Martina, Brseč
- 18-20 Vela Ozida, Brseč
- 18-21 Mošćenice

List 23 - Kašćerga (karta DGU)

- 23-2 Veliki Vrh, Sovinjska brda
- 23-13 Račice
- 23-14 Sv. Marija, Račice

List 24 - Borut (karta DGU)

- 24-1 Stari Draguč

- 24-2 Gradac, S. Clemente, Ročko Polje
- 24-4 Gologorica
- 24-5 Sv. Križ 381
- 24-6 Gradinje, Gologorica, Rogovinci
- 24-7 Gradina, Paz
- 24-8 Straževica 460
- 24-9 Gradni Breg, Tenčiči
- 24-10 Sv. Kocijan, Kancijana, Tenčiči
- 24-11 Čuharija, Hum
- 24-12 Hum
- 24-13 Gradišće, Prusijani, Semići
- 24-14 Gradišće, Semić

List 25 - Učka (karta DGU)

- 25-1 Boljun
- 25-2 Stara Vranja, Gradac, Vranja
- 25-3 Pricejak
- 25-4 Krog, Gradac 590
- 25-5 Orljak, Vela Vrata
- 25-7 Gradac 1112
- 25-14 Lupoglav, Mahrensfels

List 30 - Buzet (karta DGU)

- 30-1 Sv. Stjepan
- 30-2 Sovinjak
- 30-3 Kaštel, Kaštel Pietra Pelosa, Kosmati Kostel
- 30-4 Meja
- 30-5 Vršok
- 30-6 Sv. Juraj, Salež
- 30-7 Buzet
- 30-8 Kuk

- 30-9 Jašmovica
- 30-10 Krog, Dvori
- 30-11 Sv. Petar, Štrped

List 31 - Rašpor (karta DGU)

- 31-1 Sv. križ, Stari Grad, Buzet
- 31-2 Roč
- 31-3 Črni Grad, Crni Grad, Cernigrad, Castelnero, Schwartzenburg, Sv. Toma, S. Tommaso
- 31-4 Beligrad, Beli Grad, Albiniano, Semichbreg
- 31-5 Gradina, Lanišće
- 31-6 Sv. Bartul, Brest
- 31-7 Gračišće, Brest
- 31-8 Gradina, Rašpor
- 31-9 Trstenik
- 31-10 Gradina, Trstenik
- 31-11 Sv. Martin, Vodice
- 31-12 Veliki Kuk
- 31-13 Cunj, Bandiččevica
- 31-14 Sv. Lucija, Blatna Vas
- 31-15 Gradišće, Prapoće
- 31-16 Nilinium, Gradina, Lanišće
- 31-17 Vrh od Šterne
- 31-18 Gračišće, Brest

Sl. 1. Karta Čičarije s ucrtanim gradinskim lokalitetima (izradila: M. Matijašić Paladin, mag. ing. arch.)

Zemljevid Čičarije z označenimi najdišči gradišča (izdelala: M. Matijašić Paladin, mag. ing. arch.)

Sl. 3. Rašpor, pogled na lokalitet (foto: K. Buršić-Matijašić, studeni 2020)

Rašpor, pogled na lokaciju (foto: K. Buršić-Matijašić, november 2020)

Uvod

Gradine – Gradiška, Gračišće, Gradac, Gradec, Gradinje, Castellier, Castelir, Castion, Kaštelir, Kaštelijer, Stari grad (Čović, 1965, 29–30) – prapovijesna naselja na vrhovima brežuljaka neiscrpan su izvor informacija o Istri u prapovijesti. Već sami toponimi predstavljaju neiscrpano bogatstvo Ćićarije. Oni pokazuju određenu stvarnost u jezičnom oblikovanju i putokaz istraživačima. Osim toponima Gradina ili Kaštelira, na Ćićariji se javljaju i Vršok, Kuk, Krog, Sv. Križ, Črnigrad i Beligrad, te hagonimi vezani uz titulare (Sv. Juraj, Sv. Toma, Sv. Bartul, Sv. Martin, ...) crkvice koje su sagrađene na gradinama (Buršić-Matijašić, 2002, 11–19). Početkom drugog tisućljeća pr. Kr. u Istri, ali i na širem prostoru istočne jadranske obale, i njenog zaleđa, pratimo naseljavanja vrhova brežuljaka. Od tada pa duga dva tisućljeća život manjih ili većih zajednica odvijao se u skladu s godišnjim dobima i sigurnosnom situacijom. Podizanje gradina vezujemo uz prodor Indoeuroljana koji su iz temelja promijenili način života u Europi. Dotadašnji, relativno miran život u nizinskim područjima, temeljen na plodnoj zemlji i prostranim pašnjacima, zamijenjen je životom na brdima gdje se osim gospodarskih resursa, valorizirala sigurnost naselja. Val naseljavanja s istoka zahvatio je gotovo čitavu Europu. Nastanak i razvoj gradinskih naselja ovisio je o nizu prirodnih faktora: geografski položaj, klima, voda, tlo, koji su direktno djelovali na rast i eksploataciju flore i faune. Ćićarija, na samom sjeveru Istarskog poluotoka, predstavlja jedinstvenu zonu. Zbog oštih klimatskih uvjeta (Makjanić & Volarić, 1981) naseljavanje je u odnosu na ostale dijelove Istre stagniralo. Ćićarija zauzima sjeveroistočni dio i predstavlja prirodnu granicu najvećeg jadranskog poluotoka i istočnojadranskog kopna. Sastoji se od krednih i paleocenskih

vapnenaca preko kojih je navučen eocenski krš. Ovo je ujedno i najviši dio Istre, nadmorske visine oko 800 metara s najvišim vrhovima do 1200 metara (Roglić, 1975, 9–12). Poput većeg dijela Istre, i na Ćićariji prevladava submediteranska vegetacija (hrast medunac i grab) s manjom zonom šuma gorske bukve (Roglić, 1975, 18–26). Kako su u Istri paleobotanička istraživanja vrlo rijetka (Andrić, 2006, 31–62) tako nedostaju činjenice o povijesti rasta vegetacije u kontekstu prirodnih promjena. Klima se u holocenu mijenjala. Mediteranska klima, kad uspijeva mediteranska makija praćena vlažnim ispiranjima, karakteristična je za brončano doba, dok je krajem brončanog i početkom željeznog doba zavlada subatlantska klima. Na prijelazu iz stare u novu eru nastupila je topla klima koja je pogodovala širenju romanske civilizacije (Battaglia, 1958–1959). Osim geoloških, pedoloških i klimatskih faktora, za naseljavanje ovog prostora od presudnog značaja bila je i voda (Buršić-Matijašić, 2003, 17–22; Prodan, 2006, 189–202). Na Ćićariji nema stalnih vodotoka pa se čovjek najčešće koristio lokvama (Žmak, 2006, 203–210) ili je gradio umjetna skupljališta (cisterne).¹ Duboka je uzajamna veza čovjeka i krajolika. Korištenje krajolika u skladu je s njim samim ali i s demografskim i ekonomskim čimbenicima. U dostupnoj literaturi dat je naglasak na progresivnu depopulaciju iako Ćićarija nije nikad bila gusto naseljena. Broj gradinskih naselja sigurno govori o određenom vidu naseljavanja dok je broj stalnih stanovnika današnjih sela odraz šireg gospodarskog i političkog stanja. Iako su vlasti nastojale kolonizirati prostore doseljenicima, nekoliko je razloga pada broja stanovnika od sredine 16. stoljeća do novijeg doba: epidemije bolesti (kuga i malarija od 14. do 17. stoljeća), industrijalizacija i napredak velikih gradova (Trst, Kopar, Rijeka i Pula, od početka 19. stoljeća), te na Ćićariji manje izražen, onaj politički (odlazak istarskih Talijana, nakon Drugog svjetskog rata) (Darovec, 1996, 52–64). Za Ćićariju vezujemo i pojavu sezonskog seljenja stada. Bogati ljetni pašnjaci privlačili su stočare iz nizinskih predjela u povoljnije klimatske uvjete. Stočari su sa svojim stadima obitavali u pećinama kao i u privremenim nastambama. U novijoj povijesti stagniranjem transhumantnog stočarstva došlo je do naglog oporavka raslinja (Miracle, 2006, 19) čime su i arheološki lokaliteti postali nepristupačniji. Najveća gustoća naseljenosti tijekom brončanog i željeznog doba zabilježena je na prostoru južnog i zapadnog dijela Istre gdje su prapovijesne zajednice naseljavale blago brdovite predjele Rovinjštine i Puljštine. Na tim su prostorima iskorištavale bogate mediteranske šume i plodnu crvenicu. S obzirom da su gradine nastale iz strateške potrebe za obranu vlastitog doma ali i šireg teritorija, veća koncentracija zabilježena je i na Ćićariji i planinskom masivu Učke (sl. 1) gdje su grupirane oko glavnih prometnih pravaca kojima su kolali ljudi, roba i ideje, a koje su nosile napredak. Prostor Ćićarije i Učke imao je dvostruku ulogu, istovremeno je spajao i odvajao poluotok od kopnenog zaleđa. Prirodne karakteristike, malo plodnog zemljišta, bujne šume ali nadasve hladna kontinentalna klima, uvelike su određivale život kao i istraživanja prostora od Krasa do Kvarnera.

Gradine su neiscrpan izvor za poznavanje prapovijesti. Konzultirajući brojne izvore, analizom arhivske građe, dostupne literature kao i terenskim obilascima i arheološkim iskopavanjima dolazimo do vrijednih saznanja o vremenu koje je trajalo od njihova utemeljenja – početkom brončanog doba (početak 2. tisućljeća) do dolaska Rimljana (2. st. pr. Kr.) kada je Poluotok zakoračio u povijest. Prvi kontinuirani boravak na ovim prostorima zabilježen je u prirodnim skloništim i zaklonima. Jedna od najbolje istraženih je svakako Pupićina pećina u Veloj dragi (Komšo, 2003; Miracle & Forenbaher, 2006), a u okolini Rašpora pored više speleoloških objekata² od kojih

¹ Tako je 1420. u Rašporskoj utvrdi sagrađena cisterna (Bertoša, 2005, 7).

² Pozzo di Trestenico – Bertarelli – Boegan 1926, 238; Pećina sv. Jelene – Malez 1960, 224; Pozzo ad O di Raspo, nome indigeno di Široka Jama (Bertarelli & Boegan, 1926, 248).

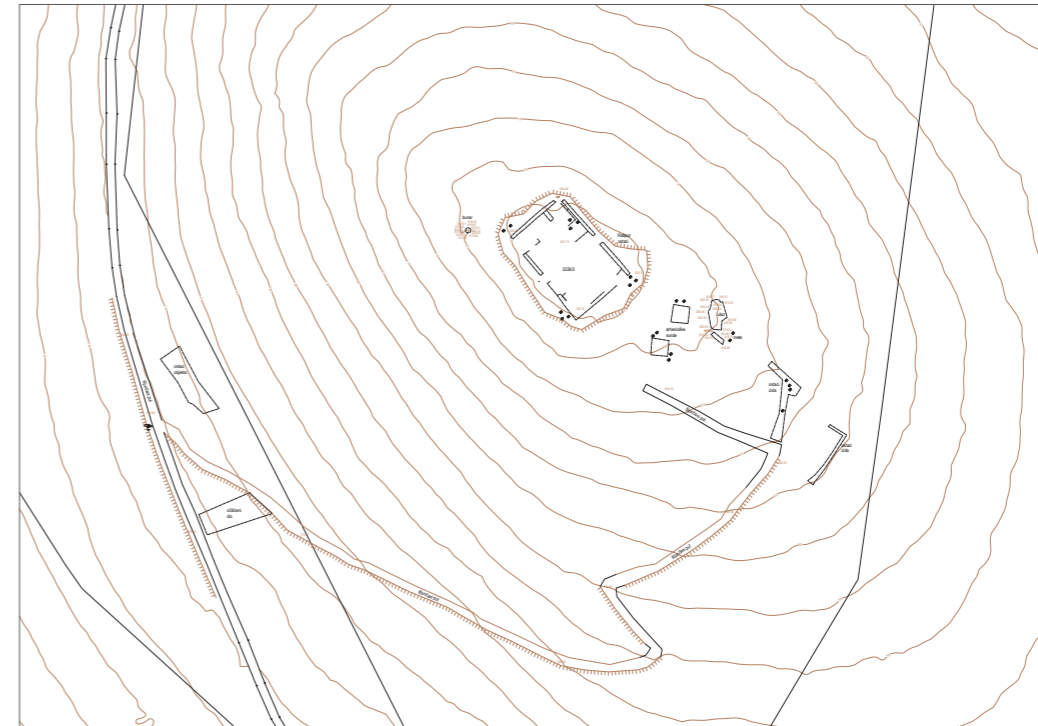
je najzanimljiviji Rašporski ponor – Abisso Bertarelli (Bertarelli & Boegan, 1926, 344), evidentirano je nekoliko pećina od kojih su neke djelomično istražene (Malez, 1960). Brojnost i raznovrsnost tipologije prapovijesnih gradinskih naselja u Istri prepoznata je već početkom 20. st. u radu Carla Marchesettija (Marchesetti, 1903). Izvanredna je to građa za višestruku analizu mnogobrojnih vidova njihovih ostataka. Graditeljska tehnika bedema i vrata nije osobito raznolika, a sačuvanost i nedovoljna istraženost ostataka predstavlja ograničavajući čimbenik naših promišljanja. O gradinskim bedemima i ulazima svjedoče i tlorisni oblici gradina (koji ovise o oblicima brežuljaka na kojima nastaju), kao i – često – njihov položaj u odnosu na komunikacije i mogućnosti prilaza gradinskim naseljima. Čičarija obuhvaća sjeverni dio istarskog poluotoka, a na njeno naseljavanje utjecala je komunikacija, sa zaleđem i gradinama na poluotoku. Komunikacije slijede prirodne zakonitosti, a osim materijalnih ostataka (dijelovi cesta i puteva), možemo ih pratiti po položaju gradina u prostoru kao i smjerom antičkih (Bosio, 1991) i srednjovjekovnih komunikacija (Foscan, 1992). Komunikacija između gradina mogla je biti fizička, cestama – putevima – stazama ili vizualno – dometom pogleda. Komunikacija se odvijala najlakšim pravcima između planinskog masiva (Buršić-Matijašić, 2001, 15–22). Razloge povezivanja naselja i korištenja određenog pravca moramo tražiti u gospodarskim poticajima: potreba za hranom, vodom i solju, sirovinama, luksuznim predmetima, bračnih partnera! Vizualna komunikacija jedan je od važnijih čimbenika u ulozi gradina u prostoru. Karakteristika koja je bila presudna u njihovom uočavanju, bilježenju kao i valorizaciji. Bila je to presudna karakteristika koju su zamijetili prvi istraživači poput Kandlera, Covaza, Luciana i Burtona (Buršić-Matijašić, 2007, 574–582).

Rašpor

Na važnom prometnom pravcu, u dolini kojom prolazi cesta koja vodi prema Trsteniku, Danama i Vodicama, na 693m nadmorske visine, nastalo je današnje naselje Rašpor. Nešto sjevernije, na položaju Gradina (828 m) (sl. 2), nalaze se ostaci iz razdoblja prapovijesti (?), rimske te bizantske utvrde (Alberi, 2005, 225). Oko 1000. g., opet je postao utvrđeno selo s kaštelom (danas vidljivih dimenzija 22 x 32 m), a prvi put se spominje u izvorima tek u 13. st. (*Raspurch*, *Rastpurch*, *Ratspurch*, *Rasburg* i sl.) kada postaje sjedište kapetanata, tj. vojnog zapovjedništva koje je Istri trebalo jamčiti mir i sigurnost. Preko kapetana, Mlečani su upravljali ovim dijelom Istre. Početkom 16. st. mletački kapetan preseljen je u Buzet zadržavši titulu rašporskog kapetana. Do propasti Venecije rašporski kapetan bio je jedan od najvažnijih rektora njezine uprave u Istri (Bertoša, 2005, 22–31). Zbog strateške važnosti Mlečani ga nazivaju *clavis totius custodiae Histriae* = ključ čitave Istre! (Alberi, 2005, 225).

Do 2021., na lokalitetu nije bilo arheoloških istraživanja. Godine 2005. u Arheološki muzej Istre u Puli donesena je keramika pronađena u "sjeveroistočnoj prostoriji", a analiza je pokazala da se radi o ulomcima zdjela, zdjelica, vrčeva izrađenih u radioničkim centrima Veneta, Emilije-Romagne i Marka u razdoblju 15. i 16. st. (Bradara, 2007, 65–72).

S obzirom da nemamo materijalnih ostataka, o samom gradinskom naselju vrlo se malo zna. Njegova ubikacija temelji se na toponimu, konfiguraciji terena (najviši

Sl. 4. Geodetski snimak lokaliteta (snimak: Vektra 2021)

Geodetski posnetek lokacije (posnetek: Vektra 2021)

akropolski dio s nižom terasom koja okružuje cijeli plato') i kontinuitetu života na važnom prometnom pravcu (sl. 3). Bile su to glavne pretpostavke što je lokalitet unesen u sve relevantne radove o gradinama Istre (Buršić-Matijašić, 2007, 477). Lokalitet kao gradinsko naselje prvi put spominje Marchesetti u poznatoj monografiji o gradinama Istre, Kvarnera i Tršćanskog zaleđa (Marchesetti, 1903, 109).

U sklopu Projekta KAŠTELIR – Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa (preko Brkina, Čičarije i Istre) do Kvarnera koji je sufinanciran iz Programa suradnje Interreg V-A Slovenija-Hrvatska za razdoblje 2014.–2020. Europskog fonda za regionalni razvoj, a sukladno Rješenju Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Puli tijekom veljače i ožujka 2021. godine provedeno je arheološko istraživanje Gradine (k.č. 3226/3 k.o. Trstenik). U dvije sonde veličine 5 x 5 metara postavljene na istočnoj strani terase nisu pronađeni materijalni dokazi postojanja gradine iako zbog svog položaja (na rubu terase), strukture (suhozid sačinjen od velikih kamenih blokova i iskorištenost okomitih kamenih litica) ovaj je prostor pokazivao naznake postojanja prapovijesnog prolaza i pristupa u naselja (sl. 4).

Sonde su postavljene u smjeru sjever-jug većim su dijelom predstavljale matičnu stijenu. Maksimalne dubine bile su do 60 odnosno 76 cm. U sondama nisu pronađeni arhitektonski elementi. Pokretni arheološki materijal iskopan je u humusnom sloju koji je predstavljao crnu zemlju pomiješanom s korijenjem biljaka. Sav prikupljeni materijal našao se na ovom položaju urušavanjem s centralnog prostora gdje se nalaze ostaci kaštela.

3 Elaborat Robert Matijašić i Davor Bulić u sklopu projekta Kaštelir. Zahvaljujemo svesrdnoj pomoći Josipu Višnjicu.

Pomnim pregledom terena prilikom čišćenja pristupnog puta sakupljeni su znakoviti ulomci keramike, metala i stakla koji se ničim ne razlikuju od materijala iz sonde ali i površinskih nalaza na istočnom nasipu kaštela. Nakon završetka terenskog istraživanja izvršena je prostorno kvantitativna analiza materijala kao i tipološko-kronološka analiza keramičkih nalaza.

Među prikupljenim keramičkim materijalom izdvajaju se tri osnovne skupine: građevinska keramika, glazirano stolno posuđe i kuhinjsko posuđe (sl. 5). Građevinsku keramiku čine u kronološkom smislu nedijagnostički ulomci, uglavnom krovnog crijepa. Stolno posuđe bilo je namijenjeno čuvanju i iznošenju

Sl. 5. Kuhinjsko posuđe, terina

Kuhinjska posuda, terina

Zbog nepromijenjenih oblika i dugotrajne upotrebe, metalni predmeti (kovani željezni čavli, klinovi, pojasna kopča, dijelovi metalnih posuda, okov drvenog prozora, željezna potkova, ... (sl. 12, 13, 14). nisu pouzdan element za dataciju. Nalaz velike količine željeznih metalnih predmeta i grumena šljake upućuje na zaključak postojanja kovačnice.

Pojedinačni nalaz ljušture školjke (Potopne arke – *Anadara diluvii*, Milišić, 1991, 27) ne ukazuje na nutritivne vrijednosti i gospodarske resurse, pa time i na pokretljivost stanovništva. Također, školjka nema ukrasnu dimenziju jer nije probušena ili na koji bilo koji drugi način ne pokazuje njen način upotrebe kao nakit. S obzirom da je još jedna školjka takve vrste, no neznatno oštećena, pronađena na nasipu kaštela, možemo pretpostaviti da je činila sastavne dijelove vezivnog materijala za gradnju kaštela.

hrane i pića na stol, a kuhinjsko posuđe ime prvenstvenu namjenu pripreme hrane. U skladu s namjenom, ulomci kuhinjskog posuđa pripadaju loncima i tavama, a stolno posuđe čine razni oblici zdjela i vrčeva. Različitim tehnikama ukrašeno (glazirana keramika, jednostavna prozirno glazirana keramika ili *invetriata* (sl. 6, 7), gravirana keramika ili *sgraffito* (sl. 8, 9), majolika (sl. 10) stolno posuđe (vrčevi, zdjele) potječe uglavnom s padskog područja (sjeverna Italija), stilske karakteristike pojedinih primjera upućuju na keramičarske centre Veneta i Emilije-Romagne. Jedan manji ulomak oboda svjedoči i o importu keramičkog posuđa i iz Španjolske (sl. 11) (Bradara, 2002; Petricioli, 1984; Saccardo, 2002). Keramički nalazi potječu poglavito iz posljednje faze života kaštela, odnosno iz razdoblja mletačke uprave i pripadaju periodu od kraja 14. do početka 16. st., kada je kaštel napušten i razrušen.³

Sl. 6. Prozirno glazirana keramika, 14.-15. st.

Keramika s prozorno glazuro, 14.-15. st.

Sl. 7. Prozirno glazirana keramika, 14.-15. st.

Keramika s prozorno glazuro, 14.-15. st.

Među materijalom izdvojeni su životinjski koštani ostaci. Pregledan je ukupno 41 uzorak od kojih je određivo bilo 39. Anatomsko-taksonomska analiza omogućila je determinaciju životinjske vrste ili veće taksonomske skupine, skeletnog elementa te određivanje relativne životne dobi. Rezultati osteološke analize ukazuju na dominaciju domaćih životinja i to goveda (*Bos taurus*) i ovikaprida (*Ovis/Capra*). S obzirom na samo jednu pronađenu kost svinje (*Sus sp.*) nije bilo moguće utvrditi da li je riječ o domaćoj ili divljoj svinji. Ukupno su izdvojene 3 jединke goveda, 2 ovce/koze i 1 svinje. Tafonomska analiza potvrdila je prisutnost tragova ljudskog djelovanja u obliku ureza i udaraca oštricom, odnosno na odvajanje udova, mesa i mišića te pripremu porcija manje veličine.⁴

Cilj istraživanja bio je pronaći ostatke građevinskih i arheoloških struktura kao i materijalne dokaze postojanja gradinskog naselja. Arheološko istraživanje dalo je negativne rezultate. Postojanje prapovijesnih nastambi možemo pretpostaviti na centralnom platou, južnoj i jugozapadnoj strani uz-

visine. Nažalost, terasa gradine (?) na tim je položajima potpuno zatrpana odronima ruševina perimetralnih zidova kaštela. Nadalje, arheološkim istraživanjem, sondiranjem, nakon raščišćavanja terena od guste vegetacije i detaljnim geodetskim snimkom dobivene su konture brda s prostiranjem centralnog platoa i niže postavljene terase kojim smo dobili vezu vanjskih perimetralnih zidova zgrade kaštela s ostacima zidova/bedema na istočnoj strani brda čime možemo zaključiti da to nisu prapovijesni elementi (sl. 15). Zbog trase pristupnog puta, pronalaska pokretnog arheološkog materijala, ostaje mogućnost razmišljanja u smjeru postojanja srednjovjekovnog ulaza, potpornih dijelova pokretnog mosta ulaza u kaštel, pomoćnih zgrada i tome slično.

Manje arheološko sondiranje na Gradini Rašpor dalo je stvarnu sliku jednog segmenta burne prošlosti sjeverne Istre. Nalazi na istočnoj terasi govore o jednoslojnom srednjovjekovnom nalazištu. Iz povijesti Rašpora znamo da je

4 Elaborat Maje Grgurić u sklopu projekta Kaštelir.

pripadao akvilejskoj crkvi, a njime su u patrijarhovo ime upravljali gastaldi iz obitelji grofova Goričkih. Financijski osiromašeni zbog stalnih ratova, oni su često kao zalog za svoje zajamske obveze svojim vjerovnicima davali cijele feudalne gospoštije ili njihove dijelove. Tako je 1358. grof Menhard (Majnard) VII. Gorički utvrdu dao u miraz sestri Elizabeti, supruzi kneza Jurja Krbavskoga (Kurjakovića). God. 1394. rašporska je gospoštija, zajedno s Podgradom, dana u zalog Menhardovoj kćeri Ani Goričkoj, vjerojatno kao miraz prilikom njezine udaje za krčkoga kneza Ivana Frankopana. Godine 1402. njezina su braća, gorički i tirolski grofovi Henrik i Ivan Majnard, pokrenula prodaju Rašpora Veneciji. No, Mletačka Republika odredila je već 1394. Rašpor za sjedište istoimenoga kapetanata, tj. vojnog zapovjedništva koje je Istri trebalo jamčiti mir i sigurnost, posebice duž granice jer je Rašporski kapetanat predstavljao prostor stalnih sukoba i razmirica između Austrije i Venecije (Bertoša, 1995, 467–469). Kapetanatom je preko rašporskoga kapetana upravljao mletački Senat. Venecija je počela opsežne fortifikacijske radove. U nemirna vremena Rata Cambraiske lige 1507–1517. utvrdu su zauzele i opljačkale nadvojvodine snage koje je vodio Kristofor Frankopan kao i vojnici koje je predvodio tršćanski kapetan Nicolò Rauber. Zbog velike opasnosti mletački je kapetan 1511. premješten u Buzet. Sve do propasti Venecije 1797. rašporski kapetan bio je jedan od najvažnijih rektora njezine uprave u Istri (Klen, 1960; 1972; Bertoša, 1995; Matejčić, 1998; Bertoša, 2005; 2006).

Sl. 8. Padska gravirana keramika, konec 14.–15. st

Padska gravirana keramika, kraj 14.–15. st.

Sl. 9. Padska gravirana keramika, konec 14.–15. st

Padska gravirana keramika, kraj 14.–15. st.

Vela Ozida

S druge strane Istre, ispod planinskog masiva Učke (sl. 16), nad Kvarnerom, nekoliko stotina metara iznad Brseča (sl. 17), uzdiže se brdo Vela Ozida ili Ozidi (k.o. Martina k.č. 2359/2). Impozantna kružna nakupina kamenja oblika obrnutog slova Q (sl. 18), na brijegu visokom 224 m nad morem, predstavlja zanimljiv lokalitet nepoznate namjene (gradina, tumul, tvrđava, osmatračnica, svjetionik). Oblik, način gradnje, govore u prilog prapovijesnom porijeklu. Položaj visoko nad Kvarnerom, na brdu kojeg sedlo plodne zemlje odvaja od Marinog brega pored Golovika (Buršić-Matijašić, 2007, 356–357) i na vizualnom pravcu između Brseča i Mošćenica (sl. 19), upućuje na mogućnost postojanja stražarskog punkta i važne komunikacijske točke, poveznice Mošćenice i Brseča, Kastva, Grobnika, Omišlja na otoku Krku, Osorčice na otoku Cresu pa sve do Unija i Suska. Zavidne dimenzije kamenog obruča (širine i do 8 metara), nastalog vjerojatno urušavanjem bedema (55 x 35 m) koje zatvaraju unutrašnji prostor (32 x 20 m) mogle su predstavljati manje stražarsko mjesto s isturenim dodatnim prostorom (20 x 11 m) na južnoj strani koji je konstrukcijski vezan uz glavni nasip. Na lokalitetu nisu vršena arheološka istraživanja, a u sklopu Projekta Kaštelir, od srpnja do listopada 2020., izvršeno je arheološki nadzor tijekom radova čišćenja vegetacije tijekom kojih nije pronađen pokretni arheološki materijal (Zaccaria, 2020).

U promišljanju uloge ovog lokaliteta ne smijemo zanemariti ni mogućnost postojanja groba oblika tumula gdje je, moguće, bio pokopan važan član zajednica koje su živjele u blizini. Na južnoj padini vidljivo je još nekoliko suhozidnih konstrukcija, a suvremeni suhozidovi spuštaju se radijalno s vrha ograđujući vlasničke parcele. Na čitavom prostoru prema Goloviku prostiru se male terasaste parcele plodne zemlje ograđene suhozidima što čini poseban krajobrazni element (sl. 20).

Vажnost istraživanja gradina/kaštelira

Istraživanje gradina/kaštelira, jednog od elemenata u kronologiji prapovijesti Istre, od izuzetnog je značaja za lokalnu zajednicu kao i za prostore izvan njenih granica. Važnost interdisciplinarnih istraživanja, od bilježenja ostataka terenskim obilascima i arheoloških iskopavanja kao i valorizacije građe, trebala bi nadilaziti političke granice što se pokazalo ovim projektom.

Višestruka su pitanja vezana uz proučavanje gradinskih naselja. Analizom prikupljene građe valjalo bi definirati tipologiju lokaliteta, tj. vrste gradina po položaju, obliku i veličini kao i vrste gradina prema ustrojstvu. Gustoća gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji Čićarije ukazuje na razloge naseljavanja kao i na ulogu uzvišenja u komunikaciji. Naravno, ne smijemo zanemariti ni druge vidove naselja tijekom prapovijesti, pećine, polupećine i otvorene lokalitete čiji je broj također važan jer ukazuje na potpunu iskoristivost cijelog prostora. Što se gradina tiče, na terenu su najizraženiji građevinski elementi poput bedema, zidova i sustava ulaza. Unutar bedema, na u većini slučajeva umjetno nastalim terasama, nalaze se ostaci stambenih objekata. Način gradnje, struktura, veličina kuća, samo su neka od otvorenih pitanja za koje dosad imamo skromne rezultate. Pitanje stanovništva

SI.10. Majolika, 15. st.
Majolika, 15. st.

SI. 11. Španjolsko-maurska majolika
keramika, 15. st.
Špansko-mavrska majolika, keramika, 15. st.

povlači za sobom čitav niz problema. Zbog dugotrajnog života na vrhovima brežuljaka (gotovo dvije tisuće godina), u Istri pa time i na Čićariji izmijenjivali su se njeni stanovnici. Nošeni gospodarskim ali i sigurnosnim situacijama jedni su dolazili, a drugi odlazili. Većina je ostavljala svoje tragove koje danas prepoznajemo u sačuvanim materijalnim (ulomci keramike, metalni, koštani i kameni predmeti) i nematerijalnim (toponimi) ostacima. Do dolaska Histra, krajem drugog tisućljeća (Mihovilić, 2013), identitet stanovnika gradina ostaje nepoznat. Općenito možemo govoriti o Indoeuroljanima. Dolaskom Istre pod rimsku vlast (2. st. pr. Kr.) veći dio gradina na sjeveru Istre nastavlja živjeti dotadašnjim gradinskim životom, iako moramo računati i na naseljavanje pograničnog područja rimskim doseljenicima (Degrassi, 1936). Glavne gospodarske grane stanovnika gradina bile su stočarstvo i poljodjelstvo. Moderna interdisciplinarna istraživanja daju nam danas velike mogućnosti za rasvjetljavanje tog važnog pitanja života u prapovijesti na Čićariji. Nažalost, osim života na gradinama Čićarije, malo znamo o mjestu i načinu pokapanja pokojnika. Odabir mjesta i načina ukapanja, u većini slučajeva, govore mnogo više o životu njenih stanovnika no sačuvani ostaci u naseljima. Konačni rezultat istraživanja, kako onih terenskih, laboratorijskih i kabinetskih, poslužili bi za smještaj gradina u vremenu odnosno njihovu dataciju. Vezano uz gradine ne smijemo zanemariti ni povijest istraživanja (Buršić-Matijašić, 2007a, 11–65) i razvitak misli o dataciji nalazišta dok je posebna tema vezana uz kontinuitet života ali i još učestaliju pojavu – degradaciji nalazišta. Pravilnim pristupom

povijesnoj baštini doprinijet će se njezinom očuvanju, a gradine valja popisati, istražiti, zaštititi te vrednovati u kontekstu pramocije cijelog prostora.

Umesto zaključka

Gradine, prapovijesna naselja na planinskom lancu Čićarija predstavljaju neiscrpan izvor informacija o prapovijesti tog kraja ali i Istre u cjelini. Od prvih naselja na strateški važnim položajima početkom drugog tisućljeća pr. Kr. do trenutka kad je Istra rimskim osvajanjem zakoračila u povijest (drugo stoljeće pr. Kr.), prošlo je vrlo dugo vremensko razdoblje. Zbog slabe istraženosti nemamo podatke o životu na pojedinom lokalitetu. Naša znanja najvećim dijelom temeljimo na skromnim podacima iz literature, terenskim obilascima i komparacijom građe iz ostalog dijela Istre. Prirodni uvjeti koji su vladali sjevernim dijelom poluotoka diktirali su dinamiku razvoja. Na Čićariji i planinskom masivu Učke koji se spušta prema Kvarnerskom zaljevu, gradine su većinom grupirane oko glavnih prometnih pravaca kojima su kolali ljudi, roba i ideje. Osim materijalnih dobara, iz susjednih prostora kao i dalekih krajeva, dolazio je i napredak. Tako su se na našim gradinama primjenjivala nova znanja o primjeni metala za izradu, najprije brončanih, a kasnije i željeznih predmeta. Promjene u gospodarskom smislu uzrokovale su i promjene u duhovnoj sferi ljudskih zajednica. Prirodne karakteristike, malo plodnog zemljišta, bujne šume ali nadasve hladna kontinentalna klima, uvelike su određivale život, kao i istraživanja, prostora od Krasa do Kvarnera. U Zemlji kaštelira poseban naglasak dali smo lokalitetima Rašpor na Čićariji i Vela Ozida kraj Brseča.

U sklopu Projekta Kaštelir izvršeno je manje istraživanje na Gradini Rašpor. Pokretni arheološki materijal potvrđuje život na uzvisini u vrijeme Mletačke dominacije Istrom, tijekom 15. i 16. stoljeća. Na lokalitetu Vela Ozida izvršen je nadzor tijekom čišćenja vegetacije. I dalje ostaje otvoreno pitanje uloge i namjene ovog prostora koji se svojim položajem nametnuo nad Kvarnerom.

Informacije koje smo dobili bilježenjem ostataka terenskim obilascima i podacima iz skromne literature valja nadograditi interdisciplinarnim iskopavanjima, čime bismo dobili vrijedna saznanja o tipologiji pojedinog lokaliteta, gustoće gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji i njihovoj ulozi u komunikaciji. Sačuvani materijalni ostaci kao i prostorna analiza sadašnjeg stanja okoliša pružila bi nam dragocijene podatke o gospodarstvu i socijalnoj strukturi stanovništva. Veliki hijatus predstavljaju nepostojeći podaci o vrsti i načinu pokopa stanovnika gradina. Svi raspoloživi podaci u konačnici smještaju lokalitete na vremensku crtu tisućljetne povijesti. Ne manje važne su jezične analize toponima, a degradacija povlači i pitanje revatilizacije prostora "aktivnim očuvanjem baštine gradina preko njihovog vrednovanja, zaštite i promocije".

Gradišča od Krasa do Kvarnerja, del kulturne in krajinske identitete severne Istre

Klara Buršič-Matijašič

Uvod

Gradišča – Gradiška, Gračišće, Gradac, Gradec, Gradinje, Castellier, Castelir, Castion, Kaštelir, Kaštelijer, Stari grad (Čović, 1965, 29–30) – so prazgodovinska naselja na vrhovih gričev, ki so neizčrpen vir informacij o Istri v prazgodovini. Že samo toponimi predstavljajo neizčrpno bogastvo Čičarije. Izražajo določeno resničnost z jezikovnim oblikovanjem in so vodnik za raziskovalce. Poleg toponimov Gradina ali Kaštelir se v Čičariji pogosto pojavljajo Vršok, Kuk, Krog, Sv. Križ, Črnigrad in Beligrad ter hagianimi (svetniška imena), povezani s titularji (sv. Jurij, sv. Tomaž, sv. Jernej, sv. Martin ...) cerkvic, zgrajenih na gradiščih (Buršič-Matijašič, 2002, 11–19). Naseljevanju na vrhovih hribov v Istri, pa tudi na širšem območju vzhodne jadranske obale in njenega zaledja sledimo od začetka drugega tisočletja pred našim štetjem. Od takrat je življenje manjših ali večjih skupnosti dve dolgi tisočletji potekalo v skladu z letnimi časi in varnostnimi razmerami. Gradnjo gradišč povezujemo s prihodom Indoevropcev, ki so temeljito spremenili način življenja v Evropi. Prejšnje, razmeroma mirno življenje v nižinah, ki je temeljilo na rodovitni zemlji in prostranih pašnikih, je zamenjalo življenje v hribih, kjer je bila poleg gospodarskih virov pomembna tudi varnost naselij. Val naseljevanja z Vzhoda je zajel skoraj vso Evropo.

Sl. 19. Vela Ozida nad Kvarnerjem, zračni posnetek (foto: N. Karleuša, junij 2020)

Vela Ozida nad Kvarnerom, zračni (foto: N. Karleuša, lipanj 2020)

¹ Tako so leta 1420 v trdnjavi Rašpor zgradili rezervoar (Bertoša, 2005, 7).

Nastanek in razvoj gradišč je bil odvisen od številnih naravnih dejavnikov: geografske lege, podnebja, vode in tal, ki so neposredno vplivali na rast ter izkoriščanje flore in favne. Čičarija, ki je na samem severu istrskega polotoka, je edinstveno območje. Zaradi ostrih podnebnih razmer (Makjanić & Volarić, 1981) je poselitev v primerjavi z drugimi deli Istre stagnirala. Čičarija zavzema severovzhodni del ter predstavlja naravno mejo največjega jadranskega polotoka in vzhodnojadranskega kopenskega območja. Za to območje so značilni kredni in paleocenski apnenci, na katere je naloženo eocensko kršje. To je tudi najvišji del Istre, katerega nadmorska višina znaša približno 800 metrov, z vrhovi, ki segajo do 1200 metrov visoko (Roglić, 1975, 9–12). Kot v večini Istre tudi v Čičariji prevladuje submediteransko rastlinje (puhasti hrast in gaber) z manjšimi območji bukovih gozdov (Roglić, 1975, 18–26). Ker so paleobotanične raziskave v Istri zelo redke (Andrić, 2006, 31–62), ni podatkov o zgodovini rasti vegetacije v povezavi z naravnimi spremembami. Podnebje se je v holocenu spreminjalo. Sredozemska podnebje, v katerem uspeva sredozemska makija, ki ga spremljajo vlažne zime, je značilno za bronasto dobo, medtem ko je konec bronaste dobe in v začetku železne dobe prevladalo subatlantsko podnebje. Na prehodu iz stare v novo dobo je sledilo toplo podnebje, ki je bilo ugodno za širjenje rimske civilizacije (Battaglia, 1958–1959). Za naseljevanje tega območja je bila poleg geoloških, pedoloških in podnebnih dejavnikov ključnega pomena tudi voda (Buršič-Matijašić, 2003, 17–22; Prodan, 2006, 189–202). V Čičariji ni stalnih vodotokov, zato je človek najpogosteje uporabljal lokve (Žmak, 2006, 203–210) ali gradil umetne zbiralnike (rezervoarje).¹

Med človekom in krajino obstaja globoka medsebojna povezanost. Človek je izrabljaj krajino v skladu z njenimi elementi ter tudi v skladu z demografskimi in ekonomskimi dejavniki. V dostopni literaturi se poudarja progresivna depopulacija, čeprav Čičarija nikoli ni bila gosto poseljena. Število gradišč vsekakor govori o določeni vrsti poselitve, medtem ko je število stalnih prebivalcev današnjih vasi odraz širšega gospodarskega in političnega stanja. Čeprav so oblasti poskušale območje kolonizirati s priseljenci, je bilo za upad prebivalstva od sredine 16. stoletja do novejšega časa več razlogov: epidemije bolezni (kuga in malarija od 14. do 17. stoletja), industrializacija in napredek velikih mest (Trst, Koper, Reka in Pulj od začetka 19. stoletja), ki sta bila v Čičariji manj izrazita, in politični razlogi (odhod istrskih Italijanov po drugi svetovni vojni) (Darovec, 1996, 52–64). S Čičarijo povezujemo tudi pojav sezonskih selitev čred. Bogati poletni pašniki so z ugodnejšimi podnebnimi razmerami privabljali živinorejce iz nižinskih predelov. Živinorejci so živeli s svojimi čredami tako v jamah kot v začasnih bivališčih. V novejši zgodovini je stagnacija transhumantne živinoreje povzročila hitro okrevanje vegetacije (Miracle, 2006, 19), zaradi česar so bile arheološke lokacije manj dostopne.

Največja gostota prebivalstva v bronasti in železni dobi je bila zabeležena v prostoru južnega in zahodnega dela Istre, kjer so prazgodovinske skupnosti naseljevale nekoliko hribovita območja Rovinja in Pulja. Na teh območjih so izkoriščali bogate sredozemske gozdove in rodovitno rdečo prst. Glede na to, da so gradišča izhajala iz strateške potrebe po obrambi lastnega doma in tudi širšega ozemlja, je bila večja koncentracija gradišč zabeležena v Čičariji in gorskem masivu Učke (sl. 1), kjer so gradišča združena ob glavnih prometnih poteh, ki so jih uporabljali za prevoz ljudi in blaga in ki so omogočale prenos idej, ki so prinašale napredek. Območje Čičarije in Učke je imelo dvojno vlogo – hkrati je povezovalo in ločevalo polotok od

Sl. 12. Železni kovani žebli

Željezni kovani čavli

Sl. 13. Železna pasna zaponka

Željezna pojasna kopča

Sl. 14. Železno okovje lesenega okna

Željezni okov drvenog prozora

kopnega zaledja. Naravne značilnosti krajine, malo rodovitne zemlje, bujni gozdovi, predvsem pa hladno celinsko podnebje so v veliki meri opredeljevali življenje in tudi raziskovanje prostora od Krasa do Kvarnerja.

Gradišča so neizčrpen vir za spoznavanje prazgodovine. S pomočjo številnih virov, analiz arhivskega gradiva, razpoložljive literature ter terenskih ogledov in arheoloških izkopavanj prihajamo do dragocenega znanja o času, ki je trajal od nastanka gradišč, to je od začetka bronaste dobe (začetek 2. tisočletja), do prihoda Rimljanov (2. st. pr. n. št.), ko je polotok stopil v zgodovino.

Prvo neprekinjeno bivanje na tem območju smo zabeležili v naravnih zatočiščih in zavetjih. Ena od najbolj raziskanih jam je vsekakor Pupičina peč v Veli dragi (Komšo, 2003; Miracle & Forenbaher, 2006), v okolici Rašporja pa je poleg več speleoloških objektov,¹ od katerih je najzanimivejši ponor Rašpor – Abisso Bertarelli (Bertarelli & Boegan, 1926, 344), evidentiranih več jam, med katerimi je nekaj delno že raziskanih (Malez, 1960).

Število in raznolikost tipologije prazgodovinskih gradišč v Istri sta bila prepoznana že v začetku 20. stoletja v delu Carla Marchesettija (Marchesetti, 1903). Gradišča so izredno zgodovinsko gradivo za večplastno analizo številnih vidikov njihovih ostankov. Tehnika gradnje obzidja in vrat ni posebej raznolika, njihovo ohranjanje in nezadostne raziskave ostankov pa so po našem mnenju omejevalni dejavnik. O utrjenih obzidjih in vhodih pričajo tudi tlorisne oblike gradišč (ki so odvisne od oblike hriba, na katerem so nastala), pogosto pa tudi njihov položaj glede na komunikacije in dostop do utrjenih naselbin. Čičarija obsega severni del istrskega polotoka, na njeno poseljevanje pa je vplivala komunikacija z zaledjem in utrdami na polotoku. Komunikacije sledijo naravnim zakonitostim. Sledimo jih lahko s pomočjo materialnih ostankov (deli cest in poti), lahko pa tudi po položaju gradišč v

² Pozzo di Trestenico – Bertarelli – Boegan 1926, 238; Pečina sv. Jelene – Malez 1960, 224; Pozzo ad O di Raspo, nome indigeno di Široka Jama (Bertarelli & Boegan, 1926, 248).

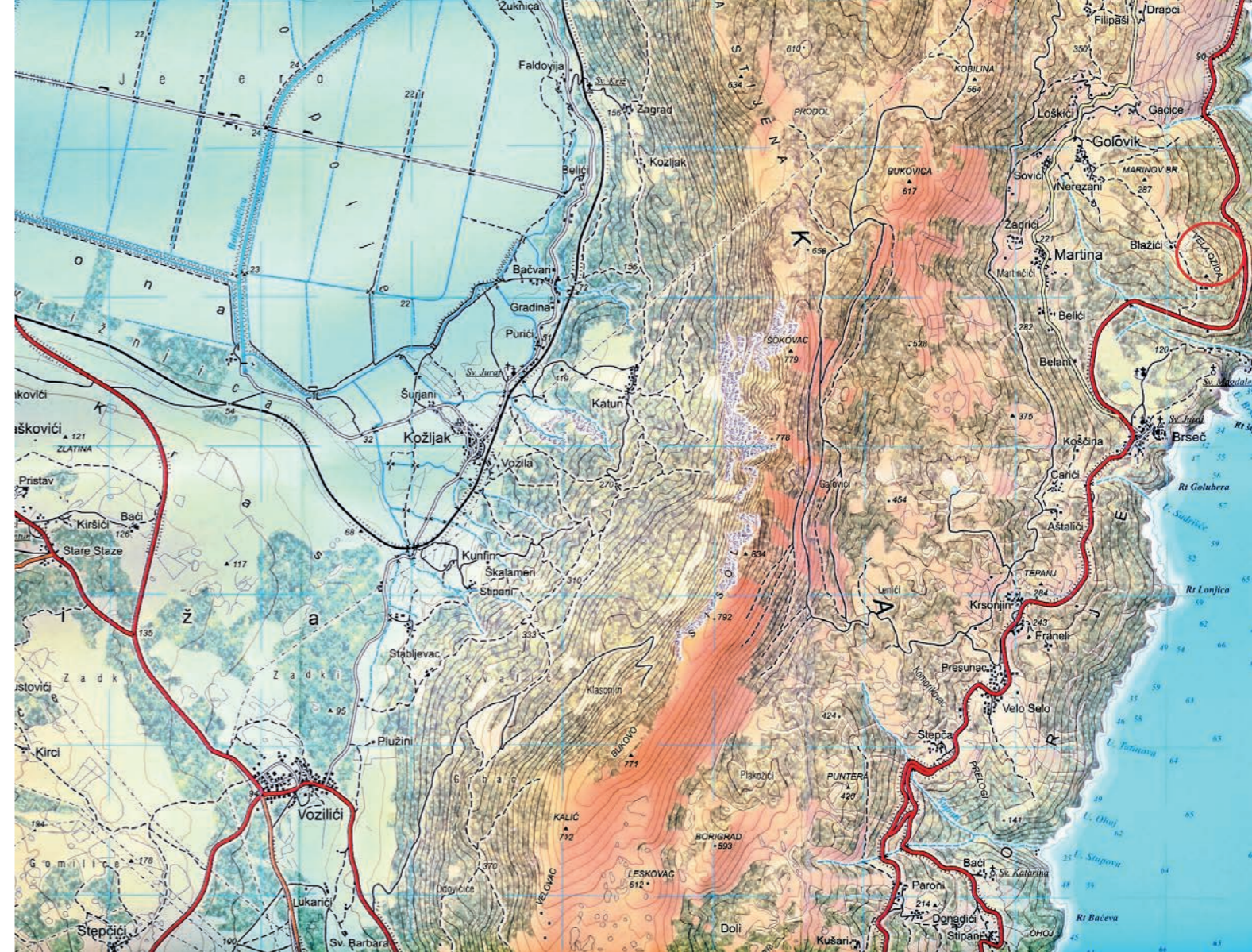
Sl. 15. Zračni posnetek položaja sond glede na obzidje in kamnite stene (foto: R. Matijašič, 11. marec 2021)

Zračni snimak položaja sondi u odnosu na bedem i kamene litice (foto: R. Matijašič, 11. ožujka 2021)

prostoru ter po smeri antičnih (Bosio, 1991) in srednjeveških komunikacij (Foscan, 1992). Komunikacija med gradišči je lahko fizična s cestami in potmi ali vizualna s pogledom. Potekala je v najlažjih smereh med gorskim masivom (Buršič-Matijašič, 2001, 15–22). Razloge za povezovanje naselij in uporabo določenih smeri je treba iskati v gospodarstvu: potreba po hrani, vodi in soli, surovinah, razkošnih predmetih in tudi partnerjih! Vidna komunikacija je eden najpomembnejših dejavnikov gradišč v prostoru ter je bila ključnega pomena za opazovanje, zaznavanje in strateško vrednost. To odločilno lastnost so opazili prvi raziskovalci, kot so Kandler, Covaz, Luciani in Burton (Buršič-Matijašič, 2007, 574–582).

Rašpor

Ob pomembni prometni poti v dolini, kjer poteka cesta proti Trsteniku, Danam in Vodiam, je na nadmorski višini 693 m nastalo današnje naselje Rašpor. Nekoliko severneje na hribu Gradina (828 m n. v.) (sl. 2) so ostanki iz prazgodovinskega obdobja (?) ter rimske in bizantinske utrdbe (Alberi, 1997, 225). Okoli leta 1000 je Rašpor spet postal utrjena vas z gradom (danes vidne

Sl. 16. Vela Ozida na topografski karti 1 : 30.000 (izdajatelj: Mateus, 52440 Funtana)

Vela Ozida na topografskoj karti 1: 30.000 (izdavatelj: Mateus, 52440 Funtana)

dimenzije 22 x 32 m), ki se v virih prvič omenja šele v 13. stoletju (*Raspurch, Rastpurch, Ratspurch, Rasburg* in sl.), ko je postal sedež vojaškega poveljstva. Vojaško poveljstvo naj bi Istri zagotavljalo mir in varnost. Benečani so ta del Istre upravljali prek kapetana. Na začetku 16. stoletja se je beneški kapetan preselil v Buzet in obdržal naslov rašporskega kapetana. Do propada Benetk je bil rašporski kapetan eden najpomembnejših predstavnikov beneške uprave v Istri (Bertoša, 2005, 22–31). Zaradi strateškega pomena ga Benečani imenujejo *clavis totius custodiae Histriae* = ključ vse Istre! (Alberi, 1997, 225).

Do leta 2021 na tem območju ni bilo arheoloških raziskav. Leta 2005 so v Arheološki muzej Istre v Pulju prinesli lončenino, ki so jo našli v "severovzhodnem prostoru", analiza pa je pokazala, da gre za odlomke posodic, posod in vrčev, izdelanih v delavniških središčih Benečije, Emilije-Romanje in Mark v 15. in 16. st. (Bradara, 2007, 65–72).

Ker nimamo materialnih ostankov, je o samem gradišču znanega zelo malo. Njegova ubikacija temelji na toponimu, konfiguraciji terena (najvišji akropolski del z nižjo teraso, ki obdaja celoten raven prostor) in kontinuiteti življenja na pomembni prometni poti (sl. 3). To so bili glavni razlogi, da je bila lokacija vključena v vsa ustrezna dela o istrskih gradiščih (Buršič-Matijašič, 2007, 477). Lokacijo je

kot gradišče prvič omenil Marchesetti v znameniti monografiji o gradiščih Istre, Kvarnerja in tržaškega zaledja (Marchesetti, 1903, 109).

V okviru projekta KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa (preko Brkinov, Čičarije in Istre) do Kvarnerja, ki je sofinanciran iz Programa sodelovanja Interreg V-A Slovenija-Hrvaška za obdobje 2014–2020 Evropskega sklada za regionalni razvoj, in v skladu s Sklepom Ministrstva za kulturo, Direktorata za varstvo kulturne dediščine, Konservatorskega oddelka v Pulju je bilo februarja in marca 2021 opravljeno arheološko raziskovanje Gradine (parc. št. 3226/3, k. o. Trstenik). V dveh sondah velikosti 5 x 5 m na vzhodni strani terase ni bil najden noben materialni dokaz o obstoju gradišča, čeprav je zaradi lege (na robu terase) in strukture (suhozid iz velikih kamnitih blokov in izkoriščenost navpičnih kamnitih pečin) to območje nakazovalo na prazgodovinski prehod in dostop v naselje (sl. 4).

Lokacija sond je bila v smeri sever–jug in so z večjim delom predstavljale matično steno. Največji globini sta bili do 60 oziroma 76 cm. V sondah niso bili najdeni arhitekturni elementi. Premični arheološki material je bil izkopen v humusni plasti, torej črni zemlji, pomešani z rastlinskimi koreninami. Ves zbrani material se je znašel na tem mestu z zrušenjem osrednjega prostora, kjer so ostanki gradu.

Sl. 17. Vela Ozida, zračni posnetek (foto: N. Karleuša, junij 2020)

Vela Ozida, zračni snimak (foto: N. Karleuša, lipanj 2020)

S skrbnim pregledom terena in med čiščenjem dostopne ceste so bili zbrani pomembni odlomki keramike, kovine in stekla, ki se v ničemer ne razlikujejo od materiala iz sond, pa tudi od površinskih najdb na vzhodnem grajskem nasipu. Po zaključku terenskih raziskav sta bili izvedeni prostorsko-kvantitativna analiza materiala in tipološko-kronološka analiza keramičnih najdb.

Med zbranim keramičnim materialom izstopajo tri osnovne skupine: gradbena keramika, glazirana namizna posoda in kuhinjska posoda (sl. 5). Gradbeno keramiko v kronološkem smislu tvorijo neopredeljeni odlomki, predvsem strešniki. Namizna posoda je bila namenjena shranjevanju in prinašanju hrane in pijače na mizo, kuhinjska posoda pa je namenjena predvsem pripravi hrane. Odlomki kuhinjske posode v skladu z namenom uporabe pripadajo kozicam in ponvam, namizno posodo pa tvorijo posode in vrči različnih oblik. Namizna posoda (vrči, posode), okrašena z različnimi tehnikami (glazirana keramika, preprosta keramika s prozorno glazuro ali *invetriata* (sl. 6, 7), gravirana keramika ali *sgraffito* (sl. 8, 9), majolika (sl. 10), izvira predvsem iz padskega območja (severna Italija), stilske značilnosti nekaterih primerov pa kažejo na keramična središča Benečije in Emilije-Romanje. Manjši odlomek oboda priča tudi o uvozu keramike iz Španije (sl. 11) (Bradara, 2002; Petricioli, 1984; Saccardo, 2002). Keramične najdbe izvirajo predvsem iz zadnje faze obstoja gradu, torej iz obdobja beneške vladavine, in spadajo v obdobje od konca 14. do začetka 16. stoletja, ko je bil grad opuščen in porušen.³

Zaradi nespremenjene oblike in dolgotrajne uporabe kovinski predmeti (kovani železni žebli, klini, pasna zaponka, deli kovinskih posod, okovje lesenega okna, železne podkve itd. (sl. 12, 13, 14). niso zanesljiv element za datiranje. Najdba večje količine železnih predmetov in grud žindre kaže na obstoj kovačnice.

Posamezne najdbe školjčnih lupin (Potopne arke – *Anadara diluvii*, Milišić, 1991, 27) ne kažejo na njihovo prehrabno vrednost in gospodarski vir ter s tem povezano mobilnost prebivalstva. Prav tako školjka nima okrasne dimenzije, ker ni prebodena in tudi sicer ne kaže načina uporabe kot nakita. Glede na to, da je bila na nasipu gradu najdena še ena taka školjka, vendar nekoliko poškodovana, lahko domnevamo, da je bila sestavni del veznega materiala pri gradnji gradu.

Med arheološkim materialom so bili izpostavljeni ostanki živalskih kosti. Skupaj je bilo pregledanih 41 vzorcev, od tega 39 določljivih. Anatomo-taksonomska analiza je omogočila določitev živalske vrste ali večje taksonomske skupine, skeletnega elementa in določitev relativne starosti. Rezultati osteološke analize kažejo, da so prevladovali domači živali, in sicer govedo (*Bos taurus*) in koze ter ovce (*Ovis/Capra*). Glede na to, da je bila najdena le ena prašičja kost (*Sus sp.*), ni bilo mogoče ugotoviti, ali gre za domačega ali divjega prašiča. Skupaj so bila izločena tri posamezna goveda, dve ovci/kozi in en prašič. Tafonomska analiza je potrdila prisotnost sledi človekove dejavnosti v obliki zarez in udarcev z ostrim predmetom, torej ločitev okončin, mesa in mišic zaradi priprave manjših porcij.⁴

Cilj raziskave je bil najti ostanke gradbenih in arheoloških struktur ter materialne dokaze o obstoju utrjene naselbine. Arheološke raziskave so dale negativne rezultate. Obstoj prazgodovinskih bivališč je mogoče domnevati na osrednji planoti ter južni in jugozahodni strani hriba. Na žalost je terasa gradišča (?) na teh mestih v celoti prekrita z ruševinami obodnih zidov gradu. Nadalje smo z arheološkimi raziskavami, sondiranjem, čiščenjem gostega rastlinja na terenu in podrobnimi geodetskimi posnetki dobili obrise hriba z razprostiranjem osrednje

³ Študija Roberta Matijašiča in Davorja Bulića v okviru projekta Kaštelir. Josipu Višnjicu se zahvaljujemo za iskreno pomoč.

⁴ Študija Maje Grgurić v okviru projekta Kaštelir.

planote in nižje terase, tako da smo lahko povezali zunanje obodne zidove grajske stavbe z ostanki zidov/obzidja na vzhodni strani hriba, na podlagi tega pa lahko sklepamo, da to niso prazgodovinski elementi (sl. 15). Zaradi trase dovozne ceste in odkritja premičnega arheološkega materiala je mogoče domnevati o obstoju srednjeveškega vhoda, podpornih delov dviznega mostu vhoda v grad, pomožnih stavb in podobno.

Manjše arheološko sondiranje na gradišču Rašpor je omogočilo vpogled v en segment burne preteklosti severne Istre. Najdbe na vzhodni terasi govorijo o enoslojnim srednjeveškem najdišču. Iz zgodovine Rašporja vemo, da je pripadal oglejskemu patriarhatu, v imenu patriarha pa so ga upravljali gastaldi iz družine grofov Goriških. Finančno osiromašeni zaradi nenehnih vojn so upnikom kot zavarovanje za svoja posojila pogosto dajali celotna ali del svojih zemljiških gospostev. Tako je leta 1358 grof Majnhard VII. Goriški trdnjavo zastavil kot doto za svojo sestro Elizabeto, ženo kneza Gjura Krbavskega (Kurjakovića). Leta 1394 je bilo rašporsko gospodstvo skupaj s Podgradom zastavljeno Majnhardovi hčerki Ani Goriški, verjetno kot doto v času njene poroke s krškim knezom Ivanom Frankopanom. Leta 1402 sta njena brata, goriški in tirolski grof Henrik in Ivan Majnhard, sprožila prodajo Rašporja Benetkam. Vendar je Beneška republika že leta 1394 določila Rašpor za sedež istoimenskega vojaškega poveljstva, ki naj bi Istri zagotavljalo mir in varnost zlasti vzdolž meje, ker je bilo območje rašporskega vojaškega poveljstva kraj nenehnih spopadov in preprirov med Avstrijo in Benetkami (Bertoša, 1995, 467–469). Vojaško poveljstvo je vodil beneški senat prek kapetana Rašporja. Benetke so začele obsežna utrdbeno dela. V nemirnih časih vojne Kambrejske lige 1507–1517 so utrdbo zajele in izropale habsburške sile pod vodstvom Krištofa Frankopana in vojaki pod vodstvom tržaškega kapetana Nicolòja Rauberja. Zaradi velike nevarnosti je bil beneški kapetan leta 1511 premeščen v Buzet. Do propada Benetk leta 1797 je bil rašporski kapetan eden najpomembnejših predstavnikov beneške uprave v Istri (Klen, 1960; 1972; Bertoša, 1995; Matejčić, 1998; Bertoša, 2005; 2006).

Vela Ozida

Na drugi strani Istre se pod gorskim masivom Učke (sl. 16), nad Kvarnerjem, nekaj sto metrov nad Brsečem (sl. 17), dviga hrib Vela Ozida ali Ozidi (k. o. Martina, parc. št. 2359/2). Impozanten okrogel skupek kamnov v obliki obrnjene črke Q (sl. 18) na griču, visokem 224 m, je zanimivo najdišče neznanega namena (gradišče, gomila, trdnjava, opazovalnica, svetilnik). Oblika in način gradnje govorita v prid prazgodovinskemu izvoru. Lega visoko nad Kvarnerjem na hribu, ki ločuje sedlo rodovitne zemlje od Marinega brega pri Goloviku (Buršič-Matijašič, 2007, 356–357), ter vizualna smer med Brsečem in Mošćenicami (sl. 19) nakazujeta možnost obstoja stražnega mesta in pomembne komunikacijske točke, ki povezuje Mošćenice in Brseč, Kastav, Grobnik, Omišalj na otoku Krku in Osorčice na otoku Cresu vse do Unije ter Suska. Kamnit obroč z zavirljivimi dimenzijami (širok do 8 metrov), ki je verjetno nastal ob zrušenju obzidja (55 x 35 m), ki je zapiral notranjost (32 x 20 m), bi lahko bil manjša stražarska postojanka z navzven segajočim dodatnim prostorom (20 x 11 m) na južni strani, ki je strukturno povezan z glavnim nasipom. Na najdišču niso bila izvedena arheološka

Sl. 18. Vela Ozida, aerofotografija, Geoportal (<https://geoprtal.dgu.hr>)

Vela Ozida aerofotografija, Geoportal (<https://geoprtal.dgu.hr>)

izkopavanja, v okviru projekta Kaštelir pa je bil od julija do oktobra 2020 med čiščenjem vegetacije opravljen arheološki pregled, med katerim ni bilo najdeno premično arheološko gradivo (Zaccaria, 2020).

Pri obravnavi vloge te lokacije ne smemo zanemariti tudi možnosti obstoja grobnice v obliki gomile, kjer je bil morda pokopan pomemben član skupnosti, ki je živel v bližini. Na južnem pobočju je vidnih še nekaj suhozidnih konstrukcij, sodobni suhozidi pa se spuščajo po pobočju radialno od vrha in obdajajo lastniške parcele. Na celotnem območju proti Goloviku se razprostirajo manjše terasaste parcele z rodovitno zemljo, obdane s suhozidom, kar predstavlja poseben krajinski element (sl. 20).

Pomen raziskovanja gradišč/kaštelirjev

Raziskovanje gradišč/kaštelirjev, enega od elementov kronologije prazgodovine Istre, je izjemnega pomena tako za lokalno skupnost kot tudi za območje zunaj njenih meja. Pomen interdisciplinarnih raziskav, od beleženja ostankov na terenskih ogledih in arheoloških izkopavanj do vrednotenja gradiva, bi moral preseči politične meje, kar se je pokazalo pri tem projektu.

Vprašanj, povezanih s proučevanjem utrjenih naselij, je več. Z analizo zbranega gradiva bi bilo treba opredeliti tipologijo lokacije, tj. vrsto gradišča po položaju, obliki in velikosti, kakor tudi vrsto gradišča glede na zgradbo. Gostota utrjenih naselbin v prostorski konfiguraciji Čičarije kaže na razloge za poselitev in na vlogo nadmorske višine pri komunikaciji. Seveda ne smemo zanemariti drugih vidikov poseljevanja v prazgodovini, kot so jame, votline in odprte lokacije, katerih število je prav tako pomembno, ker kaže na polno izrabo celotnega prostora. Kar zadeva gradišča, so najizrazitejši gradbeni elementi na terenu obzidja, zidovi in vhodni

Sl. 20. Vela Ozida, pogled na lokacijo (foto: K. Buršič-Matijašič, junij 2020)

Vela Ozida, pogled na lokalitet (foto: K. Buršič-Matijašič, lipanj 2020)

sistemi. Znotraj obzidja so na terasah, ki so večinoma ustvarjene umetno, ostanki stanovanjskih objektov. Način gradnje, struktura in velikost hiš so le nekatera od vprašanj, na katera smo do zdaj dobili skromne odgovore. Tudi vprašanje prebivalstva za sabo potegne vrsto neznank. Zaradi dolgotrajnega življenja na vrhovih gričev (skoraj dva tisoč let) so se v Istri in s tem v Čičariji prebivalci menjali. Zaradi gospodarskih in varnostnih razmer so nekateri prihajali in drugi odhajali. Večina je pustila za sabo sledi, ki jih danes prepoznamo v ohranjenih materialnih (odlomki keramike, kovinski, koščeni in kamniti predmeti) in nematerialnih (toponimi) ostankih. Do prihoda Histrov konec drugega tisočletja (Mihovilić, 2013) identiteta prebivalcev trdnjave ostaja neznana. Na splošno lahko govorimo o Indoevropcih. S prehodom Istre pod rimsko oblast (2. stoletje pr. n. št.) je večina utrd na severu Istre nadaljevala svoje dotodanje življenje, vendar moramo upoštevati tudi poselitev obmejnega območja z rimskimi naseljenci (Degrassi, 1936). Glavni gospodarski panogi prebivalcev gradišč sta bili živinoreja in poljedelstvo. Sodobne interdisciplinarne raziskave nam danes ponujajo velike možnosti za osvetlitev tega pomembnega vprašanja v prazgodovini Čičarije. Razen tega, da je bilo v utrjenih naseljih Čičarije življenje, pa na žalost vemo le malo o kraju in načinu pokopa pokojnikov. Izbira kraja in načina pokopa v večini primerov veliko več govori o življenju prebivalcev kot ohranjeni ostanki v naseljih. Končni rezultati raziskovanja na terenu in v laboratoriju ter kabinetskega zbiranja

podatkov bi lahko služili za umestitev gradišč v čas oziroma njihovo datiranje. V zvezi z utrdami ne smemo zanemariti zgodovine raziskav (Buršič-Matijašič, 2007a, 11–65) in razvoja misli o datiranju najdišča. Posebno vprašanje pa je povezano tudi s kontinuiteto življenja in še pogostejšim pojavom – degradacijo najdišča. Pravi pristop do zgodovinske dediščine bo prispeval k njeni ohranitvi, gradišča pa bi bilo treba popisati, raziskati, zaščititi in ovrednotiti v kontekstu promocije celotnega prostora.

Namesto zaključka

Gradišča, prazgodovinska naselja v pogorju Čičarija, so neizčrpen vir informacij o prazgodovini kraja in Istre kot celote. Od prvih naselij na strateško pomembnih položajih na začetku drugega tisočletja pred našim štetjem do trenutka, ko je Istra z rimskim osvajanjem vstopila v zgodovino (drugo stoletje pred našim štetjem), je minilo dolgo obdobje. Zaradi slabe raziskanosti nimamo podatkov o življenju na posameznih lokacijah. Naše znanje večinoma temelji na skromnih podatkih iz literature, terenskih ogledih in primerjavi gradiva iz preostalega dela Istre. Naravne razmere, ki so vladale v severnem delu polotoka, so narekovale dinamiko razvoja. V Čičariji in na gorskem masivu Učke, ki se spušča proti Kvarnerskemu zalivu, so utrdbe večinoma združene okoli glavnih prometnih poti, po katerih so prehajali ljudje, blago in ideje. Poleg materialnih dobrin je iz sosednjih območij in tudi iz oddaljenih dežel prihajal napredek. Tako se je v naših utrdah začelo uporabljati novo znanje o uporabi kovin za izdelavo najprej bronastih, pozneje pa železnih predmetov. Spremembe v ekonomskem smislu so povzročile spremembe tudi v duhovni sferi človeških skupnosti. Naravne značilnosti krajine, malo rodovitne zemlje, bujni gozdovi, predvsem pa hladno celinsko podnebje so v veliki meri opredeljevali življenje in tudi raziskovanje prostora od Krasa do Kvarnerja. V "deželi kaštelirjev" smo posebej poudarili najdišči Rašpor v Čičariji in Vela Ozida pri Brseču.

V okviru projekta Kaštelir je bila na gradišču Rašpor izvedena manjša raziskava. Premično arheološko gradivo potrjuje življenje na hribu v času beneške vladavine v Istri v 15. in 16. stoletju. Na lokaciji Vela Ozida je bil pregled opravljen med čiščenjem vegetacije. Vprašanje vloge in namena tega območja, umeščenega nad Kvarnerjem, še vedno ostaja odprto.

Podatke, ki smo jih pridobili z beleženjem ostankov na terenskih ogledih, in podatke iz skromne literature je treba nadgraditi z interdisciplinarnimi izkopavanji, s čimer bomo pridobili dragocena spoznanja o tipologiji posamezne lokacije, gostoti gradišč v prostorski konfiguraciji in njihovi vlogi pri komunikaciji. Ohranjeni materialni ostanki in prostorska analiza trenutnega stanja okoliša bi nam ponudili dragocene podatke o gospodarstvu in družbeni strukturi prebivalstva. Velika vrzel so neobstoječi podatki o vrsti in načinu pokopa prebivalcev utrd. Vsi razpoložljivi podatki lokacije uvrščajo na časovni trak tisočletne zgodovine. Nič manj pomembne niso jezikovne analize toponimov, degradacija pa poraja tudi vprašanje revitalizacije območja "z aktivnim ohranjanjem dediščine gradišč z njihovim vrednotenjem, zaščito in promocijo".

AUTOR / AVTOR

KLARA BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, prof. dr. sc.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet u Puli, Odsjek za arheologiju
Ulica Ivana Matetića Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska

e-mail: klara.bursic-matijasac@unipu.hr

BIBLIOGRAFIJA

- Alberi, D. (1997):** Istria, Storia, Arte, Cultura. Trieste, Edizioni LINT.
- Andrić, M. (2006):** Prapoče Polen Core and Holocene Vegetation Change in Northern Istria = Peludna jezgra iz Prapoča i promjene vegetacije za holocena u sjevernoj Istri. V: Miracle, P. & S. Forenbaher (ur.): Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave = Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1, Monografije i katalozi, 14, Pula, Arheološki muzej Istre, 31-62.
- Battaglia, R. (1958-1959):** Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia, *Bullettino di paletnologia Italiana*, vol. fuori serie., Roma, Museo Preistorico Etnografico L. Pigorini.
- Bertarelli, L. V. & E. Boegan (1926):** Duemila grotte. Quarant'anni di esplorazione nella Venezia Giulia. Milano, Touring Club Italiano.
- Bertoša, M. (1995):** Istra: Doba Venecije (XVI-XVIII. stoljeće), *Povijest Istre*, Knjiga 2. Pula, ZJ Žakan Juri.
- Bertoša, S. (2005):** Rašpor i Rašporski kapetanat, *Povijesni pregled*. Pazin, Katedra Čakavskog sabora Pazin.
- Bertoša, S. (2006):** Prodaja Rašpora Veneciji (1402.), *Buzetski zbornik*, 33, 51-57.
- Bosio, L. (1991):** Le strade romane della Venetia e dell'Istria. Padova, Esedra editrice.
- Bradara, T. (2007):** Prilog poznavanju kasnosrednjovjekovnog i renesansnog keramičkog stolnog posuđa s područja Istre, *Ukrasni motivi na keramičkim nalazima iz Kaštela Rašpor*, *Buzetski zbornik*, 34, 65-72.
- Buršić-Matijašić, K. (2001):** Gradinski obrambeni sustav sjeverne Istre = Hillforts defense system in northern Istria, *Buzetski zbornik*, 27, 15-22.
- Buršić-Matijašić, K. (2002):** Gradinska toponimija Bužeštine, *Buzetski zbornik*, 28, 11-19.
- Buršić-Matijašić, K. (2003):** Uloga vode u prapovijesnom naseljavanju Bužeštine, *Buzetski zbornik*, 29, 17-22.
- Buršić-Matijašić, K. (2007):** Gradine Istre. Povijest prije povijesti, *Povijest Istre VI*. Pula, ZJ Žakan Juri.
- Buršić-Matijašić, K. (2007a):** Alberto Puschi i Bužeština, *Buzetski zbornik*, 34, 11-65.
- Čović, B. (1965):** Uvod u stratigrafiju i hronologiju praištorskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 20, 27-145.
- Darovec, D. (1996):** Pregled istarske povijesti. Pula, C.A.S.H.
- Degrassi, A. (1936):** *Inscriptiones Italiae*, Vol. X, Regio X, Fasc. III - Histria Septemtrionalis.
- Foscan, L. (1992):** I castelli medievali dell'Istria. Trieste, Edizioni Italo Svevo.
- Komšo, D. (2003):** Pećine Istre - mjesta življenja od prapovijesti do srednjeg vijeka = The Caves of Istria - Place of Living from Prehistory to the Middle Ages, *Histria Antiqua*, 11, 41-54.
- Klen, D. (1960):** Fragmenti rašporskog urbara iz prve polovine XV. stoljeća, *Jadranski zbornik*, 4, 155-182.
- Klen, D. (1972):** Prodaja Rašpora Veneciji (1402. g.), *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 17, 7-29.
- Lyman, R. L. (1994):** *Vertebrate Taphonomy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Makjanić, B. & B. Volarić (1991):** Kratki pregled klime Istre, *Liburnijske teme*, 4, 91-102.
- Malez, M. (1960):** Pećine Istre i Učke u Istre, *Acta Geologica*, 2, 163-264.
- Marchesetti, C. (1903):** I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.
- Matejčić, R. (1998):** Granične utvrde i gradovi u sjevernoj Istri (Rašporski Kapetanat), *Buzetski zbornik*, 24, 19-48.
- Mihovilić, K. (2013):** Histri u Istri = Gli Istri in Istria = The Histri in Istria, *Monografije i katalozi* 23. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Milišić, N. (1991):** Školjke i puževi Jadrana. Split, Logos.
- Miracle, P. (2006):** Introduction to the Pupičina Cave Projekt = Uvod u project Pupičina peć, V: Miracle, P. & S. Forenbaher, S. (ur.): Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave = Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1, Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre, 1-29.
- Miracle, P. & Forenbaher (2006):** Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave = Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1, Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Petricioli, S. (1984):** Hispano-maurska majolika iz Zadra, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 24, 51-71.
- Prodan, V. (2006):** Vode Ćićarije, *Buzetski zbornik*, 33, 189-202.
- Roglić, J. (1975):** Prirodna osnova. V: Riđanović, J. et al. (ur.): *Geografija SR Hrvatske, Sjeverno Hrvatsko primorje*. Zagreb, Školska knjiga, 9-12.
- Saccardo, F. (2002):** Venezia: un quadro delle produzioni ingobbiate dal XIII al XVIII secolo, *Atti*, 34, Convegno internazionale della ceramica: Problemi e aspetti delle produzioni ingobbiate, origini e sviluppi, tecniche, tipologie, 101-116.
- Seetah, K. (2006):** The importance of cut placement and implement signatures to butchery interpretation, *ICAZ Essay Prize Submission*, 1-52
- Silver, I. A. (1963):** The Ageing of Domestic Animals. V: Brothwell, D. & E. Higgs (ur.): *Science in Archaeology: A Comprehensive Survey of Progress and Research*, New York, Basic Books, 250-268.
- Zaccaria, M. (2020):** Stručni izvještaj arheološkog nadzora radova čišćenja vegetacije na lokalitetu Vela Ozida (Brseč, Općina Mošćenička Draga, (https://www.academia.edu/44240491/STRUČNI_IZVJEŠTAJ_ARHEOLOŠKOG_NADZORA_RADOVA_ČIŠĆENJA_VEGETACIJE_NA_LOKALITETU_VELA_OZIDA_BRSEČ_OPĆINA_MOŠĆENIČKA_DRAGA_), zadnji dostop: januar 2021).

Zeder, M. A. & S. E. Pilae (2010): Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep, Ovis, and goats, *Capra. Journal of Archaeological Science*, 37, 225-242.

Žmak, J. (2006): Lokve u životu Ćićarije, *Buzetski zbornik*, 33, 203-210.

Arheološki lokaliteti u Općini Lanišće s osvrtom na nalaze iz kaštela Rašpor

Tatjana Bradara & Nenad Kuzmanović¹

Sažetak: Općina Lanišće nalazi se na Čičariji, području koje je slabo arheološki istraženo. Na području ove Općine istraživani su jedino prapovijesni lokaliteti Lokve, Novačka pećina, Pećina na Brehu i Klinovica, a temeljito je rekognoscirana mletačko-austrijska granica. Temeljem terenskog obilaska, arheoloških i speleoloških istraživanja, objavljenih tekstova, pregleda karata, podataka koji se čuvaju u Arheološkom muzeju Istre u Pulju te informacija lokalnog stanovništva donosi se kratak pregled trenutno poznatih nalazišta i lokaliteta od prapovijesti do novog vijeka. Ostaci utvrde Rašpor smješteni su na brdu Gradina. Arheoloških istraživanja nije bilo, nisu pronađeni stariji nepokretni i pokretni nalazi, ali se pretpostavlja kontinuitet gradnje od prapovijesti. U kaštelu na površini prikupljeni su keramički i stakleni ulomci iz 15. i 16. stoljeća, a proizvedeni su u radioničkim centrima Padske nizine. S jugozapadne strane brda pronađen je srebreni mletački novčić koji se okvirno može datirati u zadnju četvrtinu 14. stoljeća.

Izvlaček: Općina Lanišće leži v Čičariji, na območju, ki je bilo arheološko slabo raziskano. Na območju občine so bila raziskana le prazgodovinska najdišča Lokve, Novačka pećina, Pećina na Brehu in Klinovica, temeljito pa je bila pregledana beneško-avstrijska meja. Na podlagi terenskih ogledov, arheoloških in speleoloških raziskav, objavljenih besedil, pregledov zemljevidov, podatkov, ki so shranjeni v Arheološkem muzeju Istre v Pulju, in informacij lokalnega prebivalstva je bil pripravljen kratek pregled trenutno znanih najdišč in lokacij od prazgodovine do novega veka. Ostanke utrdbe Rašpor so na hribu Gradina. Arheoloških raziskav ni bilo, starejših nepremičnih in premičnih najdb niso našli, vendar se predvideva kontinuiteta gradnje iz prazgodovine. V gradu so bili na površini najdeni keramični in stakleni odlomki predmetov iz 15. in 16. stoletja, ki so bili izdelani v delavniških središčih Padske nižine. Na jugozahodni strani hriba so našli srebrn beneški kovanec, ki ga lahko okvirno datiramo v zadnjo četrtino 14. stoletja.

¹ Dio o arheološkim istraživanjima u Općini Lanišće napisali su T. Bradara i N. Kuzmanović dok je nalaze iz kaštela Rašpor obradila T. Bradara.

Sl. 1. Čičarija. Pogled s Orljaka prema Žbevnici (foto: T. Bradara)

Čičarija, pogled z Orljaka proti Žbevnici (foto: T. Bradara)

Arheološka istraživanja u Općini Lanišće

2 Ovdje se donose samo neki noviji radovi: Komšo, 2003, 41–54; Miculinić & Jalžić, 2004, 51–55; Komšo et al., 2005, 147–150; Krnjak, 2007, 205–215; Bradara, 2007, 65–72; Buršić-Matijašić, 2007a, 468–469, 475–482; Kuzmanović et al., 2015, 63–70; Bradara et al., 2017; Kuzmanović et al., 2019, 59–95.

Općina Lanišće nalazi se na području Čičarije i dosad je u nedovoljnoj mjeri arheološki obrađena (sl. 1, 2). Izdvojiti možemo svega dva veća višegodišnja istraživanja koja se odnose na to područje. Prvo paleontološko, speleološko i arheološko istraživanja koje je rezultiralo popisima te opisima svih dotada poznatih pećinskih objekata i jama je realizirano pod vodstvom Mirka Maleza u pedesetim godina 20. stoljeća (Malez, 1954, 100–106; 1956, 179–201; 1960, 163–264). Nakon gotovo pola stoljeća, od 2002. do 2004. godine u sklopu projekta "Pupićina peć – paleolitička i mezolitička nalazišta sjevernog Jadrana" realizirana su iduća probna arheološka sondiranja (Komšo, 2006, 59). Vršena su na lokalitetu Lokve, u Novačkoj pećini, Pećini na Brehu te Klinovici (Komšo, 2006, 65–67; Kuzmanović et al., 2019, 61–62, 67–69). Uzorci prikupljeni tom prilikom, u močvarnom području oko 1000 m južno od Prapoća do danas su jedina analiza peludne jezgre u Istri te pokušaj rekonstrukcije krajolika Čičarije u holocenu tj. mezolitiku, neolitiku i brončanom dobu (Andrič, 2006, 31–62).

Sl. 2. Čičarija. Pogled sa Carićeva Kroha prema Moljevim dvorima i Klačenici (foto: T. Bradara)

Čičarija, pogled s Carićevoga kroha proti Moljevim dvorom in Klačenici (foto: T. Bradara)

Mnogo je više bilo rekognosciranja kojima su dokumentirani lokaliteti većinom iz prapovijesnog i rimskog doba, a koji svjedoče o kontinuitetu života i značaju prostora Čičarije kroz vrijeme. Tako primjerice godine 1903. Carlo Marchesetti objavljuje pozicije, opise te crteže gradinskih naselja (Marchesetti, 1903, 67–68, 96, 109). Krajem 19. i početkom 20. stoljeća Alberto Puschi bilježi pokretne i nepokretne prapovijesne i antičke nalaze većinom slučajno pronađene na njivama i u mjestima (Benussi, 1927–1928, 243–282; Buršić-Matijašić, 2007, 24–48). Navedeni radovi i danas predstavljaju polazišnu točku za sve istraživače koji se bave ovom tematikom i ovim područjem².

Materijalna građa srednjeg i novog vijeka također predstavlja slučajne nalaze prilikom radova, najčešće na poljima. Prije nekoliko godina temeljito je rekognoscirana mletačko-austrijska granica te izvršeno čišćenje zidane kamene konstrukcije iz 18. stoljeća koja se nalazila na nekadašnjoj granici (Bradara, 2014; Bradara, 2017, 221–226; Bradara et al., 2017).

O današnjim spomenicima Općine Lanišće vrijedne informacije donosi Branko Fučić u svojevrsnom istarskom putopisu iz 1949. godine (Fučić, 1953, 120–130). Na tragu njegovih zapisa, za naseljena mjesta osamdesetih godina 20. stoljeća učinjeni su konzervatorski elaborati s popisom umjetnina (Laszlo, 1988).

Mnogobrojne podatke vezane uz Općinu Lanišće možemo pronaći i u terenskim izvještajima djelatnika Arheološkog muzeja Istre³.

Arheološki muzej Istre iz Pule za potrebe Općine Lanišće tijekom rujna 2018. godine obavio je temeljito arheološko rekognosciranje⁴. Navedeno istraživanje pokazalo je da na području Općine postoji 55 arheoloških lokaliteta i nalazišta iz prapovijesti, antike, srednjeg vijeka i novog vijeka. U ovaj popis nisu uvrštena danas naseljena mjesta Brgudac, Lanišće, Podgaće, Prapoće, Klenovščak, Kropinjak, Černehi, Brljavci, Brest, Slum, Trstenik, Rašpor, Račja Vas, Dane, Vodice i Jelovice. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da se prisustvo čovjeka u razdoblju prapovijesti može pretpostaviti na 27 lokaliteta tj. u 19 pećinskih objekata (sl. 3) te na 8 gradinskih naselja (Kuzmanović et al., 2019, 61–74). Zasada se najstarijim lokalitetom na kojem je obitavao čovjek, smatraju Lokve, smještene uz cestu koja vodi od Račje Vasi prema Veprincu (sl. 4)⁵. Pronađene alatke, iz kasnog mezolitika, datiraju se od 7500 do 6500 godina prije Krista (Komšo, 2006, 65–67)⁵. Nadalje, terenskim obilaskom nisu zabilježeni niti primijećeni nalazi iz vremena antike (Kuzmanović et al., 2019, 74–77). O materijalnoj građi (keramika, novčići, stele) na 4 lokaliteta kao i antičkim cestama koje vode preko Čičarije zapise isključivo pronalazimo u starijoj literaturi (Benussi 1927–1928, 243–282; Buršić-Matijašić 2007, 21–48). Život na Čičariji u razdoblju srednjeg i novog vijeka osim materijalnim dokazima

3 Izvještaji se čuvaju u Dokumentacijskom odjelu Arheološkog muzeja Istre.

4 Navedeno rekognosciranje učinjeno je za potrebe izmjena i dopuna Prostornog plana uređenja Općine Lanišće (Bradara et al., 2018). Kako su rezultati objavljeni ovom prilikom neće se donijeti klasičan popis lokaliteta i nalazišta koji se temeljio terenskim obilaskom, speleološkim istraživanjima, proučavanjem dostupne literature i karata kao i informacijama lokalnog stanovništva (Kuzmanović et al., 2019, 59–95; 2020, 53–88).

5 Iako ne postoje nalazi materijalne kulture koja bi upućivali na ljudsko prisustvo, pronađeni ostaci kostiju pleistocenskih životinja u pećini Na Brehu pored Sluma, ukazuju na veliku vjerojatnost da ju je čovjek koristio početkom gornjeg paleolitika, 35.000 godina prije sadašnjosti (Miculinić & Jalžić, 2004, 51–55; Kuzmanović et al., 2019, 68–69, sl. 10).

Sl. 3. Pećina Klinovica (foto: N. Kuzmanović)

Jama Klinovica (foto: N. Kuzmanović)

Sl. 4. Lokalitet Lokve (foto: T. Bradara)

Lokacija Lokve (foto: T. Bradara)

Sl. 5. Trstenik. Pogled sa Gradine (foto: N. Kuzmanović)

Trstenik, pogled z Gradine (foto: N. Kuzmanović)

6 Sitna materijalna građa pronalazi se i na poljima prilikom radova.

potvrđen je i raznim pisanim dokumentima i kartama. Područje je pripadalo rašporskom feudu, a sačuvani su i urbari iz 1394. godine te fragmentirani iz prve polovice 15. stoljeća iz kojih iščitavamo podavanja i obaveze sela u njegovu sastavu (Klen, 1960, 155–182; 1970, 7–37) (sl. 5). Rekognosciranjem je utvrđeno 17 lokaliteta i nalazišta s materijalnom građom srednjeg i novog vijeka. Radi se o ruševnom selu, kaštelu, crkvama, kapelama, nalazima medaljica, nakita, novčića, keramike, stakla te graničnih oznaka (Kuzmanović et al., 2019, 77–90).⁶ U šest pećinskih objekata dokumentirani su suhozidi i keramički ulomci te se može pretpostaviti korištenje od prapovijesti do novog vijeka (Kuzmanović et al., 2019, 90–92).

Nalazi iz kaštela Rašpor

Najpoznatiji lokalitet na Čićariji svakako je kaštel Rašpor, danas ruševina iznad istoimenog sela, smještena na brdu Gradina (825 n/m) (sl. 6). U literaturi se često pronalazi podatak, radi njena dominantna položaja te uvriježena mišljenja o kontinuitetu gradnji, da se prije izgradnje kaštela na ovoj poziciji nalazilo prapovijesno naselje, potom rimska, bizantska i franačka utvrda (Bertoša, 2004, 15; Buršić-Matijašić, 2007, 477; Bulić, 2014, 330). Ovu pretpostavku ne možemo isključiti, ali do danas arheoloških istraživanja nije bilo i nisu pronađeni površinski pokretni nalazi iz navedenih razdoblja na prostoru kaštela i na padinama brda.⁷ Za sada, najraniji spomen utvrde u pisanim izvorima datira iz 1264. godine (Klen, 1960, 159, bilješka 13) (sl. 7–9).

U Arheološkom muzeju Istre čuvaju se slučajno pronađeni te prikupljeni površinski nalazi.⁸ Riječ je u najvećem broju o keramičkim ulomcima, u manjoj mjeri staklenim i metalnim te životinjskim kostima (Bradara, 2007, 65–72; Kuzmanović et al., 2019, 83).⁹

Keramički ulomci prvenstveno pripadaju kuhinjskom i stolnom posuđu. Kuhinjsko posuđe tzv. grube fature osim za kuhanje moglo je poslužiti i za čuvanje i spremanje namirnica (Cassani & Fasano, 1993, 57–80, 220–223; Librenti, 2009, 110). Ulomci iz Rašpora najzastupljeniji su primjerima od crvene keramike s primjesama, pečeni u redukcijskoj atmosferi tako da su posude poprimala crnosivu ili smeđu boju. Od oblika pojavljuju se trbušasti lonci s izvijenim obodom i jednostavnim ukrasom (urezane valovnice, niz utisnutih uboda i plastične trake dodatno ukrašene ubodima tupim predmetom). Manji broj može se pripisati pekama i tavama (?) od kojih su sačuvane ručke kružnog presjeka, kao i većim vrčevima (sl. 10). Za istarski poluotok ne postoji temeljitija studija koja obrađuje isključivo kuhinjsku keramiku bez premaza čiji se oblici pojavljuju nepromijenjeni kroz duži vremenski period. Na temelju sličnih istarskih nalaza, onih iz Slovenije, sjeveroistočne Italije kao i stolnog posuđa pronađenog u Rašporu možemo kuhinjsko posuđe okvirno datirati u 15. i 16. stoljeće (Fresco, 2000, 104–118; Predovnik, 2003, 58–60, T. 45–56; Višnjic, 2013, 84–89, 111–121, 133–139, T. 1–7).

Stolno posuđe zastupljeno je sa zdjelicama, zdjelama i vrčevima, koji su premazani prozirnom ili neprozirnom glazurom te ukrašeni urezivanjem i/ili oslikavanjem motiva.¹⁰ Kako se pri opisu navedenih keramičkih tipova najčešće koristi podjela prema premazu i ovdje ćemo prvo predstaviti stolno posuđe s prozirnom glazurom, a nakon njega ono s neprozirnom.

Od posuđa s prozirnom glazurom i urezanim te oslikanim ukrasom sačuvane su većinom zdjelice i zdjele te nekoliko ulomaka vrčeva od crvenonarančaste keramike (arhajska gravirana keramika, kasna arhajska gravirana keramika, renesansna gravirana keramika). Zdjelice su oblika krnjeg stošca. Zdjele su s manjim obodom, a ponekad s vanjske strane ispod okomitog ruba imaju tri reda utisnutih zupčastih ukrasa. Vrčevi su loptastog tijela i trolisnog izlivanja. Ulomci su ukrašeni karakterističnim motivima (palmete, motiv tri jabuke, križ, razne životinje, geometrijski oblici), te doslikani u bakrenozelenoj i željeznožutoj boji ispod žućkaste ili rjeđe zelene prozirne glazure. Keramičko posuđe s urezanim ukrasom možemo vremenski opredijeliti u 15. i 16. stoljeće i pripisati ih radioničkim centrima u Venetu i na Padskom području (Saccardo, 2000, 59–65; 2001, 104–108; Bradara, 2007, 66–69) (sl. 11).

7 Više o podacima terenskog obilaska kaštela i literaturi u: Kuzmanović et al., 2019, 82–84.

8 Keramičke i staklene ulomke 15. listopada 2005. godine AMI-ju je predao Davor Božić iz Rašpora. Dana 10. travnja 2012. godine Denis Medica iz Podgača i Nenad Kuzmanović iz Rijeke površinske keramičke nalaze također predaju AMI-ju.

9 U pripremi je detaljna obrada i objava svih pronađenih nalaza iz kaštela Rašpor, a koji se čuvaju u Arheološkom muzeju Istre. Ovdje je predstavljen manji broj.

10 O posuđu sa staklastim premazom, tehnologiji izrade, oblicima i načinu ukrašavanja, zadnjih desetak godina, objavljeni su mnogobrojni tekstovi u Hrvatskoj i Sloveniji. Vidjeti npr. Cunja, 2004, 81–225; Bradara, 2006; 2016, 111–112, 118–164; Gusar, 2007, 175–198; Kovačić, 2010.

¹¹ Pronađen je 2018. godine nakon radova na proširenju puta od mjesta Rašpor prema Gomili (Kuzmanović et al., 2019, 83–84, sl. 26).

Posuđe s premazom neprozirne glazure, keramike svijetle boje i s višebojnim ukrasom zastupljeno je isključivo s vrčevima proizvedenim u Romagni ili Marchama tijekom 15. stoljeća (skupina kobaltnog reljefa, skupina cvjetne gotike) (Gelichi, 1988, 72–102; Ravanelli Guidotti, 1998, 103–108, 111–115, 131–136, 139–140, 146–147, 150–152; Bradara, 2007, 70–71) (sl. 12).

Od ostalih tipova, iz 15. i 16. stoljeća, proizvedenih u venetskim radionicama, pronađene su zdjelice s premazom engobe i prozirne glazure, smeđe prozirne glazure te vrčevi oslikani na engobi (Saccardo, 1993, 147, fn 17).

Nekoliko ulomaka može se pripisati pećnjacima bez glazure od kojih se izdvaja manji dio perforirane ravne ukrasne ploče (Škiljan, 2015, 104,105, 436, T. 52./245a).

Sakupljeni ulomci bezbojnog stakla svjedoče o upotrebi boca na stolovima. Radi se o tipu s višom nogom krnjeg stožca s uvučenim stožastim završetkom karakterističnim za centralnu-sjevernu Italiju. Pojavljuje se oko polovice 14. stoljeća i ostaje u uporabi i tijekom 16. i 17. stoljeća (Andrews, 1977, 167; Stiaffini, 1991, 240–242; 1994, 218–219).

Metalni nalazi pripadaju manjim čavlima i karikama. Svakako je najznačajniji slučajni nalaz srebrenog mletačkog novčića koji se okvirno može datirati u zadnju četvrtinu 14. stoljeća¹¹ (Papadopoli, 1893, 220, T. XIII:3) (sl. 13).

Umjesto zaključka

Ovaj kratki pregled rezultat je prethodnih istraživanja i objavljenih tekstova dopunjenih novim saznanjima. Namjera je bila ukazati na mnogobrojne arheološke lokalitete i nalazišta na Čičariji kroz povijest. Revalorizaciji njihove uloge i značaju svakako bi doprinijela arheološka i arhivska istraživanja koja bi objelodanila razne nepoznate i važne podatke.

Nalazi iz kaštela Rašpor prikupljeni su površinski te ih možemo analizirati samo prema oblicima i/ili ukrasima dok bi za neke detaljnije studije svakako trebalo provesti arheološka istraživanja koja bi rasvijetlila slojevitost same utvrde te samim time i pronađene nalaze postavila u odgovarajući kontekst. Ostaje nepoznata i namjena sjeveroistočnog dijela kaštela u kojem je pronađen najveći broj ulomaka.

U literaturi se često spominje da je današnja crkva svetog Nikole sagrađena na mjestu starije (Bartolić & Grah, 1999, 97; Bertoša, 2004, 15). Pregledom manjeg dijela karata i dokumenata te još uvijek živom memorijom stanovništva o raznim ostacima na navedenoj poziciji dolazi se do zaključka da je prva crkva bila smještena s južne strane, ispod kaštela (Kuzmanović et al., 2019, 84, sl. 27). Osim istraživanja kaštela svakako bi, dakle pažnju trebalo usmjeriti i na okolno područje te posebnu pažnju posvetiti upravo položaju prvotne crkve svetog Nikole s grobljem, te njezinoj ulozi i funkciji u vrijeme egzistiranja same utvrde.

Sl. 6. Pogled na brdo Gradina s puta prema Gomili (foto: T. Bradara)

Pogled na hrib Gradina s ceste proti Gomili (foto: T. Bradara)

Arheološke lokacije v Občini Lanišče s prikazom najdb iz kaštela Rašpor

Tatjana Bradara & Nenad Kuzmanović¹

Arheološka izkopavanja v Občini Lanišče

Občina Lanišče leži na območju Čičarije in je bila do zdaj premalo arheološko obdelana (sl. 1, 2). Izpostavimo lahko le dve večji večletni raziskavi, ki se nanašata na to območje. Prva paleontološka, speleološka in arheološka raziskava, ki je pripeljala do popisa in opisa vseh do takrat znanih jamskih struktur in jam, je bila izvedena pod vodstvom Mirka Maleza v petdesetih letih prejšnjega stoletja (Malez, 1954, 100–106; 1956, 179–201; 1960, 163–264). Po skoraj pol stoletja so bila v letih od 2002 do 2004 v okviru projekta "Pupičina peč – paleolitska in mezolitska najdišča severnega Jadrana" izvedena podrobna arheološka sondiranja (Komšo, 2006, 59). Opravljena so bila na lokacijah Lokve, v Novački pečini, Pečini na Brehu in Klinovici (Komšo, 2006, 65–67; Kuzmanović et al., 2019, 61–62, 67–69). Vzorci, zbrani na močvirnem območju približno 1000 m južno od Prapoča, so do danes še vedno edina analiza pelodnega zrna v Istri in poskus rekonstrukcije krajine Čičarije v holocenu, tj. mezolitiku, neolitiku in bronasti dobi (Andrič, 2006, 31–62).

Veliko več je bilo opravljenih ciljnih pregledov terena, na podlagi katerih so bila dokumentirana najdišča večinoma iz prazgodovine in rimske dobe, ki pričajo o kontinuirani poselitvi in pomembnosti območja Čičarije skozi čas. Tako je na primer leta 1903 Carlo Marchesetti objavil mesta, opise in risbe gradišč

¹Del o arheoloških raziskavah v Občini Lanišče sta prispevala T. Bradara in N. Kuzmanović, medtem ko najdbe z gradu Rašpor obravnava T. Bradara.

Sl. 7–9. Ruševine gradu Rašpor (foto: T. Bradara)

Ruševine kaštela Rašpor (foto: T. Bradara)

2 Ovdje se donose samo neki noviji radovi: Komšo, 2003, 41–54; Miculinić & Jalžić, 2004, 51–55; Komšo et al., 2005, 147–150; Krnjak, 2007, 205–215; Bradara, 2007, 65–72; Buršić-Matijašić, 2007a, 468–469, 475–482; Kuzmanović et al., 2015, 63–70; Bradara et al., 2017; Kuzmanović et al., 2019, 59–95.

3 Izvještaji se čuvaju u Dokumentacijskom odjelu Arheološkog muzeja Istre.

4 Navedeno rekognosciranje učinjeno je za potrebe izmjena i dopuna Prostornog plana uređenja Općine Lanišće (Bradara et al., 2018). Kako su rezultati objavljeni ovom prilikom neće se donijeti klasičan popis lokaliteta i nalazišta koji se temelji na terenskim obilaskom, speleološkim istraživanjima, proučavanjem dostupne literature i karata kao i informacijama lokalnog stanovništva (Kuzmanović et al., 2019, 59–95; 2020, 53–88).

Sl. 10. Odlomci kuhinjske posode (foto: T. Bradara)

Ulomci kuhinjskog posuđa (foto: T. Bradara)

(Marchesetti, 1903, 67–68, 96, 109). Konec 19. in v početku 20. stoljeća je Alberto Puschi zabeležio premične in nepremične prazgodovinske ter antične najdbe, ki so bile večinoma naključno najdene na poljih in na lokacijah (Benussi, 1927–1928, 243–282; Buršić-Matijašić, 2007, 24–48). Ta dela so še danes izhodišče za vse raziskovalce, ki se ukvarjajo s to tematiko in tem področjem.²

Arheološke ostanke srednjega in novega veka predstavljajo tudi naključne najdbe, odkrite med opravljanjem del, najpogosteje na poljih. Pred nekaj leti je bila temeljito ciljno pregledana beneško-avstrijska meja in ob tej priložnosti je bilo opravljeno čiščenje zidane kamnite konstrukcije iz 18. stoletja na nekdanji meji (Bradara, 2014; Bradara, 2017, 221–226; Bradara et al., 2017).

O današnjih spomenikih Občine Lanišće posreduje dragocene podatke Branko Fučić v svojevrstnem istrskem potopisu iz leta 1949 (Fučić, 1953, 120–130). Po njegovih zapisih so bile na naseljenih krajih v osemdesetih letih narejene konservatorske študije s seznamom umetniških del (Laszlo, 1988).

Številne podatke, povezane z Občino Lanišće, je mogoče najti v terenskih poročilih zaposlenih v Arheološkem muzeju Istre (AMI).³

Septembra 2018 je Arheološki muzej Istre iz Pulja za potrebe Občine Lanišće izvedel temeljito arheološko raziskavo terena.⁴ Omenjena raziskava je pokazala, da je na območju občine 55 arheoloških lokacij in najdišč iz prazgodovine, antike, srednjega in novega veka. Na seznam niso uvrščeni danes naseljeni kraji Brgudac, Lanišće, Podgaće, Prapoće, Klenovščak, Kropinjak, Černeh, Brljavci, Brest, Slum, Trstenik, Rašpor, Račja vas, Dane, Vodice in Jelovice. Rezultati te raziskave so

Sl. 11. Odlomki gravirane keramike (foto: T. Bradara)

Ulomci gravirane keramike (foto: T. Bradara)

pokazali, da je mogoče domnevati prisotnost človeka v prazgodovini na 27 najdiščih, tj. v 19 jamskih objektih (sl. 3) in na 8 gradiščih (Kuzmanović et al., 2019, 61–74). Za zdaj se za najstarejše območje, na katerem je živel človek, štejejo Lokve, ki ležijo ob cesti, ki vodi od Račje vasi do Veprinca (sl. 4). Najdeno orodje iz poznega mezolitika datira v leta od 7500 do 6500 pr. n. št. (Komšo, 2006, 65–67).⁵ Poleg tega na terenskem ogledu niso bile zabeležene ali opažene najdbe iz antike (Kuzmanović et al., 2019, 74–77). O starejšem materialnem gradivu (keramika, kovanci, stele) na štirih lokacijah, kakor tudi o antičnih cestah, ki vodijo skozi Čičarijo, je mogoče najti zapise samo v starejši literaturi (Benussi, 1927–1928, 243–282; Buršić-Matijašić, 2007, 21–48). Življenje v Čičariji v srednjem in novem veku poleg materialnih dokazov potrjujejo tudi različni pisni dokumenti in zemljevidi. Območje je pripadalo rašporskemu fevd, ohranjeni pa so urbarji iz leta 1394 in deli iz prve polovice 15. stoletja, iz katerih je mogoče razbrati dajatve in obveznosti vasi, ki so spadale pod gospostvo (Klen, 1960, 155–182; idem, 1970, 7–37) (sl. 5). S pregledom terena je bilo potrjenih 17 lokacij in najdišč z materialnimi ostalinami iz srednjega in novega veka. Gre za porušeno vas, grad, cerkve, kapelice, najdbe medaljonov, nakita, kovancev, keramike, stekla in mejnih oznak (Kuzmanović et al., 2019, 77–90).⁶ V šestih jamskih objektih so dokumentirani suhi kamniti zidovi in keramični odlomki, uporabo teh predmetov pa je mogoče domnevati od prazgodovine do novega veka (Kuzmanović et al., 2019, 90–92).

5 Sitna materialna građa pronalazi se i na poljima prilikom radova.

6 Iako ne postoje nalazi materialne kulture koja bi upućivali na ljudsko prisustvo, pronađeni ostaci kostiju pleistocenskih životinja u pećini Na Brehu pored Sluma, ukazuju na veliku vjerojatnost da ju je čovjek koristio početkom gornjeg paleolitika, 35.000 godina prije sadašnjosti (Miculinić & Jalžić, 2004, 51–55; Kuzmanović et al., 2019, 68–69, sl. 10).

Sl. 12. Odlomki vrčev iz skupine gotskih cvetličnih motivov (foto: T. Bradara)

Ulomci vrčeva skupine cvjetne gotike (foto: T. Bradara)

Najdbe z gradu Rašpor

Najbolj znana lokacija v Čičariji je zagotovo grad Rašpor, danes ruševina nad istoimensko vasjo, ki je na hribu Gradina (825 m n. v.) (sl. 6). Zaradi prevladujočega položaja in zakoreninjenega mnenja o kontinuiteti gradnje v literaturi pogosto najdemo podatek, da je bila pred gradnjo gradu na tem mestu prazgodovinska naselbina, ki so ji sledile rimska, bizantinska in frankovska trdnjava (Bertoša, 2004, 15; Buršič-Matijašič, 2007, 477; Bulić, 2014, 330). Te domneve ne moremo izključiti, vendar do danes ni bilo arheoloških raziskav ter na območju gradu in na pobočjih hriba niso našli površinskih premičnih najdb iz navedenih obdobij.⁷ Za zdaj najzgodnejša omemba utrdbe v pisnih virih izhaja iz leta 1264 (Klen, 1960, 159, op. 13) (sl. 7–9).

Arheološki muzej Istre hrani naključno najdene in zbrane površinske najdbe.⁸ To so večinoma keramični odlomki, v manjši meri stekleni in kovinski, ter živalske kosti (Bradara, 2007, 65–72; Kuzmanović et al., 2019, 83).⁹

Keramični odlomki pripadajo predvsem kuhinjski in namizni posodi. Kuhinjsko posodo s t. i. grobo fakturo so lahko poleg kuhanja uporabljali tudi za shranjevanje in pripravo hrane (Cassani & Fasano, 1993, 57–80, 220–223; Librenti, 2009, 110). Odlomki iz Rašporja so v največji meri iz rdeče gline s primesmi, pečene v redukcijski atmosferi oziroma v odsotnosti kisika, tako da se je posoda navzela črno sive ali rjave barve. Oblike, ki se pojavljajo, so trebušaste z zavitim robom in preprostim okrasjem (vrezane valovite črte, vrsta vtisnjenih vbodov in trakovi z oblikami, dodatno okrašeni z vbodi s topim predmetom). Manjše število lahko pripišemo posodam za pečenje na odprtem ognjišču in kozicam (?), od katerih so

se ohranili ročaji z okroglim presekom, pa tudi večjim vrčem (sl. 10). Za istrski polotok ni natančnejše študije, ki bi obravnavala izključno kuhinjsko keramiko brez glazure, katere oblika se nespremenjena pojavlja v daljšem časovnem obdobju. Na podlagi podobnih istrskih najdb, najdb iz Slovenije in severovzhodne Italije, kakor tudi namiznega posodja, najdenega v Rašporju, kuhinjsko posodo lahko okvirno datiramo v 15. in 16. stoletje (Fresco, 2000, 104–118; Predovnik, 2003, 58–60, T. 45–56; Višnjič, 2013, 84–89, 111–121, 133–139, T. 1–7).

Med namizno posodo spadajo posodice, posode in vrči, ki so prevlečeni s prozorno ali neprozorno glazuro in okrašeni z graviranimi motivi in/ali poslikavami.¹⁰ Ker se pri opisu omenjenih vrst keramike najpogosteje uporablja delitev glede na glazuro, bomo tudi tukaj najprej predstavili namizno posodo s prozorno glazuro in nato še posodo z neprozorno glazuro.

Od posode s prozorno glazuro ter vrezanimi in poslikanimi okrasi so ohranjene večinoma posodice in posode ter več odlomkov vrčev iz rdeče oranžne keramike (arhajska gravirana keramika, poznoarhajska gravirana keramika, renesančna gravirana keramika). Posodice so v obliki presekanega stožca. Posode imajo manjši rob, včasih imajo na zunanji strani pod navpičnim robom tri vrste reliefnih nazobčanih okraskov. Vrči imajo okroglo obliko in trilizni izliv. Odlomki so okrašeni z značilnimi motivi (palmete, motiv treh jabolk, križ, različne živali, geometrijske oblike), ki so pod rumenkasto ali redko zeleno steklasto glazuro doslikani v bakreno zeleni in železno rumeni barvi. Keramično posodo z vrezanim okrasjem lahko datiramo v 15. in 16. stoletje ter jo pripišemo delavniškim centrom v Benečiji in v padskem območju (Saccardo, 2000, 59–65; 2001, 104–108; Bradara, 2007, 66–69) (sl. 11).

Posode, prevlečene z neprozorno glazuro in keramiko svetle barve z raznobarnimi okrasi, so zastopane izključno z vrči, ki so jih v 15. stoletju proizvajali v Romanji ali Markah (skupina kobaltnega reliefa, skupina gotskih cvetličnih motivov) (Gelichi, 1988, 72–102; Ravanelli Guidotti, 1998, 103–108, 111–115, 131–136, 139–140, 146–147, 150–152; Bradara, 2007, 70–71) (sl. 12).

Od drugih vrst posode iz 15. in 16. stoletja, ki so bile izdelane v beneških delavnicah, so našli posode, prevlečene z engobo, prozorno glazuro in rjavo prozorno glazuro, ter vrče s poslikavo na engobi (Saccardo, 1993, 147, fn 17).

Nekaj odlomkov je mogoče pripisati pečnicam brez glazure, od katerih izstopa majhen del perforirane ravne okrasne plošče (Škiljan, 2015, 104, 105, 436, T. 52./245a).

Zbrani odlomki brezbarvnega stekla pričajo o uporabi steklenic na mizah. Gre za tip z višjim podstavkom okrnjenega stožca z vpotegnjenim stožčastim zaključkom, ki je značilen za osrednjo in severno Italijo. Pojavi se približno v sredini 14. stoletja ter ostaja v uporabi v 16. in 17. stoletju (Andrews, 1977, 167; Stiaffini, 1991, 240–242; idem, 1994, 218–219).

Kovinske najdbe pripadajo manjšim žbljem in obročem. Zagotovo je najpomembnejša naključna najdba srebrn beneški kovanec, ki ga lahko okvirno datiramo v zadnjo četrtino 14. stoletja¹¹ (Papadopoli, 1893, 220, T. XIII:3) (sl. 13).

¹⁰ O posudu sa staklastim premazom, tehnologiji izrade, oblicima i načinu ukrašavanja, zadnjih desetak godina, objavljeni su mnogobrojni tekstovi u Hrvatskoj i Sloveniji. Vidjeti npr. Cunja, 2004, 81–225; Bradara, 2006; 2016, 111–112, 118–164; Gusar, 2007, 175–198; Kovačić, 2010.

¹¹ Pronađen je 2018. godine nakon radova na proširenju puta od mjesta Rašpor prema Gomili (Kuzmanović et al., 2019, 83–84, sl. 26).

⁷ Više o podacima terenskog obilaska kaštela i literaturi u: Kuzmanović et al., 2019, 82–84.

⁸ Keramičke i staklene ulomke 15. listopada 2005. godine AMI-ju je predao Davor Božić iz Rašpora. Dana 10. travnja 2012. godine Denis Medica iz Podgača i Nenad Kuzmanović iz Rijeke površinske keramičke nalaze također predaju AMI-ju.

⁹ U pripremi je detaljna obrada i objava svih pronađenih nalaza iz kaštela Rašpor, a koji se čuvaju u Arheološkom muzeju Istre. Ovdje je predstavljen manji broj.

Namesto zaključka

Kratek pregled je povzetek prejšnjih raziskav in objavljenih besedil, dopoljenih z novimi ugotovitvami. Njegov namen je opozoriti na številne arheološke lokacije in najdišča v Čičariji skozi zgodovino. K prevrednotenju njihove vloge in pomena bi zagotovo prispevale arheološke in arhivske raziskave, ki bi razkrile številne še neznane, a pomembne podatke.

Najdbe z gradu Rašpor so bile zbrane površinsko in jih je mogoče analizirati le glede na obliko in/ali okraske, medtem ko bi bilo za nekatere podrobnejše študije vsekakor treba opraviti arheološke raziskave, ki bi osvetlile notranjo slojevitost utrdbe in s tem tudi najdbe postavile v ustrezen kontekst. Neznani ostaja tudi namen severovzhodnega dela gradu, v katerem je bilo najdenih največ odlomkov.

V literaturi se pogosto omenja, da je bila današnja cerkev sv. Nikole zgrajena na mestu starejše cerkve (Bartolić & Grah, 1999, 97; Bertoša, 2004, 15). Pregled manjšega dela zemljevidov in dokumentov ter še vedno živ spomin prebivalstva na različne ostanke na tem mestu vodi do zaključka, da je bila prva cerkev na južni strani pod gradom (Kuzmanović et al., 2019, 84, sl. 27). Poleg raziskovanja gradu bi bilo treba vsekakor nameniti pozornost tudi okoliškemu območju, posebno pozornost pa bi bilo treba nameniti položaju prvotne cerkve sv. Nikole s pokopališčem ter njeni vlogi in funkciji v času obstoja trdnjave.

Sl. 13. Beneški srebrnik (foto: T. Bradara)

Mletački srebrni novčić (foto: T. Bradara)

AUTORA / AVTORJA

TATJANA BRADARA, dr. sc.

Arheološki muzej Istre
Carrarina ulica 3, 52100 Pula, Hrvatska

e-mail: tatjana.bradara@ami-pula.hr

NENAD KUZMANOVIĆ

Šetalište V. Nazora 21, Rijeka, Hrvatska

e-mail: n.kuzma44@gmail.com

BIBLIOGRAFIJA

- Andrews, D. (1977):** Vetri, metalli e reperti minori dell'area sud del convento di S. Silvestro a Genova. *Archeologia Medievale*, 4, 162–207.
- Andrić, M. (2006):** Prapoče Polen Core and Holocene Vegetation Change in Northern Istria = Peludna jezgra iz Prapoča i promjene vegetacije za holocena u sjevernoj Istri. V: Miracle, P. & S. Forenbaher (ur.): *Prehistoric Herders of northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave = Pretpovijesni stočari sjeverne Istre*, *Arheologija Pupičine peći*, 1, Monografije i katalogi, 14, Pula, Arheološki muzej Istre, 31–62.
- Bartolić, M. & I. Grah (1999):** Crkva u Istri, osobe, mjesta i drugi podaci porečke i pulske biskupije (III. dopunjeno izdanje). Pazin & Poreč, *Biskupija Porečka i Pulska*, Josip Turčinović.
- Benussi, B. (1927–1928):** Dalle annotazioni di Alberto Puschi. *Archeografo triestino*, 14, 243–282.
- Bertoša, S. (2004):** Prošlost Rašpora i Rašporskog kapetanata. *Zbornik Općine Lanišće*, 2, 15–38.
- Bradara, T. (2006):** Kasnosrednjovjekovna i renesansna keramika s područja Istre – stolno posuđe od 14. do 16. st. = *Le ceramiche bassomedievali e rinascimentali in territorio istriano – Il vasellame da mensa dei secoli XIV–XVI*. Katalog izložbe

- Arheološkog muzeja Istre, 69. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Bradara, T. (2007):** Prilog poznavanju kasnosrednjovjekovnog i renesansnog keramičkog stolnog posuđa s područja Istre. *Ukrasni motivi na keramičkim nalazima iz Kaštela Rašpor*. *Buzetski zbornik*, 34, 65–72.
- Bradara, T. (2014):** Arheološko istraživanje na području Čičarije, kameni postamenti koji se nalaze na nekadašnjoj mletačko-austrijskoj granici. Izvještaj AMI-ja br. 1040/2014. od 04. 11. 2014. Dokumentacijski odjel Arheološkog muzeja Istre. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Bradara, T. (2016):** Blagovanje = A tavola e in cucina = Dining. V: Bradara, T. & Krnjak, O. (ur.): *Temporis signa, Arheološka svjedočanstva istarskog novovjekovlja = Testimonianze archeologiche dell'eta moderna in Istria = Archaeological evidence of the Istrian modern era*. Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre, 26.. Pula, Arheološki muzej Istre, 103–188.
- Bradara, T. (2017):** Zidane kamene konstrukcije koje su se nalazile na nekadašnjoj mletačko-austrijskoj granici = *Costruzioni in muratura di pietra lungo l'ex confine veneto-austriaco*. V: Bradara, T. (ur.):

- Mletačko-austrijska granica u Istri = Il confine veneto-austriaco in Istria. Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre, 29. Pula, Arheološki muzej Istre, 221–226.
- Bradara, T., Kuzmanović, N., Pitteri, M., Leideck, M., Jaksimović, M., Šipoš, J., Milotić, I., Prodan L., Blagonić, B. & S. Karinja (2017):** Mletačko-austrijska granica u Istri = Il confine veneto-austriaco in Istria. Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre, 29. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Bradara, T., Komšo, D. & N. Kuzmanović (2018):** Arheološko rekognosciranje Općine Lanišće (elaborat za potrebe izmjena i dopuna Prostornog plana Općine Lanišće). Dokumentacijski odjel Arheološkog muzeja Istre (Ur. br. 610, od 09. 10. 2018.). Pula, Arheološki muzej Istre.
- Bulić, D. (2014):** Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti. Doktorski rad. Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Buršić-Matijašić, K. (2007):** Alberto Puschi i Buzeština. Buzetski zbornik, 34, 11–64.
- Buršić-Matijašić, K. (2007a):** Gradine Istre – Povijest prije povijesti. Povijest Istre VI. Pula, Žakan Juri.
- Cassani, G. & M. Fasano (1993):** La grezza terracotta. V: Buora, M. & Tomadin, V. (ur.): Ceramiche rinascimentali a Udine e altri materiali dello scavo del palazzo Savorgnan di Piazza Venerio. Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine, 4, 57–80, 220–223. Udine, Civici musei di Udine.
- Cunja, R. (2004):** Arheološko najdišće Sv. Ivan Kornetski i Zbirka Gajšek = Il sito archeologico di San Giovanni della Corneta e Collezione Gajšek = Arheološko nalazište Sv. Ivan Kornetski i Zbirka Gajšek. V: Guštin, M. (ur.): Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana = Ceramiche medievali e postmedievali da Pirano e San Giovanni = Srednjovjekovna i novovjekovna keramika iz Pirana i Sv. Ivana. Annales Mediterranea. Koper itd., Univerza na Primorskem, Znanstveno raziskovalno središče itd., 43–47, 67–225.
- Fresco, M. (2000):** La ceramica grezza. V: Tomadin, V. (ur.): Colloredo duemila. Nuove testimonianze archeologiche dall'ala Nievo del castello di Colloredo di Montalbano. Monfalcone, Fondazione Ippolito Nievo, 58–63, 104–120.
- Fučić, B. (1953):** Izvještaj o putu po Istri 1949. godine (Labinski kotar i Kras). Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 57, 67–140.
- Gelichi, S. (1988):** Maiolica italiana in Emilia-Romagna e cronologia. Rivista di Archeologia Medievale Italiana, 15, 65–104.
- Gusar, K. (2007):** Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika s lokaliteta Sv. Križ u Ninu. Archaeologia Adriatica, 1, 175–198.
- Klen, D. (1960):** Fragmenti rašporskog urbara iz prve polovine XV. stoljeća. Jadranski zbornik, IV, 155–182.
- Komšo, D. (2003):** Pećine Istre = mjesta življenja od prapovijesti do srednjeg vijeka / The Caves of Istria = Place of Living from Prehistory to the Middle Ages. Histria Antiqua, 11, 41–54.
- Komšo, D. (2006):** Mezolitik u Hrvatskoj = The Mesolithic in Croatia. Opuscula Archaeologica, 30, 55–92.
- Komšo, D., Pellegatti, P. & P. T. Miracle (2005):** Novačka pećina. Hrvatski arheološki godišnjak, 1, 147–150.
- Kovačić, L. (2010):** Stolna keramika u Dubrovniku. Arheološki nalazi 14.–17. st. = Il vasellame da mensa a Dubrovnik. Reperti archeologici dei secoli XIV–XVII. Dubrovnik, Dubrovački muzeji, Arheološki muzej.
- Krnjak, O. (2007):** Svetačke medaljice iz Čićarije. Buzetski zbornik, 34, 205–215.
- Kuzmanović, N., Maršanić, D. & K. Mihovilić (2015):** Dvije nepoznate prapovijesne gradine na Čićariji – prilog topografiji Istre = Two Unknown Prehistoric Hillforts on Čićarija – a Contribution to the Topography of Istria. Histria Archaeologica, 45, 63–70.
- Kuzmanović, N., Bradara, T. & D. Komšo (2019):** Arheološki lokaliteti i nalazišta u Općini Lanišće = Archaeological Sites in the Municipality of Lanišće. Histria Archaeologica, 49, 59–95.
- Kuzmanović, N., Bradara, T. & D. Komšo (2020):** Arheološki lokaliteti i nalazišta u Općini Lanišće. Zbornik Općine Lanišće, 8, 53–88.
- Laszlo, Ž. (1988):** Inventari čićarijskih crkava pohranjenih u Konzervatorskom odjelu u Puli.
- Librenti, M. (2009):** Le ceramiche prive di rivestimento: grezze da fuoco; ceramica depurata = Grezze da fuoco. V: Guarnieri, C. (ur.): Il Monte prima del Monte, archeologia e storia di un quartiere medievale di Forlì. Bologna, Ante Quem, 110–113, 152–155.
- Malez, M. (1954):** Speleološka istraživanja na području Čićarije u Istri u god. 1952. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1951–1952, 59, 100–106.
- Malez, M. (1956):** Novija istraživanja pećina u N. R. Hrvatskoj. Acta geologica, I. Prirodoslovna istraživanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 179–201.
- Malez M. (1960):** Pećine Čićarije i Učke u Istri. Acta geologica, II. Prirodoslovna istraživanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 29, 163–264.
- Marchesetti, C. (1903):** I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.
- Miculinić, K. & V. Jalžić (2004):** Pećina na Brehu (Čićarija) – nova istraživanja. Speleolog, 52, 51–55.
- Papadopoli, N. (1893):** Le monete di Venezia I. Venezia, Tip. Libreria Emiliana.
- Predovnik, K. (2003):** Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem. Archaeologia Historica Slovenica, 4. Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za arheologijo.
- Ravanelli Guidotti, C. (1998):** Thesaurus di opere della tradizione di Faenza nelle raccolte del Museo Internazionale delle Ceramiche in Faenza. Faenza, Agenzia Polo Ceramico.
- Saccardo, F. (1993):** La ceramica graffita a Venezia dal tardo XVI al XVIII secolo e un documento con l'inventario di una bottega di "bochaler". V: Gelichi, S. (ur.): Alla fine della graffita. Ceramiche e centri di produzione nell'Italia settentrionale tra XVI e XVII secolo. Firenze, All'Insegna del Giglio, 139–166.
- Saccardo, F. (2000):** Ceramiche rivestite veneziane e d'importazione da scavi archeologici a Venezia e in laguna. V: (ur.): Ritrovare restaurando. Rinvenimenti e scoperte a Venezia e in laguna. Venezia, Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici di Venezia, 57–93.
- Saccardo, F. (2001):** Venezia. Un quadro delle produzioni ingobbiate dal XIII al XVIII secolo. Atti del Convegno Internazionale della Ceramica. Centro ligure per la storia della ceramica Albisola. Albisola, 24, 101–116.
- Stiaffini, D. (1991):** Contributo ad una prima sistemazione tipologica dei materiali vitrei medievali. V: Mendera, M. (ur.): Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale. Quaderni del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti. Sezione Archeologica-Università di Siena. Firenze, Edizione all'Insegna del Giglio, 177–266.
- Stiaffini, D. (1994):** La suppellettile in vetro. V: Lusuardi Siena, S. (ur.): Ad Mensam. Manufatti d'uso da contesti archeologici fra tarda antichità e medioevo. Udine, Del Bianco, 189–227.
- Škiljan, I. (2015):** Srednjovjekovni i novovjekovni pećnjaci Slavonije. Doktorski rad. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.
- Višnjić, J. (2013):** Srednjovjekovna utvrda Possert. Šest godina arheoloških radova i konzervatorsko-restauratorskih zahvata na sačuvanim arhitektonskim strukturama = The Medieval Fort of Possert. Six Years of Archaeological Works and Conservation-Restoration Interventions on the Preserved Architectonic Structure. Histria Archaeologica, 43, 67–154.

Novi podaci o gradinama na području Lanišća

Nenad Kuzmanović & Kristina Mihovilić

Sažetak: U članku je predloženo tumačenje upitne gradine *Nilinum*, koju posebno opisuje Puschi, zatim isti položaj s različitim nazivima spominju i drugi autori, a obilaskom terena i usporedbom različitih podataka odgovara položaju Gradine Podklanci kod Lanišća. Prikazani su položaji i ostaci gradina Gradišće kod Prapoća i Gradine kod Trstenika, kojih je postojanje bilo upitno, a dokumentirani su obilaskom terena. Prikazani su također ostaci i izgled gradine Kuk iznad željezničke stanice Buzet, usporedbom podataka prvih istraživača i stvarnim stanjem u prostoru.

Izvleček: Članek obravnava vprašanje gradišča *Nilinum*, ki ga posebej opisuje Puschi, pozneje pa isto lokacijo z različnimi imeni omenjajo tudi drugi avtorji. S ciljnim ogledom terena in primerjavo različnih podatkov omenjeno gradišče ustreza lokaciji gradišča Gradina Podklanci v bližini Lanišća. Predstavljeni sta tudi lokaciji z ostanki gradišč Gradišće pri Prapoću in Gradina pri Trsteniku, o obstoju katerih so se porajala vprašanja, vendar sta lokaciji na podlagi terenskega ogleda dokumentirani. Prav tako so predstavljeni ostanki in videz gradišča Kuk nad železniško postajo Buzet s primerjavo podatkov prvih raziskovalcev in dejanskega stanja v prostoru.

Sl. 4. Gradina Podklanci II – dio ruševina drugog bedema (foto: N. Kuzmanović)

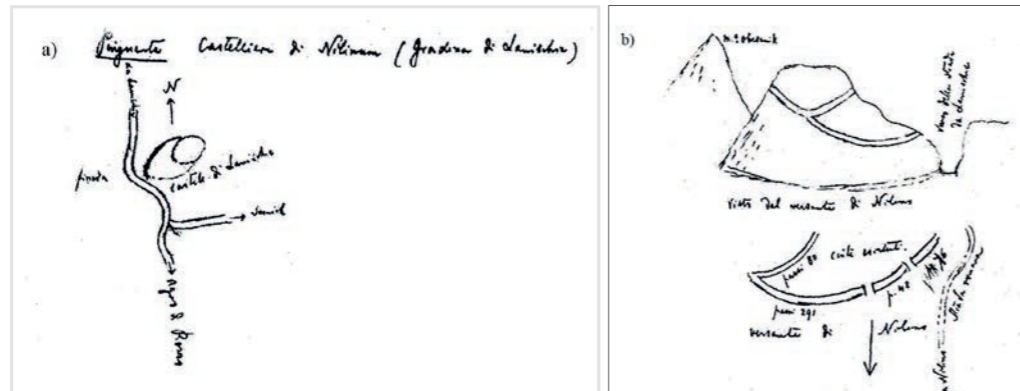
Gradina Podklanci: II – del ruševin drugog obzidja (foto: N. Kuzmanović)

Uvod

¹ *Nilinum* bi trebao biti latinski naziv za Lanišće (Alberi 1998, 203), koji su preuzeli Puschi i Benussi, kako bi dali važnost strateškom položaju gradine južno od Lanišća, unutar uskog klanca koji vodi prema Ročkom polju.

Zbog skromnih topografskih podataka prvih istraživača, kao i zbog malog broja stanovnika koji poznaju teren velikog prostora Ćićarije, na koje bi se moglo osloniti u provjeravanju istih, položaj i uopće postojanje pojedinih arheoloških lokaliteta s vremenom je postalo upitno (Buršić-Matijašić, 2007, 91). Radi se o gradinskim naseljima kod Prapoća i Trstenika, kao i o gradini Podklanci (*Nilinum*) kod Lanišća. Nalaze se na popisima gradina koje su izradili prvi istraživači utvrđenih prapovijesnih naselja na ovim područjima, Carlo Marchesetti (Marchesetti 1903) i Alberto Puschi (Benussi 1927–1928; Buršić-Matijašić, 2007a). Ipak, tijekom 2018. i početkom 2019. godine, prilikom rekognosciranja arheoloških lokaliteta područja općine Lanišće, imali smo priliku prepoznati tipične ostatke tih gradinskih utvrda skrivenih visokom vegetacijom. Pored toga, dokumentiran je izgled gradine Kuk nad željezničkom stanicom Buzet, koji je vrlo različit u odnosu na prve opise.

Gradina Podklanci (*Nilinum*) (673 n/m)

Sl.1. Skica gradine Nilinum (Gradina di Lanischie) – Gradine Podklanci: a) položaj gradine uz cestu Buzet–Ročko Polje; b) pogled na gradinu sa sjevera, iz smjera Lanišća i tlorci bedema (prema Albertu Puschiju, u Buršić-Matijašić 2007a, 38)

Skica gradišća Nilinum (Gradina di Lanischie) – Gradine Podklanci: a) lega gradišća ob cesti Buzet–Ročko Polje; b) pogled na gradišće s severa iz smeri Lanišća in tloris obzidja (po Albertu Puschiju, v Buršić-Matijašić, 2007a, 38)

Uspoređujući podatke koje donosi Puschi za gradinu *Nilinum*¹ s dva bedema, što prenosi Benussi, koji navodi i naziv istog lokaliteta kao *Gradina di Lanischie*, zatim dalje i *castelliere di Lanischie (Castelvecchio-Starigrad)* (Benussi, 1927–1928, 267–268). U Puschijevom rukopisu kojeg zajedno s terenskom skicom donosi Buršić-Matijašić (sl. 1), istaknuto je da se radi o položaju na vojnoj karti između *Monte Fineda* i *Obesenik* m 721, (sl. 2), a na kraju opisa dodaje još da je "kasteljer (*Gradina*) di *Nilinum* označen katastarskim brojem 3809, na listu 19, općine Lanišće" (Buršić-Matijašić, 2007a, 38–39).

Sl. 2. Detalj vojne topografske karte Pingvente und Volosca, K.u.k Militärgeographisches Institut, M. 1:75.000, s označenim položajem Gradine Podklanci

Detalj vojaške topografske karte Pingvente und Volosca, K.u.k Militärgeographisches Institut, merilo 1 : 75.000, z označenim položajem Gradine Podklanci

Uspoređujući Puschijevu skicu, detalj Franciskanskog katastra s topografskom kartom jasno se radi o lokalitetu Gradina Podklanci uz cestu Lanišće–Ročko polje, odnosno danas Lupoglav–Lanišće (sl. 3).

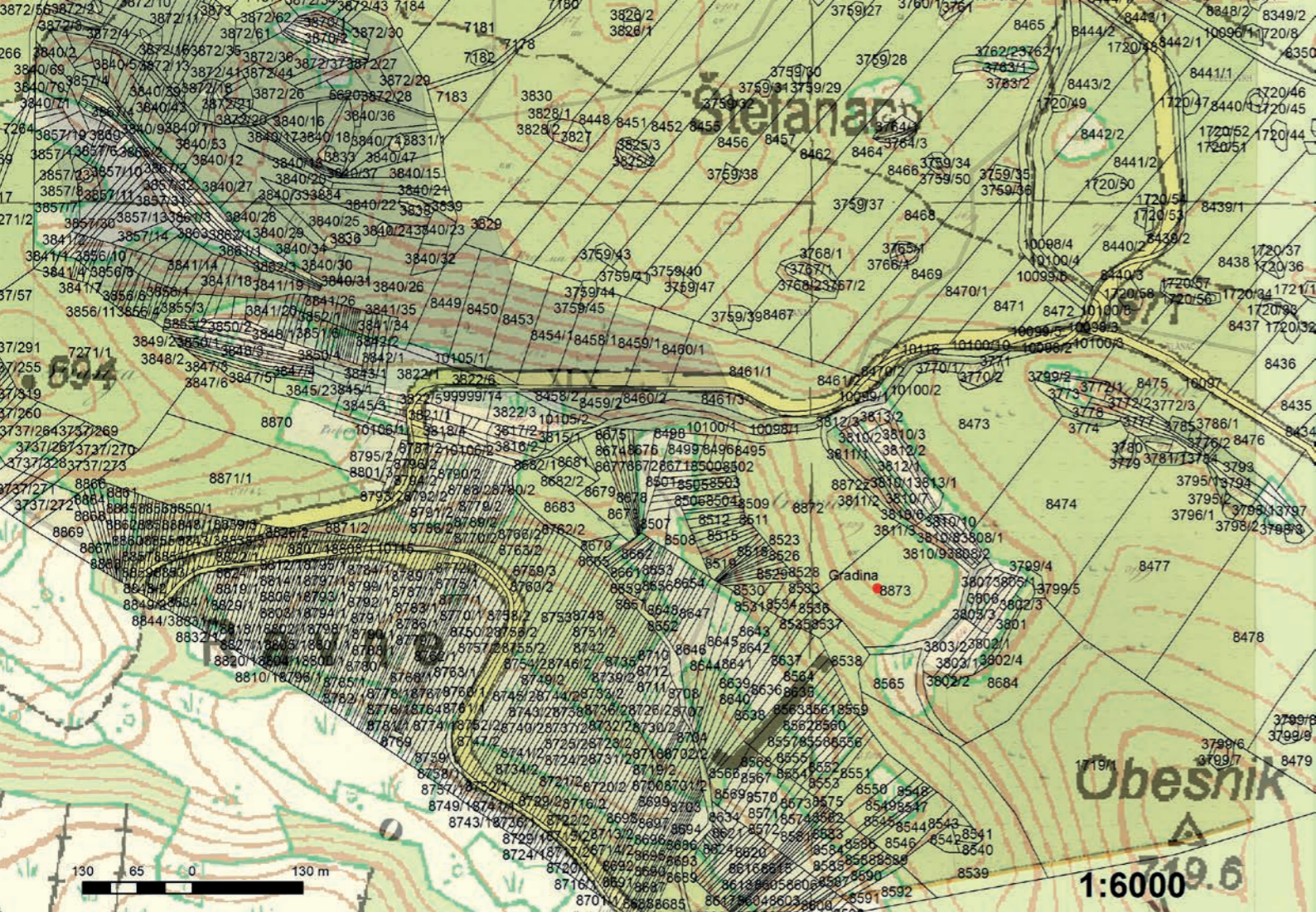
Isti položaj odgovara lokalitetu kojeg navodi Marchesetti kao Gradinu s tri bedema na uzvisini koja se odvaja od M. Osebnik (Marchesetti, 1903, 96, 204), a Bačić na jednoj od topografskih kartica navodi kao Gradinu s tri bedema (na brdu Osebnik) kod mjesta Stefančići kod Lanišća (Bačić, 1971, Topografska kartica). Gradinu kod mjesta Stefančich spominje Carlo De Franceschi već 1846., a zatim ga citiraju Puschi i Marchesetti (De Franceschi, 1846, 102; Benussi, 1927–1928, 268; Marchesetti, 1903, 96, 204). Mjesto Štefančići ne postoji na području Lanišća, ali se zato sjeverno od položaja Gradine Podklanci (*Nilinum*) nalazi područje Štefanac (sl. 3).

Konačno, prema svim prethodno navedenim podacima radi se o jednom te istom lokalitetu, **Gradini Podklanci**

(673 n/m) u blizini ceste Lupoglav–Lanišće (sl. 3). Prapovijesno naselje ima dobro sačuvana tri lučna nasipa, urušenih bedema (sl. 4: I, II, III). Puschijeva skica je vrlo bliska stanju na terenu, s lučnim bedemima koji zatvaraju zapadnu blažu padinu uzvisine, ali jedan bedem nedostaje. Produžuju se na sjevernoj strani padine, dok na južnoj strani završavaju na rubu okomitih stijena (sl. 1), odakle se otvara pogled na prolaz prema Ročkom polju, između gradina Beligrad i Crni grad. Prikupljeni nalazi potvrđuju datiranje gradine u brončano i starije željezno doba (sl. 5), ali se spominju i nalazi ulomaka antičke keramike i srebrnog novca (Benussi, 1927–1928, 267; Bačić, 1971; Buršić-Matijašić, 2007, 469 (br. 5 i *16), 475–475, 482; Kuzmanović et al., 2018, 73 (27), sl. 14).

Gradišće kod Prapoća (620 n/m)

Gradina Gradišće (620 n/m) po C. Marchesettiju je smještena sjeverozapadno od Prapoća (Bradara et al., 35; Buršić-Matijašić, 2007, 469 (br. *15), 481; Marchesetti 1903, 109). Na topografskoj karti iz 1937. g. sačuvan je toponim *M. Gradischie* (623 n/m) (sl. 6). Nalazi se na ne posebno istaknutom, izoliranom izduženom uzvišenju unutar doline koja se od Lanišća proteže prema sjeverozapadu, između dva paralelna stjenovita nabora Ćićarije. Cijeli je prostor prekriven dosta gustom borovom šumom i slabo pregledan, ali obilaskom terena

dokumentirani su, iako skromni, ostaci ruševina poprečnog bedema na središnjem dijelu ravnog platoa (sl. 7), a zatim i izrazitiji nasipi prekriveni mahovinom, koji štite pristupačniji sjeverozapadni rub uskog platoa (sl. 8). Na jako erodiranoj površini prikupljeni su ulomci prapovijesne keramike koju nije moguće točnije odrediti (sl. 9) (Kuzmanović et al., 2018, 73 (25), sl. 14).

Gradina kod Trstenika (827,2 n/m)

Na brdu Gradina (827,2 n/m), prekrivenom borovom šumom, na 850 m sjeverozapadno od sela Trstenik, nalazi se gradinsko naselje (Buršić-Matijašić 2007, 469 (br. *10), 478–479) (sl. 6). Položaj ima stratešku važnost u nadziranju puteva prema istoku skoro do Učke (Buršić-Matijašić, 2007, 478). Naselje koje je smješteno na najvišem ravnom platou uzvisine, prirodno je zaštićeno okomitim stijenama na južnoj i dijelom jugozapadnoj strani. Na istočnom okomitom rubu uzdižu se još i veće prirodne stijene, dok se po rubu sjeverozapadne strane mogu pratiti ruševine blago lučnog bedema (sl. 10). Dalje na sjeveroistočnoj strani sačuvani su dijelovi zidina građeni većim blokovima koji su jako erodirani djelovanjem atmosferilija (sl. 11). Prilikom obilaska 2019. g. površinski su prikupljeni ulomci prapovijesne keramike (Kuzmanović et al., 2018, 73 (26), sl. 14) (sl. 12).

SI.3. Detalj topografske karte s preklapljenim dijelom Franciskanskog katastra, koji potvrđuje položaj Gradine Podklanci (izradio N. Kuzmanović)

Detalj topografske karte s prepognjenim delom frančiškanskoga katastra, ki potrjuje položaj Gradine Podklanci (izdelal N. Kuzmanović)

SI.4. Gradina Podklanci: I – dio ruševina prvog bedema; II – dio ruševina drugog bedema; III – dio ruševina trećeg bedema (foto: N. Kuzmanović)

Gradina Podklanci: I – del ruševin prvega obzidja; II – del ruševin drugoga obzidja; III – del ruševin tretjega obzidja (foto: N. Kuzmanović)

SI.5. Gradina Podklanci: ulomci prapovijesne keramike (foto: K. Mihovilić)

Gradina Podklanci: odlomci prazgodovinske keramike (foto: K. Mihovilić)

Gradina Kuk

Kuk se u literaturi navodi kao manje prapovijesno naselje na uskoj hridi (531 n/m), iznad Buzetske kotline (Buršić, 1983; Buršić-Matijašić, 2007, 457 (8), 465; Bačić, 1957; Marchesetti, 1903, 96). U tekstu terenskog dnevnika A. Puschija, opisan je lokalitet *Castellaro del Monte Cucco di Slum*, kojeg je posjetio 24. 08. 1902. godine: "Gradina se nalazi na rubu litice iznad stanice Buzet i iznad kuća Počekaj. S južne strane je zaštićena najvišom hridi Kuk. Izgleda izduženog oblika i možda dvojna. Jedna dionica je duga oko 600 koraka, prilično ravna i sa sjeverozapadne strane zatvorena s dva velika poteza zidina, svaki dužine oko 50 m, izgrađeni u smjeru od sjeveroistoka prema jugozapadu a b, koji stanjujući se skreću i nastavljaju uz rub blage padine na sjevernoj strani, kao c, d, e. Na položaju f. izgleda da se nalazi ulaz u gradinu, dok dionica e možda predstavlja predziđe. Na položaju g nalaze se ostaci zidane cisterne. H = nepristupačne hridi. Položaj dominira nad nizinskom Istrom i u kontaktu s njenim gradinama, a na sjeveru pogled seže do Žbevnice i prema Klenovščaku." (Buršić-Matijašić, 2007a, 43 (34), 44). Obzirom na oznake slovima za pojedine elemente gradine koje nabraja, moguće je da je postojala i terenska skica.

Obilascima 2018. i 2019. godine ustanovljeno je da se radi o većoj gradini, smještenoj oko 550 m sjeverozapadno od navedene najviše kote Kuk (531 n/m). Proteže se u dužini 560 m po uskom hrptu uz rub hridi nad buzetskom kotlinom (sl. 13). Prvi bedem paralelan s rubom hridi, zatvara uski akropolski prostor dužine 80 a širine od 20 do 30 m, a dužina mu je 100 m (sl. 13, 14). Sličan crtež jednog bedema nalazimo na terenskoj skici B. Bačića (sl. 15), na kojoj je još posebno ucrtao polukružni bedem koji zatvara istaku na rubu hridi, poput akropole (Bačić, 1957), što mi nismo prepoznali, ali gradina započinje upravo od te hridi (537 n/m). Drugi bedem se nalazi 180 m dalje od prvog. Izgrađen je od ruba hridi i lučno zatvara uski hrbat u dužini 120 m (sl. 13, 16). U smjeru prvog bedema, između prvog i drugog bedema, uz rub hrpta, pretpostavljen je kraći potporni zid. Treći bedem je izgrađen na udaljenosti od 285 m od drugog i dužine je 80 m (sl. 13, 17). Građen je tako da od ruba hridi lučno zatvara prostor hrpta, koji je na tom dijelu prostraniji. Pretpostavljeni ulaz se nalazi 35 m od ruba litice (sl. 13). U blizini trećeg bedema nalazi se ovalna obzidana vrtača/lokva (?), koju je možda Puschi vidio kao cisternu. Bedemi se dobro vide i na *ortofoto* snimkama prostora, kao bijele linije kroz zelenu vegetaciju. Površinski su sakupljeni vrlo sitni ulomci prapovijesne keramike (Bradara et al., 2018, 32; Kuzmanović et al., 2018, 72 (23), sl. 14) (sl. 18).

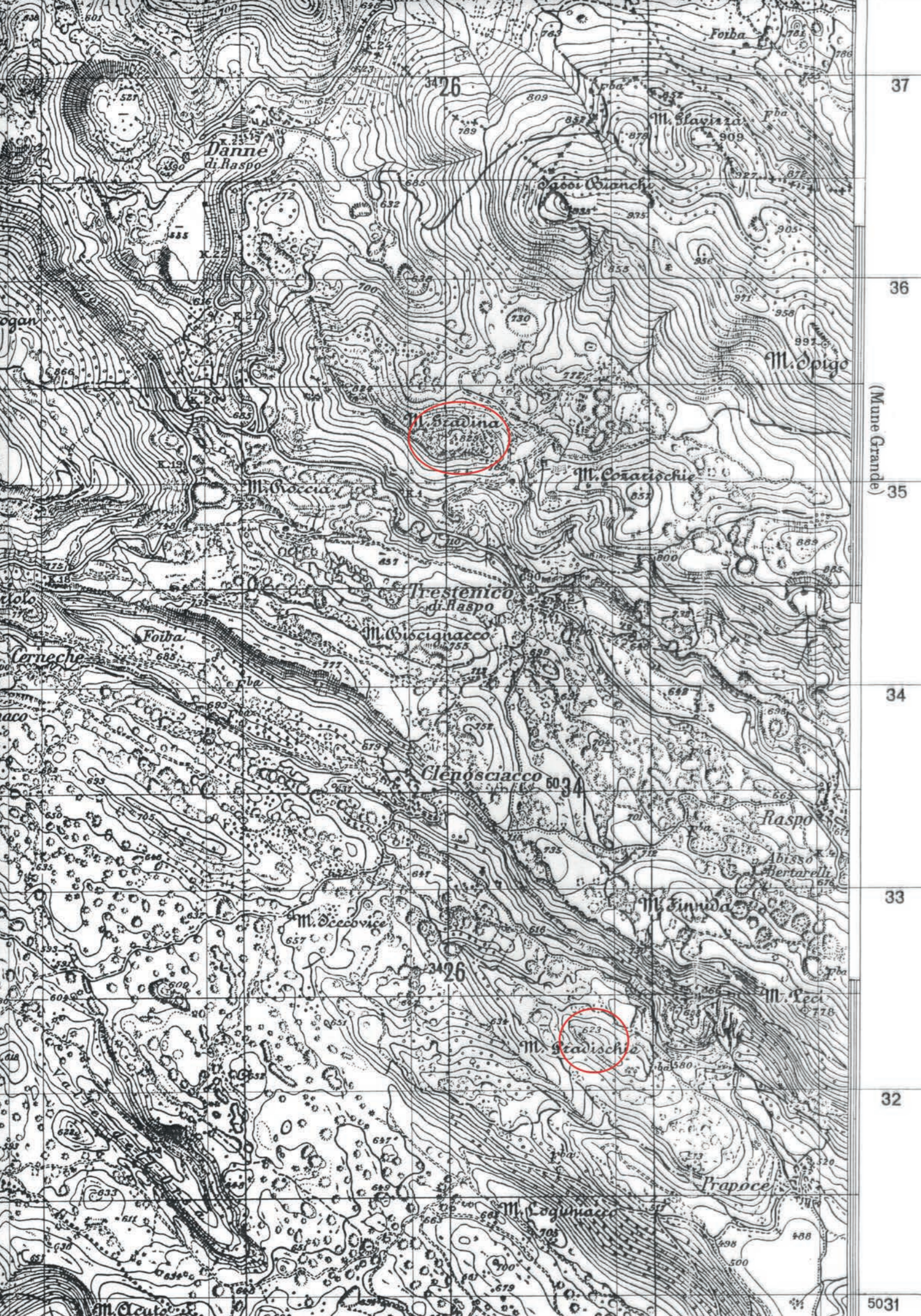
Ovim prilogom donosimo podatke o postojećim prepoznatim ostacima samo nekoliko prapovijesnih gradinskih utvrda na prostoru općine Lanišće, koji sigurno nisu definitivni. Krški teren Čićarije i visoka vegetacija sigurno skrivaju još sličnih tragova za otkrivanje kojih bi bilo izuzetno važno dokumentirati nedestruktivnom i vrlo pouzdanom LiDAR metodom. Time bi se došlo do više sigurnih podataka o ostacima i tragovima arhitekture iz raznih razdoblja, a i slika o nastanjenosti ovih prostora postala bi realnija.

Zaključak

Gradinska naselja kod Prapoća i Trstenika, kao i gradina *Nilinum*, nalaze se na popisima gradina koje su izradili prvi i najznačajniji istraživači utvrđenih naselja na ovim područjima, Carlo Marchesetti i Alberto Puschi. Nazivi Gračišće za gradinu kod Prapoća i Gradina kod Trstenika označeni su na topografskim kartama, dok za *Nilinum* nema nikakvih podataka, a zbog skromnih topografskih referenci koje su objavili, kao i zbog malog broja stanovnika koji poznaju teren velikog prostora Čićarije, na koje bi se moglo osloniti u provjeravanju starih podataka, položaj i uopće postojanje tih lokaliteta s vremenom je postalo upitno. Ipak, tijekom 2018. i početkom 2019. godine, prilikom rekognosciranja arheoloških lokaliteta područja općine Lanišće, imali smo priliku prepoznati tipične ostatke tih gradinskih utvrda skrivene visokom vegetacijom.

Prvi prikazani lokalitet je bio upitna gradina *Nilinum*, koju smo usporedbom terenskih podataka različitih autora uspjeli poistovjetiti s Gradinom Podklanci kod Lanišća (sl. 1–5).

Sljedeća dva lokaliteta su gradine kojih je položaj s vremenom postao dvojen. Prikazani su položaji i dokumentirani ostaci urušenih bedema gradina Gračišće kod Prapoća (sl. 6–9) i Gradine kod Trstenika (sl. 6, 10–12), kojih je postojanje bilo upitno.

Sl.7. Gradišče kod Prapoča: pogled na ostatke poprečnog bedema (foto: N. Kuzmanović)

Gradišče pri Prapoču: pogled na ostanke prečnega zidu (foto: N. Kuzmanović)

Posljednji prikazani lokalitet je gradina Kuk iznad željezničke stanice Buzet. Nalazi se na samom rubu okomite litice ruba Ćićarije što joj daje posebnu važnost. Obilaskom lokaliteta dokumentirani su ostaci tri bedema koji zatvaraju prostor uskog hrpta uz rub litice u dužini čak 560 m (sl. 13–18). Tim obilascima 2018. i 2019. godine ustanovljeno je da je izgled gradine Kuk vrlo različit u odnosu na prve opise.

Sl.6. Detalj vojne topografske karte iz 1937. godine s označenim položajima Gradišča kod Prapoča i Gradine kod Trstenika

Podrobnost vojaške topografske karte iz leta 1937 z označenimi položaji Gradišča pri Prapoču in Gradine pri Trsteniku

Novi podatki o gradiščih na območju Lanišča

Nenad Kuzmanović & Kristina Mihovilić

Uvod

Zaradi skromnih topografskih podatkov prvih raziskovalcev, pa tudi zaradi majhnega števila prebivalcev, ki poznajo teren obsežnega območja Čičarije, na katere bi se pri preverjanju lahko zanesli, sta lega in obstoj posameznih arheoloških lokacij sčasoma postala vprašljiva (Buršič-Matijašič, 2007, 91). Govorimo o utrjenih naselbinah pri Prapoču in Trsteniku, pa tudi o gradišču Podklanci (*Nilinum*) pri Lanišču. So na seznamih gradišč, ki sta jih izdelala prva raziskovalca utrjenih prazgodovinskih naselbin na teh območjih, Carlo Marchesetti (Marchesetti, 1903) in Alberto Puschi (Benussi, 1927–1928; Buršič-Matijašič, 2007a). Leta 2018 in v začetku leta 2019 smo imeli med ciljnim terenskim pregledom arheoloških najdišč na območju Občine Lanišče priložnost prepoznati tipične ostanke teh utrd, prekritih z visokim rastlinjem. Poleg tega je bil dokumentiran videz gradišča Kuk nad železniško postajo Buzet, ki se zelo razlikuje od prvih opisov.

¹*Nilinum* je verjetno latinsko ime za Lanišče (Alberi, 1998, 203), ki sta ga prevzela Puschi in Benussi, da bi poudarila strateški položaj gradišča južno od Lanišča v ozki soteski, ki vodi do Ročkega Polja.

Gradišče Podklanci (*Nilinum*) (673 m n. v.)

Primerjali smo podatke, ki jih za gradišče *Nilinum*¹ z dvema obzidjema navaja Puschi in povzema Benussi, ki lokacijo imenuje *Gradina di Lanischie* in nato *castelliere di Lanischie* (*Castelvecchio-Starigrad*) (Benussi, 1927–1928,

Sl. 8. Gradišče kod Prapoča: ruševine bedema uz sjeverozapadni rub (foto: N. Kuzmanović)

Gradišče pri Prapoču: ruševine obzidja ob severozahodnem robu (foto: N. Kuzmanović)

Sl. 9. Gradišče pri Prapoču: odlomki prazgodovinske keramike (foto: K. Mihovilić)

Gradišče kod Prapoča: ulomci prapovijesne keramike (foto: K. Mihovilić)

Sl. 10. Gradina pri Trsteniku: ruševine obzidja ob severozahodnem robu planote (foto: N. Kuzmanović)

Gradina kod Trstenika: ruševine bedema uz sjeverozapadni rub platoa (foto: N. Kuzmanović)

267–268). Puschi v svojem rokopisu, ki ga s terensko skico navaja Buršič-Matijašič (sl. 1), poudarja, da gre za položaj na vojaškem zemljevidu med *Monte Finedo in Obesenikom*, 721 m (sl. 2), na koncu opisa pa dodaja, da je "kaštelir (*Gradina*) di *Nilinum* označen s katastrsko številko 3809, list 19, Občina Lanišče" (Buršič-Matijašič, 2007a, 38–39).

Primerjava Puschijeve skice in podrobnosti frančiškanskega katastra s topografsko karto jasno kaže na najdišče Gradina Podklanci ob cesti Lanišče–Ročko Polje, danes Lupoglav–Lanišče (sl. 3).

Prav ta položaj ustreza kraju, ki ga Marchesetti omenja kot Gradino s tremi obzidji na hribu, ki odstopa od M. Osebnika (Marchesetti, 1903, 96, 204), Bačić pa na enem od topografskih zemljevidov omenja Gradino s tremi obzidji (na hribu Osebnik) pri Stefančičih pri Lanišću (Bačić, 1971, Topografska kartica). Gradino pri kraju Stefanich omenja Carlo De Franceschi že leta 1846, po njem pa ime povzemata Puschi in Marchesetti (De Franceschi, 1846, 102; Benussi, 1927–1928, 268; Marchesetti, 1903, 96, 204). Kraj Štefančiči na območju Lanišća ne obstaja, je pa severno od lokacije Gradine Podklanci (*Nilinum*) območje Štefanac (sl. 3).

Na podlagi vseh zgoraj navedenih podatkov gre za eno in isto lokacijo, **Gradino Podklanci** (673 m n. v.) v bližini ceste Lupoglav–Lanišče (sl. 3). Prazgodovinsko naselje ima tri dobro ohranjene

Sl. 11. Gradina pri Trsteniku: porušeni bloki ob severovzhodnem robu planote (foto: N. Kuzmanović)

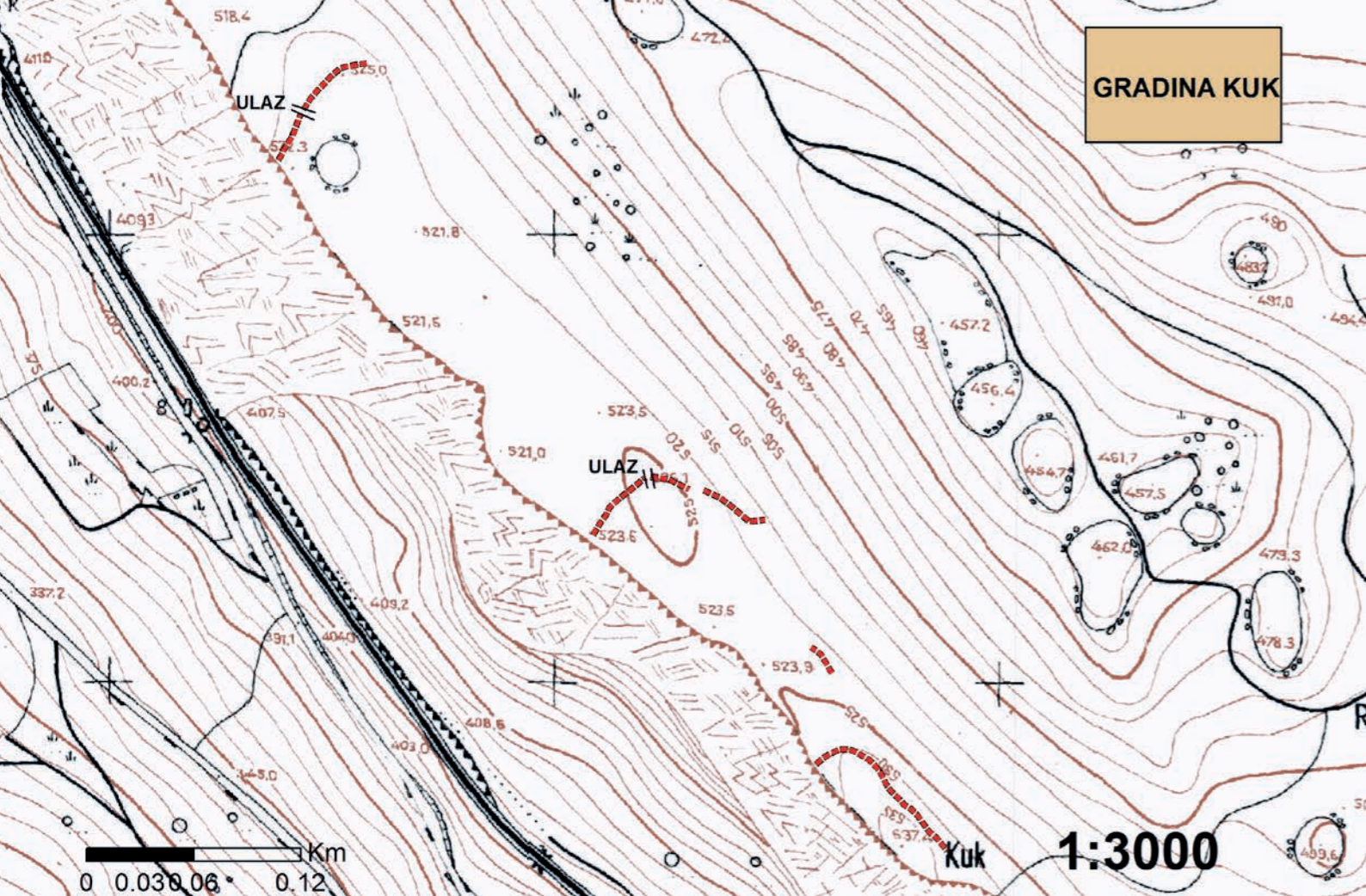
Gradina kod Trstenika: urušeni blokovi uz sjeveroistočni rub platoa (foto: N. Kuzmanović)

Sl. 12. Gradina pri Trsteniku: odlomki prazgodovinske keramike (foto: K. Mihovilić)

Gradina kod Trstenika: ulomci prapovijesne keramike (foto: K. Mihovilić)

ločne nasipe podrtega obzidja (sl. 4: I, II, III). Puschijeva skica je zelo blizu dejanskemu stanju terena z obokanimi obzidji, ki zapirajo zahodno položnejše pobočje hriba, toda eno obzidje manjka. Nadaljujejo se na severni strani pobočja, na južni strani pa se končajo ob robu navpičnih skal (slika 1), od koder se odpira pogled na prehod proti Ročkemu Polju med utrdama Beligrad in Crni grad. Zbrane ugotovitve potrjujejo datiranje gradišča v bronasto in starejšo železno dobo (sl. 5), omenjene pa so tudi najdbe odlomkov antične keramike in srebrnika (Benussi, 1927–1928, 267; Bačić, 1971; Buršič-Matijašič, 2007, 469 (št. 5, 16), 475–475, 482; Kuzmanović et al., 2018, 73 (27), sl. 14).

Sl. 13. Gradišče Kuk: detajl topografske karte z vrisanimi položaji obzidja (izdelal N. Kuzmanović)

Gradina Kuk: detajl topografske karte s ucrtanim položajima bedema (izradio N. Kuzmanović)

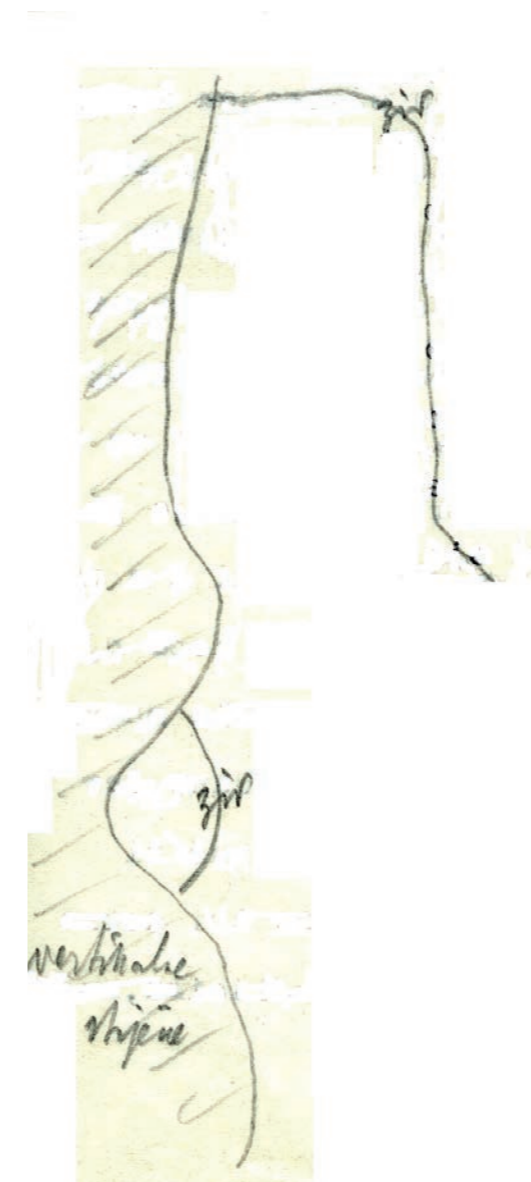

Sl. 14. Gradišče Kuk: detajl ruševine prvega obzidja (foto: N. Kuzmanović)

Gradina Kuk: detajl ruševine prvog bedema (foto: N. Kuzmanović)

Gradišče pri Prapoču (620 m n. v.)

Utrjena naselbina Gradišče (620 m n. v.) po C. Marchesettiju leži severozahodno od Prapoča (Bradara et al., 35; Buršič-Matijašič, 2007, 469 (št. *15), 481; Marchesetti, 1903, 109). Na topografski karti iz leta 1937 je ohranjen toponim *M. Gradischie* (623 m n. v.) (sl. 6). Je na ne posebej vidnem, izoliranem podolgovatem griču, ki se dviga iz doline, ki se razprostira od Lanišča proti severozahodu, med dvema vzporednima skalnatima strukturnima gubama Čičarije. Celotno območje je pokrito s precej gostim borovim gozdom in je slabo pregledano, a z ogledom

Sl. 15. Gradišče Kuk: skica prvega obzidja po terenskem poročilu Borisa Bačića iz leta 1957

Gradina Kuk: skica prvog bedema prema terenskom izvještaju Borisa Bačića 1957

Gradišče pri Trsteniku (827,2 m n. v.)

Na hribu Gradina (827,2 m n. v.), pokritem z borovim gozdom, je na višini 850 m severozahodno od vasi Trstenik utrjena naselbina (Buršič-Matijašič, 2007, 469 (br. *10), 478–479) (sl. 6). Položaj je strateškega pomena za nadziranje poti proti vzhodu skoraj do Učke (Buršič-Matijašič, 2007, 478). Naselbina, ki je na najvišji ravni planoti hriba, je na južni strani in deloma na jugozahodni strani naravno zaščitena z navpičnimi skalami. Na vzhodnem navpičnem robu se dvigajo še večje naravne stene, medtem ko na severozahodnem robu lahko zasledimo ruševine nekoliko obokanega obzidja (sl. 10). Na severovzhodni strani so ohranjeni deli obzidja, zgrajeni iz večjih blokov, ki so zaradi atmosferijlaj močno erodirani (sl. 11). Med ogledom leta 2019 so bili površinsko zbrani odlomki prazgodovinske keramike (Kuzmanović et al., 2018, 73 (26), sl. 14) (sl. 12).

Gradišče Kuk

Kuk je v literaturi omenjen kot majhno prazgodovinsko naselje na ozki skali (531 m n. v.) nad dolino Buzeta (Buršič, 1983; Buršič-Matijašič, 2007, 457 (8), 465; Bačić, 1957; Marchesetti, 1903, 96). V terenskem dnevniku A. Puschija je opisana lokacija Castellaro del Monte Cucco di Slum, ki jo je obiskal 24. 8. 1902: "Gradišče je na robu strme pečine nad postajo Buzet in nad hišami Počekaj. Na južni strani je zaščiteno z najvišjo pečino Kuk. Gradišče je videti podolgovato in morda dvojno. En del je dolg približno 600 korakov, dokaj raven in na severozahodni strani zaprt z dvema velikima zidovima, dolgima približno

Sl. 16. Gradišče Kuk: detajl ruševine drugega obzidja (foto: N. Kuzmanović)

Gradina Kuk: detajl ruševine drugog bedema (foto: N. Kuzmanović)

50 m, zgrajenima v smeri od severovzhoda proti jugozahodu a b, ki se tanjšata in nadaljujeta ob robu položnega pobočja na severni strani kot c, d, e. Na položaju f se zdi, da je vhod v gradišče, medtem ko del e morda predstavlja predzidje. Na položaju g so ostanki zidanega rezervoarja. H = nedostopne skale. Lega dominira nad nižinsko Istro in njenimi gradišči, na severu pa pogled sega vse do Žbevnice in proti Klenovščaku." (Bursič-Matijašič, 2007a, 43 (34), 44) Glede na črkovne oznake za posamezne elemente gradišča, ki jih navaja, je mogoče, da je obstajala tudi terenska skica.

Ogledi v letih 2018 in 2019 so pokazali, da gre za večje gradišče, ki je približno 550 m severozahodno od najvišje nadmorske višine Kuka (531 m n. v.). Na ozkem grebenu ob robu pečine nad dolino Buzet se razteza 560 m v dolžino (sl. 13). Prvo obzidje, ki je vzporedno z robom pečine, zapira ozek akropolski prostor, dolg 80 in širok od 20 do 30 m, njegova dolžina pa je 100 m (sl. 13, 14).

Podobno risbo enega obzidja najdemo na terenski skici B. Bačića (sl. 15), na kateri je posebej narisal polkrožno obzidje, ki kot pri akropoli zapira podpornik na robu pečine (Bačić, 1957). Mi ga sicer nismo prepoznali, vendar se gradišče začne prav pri tej pečini (537 m n. v.). Drugo obzidje je 180 m od prvega. Poteka od roba pečine in z obokom zapira ozek greben, dolg 120 m (sl. 13, 16). V smeri prvega obzidja je med prvim in drugim obzidjem vzdolž roba grebena predvidoma krajši podporni zid. Tretje obzidje je zgrajeno na razdalji 285 m od drugega in je dolgo 80 m (sl. 13, 17). Zgrajeno je tako, da od roba pečine v loku zapira prostor slemena, ki je na tem delu prostranejši. Domnevni vhod je 35 m od roba stene (sl. 13). V bližini tretjega obzidja je ovalna obzidana vrtača/lokev (?), za katero je Puschi morda menil, da je rezervoar. Obzidja so dobro vidna tudi na ortofoto posnetkih prostora kot bele črte v zeleni vegetaciji. Na površini so bili zbrani zelo majhni odlomki prazgodovinske keramike (Bradara et al., 2018, 32; Kuzmanović et al., 2018, 72 (23), sl. 14) (sl. 18).

V članku so predstavljeni podatki o obstoječih prepoznanih ostankih samo nekaterih prazgodovinskih utrjenih naselij v Občini Lanišče, ki zagotovo niso dokončni. Kraški teren Čičarije in visoka vegetacija zagotovo skrivata še več podobnih sledi, katerih odkrivanje z nedestruktivno in zelo zanesljivo metodo LiDAR bi bilo za dokumentiranje zelo pomembno. Tako bi dobili zanesljivejšje podatke o ostankih in sledovih arhitekture iz različnih obdobj, pa tudi slika naseljenosti teh območij bi postala realnejša.

Sl. 17. Gradišče Kuk: detajl ruševine tretjega obzidja (foto: N. Kuzmanović)

Gradina Kuk: detajl ruševine trečeg bedema (foto: N. Kuzmanović)

Sl.18. Gradišče Kuk: odlomki prazgodovinske keramike (foto: N. Kuzmanović)

Gradina Kuk: ulomci prapovijesne keramike (foto: N. Kuzmanović)

Zaključek

Utrjeni naselbini pri Prapoću in Trsteniku ter gradišče *Nilinum* so na popisih gradišč, ki sta jih izdelala prva in najpomembnejša raziskovalca utrjenih naselij na tem območju, Carlo Marchesetti in Alberto Puschi. Imeni Gračišče za gradišče pri Prapoću in Gradina pri Trsteniku sta označeni na topografskih kartah, medtem ko za *Nilinum* ni nobenih podatkov. Zaradi skromnih topografskih referenc, ki sta jih objavila, pa tudi zaradi majhnega števila prebivalcev, ki poznajo teren velikega prostora Čičarije, na katere bi se bilo mogoče zanesti pri preverjanju starih podatkov, sta položaj in splošni obstoj lokacij sčasoma postala vprašljiva. Leta 2018 in v začetku leta 2019 smo imeli med ciljnim terenskim pregledom arheoloških najdišč na območju Občine Lanišće priložnost prepoznati tipične ostanke teh utrdb, prekritih z visokim rastlinjem.

Prva prikazana lokacija je gradišče *Nilinum*, ki smo ga s primerjavo terenskih podatkov različnih avtorjev uspeli poenačiti z Gradino Podklanci pri Lanišču (sl. 1–5).

Naslednji dve lokaciji sta gradišči, katerih položaj je sčasoma postal dvomljiv. Prikazani so položaji in dokumentirani ostanke podrtega obzidja utrjene naselbine Gradišče pri Prapoću (sl. 6–9) in Gradine pri Trsteniku (sl. 6, 10–12).

Zadnja prikazana lokacija je gradišče Kuk nad železniško postajo Buzet. Je na samem robu navpične pečine ob robu Čičarije, kar ji daje poseben pomen. Na terenskem ogledu lokacije so bili dokumentirani ostanke treh obzidij, ki zapirajo prostor ozkega grebena ob robu strme stene, dolge kar 560 m (sl. 13–18). Terenski ogledi v letih 2018 in 2019 so pokazali, da je videz gradišča Kuk v primerjavi s prvimi opisi zelo drugačen.

AUTORA / AVTORJA

KRISTINA MIHOVILIĆ, dr. sc.

Cara Emina 6, 52100 Pula, Hrvatska

e-mail: kristina.mihovilic@gmail.com

NENAD KUZMANOVIĆ

Šetalište V. Nazora 21, Rijeka, Hrvatska

e-mail: n.kuzma44@gmail.com

BIBLIOGRAFIJA

Alberi, D. (1998): Istria. Storia, arte, cultura. Trieste, Edizioni LINT.

Baćić, B. (1957): Izvještaj u Pismohrani Arheološkog muzeja Istre, br. 219 od 16. do 30. 09. 1957.

Baćić, B. (1971): Arheološka karta Jugoslavije, prahistorija: 350 kartica s obrađenim lokalitetima od paleolitika do željeznog doba u Istri. Zagreb, Kabinet za prahistorijsku arheologiju JAZU.

Benussi, B. (1927–1928): Dalle annotazioni di Alberto Puschi, Archeografo triestino, 14, 243–282.

Bradara, T., Komšo, D. & N. Kuzmanović (2018): Arheološko rekognosciranje Općine Lanišće (elaborat za potrebe izmjena i dopuna Prostornog plana Općine Lanišće).

De Franceschi, C. (1846): L'Istria I. Anno, 26–27, 101–102.

Kuzmanović, N., Bradara, T. & D. Komšo (2018): Arheološki lokaliteti i nalazišta u Općini Lanišće, Histria archaeologica 49, 59–95.

Buršić-Matijašić, K. (2007): Gradine Istre. Povijest prije povijesti. Pula, Arheološki Muzej Istre.

Buršić-Matijašić, K. (2007a): Alberto Puschi i Buzeština, Buzetski zbornik, 34, 11–64.

Marchesetti, C. (1903): I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.

RASTLINE
DEŽELE KAŠTELIRJEV

BILJKE
IZ ZEMLJE KAŠTELIRA

Zgodovinski razvoj etnobotaničnih študij zdravilnih in aromatičnih rastlin v svetu in Sloveniji

Dea Baričević

Izveček: V prispevku so predstavljeni začetki razvoja etnobotanike kot znanstvene discipline v preteklosti pa tudi prikaz etnobotaničnih študij na območju Slovenije. Uporabna vrednost rastlinskih vrst, razvidna iz posameznih "klasičnih" etnobotaničnih študij, bi bila lahko osnova za ozaveščanje o njihovi dejanski zdravilni oziroma drugi uporabni vrednosti ter tako prispevala k razširitvi njihove uporabe (ponovne ali nove) in tudi k razvoju orodij/smernic za ohranjanja naravnih genskih virov in habitatov takih vrst. Sodobne študije "urbane" etnobotanike nakazujejo možnost vključevanja rastlin, ki so del tradicionalnega zdravljenja znotraj posameznih migrantskih skupnosti, v načrtovanje javnega zdravstva, namenjenega migrantom v zahodni Evropi.

Sažetak: U članku su prikazani povijesni počeci razvoja etnobotanike kao znanstvene discipline u prošlosti u čitavom svijetu i u Sloveniji.. Uporabna vrijednost biljnih vrsta vidljiva iz pojedinih "klasičnih" etnobotaničkih studija mogla bi biti osnova za podizanje svijesti o njihovoj stvarnoj ljekovitoj ili drugoj uporabnoj vrijednosti i na taj način pridonijeti širenju njihove uporabe (ponovne ili nove), ali i razvoju alata / smjernica za očuvanje prirodnih genetskih izvora i staništa takvih vrsta. Suvremene studije "urbane" etnobotanike anticipiraju mogućnost uključivanja biljaka koje su dio tradicionalnog liječenja unutar pojedinih migrantskih zajednica u planiranje javnog zdravstva za migrante u zapadnoj Europi.

Sl. 2. Brin (*Juniperus communis* L.) (foto: I. Paušič)

Obična borovica (*Juniperus communis* L.) (foto: I. Paušič)

Uvod

Rastline so v zgodovini človeštva uporabljali kot vir hrane, zdravil, kozmetike, vlaken, gradbenih materialov in drugih dobrin še pred pisanimi viri, pri čemer se je znanje širilo prek ustnega izročila. Botanično znanje se je izkazalo kot velika prednost v starih civilizacijah, saj je pomenilo večjo možnost preživetja (Schmidt, 2017). Skozi tisočletja so se izmenjevale izkušnje in spoznanja ter izoblikovala strokovna področja. Mnogi starodavni učenjaki z botaničnim znanjem so v tekstih objavljali botanične informacije skupaj z uporabnostjo rastlin in tako pripomogli k razširjanju etnobotaničnega znanja skozi zgodovino človeštva. Po teh podatkih so laiki lahko prepoznali rastline v naravi ali na vrtu in jih tudi znali uporabljati. Domnevno najstarejši medicinski zapisi o zdravilnih rastlinah so delo kitajskega zdravnika in cesarja Shen Nong (oz. Nung) Pen Ts'ao Ching iz leta 2700 pr. n. št. (Baričević, 1996a; Schmidt, 2017). Izvirno besedilo ne obstaja več, delo pa je bila verjetno kompilacija oralnih tradicij in je predstavljalo zbirko 365 zdravil iz rastlin, mineralov ali živali (Schmidt, 2017). Okoli leta 1500 pr. n. št. je bil spisan egipčanski Papyrus Ebers, ki naj bi bila najstarejša knjiga z botaničnim znanjem, zbirka stare ljudske medicine na osnovi starejših knjig. V papirusu je omenjenih veliko zdravil na osnovi rastlin (akanta – *Acanthus* spp., aloe – *Aloe* spp., ječmena – *Hordeum vulgare* L., fižola – *Phaseolus vulgaris* L., kumine – *Carum carvi* L., cedre – *Cedrus* spp., ricinusovega olja – *Ricinus communis* L., koriandra – *Coriandrum sativum* L., fig – *Ficus carica* L., česna – *Allium sativum* L., čebule – *Allium cepa* L., brina – *Juniperus communis* L., lanu – *Linum usitatissimum* L., granatnega jabolka – *Punica granatum* L., žafrana – *Crocus sativus* L., maka – *Papaver somniferum* L., pšenice – *Triticum aestivum* L., vrbe – *Salix alba* L. ...).

Ti zgodnji zapisi o uporabi zdravilnih rastlin predstavljajo tradicionalno znanje zdravilcev starodavnih civilizacij (kitajska, arabska, azijsko-indijska, mehiška (azteška) in evropska) vsaj pet do petindvajset stoletij pred zbiranjem tega znanja v pisni obliki (Cassandra, 2012; Elferink, 2008; Heinrich, 2013; Soejarto et al., 2011).

Razvoj etnobotanike skozi zgodovino

Za utemeljitelja znanstvenega zdravilstva štejejo grškega zdravnika Hipokrata (460–370 pr. n. št.), grškega zdravnika, kateremu pripisujejo zbirko razprav o zdravilih, ki je vsebovala podroben opis približno 200 zdravilnih rastlin. Teophrastus (372–287 pr. n. št.) je bil Aristotelov učenec in je poznan tudi kot "oče botanike". Po smrti Aristotla je Teophrastus podedoval njegovo knjižnico in vrt, v katerem je preučeval rastline. Objavil je dve odmevni deli, in sicer *De Historia Plantarum* (10 knjig) in *De Causis Plantarum* (8 knjig), v katerih je opisal približno 500 rastlinskih vrst (Schmidt, 2017).

Temelje sodobni botaniki (in s tem tudi etnobotaniki, ki se je kot znanost razvila šele sredi 19. stoletja) in razširjanju znanja o zdravilnih rastlinah skozi stoletja je nedvomno postavil vojaški zdravnik (grškega rodu) v rimski vojski Pedanios Dioscorides, ki je med leti 50–70 n. št. napisal obsežno delo *De Materia Medica*. To delo opisuje 600 vrst zdravilnih rastlin, 100 od katerih še ni opisal Teophrastus

(Schmidt, 2017). V srednjem veku so *De Materia Medica* pogosto kopirali in prevedli v arabščino in latinščino.

Grški zdravnik Claudius Galen (129–199) je za kasnejši razvoj etnobotanike zapustil prav tako pomembno delo (*De Alimentorum Facultatibus – On the Properties of Foodstuffs*), v katerem je predstavil široko paletu rastlin za prehrano in zdravljenje za vse razrede prebivalstva (Schmidt, 2017).

V srednjem veku na področju evropske botanike ni bilo posebnega napredka zaradi uničenja rokopisov med vojnami in propada rimskega cesarstva. Hkrati s širjenjem islama se je tedaj začela razvijati in širiti islamska botanika, saj so učenjaki na območjih islamskega imperija nabirali uporabne rastline, jih preučevali in opisovali anatomijo, razmnoževanje, rastišča, bolezni in pridelovanje (Tumer et al., 2017). Za ustanovitelja arabske botanike velja Al-Dinawari (828–896) zaradi publikacije "Book of Plants", v kateri obravnava abecedni seznam rastlin (predvsem z Arabskega polotoka), njihov opis in uporabo (Schmidt, 2017). V 9. stoletju sta se v Bagdadu (prestolnici Abasidov) z znanstvenimi in sistematičnimi študijami zdravil in prehrane začela ukvarjati zdravnik Yuhanna Masawayh (777–857) in njegov študent Hunayn Ibn Ishaq (809–874), ki sta s svojim delom podala temelje sodobni terapiji z rastlinami (Hamarneh, 1970). V obdobju omajadskega kalifata (936–1031) zasledimo močan razvoj in razcvet zdravilne znanosti tudi na območju Iberskega polotoka. Ibn Abd Rabbih je leta 940 napisal prvo poznano farmakopejo, okoli leta 980 pa je Sulayman Ibn Juljul opisal vzorce rastlin, ki so jih zdravniki vzhodnega kalifata že dalj časa uporabljali v zdravljenju, niso pa omenjene v Dioskoridovih delih. Konec 10. stoletja je Abu al-Qasim Khalaf al-Zahrdwi (latinsko Abulcasis) dokončal medicinsko enciklopedijo al-Tasrif, v kateri je več poglavij posvetil prehrani in zdravljenju z zdravili ter pripravi zdravil na osnovi rastlin, živali in mineralov. Izjemen, v Španiji rojen islamski zeliščar srednjega veka je bil tudi Ibn al-Baytar (1197/1248), ki je opisal več kot 1400 zdravil na osnovi rastlin.

Od leta 1400 dalje so se britanski, nizozemski, španski in portugalski raziskovalci odpravljali na globalne ekspedicije v sosednje regije skupaj z botaniki ali naravoslovci, da bi spoznali nove rastline z različno uporabno vrednostjo (za zdravila, parfume, barvila, pridelke, vlakna in gradbene materiale) in od staroselcev prevzemali informacije o uporabi rastlin (Tumer et al., 2017).

Etnobotaničnih študij, osnovanih na kompleksnem metodološkem pristopu, ki izhaja iz socialnih, kulturnih ter naravoslovnih znanosti, jasnih ciljih in dokumentaciji, ne zasledimo do sredine 19. stoletja (Pardo de Santayana et al., 2015; Pieroni & Privitera, 2014; Schmidt, 2017; Phillips, 1996). Izraz etnobotanika je leta 1896 oblikoval ameriški botanik John Harshberger, ki je to besedo povezal s preučevanjem uporabe rastlin pri staroselcih (cit. po Pieroni & Privitera, 2014). Tedaj so se etnobotanične študije osredotočale na raziskave rastlin, floristične popise v naravnem okolju in beleženje tradicionalne uporabe rastlin. Eno prvih tovrstnih medicinsko-etnobotaničnih raziskav na območju Estonije je izvedel nemški podeželski zdravnik Wilhelm Ludwig von Luce (1756–1842) (Pardo de Santayana et al., 2015). Leopold Glück (1856–1907) je raziskoval zdravilne rastline na območju Bosne in Hercegovine in v svojem delu zbral zdravila na osnovi 108 rastlinskih taksonov. Giuseppe Ferrara (1845–1907) je v svojih raziskavah opisal tradicionalno uporabo rastlin v Piemontu, pomembno pa je tudi delo Giuseppeja Pitriè (1843–1916), ki je v svojem delu *Medicina Popolare Siciliana* (1896) opisal številna priljubljena tradicionalna zdravila, ki jih še vedno uporabljajo na nekaterih območjih Sicilije.

Od začetka 20. stoletja dalje so se na področju etnobotanike razvijali novi interdisciplinarni pogledi, kot so:

- iskanje z dokazi podprte učinkovitosti tradicionalno uporabljanih zdravilnih rastlin,
- raziskovanje hranilne vrednosti rastlin, ki so jih v avtohtonih okoljih uporabljali kot t. i. divjo hrano, zlasti v času pomanjkanja/revščine,
- ohranjanje samoniklih populacij rastlin, hkrati z njihovimi habitati, ohranjanje tradicionalnega znanja o rastlinah lokalnega (avtohtonega) prebivalstva ter
- ozaveščanje o etiki komercializacije rastlinskih naravnih virov.

Na območju Evrope je bilo v obdobju med 1992 in 2014 opravljenih 182 izvirnih etnobotaničnih terenskih študij, med katerimi glede na število objavljenih prispevkov prevladujejo Italija, Španija, Turčija ter jugovzhodna Evropa (Pardo de Santayana et al., 2015).

Pieroni (2014), ki je v obdobju zadnjih 30 let eden izmed vodilnih raziskovalcev na področju etnobotaničnih študij v Evropi, ocenjuje nastajajoče trende raziskav, in sicer v smeri "klasične etnobotanike" oziroma "urbane etnobotanike". Rezultati raziskav klasične etnobotanike, ki se osredotočajo na uporabo samoniklih rastlin v izoliranih in podeželskih skupnostih, bodo vse pomembnejši na področjih ohranjanja okolja, kulturne dediščine in farmacevtsko-medicinskih znanosti. Rezultati raziskav urbane etnobotanike, ki se osredotočajo na uporabo zdravilnih rastlin med migrantskimi skupnostmi, pa bodo v prihodnje ključni pri oblikovanju kulturno občutljivih pristopov pri zagotavljanju zdravstvenega varstva migrantskih skupin v Evropi.

Pomen etnobotanike v odkrivanju zdravil

Raziskave odkrivanja novih zdravil na osnovi etnobotaničnih informacij so se v preteklosti izkazale uspešnejše od naključnega testiranja bioaktivnih spojin iz rastlin, kar kaže na pomembno vlogo etnobotanike pri razvoju prvih sintetskih zdravil. Tako so na podlagi odkrite strukture morfina, ki je bil leta 1803 izoliran iz opija uspavalnega maka (*Papaver somniferum* L.), razvili polsintetske morfinanske analgetike (Baričević, 1996b). Na podlagi kinina, ki je bil leta 1820 izoliran iz skorje kininovca (*Cinchona officinalis* L.), so v preteklosti razvili mnoge kemoterapevtike. Razvoj lokalnih anestetikov je temeljil na razkritju strukture in učinkovitosti izoliranega kokaina (iz listov koke – *Erythroxylum coca* Lam.) leta 1860. Sintetske parasimpatomimetike (holinergike), uporabne v terapiji glaukoma, atonije črevesja ali mehurja oziroma pri nevroloških motnjah (*Myasthenia gravis*), so razvili na podlagi poznane strukture fizostigmina (izoliran leta 1860 iz kalabarskega fižola – *Physostigma venenosum* Balf.) in pilokarpina (izoliran leta 1875 iz pilokarpa – *Pilocarpus jaborandi* Holmes). Eno danes najbolj iskanih zdravil proti bolečinam in povišani telesni temperaturi, acetilsalicilna kislina, je bilo sintetizirano na podlagi salicina, ki ga je iz vrbove skorje (*Salix alba* L.) izoliral nemški kemik Johann Buchner (Tumer et al., 2017). Tudi antitusik kodein (iz uspavalnega maka – *Papaver somniferum* L.), zdravilo za zdravljenje

Sl. 1. Šmarnica (*Convallaria majalis* L.) (foto: I. Paušič)

Đurđica (*Convallaria majalis* L.) (foto: I. Paušič)

protina – kolhicin (iz jesenskega podleska – *Colchicum autumnale* L.), kardiotonično aktivna digoksin in digitoksin (iz škrlatnega naprsteca – *Digitalis purpurea* L.) ter scilarin A (iz morske čebulice – *Urginea maritima* (L.) Baker), protirakavo aktivna vinblastin ter vinkristin (iz madagaskarskega zimzelena – *Catharanthus roseus* (L.) G. Don) ter paklitaksel (iz vrst tise – *Taxus* spp.) sodijo med najbolj znana klasična zdravila, razvita na etnobotaničnih smernicah (Garnatje et al., 2017, Pandey & Tripathi, 2017). Ocenjuje se, da 25 % zdravil v uradni medicini vsebuje učinkovine, pridobljene iz višjih rastlin (Pandey & Tripathi, 2017).

Tudi v prihodnosti bo odkrivanje učinkovin za razvoj novih zdravil na podlagi naravnih spojin še vedno aktualno, še posebej na področju zdravljenja rakavih obolenj in antiinfektivnih zdravil. V obdobju približno 74 let (od leta 1940 do konca 2014) je bilo na področju zdravil za zdravljenje rakavih obolenj (registriranih pri FDA) 49 % naravnih oziroma iz le-teh pridobljenih učinkovin (Newman & Cragg, 2016). Mnoge klinične študije z naravnimi izvlečki, eteričnimi olji ali izoliranimi spojinami so pokazale učinkovitost pri zdravljenju infekcij gastrointestinalnega trakta (izvleček golostebelnega sladkega korena – *Glycyrrhiza glabra* L., mastika – *Pistacia lentiscus* L., berberin, izoliran iz navadnega češmina – *Berberis vulgaris* L.), infekcij ustno-žrelne votline (izvlečki mire – *Commiphora myrrha* Engler, škrlatnega ameriškega slamnika – *Echinacea purpurea* Moench, ratanije – *Krameria triandra* Ruiz & Pav., prave kamilice – *Chamomilla recutita* Rauschert, eterična olja njivske

mete – *Mentha arvensis* L., poprove mete – *Mentha x piperita* L., žajblja – *Salvia officinalis* L., evkaliptol, mentol, metilsalicilat, timol), infekcij kože (eterično olje čajevca – *Melaleuca alternifolia* Cheel) ali infekcij dihal (izvlečki bršljana – *Hedera helix* L., timijana – *Thymus vulgaris* L., pomladanskega jegliča – *Primula veris* L., cineol) (Kokoska in sod., 2019; Landau in sod., 2014).

Pomen etnobotanike v ohranjanju biotske raznovrstnosti

V preteklosti je bilo na globalni ravni posvečeno sorazmerno malo pozornosti ohranjanju rastlinskih vrst, ki se uporabljajo kot zdravilne ali aromatične, čeprav imajo pomembno mesto v lokalni in nacionalni rabi. Pogosto so take rastlinske vrste označevali kot zanemarjene (neglected) ali minorne (minor crops) v pogledu znanosti in razvoja, čeprav so se uporabljale v okoljih, na katera so bile dobro prilagojene (Hammer et al., 2001). Na seznamu 350 rastlinskih samoniklih vrst evropskega izvora, za katere je evidentirano pomanjkanje skrbi za njihovo ohranitev, največje število (138 vrst) pripada skupini rastlin, ki se jih uporablja kot zdravilne in aromatične (Hammer & Spahillari, 2000).

Sodobne etnobotanične študije se usmerjajo predvsem k preučevanju vloge rastlin v naravnem okolju kot tudi pomenu rastlin, ki jih imajo rastline za avtohtono prebivalstvo, za družbo in okolje v širšem pomenu.

Na mnogih območjih v svetu so samonikle vrste in njihova naravna rastišča (habitati) ogroženi zaradi infrastrukturnih posegov v okolje, naravnih nesreč (požari, suša, erozija, salinacija, poplave), prekomernega nabiranja, širjenja škodljivcev, bolezni ali invazivnih vrst ali globalnega segrevanja, ki vsi neposredno vplivajo na rastlinske ekosisteme (Hamilton, 2008; Zlobin, 2012; Baričević, 2015; Schmidt, 2017).

Kostanjev rak (*Cryphonectria parasitica* (Murrill) M.E. Barr), za katerega so ugotovili, da napada tudi evropsko vrsto kostanja (*Castanea sativa* Mill.), je na območju ZDA uničil 3 milijarde dreves ameriškega kostanja (*Castanea dentata* Borkh.) v naravi in tako kritično ogrozil genetsko diverzitetu kostanja v svetu (Schmidt, 2017). V Sloveniji so zasledili pojav glive, ki povzroči obsežno sušenje pravega kostanja (*Castanea sativa* Mill.), še posebej po klimatskih anomalijah (hude zime, toče) okoli leta 1950 na meji z Italijo, kostanjev rak pa se je razširil po vsej Sloveniji leta 1956 (Jurc, 1997).

Čeprav so globalno v večini držav objavljeni Rdeči seznammi ogroženih taksonov, pogosto ni jasno, katere vrste so dejansko ogrožene. Po ocenah Heywooda (2011) je vsaj približno 15.000 vrst ogroženih. Etnobotanične študije v naravnih okoljih bi bile zato koristne pri odkrivanju in dokumentiranju ranljivih taksonov in z njimi povezanega avtohtonega znanja (Pandey & Tripathi, 2017).

Že davno so Smernice IUCN, WHO in WWF za ohranjanje zdravilnih rastlin (1993) podale možnost vključevanja etnobotaničnih raziskav kot metodološkega pristopa in orodja pri oblikovanju in izvajanju nacionalnih strategij za ohranjanje rastlinskih genskih virov bodisi *in situ* ali *ex situ* (Baričević, 2015). V okviru etnobotaničnih vrtov kot enega od načinov *ex situ* ohranjanja biodiverzitete bi lahko hkrati spodbujali in promovirali lokalno etnofarmakološko znanje (Whitney et al., 2018). V kontekstu ohranjanja ter trajnostne in pravične rabe rastlinskih genskih virov bi

etnobotanični pristopi lahko prispevali k znanstveni podlagi za odločitve o načinu upravljanja teh virov, seveda ob ustreznem priznavanju pravice do intelektualne lastnine, v skladu s Konvencijo o biološki raznovrstnosti (Ghorbani et al., 2006).

Razmere v Sloveniji in pomen etnobotaničnih raziskav

Tako kot v večini drugih držav Evrope je bilo tudi v Sloveniji nabiranje zdravilnih rastlin tradicionalno. O tem pričajo literaturni viri (Kmetijske in rokodelske novice, 6. 8. 1845; Künzle, 1914; Slovenski gospodar, 10. 7. 1919; Kotnik, 1942; Pus, 1950; Drelse, 1954; Mlakar, 2015). Zgodovinski pregled etnobotanične literature daje informacijo o načinih nabiranja, sušenja in priprave ter uporabe zdravilnih zelišč.

Znanje, kako zelišča nabirati, se je prenašalo iz generacije v generacijo. Vedeli so, kako zdravilne rastline nabirati in shranjevati, npr. da morajo cvetove nabirati v suhem vremenu, in sicer tik preden so se odprli ali pa takoj za tem (Kmetovalec, 15. 12. 1934; Pus, 1950). Nabiranje cvetov, ki so že pobledeli, porjaveli ali jim odpadajo venčni listi, ni priporočljivo. Zavedali so se, da morajo nekaj cvetov pustiti tudi za razplod rastline; namreč če bi pobrali vse cvetove, naslednje leto nabiranje ne bi bilo mogoče, saj ne bi bilo mladih rastlin. Liste naj bi nabirali, ko so najlepše razviti. Nabiranje porumenelih, rjastih in objedenih listov ni priporočljivo. Leta 1950 se že najdejo zapisi o nasvetih, naj starejši spodbujajo mladino k nabiranju zdravilnih zelišč, saj je bil takrat to pomemben del izvoza države (Pus, 1950). Poleg materialne koristi državi so s tem stremeli tudi k vzgajanju mladine k delu za skupno družbeno korist.

V slovenskem časopisju na začetku 20. stoletja zasledimo apel kmečkemu prebivalstvu (predvsem starejšim ljudem in otrokom, ki niso bili zmožni težkih opravil na polju), da se v večji meri kot doslej posvetijo nabiranju zdravilnih rastlin, ki so, v primeru da so pravilno posušene, cenjena dobrina v lekarnah, saj tujih/uvoženih zdravil primanjkuje (Slovenski gospodar, 10. 7. 1919; Kmetovalec, 15. 12. 1934). Priporočeno je bilo, da je potrebno sušiti v senci, nabirati pa le v sončnih dneh (ne v rosi!). Zlasti so priporočali nabiranje naslednjih rastlin. Listi: šmarnic (*Convallaria majalis* L.) (sl. 1), lapuha (*Tussilago farfara* L.), pljučnika (*Pulmonaria officinalis* L.), slezenovca (*Malva* spp.), sleza (ajbiša, *Althaea officinalis* L.), volčje češnje (*Atropa belladonna* L.), breze (*Betula* spp.), volovskega jezika (*Anchusa officinalis* L.), trpotca (*Plantago* spp.). Cvetovi: brdnje (arnike, *Arnica montana* L.), kamilice (*Chamomilla recutita* Rauschert), plavice (*Centaurea cyanus* L.), poljskega maka (*Papaver rhoeas* L.), bezga (*Sambucus* spp.), lipe (*T. platyphyllos* Scop.), lučnika (papeževa sveča, *Verbascum* spp.). Nadzemni del rastline: rman (*Achillea millefolium* agg.), njivska preslica (*Equisetum arvense* L.), zlati grmiček (tavžentroža, *Centaureum erythraea* Rafn), bela mrtva kopriva (*Lamium album* L.), pelin (*Artemisia absinthium* L.) (cvetoč), sv. Janeza roža (šentjanževka, *Hypericum perforatum* L.), poljska materina dušica (*Thymus serpyllum* L.). Korenine: volčje češnje (*Atropa belladonna* L.), regrata (*Taraxacum officinale* agg.), milnice (*Saponaria officinalis* L.), svišča (encijan, *Gentiana lutea* L.), trnjevega gladeža (*Ononis spinosa* L.), srčne moči (tormentila, *Potentilla erecta* (L.) Raeusch), teloha (*Helleborus niger* L.). Plodove: bezgove (*Sambucus nigra* L.) in brinjeve (*Juniperus communis* L.) jagode, janež (*Pimpinella anisum* L.), kumina (*Carum*

carvi L.), borovnice (*Vaccinium myrtillus* L.), želod (*Quercus* spp.), gomolje kukavic (*Orchis* spp.), planinski mah (*Cetraria islandica* Ach.), trosi navadnega lisičjaka (*Lycopodium* spp.). Izpostavljeni so bili rženi rožički (*Claviceps purpurea* Tul.), ki jih običajno na kmetih zavržejo, njihova cena pa je bila tako visoka, da se je nabiranje izplačalo. Vse nadaljnje podatke nabiralcem je po možnosti dajal odbor službujočih farmacevtov – lekarnarjev v Ljubljani (Slovenski gospodar, 10. 7. 1919). Iz literaturnega pregleda je razvidno, da so v preteklosti za samozdravljenje uporabljali večinoma slovenske rastline, ki so tudi v današnjem času prisotne v fitoterapiji, pa tudi take, ki so v današnjem samozdravljenju manj pogoste: češminovo (*Berberis vulgaris* L.) lubje, cvetovi in korenine trobentic (*Primula vulgaris* Hudson), cvetovi in korenine vijolic (*Viola* spp.), cvetovi lapuha (*Tussilago farfara* L.) tik pred razcvetom, cvetovi in listi jetrnika (*Hepatica nobilis* Mill.), zel pljučnika (*Pulmonaria officinalis* L.) (Pus, 1950).

Zdravljenje z zdravilnimi rastlinami v Sloveniji seže daleč v preteklost, saj je bilo od marsikatere vasi tudi dve ali tri ure hoje do najbližjega zdravnika, sploh v zimskih razmerah, in lahko se je zgodilo, da so do zdravniške pomoči prišli prepozno. Zato so si ljudje pogosto pomagali sami in večinoma, glede na ustno izročilo, v te namene uporabljali različna zelišča. Poimenovanje rastlin je bilo in bo tudi v nadaljnjih raziskavah ključnega pomena za uporabo rastlin in za prenos znanja o zdravilnih rastlinah med ljudmi (Kotnik, 1942; Jogan, 2019; Ramšak, 2019).

Okrog 100 ljudskih imen za zelišča, grme in drevesa je navedel že Valvasor v knjigi Slava vojvodine Kranjske (1689) (Mlakar, 2015). Glede na navedbo, da je imel Janez Vajkard Valvasor v svoji knjižnici na Bogenšperku nemško (1590) in latinsko (1674) izdajo del Pietra Andrea Matthiolija (cit. po Kiauta, 2018), je Valvasor verjetno gradivo črpal iz del P. A. Matthiolija. Le-ta je bil italijanski zdravnik in naravoslovec, ki je v letih 1541–1555 služboval kot deželni zdravnik v Gorici in napisal Komentar k Dioskoridovemu delu *De Materia Medica*. V tistem obdobju je veliko potoval po tedanjem slovenskem ozemlju in Istri ter je v svoje komentarje vključil številne slovenske alpske in kraške rastline in tudi živalske vrste (Kiauta, 2018). Zato velja Matthioli verjetno za prvega avtorja, ki je opisal slovensko floro, čeprav nekateri štejejo za prvega botanika, ki je popisal kranjsko floro, G. A. Scopolija (1723–1788) (Mlakar, 2015). Scopoli se je pri zbiranju narodnih imen rastlin zgledoval po švedskem botaniku, zdravniku in zoologu Karlu Linneju, ki je v 18. stoletju opozarjal evropske botanike, naj opisanim rastlinam dodajo tudi ljudska imena. Leta 1836 je Henrik Freyer (1802–1866), ki je bil kustos Kranjskega deželnega muzeja v Ljubljani, s pomočjo skupine zbiralcev v prilogi časopisa Laibacher Zeitung izdal Seznam slovenskih rastlinskih imen. Priloga je vsebovala spisek, v katerem je bilo 2021 slovenskih rastlinskih imen.

Davorin Hribar (1888) je s svojim člankom želel po domovini razširiti zbirko domačih zdravil, pripravljenih na osnovi jabolk (*Malus domestica* Borkh.), brina (*Juniperus communis* L.), repja ali repinca (*Arctium lappa* L.), kamilice (*Chamomilla recutita* Rauschert), koprive (*Urtica* spp.), s katero bi si lahko ljudje pomagali pri zdravljenju različnih bolezni.

Künzle (1914) navaja učinke in tudi način priprave pripravkov številnih zdravilnih rastlin za ljudi in živino. Spodaj je omenjenih le nekaj od teh:

- arnika (*Arnica montana* L.) – za rane, ker ustavi krvavenje, prepreči gnojenje in pospeši celjenje; učinkovita je pri izvinih in posledično zatečenih udih;
- navadna sretena (*Geum urbanum* L.) – pozdravi oči, ustavi glavobol, drisko,

zobobol in nahod, okrepi srce in stori človeka veselega;

- brin (*Juniperus communis* L.) in še učinkovitejši sibirski/pritlikavi brin (*Juniperus alpina* S.F. Gray) – pri oslabelosti in v primeru dalj časa trajajoče nepokretnosti (sl. 2);
- čemaž (*Allium ursinum* L.) – razstrupljanje telesa, uporabljali naj bi ga bolelni ljudje, ki imajo težave s trganjem, ob neješčnosti;
- navadna plahtica (*Alchemilla vulgaris* L.) in njena še učinkovitejša sorodnica, velebitska plahtica (*Alchemilla velebitica* Borbás) – pri glavobolu, vnetju oči, zobobolu ali nahodu je priporočljivo pitje nesladkanega čaja in z mlačnim čajem izpiranje oči, ust, grla in nosu. Čaj priporočajo tudi porodnicam 10 dni po porodu pa tudi v primeru težav s kilo, težavami/vnetji v področju trebušne votline, pri mrzlici in škodljivih tokovih);
- sladki janež (*Pimpinella anisum* L.), kumina (*Carum carvi* L.), veliki bedrevec (*Pimpinella major* (L.) Huds.) – pri napihnjenosti in napenjanju;
- jaščarica (*Peucedanum ostruthium* (L.) Koch) – zel, seme in korenina jaščarice naj bi se uporabljala pri zastrupitvah, pasji steklini in pljučnih obolenjih;
- kosmatica (*Hieracium pilosella* L.) – naj bi se uporabljala pri vodenici, zastajanju vode v telesu, splošni oslabelosti;
- pravi pelin (*Artemisia absinthium* L.) – uporabljali naj bi ga pri želodčnih težavah, slabi prebavi, ob pomanjkanju apetita, bledici, zlatenici in kot antihelmintik.

Tako kot pri tradicionalnem samozdravljenju ljudi so v preteklosti tudi v veterinarski medicini uporabljali naravne pripravke. Mestni uradni veterinar v Mariboru navaja, da je v primeru slinavke pri živini (krave, svinje, ovce, koze) potrebno zunanje čiščenje parkljev z uporabo prevretkov bukovega (*Fagus sylvatica* L.) in javorjevega (*Acer* spp.) lesa in izpiranje gobca s prevretkom svežih orehovitih (*Juglans regia* L.) listov, suhe hrastove (*Quercus* spp.) skorje, kamiličnega (*Chamomilla recutita* Rauschert) čaja in žajblja (*Salvia officinalis* L.) (Hinterlechner, 1919).

V tedanjem časopisju Podliščekov (1861) omenja domače pogovore o zdravilih in navede med drugim: "Gospod kaplan pripisuje suhim češpljam (*Prunus domestica* L.) prav posebno zdravilno moč, saj je zaradi njih ozdravel moški, ki je bolehal na zlati žili (kervavnici). Niso mu pomagale nobene toplice. Po naključju je pojedel suhe češplje in takoj opazil, da mu gre na bolje. Priporočajo vsem bolnikom z istimi težavami, da zjutraj pojejo 3 do 5 kuhanih suhih češpelj." (cit. po Podliščekov, 1861). Opisana je uporaba pušpana proti mrzlici. Mlade, mehke, svetle vejice se nabere, posuši v senci in zdrobi v prah ter zaužije ob mrzlici.

Zdravilne rastline naj bi imele posebno moč na kresni večer (23. junij) in v času med velikim šmarnom (15. avgust) in malim šmarnom (8. september). Okoli leta 1940 se je ponekod še ohranil običaj blagoslavljanja zdravilnih rastlin, in sicer na kresni večer (okoli 23. junija) (Kotnik, 1942). Dekleta so v cerkve v košarah prinašala cvetje in zeli, saj so bili ljudje prepričani (tako kot pri indoevropskih narodih), da so rastline, nabrane v tem času, po učinku močnejše, kar so z blagoslovom še dodatno okrepili, nato pa so jih posušili za zimo. Najbolj pogosto so na ta praznik nabirali in blagoslavljali rman (škorecelj) (*Achillea millefolium* L.), lapuh (*Tussilago farfara* L.), kamilice (*Chamomilla recutita* Rauschert), materino dušico (*Thymus*

Sl. 3. Črni bezeg (*Sambucus nigra*) (foto: I. Paušič)

Crna bazga (*Sambucus nigra*) (foto: I. Paušič)

spp.), rožmarin (*Rosmarinus officinalis* L.), vinsko rutico (*Ruta graveolens* L.), navadno plahtico (*Alchemilla vulgaris* L.), predvsem pa šentjanževko (*Hypericum perforatum* L.). Staro ustno izročilo pravi, da se morajo poljske rože nabirati na mejah med njivami.

Kot poroča Kotnik (1942), ljudska izročila pravijo, da so "medgospojnične zeli", nabrane med veliko in malo gospojnico (velikim in malim šmarnom) in posušene za zimo, najboljše, če so blagoslovljene v tem času. Med najpogostejše sodijo: jagodičevje (listi gozdnih jagod), arnika (*Arnica montana* L.), zel šentjanževke (*Hypericum perforatum* L.), rožmarin (*Rosmarinus officinalis* L.), slez (*Althaea officinalis* L.), svišč (*Gentiana lutea* L.), pravi kolmež (*Acorus calamus* L.), pravi pelin (*Artemisia absinthium* L.), borovnice (*Vaccinium myrtillus* L.), kamilice (*Chamomilla recutita* Rauschert), meta (*Mentha* spp.), navadni luštrek (*Levisticum officinale* Koch), navadna melisa (*Melissa officinalis* L.), navadni brin (*Juniperus communis* L.), dobra misel (*Origanum vulgare* L.), bezgovo listje (*Sambuci folium*), lapuh (*Tussilago farfara* L.), zdravilni jetičnik (*Veronica officinalis* L.), tavžentroža (*Centaurium erythraea* Rafn), žajbelj (*Salvia officinalis* L.).

Na območju Škofje Loke so zelišča (žajbelj – *Salvia officinalis* L., šentjanževka – *Hypericum perforatum* L., griženjak – tavžentroža – *Centaurium erythraea* Rafn) začeli nabirati takoj, ko so bile za to primerne in vse dokler so rasla. Nato so jih duhovniki blagoslovili in delili ljudstvu. Ta običaj so prinesli iz Italije redovniki kapucini, ki jih je v slovenske kraje v začetku 17. stoletja uvedel ustanovitelj Slovenske kapucinske province, sv. Lavrencij Brindiški. Ko je duhovnik blagoslovljal zelišča, jih je moral dvakrat imenoma navesti. Na žalost pa imena zdravilnih

rastlin v rokopisih blagoslova niso bila pripisana in verniki niso bili prepričani, za katero rastlino gre. V pomoč je skromno poročilo iz šentviške župnije, ki pravi, da verniki prinašajo blagoslavljat: Janževo rožo (šentjanževko – *Hypericum perforatum* L.), škorecelj (rman – *Achillea millefolium* agg.), beli skles (slez – *Althaea officinalis* L.), lapuh (lapuh – *Tussilago farfara* L.), kamilice (*Chamomilla recutita* Rauschert), dušico (materino dušico – *Thymus serpyllum* L.), rožmarin (*Rosmarinus officinalis* L.), vinsko rutico (*Ruta graveolens* L.) in Marijine lase/plašček (plahtica – *Alchemilla vulgaris* L.).

V dobrepoljski dolini so uporabljali zelišča, kot so bezgovo (*Sambucus nigra* L.) cvetje (za prsne bolezni, želodec in na splošno za vse bolezni), lipovo (*Tilia platyphyllos* Scop.) cvetje (čaj za želodec, kašelj in prsne bolezni), tavžentroža (*Centaurium erythraea* Rafn) (za slabokrvne), arnika (*Arnica montana* L.) (zdravilo za rane), žajbelj (*Salvia officinalis* L.) (proti prisadu), kumina (*Carum carvi* L.) (trebušne bolezni), kamilice (*Chamomilla recutita* Rauschert) (ženske bolezni in za porodnice), lapuh (*Tussilago farfara* L.) (očesne in notranje bolezni), borovnice (*Vaccinium myrtillus* L.) (proti driski), janež (*Pimpinella anisum* L.) (prsne bolezni), pljučnik (pljučne bolezni), goba na bezgu (*Sambucus nigra* L.) (očesne bolezni), sveže bezgovo (*Sambucus nigra* L.) listje (glavobol), žganje (trebušne bolezni), ajbiš (*Althaea officinalis* L.) in pelin (*Artemisia absinthium* L.). Uporabljali so obliže, npr. obliž iz lanenega (*Linum usitatissimum* L.) semena ali iz kisle smetane in ržene moke v primeru ognjokov v podkožju. Rane so celili z arniko (*Arnica montana* L.), starim salom in trpotcem (*Plantago* spp.). Uporabljali so obliž iz čebulnih (*Allium cepa* L.) listov (Mrkun, 1937–1939).

Jože Zadravec (2000) v svojem članku opisuje, kako se je ljudsko zdravilstvo ohranjalo skozi generacije. Tesno je bilo povezano z magijo in drugimi verovanji, a kljub temu je bilo vselej izvirno. V Prekmurju so omenjeno znanje širili vrači oz. zdravilci, prva zdravila pa so pričele nabirati ženske. Kasneje so vlogo nabiranja zelišč oz. zdravilnih rastlin prevzeli ljudje, ki so se s tem poklicno ukvarjali, ali pa redovniki, ki so živeli po samostanih. Prekmurje je znano po bogatem tradicionalnem zdravilstvu. Zdravstveno kulturo so začeli širiti redovniki, ki so prebivali v Murski Soboti, pri Gradu in v Selu. Najstarejši od viteških redov je bil red ivanovcev, imenovan tudi križniki ali hospitaliti, ki je skrbel za nego bolnikov, ustanavljali so tudi bolnišnice. V Prekmurju so delovali tudi templjarji, ki so na svojih postojankah gojili zdravilne rastline, zdravili domačine, širili zdravstveno kulturo med ljudmi in vnašali v prekmursko ljudsko zdravilstvo nova znanja. Znanja niso zapisovali, temveč se je dedovalo iz roda v rod. Omenjena medicina je po prepričanju Zadravca stara več tisoč let. Ohranila se je predvsem zaradi pomanjkanja, saj si ljudje niso mogli privoščiti zdravnika, pomagali so si torej sami. Ljudski zdravniki za svoje delo niso zahtevali plačila, od bolnikov so dobivali darove. Prekmursko ljudsko zdravilstvo uporablja več kot 500 rastlin. Uporablja jih za zunanje in notranje zdravljenje. Od zdravilnih rastlin so ljudje največ uporabljali kamilice (*Chamomilla recutita* Rauschert), bezeg (*Sambucus nigra* L.), tavžentrožo (*Centaurium erythraea* Rafn), rdečo peso (*Beta vulgaris* L.), netresk (*Sempervivum tectorum* L.), šentjanževko (*Hypericum perforatum* L.), pelin (*Artemisia absinthium* L.), trpotec (*Plantago* spp.), ajbiš (*Althaea officinalis* L.), rman (*Achillea millefolium* agg.), lipo (*Tilia platyphyllos* Scop.), koprivo (*Urtica dioica* L.) in divji šipek (*Rosa* spp.).

Že v davnini so ljudje razen zdravilnih učinkov poznali tudi strupeno in škodljivo delovanje rastlin; pri nekaterih tudi njihovo omamno moč. Znana je bila strupena

čemerika (bela čemerika – *Veratrum album* L.), iz katere so predniki izdelovali strup in z njim mazali lesene puščice, ki so jih uporabljali v boju. Beseda čemerika je staroslovanskega izvora, iz nje pa izhaja beseda čemér, ki pomeni v prekmurski govoricu strup. Naši predniki so poznali tudi kačji strup, s katerim so mazali bojne puščice (Zadravec, 2000).

V ljudskem zdravilstvu na Slovenskem, ki je ohranjeno v izročilu 19. in 20. stoletja, so za preprečevanje, lajšanje ali zdravljenje bolezni uporabljali okoli 500 zdravilnih rastlin, jih poimenovali z okoli 6000 različnimi ljudskimi imeni, ki so večinoma domačega izvora, in jih uporabljali v več kot 3500 bolezenskih primerih, kar razkriva izredno bogastvo slovenske zeliščarske in ljudskozdravilske tradicije (Mlakar, 2015). Po pogostosti uporabe sta bila na vrhu seznama zdravilnih rastlin navadni brin (*Juniperus communis* L.), ki so ga uporabljali pri zdravljenju več kot sto različnih bolezni, in pravi pelin (*Artemisia absinthium* L.), zaželeno zdravilo pri več kot devetdesetih različnih obolenjih.

Marija Makarovič (2013) je v članku *Zdravstvena kultura ob zgledu dolenske vasi* raziskovala, na podlagi anketiranja vaščanov naselja, ki sodi v krajevno skupnost Šentvid pri Stični, vzroke smrti, zdravljenje z zelišči in obiskovanje zdravnika. V članku so obdelane nekatere teme iz zdravstvene kulture nekdanjega kmečkega in v zadnjih dveh desetletjih kmečko-delavskega naselja, ki sodi v krajevno skupnost Šentvid pri Stični. Vas je štela leta 1981, ko je bilo zbrano gradivo, približno 20 hiš, v katerih je živelo več kot 80 ljudi. Za zdravljenje nekaterih, na splošno le lažjih notranjih in zunanjih bolezni nekateri domačini še vedno uporabljajo naravna zdravila (Makarovič, 2013). Poleg zdravilnih zelišč anketiranci uporabljajo še nekatera druga naravna zdravila rastlinskega, živalskega ali mineralnega izvora. Zaradi skromnega podedovanega zdravilskega znanja si pomagajo z dostopno literaturo s področja samozdravljenja. V uporabi je 16 rastlin, ki jih še večinoma uporabljajo za zdravljenje v nadaljevanju naštetih bolezni: črni bezeg (*Sambucus nigra* L.): čaj iz cvetja za vneto grlo ali katar; borovnica (*Vaccinium myrtillus* L.): posušeni plodovi v čaju ali suhi proti driski; česen (*Allium sativum* L.): sok med hrano ali plodovi kot ogrlica proti glistam; hermelika (*Sedum maximum* Hoffm.): v žganju namočeni listi za mazanje pri revmatizmu; kamilica (*Chamomilla recutita* Rauschert): čaj iz cvetja zoper trebušne krče, prehlad, slabo prebavo in za izpiranje vnetih oči ali po kapljicah v bolno uho; kopriva (*Urtica dioica* L.): čaj za izpiranje za boljše rast las; lilija (*Lilium* spp.): v žganju namočen cvet zoper trebušne krče; lipa (*Tilia platyphyllos* L.): cvetje v čaju zoper katar in prehlad; lovor (*Laurus nobilis* L.): vdihavanje dima iz posušenih lovorovih listov, sivke (*Lavandula angustifolia* Mill) in orehove (*Juglans regia*) lupine zoper bolečine v glavi; osat (*Cirsium* spp.): sok iz svežih listov za krvaveče rane; pelin (*Artemisia absinthium* L.): čaj iz posušenih listov zoper kašelj in pomanjkanje apetita, s slanino stolčeni listi za gnojne rane, žvečenje listov zoper jetiko; tavžentroža (*Centaurium erythraea* Rafn): čaj iz cvetja zoper prehlad in nahod; ozkolistni trpotec (*Plantago lanceolata* L.): sok sveže rastline za rane; zelje (*Brassica oleracea* L.): obkladki zoper mrzlico, vročino in za opekline.

Lumpert in Kreft (2017) sta raziskovala tradicionalno uporabo rastlin na območju Krasa in Gorjancev in pri 50 anketirancih, starih med 33 in 89 let, ugotovila, da so na teh območjih za namene zdravljenja, prehranjevanja, kozmetike ali drugih namenov uporabljali 94 rastlinskih vrst. Najpogosteje so bile omenjene naslednje vrste: črni bezeg (*Sambucus nigra* L.) (sl. 3), šipek (*Rosa* spp.), žajbelj (*Salvia officinalis* L.) (sl. 4), materina dušica (*Thymus serpyllum* L.) (sl. 5), vrste

mete (*Mentha* spp.) (sl. 6), navadna melisa (*Melissa officinalis* L.), prava kamilica (*Chamomilla recutita* Rauschert – gojena), kopriva (*Urtica dioica* L.); šentjanževka (*Hypericum perforatum* L.) (sl. 7), tavžentroža (*Centaurium erythraea* Rafn), borovnica (*Vaccinium myrtillus* L.), lipa (*Tilia* spp.) (Lumpert & Kreft, 2017). Avtorja tudi opazata, da je seznam rastlin etnobotaničnih študij v Sloveniji podoben onim iz Avstrije, Srbije in Bosne in Hercegovine, saj je večina omenjenih rastlinskih vrst del evropske etnomedicinske flore.

Žgavec (2018) je v svoji raziskovalni nalogi opravila intervjuje z 19 anketiranci (starejšimi od 55 let) na območju Črnovrške planote (Idrija), da bi pridobila informacije o lokalnem načinu zdravljenja ljudi in živine v preteklosti. Na tem območju so poznali in uporabljali 58 rastlin, iz katerih so pripravljali čaje (iz zelišč, ki so jih sušili na soncu, včasih tudi na krušni peči ter shranjevali v kozarcih in drugih posodah na suhem mestu), mazila, narejena iz olja, masla ali masti, tinkture v alkoholu ali žganju, obkladke. Za čaje so pripravljali arniko (*Arnica montana* L.), astro montano (*Inula hirta* L.), baldrijan (*Valeriana officinallis* L.), bezeg (*Sambucus* spp.), borovnice (*Vaccinium myrtillus* L.), brinove (*Juniperus communis* L.) jagode, čemaž (*Allium ursinum* L.) (cvetove), črni trn (*Prunus spinosa* L.), encijanove (*Gentiana lutea* L.) korenine, hrastovo (*Quercus* spp.) lubje, liste jagodnjaka (*Fragaria vesca* L.), kumino (*Carum carvi* L.), lapuh (*Tussilago farfara* L.), marjetico (*Bellis perennis* L.), liste malinjaka (*Rubus idaeus* L.), pelin (*Artemisia absinthium* L.), ognjič (*Calendula officinalis* L.), trpotec (*Plantago* spp.), vrbovo (*Salix* spp.) lubje in drugo. Kot obkladke so uporabljali lubje in liste bezga (*Sambucus nigra* L.) in javorja (*Acer* spp.), oves (*Avena sativa* L.), kamilico (*Chamomilla recutita* Rauschert), seneni drobir, trpotec (*Plantago* spp.), zelje (*Brassica oleracea* L.) in smreko (*Picea abies* (L.) Karsten). V olju in masti so namočili arniko (*Arnica montana* L.), brinove (*Juniperus communis* L.) jagode, česen (*Allium sativa* L.), ognjič (*Calendula officinalis* L.), smreko (*Picea abies* (L.) in šentjanževko (*Hypericum perforatum* L.). Velikokrat pa so si pomagali s tinkturami, ki so jih naredili tako, da so rastlino, na primer arniko (*Arnica montana* L.) ali borovnice (*Vaccinium myrtillus* L.), česen (*Allium sativum* L.), črni koren (*Scorzonera hispanica* L.), hermeliko (*Sedum maximum* (L.) Hoffm.), encijanove (*Gentiana lutea* L.) korenine, divji kostanj (*Aesculus hippocastanum* L.) ali ognjič (*Calendula officinalis* L.), namočili v žganju.

Sklep

Etnobotanične informacije so vedno bolj pomemben del znanstvenih raziskav na področju zdravilnih rastlin v svetu pa tudi v Sloveniji. Poleg možnosti za odkritje novih učinkovin za uporabo na človeškem, veterinarskem, živilskem, kozmetičnem ali drugih področjih ponujajo tudi orodje za odkrivanje nevarnosti rastlinskih vrst. Nekatero rastline, ki so bile v preteklosti del tradicionalnega zdravljenja (kar kaže na pojav rastlinskih vrst na določenem območju, saj so prebivalci nabirali zdravilne rastline v domačem okolju), so postale redke ali celo izginile (v Sloveniji primer *Arnica montana* L. in *Centaurium erythraea* Rafn – lastna opažanja). V prihodnosti bodo etnobotanične študije koristno orodje ne le za beleženje morebitne nove ali ponovne uporabe rastlin za prehrano, medicinske ali druge namene, temveč tudi kot strokovna podlaga za odkrivanje ogroženih populacij in preprečevanje izgube biotske raznovrstnosti zdravilnih rastlin. V

Sl. 4. Žajbelj (*Salvia officinalis*) (foto: I. Paušič)

Ljekovita kadulja (*Salvia officinalis*) (foto: I. Paušič)

Sloveniji so tovrstne dejavnosti razmeroma nove, a zelo pomembne za ohranjanje rastlinskih genskih virov.

Primere ogroženih rastlinskih vrst bo treba pravočasno odkriti tudi z etnobotaničnimi raziskavami, o nevarnostih pa je treba obvestiti pristojne institucije (Javna služba za rastlinske genske vire, Javna služba nalog rastlinske genske banke – JSRGB), ki bodo morale ohraniti obstoječe ranljive ali ogrožene populacije *ex situ*.

V mnogih regijah sveta je etnobotanično znanje, pridobljeno na osnovi opazovanja učinkov rastlin, živali ali mikroorganizmov na druge organizme, pomembno skrajšalo pot do odkrivanja hrane, zdravil in drugih proizvodov, ki so pomenili za prvotne prebivalce boljšo možnost preživetja v svojem etničnem okolju. Skozi zgodovino človeštva je tradicionalno znanje o uporabi rastlin primarno prehajalo iz generacije v generacijo oralno, obstajajo pa tudi stari zapisi zdravilcev različnih kultur/civilizacij, kot je kitajska, arabska, indijska, azteška in evropska. Raziskovanje uporabe rastlin v avtohtoni skupnosti (s terenskimi raziskavami lokalnih virov s kompleksnim nizom metod, ki izhajajo iz družbenih in kulturnih ter naravoslovnih znanosti) ter kulturnih običajev v povezavi s to rabo rastlin nudi v razvitih državah številne možnosti za odkrivanje novih uporabnih

vrednosti rastlin. V prispevku so podani primeri mednarodnih in domačih etnobotaničnih raziskav, ki obetajo na področju zdravilnih in aromatičnih rastlin mnoge prednosti, kot je npr. uvajanje divje hrane v urbana okolja, turistično ponudbo regionalno/krajinsko značilnih jedi, ohranjanje biotske raznovrstnosti. Skupaj z etnofarmakološkim in fitokemijskim raziskovanjem rastlin obetajo etnobotanične študije tudi razvoj novih rastlinskih zdravil. Interakcija med avtohtonim prebivalstvom in priseljenci (tudi migranti z drugih kontinentov) je prav tako aktualni predmet raziskovanja etnobiologov/etnobotanikov v pogledu ohranjanja tradicionalnih rastlin in običajev ob prihodu v novo ekološko in kulturno okolje. Tovrstno raziskovanje je lahko v pomoč pri oblikovanju načrtovanja javnega zdravstva, namenjenega migrantskim skupinam v zahodni Evropi.

Povijesni razvoj etnobotaničkih studija ljekovitih i aromatičnih biljaka u svijetu i Sloveniji

Dea Baričević

Uvod

U povijesti čovječanstva biljke su se upotrebljavale kao izvor hrane, lijekova, kozmetike, vlakana, građevnog materijala i drugih dobara i prije pisanih izvora, a znanje se širilo usmenom predajom. Botaničko znanje pokazalo se glavnom prednošću u drevnim civilizacijama, jer je značilo veće šanse za preživljavanje (Schmidt, 2017). Tisućljećima su se razmjenjivala iskustva i znanja i formirala se profesionalna područja. Mnogi drevni znanstvenici s botaničkim znanjem objavljivali su u svojim tekstovima botaničke informacije zajedno s korisnostima biljaka čime su pridonijeli širenju etnobotaničkog znanja kroz cijelu povijest čovječanstva. Prema tim informacijama laici su mogli prepoznati biljke u prirodi ili u vrtu te ih znali upotrebljavati.

Navodno su najstariji medicinski zapisi o ljekovitim biljkama djelo kineskog liječnika i cara Shen Nong (ili Nung) Pen Ts'ao Chinga iz 2700. godine pr. Kr. (Baričević, 1996a; Schmidt, 2017). Izvorni tekst više ne postoji, ali djelo je vjerojatno kompilacija usmenih predaja, a predstavljalo je zbirku od 365 lijekova biljnog, mineralnog ili životinjskog podrijetla (Schmidt, 2017). Oko 1500. pr. Kr. napisan je egipatski Papyrus Ebers, navodno najstarija knjiga s botaničkim znanjem, zbirka

Sl. 5. Majčina dušica (*Thymus serpyllum* L.) (foto: I. Paušič)

Materina dušica (*Thymus serpyllum* L.) (foto: I. Paušič)

drevne narodne medicine koja se temelji na starijim knjigama. U papirusu se spominju mnogi lijekovi na bazi bilja primog ili medvjeda stopa (rod *Acanthus*), aloja (*Aloe vera* (L.) Burm.f.), ječam (*Hordeum vulgare* L.), grah (*Phaseolus vulgaris* L.), kim (*Carum carvi* L.), cedar (*Cedrus* spp.), ricinus (*Ricinus communis* L.), korijandar (*Coriandrum sativum* L.), smokva (*Ficus carica* L.), češnjak (*Allium sativum* L.), crveni luk (*Allium cepa* L.), obična borovica ili brin (*Juniperus communis* L.), pitomi lan (*Linum usitatissimum* L.), nar ili šipak (*Punica granatum* L.), šafran pitomi (*Crocus sativus* L.), mak (*Papaver* spp.), pšenica (*Triticum aestivum* L.) i vrba (*Salix* spp.). Ti rani zapisi o uporabi ljekovitih biljaka predstavljaju tradicionalno znanje iscjelitelja drevnih civilizacija (kineske, arapske, azijsko-indijske, meksičke (astečke) i europske) najmanje pet do dvadeset pet stoljeća prije objedinjavanja tog znanja u pismenom obliku (Cassandra, 2012; Elferink, 2008; Heinrich, 2013; Soejarto et al., 2011).

Razvoj etnobotanike tijekom povijesti

U temeljiteljem znanstvene medicine smatra se grčki liječnik Hipokrat (460. – 370. pr. Kr.), Grčki liječnik kojem se pripisuje zbirka rasprava o lijekovima koja je sadržavala detaljan opis oko 200 ljekovitih biljaka. Teophrastus (372. – 287. pr. Kr.) je bio Aristotelov učenik, a poznat je i kao "otac botanike". Nakon Aristotelove smrti Teophrastus je naslijedio njegovu knjižnicu i vrt u kojem je proučavao biljke. Objavio je dva istaknuta djela, *De historia plantarum* (10 knjiga) i *De Causis plantarum* (8 knjiga), u kojima je opisao oko 500 biljnih vrsta (Schmidt, 2017).

Temelje moderne botanike (a time i etnobotanike koja se kao znanost razvila tek sredinom 19. stoljeća) i širenju znanja o ljekovitim biljkama tijekom stoljeća nedvojbeno je postavio vojni liječnik (grčkog podrijetla) u rimskoj vojsci Pedanios Dioscorides, koji je između 50. i 70. godine napisao opsežno djelo *De Materia Medica*. To djelo opisuje 600 vrsta ljekovitih biljaka, 100 od kojih još nije opisao Teophrastus (Schmidt, 2017). U srednjem vijeku *De Materia Medica* često je kopirana i prevedena na arapski i latinski jezik.

Grčki liječnik Claudius Galen (129. – 199.) ostavio je jednako važno djelo za kasniji razvoj etnobotanike (*De Alimentorum Facultatibus – On the Properties of Foodstuffs*) u kojem je predstavio široku paletu biljaka za prehranu i liječenje za sve skupine stanovništva (Schmidt, 2017).

U srednjem vijeku nije bilo posebnog napretka u europskoj botanici zbog uništavanja rukopisa tijekom ratova i propasti Rimskog Carstva. Istodobno sa širenjem islama tada se počela razvijati i širiti islamska botanika, jer su znanstvenici na područjima islamskog imperija sakupljali korisne biljke, proučavali ih i opisivali anatomiju, reprodukciju, staništa, bolesti i uzgoj (Tumer et al., 2017). Osnivačem arapske botanike smatra se Al-Dinawari (828. – 896.) zbog publikacije "Book of Plants" u kojoj navodi abecedni popis biljaka (ponajprije s Arapskog poluotoka), njihov opis i uporabu (Schmidt, 2017). U 9. stoljeću u Bagdadu (prijestolnici Abasida) znanstvenim i sustavnim studijama lijekova i prehrane počeli su se baviti liječnici Yuhanna Masawayh (777. – 857.) i njegov učenik Hunayn Ibn Ishaq (809. – 874.), koji su svojim radom stvorili temelje modernoj terapiji biljkama (Hamarnah, 1970.). U razdoblju omejidskog kalifata (936. – 1031.) pratimo snažan

razvoj i procvat liječničke znanosti i na području Pirenejskog poluotoka. Ibn Abd Rabbih napisao je 940. godine prvu poznatu farmakopeju, a oko 980. godine Sulayman Ibn Juljul opisao je uzorke biljaka koje su liječnici istočnog kalifata već dulje upotrebljavali u liječenju, a nisu spomenute u Dioskoridovim djelima. Krajem 10. stoljeća Abu al-Qasim Khalaf al-Zahrdwi (latinski *Abulcasis*) dovršio je medicinsku enciklopediju al-Tasrif, u kojoj je više poglavlja posvetio prehrani i liječenju lijekovima te pripremi lijekova na bazi biljaka, životinja i minerala. Vrhunski islamski travar srednjeg vijeka rođen u Španjolskoj bio je i Ibn al-Baytar (1197. – 1248.), koji je opisao više od 1400 lijekova na bazi biljaka.

Od 1400. godine nadalje britanski, nizozemski, španjolski i portugalski istraživači kretali su na globalne ekspedicije u susjedne regije zajedno s botaničarima ili prirodoslovcima kako bi upoznali nove biljke različite uporabne vrijednosti (za lijekove, parfeme, bojila, proizvode, vlakna i građevinske materijale) i od starosjedilaca preuzimali informacije o uporabi biljaka (Tumer et al., 2017).

Etnobotaničke studije utemeljene na kompleksnom metodološkom pristupu koji proizlazi iz socijalnih, kulturnih i prirodoslovnih znanosti, jasnih ciljeva i dokumentacije ne nalazimo do sredine 19. stoljeća (Pardo de Santayana et al., 2015; Pieroni & Privitera, 2014; Schmidt, 2017; Phillips, 1996). Izraz etnobotanika 1896. godine osmislio je američki botaničar John Harshberger, koji je tu riječ povezao s proučavanjem uporabe biljaka u starosjedilaca (cit. prema Pieroni & Privitera, 2014). Tada su se etnobotaničke studije fokusirale na istraživanja biljaka, florističke popise u prirodnom okruženju i bilježenje tradicionalne uporabe biljaka. Jedno od prvih takvih medicinsko-etnobotaničkih istraživanja na području Estonije je proveo njemački seoski liječnik Wilhelm Ludwig von Luce (1756. – 1842.) (Pardo de Santayana et al., 2015). Leopold Glück (1856. – 1907.) istraživao je ljekovito bilje na području Bosne i Hercegovine i u svojem radu prikupio lijekove na bazi 108 biljnih taksona. Giuseppe Ferrara (1845. – 1907.) u svojim istraživanjima opisao je tradicionalnu uporabu bilja u Piemontu, a važan je i rad Giuseppea Pitre (1843. – 1916.), koji je u svojem djelu "Medicina Popolare Siciliana" (1896) opisao mnogobrojne popularne tradicionalne lijekove koji se još upotrebljavaju u nekim područjima Sicilije.

Od početka 20. stoljeća nadalje na području etnobotanike razvijali su se novi interdisciplinarni pogledi kao što su:

- traženje dokazima potkrijepljene učinkovitosti tradicionalno upotrebljavanog ljekovitog bilja;
- istraživanje prehrambene vrijednosti biljaka koje su se u autohtonim okruženjima upotrebljavale kao tzv. divlja (samonikla) hrana, posebno u razdoblju oskudice / siromaštva;
- očuvanje samoniklih populacija biljaka zajedno s njihovim staništima, očuvanje tradicionalnog znanja o biljkama lokalnog (autohtonog) stanovništva te
- osvješćivanje o etici komercijalizacije prirodnih biljnih izvora.

Na području Europe u razdoblju od 1992. do 2014. godine provedene su 182 originalne etnobotaničke terenske studije, među kojima s obzirom na broj objavljenih priloga prevladavaju Italija, Španjolska, Turska te jugoistočna Europa (Pardo de Santayana et al., 2015).

Pieroni (2014), koji je u posljednjih 30 godina jedan od vodećih istraživača na području etnobotaničkih studija u Europi, ocjenjuje trendove istraživanja u nastanku, i to u smjeru "klasične etnobotanike" odnosno "urbane etnobotanike". Rezultati istraživanja klasične etnobotanike, koji su usredotočeni na uporabu samoniklog bilja u izoliranim i ruralnim zajednicama, bit će sve važniji na područjima očuvanja okoliša, kulturne baštine i farmaceutsko-medicinskih znanosti. A rezultati istraživanja urbane etnobotanike s fokusom na uporabu ljekovitog bilja u migrantskim zajednicama ubuduće će biti ključni u oblikovanju kulturno osjetljivih pristupa osiguravanju zdravstvene zaštite migrantskih skupina u Europi.

Važnost etnobotanike u otkrivanju lijekova

Istraživanja otkrivanja novih lijekova na temelju etnobotaničkih informacija u prošlosti su se pokazala uspješnijima od slučajnog testiranja bioaktivnih spojeva iz biljaka, što upućuje na važnu ulogu etnobotanike u razvoju prvih sintetskih lijekova. Tako su na temelju otkrivene strukture morfija, koji je 1803. izoliran iz opijuma pitomi mak (*Papaver somniferum* L.), razvijeni polusintetički morfinski analgetici (Baričević, 1996b). Na bazi kinina, koji je 1820. godine izoliran iz kore kininovca (*Cinchona officinalis* L.) u prošlosti su razvijeni mnogi kemoterapeutici. Razvoj lokalnih anestetika temeljio se na otkriću strukture i učinkovitosti izoliranog kokaina (iz listova koke – *Erythroxylum coca* Lam.) 1860. godine. Sintetički parasimpatomimetici (kolinergici), koji se upotrebljavaju u terapiji glaukoma, atonije crijeva ili mjehura odnosno kod neuroloških poremećaja (*Myasthenia gravis*), razvijeni su na bazi poznate strukture fizostigmina (izoliran 1860. godine iz kalabara – *Physostigma venenosum* Balf.) i pilokarpina (izoliran 1875. godine iz biljke *Pilocarpus jaborandi* Holmes). Jedan od najtraženijih lijekova protiv bolova i povišene tjelesne temperature, acetilsalicilna kiselina, sintetiziran je na bazi salicina, koji je iz kore bijele vrbe (*Salix alba* L.) izolirao njemački kemičar Jahann Buchner (Tumer et al., 2017). I antitusik kodein (iz vrtnog maka – *Papaver somniferum* L.), lijek za liječenje gihta – kolhicin (iz jesenskog mrazovca – *Colchicum autumnale* L.), kardiotonično aktivni digoksin i digitoksin (iz crvenog naprstka – *Digitalis purpurea* L.) te scilarin A (iz morskog luka – *Urginea maritima* (L.) Baker), vinblastin te vinkristin koji djeluju protiv raka (iz madagaskarskog zimzelena – *Catharanthus roseus* (L.) G. Don) te paklitaksel (iz vrsta tise – *Taxus* spp.) pripadaju među najpoznatije klasične lijekove razvijene prema etnobotaničkim smjernicama (Garnatje et al., 2017, Pandey & Tripathi, 2017). Procjenjuje se da 25 % lijekova u službenoj medicini sadržava aktivne sastojke dobivene iz viših biljaka (Pandey & Tripathi, 2017).

U budućnosti će otkrivanje aktivnih sastojaka za razvoj novih lijekova na bazi prirodnih spojeva biti još aktualnije, posebno na području liječenja raka i antiinfektivnih lijekova. U razdoblju od oko 74 godine (od 1940. godine do kraja 2014.) na području lijekova za liječenje raka (registriranih kod FDA-a) 49 % prirodnih odnosno iz njih dobivenih aktivnih sastojaka (Newman i Cragg, 2016.). Mnoge kliničke studije s prirodnim ekstraktima, eteričnim uljima ili izoliranim spojevima pokazale su učinkovitost u liječenju infekcija gastrointestinalnog trakta (ekstrakt sladića – *Glycyrrhiza glabra* L., tršlje ili male smrdljike – *Pistacia lentiscus*

Sl. 6. Metvica (*Mentha* spp.) (foto: I. Paušič)

Meta (*Mentha* spp.) (foto: I. Paušič)

L., berberin izoliran iz obične žutike – *Berberis vulgaris* L.), infekcija usne šupljine i ždrijela (ekstrakti smirne ili mire – *Commiphora myrrha* Engler, crvene rudbekije ili ehinaceje – *Echinacea purpurea* Moench, ratanije – *Krameria triandra* Ruiz & Pav., kamilice – *Chamomilla recutita* Rauschert, eterična ulja poljske metvice – *Mentha arvensis* L., paprene metvice – *Mentha x piperita* L., ljekovite kadulje – *Salvia officinalis* L.; eukaliptol, mentol, metilsalicilat, timol), infekcija kože (eterično ulje čajevca – *Melaleuca alternifolia* Cheel) ili infekcija dišnih putova (ekstrakti bršljana – *Hedera helix* L., timijana – *Thymus vulgaris* L., proljetnog jaglaca – *Primula veris* L., cineol) (Kokoska et al., 2019, Landau et al., 2014).

Važnost etnobotanike u očuvanju biotske raznolikosti

U prošlosti se na globalnoj razini razmjerno malo pozornosti posvećivalo očuvanju biljnih vrsta koje se upotrebljavaju kao ljekovite ili aromatične iako imaju važno mjesto u lokalnoj i nacionalnoj uporabi. Takve su se biljne vrste često označivale kao zanemarene (*neglected*) ili minorne (*minor crops*) u pogledu znanosti i razvoja iako su se upotrebljavale u okruženjima na koja su bile dobro prilagođene (Hammer et al., 2001). Na popisu 350 biljnih samoniklih vrsta europskog podrijetla za koje je očit nedostatak brige za njihovo očuvanje najveći broj (138 vrsta) pripada skupini biljaka koje se upotrebljavaju kao ljekovite i aromatične (Hammer & Spahillari, 2000).

Suvremene etnobotaničke studije usmjeravaju se ponajprije na proučavanje uloge biljaka u prirodnom okolišu i važnosti koju biljke imaju za autohtono stanovništvo, za društvo i okoliš u širem značenju.

Na mnogim područjima u svijetu samonikle vrste i njihova prirodna staništa (habitati) ugroženi su zbog infrastrukturnih zahvata u okoliš, prirodnih katastrofa (požari, suša, erozija, salinacija, poplave), prekomjernog skupljanja, širenja štetnika, bolesti ili invazivnih vrsta ili globalnog zagrijavanja, što sve izravno utječe na biljne ekosustave (Hamilton, 2008; Zlobin, 2012; Baričević, 2015; Schmidt, 2017).

Patogena gljiva (*Cryphonectria parasitica* (Murrill) M.E. Barr), za koju je utvrđeno da napada i europski pitomi kesten (*Castanea sativa* Mill.) na području SAD-a uništila je tri milijarde stabala američkog pitomog kestena (*Castanea dentata* Borkh.) u prirodi i tako kritično ugrozila genetičku raznolikost kestena u svijetu (Schmidt, 2017). U Sloveniji je pojava gljive koja uzrokuje opsežno sušenje pitomog kestena, posebno nakon klimatskih anomalija (jake zime, tuče) zabilježena oko 1950. godine na granici s Italijom, a rak kore pitomog kestena proširio se po cijeloj Sloveniji 1956. godine (Jurc, 1997).

Iako su globalno u većini zemalja objavljeni Crveni popisi ugroženih taksona, često nije jasno koje su vrste stvarno ugrožene. Prema procjenama Heywooda (2011) najmanje oko 15.000 vrsta je ugroženo. Etnobotaničke studije u prirodnim okolišima stoga bi bile korisne u otkrivanju i dokumentiranju ranljivih taksona i s njima povezanog autohtonog znanja (Pandey & Tripathi, 2017).

Već su davno Smjernice IUCN-a, WHO-a i WWF-a za očuvanje ljekovitog bilja (1993.) pružile mogućnost uključivanja etnobotaničkih istraživanja kao metodološkog pristupa i alata za oblikovanje i provedbu nacionalnih strategija za očuvanje biljnih genskih izvora, bilo *in situ* ili *ex situ* (Baričević, 2015). U okviru etnobotaničkih vrtova kao jednog od načina *ex situ* očuvanja bioraznolikosti moglo bi se poticati i promovirati lokalno etnofarmakološko znanje (Whitney et al., 2018). U kontekstu očuvanja i održivog te pravednog iskorišavanja biljnih genskih izvora etnobotanički pristupi mogli bi pridonijeti znanstvenoj osnovi za odluke o načinu upravljanja tim izvorima, naravno uz odgovarajuće priznavanje prava na intelektualno vlasništvo, u skladu s Konvencijom o biološkoj raznolikosti (Ghorbani et al., 2006).

Uvjeti u Sloveniji i važnost etnobotaničkih istraživanja

Kao i u većini drugih zemalja Europe, i u Sloveniji je sakupljanje ljekovitih biljaka bilo tradicionalno. O tome govore izvori literature (Kmetijske in rokodelske novice, 6. 8. 1845; Künzle, 1914; Slovenski gospodar, 10. 7. 1919; Kotnik, 1942; Pus, 1950; Drelse, 1954; Mlakar 2015). Povijesni pregled etnobotaničke literature pruža informacije o načinima sakupljanja, sušenja i pripreme te uporabe ljekovitog bilja.

Znanje kako prikupljati bilje prenosilo se s naraštaja na naraštaj. Znalo se kako sakupljati i čuvati ljekovite biljke, npr. da cvjetove treba sakupljati za suha vremena, i to tik prije nego što se otvore ili odmah nakon toga (Kmetovalec, 15.12.1934; Pus, 1950). Sakupljanje cvjetova koji su već izbljedjeli, posmeđili ili im otpadaju listovi vjenčića ne preporučuje se. Bili su svjesni toga da nešto cvjetova treba ostaviti

i za razmnožavanje biljke, naime, kad bi pobrali sve cvjetove, sljedeće godine sakupljanje ne bi bilo moguće jer ne bi bilo mladih biljaka. Listovi bi se sakupljali kad su bili najljepše razvijeni. Sakupljanje požutjelih, hrđavih ili pojedenih listova ne preporučuje se. Godine 1950. već se mogu pronaći zapisi o savjetima da stariji potiču mlade na sakupljanje ljekovitog bilja jer je tada to bio važan dio izvozne sirovine države (Pus, 1950). Osim materijalne koristi države su time težile i odgoju mladih za posao od zajedničke društvene koristi.

U slovenskom časopisu s početka 20. stoljeća može se pronaći apel seoskom stanovništvu (ponajprije starijim ljudima i djeci, koji nisu bili sposobni za teške poslove na polju) da se u većoj mjeri nego dosad posvete sakupljanju ljekovitog bilja, koje se u slučaju da je pravilno osušeno smatralo cijenjenom robom u ljekarnama jer je inozemnih / uvezenih lijekova nedostajalo (Slovenski gospodar, 10. 7. 1919; Kmetovalec, 15. 12. 1934). Preporučivalo se bilje sušiti u sjeni, a sakupljati samo za sunčanih dana (Ne za vrijeme rose!). Posebno se preporučivalo sakupljanje listova sljedećih biljaka: đurđica (*Convallaria majalis* L.) (sl. 1), lopuh (*Tussilago farfara* L.), ljekoviti plućnjak (*Pulmonaria officinalis* L.), divlji sljez (*Malva* spp.), ljekoviti bijeli sljez (*Althaea officinalis* L.), vučja trešnja (*Atropa bella-donna* L.), breza (*Betula pendula* L.), volujski jezik (*Anchusa* spp.), trputac (*Plantago* spp.). Od cvjetova se može sakupljati: gorska moravka (*Arnica montana* L.), kamilica (*Chamomilla recutita*), modra zečina (*Centaurea cyanus* L.), poljski mak (*Papaver rhoeas* L.), crna bazga (*Sambucus nigra* L.), velelisna lipa (*Tilia platyphyllos* Scop.) i divizma (*Verbascum* spp.).

Nadzemni dijelovi biljaka koji se sakupljaju: stolisnik (*Achillea millefolium* L.), poljska preslica (*Equisetum arvense* L.), kičica (*Centaureum* spp.), bijela mrtva kopriva (*Lamium album* L.), pelin (*Artemisia* spp.), gospina trava (kantaron) (*Hypericum perforatum* L.) i obična majčina dušica (*Thymus pulegioides* L.).

Prema časopisima Slovenski gospodar (1919) i Kmetovalec (1934) sakuplja se korijen sljedećih vrsta: vučja trešnja (*Atropa bella-donna*), maslačak (*Taraxacum officinale* F. H. Wigg.), ljekovita sapunika (*Saponaria officinalis* L.), encijan (*Gentiana* spp.), trnoviti gladiš (*Ononis spinosa* L.), uspravna petoprsta (*Potentilla erecta* (L.) Raeusch.) i kukurijek (*Helleborus* spp.).

Sakupljaju se plodovi crne bazge i obične borovice (*Juniperus communis* L.), jagoda (*Fragaria* spp.), pravi anis (*Pimpinella anisum* L.), kim (*Carum carvi* L.), borovnica (*Vaccinium myrtillus* L.) i žir hrasta (*Quercus* spp.), gomolji kaćuna (*Orchis* spp.), islandski lišaj (*Cetraria islandica* L.) i kijačasta crvotočina (*Lycopodium clavatum* L.).

Istaknuta je bila nametnička gljiva ražena glavica (*Claviceps purpurea* Fr. (Tul.)) (koja se obično na imanjima baca), a njezina cijena bila je toliko visoka da se sakupljanje isplatilo. Sve daljnje podatke sakupljačima je po mogućnosti pružao odbor službujućih farmaceuta – ljekarnika u Ljubljani (Slovenski gospodar, 10. 7. 1919).

Iz pregleda literature očito je da su se u prošlosti za samoliječenje upotrebljavale većinom biljke koje rastu na području Slovenije te su i danas prisutne u fitoterapiji, ali i one koje su danas u samoliječenju manje česte (kora obične žutike (*Berberis vulgaris*), cvjetovi i korijenje ranog jaglaca (*Primula vulgaris* Huds.), cvjetovi i korijenje ljubičica (*Viola* spp.), cvjetovi lopuha (*Tussilago farfara*) tik prije otvaranja, cvjetovi i listovi jetrenke (*Hepatica nobilis* Schreb.), stabljika ljekovitog plućnjaka (*Pulmonaria officinalis*) (Pus, 1950).

Liječenje ljekovitim biljkama u Sloveniji seže daleko u prošlost, jer je od mnogih sela bilo dva ili tri sata hoda do najbližeg liječnika, posebno u zimskim uvjetima, i moglo se dogoditi da se do liječničke pomoći stiglo prekasno. Stoga su si ljudi često pomagali sami i većinom, prema usmenoj predaji, u te svrhe upotrebljavali različito bilje. Imenovanje biljaka bilo je i bit će i u daljnjim istraživanjima od ključne važnosti za uporabu bilja i za prijenos znanja o ljekovitim biljkama među ljudima (Kotnik, 1942; Jogan, 2019, Ramšak, 2019).

Oko 100 narodnih naziva za bilje, grmove i stabla naveo je još Valvasor u knjizi Slava vojvodine kranjske (1689) (Mlakar, 2015). S obzirom na navod da je Janez Vajkard Valvasor u svojoj knjižnici u Bogenšperku imao njemačko (1590) i latinsko (1674) izdanje djela Pietra Andreja Matthiolija (cit. prema Kiauta, 2018), Valvasor je materijal vjerojatno crpio iz djela P. A.: Matthiolija. On je bio talijanski liječnik i prirodoslovac koji je od 1541. do 1555. radio kao seoski liječnik u Gorici i napisao Komentar na Dioskoridovo djelo *De materia medica*. U tom je razdoblju mnogo putovao po tadašnjem slovenskom teritoriju i Istri te je u svoje komentare uključio mnogobrojne slovenske alpske i krške biljke, pa i životinjske vrste (Kiauta, 2018). Zato je Matthioli vjerojatno prvi autor koji je opisao slovensku floru, iako neki prvim botančarom koji je popisao kranjsku floru smatraju G. A. Scopoliya (1723. – 1788.) (Mlakar, 2015). Scopoli se je pri sakupljanju narodnih naziva biljaka ugledao u švedskog botaničara, liječnika i zoologa Karla Linnea, koji je u 18. stoljeću upozoravao europske botaničare da opisanim biljkama dodaju i narodna imena. Godine 1836. Henrik Freyer (1802. – 1866.), kustos Kranjskog pokrajinskog muzeja u Ljubljani, pomoću skupine sakupljača u prilogu časopisa Laibacher Zeitung izdao je Popis slovenskih naziva biljaka. Prilog je sadržavao popis u kojem je naveden 2021 slovenski naziv biljaka.

Hribar (1888) je svojim člankom želio po domovini proširiti zbirku domaćih lijekova (pripremljenih na bazi jabuke (*Malus domestica* L.), obične borovice (*Juniperus communis*), običnog čička (*Arctium lappa* L.), kamilice (*Chamomilla recutita*) i koprive (*Urtica dioica*) kojima bi si ljudi mogli pomagati u liječenju različitih bolesti.

Künzle (1914) navodi učinke i način pripreme pripravaka od mnogih ljekovitih biljaka za ljude i životinje. U nastavku ih je navedeno samo nekoliko:

- gorska moravka (*Arnica montana*) – za rane, jer zaustavlja krvarenje, sprječava gnojenje i ubrzava cijeljenje; učinkovita je kod uganuća i posljedično natečenih udova;
- pravi blaženak (*Geum urbanum* L.) – liječi oči, zaustavlja glavobolju, proljev, zubobolju i rinitis, jača srce i čini čovjeka veselim;
- obična borovica ili brinj (*Juniperus communis* L.) i još učinkovitija sibirski borovica (*Juniperus alpina* S.F. Gray) (sl. 2) – kod slabosti i u slučaju dugotrajnije nepokretnosti;
- medvjedi luk (*Allium ursinum* L.) – detoksikacija tijela, trabaju ga upotrebljavati bolesne osobe koje imaju problema s grčevima, kod anoreksije;
- zlatnožuta vrkuta (*Alchemilla vulgaris* L.) i njezina još učinkovitija srodnica, velebitska vrkuta (*Alchemilla velebitica* Borbás) – kod glavobolje, upale očiju, zubobolje ili rinitisa preporučuje se piti nezaslađeni čaj, a mlakim čajem ispirati oči, usta, grlo i nos. Čaj se preporučuje i roditeljama 10 dana nakon porođaja, a i u slučaju problema s bruhom, tegobama / upalama na području trbušne šupljine, kod zimice i štetnih tokova);

- pravi anis (*Pimpinella anisum*), kim (*Carum carvi* L.), velika bedrenika (*Pimpinella major* (L.) Huds.) – protiv nadutosti i napinjanja,
- planinski smudnjak (*Peucedanum ostruthium* (L.) Koch) – stabljika, sjeme i korijen planinskog smudnjaka treba upotrebljavati kod trovanja, pseće bjesnoće i plućnih bolesti;
- ovčja bradica (*Hieracium pilosella* L.) – treba se upotrebljavati kod nakupljanja tekućine, zaostajanja vode u tijelu, opće slabosti;
- pravi pelin (*Artemisia absinthium* L.) – upotrebljava se kod želučanih problema, loše probave, kod nedostatka apetita, bljedila, žutice i kao antihelmintik.

Kao i za tradicionalno samoliječenje, ljudi su u prošlosti i u veterinarskoj medicini upotrebljavali prirodne pripravke. Gradski službeni veterinar u Mariboru navodi da je u slučaju slinavke kod stoke (krave, svinje, ovce, koze) potrebno vanjsko čišćenje kopita uporabom uvaraka od bukvin (*Fagus spp.*) i javorova (*Acer spp.*) drveta i ispiranje njuške uvarom od svježih orahovih (*Juglans regia* L.) listova, suhe hrastove kore, čaja od kamilice (*Chamomilla recutita*) i ljekovite kadulje (*Salvia officinalis* L.) (Hinterlechner, 1919).

U tadašnjem časopisu Podliščekov (1861) spominje kućne razgovore o lijekovima i među ostalim navodi: "Gospodin kapelan pripisuje suhim šljivama (*Prunus domestica* L.) posebnu ljekovitu moć, jer je zahvaljujući njima ozdravio muškarac koji je bolovao od hemoroida. Nisu mu pomogle nikakve toplice. Slučajno je pojeo suhe šljive i odmah primijetio da mu se stanje poboljšava. Preporučuju svim bolesnicima s istim tegobama da ujutro pojedju 3 do 5 kuhanih suhih šljiva." (cit. prema Podliščekov, 1861). Opisana je uporaba šimšira (*Buxus sempervirens* L.) protiv zimice. Naberu se mlade mekane i svijetle grančice, osuše se u sjeni i zdrobe u prašak te konzumiraju u slučaju zimice.

Ljekovito bilje navodno je imalo posebnu moć na Ivanjsku noć (23. lipnja) i u razdoblju između Velike (15. kolovoza) i Male Gospe (8. rujna). Oko 1940. godine ponegdje se još čuvao običaj blagoslova ljekovitog bilja, i to na Ivanjsku noć (oko 23. lipnja) (Kotnik, 1942). Djevojke su u crkve u košarama donosile cvijeće i bilje jer su ljudi bili uvjereni (kao i u indoeuropskim narodima) da biljke ubrane u tom razdoblju imaju snažniji učinak, koji bi se blagoslovom dodatno pojačao, a zatim bi ih sušili za zimu. Na taj su se blagdan najčešće brali i blagoslivljali stolisnik (*Achillea millefolium*), lopuh (*Tussilago farfara*), kamilica (*Chamomilla recutita* Rauschert), majčina dušica (*Thymus spp.*), ružmarin (*Rosmarinus officinalis* L.), smrdljiva rutvica (*Ruta graveolens* L.), zlatnožuta vrkuta (*Alchemilla vulgaris* L.), a ponajprije gospina trava (*Hypericum perforatum* L.). Stara usmena predaja kaže da se poljsko cvijeće mora brati na granicama između njiva.

Kako izvješćuje Kotnik (1942), narodne predaje kažu da su "medgospojnične zeli" ("medugospine stabljike") ubrane između Velike i Male Gospe koje se suše za zimu najbolje ako su blagoslovljene u tom razdoblju. Među najčešćima su list šumskih jagoda (*Fragaria vesca* L.), gorska moravka ili brđanka (*Arnica montana* L.), stabljika gospine trave (*Hypericum perforatum* L.), ružmarin (*Rosmarinus officinalis* L.), ljekoviti bijeli sljez (*Althaea officinalis*), žuti srčanik (*Gentiana lutea* L.), obični idirot (*Acorus calamus* L.), pravi pelin (*Artemisia absinthium* L.), borovnica (*Vaccinium myrtillus* L.), kamilica (*Chamomilla recutita* Rauschert), metvica (*Mentha spp.*), ljekoviti ljupčac (*Levisticum officinale* Koch), ljekoviti matičnjak (*Melissa officinalis* L.), obična borovica (*Juniperus communis* L.), obični mravinac (*Origanum vulgare*

Sl. 7. Gospina trava (*Hypericum perforatum* L.)
(foto: I. Paušič)

Šentjanževka (*Hypericum perforatum* L.)
(foto: I. Paušič)

bolesti prsnog koša, želudac i općenito za sve bolesti), lipov cvijet (čaj za želudac, kašalj i bolesti prsnog koša), kičica (za slabokrvne), gorska moravka (lijek za rane), kadulja (protiv infekcija), kim (*Carum carvi*) (bolesti trbuha), kamilica (ženske bolesti i za roditelje), lopuh (bolesti oka i unutarnje bolesti), borovnica (protiv proljeva), pravi anis (*Pimpinella anisum*) (bolesti prsnog koša), ljekoviti plućnjak (*Pulmonaria officinalis* L.) (bolesti pluća), gljiva na bazgi (bolesti oka), svježe bazgino lišće (glavobolja), rakija lozovača (bolesti trbuha), ljekoviti bijeli sljez i pelin. Upotrebljavali su flastere, npr. flaster od lanenog sjemenja ili od kiselog vrhnja i raženog brašna u slučaju potkožnih apscesa. Rane su liječili gorskom moravkom, starim svinjskim salom i trputcem (*Plantago* spp.). Upotrebljavali su flaster od listova crvenog luka.

L.), listovi bazge (*Sambuci folium*), lopuh (*Tussilago farfara*), ljekovita čestoslavica (*Veronica officinalis* L.), štitasta kičica (*Centaurium erythraea* Rafn), ljekovita kadulja (*Salvia officinalis* L.).

Na području Škofje Loke bilje (ljekovita kadulja, gospina trava i grizenjak – štitaska kičica) počele bi se brati čim bi bile spremne za berbu, a brale bi se sve dok bi rasle. Nakon toga duhovnici bi ih blagoslovili i dijelili narodu. Taj običaj donijeli su iz Italije redovnici kapucini, koje je u slovenske krajeve početkom 17. stoljeća uveo osnivač slovenske kapucinske provincije, sv. Lavrencij Brindiški. Dok je duhovnik blagoslivljao bilje, morao ga je dvaput navesti imenom. No imena ljekovitog bilja u rukopisima blagoslova nažalost nisu navedena i vjernici nisu znali o kojoj je biljci riječ. Može pomoći skroman izvještaj iz šentviške župe, koji kaže da vjernici na blagoslov donose: gospinu travu, stolisnik, ljekoviti bijeli sljez, lopuh, kamilicu, majčinu dušicu, ružmarin, smrdljivu rutvicu i zlatnožutu vrkutu.

Prema Mrkunu (1937–1939), u dobropoljskoj dolini upotrebljavalo se bilje kao što je bazgov (*Sambucus nigra*) cvijet (za

Zadavec (2000) u svojem članku opisuje kako se narodna medicina njegovala iz naraštaja u naraštaj. Bila je usko povezana s magijom i drugim vjerovanjima, no unatoč tome uvijek je bila autentična. U Prekmurju su spomenuto znanje širili "vračevi", odnosno iscjelitelji, a prve lijekove počele su prikupljati žene. Kasnije su ulogu branja bilja odnosno ljekovitog bilja preuzeli ljudi koji su se time profesionalno bavili ili redovnici koji su živjeli po samostanima. Prekmurje je poznato po bogatoj tradicionalnoj medicini. Zdravstvenu kulturu počeli su širiti redovnici koji su boravili u Murskoj Soboti, kod dvorca i u selu. Najstariji od viteških redova bio je red ivanovaca, nazvan i križarima ili hospitalitima, koji se brinuo za njegu bolesnika, a osnivali su i bolnice. U Prekmurju su djelovali i templari, koji su na svojim vojnim ispostavama uzgajali ljekovito bilje, liječili lokalno stanovništvo, širili zdravstvenu kulturu među ljudima i u prekmursku narodnu medicinu unosili nova znanja. Znanja nisu zapisivali nego se ono prenosilo s koljena na koljeno. Spomenuta medicina prema uvjerenju Zadavca (2000) stara je više tisuća godina. Očuvana se ponajprije zbog neimaštine, jer si ljudi nisu mogli priuštiti liječnika, dakle pomagali su si sami. Narodni liječnici za svoj posao nisu tražili plaću, od bolesnika su dobivali darove. U prekmurskoj narodnoj medicini primjenjivalo se više od 500 biljaka. Upotrebljavaju se za vanjsko i unutarnje liječenje. Od ljekovitog bilja ljudi su najviše upotrebljavali kamilicu, bazgu, štitastu kičicu, ciklu, čuvaruku (*Sempervivum tectorum* L.), gospinu travu, pelin, trputac, bijeli sljez, stolisnik, lipu, koprivu (*Urtica dioica* L.) i divlju ružu (*Rosa canina* L.).

Još od davnina narodi su osim ljekovitih učinaka poznavali i otrovno, odnosno štetno djelovanje biljaka; a u nekih naroda i njihovu opojnost. Poznata je bila otrovna čemerika (bijela čemerika – *Veratrum album* L.), od koje su preci pravili otrov i njime mazali drvene strelice koje su upotrebljavali u lovu Riječ čemerika staroslavenskog je podrijetla, a iz nje proizlazi riječ čemer, koja u prekmurskom govoru znači otrov. Naši preci poznavali su i zmijski otrov, kojim su mazali ratne strelice (Zadavec, 2000).

U narodnoj medicini u Sloveniji, koja je očuvana u predaji 19. i 20. stoljeća, za sprječavanje, ublažavanje ili liječenje bolesti upotrebljavalo se oko 500 ljekovitih biljaka, a nosile su oko 6000 različitih narodnih imena, koja su većinom domaćeg podrijetla, a upotrebljavale su se u više od 3500 slučajeva bolesti, što otkriva iznimno bogatstvo slovenske tradicije travarstva i narodne medicine (Mlakar, 2015). Prema učestalosti uporabe na vrhu popisa ljekovitih biljaka bile su obična borovica (*Juniperus communis*), koja se upotrebljavala u liječenju više od stotine različitih bolesti, i pravi pelin (*Artemisia absinthium*), lijek izbora za više od devedeset različitih bolesti.

Marija Makarovič (2013) u članku *Zdravstvena kultura ob zgladu dolenske vasi* na temelju anketiranja žitelja naselja koje pripada mjesnoj zajednici Šentvid pri Stični istraživala je uzroke smrti, liječenje biljem i posjete liječniku. U članku su obrađene neke teme iz zdravstvene kulture nekadašnjeg poljoprivrednog, a u posljednja dva desetljeća poljoprivredno-radničkog naselja, koje pripada mjesnoj zajednici Šentvid pri Stični. Selo je 1981. godine, kad je prikupljen materijal, imalo oko dvadeset kuća, u kojima je živjelo više od osamdeset ljudi. Za liječenje nekih, uglavnom samo lakših unutarnjih i vanjskih bolesti neki žitelji još upotrebljavaju prirodne lijekove (Makarovič, 2013). Osim ljekovitog bilja ispitanici upotrebljavaju i neke druge prirodne lijekove biljnog, životinjskog ili mineralnog podrijetla. Zbog skromnog naslijeđenog iscjeliteljskog znanja pomažu si dostupnom literaturom iz područja samoliječenja. U uporabi je 16 biljaka koje se još većinom upotrebljavaju za liječenje bolesti nabrojanih u nastavku teksta: crna bazga (*Sambucus nigra*): čaj od cvijeta za

upaljeno grlo ili katar; borovnica (*Vaccinium myrtillus*): osušeni plodovi u čaju ili suhi protiv proljeva; češnjak (*Allium sativum*): sok u hrani ili plodovi kao ogrlica protiv glista; veliki žednjak ili bobovnik (*Sedum maximum* Hoffm.): u rakiji namočeni listovi za mazanje kod reumatizma; kamilica (*Chamomilla recutita* Rauschert): čaj od cvijeta protiv grčeva u trbuhu, prehlade, loše probave i za ispiranje upaljenih očiju ili u kapima za bolno uho; kopriva (*Urtica dioica*): čaj za ispiranje za bolji rast kose; ljiljan (*Lilium* spp.): u rakiju umočen cvijet protiv grčeva u trbuhu; lipa (*Tilia platyphyllos* L.): cvijet u čaju protiv katara i prehlada; lovor (*Laurus nobilis* L.): udisanje dima od sušenih lovorovih listova, lavanda (*Lavandula angustifolia* Mill) i ljuske ploda oraha (*Juglans regia*) protiv glavobolje; osjak (*Cirsium* spp.): sok od svježih listova za rane koje krvare; pelin (*Artemisia absinthium*): čaj od sušenih listova protiv kašlja i nedostatka apetita, zajedno sa slaninom zgnječeni listovi za gnojne rane, žvakanje listova protiv tuberkuloze; štitasta kičica (*Centaurium erythraea*): čaj od cvijeta protiv prehlade i rinitisa; uskolisni trputac (*Plantago lanceolata* L.): sok svježe biljke za rane; kupus (*Brassica oleracea* L.): oblozi protiv zimice, vrućice i za opekline.”

Lumpert i Kreft (2017) istraživali su tradicionalnu uporabu biljaka na području Krasa i Gorjanaca i kod 50 ispitanika u dobi od 33 do 89 godina utvrdili da su na tim područjima u svrhu liječenja, prehrane, kozmetike ili u druge svrhe upotrebljavali 94 biljne vrste. Najčešće su se spominjale sljedeće vrste: crna bazga (*Sambucus nigra* L.) (sl. 3), šipak (*Rosa* spp.), ljekovita kadulja (*Salvia officinalis* L.) (sl. 4), majčina dušica (*Thymus serpyllum* L.) (sl. 5), vrste metvice (*Mentha* spp.) (sl. 6), obični matičnjak (*Melissa officinalis* L.), kamilica (*Chamomilla recutita* Rauschert – uzgojeno), kopriva (*Urtica dioica*); gospina trava (*Hypericum perforatum* L.) (sl. 7), prava kičica (*Centaurium* spp.), borovnica (*Vaccinium myrtillus* L.), lipa (*Tilia* spp.) (Lumpert & Kreft, 2017). Autori primjećuju i da je popis boljaka etnobotaničkih studija u Sloveniji sličan onome iz Austrije, Srbije i Bosne i Hercegovine jer je većina spomenutih biljnih vrsta dio europske etnomedicinske flore.

Žgavec (2018) je u svojem istraživačkom zadatku obavila intervju s 19 ispitanika (starijih od 55 godina) na području Črnovrške visoravni (Idrija) kako bi dobila informacije o lokalnom načinu liječenja ljudi i životinja u prošlosti. Na tom području poznavali su i upotrebljavali 58 biljaka, od kojih su pripremali čajeve (od bilja koje se sušilo na suncu, a povremeno i na krušnoj peći te spremalo u čaše i druge posude na suho mjesto), masti pripremljene od ulja, maslaca ili masti, tinkture u alkoholu ili rakiji, obloge. Kao čaj su pripremali arniku (*Arnica montana* L.), brdski zvjezdan (*Inula hirta* L.), odoljen (*Valeriana officinalis* L.), bazgu (*Sambucus* spp.), borovnicu (*Vaccinium myrtillus* L.), bobice borovice (*Juniperus communis* L.), medvjedi luk (*Allium ursinum* L.) (cvjetove), črni trninu (*Prunus spinosa* L.), korijen encijana (*Gentiana lutea* L.), hrastovu (*Quercus* spp.) koru, listove šumske jagode (*Fragaria vesca* L.), kim (*Carum carvi* L.), podbjel (*Tussilago farfara* L.), tratinčicu (*Bellis perennis* L.), listove maline (*Rubus idaeus* L.), pelin (*Artemisia absinthium* L.), neven (*Calendula officinalis* L.), trputac (*Plantago* spp.), vrbovu (*Salix* spp.) koru i drugo. Kao obloge su upotrebljavali koru i listove bazge (*Sambucus nigra* L.) i javora (*Acer* spp.), zob (*Avena sativa* L.), kamilicu (*Chamomilla recutita* Rauschert), ”sitniš od sijena”, trputac (*Plantago* spp.), kupus (*Brassica oleracea* L.) i smreku (*Picea abies* (L.) Karsten). U ulju i masti namakali su arniku (*Arnica montana* L.), bobice borovice (*Juniperus communis* L.), češnjak (*Allium sativa* L.), neven (*Calendula officinalis* L.), smreku (*Picea abies* L.) i gospinu travu (*Hypericum perforatum* L.). Često su si pomagali tinkturama, koje su pripremali tako da bi biljku, na primjer arniku (*Arnica montana* L.) ili borovnicu

(*Vaccinium myrtillus* L., češnjak (*Allium sativum* L.), crni korijen (*Scorzonera hispanica* L.), veliki žednjak (*Sedum maximum* (L.) Hoffm.), korijen encijana (*Gentiana lutea* L.), divlji kesten (*Aesculus hippocastanum* L.) ili neven (*Calendula officinalis* L.), uronili u rakiju.

Zaključak

U mnogim regijama svijeta etnobotaničko znanje stečeno na temelju zapažanja učinaka biljaka, životinja ili mikroorganizama na druge organizme bitno je skraćivalo put do otkrivanja hrane, lijekova i drugih proizvoda koji su za prvotno stanovništvo značili bolju mogućnost preživljavanja u njihovu etničkom okolišu. Tijekom povijesti čovječanstva tradicionalno znanje o uporabi biljaka primarno se prenosilo s naraštaja na naraštaj usmeno, a postoje i stari zapisi liječnika različitih kultura / civilizacija kao što su kineska arapska, indijska, astečka i europska. Istraživanje uporabe biljaka u autohtonoj zajednici (terenskim istraživanjem lokalnih izvora kompleksnim nizom metoda koje proizlaze iz društvenih i kulturnih te prirodoslovnih znanosti) te kulturnih običaja povezanih s tim iskorištavanjem biljaka u razvijenim zemljama nudi mnogobrojne mogućnosti za otkrivanje novih uporabnih vrijednosti biljaka. U ovom radu su navedeni primjeri svjetskih i slovenskih povijesnih etnobotaničkih istraživanja koja na području ljekovitog i aromatičnog bilja imaju mnoge prednosti, kao što je na primjer uvođenje samonikle hrane u urbana okruženja, turistička ponuda regionalno / lokalno karakterističnih jela i očuvanje bioraznolikosti. Zajedno s etnofarmakološkim i fitokemijskim istraživanjem biljaka etnobotaničke studije obećavaju i razvoj novih biljnih lijekova. Interakcija između autohtonog stanovništva i doseljenika (i migranata s drugih kontinenata) također je aktualni predmet istraživanja etnobiologa / etnobotaničara u pogledu očuvanja tradicionalnih biljaka i običaja s dolaskom u novi ekološki i kulturni okoliš. Takvo istraživanje može pomoći u planiranju javnog zdravstva namijenjenog migrantskim skupinama u zapadnoj Europi.

AVTOR / AUTOR

DEA BARIČEVIČ, dr., znanstvena svetnica

Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta,
Oddelek za agronomijo
Jamnikarjeva ulica 101, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: dea.baricevic@bf.uni-lj.si

BIBLIOGRAFIJA

- Kmetijske in rokodelske novice 1845.** Ljubljana, Jožef Blaznik, 1843–1902.
- Kmetovalec 1934.** Ljubljana, Kmetijska družba v Ljubljani, 1876–1944
- Naše delo 1950.** Ptuj, Naše delo, 1948–1950.
- Slovenski gospodar 1919.** Maribor, Tiskarna sv. Cirila, 1867–1941.
- Baričevič, D. (1996a):** Rastlinske droge in njihovi sekundarni metaboliti – surovina rastlinskih zdravilnih pripravkov. Ljubljana, samozaložba.
- Baričevič, D. (1996b):** Ohranjanje biološke raznovrstnosti zdravilnih in aromatičnih rastlin - vloga v razvoju novih zdravil. V: Maher, I. (ur.). Zbornik seminarja Kmetijstvo, ki ohranja biološko raznovrstnost, Ljubljana, 22.–23. februar 1996. Ljubljana: Slovenski sklad za naravo, 113–119.
- Baričevič, D., Máthé, Á. & T. Bartol (2015):** Conservation of wild crafted medicinal and aromatic plants and their habitats. V: Máthé, Á. (ur.): Medicinal and aromatic plants of the world : scientific, production, commercial and utilization aspects, (Medicinal and aromatic plants of the world, volume 1). Dordrecht: Springer, 131–144.
- Drelse, O. (1954):** Nabirajmo zdravilna zelišča in gobe (plakat). Gosad.
- Elferink, J. G. R. (2008):** Ethnobotany of the Aztecs. V: Selin H. (ur.): Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures. Dordrecht, Springer, https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4425-0_8584 (zadnji dostop: november 2020).
- Garnatje, T., Peñuelas, J. & J. Vallès (2017):** Ethnobotany, Phylogeny, and 'Omics' for Human Health and Food Security. Trends in Plant Science, 22, 3, 187–191.
- Ghorbani, A., Naghibi, F. & M. Mosaddegh (2006):** Ethnobotany, Ethnopharmacology and Drug Discovery. Iranian Journal of Pharmaceutical Sciences Spring, 2, 2, 109–118.
- Guidelines on the Conservation of Medicinal Plants (1993).** Gland, IUCN, WHO, WWF.
- Hamarneh, S. (1970):** Sources and Development of Arabic Medical Therapy and Pharmacology. Sudhoffs Archiv, 54, 1, 30–48.
- Hamilton, A. C. (ur.) (2008):** Medicinal Plants in Conservation and Development: Case Studies and Lessons Learnt. Salisbury, Plantlife International.
- Hammer, K. & M. Spahillari (2000):** Crops of European origin. V: Maggioni, L. (ur.): Report of a Network Coordinating Group on Minor Crops (2nd ed.). First meeting, 16 June 1999, Turku, Finland. Roma, International Plant Genetic Resources Institute, 35–43.
- Hammer, K., Heller, J. & J. Engels (2001):** Monographs on underutilized and neglected crops. Genetic Resources and Crop Evolution, 48, 3–5.
- Heinrich, M. (2013):** Ethnopharmacology and Drug Discovery. V: Reedijk, J. (ur.): Elsevier Module in Chemistry. Molecular Sciences and Chemical Engineering. Waltham, MA, Elsevier, 1–24.
- Heywood, V. H. (2011):** Ethnopharmacology, food production, nutrition and biodiversity conservation: Towards a sustainable future for indigenous peoples. Journal of Ethnopharmacology, 137, 1–15
- Hinterlechner, H. (1919):** Slinovka. Slovenski gospodar, 53, 38, 18. 9. 1919.
- Hribar, D. (1888):** Zbirka domačih zdravil kakor jih rabi slovenski narod. Celje: Dragotin Hribar.
- Jogan, N. (2019):** Etnobotanična metodologija: botanični pristop. Hladnikia, 43, 29–47.
- Jurc, D. (1997):** Biotično zatiranje kostanjevega raka z uporabo hipovirulence. Zbornik predavanj in referatov s 3. Slovenskega posvetovanja o varstvu rastlin, Portorož, 4.–5. marec 1997. Ljubljana, Društvo za varstvo rastlin Slovenije, 291–297.
- Kiauta, B. (2018):** The Earliest Zoography of Slovenian Fauna: Comments by Pietro Andrea Matthioli on Dioscorides' Pharmacological Work Περὶ ὕλης ἰατρικῆς. Keria: Studia Latina Et Graeca, 19, 2, 57–62.
- Kotnik, F. (1942):** Blagoslov zelišč na kres in čar kresnic. Etnolog: Glasnik etnografskega muzeja v Ljubljani, 15, 1–25.
- Künzle, J. (1914):** Zdravilna zelišča. Ljubljana, Katoliška bukvarna.
- Landau, S., Muklada H., Markovics A. & H. Azaizeh (2014):** Traditional Uses of *Pistacia lentiscus* in Veterinary and Human Medicine. V: Yaniv Z. & N. Dudai (ur.): Medicinal and Aromatic Plants of the Middle-East. Medicinal and Aromatic Plants of the World, vol 2. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9276-9_8 (zadnji dostop: november 2020).
- Lumpert, M. & S. Kreft (2017):** Folk use of medicinal plants in Karst and Gorjanci, Slovenia. Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine, 13, 16, <https://doi.org/10.1186/s13002-017-0144-0> (zadnji dostop: november 2020).
- Makarovič, M. (2013):** Zdravstvena kultura ob zgledu dolenske vasi (1983–1987). Zdravstvena kultura ob zgledu dolenske vasi. Slovenski etnograf, 31, 9–30.
- Martinčič, A., Wraber, T., Jogan, N., Podobnik, A., Turk, B., Vreš, B., Ravnik, V., Frajman, B., Strgulc Krajšek, S., Trčak, B., Bačič, T., Fischer, M.A., Eler, K. & B. Surina (2007):** Mala flora Slovenije (4. izd.). Ljubljana, Tehniška založba Slovenije.
- Mlakar, V. (2007):** Čarovna moč zimzelenih rastlin. Gea, 3, 48–49.
- Mlakar, V. (2015):** Rastlina je sveta, od korenin do cveta. Ljubljana, samozaložba.
- Mrkun, A. (1937–1939):** Ljudska medicina v dobrépolski dolini. Glasnik etnografskega muzeja v Ljubljani, 10–11, 1–10.
- Newman, D. J. & M. G. Cragg (2016):** Natural Products as Sources of New Drugs from 1981 to 2014. Journal of Natural Products, 79, 629–661.
- Pandey, A. K. & Y. C. Tripathi (2017):** Ethnobotany and its relevance in contemporary research. Journal of Medicinal Plants Studies 5, 3, 123–129
- Pardo-de-Santayana, M., Quave, C. L., Söukand, R. & A. Pieroni (2015):** Medical Ethnobotany and Ethnopharmacology of Europe. V: Heinrich, M. & A. K. Jäger (ur.): Ethnopharmacology. Hoboken, NJ, John Wiley and Sons, 343–355.
- Phillips, O. (1996):** Some quantitative methods for analyzing ethnobotanical knowledge. V: Alexiades, M. (ur.): Selected guidelines for ethnobotanical research: a field manual. New York, New York Botanical Garden Press, 171–197
- Pieroni, A. & S. Privitera (2014):** Ethnobotany and its links to medical sciences and public health: quo vadis? Zeitschrift für Phytotherapie, 35, 58–62
- Podliščekov, J. (1861):** Domači pogovori o zdravilih. Kmetijske in rokodelske novice, 19, 17, 134.
- Quave, C. S., Pardo-de-Santayana, M. & A. Pieroni (2012):** Medical Ethnobotany in Europe: From Field Ethnography to a More Culturally Sensitive Evidence-Based CAM? Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine, vol. 2012, <https://doi.org/10.1155/2012/156846> (zadnji dostop: november 2020).
- Ramšak, M. (2019):** Etnobotanična metodologija: etnološki pristop. Hladnikia 43, 3–28.
- Schmidt, B. M. (2017):** Ethnobotany. V: Schmidt, B. M. & D. M. Klaser Cheng (ur.): Ethnobotany: A Phytochemical Perspective. Hoboken, NJ, John Wiley & Sons 3–109.
- Soejarto, D., Gyllenhaal, C., Riley, M. & H. Zhang (2011):** Ethnobotany of natural products. *Photochemistry and pharmacognosy*. https://repository.hkbu.edu.hk/hkbu_staff_publication/3157 (zadnji dostop: oktober 2020).
- Tumer, T. B., Schmidt, B. M. & M. Isman (2017):** Europe. V: Schmidt, B. M. & D. M. Klaser Cheng (ur.): Ethnobotany: A Phytochemical Perspective. Hoboken, NJ, John Wiley & Sons, 277–307.
- Whitney, W. C., Bahati, J. & J. Gebauer (2018):** Ethnobotany and Agrobiodiversity: Valuation of Plants in the Homegardens of Southwestern Uganda. Ethnobiology Letters, 9, 2, 90–100.
- Zadravec, J. (2000):** Ljudsko zdravilstvo v Prekmurju. Etnolog (Nova vrsta), 10, 1, 45–62.
- Zlobin, Y. A. (2012):** Rare Plant Species: Floristic, Phytocenotic and Population Approaches. Biology Bulletin Reviews, 2, 3, 226–237.
- Žgavec, V. & L. Homovec (2018):** Za vsako bolezen rožca raste. Proteus, 81, 1, 3, 28–36.

Tradicionalno korištenje biljaka Krasa i Istre

Ivana Vitasović-Kosić

Sažetak: U ovom radu prikazano je sadašnje stanje tradicionalnog etnobotaničkog znanja lokalnog stanovništva Slovenskog Krasa i Istre o poznavanju i korištenju samoniklog, naturaliziranog i kultiviranog bilja koje je korišteno kao sirovo voće i prerađevine te svakodnevni biljni i voćni "čajevi" te ljekovite infuzije. Iako se tradicionalno etnobotaničko znanje prenosi s koljena na koljeno usmenom predajom, u novije se vrijeme često kombinira s pisanim ali drugim medijskim izvorima. Opisane biljke korištene su u svakodnevnom životu na širem području slovenskog Krasa i Istre. Najčešće korišteno samoniklo voće je: drijen (*Cornus mas*), kupina (*Rubus ulmifolius*), cibora (*Prunus cerasifera*) i šipak (*Rosa canina*). Naturalizirane vrste prisutne u okolišu jesu: črna i bela murva (*Morus nigra* i *M. alba*) te skurša (*Sorbus domestica*), a tradicionalno se uzgajaju: šljiva (*Prunus domestica*), kivi (*Actinidia chinensis*), pomikaki (*Diospyros kaki*), limun (*Citrus limon*), granatna jabuka (*Punica granatum*) i nešpula (*Eriobotrya japonica*).

Izveček: Prispjev govori o stanju tradicionalnega etnobotaničnega znanja lokalnega prebivalstva slovenskega Krasa in Istre ter o poznavanju samoniklih, naturaliziranih in gojenih rastlin, ki se uporabljajo kot presno in predelano sadje, kot vsakodnevni zeliščni in sadni čaji ter kot zdravilni poparki. Čeprav se tradicionalno etnobotanično znanje prenaša od ust do ust in iz roda v rod, se v zadnjem času to izročilo širi tudi s pisnimi in drugimi medijskimi viri. Rastline, ki so opisane, so se uporabljale v vsakdanjem življenju na širšem območju slovenskega Krasa in Istre. Najpogosteje uporabljene samonikle sadne vrste so: rumeni dren (*Cornus mas*), brestovolistna robida (*Rubus ulmifolius*), ringlo (*Prunus cerasifera*) in navadni šipek (*Rosa canina*). Naturalizirane vrste, prisotne v okolju, so: črna murva (*Morus nigra*), bela murva (*M. alba*) in skorš (*Sorbus domestica*), tradicionalno pa ljudje tu gojijo: slivo (*Prunus domestica*), kivi (*Actinidia chinensis*), kaki (*Diospyros kaki*), limone (*Citrus limon*), granatno jabolko (*Punica granatum*) in japonsko nešpljo (*Eriobotrya japonica*).

Sl. 1. Štanjel na području Krasa – pogled na staništa samoniklog bilja (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Štanjel na Krasu – pogled na habitate samoniklih rastlin (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Uvod

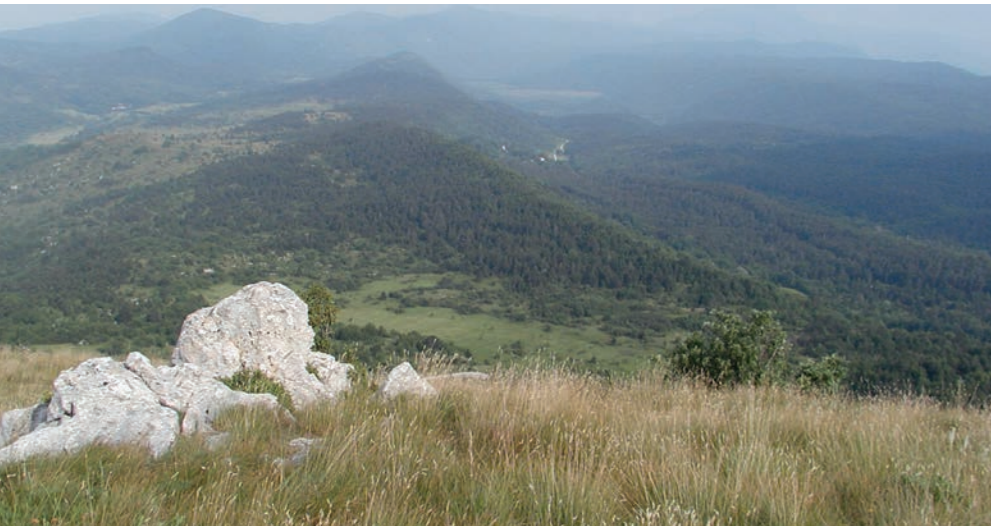
Stoljetno iskustvo i usmena tradicija donijeli su uvid u korisnost samoniklih biljaka koje su u užem i širem okruženju rasle još od prapovijesti. Ljudi su se oduvijek hranili i liječili biljkama te su njima poboljšavali okus mesa i začinjavali jela. Također od njih su pripremali alkoholne napitke (npr. pivo i vino), ljekovite infuzije (biljne i voćne "čajeve"), uživali u ljekovitim i nekim halucinogenim biljkama, koje su se koristile u ritualima i žrtvovanjima. Biljke su također koristili za izradu tkanina i odijevanje, od njih su gradili nastambe, oruđe i oružje (Vitasović-Kosić et al., 2021).

Etnobotanika je integrativna, multidisciplinarna znanost koja obuhvaća botaniku, lingvistiku i etnografiju, a bavi se tradicionalnim znanjem o biljkama i prirodnom okolišu. Etnobotanika je usmjerena na višestruki odnos ljudi i biljaka, oslanjajući se na rad nekoliko različitih struka poput biologa, farmaceuta, liječnika, antropologa, etnografa i lingvista.

Njihovi različiti interesi, hipoteze i pitanja odražavaju različite ciljeve i uloge svake discipline; botaničara zanima utjecaj ljudi na floru i njihov međusobni odnos. Lingvist se bavi izvorom i razvojem biljne terminologije, dok etnograf proučava tradicionalnu ulogu biljaka u narodnoj umjetnosti i poeziji, njihovu upotrebu

u lokalnoj etnomedicini ili prehrani (prema Papp et al., 2014). Prema definiciji, tradicionalno se etnobotaničko znanje prenosi s koljena na koljeno stoljećima i tisućljećima, ali u novije se vrijeme često kombinira također s pisanim izvorima ili drugim medijskim izvorima, koji su "izmiješali slojeve znanja" u vremenu i prostoru. Etnobotaničko znanje može se smatrati dijelom lokalnog ekološkog znanja i može se, ali ne nužno, smatrati tradicionalnim (Mattalia et al., 2020). Na temelju nedavnih studija kulturne baštine, Fakin Bajec (2020) zaključuje da su lokalni stanovnici (zajedno sa stručnjacima i

donositeljima odluka) postali jedan od najvažnijih dionika u upravljanju baštinom. Promjena načina života i demografske promjene lokalnog stanovništva utječu na floru i vegetaciju. Nestankom biljnih vrsta i njihovih staništa te gubitkom nekadašnjih saznanja o korisnosti biljaka na ovom području, gubi se i važan dio identiteta stanovnika područja na Krasu i u Istri (Vitasović Kosić et al., 2021) stoga je izuzetno važno očuvati ekološku nematerijalnu baštinu ovog područja.

Sl. 2. Travnjaci Čičarije – pogled s Žbevnice (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Travnjaci Čičarije – pogled s Žbevnice (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Sl. 3. Terensko intervjuiranje u Kortama (Izola, Slovenija) (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Terenski intervjui u Kortah (Izola, Slovenija) (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Sl. 4. Radionica poznavanja i upotrebe bilja s lokalnim stanovništvom u Volčjem gradu (Komen, Slovenija) u kolovozu 2019. (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Delavnica spoznavanja in uporabe rastlin z lokalnim prebivalstvom v Volčjem Gradu (Komen, Slovenija), avgust 2019 (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Etnobotanička upotreba biljaka na području Slovenije i Hrvatske razvija se tek zadnjih dvadesetak godina, nije sustavno istražena i još postoje područja koja nikako nisu bila istraživana do sada. Medicinske biljke područja Krasa i Gorjanaca istraživali su Lumpert & Kreft (2017) gdje je zabilježena medicinska upotreba 93 biljke. Etnobotaničkim istraživanjem provedenim u talijanskom dijelu Krasa (Lokar & Poldini, 1988) dokumentirano je 59 biljaka korištenih na tom teritoriju. Na talijanskom i slovenskom dijelu Krasa dokumentirano je 124 biljke koje se koriste za liječenje, hranu, izradu igračaka i narodnu tradiciju (Guštin Grilanc, 2005). Područje općine Izola proučavala je Marinac et al. (1994), gdje su također samo djelomično dostupni i etnobotanički podaci. Kulturnu baštinu područja Komna, točnije Volčjeg grada istraživala je Fakin Bajec (2020). U Hrvatskoj su u zadnjih desetak godina napravljena etnobotanička istraživanja duž cijele Jadranske obale, od sjevera prema jugu istraživana su slijedeća područja: visoravan Čičarija (Pieroni & Giusti, 2008; Vitasović-Kosić et al., 2017), područje općine Kršan (Vitasović-Kosić, 2018), otok Krk i Poljica (Dolina et al., 2016), Park Prirode Vransko jezero (Łuczaj et al., 2013), Dalmatinska zagora (Krželj & Vitasović-Kosić), Dubrovnik (Dolina & Łuczaj, 2014) te Jadranski otoci (Łuczaj et al., 2019a; 2019b; 2021). Zbog promjena seoskog načina života i depopulacije ruralnog stanovništva te nedovoljne dokumentacije, postoji velika opasnost gubitka tradicionalnog znanja o korištenju samoniklih biljaka i gljiva (Vitasović-Kosić et al., 2017) stoga je važno provoditi etnobotanička i slična istraživanja gdje se dokumentira nematerijalna baština.

U razvoju ljudske kulture i ljudske civilizacije od davnih dana do danas biljke su igrale upečatljivu ulogu – koristile su se kao hrana i lijek. Danas je hrana na području Europe, posebno kultivirane biljke, jako dobro rasprostranjena i dostupna svima što je zasigurno jedan od razloga globalnom opadanju korištenja samonikloga bilja kako na globalnoj razini tako i na području Slovenije i Hrvatske. Osim dobre opskrbe

posvuda je dostupan i internet, koriste se različite društvene mreže preko kojih se izmjenjuju informacije između ostaloga i oko gastronomije i kulinarike, time je pristup novim znanjima brz i jednostavan. Zabilježene su pozitivne posljedice, a to je da se interes za korištenjem samoniklog bilja zadnje desetljeće ponovno intenzivira i promovira kroz različite kulinarske kvizove i natjecanja. Posebice se povećava interes za samoniklim biljem u područjima i zemljama gdje se samoniklo bilje smatra zdravom hranom (Biscotti & Pieroni, 2015; Łuczaj, 2010; Łuczaj et al., 2012; 2013a; 2013b; Turner et al., 2011).

Ako pogledamo primjenu lijekova starih civilizacija, biljke s ljekovitom vrijednošću svaki će puta biti dominantne i u prvom planu. Kroz ljudsku je povijest široko prihvaćeno da ljekovite biljke predstavljaju glavni izvor tradicionalne ljekovite primjene, a znamo da se koriste i danas kao supstance modernih farmaceutskih lijekova.

Prema Dar et al. (2017) ljekovite biljke koriste se za liječenje zdravstvenih poremećaja, također naglašavaju okus hrane i pomažu pri očuvanju svježine i njezinom dužem trajanju. Nadalje, biljke sa ljekovitim svojstvima su oduvijek imale široku primjenu u prevenciji epidemija bolesti. Dodatno, zbog svojih farmaceutskih, kozmetičkih i nutritivnih vrijednosti biljke sa ljekovitim sastojcima uživaju velik interes mnogih skupina ljudi, bez obzira na narodnost, porijeklo ili stupanj obrazovanja (Hassan, 2012).

U ovom radu prikazano je sadašnje stanje tradicionalnog etnobotaničkog znanja lokalnog stanovništva Slovenskog Krasa i Istre o poznavanju i korištenju samoniklog, naturaliziranog i kultiviranog bilja. Ovdje su izdvojene i opisane biljke koje se prvenstveno upotrebljavaju kao samoniklo voće (sl. 1) i/ili njegove prerađevine (marmelada, sokovi, sirupi, kompoti, likeri, aromatizirane rakije te svakodnevni biljni i voćni "čajevi" i/ili ljekoviti biljni pripravci (uvarak, oparak).

Podaci su rezultat dokumentiranja vlastitim istraživačkim radom na terenu (Vitasović-Kosić, 2019) u okviru Interreg projekta SI-HR "Kaštelir" kao i dosadašnjim iskustvima etnobotaničkih radionica (sl. 2) i botaničke prakse te proučavanjem stručne i znanstvene literature.

Područje istraživanja i vegetacija kroz vrijeme

Istraživano je područje Slovenskog Krasa i Istre, posebno planinska visoravan Čičarija, koja pripada dijelu viših brdskih predjela na sjeveru Istre, a nalazi se većim dijelom u Hrvatskoj (južno) i manjim dijelom u Sloveniji (sjeverno). Ime Čičarija izvedeno je iz južnoslavenske riječi "čić", koja se izvorno odnosi na Vlahe i Istrorumunje koji su naselili to područje još u 14. stoljeću došavši iz Karpatske doline (Bertoša & Matijašić, 2005). Još je i danas aktivna zajednica Istrorumunja koji njeguju svoj jezik i tradiciju (selo Žejane).

Područje Krasa (sl. 3) i Čičarije (sl. 4) smatra se područjem multikulturalnih interakcija između naroda koji su se ovdje naseljavali kroz povijest (Vitasović-Kosić et al., 2017). Ti povijesni događaji utjecali su na stvaranje tradicije i oblikovanje mentaliteta stanovnika ovog područja. Lokalni stanovnici (sl. 5) ovog područja često su bilingvalni ili višejezični, još i danas koriste neobični dijalekt kao mješavinu tri jezika; hrvatskog, slovenskog i talijanskog, koji su utkani u jedan jezik na tom malom prostoru.

Sl. 5. Samoniklo voće koje se često upotrebljava među lokalnim stanovništvom (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Samoniklo sadje, ki ga lokalno prebivalstvo pogosto uporablja (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Fitogeografski gledano Slovenski Kras i Istra su prijelazno područje između. Listopadna termofilna vegetacija još uvijek pripada prvospomenutoj regiji, a vazdazelena sklerofilna vegetacija dio je mediteranske flore.

Visinski raspon 25–1000 m n.v. uvjetuje pojavu dviju biljnogeografskih regija; eurosibirsko-sjevernoameričke i mediteranske florne regije. Također je prisutno miješanje dviju klima mediteranske i epimediteranske u kombinaciji s kontinentalnom klimom (Vitasović-Kosić & Britvec, 2014). Šumske zajednice hrasta medunca i bijelog graba karakteristične su u toplijoj, nižoj submediteranskoj zoni te šume hrasta medunca i crnog graba u hladnijoj epimediteranskoj vegetacijskoj zoni mediteransko-montanoga vegetacijskog pojasa. U uskom obalnom pojasu eumediteranske zone dominiraju vazdazelene vrste zajednice mješovitih šuma i makije hrasta crnike sa crnim jasenom.

Kršenje šume (deforestacija) Istre započelo je još u rimsko doba, a vrhunac je doseglo u srednjem vijeku s transhumanskom ispašom. Prije Drugoga svjetskog rata većina teritorija Čičarije bio je krš sa slikovitim livadama i pašnjacima na kojima je paslo mnogo ovaca. Danas su pašnjaci većinom napušteni, livade se ne kose redovito tako se i njihova hranidbena vrijednost s vremenom smanjuje. Većina pašnjaka je u zaraštanju (sekundarnoj sukcesiji) raznim drvenastim vrstama među kojima dominira smrika (*Juniperus communis* L.). Travnjaci su ponovno obrasli pionirskim oblicima šume koje su po karakteristikama više termofilne nego što su bile primarne šume. Analize polena, međutim, pokazuju da je u posljednjih 3000 godina došlo do cikličnih procesa degradacije šuma, sekundarne sukcesije – zarastanja vegetacije, ponovno sječe i ponovnog zarastanja (Kaligarić et al., 2006; Vitasović-Kosić, 2011). Na istraživanom području od Krasa do Kvarnera česti su submediteranski kamenjarski pašnjaci i suhi travnjaci istočnojadranskog primorja reda

Sl. 6a. Liker od *Eriobotrya japonica* nešpula), liker od *Prunus spinosa* (crni trn) i marmelada od kivija.

Liker iz japonske nešplje (*Eriobotrya japonica*), liker iz črnega trna (*Prunus spinosa*) in kivijeva marmelada

Sl. 6b. Sirup od mente (*Mentha sp.*) pije se razrijeđen s vodom (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Metin sirup (*Mentha sp.*) se pije razredčen z vodo (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Scorzonero-Chrysopogonetalia, unutar razreda suhih i polusuhih bazofilnih travnjaka i brdskih livada kopnenih krajeva *Festuco-Brometea*, a razvijeni su kao sekundarne tvorevine pod utjecajem ispaše i košnje. Ovi travnjaci i pašnjaci definirani su ekološki i fitogeografski; ekološki, s temperaturama i uvjetima tla u rasponu od vrlo suhih do polusuhih, blago kiselih supstrata na vapnencu ili flišu i fitogeografski s visokim udjelom submediteransko-ilirskih vrsta, prikladno nazvanih vrste sa krša i uglavnom nisu rasprostranjene u središnjoj Europi. Ovaj red submediteranskih kamenjarskih pašnjaka i suhih travnjaka dijeli se na kamenjarske pašnjake submediteranske zone mediteransko-litoralnog vegetacijskog pojasa (sveza *Chrysopogoni-Saturejon*) i travnjake na dubljim smeđim primorskim tlima koji su pogodni za kosidbu (sveza *Scorzonerion villosae*) (Bertoša & Matijašić, 2005; Kaligarić et al., 2006; Vitasović-Kosić et al., 2021).

Suhe i polusuhe livade košanice na nešto dubljim tlima, gdje baza nije tako kamenita, a tlo sadrži nešto više humusa spadaju u as. *Scorzonero villosae-Danthonietum*. Nalaze se na flišu u Istri na područjima gdje livade nisu (ili su tek minimalno) gnojene. Fliš svojom nepropusnošću za vodu omogućava blago i umjereno zakiseljavanje tla. Na vapnencu se livade ove zajednice uvijek razvijaju u ekološki povoljnijim uvjetima, gdje je tlo dublje i vlažnije (vrtače, udubine, polja, doline).

Na flišu često nalazimo jelenske pukovicu (*Peucedanum cervaria*) koja predstavlja prvu fazu zarastanja ovih livada "visokim zelenima". Fliš istarskih terasa i vrhova blago položenih brežuljaka predstavljen je bogatim bazičnim tlima te blago do

umjereno kiselim tlima. To su područja nekadašnjih vinograda, polja (terasa) i livada (veće i suše površine na vrhovima visoravni i platoa) na dubokim tlima koja zadržavaju vlagu. Za optimalno održavanje takvih livada preporuka je održavati na tradicionalan način (košnja jednom svake godine) (Vitasović-Kosić, 2011).

Pašnjaci područja Krasa i Istre stvoreni su antropogeno (ispašom) i također se njome održavaju, ali na širem području Primorskog krasa ekstenzivne ispaše gotovo da više i nema, a košnja na ovim kamenjarskim livadama također vrlo ograničena i rijetka. Sve je to desetljećima vodilo relativno sporom, ali masovnom obrastanju drvenastim vrstama. Na nekim mjestima travnjaci još uvijek fizionomski imaju izgled travnjaka, dok se floristički već sastoje od vrsta šumskog ruba s visokim stabljikama tzv. "visokim zelenima" najčešće iz porodice štitarki (*Apiaceae*) (Kaligarić, 1997). Na vlažnijim se mjestima masovno naseljava ruj (*Cotinus coggygria*), a na vrlo suhim borovica (*Juniperus communis*).

Nizinski oblik travnjaka krške visoravni, često se nazivaju krške *gmajne* (njem. *gemain* = zajednički), a predstavljaju nekoć zajednička zemljišta na kojima je svima u općini bilo dopušteno pasti stado, jer su bila lošije kvalitete. Obuhvaćaju krške visoravni od talijanske granice na zapadu Slovenije i duboko u Istru, pa do Kvarnerskog zaljeva. To su plitka tla na vapnencu, s malo tla, uglavnom bazične reakcije. Tamo gdje ima više tla razvijaju se i druge vrste vegetacije (gnojene livade, vinogradi, vrtovi i polja, posebno u krškim pojavama poput vrtača, polja i dolina) (Kaligarić, 1997; Kaligarić et al., 2006; Vitasović-Kosić et al., 2021).

Općenito se smatra da su travnjaci Slovenskog Krasa i Istre vrlo raznoliki vrstama, s posebno visokim udjelom aromatičnih i začinskih biljaka. To su karakteristični elementi mediteranskog prostora prisutni u krškom i istarskom krajobrazu.

Upotreba biljaka kao hrana i lijek

Samoniklo bilje raste svuda oko nas, na prirodnim i antropogeniziranim staništima. Kultivirane biljke su one koje čovjek uzgaja, koje ponegdje podivljaju i same se uspješno šire u okolišu te se naturaliziraju.

Velik broj samoniklih vrsta koristi se za pripremu napitaka ili čajeva, kao i bezalkoholnih i alkoholnih pića. To mogu biti svježi sokovi, sirupi, aromatizirana žestoka pića ili likeri. Čajevi i pića ponekad se koriste za pripravljanje obloga, liječenje raznih zdravstvenih tegoba, masažu itd. (Kuštrak, 2005).

Na području Krasa i Istre lokalno stanovništvo upotrebljava mnoge biljke u svakodnevnoj prehrani. Najčešće su to voćne vrste koje rastu samoniklo, naturalizirano ili kultivirano u njihovom neposrednom okruženju. Te se vrste koriste sirove, ali i prerađene kao marmelade (sl. 6), kompoti te piće (sirupi (sl. 6), sokovi, vino, likeri i aromatizirane rakije (sl. 6, 7, 8, 9), svakodnevni takozvani "rekreacijski čajevi", ali i kao medicinski, ljekoviti pripravci – uvarci i oparci).

Naturalizirane i kultivirane voćne vrste vrlo su važne u agroekosustavima mediteranskog okruženja. Prema Ćuczaj et al. (2014) u mediteranskoj suhoj klimi, drveće (za razliku od jednogodišnjih ili višegodišnjih usjeva), može duboko dopirati do slojeva temeljnih stijena povećavajući time produktivnost zemljišta, također drvenaste biljke daju hlad i životinjama na ispaši. Osim poznatih drvenastih vrsta poput maslina, vinove loze (sl. 10), badema, oraha, šljiva, smokava i citrusa kao

voće koristi se i samoniklo drvenasto bilje, primjerice oskoruša, trnina, divlje kruškice i sl.

Na području Kraškoga ruba tijekom paleontološkog istraživanja Jamnik et al. (2020) pronašli su biljne ostatke iz paleolitika; sjemenke i plodove samoniklih biljaka sa sočnim ili orašastim plodovima (npr. *Juniperus communis* (brin), *Prunus cf. avium* (višnja), *Prunus spinosa* (crni trn), *Cornus mas* (drijen, drnjula), *Sorbus aria* (brašnjava oskoruša, mokovec), *Ostrya / Carpinus* (grab) i *Fagus sylvatica* L. (bukva). Otkrivene su i kultivirane sadnice *Vitis vinifera* (vinova loza) i *Hordeum vulgare* L. (ječam).

Samoniklo voće korišteno na istraživanom području Krasa i Istre velikom većinom pripada porodici *Rosaceae* (ružičnjače). Kao voćne vrste koristi se 49 vrsta biljaka. Ti se plodovi jedu i koriste kao sirovo voće te njihove prerađevine; marmelade (sl. 6, 11), kompoti, pića (sirupi, sokovi, liker) te svakodnevni "čajevi", ali i ljekoviti uvarci i oparci. Upotreba svake pojedine vrste opisana je u tablici (tab. 1). Često se medicinska upotreba preklapa ili nadopunjuje s jestivom upotrebom (neke biljke se koriste na nekoliko načina) pa je ponekad teško odrediti gdje je granica između jestivih i ljekovitih biljaka.

Najčešće korišteno samoniklo voće je: *Cornus mas* (drijen / drnjula), *Rubus ulmifolius* (kupina / rubida), *Prunus cerasifera* (cibora), *Rosa canina* (šipak / divlja ruža). Također jako su rasprostranjene i *Fragaria vesca* (šumska / gozdna jagoda), *Castanea sativa* (kesten / kostanj) i *Rubus idaeus* (malina).

Naturalizirane vrste prisutne u okolišu jesu: *Morus nigra* (crna murva) (sl. 11) i *M. alba* (bela murva) te *Sorbus domestica* (škurša, oškurš). Jedu se sirove kao voće ili prerađuju.

Crnu i bijelu murvu ili dud sadilo se još u doba carice Marije Terezije u kontinentalnoj, ali i u Primorskoj Hrvatskoj i Sloveniji radi uzgoja dudovog svilca (*Bombyx mori*), a njihova važnost se zamijećuje i u prostoru vinograda gdje su redovito sadile uz vinovu lozu (sl. 12).

Murva potječe iz sjeverozapadne Azije i Kine, gdje se za potrebe uzgoja svile počela uzgajati prije 4000 godina. Biljka se naturalizirala u skoro cijeloj Europi, uključujući i Ukrajinu, na istok je raširena sve do Kine. Najvažnija je primjena za jelo, kao sirovo voće, ali i prerada u marmeladu (sl. 11). U našim krajevima se koristi i za pečenje rakije i kao hrana za domaće životinje. Plod je ukusan, hranjiv, bogat vitaminom C, te antocijanima. Prerađen plod bijele murve pomaže kod upale krajnika, želučanih problema, groznice i proljeva, a koristi se i za tretman groznice, glavobolju, upale očiju, kašlja. Plodovi i listovi mogu se koristiti i za dobivanje prirodnih bojila za tkanine. Može se uzgojiti iz sjemena, cijepljenjem, te reznicama (Bean, 1978).

Nasadi duda osnivani su na javnim mjestima uz javne ceste, okućnice, školske ekonomije, dvorišta. Još početkom 21 stoljeća, pa mjestimično i danas postojali su drvoredi dudovih stabala. Ispred svake seoske kuće bilo je dva do tri stabla duda s kojih je domaćin ubirao lišće za prehranu gusjenica dudovog svilca (Zelić, 2001). U Dalmaciji i Istri od početaka svilogojstva sadnice i sjeme duda (većinom *Morus alba*) se dodjeljivalo uzgajateljima. Zabilježeni su i problemi sa lokalnim stanovništvom koje je posjeklo stabla duda da bi napravili bačve za rakiju, a od ploda duda – dudinjne ili murve pekla se rakija (Zelić, 2001).

Svila se koristila kod ukrašavanja svećeničkog ruha i inventara a u barokno vrijeme carice Marije Terezije svilena odjeća bila je glavna odjeća plemstva i svećenstva. Trebalo je mnogo svile, a ona uvozna je bila vrlo skupa. Stoga je carica, milom

ili silom uvodila svilarstvo u naše krajeve kao poljoprivrednu granu pozivajući se na izvjesnu svilarsku tradiciju u mletačkom dijelu Dalmacije (Kolar-Dimitrijević, 2014).

Svilogojstvo je gospodarska grana namijenjena siromašnom stanovništvu kao dodatna zarada, i gotovo dva stoljeća (19. i 20.) predstavljala je pokret razvoja gospodarstva i prosvjetiteljstva. Pučanstvo se putem pučkih škola, predavanja i drugih oblika poučavanja upućivalo u temeljna biološka, botanička i agrikulturna znanja te vještine uzgajanja duda i dudovog svilca (Zelić, 2001).

Na prostoru Krasa i Istre puno se spominju i koriste kultivirane voćne vrste bez kojih bi uopće bilo teško zamisliti krajobraz Istre i Krasa. Već tradicionalno se uzgajaju: *Prunus domestica* (šljiva), *Actinidia chinensis* (kivi), *Diospyros kaki* (pomikaki), *Citrus limon* (limun), *Punica granatum* (granatna jabuka / nar) (sl. 13) i *Eriobotrya japonica* (nešpula) koje na istraživanom području jako dobro i u velikoj mjeri uspijevaju.

Najpopularnija marmelada je od šljiva, cibora, vinogradarskih breskvi, kupina te dunje pomiješane s jabukom. Od kivija se također pravi odlična marmelada (sl. 6), a od pomikakija je moguće napraviti ukusan "čips"; plodovi se narežu na tanke ploške, osuše u pećnici te na taj način sačuvani konzumiraju cijelu zimu.

Voćni sirupi (za razrjeđivanje s vodom) prave se najviše od *Sambucus nigra* (bazga), *Robinia pseudoacacia* (bagrem, akacija), *Mentha* spp., (menta) (sl. 6), *Mellisa officinalis* (melisa) i *Rubus idaeus* (malina).

Od divljih jabučica *Malus sylvestris* (lesnauka) pravio se ocat, danas ih u okolišu ima jako malo pa je ta tradicija gotovo napuštena. No zato je osvježavajuće piće

"vino" od plodova (boba) *Juniperus communis* jako poznato i pravi se na području općine Izola, dok je na širem području Krasa i Istre ta tradicija skoro napuštena. Lokalni naziv za *Juniperus communis* je brinj također čepin ili čopin, a vino se može praviti i od *Juniperus oxycedrus* (lokalni naziv je brinkola rjava). Vino se dobiva hladnom maceracijom plodova (boba, također naziva "čepin") u brenti (bačvi) s vodom, drži se u podrumu na hladnom 40 dana, dok se ne napravi gazirano piće. Ista tradicija zabilježena je u Hrvatskoj Istri (Vitasović-Kosić, 2018) i na otoku Krku (Dolina et al., 2016). Osim toga na Čićariji je zabilježena slijedeća upotreba; destilacijom plodova *J.*

Sl. 7. Liker od *Rubus ulmifolius* (kupina), maline (*Rubus idaeus*) i rakija medica (medovača) (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Liker iz brestovolistne robide (*Rubus ulmifolius*), maline (*Rubus idaeus*) i medica (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Sl. 8. Likier od trnine (*Prunus spinosa*), rakija sa žižulom (*Ziziphus jujuba*), rakija s planikom (*Arbutus unedo*) i rakija sa smokvom (*Ficus carica*) (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Liker iz črnega trna (*Prunus spinosa*), žganje z žižolo (*Ziziphus jujuba*), žganje z navadno jagodičnico (*Arbutus unedo*) in žganje s figo (*Ficus carica*) (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

communis dobiva medicinsko ulje koje se koristilo protiv parazita u crijevima (osobito kod djece). Mogao se napraviti i "brinov sirup" – od brinovitih jagoda (plodova) s dodatkom meda, koristio se kroz zimu kao prirodni antibiotik te su ga djeca često pila. Plodovi bobice se također jedu sirove kao voće, posebno su ukusne kad sazriju (omekšaju). Radi napuštanja stočarstva zadnjih 60-tak godina brinj (*J. communis*) zarasta većinu ekstenzivnih pašnjaka (Vitasović-Kosić, 2011). Prema Juračak et al. (2019) u postupku potencijalne komercijalizacije takvih proizvoda, postojeća uporaba i kućna radinost može predstavljati osnovu za daljnji razvoj kroz poboljšanja u doradi, preradi i u formulacijama konačnih proizvoda. Takav postupak u idealnim uvjetima uključuje: prikupljanje podataka bitnih za održivo komercijalno iskorištavanje uz uključivanje lokalne zajednice u razvoj proizvoda i zapošljavanje lokalnog stanovništva te, po potrebi razvoj prikladnih tehnika za eventualni uzgoj pogodnog bilja.

Zanimljiva šumska autohtona vrsta koja se puno koristi na području istočne obale Istre (Lovran, Mošćenička draga) je *Castanea sativa* (pitomi kesten). Opće je poznata činjenica da su na području Lovrana iza drugog svjetskog rata, ljudi preživljavali od nutritivno bogatog ploda kestena; veći su se plodovi prodavali, a manji lokalnog naziva "prnjavci" koristili za prehranu domaćeg stanovništva. Slična vrsta, koja se ne koristi za jelo je *Aesculus hippocastanum* L. (divlji kesten, divlji kostanj) čiji se plodovi odstajali nekoliko tjedana u rakiji, koriste na cijelom istraživanom području za medicinsku masažu kod reumatitisa.

Neobični plodovi i voće koji su se koristili kao hrana, posebice u vremenima velike

gladi (tijekom 1. i 2. svjetskog rata) je bio "želud od hrasta crnike" (*Quercus ilex / Q. pubescens*) koji se mljeo u brašno i pravilo se kruh, sam ili u mješavini sa *Triticum vulgare* (pšenica). Također se žir koristio kao hrana za svinje.

Medicinske biljke

U mnogim slučajevima konvencionalna medicina za određene bolesti priznaje oblik liječenja s ljekovitim biljem, što potvrđuje važan doprinos etnomedicine i etnofarmacije u globalnoj medicini (Tasić, 2012).

Mnoge ljekovite vrste rastu u vrtu ili na dvorištu gotovo svakog domaćinstva, primjerice *Sempervivum tectorum* (čuvarkuća) (sl. 14), *Viola arvensis* (ljubičica), *Melissa officinalis* (matičnjak), *Juglans regia* (orah), *Mentha piperita* (paprena metvica), *Ocimum basilicum* (bosiljak), *Salvia officinalis* (ljekovita kadulja) itd.

Na području Krasa i Istre se posebice konzumiraju biljne i voćne infuzije (šipak, kamilica, menta, lipa, kadulja i dr.), koje se zbog svojih ljekovitih svojstava odavno pripremaju od samonikloga bilja u kućnoj radinosti, a postoji i kultura konzumiranja "čaja" posebice tijekom zime. Najčešći oblik korištenja medicinskih biljaka na istraživanom području je upravo za ljekovite infuzije (uvarak, oparak) tzv. "zdrave biljne i voćne čajeve".

Najčešće spominjane ljekovite biljke na istraživanom području (tab. 1) jesu: *Achillea millefolium* (stolisnik), *Tilia platyphyllos* (lipa), *Hypericum perforatum* (gospina trava), *Althaea officinalis* (sljez) i *Chamomilla recutita* (kamilica). Osim što se stolisnik koristi za ljekovite pripravke, u općini Komen koristi se za izradu vijenaca za ulazna vrata.

U ljekovite svrhe rade se i posebne vrste rakija ("žganje od loze / drupine", šnops), takozvane travarice. To je rakija na bazi vinove loze, kojoj su dodane različite ljekovite biljke. Upotreba ovih rakija je vrlo različita: smirivanje probavnih problema, poboljšanje apetita, liječenje artritisa, reumatizma i stanja štitnjače, kao antipiretik, dezinficijens i anestetik za zubobolju, za liječenje rana, nagnječenja i prijeloma itd. Rakija je "prva pomoć" i univerzalan lijek te medicina za većinu zdravstvenih problema, a svako ih domaćinstvo ima nekoliko vrsta. Na ovom području u narodu je poznata izreka "U žganje sve, tud i noge!" – da padne povišena tjelesna temperatura – sve namočiti u žganje, pa i noge.

Najpopularnije i najčešće korištene vrste za medicinske rakije za gastrointestinalne poremećaje na području Krasa i Istre jesu: *Ruta graveolens* (vinska ruta) (sl. 15), *Foeniculum vulgare* (koromač), *Juniperus communis* i *J. oxycedrus* (smrika, borovica), *Gentiana lutea* ssp. *symphyandra* (encijan ili srčanik), *Juglans regia* (orah) i *Artemisia absinthium* (pelin).

Foeniculum vulgare (koromač) se osim za izradu rakije travarice (sl. 16) puno koristi kao ljekoviti oparak protiv nadimanja kod dojenčadi i odraslih ljudi. Osim toga tradicionalno se koristi se za kuhana jela (maneštre i fritaje). Prema narodnoj predaji još u srednjem vijeku kad su palili vještice na lomači, navodno su stavljali na vatru grane koromača "da se manje osjeti smrad spaljenog ljudskog mesa!" (usmeni navod gđa. Slavica Hrvatina, Korte (Izola)).

Najčešće spominjane i korištene biljne vrste koje se koriste kao hrana i medicina (jestivo-medicinska upotreba) jesu: *Rubus caesius* (kupina), *Sambucus nigra* (bazga), *Urtica dioica* (kopriiva), *Dioscorea communis* L. (bljušt), *Taraxacum* spp. (maslačak),

Asparagus acutifolius L. (šparoga), *Rosa canina* (divlja ruža), *Foeniculum vulgare* (koromač), *Prunus spinosa* (trnina) i *Sorbus domestica* (oskoruša, skurš).

Najčešće namjene korištenja ljekovitog bilja jesu: za regulaciju probave, protiv proljeva (dijareje), protiv grčeva u stomaku, protiv uholje, protiv kašlja (razni sirupi i ljekoviti pripravci), za zacjeljivanje površinskih i dubljih rana, protiv prehlade tj. za liječenje prehlade, sinusa, za liječenje kožnih bradavica, za snižavanje temperature i sl. Međutim u narodu se dosta primjenjuje i preventiva; za dobar imunitet i opće dobro zdravstveno stanje "med" od *Taraxacum officinale* (maslačak) ili za opuštanje živaca i bolje raspoloženje često se koristi ljekoviti oparak od *Hypericum perforatum* (gospina trava).

Sl. 9. Likor od višnje – višnjevac (*Prunus avium*) i ljekoviti pripravak kantarion – gospina trava (*Hypericum perforatum*) u maslinovom ulju pripremaju se 40 dana (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Likor iz višnje (*Prunus avium*) in zdravilni pripravak iz šentjanževke (*Hypericum perforatum*), ki se v oljivem ulju namaka 40 dni (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

od lista masline (kuha se 15 min), za koji kažu da učinkovito regulira krvni pritisak te čisti krv, djeluje protiv kolesterola i aritmije. Takva uporeba je zabilježena i u Dalmatinskoj zagori (Krželj & Vitasović-Kosić, 2020). Iako je *Sempervivum tectorum* (čuvarkuća) najpoznatiji lijek protiv uholje, također se maslinovo ulje redovito kapalo u uho protiv uholje.

Među ljekovitim biljkama koje se puno koriste na istraživanom području, neke su zbog svojih aromatičnih i ljekovitih svojstava uključene u prehranu kao začini, primjerice: *Rosmarinus officinalis* (ružmarin), *Foeniculum vulgare* (koromač), *Juniperus communis* (smrika), *Ocimum basilicum* L. (bosiljak), *Origanum vulgare* L. (mravinac, majeron), *Salvia officinalis* (kadulja, kuš) (sl. 17), *Thymus serpyllum* (majčina dušica) itd.

Rosmarinus officinalis (ružmarin) (sl. 19) se puno koristi kao začini za meso i ribu,

Urtica dioica (kopriva) je poznata kao jako ljekovita biljka i koristi se kao čaj "za prostatu" (nekoliko vršaka se ubere i svježe kuha 5 min) ili osušena također kao čaj za poticanje izlučivanja vode iz organizma, za pranje kose u svrhu jačanja kose (vlasišta), kao bio-gnojivo u vrtu. Puno se kuha i priprema s krumpirom ili s jajima na fritaju.

Cvatovi *Sambucus nigra* (bazga) su jako dobri i ljekoviti protiv prehlade, pored toga rade se sirupi, a cvatovi se pohaju u smjesi za palačinke.

Kultivirana *Olea europaea* (maslina) je jako ljekovita biljka, osim što se koristi kao maslinovo ulje, zadnjih 50-tak godina obilno se upotrebljava medicinski čaj

Sl. 11. Marmelada od murve (*Morus nigra*) i tradicionalna uskršna pinca (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Marmelada iz murve (*Morus nigra*) in tradicionalna velikonočna pinca (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

uobičajeno koriste proizvodi od *Helichrysum italicum* (smilje) (sl. 19) koji se u Istri koristi kao ljekoviti oparak te za izradu macerata i krema za lice.

Sirup protiv kašlja pravi se od nekoliko biljnih vrsta: *Plantago lanceolata* (uskolinski trputac), *Laurus nobilis* (lovor), *Hedera helix* (bršljan) te *Pinus nigra* J.F. Arnold ("med od iglica bora") i *Picea abies* (L.) H. Karst (smreka).

Lokalno stanovništvo u velikoj mjeri koristi i neke od fitoterapeutskih biljaka kao pomoć u liječenju simptoma grlobolje (*Salvia officinalis*), uholje (*Sempervivum tectorum*), prehlade (*Malva sylvestris*), na rane za brže zacjeljivanje (rod *Plantago*), protiv kožnih bradavica (*Ficus carica*), protiv bolesti kože kantarion, sentjanževka (*Hypericum perforatum*) (sl. 9) i sl.

Još jedna zanimljiva vrsta je invazivna *Helianthus tuberosus* (čičoka, paparibus) (sl. 20) čiji je gomolj pun dijetetskog škroba inulina te pogodan kao hrana za dijabetičare, stoga ima visoku ljekovitu vrijednost. Oparak od osušenih cvjetova kažu da djeluje na energiju i spolnu moć. Također regulira kiselost u tijelu. Gomolji se mogu pripremiti sirovi ili kuhani. Mogu se dodati salatama, juhama i umacima te napraviti sokove, marmelade i slastice.

Zaključna razmatranja

Ljudi su se oduvijek hranili i liječili biljkama te su njima poboljšavali okus mesa i začinjavali jela. Također od njih su pripremali alkoholne napitke (npr. pivo i vino), ljekovite infuzije (biljne i voćne "čajeve"), uživali u ljekovitim i nekim halucinogenim biljkama. Ispreplitanjem različitih kultura ljudi koji su kroz povijest naseljavali područje Krasi i Istre stvorena je vrlo specifična multikulturalna zajednica koja se zajedno s mediteranskim podnebljem stapa u jedinstveni doživljaj ljudi, prostora i običaja.

za ukras i lijepi miris, ali i kao zdravstveni čaj protiv niskog tlaka i kao čaj za cirkulaciju jer budi osjetila.

Nasuprot ružmarinu koji budi, *Lavandula angustifolia* (lavanda ili sivka) smiruje osjetila i uspavljuje. Koristi se kao čaj ili kao eterično ulje protiv komaraca, a osušeni cvatovi stavljaju se u ormar protiv moljaca (insekata). Na području Štanjela lokalno stanovništvo radi kozmetičke proizvode, npr. hidrolat od lavande (sl. 18). Uz lavandu se duž cijelog mediterana

Sl. 12. Tradicionalni vinogradi područja Krasa i Istre sa zasađenim vrstama roda *Morus* (crni ili bijeli dud / murva)(foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Tradicionalni vinogradi na območju Krasa in Istre s posajenimi črnimi in belimi murvami iz rodu *Morus*(foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Na području Krasa i Istre najčešće korišteno samoniklo voće je: *Cornus mas*, *Rubus ulmifolius*, *Prunus cerasifera* i *Rosa canina*. Također su jako rasprostranjene *Fragaria vesca*, *Castanea sativa* te *Rubus idaeus*. Naturalizirane vrste prisutne u okolišu jesu: *Morus nigra* i *M. alba* te *Sorbus domestica*, a tradicionalno se uzgajaju: *Prunus domestica*, *Actinidia chinensis*, *Diospyros kaki*, *Citrus limon*, *Punica granatum* i *Eriobotrya japonica*. Na području Krasa i Istre se posebice konzumiraju biljne i voćne infuzije (šipak, kamilica, menta, lipa, kadulja i dr.), koje se zbog svojih ljekovitih svojstava odavno pripremaju od samonikloga bilja u kućnoj radinosti. Najčešći oblik korištenja medicinskih biljaka na istraživanom području je upravo za ljekovite infuzije (uvarak, oparak) tzv. "zdrave biljne i voćne čajeve". Najčešće spominjane ljekovite biljke na istraživanom području jesu: *Achillea millefolium*, *Tilia platyphyllos*, *Hypericum perforatum*, *Althaea officinalis* i *Chamomilla recutita*.

Nestankom biljnih vrsta i njihovih staništa te gubitkom nekadašnjih saznanja o korisnosti biljaka na ovom području, gubi se i važan dio identiteta stanovnika područja na Krasu i u Istri stoga je izuzetno važno očuvati ekološku nematerijalnu baštinu ovog područja.

Istraživano područje Krasa i Istre zanimljivo je radi bogatstva flore i vegetacije, te lokalno sačuvanog znanja o tradicionalnom korištenju biljaka što je preduvjet za razvoj različitih oblika ruralnog turizma: gastronomskog, zavičajnog, kreativnog, kulturnog, edukacijskog i ekoturizama, kroz to za održivu i inovativnu komercijalizaciju lokalnog samoniklog i naturaliziranog bilja. Također, moguća je revitalizacija i reintrodukcija nekih zaboravljenih proizvoda od samoniklog bilja. Lokalno postoje udruge i pojedinci koji ulažu velike napore u očuvanje ekološke i kulturne baštine istraživanog područja, te bi ih mogli nazvati "čuvarima prošlosti", no svakako su potrebni veliki materijalni i drugi naponi da bi uspjeli u svojem nastojanju očuvanja nematerijalne baštine i kulture ovog područja.

Tradicionalna uporaba kraških in istrskih rastlin

Ivana Vitasović-Kosić

Uvod

Stoletnimi izkušnjami in ustnim izročilom je človek prišel do spoznanja o koristih divjih rastlin, ki so rasle v njegovem ožjem in širšem okolju vse od prazgodovine. Ljudje so se od nekdaj hranili in zdravili z rastlinami ter jih uporabljali za izboljšanje okusa mesa in kot začimbo za jedi. Iz njih so pripravljali tudi alkoholne pijače (npr. pivo in vino) in zdravilne poparke (zeliščne in sadne čaje). Prav tako so zdravilna in nekatera halucinogena zelišča uporabljali pri obredih in žrtvovanju. Iz rastlin so izdelovali tudi tkanine in oblačila, z njimi so gradili bivališča ter izdelovali orodje in orožje (Vitasović-Kosić et al., 2021).

Etnobotanika je integrativna večdisciplinarna veda, ki se ukvarja s tradicionalnim znanjem o rastlinah in naravnem okolju ter zajema botaniko, jezikoslovje in etnologijo. Etnobotanika se osredotoča na večplasten odnos med ljudmi in rastlinami, pri čemer se opira na delo več različnih strokovnjakov, kot so biologi, farmacevti, zdravniki, antropologi, etnologi in jezikoslovci.

Njihovi različni interesi, hipoteze in vprašanja odražajo različne cilje in vlogo posamezne panoge. Botanika zanimata vpliv ljudi na floro in njun medsebojni odnos. Jezikoslovec se ukvarja z izvorom in razvojem rastlinske terminologije, medtem ko etnolog proučuje tradicionalno vlogo rastlin v ljudski umetnosti in poeziji ter njihovo uporabo v lokalni etnomedicini ali prehrani (po Papp et al., 2014). Tradicionalno etnobotanično znanje se stoletja in tisočletja prenaša iz

Sl. 10. Vinograd z vinsko trto (*Vitis vinifera*) s pogledom na soline (Strunjan, Slovenija) (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Vinograd vinove loze (*Vitis vinifera*) s pogledom na Soline (Strunjan, Slovenija) (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

roda v rod, v zadnjem času pa se način prenašanja pogosto združuje s pisnimi ali drugimi medijskimi viri, kar je to znanje "prevetrilo" v času in prostoru. Etnobotanično znanje lahko štejemo za del lokalnega ekološkega znanja in ga, vendar ne nujno, štejemo za tradicijo (Mattalia et al., 2020). Na podlagi nedavnih študij kulturne dediščine Fakin Bajec (2020) ugotavlja, da so lokalni prebivalci (skupaj s strokovnjaki in odločevalci) postali eni najpomembnejših udeležencev pri upravljanju dediščine. Spremembe načina življenja in demografske spremembe lokalnega prebivalstva vplivajo na floro in vegetacijo. Z izginotjem rastlinskih vrst in njihovih habitatov ter izgubo nekdanjega znanja o koristnosti rastlin na tem območju se izgublja pomemben del identitete prebivalcev območja na Krasu in v Istri (Vitasović-Kosić et al., 2021), zato je izredno pomembno ohranjati ekološko nesnovno dediščino tega območja.

Etnobotanična uporaba rastlin v Sloveniji in na Hrvaškem se razvija šele v zadnjih dvajsetih letih. Do zdaj še ni bila sistematično raziskana in še vedno obstajajo področja, ki do zdaj še niso bila pojasnjena. Zdravilne rastline na območju Krasa in Gorjancev sta raziskala Lumpert in Kreft (2017), ki sta zabeležila zdravilno uporabo 93 rastlin. Etnobotanične raziskave, opravljene v italijanskem delu Krasa (Lokar & Poldini, 1988), so dokumentirale 59 rastlin, ki se uporabljajo na tem območju. V italijanskem in slovenskem delu Krasa je dokumentiranih 124 rastlin, ki se uporabljajo za zdravljenje, prehrano, izdelavo igrač in ljudsko izročilo (Guštin Grilanc, 2005). Območje Občine Izola je proučevala Marinac et al. (1994), kjer so etnobotanični podatki na voljo le delno. Kulturno dediščino območja Komna, natančneje Volčjega Gradu, je raziskoval Fakin Bajec (2020). V zadnjih desetih letih so bile na Hrvaškem izvedene etnobotanične raziskave vzdolž vse jadranske obale. Od severa proti jugu so raziskovali naslednja območja: planota Čičarija (Pieroni & Giusti, 2008; Vitasović-Kosić et al., 2017), območje Občine Kršan (Vitasović-Kosić, 2018), otok Krk in Poljica (Dolina et al., 2016), Naravni park Vransko jezero (Łuczaj et al., 2013), dalmatinsko zaledje (Krželj & Vitasović-Kosić; 2020), Dubrovnik (Dolina & Łuczaj, 2014) in jadranski otoki (Łuczaj et al., 2019a; 2019b; 2021). Zaradi sprememb vaškega načina življenja in izseljevanja podeželskega prebivalstva ter nezadostne dokumentacije obstaja velika nevarnost izgube tradicionalnega znanja o uporabi divjih rastlin in gob (Vitasović-Kosić et al., 2017), zato je izvajanje etnobotaničnih in podobnih raziskav velikega pomena za dokumentiranje nematerialne dediščine.

V razvoju človeške kulture in človeške civilizacije od antičnih časov do danes so rastline igrale veliko vlogo – ljudje so jih uporabljali kot hrano in zdravilo. Danes je hrana v Evropi, zlasti gojene rastline, zelo razširjena in dostopna vsem, kar je zagotovo eden od razlogov za upad uporabe samoniklih rastlin tako na svetovni ravni kot na območju Slovenije in Hrvaške. Poleg dobre ponudbe je povsod dostopno medmrežje, uporabljajo se različna družbena omrežja, prek katerih se med drugim izmenjujejo informacije o gastronomiji in kulinariki, tako da je dostop do novih znanj hiter in preprost. Prav zato so opazni pozitivni učinki, in sicer se je zanimanje za uporabo samoniklih zelišč v zadnjem desetletju ponovno okrepilo ter se spodbuja tudi z različnimi kulinaricnimi tekmovanji. Zlasti narašča zanimanje za samonikle rastline na območjih in v državah, kjer samonikle rastline veljajo za zdravo hrano (Biscotti & Pieroni, 2015; Łuczaj, 2010; Łuczaj et al., 2012; 2013a; 2013b; Turner et al., 2011).

Če si pobližje ogledamo uporabo zdravil starih civilizacij, vedno prevladujejo in so v ospredju rastline z zdravilno vrednostjo. V zgodovini človeštva je bilo

Sl. 13. Navadno granatno jabolko (*Punica granatum*) se večinoma uživa surovo, ker vsebuje veliko vitamina C, iz njega pa pripravljajo tudi sokove ter ga dodajajo solatam in zelenjavi (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Kultivirani nar (*Punica granatum*) najviše se koristi sirov kao voće radi puno C vitamina, ali se prave i sokovi i konzumira se u salatama i s povrćem (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

splošno sprejeto, da so zdravilne rastline glavni vir tradicionalne uporabe zdravil, vemo pa tudi, da se še danes uporabljajo kot snovi v sodobnih farmacevtskih zdravilih.

Po Dar et al. (2017) se zdravilne rastline uporabljajo za zdravljenje različnih težav, poudarjajo pa tudi okus hrane in jo ohranjajo svežo ter podaljšajo rok njene uporabnosti. Poleg tega so se rastline z zdravilnimi lastnostmi že od nekdaj na široko uporabljale za preprečevanje epidemij bolezni. Rastline z zdravilnimi sestavinami so zaradi farmacevtskih, kozmetičnih in hranilnih vrednosti zelo zanimive za številne skupine ljudi

ne glede na narodnost, izvor ali stopnjo izobrazbe (Hassan, 2012).

V tem prispevku je predstavljeno trenutno stanje tradicionalnega etnobotaničnega znanja lokalnega prebivalstva slovenskega Krasa in Istre o poznavanju in uporabi divjih, naturaliziranih in gojenih rastlin. Izpostavljene in opisane so rastline, ki se uporabljajo predvsem kot samoniklo sadje (sl. 1) in/ali izdelki iz njega (marmelade, sokovi, sirupi, kompoti, likerji, aromatizirane žgane pijače in vsakodnevni zeliščni ter sadni čaji in/ali zdravilni zeliščni pripravki (prevretki, oparki)).

Podatki so rezultat dokumentiranja lastnega raziskovalnega dela na terenu (Vitasović-Kosić, 2019) v okviru projekta Interreg SI-HR "Kaštelir", kakor tudi preteklih izkušenj z etnobotaničnimi delavnicami (sl. 2), botanične prakse ter proučevanja strokovne in znanstvene literature.

Področje raziskovanja in vegetacija skozi čas

Raziskano je bilo območje slovenskega Krasa in Istre, še posebej gorska planota Čičarija, ki pripada višjemu gorskemu predelu na severu Istre, je pa večinoma na Hrvaškem (jug) in v manjšem delu v Sloveniji (sever). Ime Čičarija izhaja iz južnoslovanske besede "čič", ki se je prvotno nanašala na Vlahe in Istroromune, ki so naselili to območje v 14. stoletju, prišli pa so iz Karpatske doline (Bertoša & Matijašić, 2005). Skupnost Istroromunov, ki neguje svoj jezik in tradicijo (vas Žejane), živi še danes.

Sl. 14. Navadni netresk (*Sempervivum tectorum*) raste na vrtu skoraj vsakega gospodinjstva. Uživajo surovega na solati, stisnjen sok pa se uporablja proti bolečinam v ušesu (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Sempervivum tectorum (čuvarkuča) raste na dvorištu gotovo svakog domačinstva, jede se sirovo na salatu, a stanični sok se koristi protiv uhololje (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Območje Krasa (sl. 3) in Čičarije (sl. 4) se šteje za območje večkulturne interakcije med narodi, ki so se tu naselili v zgodovini (Vitasović-Kosić et al., 2017). Zgodovinski dogodki so vplivali na ustvarjanje tradicije in oblikovanje miselnosti prebivalcev tega območja. Domačini (sl. 5) tega območja so pogosto dvo- ali večjezični, še danes pa uporabljajo nenavadno narečje kot mešanico treh jezikov, hrvaškega, slovenskega in italijanskega, ki je na tem majhnem prostoru stkana v en jezik.

Višinska razlika 25 do 1000 m pogojuje nastanek dveh rastlinsko-geografskih regij: evrosibirsko-severnoameriške in sredozemske florne regije. Prav tako tu prihaja do mešanja dveh podnebnih vplivov, in sicer sredozemskega in epimediteranskega podnebja v kombinaciji s celinskim podnebjem (Vitasović-Kosić & Britvec, 2014). Gozdne združbe puhastega hrasta in belega gabra so značilne v toplejšem, spodnjem submediteranskem pasu, gozdovi puhastega hrasta in črnega gabra pa v hladnejšem epimediteranskem vegetacijskem območju sredozemsko-gorskega rastlinskega pasu. V ozkem obalnem pasu evropskega mediteranskega pasu prevladujejo zimzelene vrste mešanih gozdnih združb in makija hrasta črniko ter malega jesena.

Fitogeografsko sta slovenski Kras in Istra vmesno prehodno območje. Listopadna termofilna vegetacija še vedno spada v prvo omenjeno regijo, zimzelena sklerofilna vegetacija pa je del sredozemske flore.

Krčenje gozdov (deforestacija) v Istri se je začelo v rimskih časih, vrhunec pa je doseglo v srednjem veku s transhumantno pašo. Pred drugo svetovno vojno je bil večji del ozemlja Čičarije kraški s slikovitimi travniki in pašniki, na katerih so se pasle številne ovce. Danes so pašniki večinoma zapuščeni, travniki pa se

ne kosijo redno, zato se njihova vrednost v prehrani s časom zmanjšuje. Večina pašnikov se zarašča (sekundarna sukcesija) z različnimi gozdnatimi vrstami, med katerimi prevladuje brin (*Juniperus communis* L.). Travniki so se ponovno zarasli s pionirskimi gozdnimi oblikami, ki so bile po lastnostih bolj termofilne, kot so bili primarni gozdovi. Analize cvetnega prahu kažejo, da so v zadnjih 3000 letih potekali ciklični procesi degradacije gozdov, sekundarne sukcesije – zaraščanja vegetacije, ponovnega poseka in ponovnega zaraščanja (Kaligarič et al., 2006; Vitasović-Kosić, 2011).

Na proučevanem območju od Krasa do Kvarnerja so pogosti submediteranski kamniti pašniki in suha travišča vzhodnojadranskega primorskega reda *Scorzonero-Chrysopogonetalia* iz razreda suhih in polsuhih bazofilnih travnikov ter celinskih višinskih travnikov *Festuco-Brometea*, ki so se razvili kot sekundarna travišča pod vplivom paše in košnje. Ti travniki in pašniki so ekološko in fitogeografsko opredeljeni, in sicer ekološko s temperaturo in pogoji tal, katerih razpon je od zelo suhih do polsuhih, rahlo kislih substratov na apnencu ali flišu, in fitogeografsko z velikim deležem submediteransko-ilirskih vrst, ki so prikladno poimenovane kraške vrste in ki na splošno v Srednji Evropi niso razširjene. Ta red submediteranskih kamnitih pašnikov in suhih travšč se deli na kamnite pašnike submediteranskega območja sredozemsko-litoralne vegetacijskega pasu (zveza *Chrysopogoni-Saturejon*) ter travnike na globljih rjavih primorskih tleh, ki so primerni za košnjo (zveza *Scorzonerion villosae*) (Bertoša & Matijašić, 2005; Kaligarič et al., 2006; Vitasović-Kosić et al., 2021).

Suhi in polsuhi travniki na nekoliko globljih tleh, kjer podlaga ni tako kamnita in zemlja vsebuje nekoliko več humusa, spadajo v asociacijo *Scorzonero villosae-Danthonietum*. So na flišu v Istri na območjih, kjer travniki niso (ali so le minimalno) gnojni. Fliš s svojo neprepustnostjo za vodo omogoča blago in zmerno zakisljevanje tal. Na apnencu se travniki te skupnosti vedno razvijajo v okolju prijaznejših razmerah, kjer so tla globlja in vlažnejša (vrtače, kotanje, polja, doline).

Na flišu pogosto najdemo jelenov silj (*Peucedanum cervaria*), kar predstavlja prvo fazo zaraščanja teh travnikov z "visokim zelenjem". Fliš istrskih teras in vrhovi položnih gričev zastopajo bogata bazična tla in rahlo do zmerno kislata tla. To so območja nekdanjih vinogradov, polj (teras) in travnikov (večje in bolj suhe površine planot) na globokih tleh, ki zadržujejo vlago. Za optimalno vzdrževanje takih travnikov je priporočljiva obdelava na tradicionalen način (košnja enkrat na leto) (Vitasović-Kosić, 2011).

Pašniki kraškega in istrskega območja so nastali antropogeno (s pašo) in jih ljudje tako tudi vzdržujejo, na širšem območju primorskega krasa pa ekstenzivne paše skorajda ni več in tudi košnja je na teh skalnatih travnikih zelo omejena ter redka. Vse to je desetletja vodilo do razmeroma počasnega, a množičnega razraščanja drevesnih vrst. Ponekod imajo travniki še vedno fizionomski videz trate, floristično pa jih že sestavljajo vrste gozdnega roba z visokimi stebli, t. i. "visoko zelenje", navadno iz družine kobulnic (*Apiaceae*) (Kaligarič, 1997). V vlažnejših krajih se množično naseli ruj (*Cotinus coggygria*), v zelo suhih pa brin (*Juniperus communis*).

Nižinsko obliko travnikov kraških planot pogosto imenujemo kraške *gmajne* (nem. *gemain* = skupni); to so bila nekoč skupna zemljišča, na katerih so vsi v skupnosti smeli pasti čredo, ker so bila slabše kakovosti. Pokrivajo kraške planote od italijanske meje v zahodni Sloveniji in segajo globoko v Istro do Kvarnerskega zaliva. Zanje so značilna plitva tla na apnencu, z malo zemlje in večinoma z

bazično reakcijo. Tam, kjer je zemlje več, se razvijejo druge vrste vegetacije (gnojeni travniki, vinogradi, vrtovi in polja, zlasti v kraških pojavih, kot so vrtače, polja in doline) (Kaligarič, 1997; Kaligarič et al., 2006; Vitasovič-Kosić et al., 2021).

Na splošno velja, da so travniki slovenskega Krasa in Istre po vrstah zelo različni s posebno velikim deležem aromatičnih in začimbnih rastlin. To so značilni elementi sredozemskega območja, prisotni v kraški in istrski pokrajini.

Uporaba rastlin za prehrano in kot zdravilo

Divje rastline rastejo povsod okoli nas, v naravnih in antropogenih habitatih. Gojene rastline so tiste, ki jih gojijo ljudje, ponekod pa same podivjajo in se uspešno širijo v okolje ter naturalizirajo.

Veliko število samoniklih vrst se uporablja za pripravo napitkov ali čajev, pa tudi brezalkoholnih in alkoholnih pijač. To so lahko sveži sokovi, sirupi, aromatizirane žgane pijače ali likerji. Čaje in napitke včasih uporabljajo za pripravo obkladkov, zdravljenje različnih zdravstvenih težav, masažo itd. (Kuštrak, 2005).

Na območju Krasa in Istre lokalno prebivalstvo v svoji vsakdanji prehrani uporablja veliko rastlin. Najpogosteje gre za samonikle sadne vrste ali naturalizirane in gojene v neposrednem okolju. Te vrste se uporabljajo surove in tudi predelane v marmelade (sl. 6), kompote in pijače (sirupi (sl. 6), sokovi, vino, likerji in

aromatizirano žganje (sl. 6, 7, 8, 9), vsakodnevni čaji ali kot zdravilni pripravki – prevretki in poparki).

Naturalizirane in gojene sadne vrste so v agro-ekosistemih sredozemskega okolja zelo pomembne. Po Łuczaj et al. (2014) v sredozemskem suhem podnebjju lahko drevesa (v nasprotju z enoletnimi ali večletnimi nasadi) segajo globoko do plasti kamnin in s tem povečajo produktivnost tal.

Drevesne vrste zagotavljajo tudi senco živalim na paši. Poleg plodov znanih drevesnih vrst, kot so oljke, trta (sl. 10), mandlji, oreh, sliva, figa in agrumi, se kot sadje uporabljajo tudi plodovi divjih drevesnih vrst, kot so skorš, črni trn, divje hruške in podobno.

Sl. 15. Vinska rutica (*Ruta graveolens*) se na Krasu in v Istri najpogosteje uporablja za zdravilno žganje (foto: I. Vitasovič-Kosić, 2019)

Vinska ruta (*Ruta graveolens*) najčešče je korištena za ljekovito rakiju na področju Krasa i Istre (foto: I. Vitasovič-Kosić, 2019)

Sl. 16. Travarica z različnimi zdravilnimi zelišči, med katerimi izstopa zlasti koromač (*Foeniculum vulgare*) (foto: I. Vitasovič-Kosić, 2019)

Rakija travarica s različnim ljekovitim biljem, posebno se u mješavini ističe koromač (*Foeniculum vulgare*) (foto: I. Vitasovič-Kosić, 2019)

Na območju Kraškega roba so med paleontološkimi raziskavami Jamnik et al. (2020) našli rastlinske ostanke iz paleolitika, in sicer semena in plodove divjih rastlin s sočnimi ali oreškastimi plodovi (npr. brin (*Juniperus communis*), višnja (*Prunus cf. avium*), črni trn (*Prunus spinosa*), rumeni dren (*Cornus mas*), mokovec (*Sorbus aria*), črni gaber (*Ostrya / Carpinus*) in bukev (*Fagus sylvatica* L.). Odkrite so bile tudi kultivirane rastline vinske trte (*Vitis vinifera*) in ječmena (*Hordeum vulgare* L.).

Samoniklo sadje, ki se uporablja na raziskovanem območju Krasa in Istre, večinoma pripada družini rožnic (*Rosaceae*). Kot sadje se uporablja 49 vrst rastlin. To sadje se uživa in uporablja surovo ali v predelanih izdelkih, kot so marmelade (sl. 6, 11), kompoti, napitki (sirupi, sokovi, likerji) in vsakdanji čaji, pa tudi kot zdravilni prevretki in poparki. Uporaba posamezne vrste je opisana v preglednici (tab. 1). Pogosto se medicinska uporaba prekriva ali dopolnjuje z uporabo v prehrani (nekatero rastline se uporabljajo na več načinov), zato je včasih težko določiti, kje je meja med zdravilnimi rastlinami in rastlinami, ki se uporabljajo v prehrani.

Najpogosteje uporabljene samonikle sadne vrste so: rumeni dren (*Cornus*

mas), robida (*Rubus ulmifolius*), ringlo (*Prunus cerasifera*), šipek (*Rosa canina*). Prav tako so zelo razširjeni gozdna jagoda (*Fragaria vesca*), kostanj (*Castanea sativa*) in malina (*Rubus idaeus*).

Naturalizirane vrste, prisotne v okolju, so: črna murva (*Morus nigra*) (sl. 11) in bela murva (*M. alba*) ter skorš (*Sorbus domestica*). Uživajo se surove kot sadje ali predelane.

Črno in belo murvo so sadili v času cesarice Marije Terezije na celinskem, pa tudi v primorskem delu Hrvaške in Slovenije za gojenje sviloprejk (*Bombyx mori*), njihov pomen pa je viden tudi v območju vinogradov, kjer so jih redno sadili ob vinski trti (sl. 12).

Murva izvira iz severozahodne Azije in Kitajske, kjer so jo za namene izdelave svile začeli gojiti pred 4000 leti. Rastlina se je naturalizirala skoraj po vsej Evropi, vključno z Ukrajino, na vzhodu je razširjena vse do Kitajske. Najpomembnejša

uporaba je v prehrani kot surovo sadje, pa tudi za predelavo v marmelado (sl. 11). V naših krajih se uporablja tudi v žganjekuhi in kot krma za domače živali. Sadje je okusno, hranljivo, bogato z vitaminom C in antocianini. Predelan plod bele murve pomaga pri tonzilitisu, želodčnih težavah, vročini in driski, uporablja pa se tudi pri zvišani telesni temperaturi, glavobolu, vnetju oči in kašlju. Plodovi in listje se lahko uporabljajo tudi za pridobivanje naravnih barvil za tkanine. Lahko se vzgoji iz semen, s cepljenjem in potaknjenci (Bean, 1978).

Nasadi murve so bili zasnovani ob javnih cestah, na vrtovih, šolskih gospodarstvih in dvoriščih. Še v začetku 21. stoletja, ponekod pa tudi danes, so obstajali drevoredi murv. Pred vsako vaško hišo sta bili dve ali tri murve, s katerih je gospodar nabiral listje za prehrano gosenic sviloprejke (Zelić, 2001). V Dalmaciji in Istri so od začetka gojenja sviloprejk sadike in semena murve (večinoma *Morus alba*) pridelovalcem razdeljevali. Zabeležene so tudi težave z lokalnim prebivalstvom, ki je posekalo murve za sode za žganje, iz plodov murve pa so kuhali žganje (Zelić, 2001).

Svilo so uporabljali za okrasitev duhovniških oblačil in inventarja, v baročnem obdobju cesarice Marije Terezije pa so bila svilena oblačila glavna oblačila plemstva in duhovščine. Potrebno je bilo veliko svile, uvožena pa je bila zelo draga. Zato

Sl. 17. Žajbelj (*Salvia officinalis*) se najpogosteje uporablja pri vnetem grlu, dodajajo pa ga tudi testeninam in rižotam (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Salvia officinalis (ljekovita kadulja) najčešče se koristi protiv grlobolje, a dodaje se i jelima od tjestenine te rižotima (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

je cesarica zlepa ali zgrda uvedla gojenje sviloprejk v naših krajih kot kmetijsko panogo, pri čemer se je sklicevala na posebno svilarsko tradicijo v beneškem delu Dalmacije (Kolar-Dimitrijević, 2014).

Gojenje sviloprejk je bilo gospodarska panoga, namenjena revnemu prebivalstvu kot dodaten vir zaslužka, ki je bila dve stoletji (19. in 20.) gibalo gospodarskega razvoja in razsvetljenstva. Prek javnih šol, predavanj in drugih oblik se je prebivalstvo izobraževalo in prejelo osnovna znanja o biologiji, botaniki in kmetijstvu ter o veččinah vzgoje murv in gojenja sviloprejk (Zelić, 2001).

Na območju Krasa in Istre se pogosto omenjajo in uporabljajo gojene sadne vrste, brez katerih bi si težko predstavljali krajino Istre in Krasa. Že po tradiciji se tu gojijo: slive (*Prunus domestica*), kivi (*Actinidia chinensis*), kaki (*Diospyros kaki*), limone (*Citrus limon*), granatna jabolka (*Punica granatum*) (sl. 13) in japonsko nešpljo (*Eriobotrya japonica*), ki na raziskovanem območju uspeva zelo dobro in v veliki meri.

Najpriljubljenejša marmelada je slivova, iz ringloja, vinogradniških breskev, robide in kutine, zmešane z jabolki. Odlična marmelada se pripravlja tudi iz kivija (sl. 6), iz kakija pa je mogoče narediti okusen "čips"; plodovi se narežejo na tanjše rezine, posušijo v pečici in shranijo. Tako pripravljen kaki se lahko uživa vso zimo.

Sadni sirupi (za redčenje z vodo) se večinoma pripravljajo iz črnega bezga (*Sambucus nigra*), robinije (*Robinia pseudoacacia*), mete (*Mentha spp.*) (sl. 6), melise (*Melissa officinalis*) in maline (*Rubus idaeus*).

Iz lesnike (*Malus sylvestris*) se je izdeloval kis. Danes je v tem okolju lesnike zelo malo, zato je ta tradicija skoraj zamrla. Je pa zelo znana osvežilna pijača "vino" iz plodov *Juniperus communis* in jo izdelujejo v Občini Izola, medtem ko na širšem območju Krasa in Istre to tradicijo skoraj opuščajo. Domače ime za *Juniperus communis* je brin, tudi čepin, brina ali črna smrekva, vino pa se lahko pripravi tudi iz rdečeplopnega brina (*Juniperus oxycedrus*). Vino se pridobiva s hladno maceracijo omešenih storžkov v brenti (sodu) z vodo, ki mora biti v hladni kleti 40 dni, dokler ne nastane gazirana pijača. Prav taka tradicija je bila zabeležena v hrvaški Istri (Vitasović-Kosić, 2018) in na otoku Krku (Dolina et al., 2016). Poleg tega je bila v Čičariji zabeležena naslednja uporaba: z destilacijo plodov *J. communis* so pridobili zdravilno olje, ki se uporablja proti parazitom v črevesju (zlasti pri otrocih). Iz brinovih jagod (plodov) z dodatkom medu se lahko pripravi tudi brinov sirup. Kot naravni antibiotik so ga uporabljali vso zimo in otroci so ga pogosto pili. Plodovi se lahko uživajo tudi surovi kot sadje, posebej okusni so, ko dozori (se zmečkajo). Zaradi opuščanja živinoreje v zadnjih 60 letih brin zarašča večino ekstenzivnih pašnikov (Vitasović-Kosić, 2011). Po Juračak et al. (2019) v procesu potencialne komercializacije takšnih izdelkov obstoječa uporaba in domača priprava pomenita osnovo za nadaljnji razvoj in izboljšave glede priprave, predelave in formulacije končnih izdelkov. Tak pristop v idealnem primeru vključuje zbiranje podatkov, ki so pomembni za trajnostno gospodarsko izkoriščanje, sodelovanje lokalne skupnosti pri razvoju izdelkov in zaposlovanje lokalnega prebivalstva ter po potrebi razvoj ustreznih tehnik za eventualno gojenje primernih rastlin.

Zanimiva gozdna avtohtona vrsta, ki se pogosto uporablja na območju vzhodne obale Istre (Lovran, Mošćeniška Draga), je pravi kostanj (*Castanea sativa*). Dobro je poznano dejstvo, da so na območju Lovrana po drugi svetovni vojni ljudje preživeli s pomočjo hranljivih plodov kostanja; večje plodove so prodajali, manjše z lokalnim imenom "prnjavci" pa so uporabljali za prehrano domačega

Sl. 18. Hidrolat iz sivke (*Lavandula angustifolia*) – kozmetični izdelek za odstranjevanje ličil in osvežitev obraza ter marmelada iz češnjelike slive (*Prunus cerasifera*) in *Mentha sp.*, lokalni izdelek z območja Štanjela (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Hidrolat od *Lavandula angustifolia* (lavanda) – kozmetični proizvod za skidanje šminke i osvježavanje lica i marmelada od *Prunus cerasifera* i *Mentha sp.*, proizveden lokalno na području Štanjela (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

14), vijolica (*Viola arvensis*), melisa (*Melissa officinalis*), oreh (*Juglans regia*), poprova meta (*Mentha piperita*), bazilika (*Ocimum basilicum*), žajbelj (*Salvia officinalis*) itd.

Na območju Krasa in Istre se še posebej uživajo zeliščni in sadni poparki (šipek, kamilica, meta, lipa, žajbelj idr.), ki se zaradi zdravilnih lastnosti od nekdanjih pripravljajo iz samoniklih zelišč, zlasti pozimi pa obstaja tudi kultura uživanja čaja. Najpogostejša oblika uporabe zdravilnih rastlin na proučevanem območju so ravno zdravilni prevretki in poparki, t. i. zdravilni zeliščni in sadni čaji.

Na območju proučevanja so najpogosteje omenjene zdravilne rastline (tab. 1): rman (*Achillea millefolium*), lipa (*Tilia platyphyllos*), šentjanževka (*Hypericum perforatum*), slez (*Althaea officinalis*) in kamilica (*Chamomilla recutita*). V Občini Komen rman razen za zdravilne pripravke uporabljajo tudi za izdelavo vencev za vhodna vrata.

V zdravstvene namene se pripravlja tudi posebna vrsta žganja, tako imenovane travarice. Gre za žganje na osnovi grozdja, ki se mu dodajajo različne zdravilne

prebivalstva. Podobna vrsta, ki se ne uporablja za prehrano, je divji kostanj (*Aesculus hippocastanum L.*), katerega plodovi se nekaj tednov namakajo v žganju. Tako pripravljena tinktura se uporablja na celotnem raziskovalnem območju za zdravilno masažo pri revmatizmu.

Nenavadni plodovi in sadje, ki so se uporabljali za prehranjevanje zlasti v času velike lakote (med prvo in drugo svetovno vojno), so bili "želodi črničevja" (*Quercus ilex / Q. pubescens*), ki so jih zmleli v moko in iz njih naredili kruh, včasih tudi s pšenico (*Triticum vulgare*). Želod so uporabljali tudi kot krmo za prašiče.

Zdravilne rastline

V mnogih primerih konvencionalna medicina za nekatere bolezni priznava zdravljenje z zdravilnimi zelišči, kar potrjuje prispevek etnomedicine in etnofarmacije v globalni medicini (Tasić, 2012).

Na vrtu ali na dvorišču skoraj vsakega gospodinjstva rastejo številne zdravilne vrste, na primer netresk (*Sempervivum tectorum*) (sl.

rastline. Uporaba teh vrst žganja je zelo različna: pomiritev prebavnih težav, izboljšanje teka, zdravljenje artritisa, revme in bolezni ščitnice, kot antipiretik, razkužilo in anestetik, za zobobol, za zdravljenje ran, modric, zlomov itd. Žganje je "prva pomoč" in univerzalno zdravilo za večino zdravstvenih težav in vsako gospodinjstvo ga ima nekaj vrst. Na tem območju med prebivalci velja rek "Vse v žganje, tudi noge!". Če se pojavi povišana telesna temperatura, se v žganje namoči vse, tudi noge.

Najpriljubljenejše in najpogosteje uporabljene vrste zdravilnega žganja za prebavne motnje na Krasu in v Istri so: vinska rutica (*Ruta graveolens*) (sl. 15), koromač (*Foeniculum vulgare*), brin (*Juniperus communis* in *J. oxycedrus*), košutnik (*Gentiana lutea* ssp. *symphyandra*), oreh (*Juglans regia*) in pelin (*Artemisia absinthium*).

Koromač (*Foeniculum vulgare*) se razen za izdelavo žganja travarice (sl. 16) uporablja kot zdravilno sredstvo proti napenjanju pri dojenčkih in odraslih. Poleg tega se tradicionalno uporablja za kuhane jedi (mineštre in firtalje). Po ljudskem izročilu naj bi v srednjem veku, ko so čarovnice sežigali na grmadi, v ogenj polagali vejice koromača, "da bi se manj čutil smrad zažganega človeškega mesa!" (ustna navedba ge. Slavice Hrvatina, Korte, Izola).

Najpogosteje omenjene rastlinske vrste, ki se uporabljajo za prehrano in zdravila (z zdravilnimi in užitnimi lastnostmi), so: sinjezelena robida (*Rubus caesius*), bezeg (*Sambucus nigra*), kopriva (*Urtica dioica*), bljušč (*Dioscorea communis L.*), regrat (*Taraxacum spp.*), špargelj (*Asparagus acutifolius L.*), navadni šipek (*Rosa canina*), koromač (*Foeniculum vulgare*), črni trn (*Prunus spinosa*) in skorš (*Sorbus domestica*).

Zdravilna zelišča so se najpogosteje uporabljala za uravnavanje prebave, proti driski (diareji), proti želodčnim krčem, proti bolečinam v ušesu, proti kašlju (različni sirupi in zdravilni pripravki), za celjenje površinskih in globljih ran, za zdravljenje prehladnih bolezni in težav s sinusi, za odpravljanje bradavic, za zniževanje telesne temperature itd. Vendar se zdravilne rastline med ljudmi pogosto uporabljajo tudi

Sl. 19. Smilj (*Helichrysum italicum*) se v Istri uporablja kot zdravilni poparek ter za izdelavo macerata in krem za obraz, rožmarin (*Rosmarinus officinalis*) pa je že iz davnine poznan kot začimba in zdravilna rastlina, ki pospešuje krvni obtok (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Helichrysum italicum (smilje) u Istri se koristi kao ljekoviti oparak te za izradu macerata i krema za lice, a *Rosmarinus officinalis* (ružmarin) od davnina je poznata začinska i ljekovita biljka posebno za cirkulaciju (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Sl. 20. Topinambur (*Helianthus tuberosus*) je invazivna rastlina, ki v naravi pogosto zelo hitro raste in osvaja nove habitate (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

Helianthus tuberosus (čičoka) je invazivna biljka koje se često u prirodi jako brzo rasrasta i osvaja nova staništa (foto: I. Vitasović-Kosić, 2019)

preventivno. Za krepitev imunosti in splošno dobro počutje služi regratov "med" (*Taraxacum officinale*), za pomiritev živcev in boljše razpoloženje pa se pogosto uporablja zdravilni poparek šentjanževke (*Hypericum perforatum*).

Kopriva (*Urtica dioica*) je znana kot zelo zdravilna rastlina in se uporablja kot čaj "za prostato" (nekaj svežih vršičkov kuhamo pet minut). Posušena se pripravlja kot čaj za spodbujanje izločanja vode iz telesa, za umivanje las, ker krepi lase in lasišče, ter tudi kot naravno gnojilo na vrtu. Pogosto se kuha in pripravlja s krompirjem ali z ocvrtimi jajci.

Cvetovi bezga (*Sambucus nigra*) so zelo okusni in zdravilni. Uporabljajo se proti prehladu, iz cvetov se pripravljajo sirupi, cvetovi pa se namočeni v testo za palačinke tudi cvrejo.

Gojena oljka (*Olea europaea*) je prav tako zelo zdravilna rastlina. Poleg olivnega olja se v zadnjih 50 letih uporabljajo tudi oljčni listi za čaj (kuhajo se 15 minut), ki naj bi učinkovito uravnaval krvni tlak in očistil kri. Čaj znižuje holesterol in pomaga pri aritmiji. Takšna uporaba je zabeležena tudi v Dalmatinski zagori (Krželj in Vitasović-Kosić, 2020). Čeprav je navadni netresk (*Sempervivum tectorum*) najbolj znano zdravilo proti bolečinam v ušesu, so pri tej težavi v uho redno kapali tudi olivno olje.

Med zdravilnimi rastlinami, ki se pogosto uporabljajo na območju proučevanja, so nekatere zaradi aromatičnih in zdravilnih lastnosti vključene v prehrano kot začimba, na primer: rožmarin (*Rosmarinus officinalis*), koromač (*Foeniculum vulgare*), brin (*Juniperus communis*), navadna bazilika (*Ocimum basilicum* L.), dobra misel ali origano (*Origanum vulgare* L.), žajbelj (*Salvia officinalis*) (sl. 17), materina dušica ali timijan (*Thymus serpyllum*) itd.

Rožmarin (*Rosmarinus officinalis*) (sl. 19) se pogosto uporablja kot začimba za meso in ribe, za okras in prijeten vonj, pa tudi kot zdravilni čaj proti nizkemu krvnemu tlaku, za pospešitev krvnega obtoka in za prebujanje čutov.

V nasprotju z rožmarinom, ki poživlja, sivka (*Lavandula angustifolia*) čute pomirja in uspava. Uporablja se kot čaj ali kot eterično olje proti komarjem, suho cvetje pa se daje v omaro proti moljem (žuželkam). Na območju Štanjela lokalno prebivalstvo iz sivke izdeluje kozmetične izdelke, npr. hidrolat sivke (sl. 18). Poleg sivke se po vsem mediteranskem območju običajno uporabljajo tudi izdelki iz laškega smilja (*Helichrysum italicum*) (sl. 19). V Istri je priljubljen kot zdravilni poparek in v obliki maceratov ter krem za obraz.

Sirup proti kašlju se pripravlja iz več rastlinskih vrst: ozkolistni trpotec (*Plantago lanceolata*), lovor (*Laurus nobilis*), navadni bršljan (*Hedera helix*), črni bor (*Pinus nigra* J. F. Arnold) ("med iz borovih iglic") in navadna smreka (*Picea abies* L.).

Lokalno prebivalstvo v veliki meri uporablja tudi nekatera fitoterapevtska zelišča za zdravljenje vnetega grla (žajbelj – *Salvia officinalis*), bolečin v ušesu (netresk – *Sempervivum tectorum*), prehlada (gozdni slezenovec – *Malva sylvestris*), za hitrejše celjenje ran (rod trpotca *Plantago*), proti bradavicam (figa – *Ficus carica*), proti kožnim boleznim (šentjanževka – *Hypericum perforatum*) (sl. 9) ipd.

Druga zanimiva vrsta je invazivni topinambur (*Helianthus tuberosus*) (sl. 20), katerega gomolj vsebuje veliko inulina, prehranskega škroba, ki je zdrava hrana za diabetike, zato ima visoko zdravilno vrednost. Poparek suhih cvetov naj bi dvigoval energijo in spolno moč. Rastlina uravnava tudi kislost v telesu. Gomolji se lahko pripravljajo surovi ali kuhani. Lahko se dodajajo solatam, juham in omakam, iz njih pa se pripravljajo tudi sokovi, marmelade in sladice.

Zaključna razmišljanja

Ljudje so se od nekdaj hranili in zdravili z rastlinami ter jih uporabljali za izboljšanje okusa mesa in kot začimbo za jedi. Iz njih so pripravljali tudi alkoholne pijače (npr. pivo in vino) in zdravilne poparke (zeliščne in sadne "čaje") ter uživali zdravilna in nekatera halucinogena zelišča. S prepletanjem različnih kultur ljudi, ki so skozi zgodovino naseljevali Kras in Istro, je nastala zelo specifična večkulturna skupnost, ki se s sredozemskim podnebjem staplja v edinstveno doživetje ljudi, prostora in običajev.

Na območju Krasa in Istre je najpogosteje uporabljeno samoniklo sadje: rumeni dren (*Cornus mas*), brestovolistna robida (*Rubus ulmifolius*), ringlo (*Prunus cerasifera*) in navadni šipek (*Rosa canina*). Prav tako so zelo razširjeni gozdna jagoda (*Fragaria vesca*), pravi kostanj (*Castanea sativa*) in maline (*Rubus idaeus*). Naturalizirane vrste, prisotne v okolju, so: črna murva (*Morus nigra*), bela murva (*M. alba*) in skorš (*Sorbus domestica*), tradicionalno pa ljudje tu gojijo: slivo (*Prunus domestica*), kivi (*Actinidia chinensis*), kaki (*Diospyros kaki*), limone (*Citrus limon*), granatno jabolko (*Punica granatum*) in japonsko nešpljo (*Eriobotrya japonica*). Na območju Krasa in Istre se še posebej pogosto uživajo zeliščni in sadni poparki (šipek, kamilica, meta, lipa, žajbelj itd.), ki jih ljudje zaradi zdravilnih lastnosti od nekdaj pripravljajo iz divjih zelišč. Na raziskovalnem območju se zdravilne rastline najpogosteje uporabljajo za zdravilne poparke in prevretke, t. i. "zdrave

zeliščne in sadne čaje". Na območju raziskave so najpogosteje omenjene zdravilne rastline: navadni rman (*Achillea millefolium*), navadna lipa (*Tilia platyphyllos*), šentjanževka (*Hypericum perforatum*), navadni slez (*Althaea officinalis*) in prava kamilica (*Chamomilla recutita*).

Z izginotjem rastlinskih vrst in njihovih habitatov ter z izgubo nekdanjega znanja o uporabnosti rastlin se na tem območju izgublja tudi pomemben del identitete prebivalcev Krasa in Istre. Zato je izjemno pomembno ohranjati ekološko nesnovno dediščino tega območja.

Raziskovano območje Krasa in Istre je zanimivo zaradi bogastva flore in vegetacije ter lokalno ohranjenega znanja o tradicionalni uporabi rastlin, kar je lahko osnova za razvoj različnih oblik podeželskega turizma, od gastronomskega, lokalnega in ustvarjalnega do kulturnega, izobraževalnega in ekoturizma, kot tudi pogoj za trajnostno ter inovativno komercializacijo samoniklih in naturaliziranih rastlinskih vrst. Prav tako je mogoča oživitev in ponovna uvedba nekaterih pozabljenih izdelkov iz samoniklih rastlin. V lokalnih skupnostih so združenja in posamezniki, ki si prizadevajo za ohranitev ekološke in kulturne dediščine proučevanega območja in lahko bi jih imenovali "varuhi preteklosti". Vsekakor pa je potreben napor in materialna sredstva, da bi bili uspešni v svojem prizadevanju za ohranitev nesnovne dediščine in kulture tega območja.

Tab. 1: Divje, naturalizirane in gojene sadne vrste, ki se na območju slovenskega Krasa in Istre uporabljajo kot sadje in predelani izdelki ter kot pijače

Divje, naturalizirane in gojene sadne vrste, ki se na območju slovenskega Krasa in Istre uporabljajo kot sadje in predelani izdelki ter kot pijače

Svojta Znanstveno ime	Porodica Družina	Status	Hrvatski i lokalni naziv Hrvaško in lokalno poimenovanje	Uvarak / oparak Prevretek / poparek	Upotreba Uporaba
<i>Achillea millefolium</i> L.	Asteraceae	A	stolisnik, rman	+	za želudac za želodec
<i>Actinidia chinensis</i> Planch.	Actinidiaceae	kult.	kivi		sirovo, marmelada surov, marmelada
<i>Althaea officinalis</i> L.	Malvaceae	A	sljez bijeli, slez, beli popel, slizka, kapitvanijca, siriči	+	infuzija za grlo i bronhije poparek za grlo in bronhije
<i>Arbutus unedo</i> L.	Ericaceae	A	obična planika, metličasta planika, magunja, maginja, manjiga, prpak, planičac		infuzija za grlo i bronhije surovo sadje, marmelada
<i>Artemisia absinthium</i> L.	Asteraceae	A	pelin, pelen	+	infuzija ili rakija za želudac poparek ali žganje za želodec
<i>Bellis perennis</i> L.	Asteraceae	A	marjetica, marjentica	+	uvarak, oparak za smirenje kašlja poparek, prevretek za pomiritev kašlja
<i>Carum carvi</i> L.	Apiaceae	A	kim, kimel	+	uvarak, oparak od semenki protiv nadimanja kod dojenčadi prevretek, poparek semen proti trebušnim krčem pri dojenčku
<i>Castanea sativa</i> Mill.	Fagaceae	A	pitomi kesten, šumski kesten, kostanj, koštan, marun		kuhani ili pečeni plod za jelo, med: anti-reumatik kuhani ali pečeni plodovi za uživanje, med: proti revmi
<i>Celtis australis</i> L.	Ulmaceae	A	koprivič, ladonja, kostela, koščela		sirovo voće, marmelada, puno c vitamina, limoncello liker surovo sadje, marmelada, veliko vitamina C, liker limončelo
<i>Centaurium erythraea</i> Rafn ssp. <i>erythraea</i>	Gentianaceae	A	milefiori, taušendrož	+	uvarak, oparak za čiščenje krvi i bolečine u želucu prevretek, poparek za čiščenje krvi in bolečine v želodcu
<i>Citrus limon</i> (L.) Burm. f.	Rutaceae	kult.	limun, limon		sirovo voće, liker limončelo surovo sadje, liker limončelo
<i>Cornus mas</i> L.	Rosaceae	A	drenjula, drijen, drnjula, drenjina		sirovo voće, marmelada, sirup, u likere se stavlja surovo, marmelada, sirup, za likere
<i>Corylus avellana</i> L.	Corylaceae	A	obična ljeska, lješnjak, lišnjak, liska, leska		sirovo (orašasto) voće surovi plodovi
<i>Crataegus monogyna</i> L.	Rosaceae	A	jednovratni glog, crveni glog, gloh, glogulja, glogovina, rdeči gloh, divje hruškice, divja hruška, medvedja hruška, brombulje	+	sirovo voće, uvarak / oparak od lista i cvijeta protiv tlaka i za srce surovo sadje, prevretek / poparek listov in cvetov proti visokemu tlaku in za srce

<i>Cydonia oblonga</i> L.	Rosaceae	kult.	dunja, kunja	+	kompot, marmelada, u rakiju, med: čaj od ploda ili lista protiv dijareje kompot, marmelada, v žganju, med: čaj iz plodov ali listov proti diareji
<i>Diospyros kaki</i> L. f.	Ebenaceae	kult.	kaki, zlatna jabuka, pomikaki		sirovo voće, marmelada surovo sadje, marmelada
<i>Elymus repens</i> (L.) Gould	Poaceae	A	pernica, pirika	+	uvarak, oparak za bubrege ("uvin čaj") prevretek, poparek za ledvice (»uvin čaj«)
<i>Equisetum arvense</i> L.	Equisetaceae	A	poljska preslica, preslico	+	uvarak, oparak za prostatu prevretek, poparek za prostatu
<i>Eriobotrya japonica</i> (Thunb.) Lindl.	Rosaceae	kult.	nešpula		sirovo voće, marmelada surovo sadje, marmelada
<i>Ficus carica</i> L.	Moraceae	A	smokva divlja, figa, fiha		sirovo voće, marmelada surovo sadje, marmelada
<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.	Apiaceae	A	koromač, komarček, kromač	+	uvarak, oparak ljekoviti, miješa se u rakiju da dobije lijepi miris, cvijet i sjeme za uvarak, oparak koji umiruje grčeve u trbuhu prevretek, poparek, dodaja se žganju za prijeten vonj, cvet in semena za poparek ali prevretek, ki blaži želodčne krče
<i>Fragaria vesca</i> L.	Rosaceae	A	šumska jagoda, divlja jagoda, gozdna jagoda, fragola, treskavac		sirovo voće, marmelada, sok; list, cvijet i sušeni plodovi za uvarak / oparak za smirenje surovo sadje, marmelada, sok; listi, cvetovi in posušeni plodovi za prevretek / poparek za pomiritev
<i>Fumaria officinalis</i> L.	Fumariaceae	A	ljekovita dimnjača	+	uvarak, oparak protiv žučnih kamenaca, kao laksativ prevretek, poparek proti žolčnim kamnem, kot odvajalo
<i>Helianthus tuberosus</i> L.	Asteraceae	N, inv!	čičoka, paparanbus	+	uvarak, oparak od cvjetova za energiju i spolnu moć prevretek / poparek cvetov za energiju in spolno moć
<i>Helichrysum italicum</i> (Roth) G. Don	Asteraceae	A	smilje	+	ljekoviti uvarak, oparak zdravilni prevretek, poparek
<i>Hordeum murinum</i> L.	Poaceae	A	divlji oves, divlji ječam, stoklasa	+	metlice za uvarak, oparak. Ljekovita čajna mješavina: bazga, stolisnik, kopriva, divlji oves socvetje za prevretek, poparek; zdravilna čajna mešanica: bezeg, rman, kopriva, divji oves
<i>Hypericum perforatum</i> L.	Hypericaceae	A	gospina trava, trava sv. Ivana, šentjanževka, šentjanževe rože	+	antidepresiv antidepresiv

Svojta Znanstveno ime	Porodica Družina	Status	Hrvatski i lokalni naziv Hrvaško in lokalno poimenovanje	Uvarak / oparak Prevretek / poparek	Upotreba Uporaba
<i>Juglans regia</i> L.	Juglandaceae	kult.	orah, oreh		sirovo (orašasto) voće, za liker orahovac, kolači sirovi plodovi, za liker orehovec, pecivo
<i>Juniperus communis</i> L.	Cupressaceae	A	smreka, obična borovica, brinj, smrekva, smrička plava		sirovo voće, pravi se rakija (destilacija) i/ili se dodaje lozovači, eterično ulje protiv parazita u tijelu sirovo sadje, priprava žganja (destilacija) in/ali se dodaja žganju, eterično olje proti parazitom v telesu
<i>Juniperus oxycedrus</i> L.	Cupressaceae	A	smrek, smrijeka, smrička crvena, šmrička krvava, kleka crvena		sirovo voće, pravi se rakija (destilacija) i/ili se dodaje lozovači sirovo sadje, priprava žganja (destilacija) in/ali se dodaja žganju
<i>Laurus nobilis</i> L.	Laureaceae	A	lovor, lavrika, lavor, javor	+	uvarak, oparak za iskašljavanje prevretek, poparek za izkašljavanje
<i>Lippia triphylla</i> (L. Hér.) Kuntze	Verbenaceae	N	luviš, leviš, citronka	+	uvarak, oparak, liker prevretek, poparek, liker
<i>Malus sylvestris</i> L.	Rosaceae	A	divlja jabuka, lesnjaka, lisnjaka, rušvić, divljakinja	+	sirovo voće, kuhano, čaj od ploda ili lista, ocat sirovo sadje, kuhano sadje, čaj iz listov ali plodu, kis
<i>Malva sylvestris</i> L.	Malvaceae	A	šumski sljez, sliz, slezanj, nalva, slezenovec, korenika	+	uvarak, oparak protiv grlobolje, ublažava kašalj prevretek, poparek proti vnetemu grlu, lajša kašelj
<i>Chamomilla recutita</i> (L.) Rauschert	Asteraceae	N	kamilica, kamomila, kamamila, kamilca	+	oparak za smirenje poparek za pomirjanje
<i>Melissa officinalis</i> L.	Lamiaceae	A	melisa, matičnjak, srčno zelje	+	oparak za smirenje poparek za pomirjanje
<i>Mentha longifolium</i> (L.) Hudson	Lamiaceae	A	dugolisna metvica, menta, divji mačkovec, kobilja meta, mačja meta	+	svakodnevni "čaj" vsakodnevni "čaj"
<i>Mentha x piperita</i> L.	Lamiaceae	A	prava menta, paprena metvica, črna meta, metica, prava meta, metva, poprova meta	+	uvarak, oparak za smirenje želuca prevretek, poparek za pomiritev želodca
<i>Mespilus germanica</i> L.	Rosaceae	A	mušmula, našpela		sirovo voće sirovo sadje
<i>Morus alba</i> L.	Moraceae	N	bijeli dud, murva bela		sirovo voće, marmelada sirovo sadje, marmelada
<i>Morus nigra</i> L.	Moraceae	N	crni dud, murva crna (črna)		sirovo voće, marmelada sirovo sadje, marmelada

<i>Myrtus communis</i> L.	Myrtaceae	A	obična mirta, mrča, murta, marta, martina, mrčela		sirovi plodovi, u liker sirovi plodovi, v likerju
<i>Olea europaea</i> L.	Oleaceae	A	maslina divlja, ulika, oljka	+	sirovi plodovi, konzervirano, maslinovo ulje, uvarak / oparak za regulaciju tlaka sirovi plodovi, konzervirano, olivno ulje, prevretek / poparek za uravnavanje tlaka
<i>Paliurus spina-christi</i> Mill.	Rhamnaceae	A	drača, diraka, dinarika, šeširići, botunići	+	plodovi kao sirova grickalica 'snack', mljelo se i miješalo s brašnom za praviti kruh, čaj sirovo sadje kot prigrizek, zmljet in zmešan z moko za pripravo kruha, čaj
<i>Pinus pinea</i> L.	Pinaceae	A	pinija, pinjol, pinj		sirovi (orašasti) plodovi sirovi plodovi
<i>Prunus avium</i> (L.) L.	Rosaceae	A	divlja trešnja, čerešnja, višnja		sirovo voće, sok, kompot sirovo sadje, sok, kompot
<i>Prunus cerasifera</i> Ehrh.	Rosaceae	A	šljiva trešnjolika, cibora, đenerika, ringlo, vinjika, mirobalana		sirovo voće, marmelada, sirup, liker sirovo sadje, marmelada, sirup, liker
<i>Prunus cerasus</i> L.	Rosaceae	N	višnja	+	sirovo voće, sok, kompot, uvarak / oparak sirovo sadje, sok, kompot, prevretek / poparek
<i>Prunus domestica</i> L.	Rosaceae	kult.	šliva, sliva		sirovo voće, sok, kompot, marmelada sirovo sadje, sok, kompot, marmelada
<i>Prunus dulcis</i> (Mill.) D. A. Webb	Rosaceae	kult.	badem, bajam	+	list za uvarak, oparak listi za prevretek, poparek
<i>Prunus mahaleb</i> L.	Rosaceae	A	rašeljka, rišeljka		sirovo voće, sirup, liker, stablo kao podloga za bilo koju voćnu vrstu sirovo sadje, sirup, liker, stablo kot podloga za katero koli sadno sorto
<i>Prunus persica</i> L. var. <i>platycarpa</i>	Rosaceae	A	vinogradarska breskva, divja briskva, praska		sirovo voće, marmelada sirovo sadje, marmelada
<i>Prunus spinosa</i> L.	Rosaceae	A	crni trn, trnina, trnjula, crni gloh, brumbulja, drnkalić, sliva plava	+	sirovo voće, osušeni plodovi u čaj, u liker, za rakiju sirovo sadje, posušeni plodovi za čaj, liker, žganje
<i>Pulmonaria officinalis</i> L.	Boraginaceae		ljekoviti plućnjak, plućnik, pljučnik, cmulež	+	ljekoviti uvarak, oparak za pluća zdravilni prevretek, poparek za pljuča
<i>Punica granatum</i> L.	Lythraceae	N	zrnati šipak, divlji šipak, ljuti šipak, nar, mogranj, pomagrane, granat jabuka	+	sirovo voće, sok, čaj od kore protiv dijareje sirovo sadje, sok, čaj iz lubja proti dijareji

Svojta Znanstveno ime	Porodica Družina	Status	Hrvatski i lokalni naziv Hrvaško in lokalno poimenovanje	Uvarak / oparak Prevretek / poparek	Upotreba Uporaba
<i>Pyrus amygdaliformis</i> L.	Rosaceae	A	diva hruška, krušvići		sirovo voće surovo sadje
<i>Quercus ilex</i> L.	Fagaceae	A	hrast crnika, črnika		sirovi plod, nekad u prošlosti kuhano i pečeno kao hrana ljudima i svinjama surovi plodovi, v preteklosti kuhani in pečeni kot hrana za ljudi in prašiče
<i>Quercus pubescens</i> Willd.	Fagaceae	A	hrast medunac, hrastovina tvrda		sirovi plod, nekad u prošlosti kuhano i pečeno kao hrana ljudima i svinjama surovi plodovi, v preteklosti kuhani in pečeni kot hrana za ljudi in prašiče
<i>Robinia pseudoacacia</i> L.	Fabaceae	N, inv.	bagrem, akacija, gac, diraka		med, nektar se cucla iz cvatova, pohaju se cvatovi u smjesi za palačinke, sirup med, nektar se sesa iz cvetov, cvetovi v zmesi za palačinke se cvrejo, sirup
<i>Rosa canina</i> L.	Rosaceae	A	šipak, pasja ruža, divlja ruža, ružarić, sarborić, lužar, tovarski bomboni	+	marmelada, ljekoviti čaj od ploda protiv dijareje marmelada, zdravilni čaj iz plodov proti diareji
<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	Lamiaceae	kult.	ružmarin, lucmarin, roža od morja	+	uvarak, oparak za cirkulaciju, dodaje se u kupelj, protiv niskog pritiska prevretek, poparek za krvni obrok, dodaja se kopelim, proti nizkemu krvnomu tlaku
<i>Rubus caesius</i> L.	Rosaceae	A	kupina, črna jagoda, črna murga, črna malina, ostruga, rubidnica		sirovo voće, marmelada, liker surovo sadje, marmelada, liker
<i>Rubus idaeus</i> L.	Rosaceae	A	crvena malina, diblja malina, framba, frambova, murga, malinjak	+	sirovo voće, sirup, liker, svakodnevni "čaj" surovo sadje, sirup, liker, vsakodnevni čaj
<i>Rubus ulmifolius</i> L.	Rosaceae	A	kupina, divlja jagoda, rubidnica, rubida, ostruga, ostružnica	+	sirovo voće, marmelada, liker, antidijareja oparak surovo sadje, marmelada, liker, poparek proti diareji
<i>Salvia officinalis</i> L.	Lamiaceae		ljekovita kadulja, kuš, žajbel, žalfija	+	dodaje se kao začim u jelo; uvarak / oparak za smirivanje grlobolje kot začimba za jedi; prevretek / poparek za zdravljenje vnetega grla

<i>Sambucus nigra</i> L.	Caprifoliaceae	A	crna bazga, bazgovina, bazga, bazg, bzg, zovina, apta	+	sirup od cvatova, nešto manje od plodova (boba), pohaju se cvatovi u smjesi za palačinke, čaj protiv prehlade (za znojenje dobar) sirup iz cvetov, cvetoča socvetja v zmesi za palačinke se cvrejo, čaj proti prehladu (za potenje)
<i>Satureja montana</i> L.	Lamiaceae		vrijesak, vrisak, kraški šetraj, žepek, mačja meta, mačešina	+	oparak za cirkulaciju poparek za krvni obtok
<i>Sorbus aria</i> L.	Rosaceae	A	brašnava oskoruša, brašnava jarebika, mokovec, mukinja, marala, mirala, bukovnica, brankuja		sirovo voće surovo sadje
<i>Sorbus aucuparia</i> L.	Rosaceae	A	planinska oskoruša, planinska jarebika, obična jarebika, makunina		sirovo voće surovo sadje
<i>Sorbus domestica</i> L.	Rosaceae	A	oskoruša, oskoruša, mokovina, skuršva, uskoršva, krušvić, lespuja	+	sirovo voće, u rakiju, antidijareja oparak surovo sadje, v žganju, poparek proti diareji
<i>Sorbus torminalis</i> L.	Rosaceae	A	brekinja, brekulja, oskoruša divja		sirovo voće surovo sadje
<i>Thymus serpyllum</i> L.	Lamiaceae	A	majčina dušica, poponac	+	oparak za cirkulaciju poparek za krvni obtok
<i>Tilia platyphyllos</i> Scop.	Tiliaceae	kult.	ljetna lipa, širokolisna lipa, navadna lipa, poletna lipa, lipovina	+	oparak za srce poparek za srce
<i>Urtica dioica</i> L.	Urticaceae	A	kopriva, koprva, pokriva, pukriva	+	oparak za izmokranje, za prostatu, za jačanje kose, antireumatik - tukli se po koljenima, kuha se s krumpirima ili fritajom, biognojivo za vrt poparek za odvajanje vode, za prostatu, za krepitev las, antirevmatik - nekoč so se z njo topli po kolenih, kuhana s krompirjem ali frtaljo, naravno gnojilo za vrt
<i>Vaccinium myrtillus</i> L.	Ericaceae	A	obična borovnica, mrča divja, crne bobice, vrisinje, vresinje		sirovo voće surovo sadje
<i>Vaccinium vitis-idaea</i> L.	Ericaceae	A	brusnica	+	sirovo i suho voće, čaj surovo in suho sadje, čaj
<i>Viola arvensis</i> Murray	Violaceae		ljubičica, violica, poljska ljubica	+	uvarak / oparak za smirivanje želuca, za reguliranje krvnog tlaka i za čišćenje krvi prevretek / poparek za pomiritev želodca, za uravnavanje krvnega tlaka in za čišćenje krvi
<i>Vitis vinifera</i> L.	Vitaceae	A	vinova loza, loza divja, trs, grožđe		sirovo i suho voće, rakija lozovača surovo in suho sadje, grozdno žganje
<i>Ziziphus jujuba</i> Mill.	Rhamnaceae	N	čičimak, žižula, žižulja, čičindra		sirovo voće, u rakiju surovo sadje, v žganju

AUTOR / AVTOR

IVANA VITASOVIĆ-KOSIĆ, doc. dr. sc.

Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet, Odsjek za hortikulturu i krajobraznu arhitekturu, Zavod za poljoprivrednu botaniku
Svetošimunska cesta 25, 10000 Zagreb, Hrvatska

e-mail: ivitasovic@agr.hr

BIBLIOGRAFIJA

- Bean, W. J. (1978):** Trees and Shrubs Hardy in the British Isles. London, John Murray.
- Bertoša, M. & R. Matijašić, R. (ur.) (2005):** Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Biscotti, N. & A. Pieroni (2015):** The hidden Mediterranean diet: wild vegetables traditionally gathered and consumed in the Gargano area, Apulia, SE Italy. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 84, 3, 327–338.
- Dar, R. A., Shahnawaz, M. & P. H. Qazi (2017):** General overview of medicinal plants: a review. *The Journal of Phytopharmacology*, 6, 6, 349–351.
- Dolina, K. & Z. Luczaj (2014):** Wild food plants used on the Dubrovnik coast (south-eastern Croatia). *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 83, 3, 175–181.
- Dolina, K., Jug-Dujaković, M., Luczaj, Z. & I. Vitasović-Kosić (2016):** A century of changes in wild food plant use in coastal Croatia: the example of Krk and Poljica. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 85, 3, 327–338.
- Fakin Bajec, J. (2020):** An integrated approach to the revitalization, safeguarding and management of cultural heritage: how to establish a durable and active local group of stakeholders. *Annales: Series Historia at Sociologia*, 30, 2, 285–300.
- Guštin Grilanc, V. (2005):** Beri, beri rožmarin zeleni: kraška zelišča v ljudski. Trieste, Transalpina.
- Hassan, A. R. (2012):** Medicinal Plants (Importance and Uses). *Pharmaceutica Analytica Acta*, 3, 10.
- Jamnik, P., Toškan, B., Križnar, M., Tolar, T. & B. Blažina (2020):** Jama Globoška Peč, novo paleontološko in paleolitsko najdišče na kraškem robu – rezultati poskusnega vkopa v plastu. *Annales: Series Historia at Sociologia*, 30, 2, 177–200.
- Juračak, J., Gugić, D. & I. Vitasović-Kosić (2019):** Tradicijska primjena samoniklog i naturaliziranog bilja kao potencijal za inovacije u razvoju ruralnih područja Hrvatske. *Agroeconomia Croatica*, 9, 1, 91–102.
- Kaligarić, M. (1997):** Rastlinstvo Primorskoga krasa in Slovenske Istre: travniki in pašniki. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Kaligarić, M., Culiberg, M. & B. Kramberger (2006):** Recent vegetation history of the North Adriatic grasslands: expansion and decay of an anthropogenic habitat. *Folia geobotanica*, 41, 3, 241–258.
- Kolar-Dimitrijević, M. (2014):** Značenje školskih vrtova u sjevernoj Hrvatskoj u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. *Ekonomika i ekohistorija: Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 10, 217–232.
- Krželj, M. & I. Vitasović-Kosić (2020):** Etnobotanička primjena samoniklog bilja: hrana i lijek za ljude i životinje na području općine Šestanovac (Dalmatinska Zagora, Hrvatska). *Krmiva: Časopis o hranidbi životinja, proizvodnji i tehnologiji krme*, 62, 1, 3–13.
- Kuštrak, D. (2005):** Farmakognozija – Fitofarmacija. Zagreb, Golden marketing, Tehnička knjiga.
- Lumpert, M. & S. Kreft (2017):** Folk use of medicinal plants in Karst and Gorjanci, Slovenia. *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 13, 1, 16.
- Lokar, L. & L. Poldini (1988):** Herbal remedies in the traditional medicine of the Venezia Giulia Region (North East Italy). *Journal of Ethnopharmacology*, 22, 231–278.
- Luczaj, Z. (2010):** Changes in the utilization of wild green vegetables in Poland since the 19th century: a comparison of four ethnobotanical surveys. *Journal of Ethnopharmacology*, 128, 2, 395–404.
- Luczaj, Z., Pieroni, A., Tardío, J., Pardo-de-Santayana, M., Söukand, R., Svanberg, I. & R. Kalle (2012):** Wild food plant use in 21st century Europe, the disappearance of old traditions and the search for new cuisines involving wild edibles. *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 81, 4, 359–370.
- Luczaj, Z., Fressel, N. & S. Perković (2013a):** Wild food plants used in the villages of the Lake Vrana Nature Park (northern Dalmatia, Croatia). *Acta Societatis Botanicorum Poloniae*, 82, 4, 275–281.
- Luczaj, Z., Zovko Končić, M., Miličević, T., Dolina, K. & M. Pandža (2013b):** Wild vegetable mixes sold in the markets of Dalmatia (southern Croatia). *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 82, 4, 275–281.
- Luczaj, Z., Dolina, K., Fressel, N. & S. Perković (2014):** Wild Food Plants of Dalmatia (Croatia), V: Pieroni, A. & C. L. Quave (ur.): *Ethnobotany and Biocultural Diversities in the Balkans*. New York, Springer-Verlag, 137–148.
- Luczaj, Z., Jug-Dujaković, M., Dolina, K., Jeričević, M. & I. Vitasović Kosić (2019a):** The Ethnobotany and Biogeography of Wild Vegetables in the Adriatic Islands. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 15, 18.
- Luczaj, Z., Jug-Dujaković, M., Dolina, K. & I. Vitasović-Kosić (2019b):** Plants in alcoholic beverages on the Croatian islands, with special reference to rakija travarica. *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 15, 51.
- Luczaj, Z., Jug-Dujaković, M., Dolina, K., Jeričević, M. & I. Vitasović Kosić (2021):** Insular Pharmacopoeias: Ethnobotanical Characteristics of Medicinal Plants Used on the Adriatic Islands. *Frontiers in Pharmacology*, in press, doi: 10.3389/fphar.2021.623070.
- Marinac, B., Milotti-Bertoni, D. & I. S. Gradišnik (1994):** Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: 20. stoletje. Izola & Ljubljana, Občina Izola. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Mattalia, G., Stryamets, N., Pieroni, A. & R. Söukand (2020):** Knowledge transmission patterns at the border: ethnobotany of Hutsuls living in the Carpathian Mountains of Bukovina (SW Ukraine and NE Romania). *Journal of ethnobiology and ethnomedicine*, 16, 1, 1–40.
- Papp, N., Birkás-Frendl, K., Farkas, Á. & Czégényi, D. (2014):** Hungarian ethnobotanical studies in Romania. V: Pieroni, A. & C. L. Quave (ur.): *Ethnobotany and Biocultural Diversities in the Balkans*. New York, Springer, 29–44.
- Pieroni, A. & M. E. Giusti (2008):** The remedies of the folk medicine of the Croats living in Čičarija, northern Istria. *Collegium Antropologicum*, 32, 623–627.
- Principles of Professional Responsibility.** American Anthropological Association. <http://ethics.americananthro.org/category/statement/> (zadnji dostop: december 2020).
- Redžić, S. (2006):** Wild edible plants and their traditional use in the human nutrition in Bosnia-Herzegovina. *Ecology of food and nutrition*, 45, 6, 189–323.
- Söukand, R. & A. Pieroni (2016):** The importance of a border: medical, veterinary, and wild food ethnobotany of the Hutsuls living on the Romanian and Ukrainian sides of Bukovina. *Journal of ethnopharmacology*, 185, 17–40.
- Tasić, S. (2012):** Ethnobotany in SEE-WB countries; traditional uses of indigenous plants. *Lekovite Sirovine* 32, 71–81.
- Tizio, A. di, Luczaj, Z., Quave, C. L., Redžić, S. & A. Pieroni (2012):** Traditional food and herbal uses of wild plants in the ancient South-Slavic diaspora of Mundimitar/Montemitro (Southern Italy). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 8, 21.
- Turner, N. J., Luczaj, Z., Migliorini, P., Pieroni, A., Dreon, A. L., Sacchetti, L. & M. G. Paoletti (2011):** Edible and tended wild plants, traditional ecological knowledge and agroecology. *Critical Reviews in Plant Sciences*, 30, 198–225.
- Vitasović-Kosić, I. (2011):** Travnjaci reda Scorzonero-Chrysopogonetalia na Čičariji: flora, vegetacija i krmna vrijednost (doktorska disertacija: tipkopolis). Zagreb, Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Vitasović-Kosić, I. (2018):** Tradicionalna upotreba samoniklog jestivog bilja na području općine Kršan (Istra, Hrvatska)-Traditional wild food plants used in Kršan municipality (Istria, Croatia). *Glasilo Future*, 1, 1–2, 10–14.
- Vitasović-Kosić, I. & M. Britvec (2014):** Florističke i vegetacijske značajke šumskih rubova i travnjaka Čičarije (Hrvatska). *Šumarski list*, 138, 3–4, 167–182.
- Vitasović-Kosić, I., Juračak, J. & Z. Luczaj (2017):** Using Ellenberg-Pignatti values to Estimate habitat preferences of wild food and medicinal plants: an example from northeastern Istria (Croatia). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 13, 31.
- Vitasović-Kosić, I. & M. Kužir (2018):** Tradicionalna upotreba samoniklog i kultiviranog bilja na području grada Varaždina (Hrvatska). *Krmiva: Časopis o hranidbi životinja, proizvodnji i tehnologiji krme*, 60, 2, 83–95.
- Vitasović-Kosić, I. (2019):** Terenska istraživanja Krasa i Istre za potrebe projekta INTERREG SI-HR Kaštelir (rokokopis).
- Vitasović Kosić, I., Bakan, B., Fištravec, G. & M. Kaligarić (2021):** Korisne biljke od Krasa do Kvarnera: priručnik za prepoznavanje samoniklih biljaka s naglaskom na njihovu korisnost. Maribor, Univerzitetna založba.
- Zelić, J. (2001):** Uloga dudovog svilaca (*Bombyx mori*) i bijelog dudu (*Morus alba*) u svilogojstvu i svilarstvu. *Šumarski list*, 7–8, 413–423.

Travniki – naša kulturna krajina

Blanka Ravnjak & Jože Bavcon

Izveček: Travniki so od nekdaj bili pomemben del kulturne krajine. Pomagal jih je ustvariti človek, saj je potreboval hrano za domačo živino. A s tem se je vzpostavil tudi travniški ekosistem s številnimi rastlinskimi vrstami, ki so prilagojene prav na to okolje. S trajnostnim gospodarjenjem so kmetje biodiverzitetu travnikov ohranili. Spremenjen način gospodarjenja s travniki pa je povzročil, da biodiverzitetu travnikov izginja. Tam, kjer je biodiverzitetu travnikov še vedno dokaj velika, bi bilo potrebno ponovno uvesti tradicionalen način gospodarjenja, ki bi travnike ohranil. Hkrati pa bi postali del turistične ponudbe in bili vir kakovostnejših kmetijskih produktov.

Sažetak: Travnjaci su od davnine bili važan dio kulturnog krajolika. Pomogao ih je stvoriti čovjek jer je trebao hranu za domaće životinje. No time je uspostavljen i ekosustav travnjaka s mnogobrojnim biljnim vrstama koje su prilagođene upravo tom okolišu. Održivim gospodarjenjem poljoprivrednici su očuvali bioraznolikost travnjaka. A izmijenjen način gospodarenja travnjacima uzrokovao je nestanak bioraznolikosti tih staništa. Tamo gdje je bioraznolikost travnjaka još uvijek prilično velika trebalo bi ponovo uvesti tradicionalni način gospodarenja koji bi očuvao staništa travnjaka. Istodobno bi postali dio turističke ponude te bi bili izvor kvalitetnijih poljoprivrednih proizvoda.

Sl. 4. Gorski narcis (*Narcissus poeticus* subsp. *radiiflorus*) (foto: I. Paušič)

Gorski sunovrat (*Narcissus poeticus* subsp. *radiiflorus*) (foto: I. Paušič)

Uvod

Še ne toliko let nazaj, morda 100 ali celo manj, je bil kmet primoran poznati zakone narave in se po njih ravnati, kajti od tega je bilo odvisno njegovo preživetje. Dandanes radi govorimo o trajnostnem gospodarjenju in kako ga vzpostaviti. A v preteklosti je samo trajnostno gospodarjenje kmečkega človeka z naravnimi viri pomenilo zagotovitev zadostne količine hrane za družino in živino. Z naravnimi viri je ravnal spoštljivo in jih ni izkoriščal v nedogled. Med površinami, s katerimi je ravnal spoštljivo, preudarno in hkrati z ljubeznijo, so bile tudi travniške površine. Bile so sicer glavni vir hrane za živino, a poleg tega tudi naravni pisani vrtovi, ki so bili mesta za sprostitev, vir cvetja in vir zdravih rastlin. V povezavi s travniki se je razvilo tudi veliko običajev, ki so bogatili slovensko kulturno dediščino. Travniki in višje ležeče strme senožeti so bile površine, ki so bile v preteklih stoletjih iztrgane gozdu. Vendar pa je s stoletjem tudi prekomernega izkoriščanja gozda na Krasu in v Istri postala problem burja in z njo povezano dodatno sušenje in odnašanje rodovitne zemlje. Predvsem gospoda je zato začela Kras pogozdovati in krčiti odprte površine (Komisija, 1884; Panjek, 2015; Perko 2016). Po skoraj 200 letih od prvih začetkov pogozdovanja (Panjek, 2015; Perko, 2016) pa se danes tudi na Krasu srečujemo z istim problemom kot v notranjosti Slovenije – površine se zaraščajo. Naravna sukcesija namreč vedno teži nazaj v zaraščanje z gozdom, zato je bila za ohranitev travnikov nujna vsakoletna košnja in na nekaj let znova krčenje gozdnega roba (Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019). Grmovje gozdnega roba so posekali in s tem pridobili kurjavo. Vse so koristno uporabili in ničesar zavržli (Bavcon, 2013a; Bavcon & Ravnjak, 2018; Petkovšek, 2019; Jereb, 2019). Na Krasu so pozimi kopali in odstranjevali kamenje in z njim gradili suhozide med parcelami ali ga metali na gomile – griže, s čimer so pridobili površine za travnike, njive in gmajno (Panjek, 2015; Perko, 2016). Prav tako so čistili in popravljali kolovoze do teh površin in na nekaj let obžagali plotove ob poti. Travniške površine so očistili aprila in še v začetku maja. Najprej so pograbili vse listje, ki se je tam nakopičilo od jeseni, pobrali veje in kamenje. V dneh počitka, ko so se travniki odeli v pisano cvetje, pa so kmetje tja zahajali s celotnimi družinami in nabirali cvetje. Najprej tisto prvo pomladno, kot na primer šmarnice, narcise, ter poleti nato ivanjščice, kadulje, glavinice in še kaj. Z njimi so krasili kapelice, cerkve, marsikateri šopek pa so otroci prinesli tudi v šolo (Petkovšek, 2019; Jereb, 2019). V poletnih mesecih pa so bili travniki vir zdravih zelišč. Večinoma so jih tja hodili nabirati otroci v spremstvu mam in babic. Namenjena so bila domači uporabi in za prodajo (Petkovšek, 2019). Kasneje v poznem poletju so nabirali tudi ciklame in jih nosili prodajat v večja mesta (Bavcon, 2009; Guštin, 2018).

Za ohranjanje travnikov sta bili ključni pozna košnja in občasna paša. S košnjo so pričeli šele takrat, ko je večina travniških cvetic odcvetela in semenila, s čimer se je v tleh semenska banka rastlinskih vrst vsako leto obnavljala. Zato so včasih travnike kosili, ko so se trave "smukale", kot so dejali (Rustja, 1929; Turk, 1924, 1925). Košnja je za kmetijo predstavljala velik zalogaj tako v organizaciji dela kot v prehrani. Takrat se je namreč zbralo veliko koscev in grabljic. Hkrati pa je prinesla tudi zadovoljstvo po opravljenem delu (Prešeren, 1933; Jordan, 1945; Mencinger, 1963; Petek, 2004; Čemažar, 2009). Košnja v hribovitih predelih je bila drugačna in dosti težja od tistih v nižini (Kuret, 1989a). Na Kras so hodili kositi možje z različnih delov Primorske. Nekateri, ki so doma že vse postorili, so hodili kositi iz kraja v kraj in s tem vsaj nekaj zaslužili, saj je bila košnja dobro plačana. Prihajali so

samo dobri kosci, saj je bila košnja zaradi rastlin, ki so bolj prilagojena suši, težja. Klep kose je bil na Krasu drugačen kot v notranjosti. Bil je ožji in bolj pod kotom, saj so le tako lahko travo uspešno odrezali. V notranjosti je bil klep tanjši in manj pod kotom, kar je pomenilo tudi večjo širino klepa (Bavcon, 2018). Na Krasu je bila trava bolj ostrá ali pusta in jo je kosa zelo težko odrezala. Zato so travnike vedno kosili zgodaj zjutraj, ko je bila trava še rosna (Bavcon, 2018; Petek, 2004). Kosci so se pri gospodarju zbrali še v temi. Na najbolj oddaljeno senožet ali travnik so ob polni luni odšli že kmalu po drugi ali vsaj tretji uri zjutraj (Bavcon, 2017; Guštin, 2018; Kuret, 1989; Petek, 2004). Ob prihodu v senožet se je navadno že začelo daniti in kosce je bilo treba razporediti. S košnjo je začel gospodar ali najboljši kosci. Nakošeno travo so žene (t. i. grabljice) z grabljami in vilami razmešale ali razmetale šele takrat, ko je posijalo sonce in se je rosa na sveže pokošeni travi posušila (Makarovič, 1978). Košnja je potekala nekje do 11. ure, sledilo je kosilo. Po kosilu so kosci počivali v senci do četrte ure popoldan. V kolikor je ostalo še kaj nepokošenega, so po počitku s košnjo nadaljevali ali pa so se pridružili grabljicam, ki so raztresale redi in obračale seno. V primeru nestanovitnega vremena so popoldne seno pograbili skupaj v zgrabke (del Primorske in Gorenjska) oziroma ograbke (Brkini). Iz zagrabkov so oblikovali kopice sena oz. lonce ali luonce (Istra, Brda), da sena nista zmočila dež ali rosa (Makarovič, 1978). Na Krasu so nato seno z volovsko vprego pripeljali domov. Seno je običajno bilo spravljeno kar nad hlevom ali pa celo v delu hiše, ker sta bila hlev in hiša lahko povezana v isti zgradbi ali pa ločena.

V vročih dneh se je trava na kraških senožetih posušila tudi v enem dnevu. Tako je bilo s sušenjem in obračanjem sena bistveno manj dela kot v notranjosti Slovenije, kjer so seno običajno spravljali drugi, večinoma pa šele tretji dan. Razlog je tudi sestava rastlinstva, ki je na Krasu bolj prilagojeno suši in vsebuje manj vode. V notranjosti Slovenije so bile rastline manj dozorele in tudi bolj sočne. Na Krasu so med obronki in grmovjem, kjer je bilo trave malo, želi kar s srpi (Guštin, 2017). Nekateri razlagajo, da beseda *senožeti* izhaja kar iz tega, ker so tam seno želi (Čemažar, 2009). Tudi kraje so ponekod po tem poimenovali: Senožeče, Travnik, Otave (Savnik et al., 1968; Majdič, 1994). Tisto malo sena, ki so ga poželi, so potem v žbrincah (zelo na redko pletenih in odprtih velikih košarah) pripeljali domov z volovsko vprego. Tisti kmetje, ki niso imeli volov, pa so svoje žbrince pustili kar ob poti, nakar je eden vse žbrince pripeljal v vas (Guštin, 2017; 2018). Seno je bilo nekoč celo tržno blago. Iz doline Dragonje so ga prevažali do Seče, kamor je prihajala ladja in ga odpeljala v Trst.

Tradicionalno spravilo sena je v osemdesetih letih najprej začelo izpodrivati siliranje, sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja pa še enostavnejše baliranje, kar je pripomoglo k siromašenju biodiverzitete travniških površin. V tradicionalno košenem in sušenem senu so bila vedno prisotna semena rastlinskih vrst, ki pa jih v današnjih plastičnih balah ni več. Kajti vsa posušena trava se kosi prezgodaj, v hermetično zaprti plastiki ne pozori in semena ne padejo na travnik. Le redko kje se še ohranja tradicionalni način suhega baliranja enokosnih travnikov, kjer se semena lahko vrnejo v talno semensko banko. S transportom sena s travnikov do hlevov so se rastlinska semena raznašala tudi na druge površine. Poleg tradicionalnega načina košnje je travnike na širšem kraškem območju ohranjala tudi paša ovac. Pozimi so pašo selili v toplejše dele, bolj proti morju ob Tržaški zaliv in Istro. V zimskem času, tja do marca, so pasli celo na pšeničnih njivah, s čimer se je pšenica bolj utrdila (Smerdel, 1989; 1995). Z začetki pogozdovanja Krasa, od leta

Sl. 1. Istrski teloh (*H. multifidus* Vis. subsp. *istriacus* (Schiffner) Merxm. & Podl.) (foto: I. Paušič)

Istarski kukurijek (*H. multifidus* Vis. subsp. *istriacus* (Schiffner) Merxm. & Podl.) (foto: I. Paušič)

1822 naprej, pa so rejo ovac na Krasu prvič začeli omejevati (Fleischmann, 1850a-h; Komisija za pogozdovanje, 1891; Panjek, 2015; Perko 2016; Praprotnik & Bavcon, 2016). A dandanes je še posebej na Krasu, v Istri in strmih predelih notranjosti Slovenije za ohranjanje kulturne krajine in travniških površin velikokrat edini način paša (Poldini et al., 2014; Pornaro et al., 2014a; 2014b; Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019).

Pisanih in biodiverzitetno bogatih travnikov je vse manj, saj se je spremenil način njihovega upravljanja (Ivajnsič et al., 2013; Bavcon et al., 2019). Ključen problem predstavlja prezgodnja košnja, ki preprečuje, da bi se v tleh obnavljala naravna semenska banka. S prezgodnjo košnjo počasi izginja raznolikost in ostane le še zelena puščava. Poleg tega travnike ogroža še gnojenje, ki sicer poveča zeleno maso za prehrano živini, a s tem izginejo občutljivejše rastlinske vrste, ki ne prenesejo prevelike količine hranil. Travniške površine pa se krčijo tudi na račun zaraščanja. Robov travnikov nihče več ne čisti in travniška vegetacija počasi prehaja v gozdno, s čimer zopet izginejo tipične travniške rastlinske vrste. V predelih Istre in Krasa je zaraščanje travnikov sicer počasnejše. Razlog so predvsem vroča in sušna poletja (Kaligarič, 1997a; 1997b; Kaligarič & Ivanjšič, 2014; Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019). Izginjanje pisanih travnikov ni le naravovarstveni problem, ampak tudi problem kulturne krajine. Izginjajo mozaična struktura nekdanjih kmetij, običaji, povezani s travniki, in kakovostni kmečki proizvodi (meso, mleko, zdravilna zelišča), ki so bili prav tako povezani s trajnostnim gospodarjenjem s travniki. Zatorej je pomembno poznavanje travnikov kot vrstno zelo pestrih ekosistemov, ki lahko ne le zaradi svoje vizualne lepote izboljšajo kakovost našega življenja, ampak postanejo tudi vir kakovostnih kmečkih proizvodov in čudovita turistična destinacija (Bavcon & Ravnjak, 2017a; 2017b; Bavcon et al., 2019).

Metodologija¹

Z vidika opisovanja travnikov in ocenjevanja njihove biodiverzitete je ključno terensko delo, ki zajema spremljanje vrstne pestrosti in popis rastlinskih vrst vse od zgodnje pomladi pa do jeseni. Le na ta način lahko dobimo celosten pregled vrstne pestrosti posameznega travnika in na kakšen način lastniki z njim gospodarijo. Glede na to, da je vegetacijska sezona na Krasu in v slovenski Istri bistveno daljša, pričnemo z obiskovanjem travnatih površin že v mesecu januarju. Izvedemo popise rastlinskih vrst in travnike dokumentiramo tudi s fotomaterialom. Ob pregledu travnikov v posameznih sezonah si zabeležimo, ali je biodiverzitetna določenega travnika ogrožena zaradi prezgodnje košnje, gnojenja ali zaraščanja. Če možnosti dopuščajo, kontaktiramo lokalne skupnosti in jim svetujemo, na kakšen način ohraniti travnike in kakšno dodano vrednost bi lahko ohranitev travnikov prinesla lastnikom in širši skupnosti. V obliki osebnih intervjujev s posamezniki pridobimo informacije, na kakšen način in s kakšnimi orodji so nekoč trajnostno gospodarili s travniki na določenem območju. Ob tem pridobimo še informacije, ali so nekatere travniške rastlinske vrste imele še dodaten bodisi simbolni pomen bodisi so bile na kakršen koli drugačen način uporabne. Le s celostnim pristopom poznavanja travnikov, tako z vidika narave kot z vidika kulturne dediščine, lahko travnike in travniške rastlinske vrste zaščitimo in jim s človeškega vidika pridamo dodano vrednost tudi v ekonomskem smislu.

¹Taksonomija je usklajena po Martinčiču (2007).

Rezultati in diskusija

Prav travniki Krasa, slovenske Istre in Čičarije so tisti, ki bi jih lahko šteli med vrstno najbolj bogate. Februarja in marca travnike pobeli navadni mali zvonček (*Galanthus nivalis* L.). Vrsta se vedno širi z gozdnega roba, kar kaže na to, da so bile tam nekoč gozdne površine (Bavcon, 2008; 2014; 2016; Bavcon et al., 2019). V slovenski tradiciji je zapisan kot znanilec pomladi in kaj hitro, ko se prvi cvetovi pojavijo v naravi, se prvi šopki zvončkov pojavijo tudi na lokalnih tržnicah. Kaj kmalu se jim na travniku pridruži rod žafranov (*Crocus* L.). Na kraških košenicah, predvsem na plitkih tleh, prevladuje progasti žafran (*C. reticulatus* Steven ex Adam in Weber fil. & Mohr), v vrtačah, kjer je hladneje, pa intenzivni vijolično obarvan pomladanski žafran (*C. vernus* (L.) Hill subsp. *vernus*) (Bavcon, 2012). Na Goriškem in na delih Komenskega Krasa je pogosto zelo veliko belih populacij znotraj modrih (Bavcon, 2010b; 2014a). Na sončnih brežinah, obrnjenih proti jugu, se spomladi pojavlja tudi trobentica ali navadni jeglič (*Primula vulgaris* Hudson). V primerjavi z zvončki in žafrani tvori manjše populacije, a še vedno so posamezni primerki v skupinicah. Poleg nje se mestoma na travnikih pojavlja spomladanski jeglič (*P. veris* L.), katerega korenike so nekoč nabirali kot zdravilo za prehladna obolenja (Bohinc, 1985; Jagodič, 2004; Kromar, 1992; Gale-Toplak, 2002; Willfort, 1976). Še danes je ena izmed glavnih sestavin v sirupih proti kašlju.

Tam, kjer so nekoč bili presvetljeni toploljubni gozdovi malega jesena, puhastega hrasta in črnega gabra in so po človeškem posegu nastali travniki, je moč opaziti ostanek podrastne vegetacije, ki jo predstavlja istrski teloh (*H. multifidus* Vis.

Sl. 2. Gorski kosmatinec (*Pulsatilla montana*) (foto: I. Paušič)

Gorska sasa (*Pulsatilla montana*) (foto: I. Paušič)

subsp. *istriacus* (Schiffner) Merxm. & Podl.) (sl. 1). Za omenjeno vrsto travniki predstavljajo sekundarna nahajališča. Prisoten je torej predvsem na kraških gmajnah in kraških košenicah. V velikih šopih se pojavlja še med suho travo, in sicer tam, kjer je paša ali le občasna košnja. Kjer je košnja pogostejša, so rastline manjše, a zaradi tega bolj kompaktne. Tudi teloh je že od nekdaj prav priljubljena vrsta spomladanskih šopkov (Bavcon et al., 2012). V spomladanskem času se na Krasu in v slovenski Istri mestoma množično pojavljajo gorski kosmatinci (*Pulsatilla montana* Rchb.) (sl. 2), običajno skupaj s Tommasinijevim petoprstnikom (*Potentilla tommasiniana* F.W.Schultz), belim petoprstnikom (*Potentilla alba* L.), navadno mračico (*Globularia punctata* Lapeyr.), čopastim ptičjim mlekom (*Ornithogalum comosum* L.) in kobulastim ptičjim mlekom (*O. umbellatum* L.) (sl. 3). Kosmatinci so pogosto prisotni na plitkih tleh in na že zaraščajočih gmajnah. Kosmatinci kraške travnike zaznamujejo dvakrat, ob cvetenju in ob plodenju, ko se na vrhu razvije puhasto soplodje (Bavcon, 2010a; 2013). Mračica pa je ponekod na Krasu in v Istri tako pogosta, da površine obarva povsem modro. Ponekod se barva cvetov populacije preliva od modre do bele. Nekaj takih je na Podgorskem krasu, kjer je mračica pogosta tudi na pašnikih (Bavcon, 2014a). Med mračico je ponekod opaziti še jagodaste hrušice (*Muscari botryoides* (L.) Mill.) (Bavcon, 2013; Bavcon, 2014a). V maju se Kras in Istra odeneta v belino gorskih narcisov (*Narcissus poeticus* subsp. *radiiflorus*) (sl. 4). Njihova raznolikost je tam večja kot pa v nekaterih bistveno gostejših in številčnejših populacijah drugje v Sloveniji. Na Krasu se začnejo pojavljati najprej ob robovih grmovja, od koder se populacije širijo na travnike (Bavcon 2010a; 2013; Praprotnik et al., 2018). Prav tako je gorski

narcis priljubljena hortikultura vrsta, ki so jo marsikje iz narave prinesli v domač vrt. Še vedno pa ena izmed vrst, ki prav tako zaide v prodajne šopke.

Konec maja belino narcisov ponekod na Krasu in Istri zamenjajo kot morje modri cvetovi perunika. Najprej se med travi podobnimi listi pojavijo živo vijolično obarvani cvetovi travnolistne perunike (*I. graminea* L.) (sl. 5). V posameznih vrtačah v slovenski Istri je prisotna kojniška perunika (*I. sibirica* L. subsp. *erirrhiza* Pospichal) (T. Wraber), ki ima tukaj tudi klasično nahajališče (Wraber, 1990; Bavcon, 2013). Mestoma rada nastopa tudi v velikih populacijah. Na nižinskih travnikih, ki so bolj zamočvirjeni, je prisotna njena osnovna vrsta sibiriska perunika (*I. sibirica* L.) (Bavcon et al., 2019). Zelenino travnikov v istem času popestrijo intenzivni vijolični cvetovi potonik. Množično uspeva le navadna potonika (*Paonia officinalis* L.), veleistna (*P. mascula* (L.) Mill.) je zelo redko prisotna. Navadna potonika najraje uspeva ob robu vrtač, kjer je včasih zastopana v večjih skupinah. Sočasno s potonikami cveti tudi navadni zlati koren (*Asphodelus albus* Willd.), katerega bela klasasta socvetja se dvigajo nad zelenino trav. Njemu začetek junija sledi jesenček (*Dictamnus albus* L.), ki kaže dve podobi. Na še košenih travnikih je nižji, bolj zbit in je večkrat bolj raztresen, na zaraščajočih se travnikih pa so to že zelo velike rastline z bistveno večjimi socvetji. Njegovi rožnati cvetovi klasastega socvetja so privlačna paša za čebele (Bavcon, 2013; Ravnjak & Bavcon, 2020). Na suhih in zakisanih površinah v maju mestoma prevladujejo šmarnice (*Convallaria majalis* L.). Že od nekdaj so bile prav v mesecu maju tiste cvetlice, s katerimi so krasili cerkve in so jih nosili prodajat tudi na tržnico.

Na prehodu v poletje se kraški travniki zopet obarvajo vijolično zaradi cvetenja travniške kadulje (*Salvia pratensis* L.) (sl. 6) (Bavcon & Ravnjak, 2015), med katero se pojavljajo belo rumeni cvetovi temne ivanjščice (*Leucanthemum adustum* (Koch) Gremli) in liburnijske ivanjščice (*L. platylepis* Borbas). Kadulje so najraje prisotne na suhih travnikih z apnenčasto podlago (Hegi, 1908–1931). Tu in tam pa je na kraških travnikih moč najti še vijolični lučnik (*Verbascum phoenicum* L.), ki za razliko od ostalih predstavnikov rodu lučnikov, kot že ime pove, cveti vijolično. Ostale vrste cvetijo rumeno in med njimi so najpogostejši avstrijski (*V. austriacum* Schott ex Roem. & Schult.), alpski (*V. alpinum* Turra) in velecvetni (*V. densiflorum* Bertol.). Značilnost cvetov lučnikov so čašasto oblikovane plodne glavice. Nekoč so to lastnost izkoriščali tako, da so celo socvetje pomočili v olje, ga prižgali ter uporabili kot baklo. Olje se je namreč ujelo v plodne glavice in počasi gorelo. Podoba kraških travnikov se nato hitro spremeni v valujočo mehko peresaste bodalice (*Stipa eriocaulis* Borb.) in mehkodlakave jurjevine (*Jurinea mollis* (L.) Reichenb.), med katerima pri tleh tvorijo vijolične blazinice različne vrste timijanov (*Thymus*) (Bavcon et al., 2019). Že od nekdaj so domačini timijan nabirali kot zdravilno zelišče za boleznih dihal, hkrati pa je sirup, narejen iz timijanovih cvetov, prav prijetna poletna osvežitev.

Sredi junija se na suhih travnikih in prav tako na kraških poljih pojavi prekrasna barvitost, ki jo zelo popestri ilirski meček (*Gladiolus illyricus* Koch.) (Kaligarič, 1997; Bavcon, 2013; 2014b). Predvsem po kraških poljih se med ilirski meček meša zdravilna strašnica (*Sanguisorba officinalis* L.) (sl. 7). V ljudskem zdravilstvu so jo uporabljali za zdravljenje črevesnih bolezni in proti driski (Ašič, 1987; Bohinc, 1985; Kromar, 1992; Jagodič, 2004; Gale-Toplak, 2002). Kot zdravilno zelišče pa so uporabljali tudi rumeni svišč ali bratinski košutnik (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murbeck) (sl. 8). Iz posušenih korenin so pripravljali čaj proti želodčnim težavam (Ašič, 1987; Bohinc, 1985; Jagodič, 2004; Kromar, 1992;

Gale-Toplak, 2002; Willfort, 1976). Prav zaradi nabiranja njegovih korenin je postal ogrožena rastlinska vrsta in je na seznamu zaščitene rastlinskih vrst. Rastlina, ki so jo kot zdravilno zelišče poznali samo v primorskem delu Slovenije in je prav tako pogosta na travnikih, je srhkodlakavi oman (*Inula hirta* L.). Po ljudskem izročilu naj bi rastlina zdravila vse bolezni, tudi kačje pike (Fleischmann, 1848; Ravnjak & Bavcon, 2018; 2020). Novejše raziskave so pokazale, da rastlina resnično vsebuje številne snovi, ki izboljšujejo imunsko odpornost. Z ljudskim imenom so jo poznali kot astra montana (po lat. izrazu *Astra montana*), kar pomeni gorska zvezda (Bavcon, 2013). Za uporabo so nabirali njene rumene koške.

Seveda pa brez kobulnic (*Apiaceae*) na suhih travnikih ne gre. Najpogostejša vrsta je gorski silj (*Peucedanum oreoselinum* (L.) Moench), ki se mu na Krasu in v Istri pridruži tu in tam koromačnica (*Ferulago campestris* (Besser) Grecescu) (Bavcon et al., 2019). V najbolj vročem poletju cveti navadni kosmuljek (*Anthericum ramosum* L.), za njim pa kraške gmajne pomodri ametistasta možina (*Eryngium amethystinum* L.). Zaradi čudovite modrine in zanimive strukture so jo mnogokrat nabirali za šopke (Bavcon, 2013). Čudovito podobo kraški travniki ponovno dobijo takrat, ko zacvetijo luki. Najprej zacveti bordo obarvani oblasti luk (*Allium sphaerocephalon* L.), pozneje za njim vijolični gorski luk (*A. senescens* L.) in rožnat gredljasti luk (*A. carinatum* L.). Ko se poletje preveša v jesen, se jima pridruži rumenkasti luk (*A. ericetorum* Thore) (Bavcon, 2013; 2014a; Bavcon et al., 2019). Med zadnjimi najbolj kamnite kraške travnike popestrijo šetraji: gorski (*Satureja montana*), liburnijski (*Satureja subspicata* Bartl. ex Vis. subsp. *liburnica* Šilić) in njun endemični križanec kraški šetraj (*Satureja x karstiensis*) (sl. 9) (Bavcon, 2013; 2014a; Bavcon & Ravnjak 2015). Šetraje so nekoč in jih še danes uporabljajo kot začimbo, zdravilno zelišče, ki deluje antimikrobno in antibakterijsko ter tudi kot afrodiziak. Zaradi slednjega so ga v preteklosti dodajali v ljubezenske napoje.

V opisu smo podali le nekaj podob kraških travnikov v celem letu in le nekaj najbolj opaznih in prepoznavnih rastlinskih vrst. Seveda je vrstna pestrost mnogo večja in lahko povprečno znaša tudi okrog 150 rastlinskih vrst. Prav ta bogata vrstna pestrost pa je tista, ki te travnike v svetovnem smislu dela posebne in bi jih bilo potrebno ohraniti kot naravno in kulturno bogastvo. Kljub temu, da je danes gospodarjenje s travniki intenzivno in teži h kvantitativnemu pridobivanju krme za živino, pa je za razvoj podeželja v duhu trajnostnega razvoja potrebno ponovno preiti na ekstenzivno gospodarjenje z njimi. Z vidika živinoreje je živina, pasočna se na biodiverzitetno bogatih travnikih, bolj odporna na različne bolezni in parazite. Tanini v rastlinah (konkretnije proantocianidini) pri živalih izboljšajo prebavo proteinov, zmanjšujejo možnost napada prebavnih parazitov in zmanjšajo izločanje metana (Aerts et al., 1999; Waghorn et al., 2002). S pestro rastlinsko hrano živali zaužijejo različne minerale (Ca, Na, K, Mg) in vitamine, pri čemer je za živino najpomembnejši vitamin E (Hopkins, 2004; Beever et al., 2000), kar vpliva na kakovost mesa in mleka. Prav za mleko so ugotovili, da je njegova kakovost bistveno boljša pri tistih živalih, ki so se pasle na travniku z bogato rastlinsko pestrostjo. Takšno mleko je bilo bogatejše s proteini, maščobnimi kislinami, minerali in antioksidanti, kar je bolj zdravo tudi za človeka (Moloney, 2008). Nekateri sekundarni rastlinski metaboliti pa so celo ključni za pridelavo nekaterih najkakovostnejših sirov (Léveillé, 2018). Čeprav kmetje nekoč niso imeli nobenih sodobnih analiz, so nam kmetje z Rakitovca pripovedovali, kako je tisto seno, ki so ga pripeljali iz vrhnjih predelov, dišalo in je bilo tudi mleko boljše (Anon, 2017; 2018).

Poleg klasične kmetijske dejavnosti, ki je povezana s travniki, bi kmetije lahko svoje ekstenzivno vzdrževane travnike ponudile kot del ekoturizma. Prav pisani travniki so tisti, ki vabijo turiste v Slovenijo (Bavcon, 2013; 2014a, 2014b; Bavcon & Ravnjak, 2017a; 2017b; Bavcon et al., 2019). Gerritsen (2008) navaja, da so travniki v slovenski Istri tako raznoliki kot v južni Afriki.

Lastniki pisanih travnikov bi lahko ob pomoči strokovnjakov s področja botanike omogočili izvajanje vodenih ekskurzij z botanično vsebino za majhno število udeležencev, s čimer bi preprečili morebitno škodo na travnikih. Kadarkoli smo v te predele vodili tuje skupine, se niso mogli načuditi raznolikosti naših travnikov (Bavcon, 2010; Bavcon & Ravnjak, 2017a; 2017b; 2018). Dodaten proizvod kmetij bi lahko bil seneni drobir, pridobljen s pozno košnjo, ki bi ga lahko ponudili turistom za setev njihovega travnika ali za uporabo v tradicionalni medicini (za kopeli, proti prehladnem obolenju, bolečinam v mišicah). Vse to so že poznali kmetje na Krasu in v Istri, saj so nam v intervjujih pogosto pripovedovali, kako so v škafovi dali seno ali seneni drobir, vse to uparili z vodo, nato pa so bolnika pokrili z odejo in je to inhaliral (Anon, 2015; 2017).

Seveda so v travnikih z bogato vrstno pestrostjo tudi takšne rastlinske vrste, ki so bile del naše tradicionalne medicine. Z njihovim poznavanjem in zmernim nabiranjem, ki ne bi ogrožalo njihovih populacij, bi prav tako lahko bile tržni proizvod v sklopu zeliščarstva.

Z roko v roki s podeželjem, trajnostnim turizmom in

slovensko tradicijo gre tudi čebelarstvo. Vrstno pestri travniki, ki jih kosijo šele po odcvetu večine rastlinskih vrst, so pomembna čebelja paša (Ravnjak & Bavcon, 2020). Zaradi zgodnjega pričetka vegetacijske dobe in ugodnih temperatur se čebelarstva sezona na Krasu in v slovenski Istri začne že zgodaj spomladi in traja dlje v jesen kot v osrednjem delu Slovenije. Edino oviro lahko predstavlja močna burja v obdobju obilnega cvetenja, ki onemogoča letanje čebel, ali pa tako kot drugod po Sloveniji obdobja deževnega vremena. Prav na Krasu nekateri izmed čebelarjev že točijo specialne in manj poznane vrste medu, kot so med travniške

Sl. 3. Kobulasto ptičje mleko (*O. umbellatum* L.) (foto: I. Paušič)

Štitasto ptičje mlijeko (*O. umbellatum* L.) (foto: I. Paušič)

Sl. 5. . Travnolistna perunika (*Iris graminea* L.) (foto: I. Paušič)

Uskolisna perunika (*Iris graminea* L.) (foto: I. Paušič)

kadulje (*Salvia pratensis*), rešeljkin (*Prunus mahaleb*) med, med malocvetne španske detelje (*Dorycnium germanicum*) in šetrajev (*Satureja montana* in *Satureja subspicata* subsp. *liburnica*) med – imenujejo ga "ožepkov" med. Predvsem slednji na kraških travnikih predstavlja pomembno jesensko čebeljo pašo, poleg njega pa tudi še navadni ožepok (*Hyssopus officinalis* L.) (ČD Sežana, 2011; Uredništvo, 2007).

Del trajnostnega turizma, povezanega s travniki, bi lahko bila obuditev v uvodu opisanih tradicionalnih običajev, povezanih s košnjo in spravilom sena (Mencinger, 1963; Kuret, 1989a; 1989b; Bavcon & Ravnjak, 2019). Predstavili bi jih turistom, ki bi se jih tudi naučili. Nekdaj opuščeni hlevi s seniki pa bi postali nova oblika prenočišč.

Pisano cvetoči travniki torej niso le botanično zanimive površine, ampak so lahko objekt trajnostnega turizma in produkt trajnostnega kmetijstva. Z njihovim ohranjanjem ne bomo zaščitili le rastlinskih vrst, ampak bomo naši turistični ponudbi in kmetijskim proizvodom pridali dodano vrednost, ki lahko postane zaščitni znak naše dežele, hkrati pa prispevali tudi k biodiverziteti živalskega sveta.

Sklep

Kras in Istra imata še v današnjem času veliko odprtih travniških površin. Zaradi specifične podnebja in tal gre bolj ali manj za enokosne travnike. Pred dobrimi 200 leti so začeli sicer s prvimi poizkusi pogozdovanja Krasa, čemur kmetje niso bili naklonjeni. Vendar je prav v današnjem času tudi na Krasu in v Istri ravno tako prisotno zaraščanje travniških površin, kar poleg intenzivnega kmetijstva predstavlja grožnjo njihovi vrstni pestrosti. Travniki so del kulturne krajine in gozd se tja ponovno naravno vrača. Skozi tisočletja so nastale zelo pisane travniške površine, ki so dobile značaj naravne krajine, čeprav so izvorno kulturna krajina.

S popisi vrstne pestrosti in dolgoletnim monitoringom posameznih površin, ki jih beležimo s slikovnim gradivom, osebnimi intervjuji lastnikov, domačinov, ki so nekoč tukaj delali, skušamo zabeležiti nekdanjo rabo travnikov, tradicionalni način obdelave teh površin in kako njihovo biodiverziteto ohraniti s kombinacijo tradicionalnega in sodobnega gospodarjenja.

Podoba travnatih površin se preko leta spreminja in s tem se spreminja tudi zastopanost različnih rastlinskih vrst. Nekatere med njimi so pogostejše in se razširjajo v večjih populacijah, spet druge so redkejšje, a vnašajo travnikom veliko površinsko pisanost. Poleg kmetijske izrabe so travniki s svojo biodiverzitetjo pomembni tako v etnobotaniki in hortikulturi kot ekoturizmu. Prav tako so lahko travniki z zelo bogato rastlinsko biodiverzitetjo vir visokokakovostnih proizvodov kmetijstva, ki poleg klasične izrabe lahko pomenijo novo dodano vrednost, ki jo je možno izkoristiti za ekoturizem z namenom, da bi to bogato kulturno krajino ohranili še prihodnjim rodovom.

Travnjaci – naš kulturni krajolik

Blanka Ravnjak & Jože Bavcon

Uvod

Još prije ne toliko mnogo godina, možda stotinu ili čak i manje, poljoprivrednik je morao poznavati zakone prirode te se prema njima ravnati jer je o tome ovisilo njegovo preživljavanje. Danas volimo govoriti o održivom gospodarstvu i kako ga uspostaviti. No u prošlosti je održivo gospodarstvo seoskog čovjeka prirodnim izvorima značilo osiguravanje dovoljne količine hrane za obitelj i životinje. Prirodnim resursima upravljao je s poštovanjem i nije ih iskorištavao unedogled. Među površinama prema kojima se odnosio s poštovanjem, razumno i s ljubavlju bile su i površine travnjaka. Inače, bile su glavni izvor hrane za životinje, a osim toga i prirodni šareni vrtovi koji su bili mjesta za opuštanje, izvor cvijeća i ljekovitog bilja. U vezi s travnjacima razvio se i velik broj običaja koji su obogaćivali slovensku kulturnu baštinu. Travnjaci i strme sjenokoše na višim položajima bile su površine koje su u proteklim stoljećima otete šumi. No sa stoljećima prekomjernog iskorištavanja šuma na Krasu i u Istri problem je postala bura i s njom povezano dodatno isušivanje i erozija plodnog tla. Stoga je ponajprije plemstvo počelo pošumljavati Kras i krčiti otvorene površine (Komisija, 1884; Panjek, 2015; Perko, 2016). A gotovo dvjesto godina od prvih začetaka pošumljavanja (Panjek, 2015; Perko, 2016) danas se i na Krasu susrećemo s istim problemom kao u unutrašnjosti Slovenije – površine zarastaju. Prirodna sukcesija naime uvijek teži ponovnom zarastanju šumom, zato je za očuvanje travnjaka bila nužna košnja svake godine, a svakih nekoliko godina ponovno krčenje ruba šume (Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019). Grmlje s ruba šume posjekli bi i time dobili drvo za ogrjev. Sve bi se korisno iskoristilo i ništa se ne bi bacilo (Bavcon, 2013a;

Sl. 6. Livadna kadulja (*Salvia pratensis*) (foto: I. Paušič)

Travniška kadulja (*Salvia pratensis*) (foto: I. Paušič)

Bavcon & Ravnjak, 2018; Petkovšek, 2019; Jereb, 2019). Na Krasu su zimi kopali i uklanjali kamenje te njime gradili suhozide između parcela ili ga stavljali na gomile - "griže", čime bi se dobile površine za travnjake, njive i pašnjake (Panjek, 2015; Perko, 2016). Usto su čistili i popravljali staze do tih površina i svakih nekoliko godina orezivali ograde uz put. Površine travnjaka čistile su se u travnju te početkom svibnja. Najprije bi se pograbilo sve lišće koje se ondje nagomilalo od jeseni, pokupilo granje i kamenje. U danima odmora, kad bi se travnjaci zašarenili od cvijeća, poljoprivrednici bi dolazili s cijelim obiteljima i brali cvijeće. Najprije ono prvo proljetno, na primjer đurđice i narcise, a ljeti ivančice, kadulju, zečinu i mnoge druge. Njime bi ukrašavali kapelice, crkve, a mnoge bukete djeca bi donijela i u školu (Petkovšek, 2019; Jereb, 2019). U ljetnim mjesecima travnjaci su bili izvor ljekovitog bilja. Većinom su ga tamo brala djeca u pratnji majki i baka. Bilo je namijenjeno za domaću uporabu i za prodaju (Petkovšek, 2019). U kasno ljetno brali bi i ciklame i nosili na prodaju u veće gradove (Bavcon, 2009; Guštin, 2018).

Za očuvanje travnjaka bili su ključni kasna košnja i povremena paša. S košnjom bi se počelo tek kad je većina cvjetnica ocvala i dobila sjeme, čime se banka sjemenja biljnih vrsta u tlu svake godine obnavljala. Stoga su povremeno travnjake kosili kad bi trava "polegla", kako se govorilo (Rustja, 1929; Turk, 1924; 1925). Košnja je bila velik posao za imanje, i u pogledu organizacije rada i u pogledu prehrane. Tada bi se naime okupio velik broj kosaca i žena za grabljanje. No donosila je i zadovoljstvo obavljenim poslom (Prešeren, 1933; Jordan, 1945; Mencinger, 1963; Petek, 2004; Čemažar, 2009). Košnja u brdovitim područjima bila je drugačija i mnogo teža od košnje u nizini (Kuret, 1989a). Na Kras s dolazili kositi muškarci iz različitih krajeva Primorske. Neki koji su kod kuće već sve napravili odlazili bi kositi iz mjesta u mjesto i time bi barem nešto zaradili jer se košnja dobro plaćala. Dolazili su samo dobri kosci jer košnja je zbog biljaka koje su bolje prilagođene suši bila teža. Oštrica kose na Krasu bila je drugačija nego u unutrašnjosti. Bila je uža i više pod kutom jer trava se samo tako mogla uspješno odrezati. U unutrašnjosti je oštrica bila tanja i manje pod kutom, što je značilo i veću širinu oštrice (Bavcon, 2018). Na Krasu je trava bila oštija ili suša i kosa bi je vrlo teško odrezala. Stoga su travnjake uvijek kosili rano ujutro, kad je trava još bila rosna (Bavcon, 2018; Petek, 2004). Kosci bi se kod gazde okupili još u tami. Na najudaljeniju livadu ili travnjak za punog mjeseca otišli bi već ubrzo nakon dva ili tri sata ujutro (Bavcon, 2017; Guštin, 2018; Kuret, 1989; Petek, 2004). Prilikom dolaska na livadu obično bi se već počelo daniti i bilo je potrebno rasporediti kosce. S košnjom bi započeo gazda ili najbolji kosac. Pokošenu travu žene (tzv. grabljice) bi grabljama i vilama promiješale ili rasporedile tek kad bi zasjalo sunce i kad bi se rosa na svježe pokošenoj travi osušila (Makarovič, 1978). Košnja bi trajala otprilike do 11 sati, kad bi uslijedio ručak. Kosci bi se nakon ručka odmarali u sjeni do četiri sata popodne. Ako bi nešto ostalo nepokošeno, nakon odmora nastavili bi s košnjom ili bi se pridružili ženama koje su grabljale, rastresale redove i okretale sijeno. U slučaju promjenjiva vremena poslije podne bi sijeno stavili na hrpice zvane *zgrabki* (dio Primorske i Gorenjska) odnosno *ograbki* (Brkini). Od njih bi oblikovali stogove sijena, odnosno lonce ili *luonce* (Istra, Brda), kako sijeno ne bi smočile kiša ili rosa (Makarovič, 1978). Na Krasu bi zatim sijeno volovskom zapregom dovezli kući te ga spremili iznad staje. Na Krasu se sijeno obično držalo iznad staje ili čak u dijelu kuće, jer su staja i kuća mogle biti povezane u istoj zgradi ili odvojene.

Za vrućih dana trava na kraškim livadama osušila bi se i u jednom danu. Tako je sa sušenjem i okretanjem sijena bilo mnogo manje posla nego u unutrašnjosti

Slovenije, gdje se sijeno obično okretalo drugi, a većinom tek treći dan. Razlog je i sastav bilja, koje je na Krasu bolje prilagođeno suši i sadržava manje vode. U unutrašnjosti Slovenije biljke su bile manje zrele i sočnije. Na Krasu su među obroncima i grmljem, gdje je trave bilo malo, želi i srpovima (Guštin, 2017). Neki objašnjavaju da riječ *senožeti* proizlazi iz toga što su tamo želi sijeno (Čemažar, 2009). Prema tome su ponekad imena davali i mjestima: Senožeče, Travnik, Otave (Savnik et al., 1968; Majdič, 1994). Ono malo sijena što bi poželi zatim bi u "žbrincama" (vrlo rijetko pletenim i otvorenim velikim košarama) dovozili kući volovskom zapregom. Seljaci koji nisu imali volova svoje su žbrince ostavljali pokraj puta, a zatim bi jedan sve žbrince dovezao u selo (Guštin, 2017; 2018). Sijeno je nekad bilo čak i tržišna roba. Iz doline Dragonje prevozio se do Seče, kamo je dolazio brod i odvozio ga u Trst.

Tradicionalno spremanje sijena osamdesetih je godina najprije počelo potiskivati siliranje, a sredinom devedesetih godina prošlog stoljeća još jednostavnije baliranje, što je pridonijelo osiromašenju bioraznolikosti površina travnjaka. U tradicionalno košenom i sušenom sijenu uvijek je bilo sjemenja biljnih vrsta, a u današnjim plastičnim balama više ga nema. Budući da se sva osušena trava kosi prerano, u hermetički zatvorenoj plastici ne dozrijeva i sjeme ne pada na travnjak. Tek se rijetko još čuva tradicionalni način suhog baliranja jednokosnih travnjaka, gdje se sjemenke mogu vratiti u banku sjemenja u tlu. Transportom sijena s travnjaka do staja sjeme biljaka raznosilo se i na druge površine. Osim tradicionalnog načina košnje, tavnjake na širem krškom području održavala je i ispaša ovaca. Zimi se ispaša selila u toplije krajeve, više prema moru uz Tržaški zaljev i Istru. U zimskom razdoblju, negdje do ožujka, pasli su čak na pšeničnim njivama, čime bi se pšenica bolje utvrdila (Smerdel, 1989; 1995). A s počecima pošumljavanja Krasa, od 1822. godine nadalje, uzgoj ovaca na Krasu prvi se put počeo ograničavati (Fleischmann, 1850a-h; Komisija za pogozdovanje, 1891; Panjek, 2015; Perko, 2016; Praprotnik & Bavcon 2016). No danas je posebno na Krasu, u Istri te u strmim predjelima unutrašnjost Slovenije za očuvanje kulturnog krajolika i površina travnjaka često jedini način upravo ispaša (Poldini et al., 2014; Pornaro et al., 2014a; 2014b; Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019). Šarenih i biološkom raznolikošću bogatih travnjaka sve je manje jer se promijenio način upravljanja travnjacima (Ivajšič et al., 2013; Bavcon et al., 2019). Ključni je problem prerana košnja koja sprječava da se u tlu obnovi banka sjemenja. S preranom košnjom polako nestaje raznolikost i ostaje još samo zelena pustinja. Osim toga, travnjake ugrožava i gnojenje, koje inače povećava zelenu masu za prehranu životinja, no time nestaju osjetljivije biljne vrste koje ne podnose prevelike količine hranjivih tvari. A površine travnjaka se i krče na račun zarastanja. Rubove travnjaka više nitko ne čisti i vegetacija travnjaka postupno se pretvara u šumsku, zbog čega ponovo nestaju tipične biljne vrste travnjaka. U predjelima Istre i Krasa zarastanje travnjaka inače je sporije. Razlog su ponajprije vruća i sušna ljeta (Kaligarič, 1997a; 1997b; Kaligarič & Ivanjšič, 2014; Bavcon, 2013; Bavcon et al., 2019). Nestanak šarenih travnjaka nije samo ekološki problem nego i problem kulturnog krajolika. Nestaju mozaična struktura nekadašnjih imanja, običaji povezani s travnjacima i kvalitetni poljoprivredni proizvodi (meso, mlijeko, ljekovito bilje) koji su također bili povezani s održivim gospodarenjem travnjacima. Stoga je važno poznavanje travnjaka kao ekosustava vrlo bogatih vrstama koji mogu poboljšati kvalitetu našeg života ne samo zbog svoje vizualne ljepote, nego postaju i izvor kvalitetnih poljoprivrednih proizvoda i predivna turistička destinacija (Bavcon & Ravnjak, 2017a; 2017b; Bavcon et al., 2019).

Sl. 7. Ljekovita krvava (*Sanguisorba officinalis* L.) (foto: I. Paušič)

Zdravilna strašnica (*Sanguisorba officinalis* L.) (foto: I. Paušič)

Metodologija¹

Aspekta travnjaka i ocjenjivanja njihove bioraznolikosti ključan je terenski rad, koji obuhvaća praćenje bogatstva vrsta i popis biljnih vrsta sve od ranog proljeća pa do jeseni. Samo tako možemo dobiti cjelovit pregled bogatstva vrsta pojedinog travnjaka i načina na koji vlasnici njime gospodare. S obzirom na to da je vegetacijska sezona na Krasu i u slovenskoj Istri bitno dulja, s obilaskom travnatih površina počinjemo već u siječnju. Vodimo popise biljnih vrsta, a travnjake dokumentiramo i videomaterijalom. Prilikom pregleda travnjaka u pojedinim sezonama zabilježimo je li bioraznolikost određenog travnjaka ugrožena, bilo zbog prerane košnje, gnojenja ili obrastanja. Ako mogućnosti dopuštaju, kontaktiramo s lokalnim zajednicama te ih savjetujemo kako očuvati travnjake i kakvu bi dodanu vrijednost očuvanje travnjaka moglo donijeti vlasnicima i široj zajednici. U obliku osobnih intervjua s pojedincima dobivamo informacije o tome kako se i kakvim alatima nekoć održivo gospodarilo travnjacima na određenom području. Pritom dobivamo i informacije jesu li neke biljne vrste travnjaka imale dodatno, odnosno simbolično značenje ili su bile korisne na bilo koji drugi način. Samo cjelovitim pristupom poznavanja travnjaka i s aspekta prirode i s aspekta kulturne baštine možemo zaštititi travnjake i biljne vrste travnjaka te im dati dodanu vrijednost i u ekonomskom smislu.

¹ Taksonomija je usklađena prema Martinčiću (2007.).

Rezultati i rasprava

Upravo su travnjaci Krasa, slovenske Istre i Ćićarije oni koje bismo mogli ubrojiti među najbogatije vrstama. U veljači i ožujku travnjake zabijeli obična mala visibaba (*Galanthus nivalis* L.). Vrsta se uvijek širi s ruba šume, što ukazuje na to da su tamo nekoć bile šumske površine (Bavcon, 2008; 2014; 2016; Bavcon et al., 2019). U slovenskoj tradiciji zabilježena je kao vjesnik proljeća, a ubrzo nakon što se prvi cvjetovi pojave u prirodi, prvi stručci visibaba pojave se i na lokalnim tržnicama. Uskoro im se na travnjaku pridružuje rod šafrana (*Crocus* L.). Na krškim košanicama, u prvom redu na plitkim tlima, prevladava prugasti šafran (*C. reticulatus* Steven ex Adam i Weber fil. & Mohr), a u vrtacama, gdje je hladnije, intenzivno ljubičasti proljetni šafran (*C. vernus* (L.) Hill subsp. *vernus*) (Bavcon, 2012). U Goričkoj i na dijelovima Komenskog Krasa često je vrlo mnogo bijelih populacija šafrana unutar plavih (Bavcon, 2010b; 2014a). Na sunčanim padinama okrenutim prema jugu u proljeće se pojavljuje i rani jaglac (*Primula vulgaris* Hudson). U usporedbi s visibabama i šafranima čini manje populacije, no još uvijek su pojedini primjerci u skupinama. Osim ranog jaglaca se mjestimično na travnjacima pojavljuje proljetni jaglac (*P. veris* L.), čiji se korijen nekoć brao kao lijek za prehladu (Bohinc, 1985; Jagodič, 2004; Kromar, 1992; Gale-Toplak, 2002; Willfort, 1976). I danas je jedan od glavnih sastojaka u sirupima protiv kašlja.

Tamo gdje su nekoć bile prozračne termofilne šume crnog jasena, hrasta medunca i crnog graba, a nakon čovjekove intervencije nastali su travnjaci, može se primijetiti prizemna vegetacija, koju predstavlja istarski kukurijek (*H. multifidus* Vis. subsp. *istriacus* (Schiffner) Merxm. & Podl.) (sl. 1). Za spomenutu vrstu travnjaci su sekundarna nalazišta. Prisutan je ponajprije na krškim pašnjacima i košanicama. U velikim stručcima pojavljuje se i među suhom travom i to tamo gdje je paša ili samo povremena košnja. Gdje je košnja češća, biljke su manje, ali zato kompaktnije. I kukurijek je od davnina uistinu popularna vrsta u proljetnim buketicima (Bavcon et al., 2012). U proljetnom razdoblju na Krasu i u slovenskoj Istri mjestimice se masovno pojavljuju gorske sase (*Pulsatilla montana* Rchb.) (sl. 2), obično zajedno s Tommasinijevim petoprstnikom (*Potentilla tommasiniana* F.W.Schultz), bijelim petoprstom (*Potentilla alba* L.), Vilkomovom glavuljom (*Globularia punctata* Lapeyr.), kitnjastim ptičjim mlijekom (*Ornithogalum comosum* L.) i štitastim ptičjim mlijekom (*O. umbellatum* L.) (sl. 3). Sase su često prisutne na plitkim tlima i na već obraslim *gmajnama*. Sase obilježavaju krške travnjake dvaput, jednom prilikom cvjetanja, a drugi puta prilikom davanja plodova, kad se na vrhu razvije paperjasto plodovlje (Bavcon, 2010a; 2013). Glavulja je na Krasu i u Istri ponekad toliko česta da površine posve oboji u plavo. Ponekad se boja cvjetova populacije prelijeva od plave do bijele. Nekoliko je takvih lokaliteta na Podgorskom kršu, gdje je glavulja česta i na pašnjacima (Bavcon, 2014a). Između glavulja ponekad se mogu primijetiti i male presličice (*Muscari botryoides* (L.) Mill.) (Bavcon, 2013; 2014a). U svibnju se Kras i Istra odijevaju u bjelinu gorskih sunovrata (*Narcissus poeticus* subsp. *radiiflorus*) (sl. 4). Njihova raznolikost tamo je veća nego u nekim mnogo gušćim i brojnijim populacijama drugdje u Sloveniji. Na Krasu se počinju pojavljivati najprije uz rubove grmlja, odakle se populacije šire na travnjake (Bavcon 2010a; 2013; Praprotnik et al., 2018). Gorski sunovrat je i popularna hortikulturna vrsta, koja je na mnogim mjestima prenesena i u domaći vrt. A još je uvijek i jedna od vrsta koje se nalaze i u buketicima za prodaju.

Krajem svibnja bjelinu sunovrata ponegdje na Krasu i u Istri zamjenjuju kao more plavi cvjetovi perunika. Najprije se među travi sličnim listovima pojave jarko ljubičasti cvjetovi uskolisne perunike (*I. graminea* L.) (sl. 5). U pojedinim vrtačama u slovenskoj Istri prisutna je planinska perunika (*I. sibirica* L. subsp. *erirrhiza* Pospichal) (T. Wraber), koja tu ima i klasično nalazište – *locus classicus* (Wraber, 1990; Bavcon, 2013). Mjestimično se voli pojaviti i u velikim populacijama. Na nizinskim travnjacima koji su močvarniji prisutna je njezina osnovna vrsta sibirski perunika (*I. sibirica* L.) (Bavcon et al., 2019). Zelenilo travnjaka u istom razdoblju obogaćuju intenzivno ljubičasti cvjetovi božura. Masovno uspijeva samo obični božur (*Paeonia officinalis* L.), velelisni (*P. mascula* (L.) Mill.) je vrlo rijetko prisutan. Obični božur najbolje uspijeva na rubu vrtača, gdje je povremeno zastupljen u većim skupinama. Istodobno s božurima cvjeta i običan bijeli čeplez (*Asphodelus albus* Willd.), čiji se bijeli klasasti cvatovi izdižu iznad zelene trave. Nakon njega početkom lipnja slijedi bijeli jasenak (*Dictamnus albus* L.), koji ima dva izgleda. Na travnjacima koji se još kose niži je, zbijeniji i često raspršeniji, a na travnjacima koji zarastaju uslijed vegetacijske sukcesije to su već vrlo velike biljke s bitno većim cvatovima. Njegovi ružičasti cvjetovi klasastog cvata privlačna su paša za pčele (Bavcon, 2013; Ravnjak & Bavcon, 2020). Na suhim i zakiseljenim površinama u svibnju mjestimice prevladavaju đurđice (*Convallaria majalis* L.). Od davnina upravo u svibnju to je bilo cvijeće kojim su se ukrašavale crkve i koje se nosilo za prodaju i na tržnicu.

Na prelasku u ljeto krški travnjaci ponovo se oboje u ljubičasto zbog cvjetanja livadne kadulje (*Salvia pratensis* L.) (sl. 6) (Bavcon & Ravnjak, 2015), između koje se pojavljuju bijelo-žuti cvjetovi gorske ivančice (*Leucanthemum adustum*

Sl. 8a. Žuta sirištara ili srčanik (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murbeck) (foto: I. Paušič)

Rumeni svišč ali bratinski košutnik (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murbeck) (foto: I. Paušič)

Sl. 8b. Žuta sirištara ili srčanik (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murbeck) (foto: I. Paušič)

Rumeni svišč ali bratinski košutnik (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murbeck) (foto: I. Paušič)

(Koch) Greml) i liburnijske ivančice (*L. platylepis* Borbas). Kadulja je najprisutnija na suhim travnjacima s vapnenastom podlogom (Hegi, 1908–1931). A tu i tamo na krškim travnjacima može se pronaći i ljubičasta divizma (*Verbascum phoeniceum* L.), koja za razliku od ostalih predstavnika roda divizmi, kako ime govori, cvjeta ljubičasto. Ostale vrste cvjetaju žuto, a među njima su najčešće austrijska (*V. austriacum* Schott ex Roem. & Schult.), vunasta (*V. alpinum* Turra) i velecvetna divizma (*V. densiflorum* Bertol.). Karakteristika su cvjetova divizme čašasto oblikovane plodne glavice. Nekad se to svojstvo iskorištavalo tako da bi se cvatovi umočili u ulje, zapalili i upotrebljavali kao baklja. Ulje bi ušlo u plodne glavice i polako gorjelo. Izgled krških travnjaka zatim se brzo mijenja u valovitu mekoću kovilja (*Stipa eriocaulis* Borb.) i medoglavke (*Jurinea mollis* (L.) Reichenb.), između kojih blizu tla ljubičaste jastučiće tvore različite vrste timijana (*Thymus*) (Bavcon et al., 2019). Žitelji su od davnina timijan brali kao ljekovitu biljku za bolesti dišnog sustava, a sirup od cvjetova timijana ujedno je uistinu ugodno ljetno osvježenje.

Sredinom lipnja na suhim travnjacima i na krškim poljima pojavljuje se prekrasno šarenilo koje znatno obogaćuje ilirska gladiola (*Gladiolus illyricus* Koch.) (Kaligarič, 1997; Bavcon, 2013; 2014b). Ponajprije u krškim poljima s ilirskom gladiolom miješa se ljekovita krvara (*Sanguisorba officinalis* L.) (sl. 7). U narodnoj medicini upotrebljavala se za liječenje bolesti crijeva i protiv proljeva (Ašič, 1987; Bohinc, 1985; Kromar, 1992; Jagodič, 2004; Gale-Toplak, 2002). A kao ljekovitu biljku upotrebljavala se i žuta sirištara ili srčanik (*Gentiana lutea* L. subsp. *symphyandra* Murbeck) (sl. 8). Od osušenog korijena pripremao se čaj protiv želučanih tegoba (Ašič, 1987; Bohinc, 1985; Jagodič, 2004; Kromar, 1992; Gale-Toplak, 2002; Willfort, 1976). Upravo je zbog sakupljanja njegova korijena postala ugrožena biljna vrsta i

na popisu je zaštićenih biljnih vrsta. Biljka koju su kao ljekovitu poznavali samo u primorskom dijelu Slovenije, a česta je i na travnjacima jest hrapavodlakavi oman (*Inula hirta* L.). Prema narodnoj predaji ta biljka liječi sve bolesti, pa i ugriz zmije (Fleischmann 1848; Ravnjak & Bavcon, 2018; 2020). Novija istraživanja pokazala su da biljka uistinu sadržava mnoge tvari koje poboljšavaju otpornost imunskog sustava. Narodnim imenom poznavali su je "astra montana" (prema lat. izrazu *Astra montana*), što znači gorska zvijezda (Bavcon, 2013). Za uporabu su se sakupljale njezine žute cvjetne glavice.

Naravno, na suhim travnjacima ne može bez štitarki (*Apiaceae*). Najčešća je vrsta brdska pukovica (*Peucedanum oreoselinum* (L.) Moench), kojoj se na Krasu i u Istri povremeno pridruži i smolasti koromač (*Ferulago campestris* (Besser) Grecescu) (Bavcon et al., 2019). Tijekom najtoplijeg dijela ljeta cvate razgranjena vesika (*Anthericum ramosum* L.), a nakon nje krške pašnjake zaplavi plavi kotrljan (*Eryngium amethystinum* L.). Zbog čudnog plavetnila i zanimljive strukture često se brao za buketiće (Bavcon, 2013). Predivan izgled krški travnjaci ponovo dobiju kad procvatu lukovi. Najprije procvjeta tamnocrveni glavasti luk (*Allium sphaerocephalon* L.), a kasnije ljubičasti brdski luk (*A. senescens* L.) te ružičasti hrptasti luk (*A. carinatum* L.). Kad ljeto prijeđe u jesen, pridruži im se gorski luk (*A. ericetorum* Thore) (Bavcon, 2013; 2014a; Bavcon et al., 2019). Među zadnjima najkamenitije krške travnjake obogate različite vrste vrijeska: primorski (*Satureja montana*), klasoliki (*Satureja subspicata* Bartl. ex Vis. subsp. *liburnica* Šilić) i njihov endemski križanac krški vrisak (*Satureja x karstiensis*) (sl. 9) (Bavcon, 2013; 2014a; Bavcon & Ravnjak 2015). Vrijesak se nekad upotrebljavao, a i danas se još uvijek upotrebljava kao začim, ljekovito bilje koje djeluje antimikrobno i antibakterijski i kao afrodizijak. Zbog potonjega su ga u prošlosti dodavali u ljubavne napitke.

U opisu smo naveli samo nekoliko slika krških travnjaka tijekom cijele godine i tek nekoliko najprimjetnijih i najprepoznatljivijih biljnih vrsta. Bogatstvo vrsta, naravno, mnogo je veće i u prosjeku može iznositi i oko 150 biljnih vrsta. Upravo je to bogatstvo vrsta ono što te travnjake u svjetskom smislu čini posebnima i što bi trebalo očuvati kao prirodno i kulturno bogatstvo. Unatoč tome što je danas gospodarenje travnjacima intenzivno i teži kvantitativnom dobivanju krme za stoku, za razvoj sela u duhu održivog razvoja potrebno je ponovo prijeći na ekstenzivno gospodarenje njima. S aspekta uzgoja životinja, stoka koja pase na travnjacima koji su bogati u smislu bioraznolikosti otpornija je na različite bolesti i parazite. Tanini u biljkama (konkretnije proantocijanidini) u životinja poboljšavaju probavljanje proteina, smanjuju mogućnost napada probavnih parazita i smanjuju izlučivanje metana (Aerts et al., 1999; Waghorn et al., 2002). S bogatom biljnom hranom životinje unose različite minerale (Ca, Na, K, Mg) i vitamine, pri čemu je za stoku najvažniji vitamin E (Hopkins, 2004; Beaver et al., 2000), koji utječe na kvalitetu mesa i mlijeka. I za mlijeko je utvrđeno da je njegova kvaliteta znatno veća u životinja koje su pasle na travnjaku s velikom bioraznolikošću. Takvo mlijeko bilo je bogatije proteinima, masnim kiselinama, mineralima i antioksidansima što je zdravije i za samog čovjeka (Moloney, 2008). A neki sekundarni biljni metaboliti čak su ključni za proizvodnju nekih najkvalitetnijih sireva (Léveillé, 2018). Iako poljoprivrednici u prošlosti nisu imali nikakve moderne analize, poljoprivrednici iz Rakitovca su ispričali kako je sijeno koje su dovozili iz viših predjela mirisalo te da je i mlijeko bilo bolje (Anon, 2017; 2018).

Osim klasične poljoprivredne djelatnosti koja je povezana s travnjacima, seoska gospodarstva bi svoje ekstenzivno održavane travnjake mogla ponuditi i kao dio ekoturizma. Upravo su šareni travnjaci ti koji privlače turiste u Sloveniju (Bavcon, 2013; 2014a, 2014b; Bavcon & Ravnjak, 2017a; 2017b; Bavcon et al., 2019). Gerritsen (2008) navodi da su ti travnjaci u slovenskoj Istri jednako raznoliki kao oni u južnoj Africi.

Uz pomoć stručnjaka s područja botanike vlasnici takvih travnjačkih površina mogli bi omogućiti provedbu vođenih ekskurzija s botaničkim sadržajem za mali broj sudionika, čime bi spriječili potencijalnu štetu na travnjacima. Kad god su u te predjele turistički vođene inozemne skupine ljudi, nisu se mogli načuditi raznolikosti naših travnjaka navodi Bavcon (2010) te Bavcon & Ravnjak (2017a; 2017b; 2018). Dodatni proizvod gospodarstva mogao bi biti "sitniš od sijena" dobiven kasnom košnjom, koji bi se mogao ponuditi turistima za sjetvu njihova travnjaka ili za uporabu u tradicionalnoj medicini (za kupke, protiv prehlada, bolova u mišićima). Sve su to već znali seljaci na Krasu i u Istri, prema Anon (2015; 2017) lokalni stanovnici su često pričali kako bi u lavor stavili sijeno ili sitniš od sijena, sve to poparili vodom i zatim bolesnika pokrili dekom kojibi to inhalirao.

Naravno da se na travnjacima bogatim biljnim vrstama nalaze i biljne vrste koje su bile dio naše tradicionalne medicine. Njihovim poznavanjem i umjerenim branjenjem koje ne bi ugrožavalo njihove prirodne populacije mogle bi biti tržišni proizvod u sklopu travarstva.

Ruku pod ruku sa selom, održivim turizmom i slovenskom tradicijom ide i pčelarstvo. Travnjaci bogati vrstama koji se kose tek nakon cvatnje većine biljnih vrsta važna su paša za pčele (Ravnjak & Bavcon, 2020). Zbog ranog početka vegetacijskog razdoblja i povoljnih temperatura pčelarska sezona na Krasu i u Istri počinje već u rano proljeće i traje duboko u jesen, što je duže nego u srednjem dijelu Europe. Jedina prepreka može biti snažna bura u razdoblju obilne cvatnje koja onemogućuje letenje pčela, ili kao i drugdje u Sloveniji, razdoblja kišnog vremena. Upravo na Krasu neki pčelari već vrcaju posebne i manje poznate vrste meda kao što su med od livadne kadulje (*Salvia pratensis*), rašeljin med (*Prunus mahaleb*), med svilenaste bjeloglavice (*Dorycnium germanicum*) i vrijeskov med (*Satureja montana* i *Satureja subspicata* subsp. *liburnica*), koji nazivaju "izopov" med. U prvom redu potonji je na krškim travnjacima važan za jesensku pašu pčela, a uz njega i miloduh (*Hyssopus officinalis* L.) (ČD Sežana, 2011; Uredništvo, 2007).

Dio održivog turizma povezanog s travnjacima moglo bi biti oživljavanje u uvodu opisanih tradicionalnih običaja povezanih s košnjom i žetvom sijena (Mencinger, 1963; Kuret, 1989a; 1989b; Bavcon & Ravnjak, 2019). Predstavili bi se turistima, koji bi ih i naučili. A davno napuštene stajale sa sjenicima postale bi novi oblik prenoćišta.

Šareni cvjetni travnjaci nisu samo botanički zanimljive površine nego mogu biti i objekt održivog turizma i proizvod održive poljoprivrede. Njihovim očuvanjem nećemo zaštititi samo biljne vrste nego ćemo i svojoj turističkoj ponudi i poljoprivrednim proizvodima pružiti dodanu vrijednost koja može postati zaštitni znak naše zemlje, a istodobno ćemo pridonijeti i bioraznolikosti životinjskog svijeta.

Sl. 9. Primorski vrijesak (*Satureja x karstiensis*)(foto: I. Paušič)

Kraški šetraj (*Satureja x karstiensis*)(foto: I. Paušič)

Zaključak

Kras i Istra i danas imaju mnogo otvorenih travnatih površina. Zbog posebnosti podneblja i tla riječ je o više ili manje jednootkosnim travnjacima. Prije dvjestsotinjak godina počeli su prvi pokušaji pošumljavanja Krasa, čemu seljaci nisu bili skloni. No i danas je i na Krasu i u Istri prisutno obrastanje travnatih površina, koje osim intenzivne poljoprivrede predstavlja opasnost za njihovo bogatstvo biljnim vrstama. Travnjaci su dio kulturnog krajolika i šuma se tamo ponovo prirodno vraća. Tisućljećima su nastajale vrlo šarolike travnate površine koje su dobile karakter prirodnog krajolika iako su izvorno kulturni, antropogenizirani krajolik.

Popisivanjem bogatstva vrsta i dugogodišnjim praćenjem pojedinih površina koje se bilježi slikovnim materijalima, osobnim intervjuima s vlasnicima, žiteljima koji

su nekoć tu radili, pokušava se zabilježiti nekadašnje iskorištavanje travnjaka, tradicionalni način obrade tih površina i kako očuvati njihovu bioraznolikost kombinacijom tradicionalnog i modernog gospodarenja.

Izgled travnjačkih površina tijekom godine se mijenja, a time se mijenja i zastupljenost različitih biljnih vrsta. Neke su od njih češće i šire se u većim populacijama, a druge su rjeđe, no travnjacima donose veliko šarenilo. Osim za iskorištavanje u poljoprivredne svrhe, travnjaci su sa svojom bioraznolikošću važni i u etnobotanici, horikulturi i u ekoturizmu. Travnjaci s vrlo bogatom biljnom raznolikošću ujedno mogu biti izvor visokokvalitetnih poljoprivrednih proizvoda koji uz klasično iskorištavanje mogu značiti novu dodanu vrijednost koju je moguće iskoristiti za ekoturizam u svrhu očuvanja tog bogatog kulturnog krajolika i za buduće naraštaje.

AVTORJA / AUTORA

BLANKA RAVNJAK, dr., asistentka

JOŽE BAVCON, dr., znanstveni svetnik

Univerza v Ljubljani, Biotehnična fakulteta,
Oddelek za biologijo, Botanični vrt
lžanska cesta 15, 1000 Ljubljana, Slovenija

e-mail: blanka.ravnjak@bf.uni-lj.si; joze.bavcon@bf.uni-lj.si

BIBLIOGRAFIJA

Anon. (2015): Kmet Rakitovec

Anon. (2017): Kmet Rakitovec

Anon. (2018): Kmet Rakitovec

Anon. (2018): Kmet Dragonja

Bavcon, J. (2018): Jože Bavcon starejši: Različna kmetijska dela, pisni dokument in pripoved ustno, upokojenec Cerkno 1934.

Guštin, L. (2018): Ladi Guštin, Kmetovanje na Krasu. Upokojenec, Koper, ustno pričevanje.

Jereb, M. (2019): Marija Zupančič roj. Jereb (1944), Dolenji Novaki, Senožeti in rastline. E-mail, 2019.

Petkovšek, D. (2019): Danijela Petkovšek roj. Močnik (1928), Dolenji Novaki Senožeti in rastline. E-mail, 2019.

100 let organiziranega čebelarstva na Krasu 1911–2011 (2011). Sežana, Čebelarstvo društvo Sežana.

Aerts, J. R., Barry, T. N. & W. C. McNabb (1999): Polyphenols and agriculture: beneficial effects of proanthocyanidins in forages. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 75, 1–12

Ašič, P. S. (1987): Pomoč iz domače lekarne. Celje, Mohorjeva družba.

Bavcon, J. (2010a): Botanični vrt Univerze v Ljubljani

= University Botanic Gardens Ljubljana. Ljubljana, Kmečki glas.

Bavcon, J. (2010b): *Žafrani* (*Crocus* L.) v Sloveniji = *Crocus* (*Crocus* L.) in Slovenia. Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

Bavcon, J. (2008): Navadni mali zvonček (*Galanthus nivalis* L.) in njegova raznolikost v Sloveniji = Common snowdrop (*Galanthus nivalis* L.) and its diversity in Slovenia. Ljubljana, Biotehniška fakulteta, Oddelek za biologijo.

Bavcon, J. (2009): Common cyclamen (*Cyclamen purpurascens* Mill.) and its diversity in Slovenia. Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

Bavcon, J. (2012): *Crocus reticulatus* and its hybrids in Slovenia. V: Santana Ortega, A. T. (ur.): WG2 Interim Meeting on Phytochemistry and Metabolism and WG2/WG4 Looking for Synergy and Dissemination Capacity Building, WG1 Interim Meeting on Genetics, Genomics & Transcriptomics and WG2/WG3/WG4 Looking for Synergy and Dissemination Capacity Building. Book of abstracts: COST action FA1101 – main questions and foreseen solutions in the frame of Saffronomics research, 203–220.

Bavcon, J. (2013): Naše rastline. Celovec, Mohorjeva.

Bavcon, J. (2014a): Navadni mali zvonček (*Galanthus nivalis* L.) v Sloveniji = Common snowdrop (*Galanthus nivalis* L.) in Slovenia. Ljubljana, Biotehniška fakulteta, Oddelek za biologijo.

Bavcon, J. (2014b): Belo cvetoče različice v slovenski flori = White-flowered varieties in Slovenian flora. Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

Bavcon, J. (2016): Navadni mali zvončki (*Galanthus nivalis* L.) = Common snowdrops (*Galanthus nivalis* L.). Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

Bavcon, J., Eler, K., A. & A. Šušek (2012): Telohi (*Helleborus* L.) v Sloveniji. *Helleborus* (*Helleborus* L.) in Slovenia. Ljubljana, Botanični vrt Univerze.

Bavcon, J. & B. Ravnjak (2015): Population occurrence of white flowered varieties of some plant species in the submediterranean area of Slovenia. V: Fišer, Ž. & M. Lužnik (ur.): Book of abstracts. International workshop biodiversity in the Mediterranean basin Koper, 11–13 March 2015. Koper: Univerza na Primorskem.

Bavcon, J. & B. Ravnjak (2015): Travniska kadulja (*Salvia pratensis* L.) v Sloveniji = Meadow clary (*Salvia pratensis* L.) in Slovenia. Ljubljana: Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

Bavcon, J. & B. Ravnjak (2017a): Botanic gardens - promoters of ecotourism. Botanic gardens - delivering public goods and supporting society : programme. 3rd Conference of Eastern and Central European Botanic Gardens, 9–11 October, 2017, Budapest, Hungary, 13–14.

Bavcon, J. & B. Ravnjak (2017b): Botanični vrt v letu zelene prestolnice Evrope = Botanic gardens in the year of European green capital. Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

Bavcon, J. & B. Ravnjak (2018): Some traditional plant uses in Slovenia. V: Larpin, D. (ur.): Proceedings of the EuroGard VII Congress: European botanic gardens in the decade on biodiversity challenges and responsibilities in the count-down towards 2020. EuroGard VII Congress, Paris, July 6–10, 2015, 109–118.

Bavcon, J., Ravnjak, B. & N. Praprotnik (2019): Senožeti, rovti – strme in pisane površine = Meadows - steep and colourful grasslands. Ljubljana: Botanični vrt Univerze v Ljubljani, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

Beever, D. E., Offer, N. & M. Gill (2000): The feeding value of grass and grass products. V: Hopkins, A. (ur.): *Grass – its production and utilization* (3rd ed.). Oxford, Blackwell Science, 140–195.

Bohinc, P. (1985): Slovenske zdravilne rastline. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Čebelarska družina Štokovih (2007). *Kraške domačije*. Kras, 10, 83–84, 24–27.

Čemažar, V. Z. (2009): Novaki, Novačani in »vaznkaš« skozi čas. Novaki, samozaložba.

Fleišman, A. (1848): Astramontana hvale vredna. *Novice*, 6, 51, 216, 20. 12. 1848.

Fleišman, A. (1850a): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 8, 44, 183, 30. 10. 1850.

Fleišman, A. (1850b): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 8, 45, 187–188, 6. 11. 1850.

Fleišman, A. (1850c): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 8, 46, 191–192, 13. 11. 1850.

Fleišman, A. (1850d): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 8, 47, 196, 20. 11. 1850.

Fleišman, A. (1850e): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 8, 49, 206–207, 4. 11. 1850.

Fleišman, A. (1850f): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 50, 209–210, 11. 12. 1850.

Fleišman, A. (1850g): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 51, 213–214, 18. 12. 1850.

Fleišman, A. (1850h): Goli in pusti Kras v 3 letih v mlade seženj visoke boršte spreobrniti. *Novice*, 52, 218, 24. 12. 1850.

Gale-Toplak, K. (2002): Zdravilne rastline na slovenskem. Ljubljana, Svet knjige.

Gerritsen, H. (2008): *Essay On Gardening*. Amsterdam, Architectura & Natura.

Hegi, G. (1908–1931): *Illustrierte Flora von Mitteleuropa*, 1–7. Berlin itd., Carl Hanser Verlag & Paul Parey Verlag.

Hopkins, A. & B. Holz (2006): Grassland for agriculture and nature conservation: production, quality and multi-functionality. *Agronomy Research* 4, 1, 3–20.

Ivajnsič, D., Škornik, S. & M. Kaligarič (2013): Spremembe rabe tal med leti 1830 in 2008 na območju Movraškega Krasa in na bližnjih flišnih predelih. *Revija za geografijo*, 8, 1, 83–95.

Jagodič, B. (2004): Zdravilne zeli, najboljše blago za zdravo telo. Maribor, Slomškova založba.

Jordan, B. (1945): Planine v Karavankah. *Geografski vestnik: časopis za geografijo in sorodne vede*, 17, 1–4, 49–104.

- Kaligarič, M. (1997a):** Rastlinstvo Primorskega krasa in Slovenske Istre: travniki in pašniki. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Kaligarič, M. (1997b):** Botanični in naravovarstveni pomen travnikov združbe *Danthonio-Scorzoneretum villosae* Ht. & H-ič (56)58 nad Rakitovcem v Čičariji (jugozahodna Slovenija). *Annales: Series historia naturalis*, 7, 1, 33–38.
- Kaligarič, M. & D. Ivanjšič (2014):** Vanishing landscape of the "classic" Karst: changed landscape identity and projections for the future. *Landscape and urban planning*, 132, 148–158.
- Komisija za pogozdenje Krasa** v pokneženi grofiji Goriški in Gradiški poročila o svojem delovanju v dobi od 30. septembra 1884 do konca l. 1890 (1891). <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-WWONKPMC> (zadnji dostop: januar 2021).
- Kromar, J. (1992):** Zdravilne rastline: Tisoč in en izbran recept. Ljubljana, Založba Grad.
- Kuret, N. (1989a):** Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime. Prva knjiga. Ljubljana, Družina.
- Kuret, N. (1989b):** Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime. Druga knjiga. Ljubljana, Družina.
- Léveillé, P. (2018):** Aromatic and microbiological signature of natural grasslands. *INRA Science an Impact*: <http://www.inra.fr/en/On-the-top/Sustainable-agriculture/All-magazines/Impact-of-grasslands-composition-on-product-quality-and-animal-microbiota> (zadnji dostop: januar 2021).
- Majdič, V. (1994):** Pomenski izvor slovenskih krajevskih imen. *Geografski vestnik*, 66, 99–123.
- Makarovič, M. (1978):** Kmečko gospodarstvo na Slovenskem. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Mencinger, J. (1963):** Moja hoja na Triglav. Zbrana dela. Knjiga 3. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Moloney, A. P., Fievez, V., Martin, B., Nute, G. R. & R. L. Richardson (2008):** Botanically diverse forage-based rations for cattle: implication for product composition, product quality and consumer health. *Grassland Science in Europe*, 13, 361–374.
- Panjek, A. (2015):** Kulturna krajina in okolje Krasa. Koper, Založba Univerze na Primorskem.
- Perko, F. (2016):** Od ogolega do gozdnatega krasa. Pogozdovanje krasa. Zveza gozdarskih društev Slovenije. Ljubljana, Gozdarska Založba, Jutro.
- Petek, T. (2004):** Inovacije spreminjajo vsakdanjik. V: Toš M. (ur.): Stopinje življenja. Zbornik občine Benedikt. Benedikt, Občina Benedikt, 271–288.
- Poldini L., Vidali M., Castello M., Francescato, C. & P. Ganis (2014):** Conservation on plant diversity of Karst dry Grasslands by the reintroduction of grazing. The case study of Bazovica. V: Bužan, E. V. & A. Pallavicini (ur.): Biodiversity and Conservation of Karst ecosystems. Operative programme Slovenia-Italy 2007–2013. Project »A network for biodiversity and cultural landscape conservation – BioDiNet«. Koper, Padova University Press, 165–180.
- Pornaro, C., Macolino S. & U. Ziliotto (2014a):** Spatial and seasonal variation of herbage yield and quality of some Karst pastures. Bužan, E. V. & A. Pallavicini (ur.): Biodiversity and Conservation of Karst ecosystems. Operative programme Slovenia-Italy 2007–2013. Project »A network for biodiversity and cultural landscape conservation – BioDiNet«. Koper, Padova University Press, 195–209.
- Pornaro, C., Macolino, S. & U. Zilioto (2014b):** Productivity and forage quality of Karst Meadows under range of mowing management. Bužan, E. V. & A. Pallavicini (ur.): Biodiversity and Conservation of Karst ecosystems. Operative programme Slovenia-Italy 2007–2013. Project »A network for biodiversity and cultural landscape conservation – BioDiNet«. Koper, Padova University Press, 181–194.
- Praprotnik, N. & J. Bavcon (2016):** Andrej Fleischmann (1804–1867), vrtnar in vodja v Botaničnem vrtu v Ljubljani = Andrej Fleischmann (1804–1867), gardener and head of the Botanic Gardens in Ljubljana. Ljubljana, Botanični vrt Univerze.
- Praprotnik, N., Bavcon, J. & B. Ravnjak (2018):** Narcise v Sloveniji: gorski narcis, bedenica ali ključavnica (*Narcissus poeticus* L. subsp. *radiiflorus* (Salisb.) Baker) = Daffodils in Slovenia: poet's daffodil, poet's narcissus, nargis, pheasant's eye, findern flower or pinkster lily (*Narcissus poeticus* L. subsp. *radiiflorus* (Salisb.) Baker). Ljubljana, Botanični vrt, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.
- Prešern, J. (1933a):** Imenoslovje okrog Begunjsčice in Stola. *Planinski vestnik*, 33, 2, 39–42.
- Prešern, J. (1933b):** Imenoslovje okrog Begunjsčice in Stola. *Planinski vestnik*, 3, 73–76.
- Prešern, J. (1933c):** Imenoslovje okrog Begunjsčice in Stola. *Planinski vestnik*, 4, 94–98.
- Prešern, J. (1933d):** Imenoslovje okrog Begunjsčice in Stola. *Planinski vestnik*, 5, 115–121.
- Ravnjak, B. & Bavcon (2020):** Čebele in rastline. Ljubljana, Botanični vrt Univerze v Ljubljani.
- Rustja, J. (1929):** Travništvo. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Savnik, R., Planina, F. & Ž. Šifrer (1968):** Krajevni leksikon Slovenije. I knjiga Zahodni del Slovenije. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Smerdel, I. (1989):** Ovčarstvo na Pivki. Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali trije »ovčarji«: etnološka razprava. Koper, Lipa.
- Smerdel, I. (1995):** Pastirji se vračajo (ali res?). *Etnolog (Nova vrsta)*, 5, 56, 105–130.
- Škornik, S., Vidrih, M. & M. Kaligarič (2010):** The effect of grazing pressure on species richness, composition and productivity in North Adriatic Karst pastures. *Plant Biosystems*, 144, 2, 355–364.
- Toplak-Gale, K. (2002):** Zdravilne rastline na Slovenskem. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Turk, J. (1924):** Travništvo I. Slovenskim živinorejcem v pouk. Prevalje, Družba sv. Mohorja na Prevaljah, 1–122.
- Turk, J. (1925):** Travništvo II. Slovenskim živinorejcem v pouk. Prevalje, Družba sv. Mohorja na Prevaljah, 113–270.
- Waghorn, G. C., Tavendale, M. H. & D. R. Woodfield (2002):** Methanogenesis from forages fed to sheep. *Proceedings of the New Zealand Grassland Association*, 64, 167–171.
- Willfort, R. (1976):** Gesundheit durch Heilkräuter. Linz, R. Trauner Verlag.
- Wraber, T. (1990):** Sto znamenitih rastlin na Slovenskem. Ljubljana, Prešernova družba.

Interaktivna botanična učna pot – inovativni pristop spoznavanja lokalne flore z dodano vrednostjo

Igor Paušič & Gregor Fištravec

Izveček: V prispevku predstavljamo koncept interaktivnih botaničnih učnih poti, ki predstavljajo inovativen pristop spoznavanja lokalne flore in habitatov na terenu. Virtualne botanične poti obiskovalcu omogočijo identifikacijo značilnih vrst rastlin na nekem območju in povečajo zavedanje o pomenu trajnostnega varovanja redkih vrst in njihovih habitatov. V pričujočem prispevku predstavljamo štiri, na novo zasnovane interaktivne botanične učne poti na Krasu, v slovenski in hrvaški Istri. Skupno smo opisali in interaktivno predstavili 156 vrst in podvrst praprotnic in semenk v sliki in besedi, habitate, v katerih te vrste srečamo, in tudi združbe rastlin, v katerih te vrste uspevajo. nešpula (*Eriobotrya japonica*).

Sažetak: U ovom radu predstavljamo koncept interaktivnih botaničkih edukacijskih staza koji su primjer inovativnog pristupa terenskom upoznavanju lokalne flore i staništa. Virtualne botaničke staze posjetitelju omogućuju identifikaciju biljnih vrsta koje su karakteristične za neko područje i podižu svijest o važnosti održive zaštite rijetkih vrsta i njihovih staništa. U ovom radu predstavljamo četiri originalno osmišljene interaktivne botaničke edukacijske staze u Krasu te slovenskoj i hrvatskoj Istri. Slikovno smo i tekstualno opisali i interaktivno predstavili ukupno 156 vrsta i podvrsta paprati i sjemenki, staništa navedenih vrsta i biljne zajednice u kojima uspijevaju.

Sl. 3. Črni gaber (*Ostrya carpinifolia*) (foto: I. Paušič)

Crni grab (*Ostrya carpinifolia*) (foto: I. Paušič)

Sl. 1. . Prikaz ustanovljenih interaktivnih botaničnih učnih poti. A – Štanjel in Volčji Grad, B – Korte: kratka in daljša učna pot, C – Lanišče: krožni poti na Orljak in Gomilo, D – pot Brseč–Moščenicka Draga.

Prikaz osmišljenih interaktivnih botaničnih edukacijskih staza. A – Štanjel i Volčji Grad, B – Korte: kratka i duga edukacijska staza, C – Lanišče: Kružne staze prema Orljaku i Gomili, D – staza Brseč – Moščenicka Draga.

Uvod

Klasično poučevanje botanike, prepoznavanje rastlin na terenu, je izrazito izkustvena oblika poučevanja in je nenadomestljivo (Eschenhagen et al., 1998; Lelas, 1985). Učenje in poučevanje botaničnih vsebin sta povezani z vsaj enim od treh učnih okolij: učilnico, laboratorijem ali terenom (Orion et al., 1997; Spicer & Stratford, 2001). V biologiji bi lahko razdelili uporabo t. i. informacijske in komunikacijske tehnologije v dve skupini. V prvi skupini računalnik oz. še pogosteje pametni telefon uporabljamo kot sredstvo za iskanje informacij, komunikacijo in multimedijo. V drugi skupini pa računalnik in pametne naprave uporabljamo kot orodje, kot so virtualni (navidezni) laboratorij, interaktivna simulacija ali računalniško podprto laboratorijsko delo (Šorgo et al., 2007). Interaktivne botanične učne poti sodijo v drugo kategorijo. Glavni in najbolj razširjen način izobraževanja na terenu so terenske ekskurzije s ciljnim skupinami (študenti, planinci, osnovnošolci) oziroma njihove krajše različice – tematske učne poti.

Življenjski stil večine prebivalcev "zahodnega sveta" je postal nasičen, brez jasne meje med delom in prostim časom. Stremimo k intenzivnemu in aktivnemu, polnemu preživljanju prostega časa, ki nam je na razpolago. Pohodništvo in izletništvo postajata vedno bolj aktualni aktivnosti, saj vedno več ljudi spoznava, da se v vsakdanjem tempu življenja odtujujejo od narave. Pohodništvo je postalo

tudi turistični proizvod. Ker se na številnih poteh nahajajo različne naravne in kulturne znamenitosti, predvsem na urejenih tematskih poteh, predstavlja ideja razvoja interaktivnih botaničnih poti dodano vrednost v že obstoječi turistični ponudbi nekega okolja, ki združuje spoznavanje krajine, zgodovine, gibanje v naravi ter učenje botaničnih vsebin – prepoznavanje značilnih in tudi uporabnih rastlinskih vrst, ki se pojavljajo na območju, ki nas kot obiskovalca, pohodnika zanima. Številne rastlinske vrste so danes zaradi degradacije okolja, intenzifikacije in modernizacije kmetijstva ter izginjanja njihovih primarnih habitatov redke ali lokalno ogrožene. Tak koncept učenja na terenu lahko predstavlja tudi prispevek k ozaveščanju ljudi o pomenu trajnostnega varovanja redkih rastlinskih vrst in njihovih habitatov.

V prispevku predstavljamo inovativno metodo interaktivnega spoznavanja rastlin na terenu v obliki učnih poti. Gre za inovativen pristop, ki v Sloveniji še ni uveljavljen. Zasnovali smo interaktivne učne poti na Krasu in v Istri.

Metoda dela

Interaktivne botanične učne poti smo zasnovali v sklopu projekta "Kaštelir", del Programa sodelovanja Interreg V-A Slovenija – Hrvaška, na vnaprej določenih območjih.

Sl. 2. Mali jaseň (*Fraxinus ornus*)(foto: I. Paušič)

Crni jaseň (*Fraxinus ornus*)(foto: I. Paušič)

Zmeraj smo upoštevali načelo "kjer si začel, tja se boš vrnil". Poti smo na terenu prehodili in presodili primernost trase. Na terenu smo popisali in fotografirali izbrane vrste rastlin in za vsako pot predstavili interaktivni nabor vrst, ki jih je na terenu možno zlahka prepoznati zgolj s pomočjo slik. Izpostavili smo predvsem uporabne vrste rastlin, t. i. karizmatične oz. atraktivne vrste rastlin – "ambasadorje" varstva njihovih združb in habitatov, pogoste vrste in tudi tujerodne in gojene, ornamentalne vrste na nekem območju. Vključili smo tudi redke ali ogrožene vrste, ki jih z vzpostavitvijo takih interaktivnih učnih poti in neposrednim ozaveščanjem pohodnikov na teh interaktivnih poteh lahko trajnostno varujemo.

Nomenklaturu rastlinskih vrst povzemamo po Martinčič s sodelavci (2007). Vrste smo predstavili v sliki in besedi, prav tako smo fotografirali tudi značilne rastlinske združbe, krajino; značilne habitate, markantne geomorfološke pojave, suhozide, vrtače in kali ter druge tipične elemente kulturne krajine.

Rezultati

Zasnovali smo štiri interaktivne botanične učne poti, ki so dostopne na naslednji povezavi <https://map.kastelir.eu/sl/botanical-paths>. Na Krasu smo vzpostavili dve interaktivni poti; eno na območju Štanjela in daljšo pot, ki povezuje Štanjel, Komen in Volčji Grad (sl. 1). V slovenski Istri v Kortah smo pripravili daljšo in krajšo različico učne poti. V hrvaški Istri smo na območju občine Lanišče pripravili dve poti, ki ju je moč povezati v eno, celodnevno pot. JV krožna pot se vzpne na Orljak (1106 m), SZ pa na Gomilo (1027 m). V občini Mošćenička Draga pa eno interaktivno učno pot, ki ima krožno zasnovo in poteka severno od naselja Brseč ter se nadaljuje ob cestni povezavi vse do Mošćeničke Drage.

Tab. 1: Osnovne značilnosti vzpostavljenih interaktivnih botaničnih poti

Interaktivna pot	Dolžina poti (km)	Zahtevnost poti	Predviden čas poti (ure)	Število odsekov na poti	Število rastlinskih vrst
Št	2	Nezahtevna	1	1	40
VG	21,3	Srednje zahtevna	8	5	47
Kk	5,3	Nezahtevna	2	3	21
Kd	6,5	Nezahtevna	2	4	29
LaO	8,2	Srednje zahtevna	5	6	42
LaG	10,3	Srednje zahtevna	7	5	22
Md	20,5	Srednje zahtevna	8	2	28

Legenda učnih poti: Št – Štanjel, VG – pot Štanjel-Volčji Grad-Štanjel, Kk – Korte, krajša pot, Kd – Korte, daljša pot, LaO – Lanišče, pot na Orljak, LaG – Lanišče, pot na Gomilo, Md – Mošćenička Draga

Sl. 4. Trokrpi javor (*Acer monspessulanum*) (foto: I. Paušič)

Trokrpasti javor klen (*Acer monspessulanum*) (foto: I. Paušič)

V preglednici 1 (tab. 1) podajamo osnovne značilnosti vzpostavljenih poti. Pregled interaktivno predstavljanih, reprezentativnih vrst rastlin podajamo v preglednici 2 (tab. 2). Skupno smo opisali in interaktivno predstavili 156 vrst in podvrst praprotnic in semenk, habitate, v katerih te vrste srečamo, in tudi združbe rastlin, v katerih te vrste uspevajo.

Obiskovalcu interaktivnem okolju predstavljamo reprezentativen nabor vrst prehodnega, celinsko-submediteranskega območja pa tudi vrste iz mediteranske fitogeografske regije.

Prevladujejo kalcifilne, termofilne vrste, ki jih obiskovalec povečini zlahka prepozna zgolj s pomočjo slike. Predstavili smo tipične termofilne lesne vrste,

kot so: mali jesen (*Fraxinus ornus*) (sl. 2), puhasti hrast (*Quercus pubescens*), črni gaber (*Ostrya carpinifolia*) (sl. 3) in trokrpi javor (*Acer monspessulanum*) (sl. 4), ruj (*Cotinus coggygria*) (sl. 5) ter v Sloveniji redki vrsti terebint (*Pistacia terebinthus*) (sl. 6) in kraški gaber (*Carpinus orientalis*) (sl. 7).

Nabor zeliščnih, neolesenelih trajnic vključuje tudi t. i. karizmatične vrste, značilne za submediteransko-ilirsko območje. To so vrste, ki jih velja izpostaviti, saj so povečini lahko prepoznavne, imajo velike cvetove, a so hkrati lokalno redke ali ogrožene. Z ozaveščanjem uporabnikov interaktivnih učnih poti želimo prispevati k trajnostnemu varovanju teh vrst in njihovih habitatov. V ta nabor uvrščamo: ilirski meček (*Gladiolus illyricus*), gorsko logarico (*Fritillaria orientalis*) (sl. 8), kranjsko lilijo (*Lilium carniolicum*) (sl. 9), gorskega kosmatinca (*Pulsatilla montana*) in številne druge.

Koncept interaktivnih botaničnih poti obiskovalcu olajša tudi terensko prepoznavanje užitnih, zdravilnih in drugače uporabnih rastlin, ki smo jih predstavili: žajbelj (*Salvia officinalis*), kraški šetraj (*Satureja montana*), smokva (*Ficus carica*) (sl. 10), brek (*Sorbus torminalis*) (sl. 11), črni bezeg (*Sambucus nigra*), bodeča lobodika (*Ruscus aculeatus*) (sl. 12) in druge.

Na terenu smo fotografirali in tako predstavili tudi značilne habitate omenjenih vrst: različne tipe travnišč, gozdne habitatne tipe in habitate kulturne krajine. Tako lahko obiskovalec teh poti vrsto, ki ga zanima, umesti v prostor, jo poveže s habitatom in tudi z drugimi vrstami rastlin, ki v istih življenjskih okoljih uspevajo.

Sl. 5. Ruj (*Cotinus coggygria*) (foto: I. Paušič)

Ruj (*Cotinus coggygria*) (foto: I. Paušič)

Ker interaktivne poti povečini potekajo po kulturni krajini, smo predstavili tudi nekatere antropogene elemente, kot so: suhozidi, značilna arhitektura naselij, opuščene vrtače. Vse te strukture namreč predstavljajo tudi življenjska okolja rastlinskih vrst.

Razprava

Na področju izobraževanja potekajo zanimive razprave o vključevanju tehnologije v učni proces. Izkustveno učenje je učenje v neposrednem stiku z resničnostjo, ki jo posameznik proučuje; gre za neposredno srečanje s pojavom (Marentič Požarnik, 2003). Izkustveno učenje učencu omogoča, da znanje pridobivajo kakovostneje z aktivnostjo, kot pa če so le pasivni in receptivni (Kolar, 2020). Bistveno in osrednjo vlogo ima osebna izkušnja, saj je za izkustveno učenje značilno, da se najbolje učimo, spoznavamo le, če nekaj doživimo sami (Garvas, 2010; Kolar, 2020).

Učna pot je oblika terenskega dela, oblika izobraževanja, aktivnega dela v naravi in razvijanje novih znanj, sposobnosti (Brinovec et al., 1997). Čedalje več raziskav teži k temu, da izkustveno učenje v naravi podkrepimo z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo, saj ta pripomore k večji motivaciji in znanju učencev ter vsečnosti pouka, doživetja (Chu, 2014).

Marsikje je že uveljavljena metoda virtualne učne poti: v večjih mestih, muzejih, v svetovno znanih arheoloških kompleksih in tudi večji botanični vrtovi se te metode predstavitve že poslužujejo (Capone, 2010).

Kar se tiče virtualnih predstavitev naravnih vrednot, ki predstavljajo veliko dodano vrednost v lokalni turistični ponudbi – kot so botanične učne poti, pa v Sloveniji primerov dobrih praks zaenkrat še nimamo. Avtorji smo želeli s pričujočim prispevkom spodbuditi kreativnost biologov, turističnih delavcev pa tudi učiteljev v osnovno- in srednješolskem sistemu izobraževanja pri vzpostavitvi novih interaktivnih učnih poti z biološkimi vsebinami, saj le te predstavljajo nove možnosti podajanja znanja in ozaveščanja o pomenu varstva narave na lokalni ravni.

Sklep

Učenje botanike obsega poznavanje rastlin; njihovih anatomsko-morfoloških značilnosti, poznavanja sorodstvenih odnosov med njimi, njihove ekologije, seveda tudi geografske razširjenosti posameznih taksonov ter interakcij med vrstami v prostoru. Gre za znanstveno področje iz širše družine bioloških disciplin, ki ga še zmeraj le redko povezujemo z lokalno turistično ponudbo. Interaktivne botanične učne poti predstavljajo še neizkoriščen potencial – dodano vrednost v lokalni turistični ponudbi in novo metodo v sistemu izobraževanja na terenu. Združujejo namreč gibanje, potovanje v naravi, a hkrati na nevsiljiv način pohodniku ponudijo možnost spoznavanja in učenja lokalne flore, če si le tega seveda želi. Interaktivne botanične učne poti obiskovalcu na terenu predstavijo repertoar tipičnih rastlinskih vrst nekega območja, mu predstavijo rastlinske združbe in uporabne rastline. Kar je morda še pomembneje, predstavijo mu redke in kritično ogrožene rastlinske vrste nekega območja v sliki in besedi, kar obiskovalcu olajša

identifikacijo teh vrst na terenu in poveča zavedanje o pomenu njihovega trajnostnega varovanja. Ta pristop spoznavanja rastlin je učinkovitejši kot spoznavanje rastlin *ex-situ*, npr. preko literature, saj bo obiskovalec krajino doživel celostno, prepoznal bo lokalno floro kot njen pomemben element, rastlinske združbe ter njihove habitate. V pričujočem prispevku predstavljamo štiri na novo ustanovljene interaktivne botanične učne poti na Krasu, v slovenski in hrvaški Istri. Skupno smo opisali in interaktivno predstavili 156 vrst in podvrst praprotnic in semenk, habitate, v katerih te vrste srečamo, in tudi združbe rastlin, v katerih te vrste uspevajo. Podajamo inovativen koncept interaktivnih botaničnih učnih poti in predstavljamo novo možnost ohranjanja okolja in učenja na interaktiven način, ki pomeni nov izobraževalno-varstveni koncept učenja floristike na terenu.

Sl. 5. Terebint (*Pistacia terebinthus*) (foto: I. Paušič)

Smrdljika (*Pistacia terebinthus*) (foto: I. Paušič)

Interaktivna botanička edukacijska staza – inovativni pristup upoznavanju lokalne flore s dodanom vrijednošću

Igor Paušič & Gregor Fištravec

Uvod

Klasično proučavanje botanike i prepoznavanje biljaka na terenu izrazito je empirijski, a samim time i nezamjenjiv oblik proučavanja (Eschenhagen et al., 1998; Lelas, 1985). Izučavanje i proučavanje botaničkih sadržaja povezano je s barem jednom od tri okoline za učenje: učionicom, laboratorijem ili terenom (Orion et al., 1997; Spicer & Stratford, 2001). U biologiji primjenu tzv. informacijske i komunikacijske tehnologije možemo podijeliti u dvije skupine. U prvoj skupini koristimo računalo, ili još češće, pametni telefon kao sredstvo pretraživanja informacija, komunikacije i multimedije. U drugoj se skupini računalo i pametni uređaji koriste kao sredstvo kao što su virtualni laboratorij, interaktivna simulacija ili računalno potpomognuti rad u laboratoriju (Šorgo et al., 2007). Interaktivne botaničke edukacijske staze ubrajamo u drugu kategoriju. Glavni i najrašireniji način edukacije na terenu terenske su ekskurzije s ciljnim skupinama (studenti, planinari, osnovnoškolci) tj. njihove kraće verzije – tematske edukacijske staze.

Sl. 8. Gorksa kockavica (*Fritillaria orientalis*) (foto: I. Paušič)

Gorksa logarica (*Fritillaria orientalis*) (foto: I. Paušič)

Životni stil većine stanovnika "zapadnog svijeta" postao je zasićen i bez jasne granice između rada i slobodnog vremena. Stremimo intenzivnom, aktivnom i ispunjenom provođenju raspoloživoga slobodnog vremena. Pješaćenje i izletništvo postaju sve aktualnije aktivnosti jer sve veći broj ljudi uviđa da ih tempo svakodnevice otuđuje od prirode. Pješaćenje je također postalo turistički proizvod. Budući da se na brojnim stazama nalaze različite prirodne i kulturne znamenitosti, pogotovo na uređenim tematskim stazama, ideja razvoja interaktivnih botaničkih staza koje objedinjuju upoznavanje regije, povijesti, kretanje u prirodi i proučavanje botaničkih sadržaja, odnosno prepoznavanje karakterističnih pa i korisnih biljnih vrsta koje rastu na određenom području koje nas zanima kao posjetitelja i hodača, stvara dodanu vrijednost postojećoj turističkoj ponudi određene okoline. Brojne biljne vrste danas su rijetke ili lokalno ugrožene zbog degradacije okoliša, intenzifikacije i modernizacije poljoprivrede te uništenja njihovih primarnih staništa. Navedeni koncept učenja na terenu može doprinijeti osvješćivanju ljudi o važnosti održive zaštite rijetkih biljnih vrsta i njihovih staništa.

U ovom radu predstavljamo inovativnu metodu interaktivnog upoznavanja biljaka na terenu u obliku edukacijskih staza. Radi se o inovativnom pristupu koji se još nije uvriježio u Sloveniji. Osmislili smo interaktivne edukacijske staze u Krasu i Istri.

Metodologija rada

Interaktivne botaničke edukacijske staze osmislili smo u sklopu projekta "Kaštelir", koji je dio Programa suradnje Interreg V-A Slovenija – Hrvatska, na unaprijed određenim područjima.

Cijelo smo vrijeme poštovali načelo "gdje si počeo, tu ćeš se i vratiti". Prehodali

Sl. 7. Bjelograb (*Carpinus orientalis*) (foto: I. Paušič)

Kraški gaber (*Carpinus orientalis*) (foto: I. Paušič)

smo staze na terenu i procijenili primjerenost trase. Na terenu smo popisali i fotografirali odabrane biljne vrste te smo za svaku stazu predstavili interaktivnu skupinu vrsta koje se na terenu mogu prepoznati jedino pomoću slika. Ponajprije smo izdvojili korisne biljne vrste, tzv. karizmatične, tj. atraktivne biljne vrste – "ambasadore" zaštite njihovih zajednica i staništa, učestale vrste te strane i ukrasne vrste uzgojene na određenom području. Također smo uključili rijetke ili ugrožene vrste čija je održiva zaštita moguća

Sl. 9. Kranjski ljiljan (*Lilium carniolicum*) (foto: I. Paušič)

Kranjska liliija (*Lilium carniolicum*) (foto: I. Paušič)

uspostavljanjem ovakvih interaktivnih edukacijskih staza i izravnim osvješćivanjem ljudi koji hodaju njima.

Nomenklaturu biljnih vrsta preuzeli smo iz teksta autora Martinčič i suradnici (2007.). Vrste smo predstavili slikovno i tekstualno te smo fotografirali karakteristične biljne zajednice, krajolik; karakteristična staništa, upečatljive geomorfološke pojave, suhozidove, vrtiče i lokve te ostale tipične elemente kulturnog krajolika.

Rezultati

Osmislili smo četiri interaktivne botaničke edukacijske staze koje su dostupne na sljedećoj poveznici <https://map.kastelir.eu/sl/botanical-paths>. U Krasu smo uspostavili dvije interaktivne staze; jednu na području Štanjela i dulju stazu koja povezuje Štanjel, Komen i Volčji Grad (sl. 1). U slovenskoj Istri u Kortama pripremili smo dulju i kraću verziju edukacijske staze. U hrvatskoj Istri u području općine Lanišće pripremili smo dvije staze koje se mogu spojiti u jednu cjelodnevnu stazu. JI kružna staza uspinje se prema Orljaku (1106 m), a SZ prema Gomili (1027 m). U općini Mošćenička Draga uspostavili smo kružnu interaktivnu edukacijsku stazu koja vodi sjeverno od naselja Brseč te se nastavlja duž cestovne poveznice sve do Mošćeničke Drage.

Sl. 10. Smokva (*Ficus carica*) (foto: I. Paušič)

Smokva (*Ficus carica*) (foto: I. Paušič)

Tab. 1: Osnovne značajke uspostavljenih interaktivnih botaničkih staza

Interaktivna staza	Dužina staze (km)	Zahtjevnost staze	Predviđeno trajanje šetnje stazom (sati)	Broj dionica staze	Broj biljnih vrsta
Št	2	Nezahtjevna	1	1	40
VG	21,3	Srednje zahtjevna	8	5	47
Kk	5,3	Nezahtjevna	2	3	21
Kd	6,5	Nezahtjevna	2	4	29
LaO	8,2	Srednje zahtjevna	5	6	42
LaG	10,3	Srednje zahtjevna	7	5	22
Md	20,5	Srednje zahtjevna	8	2	28

Legenda edukacijskih staza: Št – Štanjel, VG – staza Štanjel – Volčji Grad – Štanjel, Kk – Korte kraća staza, Kd – Korte dulja staza, LaO – Lanišće staza prema Orljaku, LaG – Lanišće staza prema Gomili, Md – Moščenička Draga

U tablici 1 (tab. 1) navodimo osnovne značajke uspostavljenih staza. Pregled interaktivno predstavljenih reprezentativnih biljnih vrsta nudimo u tablici 2 (tab 2). Zajedno smo opisali i interaktivno predstavili ukupno 156 vrsta i podvrsta

paprati i sjemenki, staništa navedenih vrsta i biljne zajednice u kojima uspijevaju. Posjetiteljima u interaktivnoj okolini predstavljamo reprezentativne skupine biljaka prijelaznog, kontinentalno-submediteranskog područja, kao i vrste iz mediteranske fitogeografske regije.

Pretežito se radi o kalcifilnim i termofilnim vrstama koje posjetitelj u većini slučajeva može prepoznati jedino pomoću slike. Predstavili smo tipične vrste termofilnih šuma, kao što su: crni jasen (*Fraxinus ornus*) (sl. 2), hrast medunac (*Quercus pubescens*), crni grab (*Ostrya carpinifolia*) (sl. 3) i trokrpasti javor klen (*Acer monspessulanum*) (sl. 4), ruj (*Cotinus coggygria*) (sl. 5) te rijetke vrste u Sloveniji: smrdljika (*Pistacia terebinthus*) (sl. 6) i bjelograb (*Carpinus orientalis*) (sl. 7).

Skupina zeljastih neodrvjenjelih trajnica uključuje i tzv. karizmatične vrste koje su karakteristične za submediteransko-ilirsko područje. Navedene vrste valja istaknuti jer su uglavnom prepoznatljive, imaju velike cvjetove, a ujedno su lokalno veoma rijetke ili ugrožene. Osvještivanjem korisnika interaktivnih edukacijskih staza želimo doprinijeti održivoj zaštiti ovih vrsta i njihovih staništa. U ovu skupinu ubrajamo: ilirsku gladiolu (*Gladiolus illyricus*), gorsku kockavicu (*Fritillaria orientalis*) (sl. 8), Kranjski ljiljan (*Lilium carniolicum*) (sl. 9), gorsku sasu (*Pulsatilla montana*) i mnoge druge.

Koncept interaktivnih botaničkih staza posjetiteljima olakšava terensko prepoznavanje jestivih, ljekovitih i na druge načine korisnih biljaka koje smo predstavili: ljekovita kadulja (*Salvia officinalis*), primorski vrijesak (*Satureja montana*), smokva (*Ficus carica*) (sl. 10), brekinja (*Sorbus torminalis*) (sl. 11), crna bazga (*Sambucus nigra*), bodljikava veprina (*Ruscus aculeatus*) (sl. 12) i druge.

Na terenu smo fotografirali i na taj način predstavili karakteristična staništa navedenih vrsta: različite vrste travnatih površina, vrste šumskih staništa i staništa kulturnog krajolika. Posjetitelj ovih staza tako može smjestiti u prostor vrste koje ga zanimaju i povezati ih sa staništem i drugim biljnim vrstama koje uspijevaju u istoj životnoj okolini. Budući da interaktivne staze uglavnom prolaze kulturnim krajolikom, također smo predstavili neke antropogene elemente kao što su: suhozidovi, karakteristična arhitektura naselja ili napuštene vrtiče. Sve te strukture također predstavljaju životnu okolinu biljnih vrsta.

Rasprava

U području obrazovanja vode se zanimljive rasprave o uključivanju tehnologije u proces učenja. Empirijsko učenje je učenje u izravnom kontaktu sa stvarnošću koju pojedinac proučava pri čemu se izravno susreće s pojavom (Marentič Požarnik, 2003). Empirijsko učenje omogućuje učenicima da kvalitetnije usvoje znanje putem aktivnosti, za razliku od pasivnog i receptivnog učenja (Kolar, 2020). Značajnu i središnju ulogu imaju osobna iskustva jer je za empirijsko učenje karakteristično da ćemo nešto najbolje naučiti i spoznati ako to doživimo sami (Garvas, 2010; Kolar, 2020).

Edukacijska staza vrsta je terenskog rada, edukacije i aktivnog rada u prirodi te razvijanja novih znanja i sposobnosti (Brinovec et al., 1997). Sve više istraživanja teži tomu da empirijsko učenje u prirodi potkrijepi informacijsko-komunikacijskom

tehnologijom koja doprinosi povećanju motivacije i znanja učenika te zanimljivosti nastave i doživljaja (Chu, 2014).

Na mnogim se već mjestima uvriježila metoda virtualne edukacijske staze: u velikim gradovima, muzejima, svjetski poznatim arheološkim kompleksima, pa i u velikim botaničkim vrtovima već su ponuđene navedene metode prezentiranja (Capone, 2010).

Što se tiče virtualnih prezentacija prirodnih vrijednosti koje predstavljaju veliku dodanu vrijednost lokalnoj turističkoj ponudi – poput botaničkih edukacijskih staza, u Sloveniji još uvijek nemamo primjere dobre prakse. Kao autori ovog rada htjeli smo potaknuti kreativnost biologa, turističkih djelatnika, ali i učitelja u sustavu osnovnih i srednjih škola prilikom uspostavljanja novih interaktivnih edukacijskih staza s biološkim sadržajima koje pružaju nove mogućnosti prenošenja znanja i podizanja svijesti o važnosti zaštite prirode na lokalnoj razini.

Zaključak

Proučavanje botanike obuhvaća poznavanje biljaka; njihovih anatomsko-morfoloških karakteristika, poznavanje njihove međusobne srodnosti, ekologije, kao i geografske raširenosti pojedinačnih taksona te međusobnih interakcija vrsta u prostoru. Radi se o znanstvenom području iz šire obitelji bioloških disciplina koje još uvijek rijetko povezujemo s lokalnom turističkom ponudom. Interaktivne botaničke edukacijske staze predstavljaju dosad neiskorišten potencijal – dodanu vrijednost lokalnoj turističkoj ponudi i novu metodu u sustavu

Sl. 11. Brek (*Sorbus torminalis*)(foto: I. Paušič)

Brekinja (*Sorbus torminalis*)(foto: I. Paušič)

Sl. 12. Bodeča lobodika (*Ruscus aculeatus*)(foto: I. Paušič)

Bodljikava veprina (*Ruscus aculeatus*)(foto: I. Paušič)

sali i interaktivno predstavili ukupno 156 vrsta i podvrsta paprati i sjemenki, staništa navedenih vrsta i biljne zajednice u kojima uspijevaju. Nudimo inovativan koncept interaktivnih botaničkih edukacijskih staza i predstavljamo novu mogućnost zaštite okoliša i interaktivnog učenja što podrazumijeva nov edukacijsko-sigurnosni koncept terenskog učenja floristike.

terenske edukacije. Naime, one objedinjuju kretanje, putovanje u prirodi te ujedno neusiljeno nude mogućnost hodaču da upozna i prouči lokalnu floru, naravno, ako to želi. Interaktivne botaničke edukacijske staze posjetitelju na terenu predstavljaju repertoar biljnih vrsta tipičnih za podređeno područje, biljne zajednice i korisne biljke. No, ono što je možda još važnije, pružaju mu slikovni i tekstualni prikaz rijetkih i kritično ugroženih biljnih vrsta određenog područja što posjetitelju olakšava prepoznavanje navedenih vrsta na terenu i podiže svijest o važnosti njihove održive zaštite. Ovaj pristup upoznavanja biljaka učinkovitiji je od *ex-situ* proučavanja biljaka npr. putem literature jer posjetitelju pruža cjeloviti doživljaj krajolika i omogućuje prepoznavanje lokalne flore kao njezina bitnog elementa te biljnih zajednica i njihovih staništa. U ovom radu predstavljamo četiri originalno osmišljene interaktivne botaničke edukacijske staze u Krasu te slovenskoj i hrvatskoj Istri. Zajedno smo opi-

Tab.2: Nabor predstavljenih rastlinskih taksonov na posamezni interaktivni učni poti

Skupina predstavljenih biljnih taksona na pojedinačnoj interaktivnoj edukacijskoj stazi

Latinski naziv vrste	Interaktivna botanička edukacijska staza						
	Št	VG	Kk	Kd	LaO	LaG	Md
<i>Aegilops sp.</i>							*
<i>Aesculus hippocastaneum</i>							*
<i>Acer monspessulanum</i>	*	*		*	*		*
<i>Acer pseudoplatanus</i>		*			*		
<i>Adiantum capillus-veneris</i>				*			
<i>Ailanthus altissima</i>		*					
<i>Alisma plantago-aquatica</i>		*					
<i>Allium carinatum</i>	*						
<i>Allium senescens</i>		*					
<i>Allysum montanum</i>					*		
<i>Anacamptis coriophora ssp. fragrans</i>			*				
<i>Anacamptis pyramidalis</i>				*		*	*
<i>Anthyllis jacquinii</i>					*		
<i>Aristolochia clematitis</i>		*					
<i>Aristolochia lutea</i>				*			
<i>Arum italicum</i>				*			
<i>Asparagus acutifolius</i>			*				
<i>Asparagus tenuifolius</i>						*	
<i>Asphodelus albus</i>						*	
<i>Asplenium adiantum-nigrum</i>	*						
<i>Asplenium ruta-muraria</i>	*				*		
<i>Asplenium trichomanes</i>	*	*	*				*
<i>Astragalus carniolicus</i>						*	
<i>Astragalus glycyphyllos</i>					*		
<i>Astragalus illyricus</i>				*			
<i>Athamanta turbith</i>					*		
<i>Atropa belladonna</i>					*		
<i>Berberis vulgaris</i>						*	
<i>Betonica officinalis</i>		*					

<i>Blackstonia perfoliata</i>					*		
<i>Briza maxima</i>							*
<i>Broussonetia papyrifera</i>	*						
<i>Buglossoides purpureocaerulea</i>					*		
<i>Campanula pyramidalis</i>	*						
<i>Campanula trachelium</i>	*	*					
<i>Carex humilis</i>					*		
<i>Carpinus orientalis</i>							*
<i>Cedrus deodara</i>	*						*
<i>Celtis australis</i>	*						
<i>Centaurea rupestris</i>						*	
<i>Centaurea triumfettii</i>						*	
<i>Centaurium maritimum</i>							*
<i>Cephalanthera rubra</i>						*	
<i>Ceterach officinarium</i>	*	*			*		*
<i>Chamaespartium sagittale</i>					*		
<i>Colchicum autumnale</i>					*		
<i>Colutea arborescens</i>						*	*
<i>Convolvulus cantabrica</i>							*
<i>Cornus mas</i>	*	*				*	
<i>Coronilla varia</i>	*					*	
<i>Cotinus coggygria</i>	*	*			*		*
<i>Crocus reticulatus</i>					*		
<i>Cyclamen purpurascens</i>	*	*					
<i>Daphne laureola</i>						*	
<i>Daphne mezereum</i>					*	*	
<i>Dictamnus albus</i>					*		*
<i>Dorycnium germanicum</i>							*
<i>Eryngium amethystinum</i>	*	*			*	*	*
<i>Euonymus verrucosa</i>	*						
<i>Euphorbia cyparissias</i>							*
<i>Euphorbia fragifera</i>							*
<i>Euphorbia nicaensis</i>					*		
<i>Fallopia baldschuanica</i>	*						
<i>Ficus carica</i>	*	*			*		
<i>Frangula rupestris</i>					*		*

Latinski naziv vrste	Interaktivna botanička edukacijska staza						
	Interaktivna botanička edukacijska staza						
<i>Fraxinus ornus</i>	*	*		*	*		
<i>Fritillaria orientalis</i>						*	
<i>Gentiana lutea</i> ssp. <i>symphyandra</i>					*		
<i>Gentiana verna</i> ssp. <i>tergestina</i>						*	
<i>Geranium robertianum</i>	*						
<i>Geranium sanguineum</i>			*				
<i>Gladiolus illyricus</i>							*
<i>Gymnadenia conopsea</i>						*	
<i>Hedera helix</i>	*	*			*		
<i>Helichrysum italicum</i>							*
<i>Helleborus multifidus</i>	*						
<i>Helleborus multifidus</i> ssp. <i>istriacus</i>		*			*		
<i>Hepatica nobilis</i>					*		
<i>Hypericum perforatum</i>	*			*	*		
<i>Hypocrepis comosa</i>			*				
<i>Inula hirta</i>		*		*			
<i>Juniperus communis</i>		*		*		*	
<i>Lamium maculatum</i>	*						
<i>Lamium orvala</i>					*		
<i>Laserpitium siler</i>						*	
<i>Lathyrus niger</i>					*		
<i>Lathyrus tuderus</i>		*					
<i>Laurus nobilis</i>	*			*			*
<i>Lavandula angustifolia</i>			*				
<i>Lilium bulbiferum</i>					*		
<i>Lilium carnolicum</i>						*	
<i>Linum tenuifolium</i>				*			
<i>Listera ovata</i>					*		
<i>Lithospermum officinale</i>					*		
<i>Lonicera etrusca</i>				*			
<i>Medicago arabica</i>			*				
<i>Melittis melissophyllum</i>							*
<i>Mentha longifolia</i> ssp. <i>longifolia</i>		*					
<i>Moehringia muscosa</i>					*		

<i>Muscari botryoides</i>		*					
<i>Narcissus poeticus</i> ssp. <i>radiiflorus</i>						*	
<i>Neottia nidus-avis</i>					*		
<i>Olea europaea</i>		*					
<i>Ophrys apifera</i>		*					
<i>Orchis purpurea</i>				*			
<i>Orlaya grandiflora</i>							*
<i>Ornithogalum pyrenaicum</i>				*	*		
<i>Ostrya carpinifolia</i>	*	*	*	*	*		
<i>Paeonia officinalis</i>						*	
<i>Paliurus spina-christi</i>				*			*
<i>Parietaria judaica</i>	*						
<i>Parthenocissus quinquefolia</i>	*						
<i>Petrorhagia saxifraga</i>	*						
<i>Pinus nigra</i>		*					
<i>Pistacia terebinthus</i>							*
<i>Plantago media</i>							*
<i>Platanthera chlorantha</i>						*	
<i>Polygala nicaensis</i>				*			
<i>Polypodium vulgare</i>	*						
<i>Prunus mahaleb</i>	*	*				*	
<i>Pseudofumaria alba</i>						*	
<i>Pulmonaria australis</i>						*	
<i>Pulsatilla montana</i>		*				*	
<i>Quercus petraea</i>	*						
<i>Quercus pubescens</i>		*	*			*	
<i>Reseda lutea</i>	*						
<i>Rhamnus fallax</i>						*	
<i>Rubia peregrina</i>				*			
<i>Ruscus aculeatus</i>		*			*		*
<i>Ruta divaricata</i>							*
<i>Ruta graveolens</i>		*				*	
<i>Salvia glutinosa</i>		*					
<i>Salvia officinalis</i>		*					*
<i>Sambucus nigra</i>						*	
<i>Satureja montana</i>	*	*					

Latinski naziv vrste	Interaktivna botanička edukacijska staza					
	Interaktivna botanička edukacijska staza					
<i>Satureja subspicata</i> ssp. <i>liburnica</i>		*				
<i>Saxifraga rotundifolia</i>					*	
<i>Scorzonera austriaca</i>		*			*	
<i>Scrophularia canina</i>				*		
<i>Sedum album</i>					*	
<i>Sedum maximum</i>	*	*				
<i>Sesleria autumnalis</i>		*		*	*	
<i>Sorbus aria</i>	*					
<i>Sorbus torminalis</i>				*		
<i>Spartium junceum</i>			*			
<i>Sternbergia lutea</i>	*	*				
<i>Tamus communis</i>		*		*		
<i>Thlaspi praecox</i>				*		
<i>Tilia platyphyllos</i>					*	
<i>Thymus pulegioides</i>			*			
<i>Thymus serpyllum</i>					*	
<i>Tragopogon tommasinii</i>			*		*	
<i>Trifolium incarnatum</i> ssp. <i>molinerii</i>			*			
<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>	*	*		*	*	
<i>Vicia grandiflora</i> ssp. <i>grandiflora</i>			*			
<i>Vitex agnus-castus</i>	*					

AVTORJA / AUTORA

IGOR PAUŠIČ, *doc. dr.*

GREGOR FIŠTRAVEC, *raziskovalec*

Univerza v Mariboru, Fakulteta za naravoslovje in
matematiko, Oddelek za biologijo
Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija

e-mail: igor.pausic@um.si; gregor.fistravec1@um.si

BIBLIOGRAFIJA

- Brinovec, S., Godnov, J. & F. Lovren (1997):** Terensko delo. Ljubljana, Zavod za šolstvo in šport.
- Capone, P. (2010):** From the Minerva Garden in Salerno to Circa instans Illuminated Herbaria: A Virtual Path without Boundaries. *Acta Horticulturae*, 881, 985–992.
- Chu, H. C. (2014):** Potential Negative Effects of Mobile Learning on Students' Learning Achievement and Cognitive Load – A Format Assessment Perspective. *Educational Teaching & Society*, 17, 1, 332–344.
- Eschenhagen, D., Katmann, U. & D. Rodi (1998):** *Fachdidaktik Biologie* (4. Ausgabe). Köln: Aulis Verlag Deubner.
- Garvas, M. (2010):** Izkušveno učenje kot praksa in teorija izobraževanja in usposabljanja strokovnih delavcev v Vrtcu Trnovo. *Andragoška spoznanja* 16, 1, 35–46.
- Kolar, A. (2020):** Izkušveno učenje otrok v naravnem okolju – učna pot: Rifnik z okolico (magistrsko delo: tipkopis). Ljubljana, Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Lelas, Z. (1985):** Nastavne ekskurzije u biologiji. Zagreb, Školske novine.
- Marentič Požarnik, B. (2003):** Psihologija učenja in pouka. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Martinčič, A. et al. (ur.) (2007):** Mala flora Slovenije. (1969.) Ljubljana, Tehniška založba Slovenije.
- Orion, N., Hofstein, A., Tamir, P. & G. J. Giddings**

(1997): Development and Validation of an Instrument for Assessing the Learning Environment of Outdoor Science Activities. *Science Education*, 81, 2, 161–171.

Spicer, J. I. & J. Stratford (2001): Student perceptions of a virtual field trip to replace a real field trip. *Journal of Computer Assisted Learning*, 17, 345–354.

Šorgo, A., Verčkovnik, T. & S. Kocijančič (2007): Laboratorijsko delo pri pouku biologije v slovenskih srednjih šolah. *Acta Biologica Slovenica*, 50, 2, 113–124.

TRAJNOSTNI TURIZEM
V DEŽELI KAŠTELIRJEV

ODRŽIVI TURIZAM
U ZEMLJI KAŠTELIRA

Arheološka dediščina, zaklad pod našimi nogami

Pomen interpretacije za varovanje arheološke dediščine, turizem in trajnostni razvoj

Verena Vidrih-Perko

Izvleček: Prispevek obravnava v okolju slabo prepoznavno in ranljivo arheološko dediščino, ki je kompleksno vtkana v kulturno krajino in neločljivo povezana z naravo in prebivalstvom. To je razvidno iz teoretičnih konceptov, mednarodnih listin in slovenske zakonodaje. Zaradi specifičnosti metodološkega opredeljevanja in terminologije ostaja arheološka dediščina javnosti težko dostopna. Interpretacija je ključnega pomena za vzpostavljanje življenjskih vezi z javnostjo. Temeljiti mora na znanstvenih spoznanjih, na principih aktivnega vključevanja skupnosti v vse stopnje dediščinjenja in vključevati alternativne poglede. Dialog in sodelovanje z lokalno skupnostjo sta temelj varovanja in ohranjanja dediščine in omogočata trajnostni razvoj. Sta tudi temelj uspešne turistične ponudbe.

Sazetak: U ovom je radu analizirana arheološka baština koja je nedovoljno prepoznata u okolini i ranjiva te je kompleksno utkana u kulturni krajolik i neraskidivo povezana s prirodom i stanovništvom. To je jasno vidljivo iz teorijskih koncepata, međunarodnih povelja i slovenskog zakonodavstva. Zbog specifičnosti metodološkog definiranja i terminologije arheološka baština i dalje ostaje nepristupačna javnosti. Interpretacija je ključna za uspostavljanje žive veze s javnosti. Mora se temeljiti na znanstvenim spoznajama, načelima aktivnog uključivanja zajednica u sve razine proizvodnje baštine i uključivati alternativna viđenja. Dijalog i suradnja s lokalnom zajednicom temelj su zaštite i očuvanja baštine koji omogućuju održivi razvoj. Također su temelj uspješne turističke ponude.

Sl. 1. Hipotetična 3D rekonstrukcija gradišča Kaštelir nad Kortami (avtor: I. Sapač)

Hipotetska 3D rekonstrukcija gradine Kašterit iznad Korti (autor: I. Sapač)

Uvod

¹ Prispevek je nastal kot rezultat raziskave, opravljene v okviru projekta Družbene funkcije pravljic (ID J61807). Avtorica potrjuje, da projekt financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS.

² V tem oziru je posebej pomembna Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo iz leta 2005, glej: Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 5/08): <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5015> (dostop: 28. 10. 2020).

³ Glej: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0293_EN.html (dostop: 28. 10. 2020).

⁴ Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), 2008 <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4144#> (dostop: 28. 10. 2020).

⁵ Glej npr. R. Harrison, 2013, str. 20, Official and unofficial heritage.

Zadnja¹ desetletja se je pogled na družbeno in gospodarsko vlogo kulturne dediščine močno spremenil. Ne le, da je prepoznana kot temeljni izobraževalni, identitetni, razvojno gospodarski in družbeni kapital,² zgodil se je konceptualni, lahko bi rekli tudi kopernikanski, preobrat k javnosti. Poudarjena vloga javnosti je razvidna iz mednarodnih listin, ki jih je domala vse, *nota bene*, podpisala tudi naša država. Vloga javnosti ni nič manjša v evropskih dokumentih. V resoluciji iz leta 2015 je Evropski parlament opozoril, da predstavlja kulturna dediščina najpomembnejšo atrakcijo Evrope in je z razglasitvijo leta kulturne dediščine vzbudil vse evropske države k medresorskemu usklajevanju in interdisciplinarnemu povezovanju ter aktivnemu vključevanju javnosti v vse procese dediščinjenja.³ Izhodišča in priporočila v veliki meri upoštevata tudi slovenska zakonodaja, ustava in lansko leto sprejeta državna Strategija kulturne dediščine.⁴

Pojem kulturna dediščina se že dolgo ne osredotoča več zgolj na izbrane in od posameznih strok prepoznane predmete in vsebine, spomenike in zgradbe, najdišča in kulturne prostore. Prav tako ne vključuje več samo njihovih znanstvenih in zgodovinsko-političnih vrednot in ne omejuje se več zgolj na to, kar v anglosaksonskih deželah na kratko imenujejo "uradna dediščina".⁵ Že navedena Konvencija Sveta Evrope iz leta 2005 v 2. členu opredeljuje kulturno dediščino kot vire, podedovane iz preteklosti, ki jih ljudje neodvisno od lastništva opredeljujejo kot izraz svojih lastnih vrednot. V dediščinskih strokah, posebej v muzeologiji, se je uveljavil koncept dediščine kot celote naravnega okolja, kulture in skupnosti, ki živi v danem okolju. Spremembe so pogojene s postmodernističnim družbenim plazenjem, ki je nekoč pasivno in enotno javnost iz neme opazovalke potisnilo v aktivno držo v domala vseh družbenih procesih (Šola, 2003; Harrison, 2013, 13–41). Danes predstavlja javnost zbir različnih družbenih skupin, zato je upravičeno govoriti o javnostih in ne o eni sami javnosti. Družbena pozornost se je sčasoma obrnila k na rob odrinjenim in ranljivim skupinam, starejšim, ženskam na podeželju, brezdomcem, beguncem itd. Veliko finančnih sredstev in organizacijskih moči je namenjeno njihovem vključevanju. Inkluzija marginaliziranih skupin pa je postala prvovrstna politična korektnost, nekakšna pričakovana poza na deklarativni ravni, ki pa nima vedno obljubljenih družbenih učinkov. Pri dediščini je na prvem mestu pristala lokalna skupnost, ljudje, ki so v neposrednem stiku z dediščino v lastnem življenjskem okolju in jo dojemajo ter vrednotijo v kontekstu tradicije prostora, potreb in želja. Lokalna skupnost ima vsled vraščenosti v dediščinsko okolje primordionalno pravico in dolžnost do aktivnega udeleževanja na vseh stopnjah raziskovanja, interpretacije in varovanja ter ohranjanja pripadajoče dediščine, o čemer govori tudi 2. člen že navedene Konvencije Sveta Evrope iz leta 2005.

Na spremenjen odnos do javnosti, posebej lokalnih skupnosti, ki so tudi v mednarodnih listinah prepoznane kot nosilci dediščine lastnega okolja, je vplivalo več dejavnikov. Prvo so družbene potrebe in izkustveno spoznanje, da je dediščino moč ohranjati zgolj v tvornem sodelovanju z javnostjo in da mora dediščina v ta namen "vstopiti" v vse segmente razvoja in vsakdanjega življenja skupnosti – in kar so postali temeljni principi tudi muzeološke teorije in ekomuzeja, ki novo muzeologijo uresničuje v praksi (Šola, 2003; Davis, 2011; Perko, 2014; Babić,

2018 in tam navedena literatura). Drugi, odločilen dejavnik, posledica liberalnega kapitalizma, je potrošništvo z naraščanjem dohodkov, prostega časa in možnost potovanja tudi v najbolj oddaljene kraje. Množična potovanja in ogledi neokrnjenih dediščinskih okolij so poleg dobička v kratkem "obrodili tudi obilne sadove" uničevanja. Veliko število obiskovalcev pomeni posredno in neposredno grožnjo dediščinskih okoljem, pri čemer je še posebej ogrožena slabo prepoznavna in hkrati zelo krhka arheološka dediščina (Perko, 2016). Prevozi, turistična infrastruktura in onesnaženja prinašajo gradbeno-ureditvene posege in z njimi spremembe, ki lahko zelo negativno vplivajo na občutljiva dediščinska okolja. Neposredni vplivi zaradi prekomernega obiska določene naravne ali kulturne dediščine povzročajo pospešena propadanja in uničenja dediščinskih prostorov in spomenikov (Harrison, 2013, 26–28).

Zaradi vdorov globalizacijske zavesti, ki neizprosno podreja potrebe in vrednote lokalnega okolja, ter želje po takojšnjem dobičku je turist postal "kralj". Treba mu je ustreči v vseh pogledih, hrana, postrežba, prevozi, nočitve, vse mora ustrezati njegovim pričakovanjem in neredko tudi njegovemu okusu. Karikirano rečeno, v nekaj letih lahko prizadevanja za "turistični raj" spremenijo kulturno krajino z izjemno dediščino v *diznilend* z *McDonaldsovimi* restavracijami in prenočišči s ceneno opremo IKEA. Tudi jezik ponudbe drsi neopazno v mednarodni turistični žargon: lokalne gostilne sredi zakotnih vasi se prelevijo v pube, bare, *nightclube* in *kazinoje*, ponujajo pice, *sneke* in *drinke*. Tudi najbolj nedotaknjene koticke "zaljšamo" s plakati: *feel Slovenia!* Ne le, da lahko že čez kratek čas ugotovimo, kako množični turizem požrešno golta scefreno lokalno tradicijo, temveč kaj kmalu se pokaže, da je dediščina zdrknila na raven tržnega blaga, kupljivega in plačljivega, medtem ko dediščinske vrednote izpuhtijo brez sledu.

Ko je že povsem prepozno, lahko le še ugotovimo, da smo brezumno in nepovratno oropali sami sebe in opeharili tudi prihodnje rodove za vsakršno možnost trajnostnega razvoja, četudi ga omenja sleherni razvojni dokument. Da je to res, izdaja že jezik komunikacije: dediščino ponujamo kot "turistični produkt", tisočletno življenje s prastarimi znanji in vrednotami se je čez noč prelevilo v *zgodbarjenje* in druga nakladanja brez vsakršne zveze z izvornim dediščinskim okoljem. Podeželju smo nataknili železobetonske uzde standardiziranih naselij, iz prebivališč naših staršev smo odstranili očarljivo, resda včasih črvivo, leseno opremo in jo na čast plastificirani industrijski šari zakurili na opušenih vrtičkih. Kjer so nekoč rastle rožmarin, cinije in astre, se bohota eksotični bananovec v mednarodni družbi vedno veselih Disneyjevih palčkov. Ne dogaja se to le nam, dogaja se povsod po svetu. Vendar je naša dežela premajhna in zaradi specifičnih naravnih danosti razdrobljena ter zato toliko bolj ranljiva in dovzetna za uničenja. Dediščina pa je neprecenljiva, edinstvena, krhka in najbolj verna priča človekovanja (Harrison, 2013). Enkrat uničena je za vedno uničena.

Odločilnega pomena so torej ljudje in njihov odnos do svoje lastne dediščine kot celote naravnega in kulturnega okolja; če svoje lastne dediščine ne dojemajo na osebni ravni in ne razumejo njenega presodnega družbenega pomena, je nimajo radi, je ne cenijo in jim ne predstavlja nečesa, kar bi bilo treba spoštovati in ohranjati; če je ne doživljajo kot vrednote svojega življenjskega okolja, tedaj so tudi najbolj sodobna zakonodaja, demokratična ustava in mednarodne listine brezmočne (Merriman, 1999). Posledice takega neopaznega "razdedinjenja" so še globlje: bleščeče znanstvene raziskave, ki so najpomembnejši vir našega znanja o preteklosti in dediščini ostanejo brezpredmetne. Nič ne more ljudi prisiliti,

da bi dediščino varovali in jo ohranjali, če je ne dojemajo kot nekaj, kar je vredno ohranjanja. Navkljub velikim naporom države, dediščinskih ustanov in strokovnjakov klavrno izginja pred našimi očmi.

Vsled družbene pogojenosti dediščin se je v teoriji nazadnje splošno uveljavilo stališče, da ne obstaja nič takega, kar bi bilo vnaprej prepoznano kot dediščina (Smith, 2003, 13). Ugotovitev je za marsikoga šokantna in težko sprejemljiva, še posebej za strokovnjake, ki ves svoj trud vlagajo v zapletene ter največkrat finančno in časovno zahtevne raziskave, kot je to npr. v arheologiji. Dejstvo je, da znanstvena metodologija in zapleten jezik strokovnih, kaj šele znanstvenih razprav ljudem odtuja arheološke vsebine in predstavlja resno oviro, da bi arheološka dediščina že kar sama po sebi predstavljala ljudem vrednoto (Skeates et al., 2012a; Plestenjak, 2013). Arheologija se je ob pomoči informacijsko-komunikacijske tehnologije metodološko in terminološko razvila domala do neobvladljivih skrajnosti, kar onemogoča tekoče sporazumevanje celo med posameznimi vejami arheološke znanosti in ovira tekočo komunikacijo s splošno javnostjo. Jezik, ki naj doseže javnost, mora biti enostaven, pripoveden in ljudski. In ker sodobna arheologija sodi med najpomembnejše temeljne dediščinske vede, ostaja večidel dragocenih spoznanj o preteklosti za javnost *terra incognita*. Česar ljudje ne razumejo, ne cenijo in jim ne predstavlja vrednote, ki bi jo bilo treba ohranjati za prihodnje rodove. Je torej čudno, da so dandanašnji arheološka najdišča tako ogrožena, da noben zakon, nobena kazen ne uspe preprečiti njihovega zanemarjanja, ki na koncu pripelje do namernih in nenamernih uničevanj (Merriman, 1999)?

Med znanostjo in javnostjo je torej potreben most tekoče, večsmerne komunikacije, ki ljudem omogoča ustrezno razumevanje najpomembnejših podatkov in njihovo vključevanje v tradicionalna znanja in vrednote. Most, ki bo ljudem dediščino približal, jo naredil za "njihovo" lastno in se bodo nazadnje lahko z njo poistovetili. To vlogo ima interpretacija, ki kot orodje tolmačenja dediščinskih vsebin spaja znanstvene podatke v zanimive in lahko tudi zabavne pripovedne celote, ki posredujejo javnosti izbrana dediščinska sporočila. Interpretacija je torej enako pomembna kot znanstvene raziskave, pri čemer pa je ključnega pomena, da je javnost vključena že od samega začetka raziskav in interpretacije. To pomeni, da morajo strokovnjaki in javnost, drug z drugim prepoznati tiste skupne točke, ki bodo na koncu omogočili ljudem, da znanstvena spoznanja, predmete, najdišča in dediščinske prostore prepoznajo kot skupne vrednote (Merriman, 1999, 85–108; Okamura & Matsuda, 2011).

Interpretacija odpira pot do dediščine, pri čemer je posebej pomembno, da ne zaposli zgolj razuma, temveč da vključuje tudi čute in čustva (Ham, 2013, 3). To je tudi vzrok, da je Freeman Tilden prištel interpretacijo k umetnosti, hkrati pa tudi pojasnil, da se je vsake umetnosti moč – in se jo je tudi treba, priučiti (Tilden, 1957, 53). Če naj bi dediščina postala gradnik naše istovetnosti, morajo ljudje posredovane dediščinske vsebine in spoznanja ponotranjiti. Na nek način jih "poosebiti" in jih sprejeti kot svoje lastne. Identitetni procesi so zapleteni. Potekajo po kompleksnih psiholoških poteh, kjer imata poleg razuma čutno in čustveno dojetje mnogo bolj odločilno vlogo, če želimo, da nazadnje ljudje celostno dojemajo dediščino kot vrednoto in da na njihovi podlagi sprejemajo osebne sodbe (Graham & Howard, 2008; Anico & Peralta, 2009).

Interpretacija omogoča, da se znanstveni podatki pretakajo v znanja in veščine, v vrednote, ki imajo moč spremeniti osebni pogled na svet. Pronicajo v vsa družbena področja. Postajajo del splošne izobrazbe in vsakdanjega družbenega izražanja.

Interpretacija omogoča v perspektivi preteklega, ki daje nujno potrebno časovno in prostorsko distanco, kritično zrenje družbene sodobnosti. V resnici šele ustrezna interpretacija oživlja dragocene znanstvene podatke, predmete, najdišča, prostore in nesnovno dediščino kot neizčrpen vir človekovanja. Interpretacija spreminja dediščino v temeljni identitetni, izobraževalni, družbeno socialni ter razvojni kapital. Brez družbeno odgovorne, znanstveno podprte in javnost vključujoče interpretacije pa se ta večplasten, pogosto slabo opažen proces dediščinske metamorfoze ne more zgoditi. Opozoriti je tudi treba, da se družbena odgovornost interpretatorja ne nanaša le na sodobno družbo, temveč tudi na pretekle in prihodnje družbe. Etična obveza zavezuje k spoštljivi obravnavi vsakega, udeleženega v procesu nastajanja dediščine, ne glede na to, ali je poimensko znan ali neznan. Vključevati ga mora s spoštljivostjo do njegove kulturno zgodovinske, politične in verske ter osebne drugačnosti (Logan, 2008).

Etični princip nas zavezuje k polnemu zavedanju, da je sodobni evolucionistični mit o nenehnem razvoju močno oškodoval sposobnost današnje družbe, da bi sprejela človeka kot individuuum in presežno bitje, ki mu ne nadeva družbene vrednosti zgolj razum ali celo samo tehnološki in intelektualni dosežek. Človek je vrednota že sam po sebi ne glede na historično in politično ali gospodarsko okolje. In ne nazadnje, dediščina, bolj kot katerikoli drugo področje človekovanja, v svojem najglobljem bistvu izpričuje človekovo nedoumljivo, presežno enkratnost (Schockenhoff, 2013; Bauman, 2016).

Arheologija in sodobna družba

Zal je javnost danes bolj naklonjena medijskim podobam kot resničnosti in z arheologijo ni nič drugače. Le kdo bi zameril, ljudje imajo raje filmsko kot "blatno" arheologijo v svoji lastni ulici. Piramide, Pompeji, Maji – to že, ne pa tudi dolgotrajna, umazana, finančno in terminsko neznosno naporna arheološka izkopavanja v naši neposredni bližini. Kot da naši arheologi niso iste branže raziskovalci in pri odkritjih ne gre za dragocene, edinstvene materialne dokaze. Še več, kot da ne gre za našo lastno preteklost v našem lastnem življenjskem okolju. Pa vendar je treba priznati, da javnost ni edini krivec za nespodbuden odnos do arheologije in arheologov. Pravzrok vsakega slabega odnosa, tudi javnosti do arheologije in javnih dediščinskih ustanov, je neustrezna komunikacija z javnostjo (Little, 2012).

Ampak, pojdemo najprej k arheologiji in njenemu nespregledljivemu prispevku k razvoju sodobne družbe (Schnapp, 1996; Schnapp, 2008). Izkopavanja so razkrila številne kulture, ki so bile prej znane le iz pisnih virov ali pa povsem neznanne. Na svetlo dneva so postavila zdavnaj izginule civilizacije. S svojimi epohalnimi odkritji je arheologija posredovala pomembna antična znanja in presodno vplivala na okus ter umetnostne stile novega veka (Schnapp, 1996, 289–310). Z raziskovanjem antičnih urbanih središč je posredovala model za urbanizacijsko prenovu ali celo nastanek sodobnih mest. Hkrati pa je tudi res, da je arheologija tudi prenesla evolucionistični princip na tla kulture in z njim soustvarila mit o razvoju in višje razvitih družbah ter sodelovala pri nastanku kolonialističnega sveta z rasizmom in totalitarizmi (Díaz-Andreu, 2007; Arnold, 2002; 2008). Pa vendar to ne zmanjšuje zaslug arheologije za doprinos k modernizaciji sveta: razvoj kronologij, postavitve

temeljnih datacij, vpogled v oddaljene in od zgodovine spregledane dobe in družbe in zadnja desetletja tudi "vdor" v nedostopne globine morja in neprekopane plasti zemlje s pomočjo sodobne tehnologije in virtualnih rekonstrukcij in interpretacij (Mušič at al., 2014). Arheologija odstira nepregledno množico zgodovini nevidnih in neznanih tem. Potrdila ali ovrgla je številne stereotipe, zanikala ali dodatno osvetlila literarne vire in nemalokrat razkrila lažna zgodovinska pričevanja. Na nek način smemo verjeti izkopavalcem, da arheologija ne laže. Izkopana, "usnovljena" dejstva so pač materialna in takorekoč neovrgljiva. Njihov pomen na koncu določa interpretacija izvirnega arheološkega konteksta, njihovo vrednost pa odnos, ki ga na podlagi interpretacije vzpostavi družba do arheoloških odkritij (Mlekuž, 2016). Vse je namreč razumljivo in razložljivo edino z vidika naše sodobne, bivanjske danosti. Z drugo besedo, arheološka odkritja, kot tudi druga znanstvena spoznanja, vedno razumemo v sklopu svojega sedanjega znanja, v luči osebnih vrednot in vrednot lastnega okolja. In ne nazadnje tudi znanost sama deluje vedno zgolj v okviru družbeno ideološkega diskurza in trenutnih znanstvenih spoznanj, na katera bo morda že jutri nudila drugačne odgovore. Znanstvene paradigme, tudi arheološke kajpak, se – kot je splošno znano – spreminjajo (Smith, 2006, 33–57).

Zametki arheološke vede se skrivajo v iskanju zakladov in zbirateljstvu starih predmetov, zaradi česar se je je prijelo ime starinoslovje (Schnapp, 1996, 182–220). Že od vsega začetka je prav arheologija prispevala levji delež znanj o preteklosti, razvijala se je z roko v roki z imperialističnimi osvajanji sveta. Hitro se razvijajočemu industrijskemu Zahodu je omogočila prepotrebna znanja o preteklih dobah in (kolonialno zanimivih) deželah ter omogočila vstop v druge geografske, kulturne in miselne prostore. Znanja so bogatila in pospeševala industrijski razvoj, hkrati pa posredno omogočala razumeti sodobnost in svojo lastno zahodno družbo. Naraščala so z veliko hitrostjo vzporedno z epohalnimi arheološkimi odkritji in nezadržnim širjenjem muzejskih zbirk ter ustanavljanjem novih in novih muzejev (Murray & Evans, 2008). Ne sodobni urbanizem, ne arhitektura, pa tudi ne industrijsko oblikovanje, pohištvo in moda, literatura in prav tako tudi ne glasba ter slikarstvo niso ostali brez mogočnega pečata arheoloških odkritij. Spomnimo se le egiptomanije, imperialnega sloga, neoklasicizma ali secesije (Schnapp, 1996, 295–298).

Na novo odkrite stare civilizacije, posebej antični svet Grčije in starega Rima, so navdihovale in usmerjale zahodne kulture. Zadostuje, če se spomnimo odkritja Herkulaneja in Pompejev, najdišč, ki sta nemudoma postali del obvezne izobraževalne *grand tour* tedanje zahodne elite, študentov, izobražencev in umetnikov (Schnapp, 1996, 258–272). Arheološka odkritja so tlakovala način sodobnega kronološkega mišljenja in oblikovala odnos sodobnega človeka do preteklosti, a tudi sodobnega sveta in njegovih civilizacijskih vrednot. Narekovala so lepotni kanon in (umetniške) jezike. In ne nazadnje, arheologija je odločilno pripomogla k oblikovanju narodnih identitet in nastanku ter razvoju nacionalnih držav (Schama, 1995, 75–120; 1996; Díaz-Andreu, 2007).

Bilo bi odveč, če bi po vsem povedanem zaključili z zelo pogosto slišanim, da arheologija ni politično obremenjena. Naivno in, žal, tudi vsestransko zavajajoče je trditi, da so arheologija, dediščina in muzeji nekaj nevtralnega, hermetično ločenega od političnih lobijev in kapitalskih interesov (Smith, 2004, 31–57; Plestenjak, 2013). Nasprotno. Prav sodelovanje mnogih znanosti, tudi arheologije in muzejev, pri dokazovanju rasnih teorij postavlja vsakršno trditev o njihovi apolitičnosti brez milosti na laž (Arnold, 2002; 2008). Brez odgovornih, skupnih prizadevanj stroke,

javnosti in politične nomenklature za dediščino in njeno ohranjanje v dobrobit celotne družbe si ni moč zamisliti sodobne medsebojno povezane, demokratične skupnosti (Perko, 2014, 210). Brez dediščine ni družbenega samouresničevanja njenih članov, ni (kritičnega) razumevanja sodobne družbe. Nepoznavanje preteklosti rojeva neznosno lahkost bivanja in tudi uničevanja okolja, najdišč, kultur in nazadnje tudi ljudi, kot je to v vsej grozoviti razsežnosti pokazalo prav 20. stoletje (Maerker et al., 2018, 1–21).

⁶ Zaradi tega je dediščinjenje morda ustrežnejši izraz. Kot glagolnik zmora odraziti kompleksna dogajanja in dejanja v zvezi s snovno in nesnovno dediščino v povezavi s preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo.

Dediščina in sodobna družba

Pa pojdemo še na širše polje dediščine. Veda, ki se celovito ukvarja z družbenim pojavom dediščine, se imenuje heritologija. Razvila se je kot posledica potreb postmoderne družbe in vsled velikih uničevanj, ki so jih prinesli nebrzdani valovi industrializacije, množične selitve in stihijsko naraščanje urbanih središč, posledično izginjanje podeželja in naglo ugašanje tradicionalnih vrednot. Sledilo je, kot že omenjeno, razkoreninjenje sodobne družbe, izguba identitete in bivanjskega smisla kot najbolj pereče diagnoze kolektivnega, psihološkega stanja zahodne civilizacije (Šola, 2003). Izbruh hlepenja po preteklosti (Harrison, 2013, 68–94), ki se največkrat kaže v nostalgiji in ustvarjanju lažnih, romantičnih podob preteklosti brez najmanjše veze z resničnostjo, je blaženje simptomov psihotičnega družbenega stanja (Lowenthal, 2008). Resnični problem, izguba identitete, iztrganost iz kulturnega in naravnega bistva človeka kot družbenega bitja, kar je usodno povezano z družbenimi vlogami dediščine, je moč dojeti zgolj s celostnim pogledom. Temu služi heritologija ali veda o dediščini in dediščinjenju kot širšem družbenem pojavu (Šola, 2015).

Heritologija se je razvila v naročju konservatorstva in muzeologije z nalogami preučevanja zakonskih podlag, mednarodnih listin in načinov učinkovitega ohranjanja in varovanja dediščine kot fenomena ljudskega spominjanja. Razvijala se je v smeri sociološko filozofskih konceptov dediščine in njenih družbenih vrednot. Vključuje identitetne teme, vprašanja kolektivnega spomina in fenomene družbenega spominjanja, politične vloge dediščine in vplivov družbeno političnega okolja na procese dediščinjenja. In v najtesnejši zvezi s tem tudi z ohranjanjem in uničevanjem dediščine. Eno najpomembnejših heritoloških polj je interpretacija, ki povezuje heritologijo z hermenevtiko, hkrati pa z vprašanji komunikacije sega na področje muzeologije in informatike. Vzpodbujena z mednarodnimi priporočili in listinami se posveča vprašanju opolnomočenja javnosti in problemom njenega vključevanja, participativnega upravljanja kulturne dediščine ter socialni in terapevtski vlogi dediščine in dediščinskih ustanov v sodobni družbi (Šola, 2015, 176–196).

Poglobljeni, kritični pogledi na družbeno vlogo dediščine razkrivajo, da dediščina že dolgo niso več le naključno izbrani predmeti, najdišča, spomeniki ali prostori (Harrison, 2013, 95–113). Dediščina je kompleksen, aktiven in trajen družbeni proces, ki poteka z ozirom na skupke predmetov, prostorov in praks, izbranih z namenom, da z njimi zrcalimo sedanost družno s specifičnimi vrednotami, ki jih želimo ohraniti za prihodnost. Je dejavnost, ki v sedanosti usmerja našo pozornost na prevzemanje dejavnih in osveščenih vlog v procesih ustvarjanja naše lastne prihodnosti (Harrison, 2013, 4).⁶ Ker gre pri dediščini za primarno družben,

7 Kot to kaže npr. osnutek Dolgoročne podnebne strategije Slovenije do leta 2050, ki ga je pripravilo Ministrstvo za okolje in prostor. Kulturna dediščina je v dokumentu, ki bo ključno usmerjal razvoj v Sloveniji v prihodnjih tridesetih letih, bežno omenjena le dvakrat (poglavje 6.4.5 – stran 61 in poglavje 8.9.2, podpoglavje Stavbe – stran 94).

pa tudi socialno terapevtski proces, ki je navkljub osredotočanju na preteklost in preteklo presodno vpet v družbene procese sedanjosti in prihodnosti, je osrednje polje heritologije etika (Merriman, 2004a, 5). Heritologija vključuje vprašanja dediščinskih pravic, odgovornega soodločanja in participativnega upravljanja v smislu demokratizacije sodobne družbe in iskanja pravičnejše prihodnosti (Šola, 2015, 215).

Študij heritologije je izvorno in predvsem metodološko povezan z muzeologijo ali vedo, ki v okviru informacijskih znanosti preučuje muzeje in njihovo družbeno delovanje (Maroevič, 1993; Šola, 2003). Spoznanje, da je cilj delovanja sodobnih muzejev ozaveščanje javnosti o pomenu ohranjanja dediščine v izvornem okolju, je pripeljalo zagrebškega teoretika in dediščinskega vizionarja T. Šolo do širšega koncepta heritologije in nazadnje mnemozofije (Šola, 2003; 2015). Filozofska fakulteta v Ljubljani je uvedla študij heritologije v študijskem letu 2009/10 v obliki individualnega interdisciplinarnega doktorskega programa. Študij je zasnovan po vzoru iz Zagreba in Beograda. Le nekaj let prej je Arheološki oddelek Filozofske fakultete v Ljubljani uvedel na diplomski in magistrski stopnji dodatne študijske predmete, poimenovane Arheologija za javnost in Upravljanje z arheološko dediščino. Odločitvi je botrovalo spoznanje, da temeljne znanstvene vede, med njimi tudi arheologija, ne zmorejo vzpostaviti kakovostne in trajne komunikacije z javnostmi, ki je predpogoj uspešnega varovanja in ohranjanja dediščine v izvornem okolju in predstavlja temelj trajnostnega gospodarskega razvoja (Plestenjak, 2005). Pojmovanje dediščine kot družbenega pojava je v tesni soodvisnosti od zgodovinsko-političnih dejavnikov vsakega posameznega družbenega okolja (Plestenjak, 2013). To pojasnjuje pojav družbene pogojenosti dediščinskih konceptov, ki se iz družbe v družbo spreminjajo (Harrison, 2013, 32; Perko & Cerovski, 2017). Sodobna heritološka spoznanja narekujejo vsaki družbi dolžnost, da prepozna svoje specifičnosti in jih v okviru zakonskih podlag in mednarodnih priporočil razvija kot svojo lastno dediščinsko doktrino v dobro skupnosti (Pirkovič, 2016).

Sprenevedanje in neodgovorno ignoriranje družbene pogojenosti kulturne dediščine vodi ob nedoslednem upoštevanju zakonskih podlag ter mednarodnih listin v praksi do kratenja dediščinskih pravic in posledičnega ogrožanja obstoja dediščine. Skupnostim onemogoča poznavanje svoje lastne preteklosti in zavira razvoj kritične misli v tokovih sedanjosti. Mrtviči opolnomočenje javnosti za odgovorno dediščinjenje. Z drugimi besedami: krni procese demokratizacije sodobne družbe (Harrison, 2013, 32; Šola, 2013, 152).

Delovanje strokovnjakov, ustanov in političnih organizacij, ki ne temelji na sodobnih heritoloških znanjih in zanemarja načrtno vključevanje javnosti od samih začetkov, je obsojeno na neuspeh. Dolgoročno pa vodi ekskluzija javnosti v zanemarjanje in uničevanje dediščinskega kapitala in v svojem bistvu doprinaša k opeharjenju zanamcev za avtonomen intelektualen in družben razvoj. Nikoli ne bi smeli pozabiti, da neznanje in manipulacije na račun dediščine zlahka vodijo v politične zlorabe, čemur smo bili priča domala skozi celo 20. stoletje. In kot nam razkriva 21. stoletje, se podobni procesi brezsravno nadaljujejo (Šola, 2013, 152). Običajno potekajo v namenju navidezne politične korektnosti in vseh mogočih oblik udvarjanja kapitalu – izigravajoč zakonodajo in mednarodne listine s področja dediščine.⁷ Proces poteka običajno na prikrit način in najpogosteje v imenu vsemogočnega razvoja, ki ga menda dediščina in še posebej arheološka dediščina, ovirata. Temu služijo tudi največkrat zapisane in izrečene populistične trditve,

da so raziskave predrage, da so arheologi krivi za zamude pri gradbenih delih in da njihova spoznanja ne služijo skupnosti. To so običajno tudi najbolj odločilni trenutki, ko se mnenje molčeče večine manipulativno nagne na stran uničenja in pozabe. V takih situacijah se izkaže javnost, ki dojema dediščino kot vrednoto svojega lastnega življenjskega okolja, kot prvi in edini pravi zaveznik. Vsestranska usposobljenost in medsebojno povezovanje dediščinskih strokovnjakov, pri čemer pa je presodnega pomena predvsem vključevanje javnosti, je torej profesionalno etični imperativ in ne le teoretični deziderat (Šola, 2013, 152).

Arheološka dediščina je odkrivala in še odkriva korenine človekovega življenja in temelje naših identitet. Uči nas sobivanja z naravnim in družbenim okoljem. Razkriva usodno moč narave in nas nenehno opozarja na minljivost in soodvisnost, kar ima za sodobnega, močno odtujenega človeka močno in neposredno terapevtsko vlogo (Perko, 2014, 177–181 in tam citirana literatura). Dediščina, pa ne le tista, varno shranjena v muzejih, predvsem ta, ki je ohranjena in nevarno izpostavljena v našem življenjskem okolju, ima karizmatično moč pričevanja, doživljanja in stvarnega učenja. Njena sporočila, če je pravilno in razumljivo muzealizirana (pri tem mislim na subtilno vsebinsko govorico opreme na najdišču, ustrezno speljane poti ogleda, interdisciplinarno, vsebinsko povezan dediščinski prostor celotnega okolja, pa tudi estetiko in etiko ponudbe), delujejo kompleksno in se zapisujejo v globine človekovega spoznanja. Odločilnega pomena je način interpretacije, ki ne izključuje drugačnih stališč in ne vztraja trmasto zgolj pri znanstvenih trditvah. Dediščina, ohranjena na kraju odkritja, tj. v izvornem prostoru, kjer je s skupnostjo in v skupnosti skozi dolga obdobja nastajala, lahko zgolj s pronicanjem skozi skupnost postane učinkovito, primordially kulturno in okoljsko vodenje (Mlekuž, 2016). V kompleksni povezavi dediščine s prostorom lahko javnost občuti, da je dediščina njena last, del njene preteklosti in s tem tudi sedanjosti. Dediščina, ki ne postane del kolektivnega spomina in podstat lastne identitete, ne more predstavljati vrednote za okoliško prebivalstvo. V tej luči razumevanja dediščine je pač težje kategorično trditi, da t. i. venetski konj nima nič skupnega s slovensko identiteto.⁸ Istovetnost ni stvar (zgolj) znanstvenih dejstev, temveč je občutenje vrednot prostora skozi čas, je ponos pripadnosti določenemu kulturnemu prostoru in neki skupnosti, ki je naravni in edini dedič in "lastnik" dediščine tega okolja (Nora, 1984; Sutcliffe et al., 2018, 4).

Interpretacija dediščine in komunikacija dediščinskih sporočil

Interpretacija in komunikacija sodijo na polje filozofske hermenevtike, muzeologije in informatike. Znanja in veščine presegajo polje znanstvenega spoznanja temeljnih dediščinskih znanosti, tudi arheologije. Dediščinska interpretacija ni isto kot znanstvena interpretacija, kot je zmotno splošno prepričanje, so pa znanstveni podatki njena temeljna podlaga. Je poseben, kompleksen komunikacijski proces z vnaprej prepoznanimi in določenimi družbenimi in socialnimi cilji, ki zaokroža izbrane znanstvene podatke v pripovedne vsebine in jih s pomočjo podobnosti ali sorodnih pomenov stika s sodobnimi družbenimi konteksti (Freeman, 1957; Ham, 2013; Knudson et al., 2003). Soustvarja nova znanja, išče nove pomene in jih navezuje na osebne in družbene vrednote ter prenavlja družbene odnose (Perko, 2019; Draženović & Smrekar, 2020).

8 P. Turk, Nesporazumi s slovenskimi simboli, Sobotna priloga, 12. september 2020, str. 28–29.

Da bi razumeli pomen interdisciplinarnosti procesov interpretacije, si je potrebno podrobneje ogledati vlogo temeljnih znanosti (arheologija, zgodovina, umetnostna zgodovina, etnologija, naravoslovne znanosti itd.) in muzeologije, ki heritologiji zagotavlja metodološki temelj.

Temeljne znanstvene discipline zanima dediščinski predmet ali sklop prvenstveno kot dokaz znanstvenih spoznanj. Namen in cilji raziskav so odkrivanje in definiranje selektivnih znanstvenih informacij z analitičnim pristopom. V skladu z lastno metodologijo preučujejo pojavnost, materialnost in lastnosti ter temeljno znanstveno vsebino izbranega dediščinskega predmeta ali sklopa. Znanstveno vrednotenje poteka v postopku selekcije posameznih predmetov in je striktno omejeno na področje delovanja določene znanstvene discipline. Predmet ali sklop služi kot sredstvo za dokazovanje določene zakonitosti. Tu je potrebno poudariti, da temeljne znanstvene discipline ne zanimajo socialna struktura, sekundarne (kulturne) informacije in različni sloji humanih in vrednostnih dimenzij predmeta raziskave (Maroević, 1993), ki so bistveni elementi vrednotenja vsake dediščine v njenem naravnem in družbenem okolju.

V muzeološkem smislu pa prevzame vsak dediščinski predmet ali sklop trojno vlogo: postane **dokument** avtentične realnosti, **vir informacij** in hkrati tudi **komunikacijski objekt** ali **nosilec sporočil**. Kar pomeni, da dokumentarno izpričuje o izvornem okolju svojega nastanka, nosi znanstvene in kulturne informacije o samem sebi in izvornem okolju ter se s procesom interpretacije in prezentacije spreminja v nosilca strukturiranih, kulturnih sporočil. Z vidika muzeološke metodologije govorimo o večplastnosti dediščinskih raziskav, pri čemer gre za raziskavo izvornih podatkov, dediščinskega prostora in zgodovine raziskav, kronologijo, kulturno opredelitev, pretekle in sodobne družbene kontekste, identitete in politične vloge, pomene in njihovo aktualizacijo itd. Večina teh podatkov sodi med strukturne informacije, ki jih ni moč selekcionirati. Pojavijo se in izginejo z vrednostnim sistemom, po katerem so strukturirane (etični, estetski, politični itd.).

Dediščina je torej za temeljne znanstvene discipline vir znanstvenih podatkov in dokument izvornega okolja, za muzeologijo pa prvenstveno nosilec kulturnega sporočila, ki ga povezuje z nacionalno, regionalno, lokalno, etnično, versko ali politično identiteto izvornega okolja. Pri obdelavi dediščine torej enakovredno sodelujejo heritologija, ki se v tem segmentu bistveno naslanja na muzeološko metodologijo, in ena ali več temeljnih znanstvenih disciplin, pri čemer se muzeologija ukvarja tudi s specifičnostmi, ki omogočajo dediščinskim predmetom, da se kot nosilci informacij integrirajo v sistem celote človeškega znanja.

Interpretacija sodi na polje filozofske hermenevtike, da pa bi lahko sledila zadanim družbenim nalogam, združuje temeljne znanstvene discipline in muzeološko oziroma heritološko metodologijo. Interpretacija dediščine torej ni dolgovozno podajanje znanstvenih podatkov, ni pripovedovanje zgodb brez repa in glave (in čemur resnici na ljubo najbolj ustreza izraz zgodbarjenje) in ne vzpodbujanje udeležencev k zabavam in (zabavnemu) zabijanju prostega časa, ki nimajo ničesar skupnega z dediščinskimi vsebinami in okoljem. Dobro pa je, če je podana na duhovit in zabaven način, vključuje prostočasne dejavnosti in pri tem posreduje znanstvena spoznanja, integrirana v strukturirane kulturne informacije. Poglejmo, kaj pravi poskus definicije interpretacije dediščine:

POSKUS DEFINICIJE INTERPRETACIJE DEDIŠČINE

Interpretacija dediščine je kompleksen komunikacijski proces, vpet med dediščino, interpretatorjem in javnostjo (posamezniki in skupnostjo), ki ga lahko označimo kot razlago z namenom spodbujanja h kognitivnemu in emocionalnemu doživljanju dediščine v skladu z vnaprej zastavljenimi cilji, kot so:

- razkrivanje in podpiranje različnih vrednot in pomenov dediščine,
- vzpostavljanje osebnega odnosa, občutka pripadnosti, ponosa in osebne odgovornosti pri vseh udeležencih;
- spodbujanje k varovanju in ohranjanju dediščine kot vrednote življenjskega okolja;
- prispevanje k ohranjanju in širjenju dediščinskih znanj ter njihovi (ponovni) uporabi v dobrobit sodobne družbe.

Marjeta Keršič Svetel, Jelka Pirkovič, Verena Perko (Perko, 2019)

Interpretacija dediščine je na prvem mestu proces, namenjen "odpiranju" dediščine potrebam lokalnih skupnosti in domačim obiskovalcem. Turisti in tuji obiskovalci so vedno šele na drugem mestu, kar je v skladu tako s sodobno "filozofijo" turistične ponudbe kot mednarodne dediščinske doktrine (Perko, 2016 in tam navedena literatura). Kot že omenjeno, povpraševanje na turističnem tržišču narašča v smeri regionalnosti in butične ponudbe, česar pa ni moč doseči brez skrbnega negovanja in ohranjanja lokalnih posebnosti, ki so dobesedno vraščene v družbeno in naravno okolje, kot tudine brez medsebojnega povezovanja stroke in javnosti ter brez aktivnega in odgovornega vključevanja lokalnega prebivalstva v celoten proces dediščinjenja (Díaz-Andreu, 2013).

Z interpretacijo, krojeno po meri družbenih potreb (ne želja), dosežemo razumevanje in zanimanje lokalnega prebivalstva za dediščino v njihovem izvornem, osebnem življenjskem okolju. Tlakujemo pot, četudi dolgo, vijugasto in strmo, do učinkovitega skupnega varovanja in ohranjanja dediščinskih in okoljskih virov. Regionalne specifičnosti in znamenitosti dajejo kraju značaj in ga odlikujejo ter razlikujejo od vseh drugih. Trajnostni dediščinski turizem ne ponuja "sedem globalizacijskih palčkov" in drugih zgodbarskih izmišljotin, temveč tisto, kar je dalo in še daje ljudem in deželi edinstven značaj. Kar jim je omogočilo preživetje nekoč in ga zagotavlja tudi prihodnjim rodovom.

Če bomo znali vključiti v ponudbo s spoštljivostjo in zavedanjem, da dediščina v resnici pripada lokalni skupnosti, bomo izzvali obiskovalcu občudovanje, radoznalost in spoštovanje. In kar bo, navsezadnje, dalo tudi zaslužek, ki pa ne bo zgolj na škodo in na račun uničenja vseh tradicionalnih vrednot skupnosti in njenega dediščinskega okolja, temveč bo omogočalo trajnostni razvoj. Vse to in še več omenja tudi Evropska listina o trajnostnem turizmu in zavarovanih območjih.⁹

⁹ Evropska listina o trajnostnem turizmu in zavarovanih območjih: <https://www.europarc.org/library/europarc-events-and-programmes/european-charter-for-sustainable-tourism/#:~:text=The%20European%20Charter%20for%20Sustainable,tourism%20in%20Europe's%20Protected%20Areas> (dostop: 28. 10. 2020).

Diskusija

Arheološka dediščina je v okolju slabo prepoznavna in zato močno ranljiva. Hkrati pa zanjo tudi velja, da je kompleksno vtkana v podobo krajev in pokrajin ter neločljivo povezana z naravnim okoljem in prebivalstvom. Vendar pa ima zaradi specifičnosti metodološkega opredeljevanja in terminologije domala neprodoren ovoj za nestrokovno javnost in je slabo povezana s sodobnostjo, čeravno jo je s svojimi spoznanji odločilno sooblikovala.

Stik z današnjostjo pa je prepotraben, da bi lahko javnost ponotranjeno doživljala preteklost in jo sprejemala kot del svoje lastne identitete. Neznano in slabo razumljivo pa ljudje težko doživljajo kot vrednoto, ki naj jo ohranjajo za prihodnje rodove.

S sodobnim, holističnim dediščinskim konceptom so se spremenili pogledi na dediščino. V mednarodnih listinah in slovenski zakonodaji je obravnavana kot celota okolja, kulture in prebivalstva. Lokalna skupnost, ki je vraščena v dediščinske korenine lastnega okolja, je dobila pravico in dolžnost do aktivnega udeleževanja na vseh stopnjah dediščinjenja.

Aktivno vključevanje javnosti je še posebej pomembno pri interpretaciji, ki se poslužuje muzeološke metodologije s ciljem oblikovanja strukturiranih in družbeno integrativnih dediščinskih sporočil. Proces interpretacije mora premoščati globeli med stroko in javnostjo. Temeljiti mora na znanstvenih spoznanjih in ne izključevati drugačnih, predvsem tradicionalnih pomenov. Etična interpretacija je usmerjena v dobrobit skupnosti in trajnostnega razvoja, namenjena je krepitvi pripadnosti in povezovanju skupnosti. Vzpodbuja k ohranjanju in negovanju tradicije kot jedra sodobne in prihodnje turistične ponudbe (Díaz-Andreu, 2013). Dialog in sodelovanje z lokalno skupnostjo sta temelj varovanja in ohranjanja dediščine v izvornem okolju. Sta tudi temelj uspešne turistične ponudbe, vzpostavljanja kongruentne komunikacije brez nehotnih, neredko rušilnih dvojnih sporočil.

K skupnim ciljem demokratičnega dediščinjenja, in s tem tudi demokratizacije družbe, bi morala voditi prizadevanja in delovanje vseh, ki jim je ohranjanje dediščine ne le želja, temveč tudi profesionalni izziv in imperativ. Uničenje, ki ga izzove stihijsko in nestrokovno upravljanje z dediščino v kakršenkoli namen, je neopravičljivo in neetično. Tako kot pri vojnih spopadih smemo ugotoviti tudi v teh primerih, da je uničevanje dediščine zločin proti človeštvu (Perko, 2018).

Žal se premalo zavedamo krhkosti in nepovratnosti dediščine kot najpomembnejšega izobraževalnega, identitetnega, družbeno socialnega in razvojno gospodarskega vira. Včasih se mi zdi, da tudi pri nas marsikdo meni, da uničeno zlahka ponovno zgradimo. Tako nekako, kot so barbarski napadalci v Mostarju ob ruševinah mostu izjavili, da lahko zgradijo lepšega in starejšega. Žal pa velja, da je dediščina, enkrat uničena, uničena za vedno.

Sklep

Prispevek obravnava arheološko dediščino, ki je v izvornem okolju slabo prepoznavna in zato močno ranljiva. Ugotavlja, da je kompleksno vtkana v kulturno krajino in neločljivo povezana z naravnim okoljem in prebivalstvom.

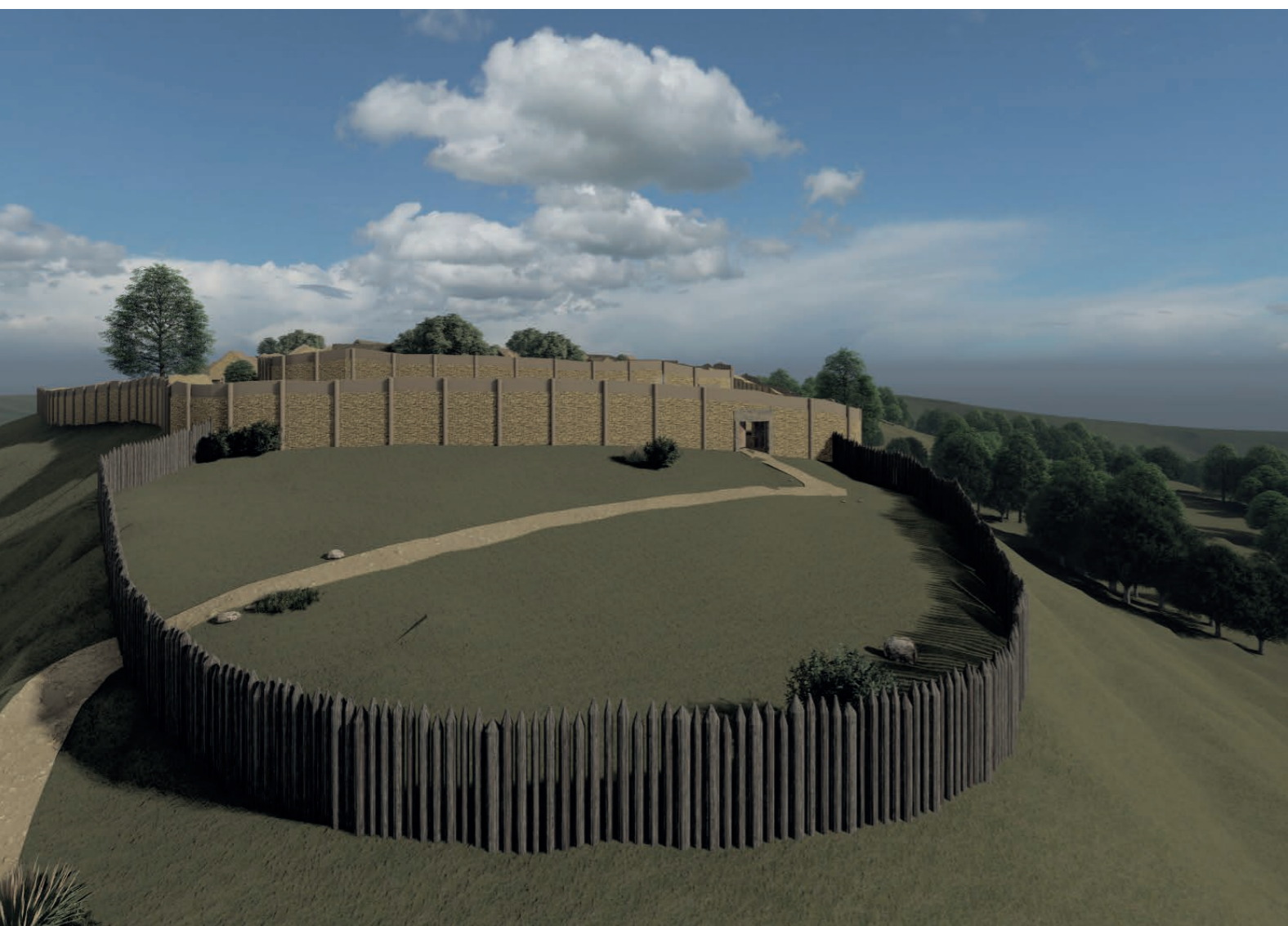
Pregled sodobnih dediščinskih konceptov je namenjen razumevanju širšega pojma kulturne dediščine, ki je družbeno pogojen in politično občutljiv. Mednarodne listine in tudi slovenska zakonodaja odražajo spremembe, nastale kot posledica postmoderne družbe in njenih potreb. Te se nanašajo v prvi vrsti na vključevanje javnosti v vse faze dediščinjenja, od raziskovanja do interpretacije. Prispevek nadalje obravnava specifično arheološko metodologijo in terminologijo, ki javnosti otežujeta dostop do družbeno pomembnih spoznanj, in ugotavlja, da je arheologija sooblikovalka sodobnega sveta. Arheološka znanja so ključno prispevala odkrivanju preteklosti in vzpostavljanju kronologij, kot so tudi doprinesla k oblikovanju imperialističnih in kolonialističnih diskurzov in totalitarističnih sistemov sodobne družbe. Avtorica nadalje pojasni pomen interpretacije in pojasnjuje odnos med muzeologijo in temeljnimi znanostmi. Etična interpretacija temelji na inkluziji in je ključna za zagotavljanje **učinkovitega varovanja dediščine v izvornem okolju. Interpretacija mora vključevati ažurna znanstvena spoznanja, upoštevati alternativne poglede in vrednote domačinov.** Vključevanje lokalne skupnosti je temelj trajnostnega razvoja in uspešne turistične ponudbe.

Arheološka baština, bogatstvo pod našim nogama

Važnost interpretacije za očuvanje arheološke baštine, turizam i održivi razvoj

Verena Vidrih-Perko

Uvod

Zadnjih¹ se desetljeća značajno promijenilo viđenje društvene i gospodarske uloge kulturne baštine. Nije samo prepoznata kao temeljni obrazovni, identitetski, razvojno-gospodarski i društveni kapital,² već se dogodio i konceptualni, čak bismo mogli reći i kopernikanski obrat u javnosti. Naglašena uloga javnosti jasno je vidljiva iz međunarodnih povelja koje je gotovo sve, *nota bene*, potpisala i naša država. Uloga javnosti nije ništa manja u europskim dokumentima. U rezoluciji iz 2015. g. Europski parlament upozorava da kulturna baština predstavlja najvažniju europsku atrakciju te je proglašenjem Godine kulturne baštine potaknuo sve europske države na međusobno usklađivanje resora i interdisciplinarno povezivanje te aktivno uključivanje javnosti u sve procese proizvodnje baštine.³ Ishodišta i preporuke u velikoj mjeri primjenjuje i

¹ Ovaj je rad proizašao iz istraživanja provedenog u sklopu projekta Društvene funkcije bajki (ID J6-1807). Autorica potvrđuje da projekt financira Javna agencija za istraživačku djelatnost RS.

² U tom je smislu osobito važna Okvirna konvencija Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo iz 2005. g., vidi: Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo (Službeni list RS - Međunarodni ugovori, br. 5/08): <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAK05015> (pristup: 28. 10. 2020).

³ Vidi: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0293_EN.html (pristup: 28. 10. 2020).

Sl. 2. Hipotetska 3D rekonstrukcija gradine Kašterit iznad Korti (autor: I. Sapač)

Hipotetična 3D rekonstrukcija gradišča Kaštelir nad Kortami (avtor: I. Sapač)

⁴ Zakon o zaštiti kulturne baštine (ZVKD-1), 2008 <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4144#> (pristup: 28. 10. 2020).

⁵ Vidi npr. R. Harrison, 2013, str. 20, *Official and unofficial heritage*.

slovensko zakonodavstvo, ustav i državna Strategija u području kulturne baštine koja je usvojena lani.⁴

Pojam kulturne baštine već dulje vrijeme nije isključivo usredotočen na odabrane predmete i sadržaje, spomenike i zgrade, nalazišta i kulturne prostore koje su prepoznale pojedinačne struke. Također, ne uključuje samo njihove znanstvene i povijesno-političke vrijednosti te se ne ograničava samo na ono što se u anglosaksonskim državama ukratko naziva "službena baština".⁵ Kulturna baština definirana je u navedenoj Konvenciji Vijeća Europe iz 2005. g. u članku 2. kao izvor naslijeđen iz prošlosti koji ljudi definiraju kao izraz svojih vlastitih vrijednosti neovisno o vlasništvu. U baštinskim strukama, pogotovo u muzeologiji, uvriježio se koncept baštine kao cjeline prirodnog okoliša, kulture i zajednice koja živi u danoj okolini. Promjene su uvjetovane postmodernističkim društvenim pužanjem koje je nekada pasivnu i jedinstvenu javnost pretvorilo iz nijemog promatrača u aktivnog sudionika gotovo svih društvenih procesa (Šola, 2003; Harrison 2013, 13–41). Javnost danas predstavlja skup različitih društvenih skupina, zbog čega je opravdano govoriti o javnostima, a ne o samo jednoj javnosti. S vremenom je društvo skrenulo pozornost na marginalizirane ranjive skupine kao što su starije osobe, žene u ruralnim područjima, beskućnici, izbjeglice itd. Velika su financijska sredstva i organizacijska snaga namijenjena njihovu uključivanju. Uključivanje marginaliziranih skupina postalo je prvorazredna politička korektnost, svojevrsna očekivana poza na deklarativnoj razini koja ne rezultira uvijek obećanim društvenim učincima. Uz baštinu je ponajprije stala lokalna zajednica, odnosno ljudi koji su u izravnom kontaktu s baštinom u vlastitom životnom okružju te ju razumiju i vrednuju unutar konteksta tradicije prostora, potreba i želja. Zbog srastanja s baštinskim okružjem lokalna zajednica ima iskonsko pravo i dužnost aktivnog sudjelovanja na svim razinama istraživanja, interpretacije i zaštite te očuvanja pripadajuće baštine, što je spomenuto i u članku 2. prethodno navedene Konvencije Vijeća Europe iz 2005. g.

Nekoliko je čimbenika utjecalo na promjenu odnosa prema javnosti, posebno lokalnih zajednica, koje su i u međunarodnim poveljama prepoznate kao nositelji baštine vlastita okružja. Prvo su društvene potrebe i empirijska spoznaja da se baština isključivo može očuvati aktivnom suradnjom s javnošću i da mora u tu svrhu "ući" u sve segmente razvoja i svakodnevnog života zajednice, a što su ujedno postala temeljna načela muzeološke teorije i ekomuzeja koji novu muzeologiju ostvaruje u praksi (Šola, 2003; Davis, 2011; Perko, 2014; Babić, 2018. i tamo navedena literatura). Drugi, odlučujući čimbenik, koji je posljedica liberalnog kapitalizma, odnosi se na konzumerizam uz povećanje prihoda, slobodnog vremena i mogućnosti putovanja čak i u najudaljenije krajeve. Masovna putovanja i razgledavanja netaknutih baštinskih okružja, osim dobiti, u kratko su vrijeme "obilno urodili plodovima" uništavanja. Velik broj posjetitelja neizravno i izravno ugrožava baštinsko okružje, pri čemu je osobito ugrožena slabo prepoznatljiva i istovremeno veoma krhka arheološka baština (Perko, 2016). Prijevozi, turistička infrastruktura i onečišćenja dovode do građevinskih intervencija i uređenja koja za sobom povlače promjene koje mogu izrazito negativno utjecati na osjetljiva baštinska okružja. Izravni utjecaji nastali prekomjernim obilascima prirodne ili kulturne baštine ubrzavaju propadanje i uništenje baštinskih prostora i spomenika (Harrison, 2013, 26–28).

Zbog prodora globalizacijskog mentaliteta koji neumoljivo zanemaruje potrebe i vrijednosti lokalnog okoliša te želje za trenutnim profitom turist je postao "kralj".

Treba ga uslužiti na svaki mogući način, hrana, posluga, prijevozi, noćenja, sve mora biti podređeno njegovim očekivanjima, a često i ukusu. Ako karikiramo, nastojanja da se stvori "turistički raj" za nekoliko godina mogu pretvoriti kulturni krajolik s izuzetnom baštinom u *diznilend s mekdonaldovim* restoranima i prenoćištima s jeftinim IKEA-inim namještajem. Jezik ponude također neoprezno klizi u međunarodni turistički žargon: lokalne gostionice usred zabačenih sela transformiraju se u *pubove*, *barove*, *nightclubove* i *kasina*, nude *pizze*, *snackove* i *drinkove*. Čak i najnetaknutije kutke "resimo" plakatima: *Feel Slovenia!* Ne samo da ćemo uskoro utvrditi kako masovni turizam lakomo proždire okljaštrenu lokalnu tradiciju, već će se ubrzo ustanoviti da je baština spala na razinu tržišne robe koja se može kupovati i prodavati dok vrijednosti baštine nestaju bez traga.

A kad bude sasvim prekasno, možemo još samo zaključiti da smo bezumno i nepovratno opljačkali sami sebe i zakinuli buduće naraštaje za bilo kakvu mogućnost održivog razvoja iako se spominje u svim razvojnim dokumentima. Da je to stvarnost, pokazuje i jezik komunikacije: baštinu nudimo kao "turistički proizvod", tisućljetni suživot s drevnim znanjima i vrijednostima preko noći se pretvorio u *pričanje priča* i druge koještarije koja nemaju nikakve veze s izvornim baštinskim okružjem. Selo smo zauzdali željeznim i betonskim standardiziranim naseljima, iz domova naših roditelja uklonili smo čarobnu, doduše ponekad cvrljivu drvenu opremu te smo ju u čast plastificiranog industrijskog smeća spalili u napuštenim vrtovima. Tamo gdje su nekada rasli ružmarin, cinije i zvjezdani sada bujaju egzotična stabla banana u međunarodnom društvu vječito veselih Disneyjevih patuljaka. Ne događa se to samo nama, već i u cijelom svijetu. No, naša je država premala i rascjepkana zbog specifičnih prirodnih obilježja te je zbog toga ranjivija i podložnija uništavanju. Baština je neprocjenjiva, jedinstvena, krhka i najvjerniji svjedok "čovjekovanja" (Harrison 2013). Jednom uništena, uvijek uništena.

Odlučujući su faktor ljudi i njihov odnos prema vlastitoj baštini kao cjelini prirodnog i kulturnog krajolika. Ako vlastitu baštinu ne osjećaju na osobnoj razini i ne razumiju njezin presudni društveni značaj, ne vole ju, ne cijene i ne predstavlja im ništa što bi trebalo poštovati i očuvati. Ako ju ne doživljavaju kao vrijednosti vlastite životne okoline, tada ne mogu pomoći ni najsuvremenija zakonodavstva, demokratski ustavi i međunarodne povelje (Merriman, 1999). Posljedice takvoga neopreznog "razbaštinjenja" sežu još dublje: blistava znanstvena istraživanja koja su najvažniji izvor našeg znanja o prošlosti i baštini tada postaju bespredmetna. Nitko ne može natjerati ljude da štite i čuvaju baštinu ako ju ne smatraju vrijednim očuvanja. Unatoč ogromnim naporima države, baštinskih ustanova i stručnjaka, pokunjeno nestaje pred našim očima.

Zbog društvene uvjetovanosti baština u teoriji se u posljednje vrijeme uvriježio stav da ne postoji ništa što bi se unaprijed moglo okarakterizirati kao baština (Smith, 2003, 13). Taj je zaključak mnogima šokantan i teško prihvatljiv, a posebno stručnjacima koji sav svoj trud ulažu u zamršena i najčešće financijski i vremenski zahtjevna istraživanja, kao npr. u arheologiji. Činjenica je da znanstvena metodologija i nerazumljiv jezik stručnih, a kamoli znanstvenih rasprava, ljude odbija od arheoloških sadržaja i predstavlja ozbiljnu prepreku u nastojanjima da arheološka baština sama po sebi ljudima predstavlja vrijednost (Skeates et al., 2012a; Plestenjak, 2013). Arheologija se pomoću informativno-komunikacijske tehnologije metodološki i terminološki razvila do gotovo nekontroliranih krajnosti, što onemogućuje tečno sporazumijevanje čak i između pojedinačnih grana znanosti

arheologije i onemogućuje tečnu komunikaciju s općom javnosti. Jezik koji dopire do javnosti mora biti jednostavan, pripovjedan i ljudski. A budući da se suvremena arheologija ubraja u najvažnije temeljne baštinske znanosti, većina je dragocjenih spoznaja o prošlosti za javnost *terra incognita*. Ljudi ne cijene ono što ne razumiju, a onda im to ne predstavlja vrijednost koju bi trebalo očuvati za buduće naraštaje. Stoga ne treba čuditi da su arheološka nalazišta još uvijek toliko ugrožena i da nijedan zakon ni kazna neće spriječiti njihovo zanemarivanje koje na kraju dovodi do namjernog i nenamjernog uništavanja (Merriman, 1999).

Potrebno je izgraditi most koji povezuje znanost i javnost pomoću tečne i višesmjernje komunikacije koja ljudima omogućuje da na odgovarajući način razumiju najvažnije podatke i njihovo uključivanje u tradicionalna znanja i vrijednosti. Most koji će ljudima približiti baštinu, učiniti ju "njihovom" i s kojom će se naposljetku moći poistovjetiti. Navedenu ulogu ima interpretacija koja kao oruđe tumačenja baštinskih sadržaja povezuje znanstvene podatke u zanimljive, a možda čak i zabavne, pripovjedne cjeline koja javnosti prosljeđuju odabrane informacije o baštini. Stoga interpretacija nije ništa manje važna od znanstvenih istraživanja, pri čemu je ključno uključiti javnost od samog početka istraživanja i interpretacije. To znači da stručnjaci i javnost moraju međusobno prepoznati zajedničke točke koje će naposljetku omogućiti ljudima da znanstvene spoznaje, predmete, nalazišta i baštinske prostore prepoznaju kao zajedničke vrijednosti (Merriman 1999, 85–108; Okamura & Matsuda, 2011).

Interpretacija otvara put prema baštini, pri čemu je posebno važno da se ne uposli samo razum, već i da su uključeni osjećaji i emocije (Ham, 2013, 3). To je također razlog zašto Freeman Tilden interpretaciju smatra umjetnošću, pri čemu ujedno objašnjava kako se svaka umjetnost može – i treba, naučiti (Tilden, 1957, 53). Ako baština postane graditelj naše istovjetnosti, ljudi će morati internalizirati prosljeđene baštinske sadržaje. "Poosobiti" ih na neki način i prihvatiti ih kao vlastite. Identitetski su procesi složeni. Odvijaju se putem kompleksnih psiholoških procesa, u kojima osim razuma osjećajni i emocionalni doživljaj ima mnogo važniju ulogu ako želimo da ljudi naposljetku u cijelosti dožive baštinu kao vrijednost i da na temelju njih donesu osobni sud (Graham & Howard 2008; Anico & Peralta, 2009).

Interpretacija omogućuje da se znanstveni podatci pretvore u znanja, vještine i vrijednosti koje imaju moć promijeniti osobno viđenje svijeta. Prodiru u sva područja društva. Postaju dio općeg obrazovanja i svakodnevnog društvenog izražavanja. Interpretacija iz perspektive prošlosti, koja pruža nužno potrebnu vremensku i prostornu distancu, omogućuje kritičko sazrijevanje društvene suvremenosti. Zapravo, samo odgovarajuća interpretacija oživljava dragocjene znanstvene podatke, predmete, nalazišta, prostore i nematerijalnu baštinu kao neiscrpan izvor "čovjekovanja". Interpretacija pretvara baštinu u temeljni identitetski, obrazovni, društveno-socijalni i razvojni kapital. Bez društveno odgovorne interpretacije koju podupire znanost i u kojoj sudjeluje javnost ne može se dogoditi ovaj višeslojni i često neprimjetan proces metamorfoze baštine. Također treba napomenuti da se društvena odgovornost interpretatora ne zaustavlja samo na suvremenom društvu, već obuhvaća društva prošlosti i budućnosti. Etički smo obvezani uzeti u obzir i poštovati svakog sudionika u procesu proizvodnje baštine, bez obzira na to znamo li ih sve poimence ili ne. Moraju biti uključeni uz poštovanje njihove kulturno-povijesne, političke i vjerske te osobne različitosti (Logan, 2008).

Etičko načelo obvezuje nas da u potpunosti budemo svjesni činjenice da je

suvremeni evolucijski mit o neprestanom razvoju značajno narušio sposobnost današnjeg društva da prihvati čovjeka kao individu i nenadmašno biće čije društvene vrijednosti ne oblikuje isključivo razum ili čak tehnološka i intelektualna postignuća. Čovjek je vrijednost sama po sebi bez obzira na povijesno i političko ili gospodarsko okružje. I naposljetku, baština, više nego bilo koje drugo područje "čovjekovanja", u svojoj najdubljoj srži dokazuje čovjekovu nedokučivu i nenadmašnu jedinstvenost (Schockenhoff, 2013; Bauman, 2016).

Arheologija i suvremeno društvo

Nažalost, današnja je javnost sklonija slikama stvorenim u medijima nego stvarnosti, a tako je i s arheologijom. No, tko može zamjeriti ljudima što više vole filmsku od "blatnjave" arheologije u vlastitoj ulici? Piramide, Pompeji, Maje – to može, ali ne i dugotrajna, prljava, financijski i vremenski nesnosno naporna arheološka iskopavanja u našoj neposrednoj blizini. Kao da naši arheolozi nisu iz iste branše istraživača, a njihova otkrića nisu jednako dragocjeni i unikatni materijalni dokazi. Štoviše, kao da se ne radi o našoj vlastitoj prošlosti u našoj vlastitoj životnoj okolini. No, ipak treba priznati da javnost nije jedini krivac za nepoticajni odnos prema arheologiji i arheolozima. Svi loši odnosi, uključujući i onaj javnosti prema arheologiji i javnim baštinskim ustanovama, proizlazi iz neprimjerene komunikacije s javnosti (Little, 2012).

No, osvrnimo se najprije na arheologiju i njezin nesaglediv doprinos razvoju suvremenog društva (Schnapp, 1996; Schnapp, 2008). Iskopavanjima su otkrivene brojne kulture koje su prethodno bile poznate samo iz pisanih izvora ili su bile potpuno nepoznate. Svjetlo dana ugledale su zahvaljujući civilizacijama koje su odavno iščezle. Svojim epohalnim otkrićima arheologija je razotkrila važna antička znanja i presudno utjecala na ukuse i stilove u umjetnosti novog vijeka (Schnapp, 1996, 289–310). Istraživanja antičkih urbanih središta otkrila su model za urbanističku obnovu ili čak nastanak suvremenih gradova. Također je istina kako je arheologija također prenijela evolucijsko načelo na tlo kulture i zajedno s njim stvorila mit o razvoju i visokorazvijenim društvima te sudjelovala u stvaranju kolonijalističkog svijeta s rasizmom i totalitarizmima (Díaz-Andreu, 2007; Arnold, 2002; 2008). No, ipak to ne umanjuje zasluge arheologije za doprinos modernizaciji svijeta: razvoj kronologija, utvrđivanje temeljnih datiranja, uvid u davna razdoblja i društva koja je povijest zanemarila, a posljednjih desetljeća i "prodor" u nepristupačne morske dubine i neiskopane slojeve zemlje pomoću suvremene tehnologije i virtualnih rekonstrukcija i interpretacija (Mušič et al., 2014). Arheologija otkriva nepregledno mnoštvo tema koje su nevidljive i nepoznate povijesti. Bilo da potvrdi ili opovrgne brojne stereotipe, negira ili dodatno rasvijetli književne izvore i nebrojeno puta razotkrije lažna povijesna svjedočanstva. Na neki način možemo vjerovati iskopavačima da arheologija ne laže. Iskopane, "utemeljene" činjenice materijalne su i takoreći neoborive. Njihovu važnost na kraju utvrđuje interpretacija izvornoga arheološkog konteksta, a njihovu vrijednost odnos prema arheološkim otkrićima koje društvo stvori na temelju interpretacije (Mlekuž, 2016). Naime, sve se može razumjeti i obrazložiti jedino iz perspektive naše suvremene, egzistencijalne danosti. Drugim riječima, arheološka otkrića, kao i ostale znanstvene spoznaje uvijek možemo razumjeti na temelju svojeg sadašnjeg znanja, u svjetlu osobnih vrijednosti i vrijednosti vlastite

okoline. I naposljetku, znanost uvijek djeluje sama unutar okvira društveno-ideološkog diskursa i trenutačnih znanstvenih spoznaja na koja će možda već sutra ponuditi drukčije odgovore. Naravno, znanstvene paradigme, uključujući arheološke, mijenjaju se, kao što je općenito poznato (Smith, 2006, 33–57).

Zametci znanosti arheologije skrivaju se u traženju blaga i skupljanju starih predmeta, zbog čega se još naziva i staroslovlje (Schnapp, 1996, 182–220). Od samih svojih početaka arheologija je značajno doprinosila znanosti o prošlosti i razvijala se paralelno s imperijalističkim osvajanjima svijeta. Zapadu koji se brzo razvijao zahvaljujući industriji pružila je prijeko potrebna znanja o prošlim razdobljima i (kolonijalno zanimljivima) državama te omogućila ulazak u druge geografske, kulturne i misaone prostore. Znanja su obogatila i ubrzala industrijski razvoj te su istovremeno neizravno omogućila razumijevanje suvremenosti i vlastita zapadnog društva. Rasla su velikom brzinom usporedno s epohalnim arheološkim otkrićima i nezadrživim širenjem muzejskih zbirki te osnivanjem sve većeg broja novih muzeja (Murray & Evans 2008). Ni suvremeni urbanizam, ni arhitektura, čak ni industrijski dizajn, namještaj i moda, književnost, kao ni glazba i slikarstvo nisu lišeni mogućeg pečata arheoloških otkrića. Sjetimo se samo egiptomanije, imperijalnog stila, neoklasicizma ili secesije (Schnapp, 1996, 295–298).

Ponovno otkrivene stare civilizacije, posebno antički svijet Grčke i starog Rima nadahnule su i usmjeravale zapadne kulture. Dovoljno je sjetiti se otkrića Herkulaneja i Pompeja, nalazišta koja su smjesta postala dio obveznoga edukativnoga *grand toura* tadašnje zapadne elite, studenta, školovanih ljudi i umjetnika (Schnapp, 1996, 258–272). Arheološka otkrića udarila su temelje suvremenomu kronološkom razmišljanju i oblikovala odnos suvremenog čovjeka prema prošlosti, kao i suvremenog svijeta i njegovih civilizacijskih vrijednosti. Diktirala su estetski kanon i (umjetničke) jezike. I naposljetku, arheologija je značajno pomogla u oblikovanju nacionalnih identiteta i stvaranju te razvoju nacionalnih država (Schama, 1995, 75–120; 1996; Díaz–Andreu, 2007).

Bilo bi pretjerano kada bismo nakon svega što je rečeno zaključili da arheologija nije opterećena politikom, što se često može čuti. Naivno je i, nažalost, sasvim obmanjujuće tvrditi da su arheologija, baština i muzeji neutralni i hermetički odvojeni od političkih lobija i interesa kapitala (Smith, 2004, 31–57; Plestenjak, 2013). Baš suprotno. Upravo je suradnja brojnih znanosti, uključujući arheologiju i muzeje, pri dokazivanju rasnih teorija nemilosrdno razotkrila neistinitu, ali općeprihvaćenu tvrdnju da je arheologija apolitična (Arnold, 2002; Arnold, 2008). Bez odgovornih i zajedničkih napora struke, javnosti i političke nomenklature u vezi s baštinom i njezinim očuvanjem za dobrobit cjelokupnog društva, nije moguće zamisliti suvremene i međusobno povezane demokratske zajednice (Perko, 2014, 210). Bez baštine nema ni društvene samoaktualizacije njezinih članova, kao ni (kritičkog) razumijevanja suvremenog društva. Nepoznavanje prošlosti rađa nepodnošljivu lakoću postojanja i uništavanja okoline, nalazišta, kultura, a na kraju i ljudi kako je to u svojoj strahovitoj obimnosti pokazalo upravo 20. stoljeće (Maerker et al., 2018, 1–21).

Baština i suvremeno društvo

Osvrnimo se još na šire područje baštine. Znanost koja se u potpunosti bavi društvenom pojavom baštine naziva se heritologija. Razvila se kao posljedica potreba postmodernog društva i zbog ogromnih uništavanja koja su uzrokovali neobuzdani valovi industrijalizacije, masovne seobe i stihijsko širenje urbanih središta te posljedično nestajanje sela i naglo gašenje tradicionalnih vrijednosti. Kao što je već spomenuto, uslijedilo je napuštanje korijena suvremenog društva, gubitak identiteta i egzistencijalnog smisla, kao najaktualnije dijagnoze kolektivnoga psihološkog stanja zapadne civilizacije (Šola, 2003). Eskalacija čežnje za prošlošću (Harrison, 2013, 68–94), koja se najčešće odražava u nostalgiji i stvaranju lažnih, romantičnih slika prošlosti bez ikakve veze sa stvarnošću, ublažava simptome psihotičnoga društvenog stanja (Lowenthal, 2008). Stvarni problem kao što je gubitak identiteta, odsječenost od kulturnog i prirodnog bitka čovjeka kao društvenog bića, što je sudbinski povezano s društvenim ulogama baštine, moguće je pojmiti isključivo s cjelovitom perspektivom. Tomu služi heritologija ili znanost o baštini i proizvodnji baštine kao široj društvenoj pojavi (Šola, 2015).

Heritologija se razvila u okrilju konzervatorstva i muzeologije sa zadatkom proučavanja zakonskih temelja, međunarodnih povelja i načina učinkovitog očuvanja i zaštite baštine kao fenomena ljudskog sjećanja. Razvijala se u smjeru sociološko-filozofskih koncepata baštine i njezinih društvenih vrijednosti. Obuhvaća teme identiteta, problematiku kolektivnog sjećanja i fenomene društvenog sjećanja, političke uloge baštine i utjecaja društveno-političkog okružja na procese proizvodnje baštine. Očuvanje i uništavanje baštine usko je povezano s navedenim. Jedno je od najvažnijih heritoloških polja interpretacija koja povezuje heritologiju s hermeneutikom te istovremeno s problematikom komunikacije zadire u područje muzeologije i informatike. Potaknuta međunarodnim preporukama i poveljama bavi se problematikom osnaživanja i uključivanja javnosti, participativnog upravljanja kulturnom baštinom te socijalnom i terapijskom ulogom baštine i baštinskih ustanova u suvremenom društvu (Šola, 2015, 176–196).

Produbljena kritička viđenja društvene uloge baštine otkrivaju kako baštinu već dugo ne čine samo nasumično odabrani predmeti, nalazišta, spomenici ili prostori (Harrison, 2013, 95–113). Baština je složen, aktivan i trajan društveni proces koji se odvija s obzirom na skupine predmeta, prostora i praksi odabranih u svrhu odražavanja sadašnjosti zajedno sa specifičnim vrijednostima koje želimo očuvati za budućnost. To je djelatnost koja u sadašnjosti usmjerava našu pozornost na preuzimanje aktivnih i osviještenih uloga u procesima stvaranja vlastite budućnosti (Harrison, 2013, 4).⁶ Budući da je baština ponajprije društveni, pa i socijalni terapijski proces koji je unatoč fokusiranju na prošlost i prošlo presudno uključen u društvene procese sadašnjosti i budućnosti, etika se nalazi u središtu heritologije (Merriman 2004a, 5). Heritologija uključuje pitanja baštinskog prava, odgovornog suodlučivanja i participativnog upravljanja u smislu demokratizacije suvremenog društva i potrage za pravednom budućnosti (Šola, 2015, 215).

Studij heritologije izvorno je i ponajprije metodološki povezan s muzeologijom, odnosno znanošću koja u sklopu informacijskih znanosti proučava muzeje i njihovo društveno djelovanje (Maroević, 1993; Šola, 2003). Spoznaja da je cilj djelovanja suvremenih muzeja osvještavanje javnosti o važnosti očuvanja baštine u izvornom okružju dovela je zagrebačkog teoretičara i baštinskog vizionara T. Šolu do šireg

⁶ Zbog toga je proizvodnja baštine možda prikladniji izraz. Kao glagolska imenica odražava složena događanja i aktivnosti koja se odnose na materijalnu i nematerijalnu baštinu u vezi s prošlošću, sadašnjošću i budućnošću.

7 Na to ukazuje npr. nacrt Dugoročne klimatske strategije Slovenije do 2050. g. koji je pripremio Ministarstvo okoliša i prostora. U ključnom dokumentu za usmjeravanje razvoja u Sloveniji tijekom idućih trideset godina, kulturna baština spominje se tek dvaput (poglavlje 6.4.5. – stranica 61 i poglavlje 8.9.2., potpoglavlje Zgrade – stranica 94).

koncepta heritologije i na kraju mnemozofije (Šola, 2003; Šola, 2015). Filozofski fakultet u Ljubljani uveo je studij heritologije u akademskoj godini 2009./2010. u obliku individualnoga interdisciplinarnog doktorskog programa. Studij je osmišljen po uzoru na Zagreb i Beograd. Prije samo nekoliko godina Arheološki odsjek Filozofskog fakulteta u Ljubljani na diplomskoj i magistarskoj razini uveo je dodatne studijske predmete koji se nazivaju Arheologija za javnost i Upravljanje arheološkom baštinom. Odluku je nadahnula spoznaja da temeljne znanosti, među kojima je i arheologija, ne mogu uspostaviti kvalitetnu i trajnu komunikaciju s javnosti, što je preduvjet uspješne zaštite i očuvanja baštine u izvornoj okolini te predstavlja temelj održivoga gospodarskog razvoja (Plestenjak, 2005). Poimanje baštine kao društvene pojave usko je povezano s povijesno-političkim čimbenicima svake pojedinačne društvene okoline (Plestenjak, 2013). To objašnjava pojavu društvene uvjetovanosti baštinskih koncepata koji se mijenjaju ovisno o društvu (Harrison, 2013, 32; Perko & Cerovski, 2017). Suvremene heritološke spoznaje obvezuju svako društvo da prepozna svoje specifičnosti te ih u okviru zakona i međunarodnih preporuka razvija kao vlastitu baštinsku doktrinu u korist zajednice (Pirkovič, 2016).

Neukost i neodgovorno ignoriranje društvene uvjetovanosti kulturne baštine uz nedosljednu primjenu zakonskih temelja i međunarodnih povelja u praksi dovode do uskraćivanja baštinskih prava i posljedičnog ugrožavanja opstanka baštine. Navedeno onemogućuje zajednice da upoznaju vlastitu prošlost i sprječava razvoj kritičke misli u tokovima sadašnjosti. Umrtvljuje osnaživanje javnosti radi odgovorne proizvodnje baštine. Drugim riječima: oslabljuje procese demokratizacije suvremenog društva (Harrison, 2013, 32; Šola, 2013, 152).

Djelovanje stručnjaka, ustanova i političkih organizacija osuđeno je na neuspjeh ako se ne temelji na suvremenim heritološkim znanjima i zanemaruje planirano uključivanje javnosti od samih početaka. Isključivanje javnosti dugoročno dovodi do zanemarivanja i uništavanja baštinskog kapitala i u svojoj suštini doprinosi zakidanju potomaka za autonomni intelektualni i društveni razvoj. Nikako se ne smije zaboraviti da neznanje i manipulacije na račun baštine lako mogu dovesti do političke zlouporabe, čemu smo svjedočili gotovo cijelo 20. stoljeće. I kao što nam pokazuje 21. stoljeće, bescramno se nastavlja sa sličnim procesima (Šola, 2013, 152). Uglavnom se odvijaju pod krinkom političke korektnosti i svih mogućih oblika udvaranja kapitalu – izigravajući zakonodavstvo i međunarodne povelje iz područja baštine.⁷ Proces se obično odvija na prikriven način i najčešće u ime svemogućeg razvoja koji navodno onemogućuje baština te osobito arheološka baština. Tomu najčešće služe zapisane i izgovorene populističke tvrdnje da su istraživanja preskupa i da su arheolozi krivi za kašnjenje građevinskih radova te da njihove spoznaje ne koriste zajednici. To su uglavnom odlučujući trenutci u kojima se mišljenje tihe većine manipulativno okreće na stranu uništenja i zaborava. U takvim se situacijama iskazuje javnost koja baštinu doživljava kao vrijednost u vlastitoj životnoj okolini kao prvi i jedini istinski saveznik. Zbog toga je svestrana osposobljenost i međusobno povezivanje stručnjaka za baštinu, pri čemu je ključno uključivanje javnosti, profesionalni i etički imperativ, a ne puki teoretski deziderat (Šola, 2013, 152).

Arheološka baština otkrivala je i nastavlja otkrivati korijene ljudskih života i temelje naših identiteta. Uči nas suživotu s prirodnim i društvenom okolinom. Razotkriva fatalnu snagu prirode i neprestano nas podsjeća na prolaznost i suovisnost što je snažna i izravna terapijska uloga za veoma otuđenoga suvremenog čovjeka

(Perko, 2014, 177–181 i tamo citirana literatura). Baština, ali ne ona koja se sigurno čuva u muzejima, već ponajprije ona koja je očuvana i izložena opasnosti u našoj životnoj okolini, posjeduje karizmatičnu snagu svjedočenja, doživljavanja i stvarnog učenja. Njezine poruke, ako je pravilno i razumljivo muzealizirana (pritom mislim na suptilni sadržajni govor opreme na nalazištu, primjerenog vođenja obilaska, interdisciplinarno i sadržajno povezan baštinski prostor cijele okoline, pa i na estetiku i etiku ponude), djeluju kompleksno i upisuju se duboko u ljudske spoznaje. Ključan je način interpretacije koji ne isključuje drukčija stajališta i ne ustraje tvrdoglavno na znanstvenim tvrdnjama. Baština, očuvana na mjestu otkrića, tj. u izvornom prostoru, gdje je tijekom dugih razdoblja nastajala sa zajednicom i unutar nje, može pružiti učinkovito i iskonsko znanje o kulturi i okolini samo ako pronikne u zajednicu (Mlekuž, 2016). U složenoj vezi baštine i prostora javnost može osjetiti da posjeduje baštinu i da je dio njezine prošlosti, a samim time i sadašnjosti. Baština koja ne postane dio kolektivnog sjećanja i temelj vlastita identiteta ne može predstavljati vrijednost okolnom stanovništvu. U tom kontekstu razumijevanja baštine teško je kategorički tvrditi da tzv. venetski konji nemaju nikakve veze sa slovenskim identitetom.⁸ Istovjetnost se ne svodi na (samo) znanstvene činjenice, već obuhvaća osjećanje vrijednosti prostora kroz vrijeme i ponos pripadanja određenom kulturnom prostoru i zajednici koja je prirodni i jedini nasljednik i "vlasnik" baštine te okoline (Nora, 1984; Sutcliffe et al., 2018, 4).

Interpretacija baštine i komuniciranje poruka baštine

Interpretacija i komunikacija pripadaju području filozofske hermeneutike, muzeologije i informatike. Znanja i vještine nadilaze područje znanstvene spoznaje temeljnih baštinskih znanosti, uključujući arheologiju. Interpretacija baštine nije isto što i znanstvena interpretacija, kao što se pogrešno uvriježilo u javnosti, iako su znanstveni podatci njezina temeljna podloga. Radi se o posebnome i složnome komunikacijskom procesu s prethodno identificiranim i određenim društvenim i socijalnim ciljevima koji zaokružuju odabrane znanstvene podatke u pripovjedne sadržaje te ih pomoću sličnih ili srodnih značenja povezuju sa suvremenim društvenim kontekstima (Freeman, 1957; Ham, 2013; Knudson et al., 2003). Sudjeluje u stvaranju novih znanja, traži nova značenja i nadovezuje ih na osobne i društvene vrijednosti te obnavlja društvene odnose (Perko, 2019; Draženić & Smrekar, 2020).

Da bi se razumjelo značenje interdisciplinarnosti procesa interpretacije, nužno je pomnije promotriti ulogu temeljnih znanosti (arheologija, povijest, povijest umjetnosti, etnologija, prirodne znanosti itd.) i muzeologije koja heritologiji pruža metodološki temelj.

Temeljne znanstvene discipline ponajprije zanima baštinski predmet ili skupina predmeta kao dokaz znanstvenih spoznaja. Svrha su i ciljevi istraživanja otkrivanja i definiranje selektivnih znanstvenih informacija primjenom analitičkog pristupa. U skladu s vlastitom metodologijom proučavaju pojavnost, materijalnost i značajke te temeljni znanstveni sadržaj odabranog baštinskog predmeta ili skupine predmeta. Znanstvena evaluacija provodi se u postupku selekcije pojedinačnih predmeta te je strogo ograničena na područje djelovanja određene znanstvene

⁸ P. Turk, Nesporazumi sa slovenskim simbolima, Subotnji prilog, 12. rujna 2020., str. 28–29.

discipline. Predmet ili skupina predmeta služe kao sredstvo dokazivanja određene zakonitosti. Pritom je nužno naglasiti da temeljne znanstvene discipline ne zanima socijalna struktura, sekundarne (kulturne) informacije i različiti slojevi humanih i evaluacijskih dimenzija predmeta istraživanja (Maroević, 1993) koji su važni elementi evaluacije svake baštine u njezinoj prirodnoj i društvenoj okolini.

U muzeološkom smislu svaki baštinski predmet ili skupina predmeta preuzima trostruku ulogu: postaje **dokument** autentične stvarnosti, **izvor informacija** te istovremeno **komunikacijski objekt** ili **prenositelj poruke**. Što znači da dokumentarno svjedoči o izvornoj okolini u kojoj je nastao, prenosi znanstvene i kulturne informacije o samom sebi te se procesom interpretacije i prezentacije pretvara u prenositelja strukturiranih poruka o kulturi. S aspekta muzeološke metodologije govorimo o višeslojnosti istraživanja baštine, pri čemu se istražuju izvorni podatci, baštinski prostor i povijest istraživanja, kronologija, definiranje kulture, prošli i suvremeni društveni konteksti, identiteti i političke uloge, značenja i njihova aktualizacija itd. Većina navedenih podataka ubraja se u strukturne informacije koje nije moguće birati. Pojavljuju se i nestaju zajedno s vrijednosnim sustavom na temelju kojeg su strukturirane (etički, estetski, politički itd.).

Dakle, baština je izvor znanstvenih podataka za znanstvene discipline i dokument izvorne okoline, dok je za potrebe muzeologije ponajprije prenositelj poruke o kulturi koja ga povezuje s nacionalnim, regionalnim, lokalnim, etničkim, vjerskim ili političkim identitetom izvorne okoline. U analizi baštine jednako sudjeluju heritologija koja se u navedenom segmentu uvelike oslanja na muzeološku metodologiju i jedna ili više temeljnih znanstvenih disciplina, pri čemu se muzeologija bavi specifičnostima koje baštinskim predmetima kao prenositeljima informacija omogućuju integriranje s cjelokupnim sustavom ljudskog znanja.

Interpretacija se ubraja u područje filozofske hermeneutike kako bi mogla pratiti zadane društvene zadatke, povezuje temeljne znanstvene discipline i muzeološku, odnosno heritološku metodologiju. Interpretacija baštine nije suhoparno tumačenje znanstvenih podataka, ni pričanje priča bez glave i repa (čemu, istini za volju, najviše pristaje izraz pripovijedanje) kao ni poticanje sudionika na zabavljanje i (zabavno) provođenje slobodnog vremena, a koji nemaju nikakve veze sa sadržajem baštine i okolinom. Dobro je što, ako se tumači na duhovit i zabavan način, uključuje rekreacijske aktivnosti i pritom prosljeđuje znanstvene spoznaje integrirane u strukturirane kulturne informacije. Pogledajmo što je navedeno u pokušaju definicije interpretacije baštine:

POKUŠAJ DEFINICIJE INTERPRETACIJE BAŠTINE

Interpretacija baštine složen je komunikacijski proces koji se odvija između baštine, interpretatora i javnosti (pojedinaca i zajednica), a koji možemo opisati kao obrazloženje u svrhu pobuđivanja kognitivnog i emocionalnog doživljaja baštine u skladu s prethodno postavljenim ciljevima, kao što su:

- otkrivanje i podupiranje različitih vrijednosti i značenja baštine
- uspostavljanje osobnog odnosa, osjećaja pripadnosti, ponosa i osobne odgovornosti kod svih sudionika
- poticanje zaštite i očuvanja baštine kao vrijednosti životne okoline
- doprinos očuvanju i širenju znanja o baštini te njihovoj (ponovnoj) primjeni u korist suvremenog društva.

Marjeta Keršič Svetel, Jelka Pirković, Verena Perko (Perko, 2019)

Interpretacija baštine ponajprije je proces namijenjen "otvaranju" baštine potrebama lokalnih zajednica i domaćih posjetitelja. Turisti i inozemni posjetitelji i dalje su tek na drugome mjestu, što je u skladu sa suvremenom "filozofijom" turističke ponude kao međunarodne baštinske doktrine (Perko, 2016. i tamo navedena literatura). Kao što je već spomenuto, potražnja na tržištu turizma sve je više usmjerena na regionalnost i "butik" ponude što nije moguće ostvariti bez pažljive brige i očuvanja lokalnih posebnosti koje su doslovno srasle s društvenom i prirodnom okolinom. Također nije moguće bez međusobnog povezivanja struke i javnosti te aktivnog i odgovornog uključivanja lokalnog stanovništva u cjelokupni proces proizvodnje baštine (Díaz-Andreu, 2013).

Interpretacija prilagođena društvenim potrebama (a ne željama) omogućuje razumijevanje i interes lokalnog stanovništva za baštinu u njihovoj izvornoj i osobnoj životnoj okolini. Utabamo put, ma koliko dug, vijugav i strm, do učinkovite zajedničke zaštite i očuvanja baštinskih i ekoloških izvora. Regionalne specifičnosti i znamenitosti daju značenje mjestu te ga ističu i izdvajaju od svih ostalih lokacija. Održiv baštinski turizam ne nudi "sedam globalizacijskih patuljaka" i ostale priče za malu djecu, već ono što je dalo i još uvijek daje jedinstven značaj ljudima i državi. Ono što im je nekad omogućilo opstanak koji jamči i budućim naraštajima. Ako ćemo znati uključiti u ponudu poštovanje i svijest o tome da baština zapravo pripada lokalnoj zajednici, kod posjetitelja ćemo izazvati divljenje, znatiželju i poštovanje. I što će, naposljetku, donijeti zaradu koja neće biti ostvarena omalovažavanjem i uništenjem svih tradicionalnih vrijednosti zajednice i njezina baštinskog okružja, već će omogućiti održivi razvoj. Sve to i još mnogo toga navedeno je u Europskoj povelji o održivom turizmu u zaštićenim područjima.⁹

Rasprava

Arheološka baština nije dovoljno prepoznatljiva u okružju i zbog toga je iznimno ranjiva. Za nju se također može reći da je složeno utkana u vizuru mjesta i regija te da je neraskidivo povezana s prirodnom okolinom i stanovništvom. Zbog specifičnosti metodološkog definiranja i terminologije gotovo je nedokučiva nestručnoj javnosti te nije dobro povezana s modernošću iako je svojim spoznajama imala ključnu ulogu u njezinu oblikovanju.

Kontakt sa suvremenom prijetkom je potreban kako bi javnost mogla internalizirati prošlost i prihvatiti ju kao dio vlastita identiteta. Ljudi ono što je nepoznato i nerazumljivo teško doživljavaju kao vrijednost koju treba očuvati za buduće naraštaje.

Videnje baštine promijenilo je suvremeni i holistički baštinski koncept. U međunarodnim poveljama i slovenskom zakonodavstvu navodi se kao cjelina koju tvore okoliš, kultura i stanovništvo. Lokalna zajednica koja je srasla s korijenima baštine vlastite okoline dobila je pravo i dužnost aktivnog sudjelovanja na svim razinama proizvodnje baštine.

Aktivno uključivanje javnosti još je uvijek izrazito važno u interpretaciji koja primjenjuje muzeološke metodologije u svrhu oblikovanja strukturiranih i društveno integrativnih poruka baštine. Proces interpretacije mora premostiti jaz između struke i javnosti. Mora se temeljiti na znanstvenim spoznajama i uključivati

⁹ Europska povelja o održivom turizmu u zaštićenim područjima: <https://www.europarc.org/library/europarc-events-and-programmes/european-charter-for-sustainable-tourism/#:~:text=The%20European%20Charter%20for%20Sustainable,tourism%20in%20Europe's%20Protected%20Areas> (pristup: 28. 10. 2020).

drukčija, osobito tradicionalna značenja. Etička interpretacija usmjerena je u korist zajednice i održivog razvoja i namijenjena jačanju pripadnosti i povezivanju zajednica. Potiče očuvanje i njegovanje tradicije kao jezgre suvremene i buduće turističke ponude (Díaz-Andreu, 2013). Dijalog i suradnja s lokalnom zajednicom temelj su zaštite i očuvanja baštine u izvornoj okolini. Također su temelj uspješne turističke ponude, uspostavljanja kongruentne komunikacije bez nehotičnih i nerijetko štetnih dvoznačnih poruka.

Svi kojima očuvanje baštine nije samo želja, već profesionalni izazov i imperativ trebali bi svojim djelovanjem nastojati ostvariti zajednički cilj demokratske proizvodnje baštine, a samim time i demokratizacije društva. Uništenje nastalo stihijskim i nestručnim upravljanjem baštinom u bilo koju svrhu ne može se opravdati i nije etično. Kao i u slučaju ratnih sukoba, na temelju navedenih primjera možemo utvrditi kako je uništavanje baštine zločin protiv čovječanstva (Perko, 2018).

Nažalost, nismo dovoljno svjesni krhkosti i nepovratnosti baštine kao najvažnijeg edukativnog, identitetskog, društveno-socijalnog i razvojno-gospodarskog izvora. Ponekad mi se čini da i kod nas mnogi misle da se ono što je uništeno može ponovno lako izgraditi. Otprilike kao što su barbarski napadači na Mostar izjavili da mogu izgraditi ljepši i stariji most dok su stajali pored njegovih ruševina. Nažalost, jednom uništena baština zauvijek ostaje uništena.

Zaključak

U ovom se radu analizira arheološka baština koja u izvornom obliku nije dovoljno prepoznatljiva u okružju i zbog toga je iznimno ranjiva. Za nju se može reći da je složeno utkana u kulturni krajolik i neraskidivo povezana s prirodnom okolinom i stanovništvom. Pregled suvremenih baštinskih koncepata namijenjen je razumijevanju šireg pojma kulturne baštine koji je društveno uvjetovan i politički osjetljiv. Međunarodne povelje i slovensko zakonodavstvo odražavaju promjene nastale kao posljedica postmodernističkog društva i njegovih potreba. To se ponajprije odnosi na uključivanje javnosti u sve faze proizvodnje baštine, od istraživanja do interpretacije. U radu se još analizira specifična arheološka metodologija i terminologija koja javnosti otežava pristup spoznajama važnim za društvo te se utvrđuje da je arheologija sudjelovala u stvaranju suvremenog svijeta. Arheološka znanja bila su ključna za otkrivanje prošlosti i uspostavljanje kronologija koje su također pridonijele oblikovanju imperijalističkih i kolonijalističkih diskursa te totalitarnih sustava u suvremenom društvu. Autorica dalje u tekstu objašnjava značenje interpretacije i obrazlaže odnos između muzeologije i temeljnih znanost. Etička interpretacija temelji se na uključivanju i ključna je za osiguranje učinkovite zaštite baštine u izvornoj okolini. Interpretacija mora obuhvaćati ažurne znanstvene spoznaje i uzimati u obzir alternativna viđenja i vrijednosti domaćina. Uključivanje lokalne zajednice temelj je održivog razvoja i uspješne turističke ponude.

AVTOR / AUTOR

VERENA VIDRIH PERKO, ddr., muzejska svetnica

Gorenjski muzej
Tomšičeva 42, 4000 Kranj, Slovenija

e-mail: verena.vidrih-perko@gorenjski-muzej.si

BIBLIOGRAFIJA

- Anico, M. & E. Peralta (ur.) (2009):** Heritage and Identity: Engagement and Demission in the Contemporary World. London, New York, Routledge, Taylor & Francis Group.
- Arnold, B. (2002):** The Past Propaganda: Totalitarian Archaeology in Nazi Germany. In: Härke, H. (ur.): Archaeology, Ideology and Society: The German Experience. Gesellschaften und Staaten in Epochewandel 7. Frankfurt/Main, Peter Lang, 120-144.
- Arnold, B. (2008):** Prehistory as Political Legitimizing. V: Murray, T. & C. Evans (ur.): Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology. Oxford, Oxford University Press, 124-144.
- Babić, D. (2018):** Ekomuzej – poziv k participativnem upravljanju z dediščino. V: Štepec, D. & V. Hazler (ur.): Dežela kozolcev. Muzeji na prostem in ekomuzeji kot izziv sodobnemu varstvu in popularizaciji kulturne dediščine. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 67-86.
- Bauman, Z. (2016):** Postmoderna etika. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani.
- Copeland, T. (2004):** Presenting Archaeology to the Public: Constructing insights on-site. V: Merriman, N. (ur.): Public Archaeology. London, New York, Routledge, 132-144.
- Corsane, G., Davis, P. & D. Murtas (2009):** Place, local distinctiveness and local identity: Ecomuseum approaches in Europe and Asia. V: Anico, M. & E. Peralta (ur.): Heritage and Identity: Engagement and Demission in the Contemporary World. London, New York, Routledge, Taylor & Francis Group, 47-62.
- Davis, P. (1999):** Ecomuseums: A Sense of Place. London, New York, Leicester University Press.
- Davis, P. (2007):** Ecomuseums and sustainability in Italy, Japan and China: Concept adaptation through implementation. V: Knell, S., MacLeod, S. & S. Watson (ur.): Museum Revolutions: How Museums Change and are Changed. London, New York, Routledge, 198-214.
- Davis, P. (2008):** New Museology and the Ecomuseums. V: Graham, B. & P. Howard (ur.): The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity, Burlington, Ashgate Publishing Company, 398-408.
- Díaz-Andreu, M. (2007):** A World History of Nineteenth-Century Archaeology, Nationalism, Colonialism, and the Past. Oxford, New York, Oxford University Press.
- Díaz-Andreu, M. (2013):** Ethics and Archaeological Tourism in Latin America. International Journal of Historical Archaeology, 17, 225-244.
- Draženič, M. & A. Smrekar (2020):** Priročnik za interpretacijo dediščine. Ljubljana, Inštitut Antona Melika, ZRC SAZU.
- Fortunat Černilogar, D. & M. Mlinar (2019):** Kulturni turizem v Posočju: izzivi za prihodnost. V: Muzeji in njihova vloga v sodobni družbi, Zbornik XIX. zborovanja Slovenskega muzejskega društva. Tržič, Kulturni center Tržič, 127-134.

Ham, H. S. (2013): Interpretation: Making a Difference on Purpose. Golden, CO, Fulcrum Publishing.

Knudson, D. M., Cable, T. T. & L. Beck (2003): Interpretation of Cultural and Natural Resources. State College, PA, Venture Publishing.

Little, B. J. (2012): Public Benefits of Public Archaeology. V: Skeates, R., McDavid, C. & J. Carman (ur.): The Oxford Handbook of Public Archaeology. Oxford, Oxford University Press, 395–413.

Logan, W. S. (2008): Cultural Diversity, Heritage and Human Rights. V: Graham, B. & P. Howard, P. (ur.): The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity. Burlington, Ashgate, 439–454.

Lowenthal, D. (2008): Fabricating Heritage Narratives: Locale, Region, Nation. <http://ocw.mit.edu/courses/urban-studies-and-planning/11-947-imagining-the-city-the-place-of-media-in-city-design-and-development-fall-1998/lecture-notes/7.pdf> (zadnji dostop: december 2020).

Maerker, A., Sleight, S. & A. Sutcliffe (2018): History, Memory and Public Life. The Past in the Present. London, New York, Routledge.

Merriman, N. (2004): Public Archaeology. London, Routledge.

Maroević, I. (1993): Uvod u muzeologiju. Zagreb, Zavod za informacijske studije.

Maroević, I. (2004): Baštinom u svijet: Muzeološke teme – Zaštita spomenika – Arhitektura. Petrinja, Matica hrvatska.

Mlekuž, D. (2016): Zapletene krajine so demokratične krajine = Complex landscapes are democratic landscapes. V: Terčon, N. & V. Perko (ur.): Muzeji, dediščina in kulturna krajina = Museums, heritage and cultural landscape. 1. Mednarodni kongres slovenskih muzealcev SMD-SMS-ICOM. Radovljica, Ljubljana, Celje, Slovensko muzejsko društvo, kupnost muzejev Slovenije, ICOM Slovenija, 41–46.

Mušič, B., Črešnar, M. & I. Medarić (2014): Možnosti geofizikalnih raziskav na najdiščih iz starejše železne dobe. Primer Poštele pri Mariboru. Arheo, 31, 19–47.

Nora, P. (ur.) (1984): Les Lieux de Memoire. Paris, Editions Gallimard.

Okamura, K. & A. Matsuda (2011): New Perspectives in Global Public Archaeology. New York, Springer.

Perko, V. (2016): Archaeology and Tourism: friends or enemies? Arheologija i turizam: prijatelji ili neprijatelji? V: Dizdar, M. (ur.): Finis coronat opus: Zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života, Zbornik Instituta za arheologiju, knj. 3. Zagreb, Institut za arheologiju, 161–168.

Perko, V. (2018): Palmira, ljubezen moja. V: Šter, K. & M. Žagar Karer, M. (ur.): Historični seminar, 13. Ljubljana, Založba ZRC, 2018, 45–66.

Perko, V. (ur.) (2019): 9. Valičev arheološki dan. Kranj, Gorenjski muzej.

Perko, V., Pirkovič, J. & M. Keršič Svetel (2019): Čarobna moč mitov in interpretacija materialne kulture. V: Perko, V. (ur.), 9. Valičev arheološki dan. Kranj, Gorenjski muzej, str. 4–16.

Perko, V. & D. Ceroski (2017): Balkans between East and West: the social responsibility of heritage interpretation: (through the panopticum of the heritage musealisation). V: Interpret Europe: Spring Event 2017 Proceedings, 19–21 May 2017, Prague. [Praha]: Interpret Europe. 2017. http://www.interpret-europe.net/fileadmin/news-tmp/ie-events/2017/Prague/ieprague17_proceedings.pdf (zadnji dostop: december 2020).

Pirkovič, J. (2016): Koncept kulturne krajine in vloga muzejev pri njenem varstvu. V: Terčon, N. & V. Perko (ur.): Muzeji, dediščina in kulturna krajina = Museums, heritage and cultural landscape, 1. Mednarodni kongres slovenskih muzealcev SMD-SMS-ICOM. Radovljica, Ljubljana, Celje, Slovensko muzejsko društvo, Skupnost muzejev Slovenije, ICOM Slovenija, 27–40.

Pirkovič, J. & B. Šantej (2012): Pravno varstvo nepremične kulturne dediščine v Sloveniji. Vestnik XXV. Ljubljana, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Plestenjak, A. (2005): Archaeology and the Public: A Slovenian Perspective (magistrsko delo, tipkopis). York, University of York.

Plestenjak, A. (2013): Vpliv politike na oblikovanje arheološke dediščine: Primer prezentacij arheološke dediščine v Ljubljani (doktorska disertacija, tipkopis). Ljubljana, Univerza v Ljubljani.

Poštrak, A. (2019): »Bohinj je ekskluzivna četrt starodavnega mesta«: bohinjska kulturna dediščina v turistični ponudbi. V: Muzeji in njihova vloga v sodobni družbi, zbornik XIX. zborovanja Slovenskega muzejskega društva. Tržič, Kulturni center Tržič, str. 127–134.

Schama, S. (1995): Landscape and Memory. New York, Vintage books.

Schnapp, A. (1996): The Discovery of the Past: The Origins of Archaeology. London, British Museum Press.

Schnapp, A. (2008): Between Antiquarians and Archaeologists. Continuities and Ruptures. V: Murray, T. & C. Evans (ur.) Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology. Oxford, Oxford University Press, 392–405.

Schockenhoff, E. (2013): Etika življenja: Temeljna načela

in konkretna vprašanja. Celje, Ljubljana, Celjska Mohorjeva družba.

Skeates, R. (2000): Debating Archaeological Heritage. London, Duckworth.

Skeates, R., McDavid, C. & J. Carman (2012): Introduction: Questioning Archaeology's Place in the World. V: Skeates, R. McDavid, C. & J. Carman (ur.): The Oxford Handbook of Public Archaeology. Oxford, Oxford University Press.

Smith, L. (2004): Archaeological Theory and the Politics of Cultural Heritage. London, New York, Routledge.

Smith, L. (2006): Uses of Heritage. London, New York, Routledge.

Šola, T. (2015): Mnemosofy. An Essay on the Science of Public Memory. Zagreb, European Heritage Association.

Tilden, F. (1957): Interpreting our Heritage. Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press.

Kulturni dogodki kot orodje za razvoj trajnostnega turizma (na podeželju)

Jasna Potočnik Topler

Izveček: Namen prispevka je osvetliti kulturni turizem kot eno najboljših praks, ki lahko s kulturnimi dogodki učinkovito pripomore k razvoju trajnostnega turizma. Ker je vsaj določena oblika kulture prisotna v vsaki vasi, majhne destinacije pomembne priložnosti za razvoj trajnostnega turizma iščejo v organizaciji kulturnih dogodkov, kar ne vodi zgolj k večji opaženosti skupnosti in znamenju kraja kot kulturne destinacije, ampak v nadaljevanju tudi do različnih poslovnih priložnosti. Cilj članka je, tudi na primeru slovenske Sevnice, pokazati, da je v razvoju kulturnega turizma s pripravo kulturnih dogodkov na osnovi kulturne dediščine veliko priložnosti.

Sažetak: Svrha je ovog rada skrenuti pozornost na kulturni turizam kao jednu od najboljih praksi koja bi pomoću kulturnih događaja učinkovito pridonijela razvoju održivog turizma. Budući da su barem neki oblici kulture prisutni u svakom selu, mala odredišta traže važne prilike za razvoj održivog turizma u organizaciji kulturnih događaja što ne dovodi samo do veće vidljivosti zajednice i brendiranja mjesta kao kulturnog odredišta, već i do različitih kasnijih poslovnih prilika. Cilj je članka pokazati na primjeru Sevnice da organizacija kulturnih događaja temeljenih na kulturnoj baštini stvara mnoge prilike za razvoj kulturnog turizma.

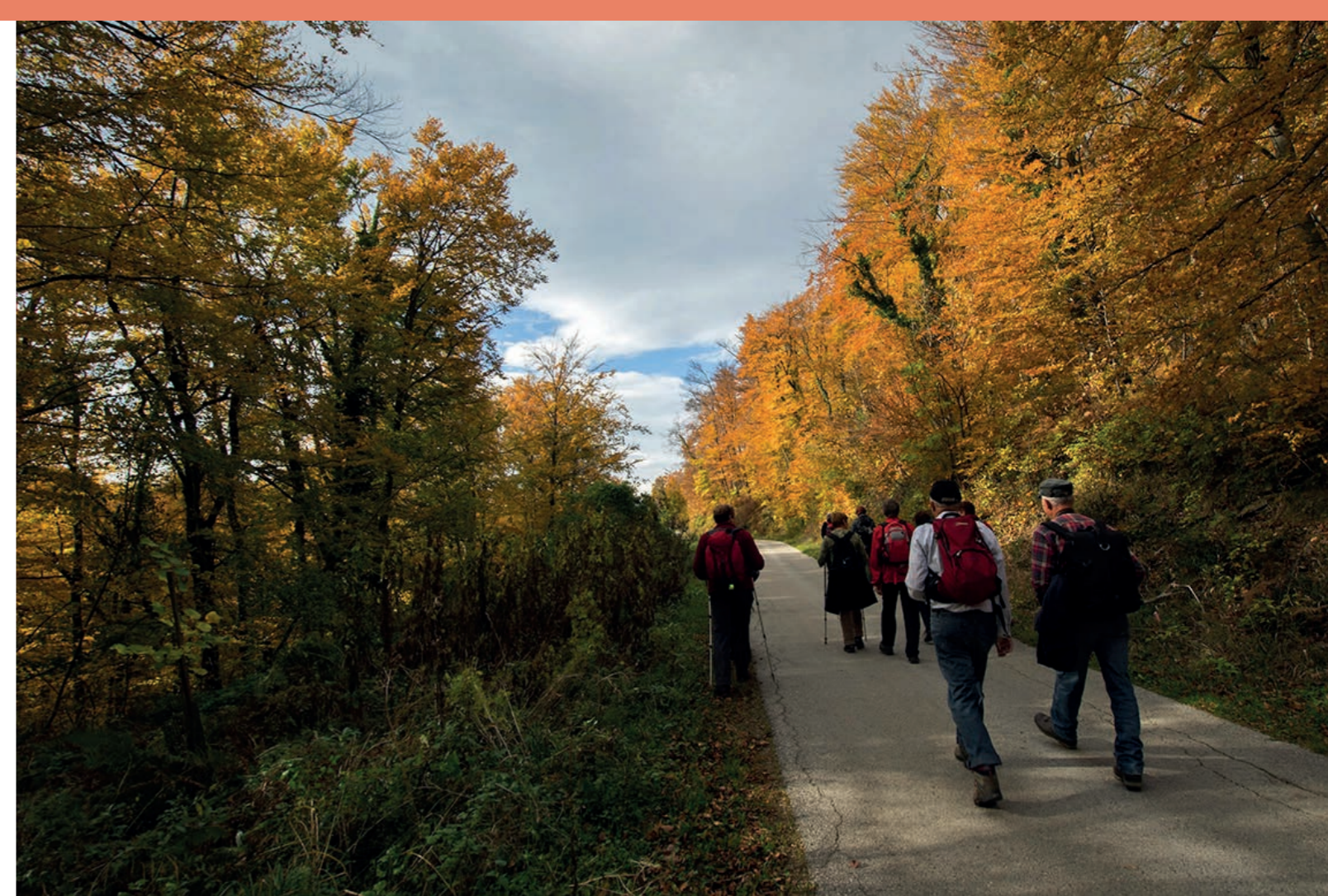
Sl. 1. S kolesom (visit-sevnica.com)

S biciklom (visit-sevnica.com)

Uvod

Ocena Svetovne turistične organizacije iz predkoronskega obdobja (UNWTO, 2018) kaže, da kulturni turisti predstavljajo približno 40 % vseh turistov. Ob tem podatku ni presenetljivo, da so kulturni dogodki lahko odlična priložnost za destinacijo in njen razvoj, zlasti kadar gre za kulturne prireditve, ki predstavljajo lokalne posebnosti, edinstveno dediščino in kulturo in ki jih je mogoče uspešno uporabiti pri umeščanju in trženju destinacije (Vitić-Četković et al., 2020). Ne gre pozabiti, da imajo kulturni dogodki izstopajočo vlogo tudi pri razvoju lokalnih skupnosti (Negrusa et al., 2016) in da prispevajo k oblikovanju afektivne in kognitivne podobe destinacije (HernándezMogollón et al., 2018). Številni avtorji tako verjamejo, da lahko dogodki služijo kot orodje za uresničevanje določenih strateških ciljev destinacij (Hannigan, 2003; Gibson & Stevenson, 2004; Richards & Wilson, 2004; Colombo, 2016). Eden od teh je zagotovo konkurenčnost destinacije, ki je odvisna od sposobnosti razvoja, načrtovanja in oblikovanja posebne in prepoznavne blagovne znamke (Buhalis, 2000). K temu lahko pripomorejo različni dogodki, ki delujejo kot pospeševalec turizma (Getz, 2008) in ki lahko vodijo do razvoja kraja in regije (Skoultos & Tsartas, 2009). Kot širši pozitivni učinki kulturnih dogodkov se zelo pogosto kažejo priložnosti za lokalno podjetništvo in za razvoj različnih talentov domačinov (Pappalepore & Duignan, 2016). Izboljšati je mogoče prepoznavnost lokalnih podjetij, prav tako pa tudi sodelovanje med lokalnimi podjetji in različnimi organizacijami (O'Callaghan & Linehan, 2007; Pappalepore & Duignan, 2016). Da so kulturni dogodki učinkovito in priljubljeno orodje za razvoj destinacij, kaže podatek, da predstavljajo različni festivali in dogodki eno najhitreje rastočih oblik turizma (Irshad, 2011). Zlasti v Evropi je pred pandemijo covid-19 naraščal turizem s kulturnimi prireditvami, kar ne nazadnje dokazuje tudi priljubljenost projekta Evropska prestolnica kulture, ki je postal tako po Evropi kot v Sloveniji pomemben generator turizma (Liu, 2014). Toda v turističnem sektorju niso pomembni le veliki kulturni projekti in dogodki, kakršnega predstavlja Evropska prestolnica kulture, ampak štejejo tudi manjši kulturni dogodki, pri čemer jih lahko snujemo na raznoliki dediščini, ki je prepoznana kot pomemben vir različnih kulturnih in turističnih prireditev. Pomembno je izpostaviti, da je običajno glavni cilj destinacij, na katerih kulturni turizem uporabljajo kot orodje za razvoj turizma na podeželju, skrb za dobrobit domačinov in vzdrževanje ali izboljšanje kakovosti njihovega življenjskega standarda (Bachleitner & Zins, 1999), saj turizem pomaga ustvarjati poslovne priložnosti, delovna mesta in posledično zvišuje standard in kakovost bivanja (Fleischer & Felsenstein, 2000; MacDonald & Jolliffe, 2003), če je seveda načrtovan in upravljan strokovno.

V nadaljevanju bomo predstavili kulturni in dediščinski turizem ter pomen kulturnih dogodkov kot orodja razvoja trajnostnega turizma, tudi na primeru podeželske turistične destinacije Sevnica, kjer je avtorica aktivno sodelovala pri pripravi strategije razvoja turizma in v več projektih s področja trajnostnega in kulinaričnega turizma. Slednji je prav tako podvrsta kulturnega turizma.

Sl. 2. Planinstvo in pohodništvo (visit-sevnica.com)

Planinarenje i pješčenje (visit-sevnica.com)

Kaj je kulturni turizem?

Kulturo, ki je bistvo kulturnega turizma, lahko uživamo in doživljamo na številne načine in na več različnih mestih. Kulturni turizem je vrsta kulturne potrošnje, ki narašča tudi zato, ker je bila v zadnjih desetletjih razdeljena na veliko število podtipov ali niš – od dediščine, umetnosti, gastronomije, filma do kreativnega turizma. V literaturi s področja turizma najdemo za vse te različne vrste turizma tudi izraz nišni turizem. Tudi raziskave kulturnih doživetij naraščajo vse od pojava tako imenovane izkustvene ekonomije (Pine & Gilmore, 1999), prav kulturne izkušnje in kulturni dogodki pa so vse bolj dojeti kot bistvo turizma.

Glede na širok koncept pojma kultura ni presenetljivo, da se opredelitve kulturnega turizma razlikujejo (Aluza et al., 1998), vendar obstaja soglasje, da je kulturni turizem pojav, pri katerem turisti uživajo določeno vrsto kulture (Richards, 1996). Za namen tega članka je sprejeta opredelitev McIntosha in Goeldnerja (1990), ki kulturni turizem opredeljuje kot obliko turizma, pri katerem je kultura osnova za privabljanje turistov ali osnovna motivacija ljudi za potovanje. Operativni načrt trženja kulturnega turizma (ONKULT 2018–2020, 8) povzema definicijo Evropske potovalne komisije (European Travel Commission), ki kulturni turizem deli na zunanji in notranji krog. Notranji krog predstavlja primarne elemente kulturnega turizma (kar vključuje dediščinski turizem in umetniški turizem), zunanji krog pa sekundarne elemente kulturnega turizma (kar vključuje življenjski slog s

tradicijo, kulinariko, običaji itd. in kreativne industrije). Kot je izziv opredeljevanje kulturnega turizma, je izziv tudi določanje kulturnih turistov, saj se motivi za potovanje in razumevanje kulture med posamezniki razlikujejo (McKercher & Du Cros, 2003). Mnogim turistom kulturni turizem predstavlja potovanje z namenom, da izkusijo tujo kulturo. Uživajo v številnih novih atrakcijah, glasovih, okusih in vonjih, medtem ko raziskovalci in tržniki kulturni turizem opredeljujejo kot posebno kategorijo turističnih proizvodov, ki se razlikuje od drugih turističnih proizvodov in dejavnosti (Leask & Yeoman, 1999; Richards, 1996). Glede na raznolikost dejavnosti v kulturnem turizmu in glede na vedenjske vzorce turistov obstaja več vrst kulturnih turistov. Evropska potovalna komisija (European Travel Commission), katere tipologijo so sprejeli tudi ustvarjalci slovenskega operativnega načrta za razvoj kulturnega turizma ONKULT 2018–2020 (9), turiste deli na tiste, ki jim je kultura glavni motiv za obisk, in tiste, za katere kultura predstavlja enega od motivov obiska. Obe kategoriji sta ključni za nadaljnji razvoj kulturnega turizma v Sloveniji.

Dediščina in dediščinski turizem

Dediščina je pomemben vir kulturnega turizma in pogosto v strokovni in znanstveni literaturi najdemo tudi izraz dediščinski turizem, za katerega obstaja veliko različnih definicij, ki izhajajo iz različnih razumevanj in definicij dediščine (Agarwal & Shaw, 2018). Poria, Butler in Airey (2001, 1047) navajajo, da je dediščinski turizem pogosto opredeljen in razumljen kot turizem, ki je osredotočen na to, kar smo podedovali in je torej lahko marsikaj, od zgodovinskih stavb do umetniških del in čudovitih razgledov, kar je po mnenju avtorjev lahko tudi problematično, zato predlagajo, da bi dediščinski turizem obravnavali glede na motivacijo in doživetje turistov, namesto glede na attribute posameznih lokacij, s čimer bi ločili (2001, 1048) tri vrste dediščinskih turistov: 1) turisti, ki obiščejo lokacijo, ki se šteje za del njihove dediščine, 2) turisti, ki obiščejo območje, za katero

SI. 3. Grad Sevnica (visit-sevnica.com)

Dvorac Sevnica (visit-sevnica.com)

SI. 4. Staro mestno jedro Sevnice (visit-sevnica.com)

Stari centar grada Sevnica (visit-sevnica.com)

menijo, da je dediščina, čeprav to ni povezano z njihovo dediščino, in 3) turisti, ki obiščejo območje dediščine, ki je posebej označeno kot območje dediščine, čeprav se turist tega poimenovanja ne zaveda. Zaznavanje dediščine je ključnega pomena, saj je vedenje tistih turistov, ki dediščino doživljajo kot del lastne dediščine, drugačno (Poria in sod., 2003). Za to vrsto turizma pa na splošno velja, da ni osredotočen na množično kulturo (Alvarez-Garcia et al., 2019).

S kulturnimi prireditvami, ki jih je več vrst (Snowball, 2008) in so postale pogosto uporabljen instrument za izmenjavo lokalne kulture s turisti in obiskovalci (Christou et al., 2018), turizem ne privablja samo turistov, temveč tudi naložbe (Getz, 2008). Ekonomski vidik dogodkov je pomemben in je bil pogosto raziskan (Crompton & McKay, 1994; Dwyer et al., 2006). Alves in sodelavci (2010, 33) trdijo, da lahko tudi na majhnih območjih dogodki "privedejo do več koristi". Pomembni niso samo ekonomski, ampak tudi socialni in kulturni vidiki, kot so ozaveščanje o lokalnih tradicijah (Stankova & Vassenska, 2015), pri domačinih izboljššan občutek za kraj, večja vključenost in boljša kakovost življenja (Robertson et al., 2009; Colombo, 2016; Žilič Fišer & Kožuh, 2019), večja sreča in dobro počutje (Ateca-Amestoy et al., 2016). Colombo (2016) našteva pet koristnih vplivov kulturnih dogodkov: informacije o kulturi, ohranjanje kulturnih tradicij, gradnja kulturne identitete, povezovanje s kulturnimi učinki in socialna kohezija s pomočjo kulture. Kar zadeva upravljanje dogodkov, raziskave kažejo na pomen merjenja vpliva dogodkov, torej da je nujna vzpostavitev neke metodologije za pridobivanje informacij o donosnosti naložbe, vplivih na skupnost (Alves et al., 2010) in zadovoljstvu obiskovalcev. Kulturni dogodki turiste pripeljejo v manj

Sl. 5. Arheološko najdišče Ajdovski gradec (visit-sevnica.com)

Arheološko nalazište Ajdovski gradec (visit-sevnica.com)

obiskane kraje, širijo sezonskost turizma v regiji, razporedijo denarni tok v regiji, povečajo možnosti za polno zaposlitev, podaljšajo bivanje turistov, povečajo potrošnjo obiskovalcev v regiji, izboljšajo ozaveščenost o destinaciji in povečajo solidarnost skupnosti ali državljanski ponos (Irshad, 2011). In seveda so dogodki med drugim tudi orodje za promocijo turizma, upravljavci destinacij ali atrakcij pa jih uporabljajo kot del svoje tržne strategije (Irshad, 2011).

Primer Sevnice

Slovensko mesto Sevnica, ki se predstavlja pod sloganom "Sevnica – zakladnica doživetij", je tudi zaradi dejstva, da iz tega majhnega podeželskega mesta izvira nekdanja prva dama Združenih držav Amerike Melania Trump, postalo slovenska turistična (mikro)destinacija.

Leta 2018 se je občina vključila v tako imenovano Zeleno shemo slovenskega turizma, ki je na nacionalni ravni razvito orodje in program certificiranja, ki

združuje vsa prizadevanja, usmerjena v trajnostni razvoj turizma v Sloveniji s strateškim ciljem približati trajnostne modele tako ponudnikom turističnih storitev kot destinacijam v Sloveniji (slovenia.info). Mesto z okolico je primerno za razvoj kulturnega turizma, skupaj s kolesarjenjem (sl. 1), pohodništvom (sl. 2), ribolovom, fotografiranjem itd., najpomembnejša in najbolj obiskana atrakcija v Sevnici pa je dobro ohranjen in skrbno vzdrževan srednjeveški grad iz prve polovice 12. stoletja na vrhu hriba, ki med drugim dokazuje, da ima Sevnica dolgo zgodovino (sl. 3). Prva naselja na tem območju pa so še starejša od gradu in segajo v peto tisočletje pr. n. št. (Peterle Udovič, 2015) in je bila kot taka Sevnica zanimiv kraj ne samo za naseljence, temveč tudi za obiskovalce in turiste (sl. 4). V ustnih izročilih domačinov obstajajo zgodbe o turistih, ki so prihajali v Sevnico zaradi zdravilne klime že v 18. stoletju. Kljub temu, da ima Sevnica nekaj turističnih znamenitosti, začetki turizma na tem območju niso uradno dokumentirani. Vendar se je nedavna zgodba o bolj angažiranem in strateško načrtovanem razvoju turizma v Sevnici začela leta 2016, ko se je Sevnica začela pojavljati v svetovnih medijih, in ko je veliko število predstavnikov različnih tujih in domačih medijev izrazilo zanimanje za Sevnico zaradi dejstva, da aktualna žena Donalda Trumpe Melania izvira iz Sevnice. V začetku medijskega vdora v mirno podeželsko mesto je občina Sevnica čutila pritisk zaradi tega nenadnega vdora novinarjev, ki so se potepali po mestecu, ustavljali domačine in želeli vedeti nenavadne stvari in morebitne pikantne podrobnosti o Melaniji, njeni družini in samem mestu. Skupnost je sčasoma poskušala biti v podporo medijem in je poročanje vseh najpomembnejših svetovnih medijev (Reuters, ABC, BBC, CNN, NBC, Washington Post, Frankfurter Allgemeine Zeitung itd.) o Sevnici začela vrednotiti kot odlično priložnost za napredek turizma, čeprav so nekateri člani skupnosti še vedno opozarjali na negativne učinke medijske izpostavljenosti Sevnice. Poleg tega so kasneje, zlasti zainteresirani turistični deležniki, videli priložnosti v promociji in potrebo po uporabi ne le tradicionalnih, temveč tudi novih medijev, kar se je izkazalo kot nujno pri razvoju ponudbe, novih izdelkov in turističnih proizvodov ter prihodnjega razvoja trajnostnega turizma (zlasti aktivnega in kulturnega turizma) (sl. 5, 6). Novi mediji in nove tehnologije v prvi vrsti omogočajo prenos informacij in s tem znamčenje turizma, trženje, priporočila, povratne informacije, sledenje najnovejšim trendom itd. (Potočnik Topler, 2019). Glede na izvedene polstrukturirane intervjuje o prihodnjem razvoju turizma v Sevnici, je Sevnica turizem prepoznala kot orodje za razvoj občine in tudi kot orodje za ohranjanje dediščine. Dejansko potenciali za razvoj turizma v regiji obstajajo, saj se zainteresirani turistični deležniki osredotočajo predvsem na kulturni in dediščinski turizem, ki ponuja številne kulturne prireditve v gradu Sevnica in središču starega mestnega jedra Sevnice. Najbolj izstopajoči kulturni dogodki so tradicionalni Salamiada (sl. 7), Festival modre frankinje (sl. 8, 9, 10), Košnja na Lisci in v zadnjem času Poletne grajske dogodivščine, ki v poletnem času ponujajo različne kulturne prireditve. V obdobju zadnjih štirih let je prišlo do napredka v celotnem razvoju Sevnice: večja poslovna pobuda je povzročila nove izdelke (torta Melania (sl. 11), predsedniški hamburger, nova blagovna znamka First Lady itd.), ponovno odprtje hotela in hostla, večja prisotnost novinarjev in posledično boljša promocija, turisti in študenti, ki obiskujejo Sevnico, turistični deležniki, lokalni poslovneži in ponudniki so med seboj začeli sodelovati, občinski uradniki podpirajo turistične pobude tudi z intenzivnim delom na strategijah razvoja turizma, poleg infrastrukture za turiste se gradi infrastruktura za domačine, organizirajo več kulturnih in športnih prireditev itd. Statistični podatki

kažejo, da je najbolj privlačna turistična točka v Sevnici srednjeveški grad. Vendar pa tudi dogodki privabljajo obiskovalce. Precejšnje število obiskovalcev kupi tudi vstopnice za bazene in obiše lokalno turistično agencijo Doživljaj (tab. 1).

Tab. 1: Statistični podatki (vir: tabela, pripravljena na podlagi podatkov KŠTM Sevnica, 8. 9. 2020)

	2013	2015	2016	2017	2018	2019
Grad						
Vsi obiskovalci gradu	3.889	4.180	4.012	6.465	5.242	3.263
Tuji obiskovalci gradu	418	234	419	571	653	349
KŠTM						
Število obiskovalcev dogodkov, ki jih organizira KŠTM – Grad	3.950	3.670	5.010	5.452	3.295	3.919
Število obiskovalcev dogodkov, ki jih organizira KŠTM – Kulturna dvorana	1.340	1.030	0	400	0	390
Število obiskovalcev dogodkov, ki jih organizira KŠTM – Športna dvorana 1	754	4.490	3.280	5.010	4.440	3.820
Število obiskovalcev dogodkov, ki jih organizira KŠTM – Športna dvorana 2	780	420	0	1.160	200	0
Število obiskovalcev dogodkov, ki jih organizira KŠTM – Turistična agencija	11.290	11.160	9.375	8.037	10.124	8.688
Število obiskovalcev dogodkov, ki jih organizira KŠTM – Mladinski center	1.823	680	4.219	4.393	4.094	3.778
Vsota	19.937	21.450	21.884	24.452	22.153	20.595
Bazen						
Število prodanih vstopnic na bazenu	6.196	9.452	6.855	8.676	7.142	6.717
Turistična agencija Doživljaj						
Število vseh obiskovalcev turistične agencije Doživljaj	1.893	2.405	2.671	2.855	2.540	2.384
Tuji obiskovalci turistične agencije Doživljaj	122	81	89	227	258	157

Preglednica (tab. 1) potrjuje, da kulturni dogodki privabljajo obiskovalce in so zato tudi pomembni generatorji turizma, večje prepoznavnosti skupnosti in orodje za ohranjanje tradicij v Sevnici. Številke o obiskanosti so gotovo tudi posledica medijske izpostavljenosti Sevnice in dejstva, da se je spremenil tudi način, kako se Sevnica predstavlja na internetu in prek socialnih omrežij. Pomembno je, da se turistični deležniki v občini Sevnica zavedajo dejstva, da so novi mediji bistvena orodja za oblikovanje blagovne znamke destinacije in turističnih proizvodov ter nadalje tudi za razvoj turizma v občini in regiji. Za spodbujanje nadaljnega razvoja trajnostnega turizma je pomembno, da ima turizem v prihodnosti aktivno vlogo pri podpiranju lokalne skupnosti pri vključevanju v trajnostne ali vsaj bolj trajnostne

poslovne prakse tudi z vključevanjem novih medijev, ki omogočajo različne načine promocije ter obveščanje domačinov in turistov o ohranjanju kulturne in naravne dediščine občine Sevnica.

Naslednji bistveni vidik je sodelovanje lokalnih podjetij in organizacij. Nekdo, ki ponuja nastanitev, mora na primer znati priporočiti tudi dobre restavracije in slaščičarne, znamenitosti, predlagati dejavnosti, ponuditi posebne popuste itd. Gostoljubnost – skrb za gosta od prvega pozdrava do končnega slovesa – je ključna.

Ko gre za razvoj turizma na podeželju, je treba z naravnimi viri in danostmi ravnati posebej skrbno. Raziskava o razvoju turizma, opravljena v slovenski posavski občini Brežice (Rangus et al., 2017), je pokazala naslednje: a) da imajo domačini pozitiven odnos do turizma, ko vidijo nekatere koristi, b) da je pomembno, da so domačini in lokalna podjetja vključena v načrtovanje trajnostnega razvoja turizma in c) da je nujno močno sodelovanje med turističnimi deležniki. Seveda pa je postopek načrtovanja razvoja turizma in oblikovanje strategij razvoja turizma zahtevna naloga, ker imajo zainteresirane strani različne interese (Ramirez, 2001). Za sektor trajnostnega turizma in zadovoljstvo lokalnih prebivalcev je pomembno, da imajo domačini možnosti in so pripravljeni sodelovati pri razvoju (Chiun Lo et al., 2014). Kar se tiče turizma na podeželju, sta bistvenega pomena dodatna skrb in občutljivost pri zaščiti virov in preprečevanju prevelikih negativnih vplivov turizma na okolje.

Cilj dediščinskega turizma je vsekakor povečati koristi za lokalno okolje, lokalno kulturo in dediščino ter zmanjšati negativne vplive. Upravitelji dediščine po vsem svetu si prizadevajo izkoristiti prihodke od turizma za ohranjanje dediščine. Tudi Občina Sevnica nastopa v vlogi upravljavca dediščine v primeru gradu Sevnica in nekaterih drugih nepremičnin v občini in kot taka pričakuje, da bo povečano gospodarsko dejavnost v občini uporabila kot vir za ohranjanje dediščine.

Zaključek

Kot kažejo različne raziskave, imajo tudi majhni kulturni dogodki vpliv na skupnost in so lahko odlična priložnost za določeno območje in njegov razvoj. Pomagajo ustvarjati kulturne, družbene in gospodarske koristi, lahko pomagajo pospeševati obnovo mest ali podeželja, lahko vplivajo na podobo območja in njegovo prepoznavnost. Kulturne prireditve skupaj z ekonomskimi koristmi (potrošnja turistov, prihodek od turistične takse, možnosti za zaposlitev, možne naložbe) pomagajo pri prepoznavanju in širjenju regionalne kulture, domačinom in obiskovalcem omogočajo sodelovanje na dogodkih in pomagajo obiskovalcem v interakciji z domačini, umetnikom in posameznikom omogočajo izražanje stališč o širših kulturnih, družbenih in političnih vprašanjih. Prednost je, da ne potrebujejo obstoječe zidane infrastrukture in lahko dobro izkoristijo obstoječi prostor. Nadalje je mogoče v okviru kulturnih dogodkov oblikovati in predstaviti številne bolj ali manj inovativne turistične proizvode. V nekaterih krajih ustanovljajo kulturne vasi, ki bi jih lahko zasnovali tudi v Sloveniji in jih uporabili kot platformo za izpostavljanje turistov slovenski tradiciji, dediščini, ustvarjalnosti in jeziku. V takih vaseh je mogoče prirediti različne predstave s spremljajočimi razpravami, delavnicami, konferencami, koncerti, festivali itd. V času počitnic pa je mogoče pripraviti festivale za odrasle in otroke. Poleg vrednosti

kulture kot pomembnega turističnega vira je kultura pogosto eno od turističnih orodij za prerazporeditev turistov iz prenatrpanih turističnih središč v manj znane destinacije k manj obiskanim kulturnim znamenitostim in prireditvam, kot so manjši muzeji, razstave, koncerti, tipične zgradbe, vrtovi, koncerti itd. Izziv na številnih destinacijah je, kako ustvariti privlačne in zanimive kulturne dogodke, ki so dostopni in razporejeni po nekaterih turistično nerazvitih ali manj razvitih območjih, da bi se izognili prekomernemu turizmu na nekaterih območjih in spodbudili razvoj na drugih. S promocijo zgodbe bogate kulturne dediščine v Sloveniji se skupaj z razvojem turizma še naprej spodbuja pomen slovenske kulture, z njo pa tudi ustvarjalnost, branje, pismenost, dobro počutje itd. Kulturni turizem s svojimi številnimi podvrstami je nedvomno lahko pomembno orodje za znamčenje turističnih destinacij v Sloveniji, saj lahko skozi organizacijo kulturnih prireditev slovenske destinacije in znamenitosti ustrezno umestimo, promoviramo in gradimo njihovo prepoznavnost.

Kulturni događaji kao sredstvo razvoja za razvoj održivog turizma (u ruralnim područjima)

Jasna Potočnik Topler

Uvod

Svjetska turistička organizacija prije pandemije koronavirusa (UNWTO, 2018) procijenila je da kulturni turisti predstavljaju otprilike 40 % svih turista. Znajući za taj podatak, ne treba čuditi da su kulturni događaji izvrsna prilika za odredište i njezin razvoj, pogotovo kada je riječ o kulturnim priredbama na kojima su predstavljene lokalne posebnosti, jedinstvena baština i kultura te ih se može uspješno iskoristiti pri stavljanju odredišta na tržište (Vitić-Četković et al., 2020). Ne smije se zaboraviti da kulturni događaji također imaju istaknutu ulogu u razvoju lokalnih zajednica (Negrusa et al., 2016) i da doprinose oblikovanju afektivne i kognitivne slike odredišta (Hernández-Mogollón et al., 2018). Brojni autori smatraju da navedeni događaji mogu poslužiti kao sredstvo za ostvarenje određenih strateških ciljeva odredišta (Hannigan, 2003; Gibson & Stevenson, 2004; Richards & Wilson, 2004; Colombo, 2016). Jedan od njih svakako je konkurentnost odredišta koja ovisi o sposobnosti razvoja, planiranju i osmišljavanju posebne i prepoznatljive robne marke (Buhalis, 2000). U tome mogu pomoći i različiti događaji koji pospješuju turizam (Getz, 2008) i koji mogu potaknuti razvoj mjesta i regije (Skoultos & Tsartas, 2009). Kao dodatni pozitivni učinci kulturnih događaja često se stvaraju prilike za lokalno poduzetništvo i razvoj različitih talenata mještana (Pappalepore & Duignan, 2016). Moguće je poboljšati prepoznatljivost lokalnih tvrtki, kao i međusobnu suradnju lokalnih tvrtki i

Sl. 6. Lutrovska klet (visit-sevnica.com)

Lutrovska klet (visit-sevnica.com)

različitih organizacija (O'Callaghan & Linehan, 2007; Pappalepore, Duignan, 2016). Podatak da su razni festivali i događaji jedan od najbrže rastućih oblika turizma također dokazuje koliko su kulturni događaji učinkovito i popularno sredstvo za razvoj odredišta (Irshad, 2011). Upravo je u Europi prije pandemije bolesti COVID-19 porastao turizam s kulturnim priredbama, što naposljetku dokazuje popularnost projekta Europska prijestolnica kulture koji je postao važan generator turizma, kako u Europi, tako i u Sloveniji (Liu, 2014). Međutim, u turističkom sektoru nisu važni samo veliki kulturni projekti i događaji kakvi se održavaju pod okriljem Europske prijestolnice kulture, već su bitni i manji kulturni događaji koji se mogu temeljiti na raznovrsnoj baštini koja je prepoznata kao važan resurs različitih kulturnih i turističkih priredbi. Nužno je naglasiti kako je glavni cilj seoskih odredišta koja koriste kulturni turizam kao sredstvo za razvoj turizma uglavnom briga o dobrobiti mještana i održavanje ili poboljšanje kvalitete njihova životnog standarda (Bachleitner & Zins, 1999) jer turizam pomaže u stvaranju poslovnih prilika, radnih mjesta te posljedično povisuje standard i kvalitetu života (Fleischer & Felsenstein, 2000; MacDonald & Jolliffe, 2003), no samo ako je planiran i stručno vođen.

U nastavku teksta predstaviti ćemo kulturni i baštinski turizam te važnost kulturnih događaja kao sredstva razvoja održivog turizma na primjeru seoskog turističkog odredišta Sevnica, gdje je autorica aktivno sudjelovala u pripremi strategije razvoja turizma, i nekoliko projekata iz područja održivog i kulinariskog turizma. Potonji je oblik podvrsta kulturnog turizma.

Što je kulturni turizam?

Sl. 7. Salamijada (visit-sevnica.com)

Salamijada (visit-sevnica.com)

Sl. 8a. Festival modre frankinje (visit-sevnica.com)

Festival modre frankinje (visit-sevnica.com)

U kulturi, koja je u središtu kulturnog turizma, možemo uživati i doživjeti ju na brojne načine i na nekoliko različitih mjesta. Dakle, kulturni turizam vrsta je kulturne potrošnje koja je u porastu i zbog toga što je posljednjih desetljeća podijeljena na mnogo podvrsta ili niša – od baštine, umjetnosti, gastronomije i filma do kreativnog turizma. U literaturi iz područja turizma sve se ove različite vrste turizma još nazivaju nišni turizam. I broj istraživanja kulturnih događaja raste od pojave tzv. iskustvene ekonomije (Pine & Gilmore, 1999), a upravo se za kulturna iskustva i kulturne događaje smatra da su u srži turizma.

S obzirom na širok koncept pojma kultura ne iznenađuje što se definicije kulturnog turizma razlikuju (Aluza et al., 1998), ali postoji suglasnost da je kulturni turizam pojava u kojoj turisti konzumiraju određenu vrstu kulture (Richards, 1996). Za potrebe ovog članka primjenjuje se definicija McIntosha i Goeldnera (1990) koji definiraju kulturni turizam kao oblik turizma u kojem je kultura temelj za privlačenje turista ili osnovna motivacija ljudi za putovanje. Operativni marketinški plan kulturnog turizma (ONKULT 2018–2020, 8) sažima definiciju Europske putničke komisije (*European Travel Commission*) koja kulturni turizam dijeli na vanjski i unutarnji krug. Unutarnji krug predstavlja primarne elemente kulturnog turizma (što uključuje baštinski turizam i umjetnički turizam), a vanjski krug sekundarne elemente kulturnog turizma (što uključuje životni stil te tradiciju, kulinarstvo, običaje itd. i kreativne industrije). Kao i u slučaju

kulturnog turizma, definiranje kulturnih turista također je izazov jer se motivi za putovanje i razumijevanje kulture razlikuju među pojedincima (McKercher & Du Cros, 2003). Kulturni turizam za mnoge je putovanje s ciljem da iskuse stranu kulturu. Uživaju u brojnim novim atrakcijama, glasovima, okusima i mirisima, dok ga istraživači i trgovci kulturnim turizmom definiraju kao posebnu kategoriju turističkih proizvoda koja se razlikuje od ostalih turističkih proizvoda i aktivnosti (Leask & Yeoman, 1999; Richards, 1996). Kulturni turisti dijele se na nekoliko vrsta s obzirom na raznolikost aktivnosti u kulturnom turizmu i obrasce ponašanja turista. Europska putnička komisija (*European Travel Commission*) čiju su tipologiju usvojili i autori slovenskoga operativnog plana za razvoj kulturnog turizma ONKULT 2018. – 2020. (9), dijeli turiste na one kojima je kultura glavni motiv za posjet i one kojima kultura predstavlja jedan od motiva za posjet. Obje su kategorije ključne za daljnji razvoj kulturnog turizma u Sloveniji.

Baština i baštinski turizam

Baština je važan resurs kulturnog turizma i često se u stručnoj i znanstvenoj literaturi naziva baštinski turizam za koji postoji mnogo različitih definicija koje proizlaze iz različitih shvaćanja i definicija baštine (Agarwal & Shaw, 2018). Poria, Butler i Airey (2001, 1047) navode da se baštinski turizam često definira i razumije kao turizam koji je usredotočen na ono što smo naslijedili, a to može obuhvaćati sve od povijesnih građevina do umjetničkih djela i čudesnih pogleda, što autori smatraju potencijalno problematičnim zbog čega predlažu da baštinski turizam treba promatrati kroz prizmu motivacije i razumijevanja turista umjesto atributa pojedinih lokacija, na temelju čega razlikuju (2001, 1048) tri vrste baštinskih turista: 1) turisti koji posjećuju lokaciju koja se smatra dijelom njihove baštine; 2) turisti koji posjećuju područje koje smatraju baštinom, iako nije povezano s njihovom baštinom i 3) turisti koji posjećuju područje baštine koje je posebno označeno kao područje baštine, iako turist toga nije svjestan. Detekcija baštine od ključnog je značenja jer se turisti koji baštinu doživljavaju kao dio vlastite baštine drukčije ponašaju (Poria et al., 2003). Za takvu vrstu turizma općenito vrijedi da nije usmjerena na masovnu kulturu (Alvarez-Garcia et al., 2019).

Turizam s kulturnim priredbama kojih ima više vrsta (Snowball, 2008) te su postale često korišteno sredstvo za razmjenu lokalne kulture s turistima i posjetiteljima (Christou et al., 2018), ne privlači samo turiste nego i ulaganja (Getz, 2008). Ekonomski aspekt događaja važan je i često se istražuje (Crompton & McKay, 1994; Dwyer et al., 2006). Alves i suradnici (2010, 33) tvrde da događaji "donose mnogo koristi" i na malim područjima. Nisu bitni samo ekonomski, već i socijalni i kulturni aspekti, kao što je podizanje svijesti o lokalnim tradicijama (Stankova & Vassenska, 2015), poboljšani doživljaj mjesta među mještanima, veća uključenost i veća kvaliteta života (Robertson et al., 2009; Colombo, 2016; Žilič Fišer & Kožuh, 2019), više sreće i zadovoljstva (Ateca-Amestoy et al., 2016). Colombo (2016) navodi pet korisnih utjecaja kulturnih događaja: informacije o kulturi, očuvanje kulturnih tradicija, izgradnja kulturnog identiteta, povezivanje s kulturnim učincima i socijalna kohezija stvorena pomoću kulture. Što se tiče upravljanja događajima, istraživanja ukazuju na važnost mjerenja utjecaja događaja, odnosno da je nužno

Sl. 8b. Pozivnica za Festival modre frankinje (visit-sevnica.com)

Vabilo na Festival modre frankinje (visit-sevnica.com)

uspostaviti određene metodologije za dobivanje informacija o profitabilnosti investicije, utjecajima na zajednicu (Alves et al., 2010) i zadovoljstvu posjetitelja. Kulturni događaji dovode turiste u rjeđe posjećena mjesta, produljuju sezonski turizam u regiji, raspodjeljuju novčani tok u regiji, povećavaju mogućnosti za stalno zaposlenje, produljuju boravak turista, povećavaju potrošnju posjetitelja u regiji, podižu svijest o odredištu i povećavaju solidarnost zajednice ili građanski ponos (Irshad, 2011). Naravno, događaji su ujedno sredstvo za promidžbu turizma, a upravitelji odredišta ili atrakcija koriste ih kao dio svoje marketinške strategije (Irshad, 2011).

Primjer Sevnice

Slovenski grad Sevnica, koji se predstavlja sloganom "Sevnica – riznica doživljaja", između ostalog, postao je slovensko

turističko (mikro)odredište zbog činjenice da iz toga ruralnoga gradića potječe bivša prva dama Sjedinjenih Američkih Država Melania Trump.

Godine 2018. općina se uključila u tzv. Zelenu shemu slovenskog turizma razvijenu na nacionalnoj razini kao sredstvo i program certificiranja koji objedinjuje sve tendencije k održivom razvoju turizma u Sloveniji sa strateškim ciljem približavanja održivih modela pružateljima turističkih uslugama i odredištima u Sloveniji (slovenia.info). Grad s okolicom prikladan je za razvoj kulturnog turizma, uključujući bicikliranje (sl. 1), pješačenje (sl. 2), ribolov, fotografiranje itd. Najvažnija je i najposjećenija atrakcija u Sevnici dobro očuvan i pažljivo održavan srednjovjekovni dvorac iz prve polovice 12. stoljeća na vrhu brijega koji, između ostalog, dokazuje dugu povijest Sevnice (sl. 3). Prva naselja na ovom području još su starija od dvorca i datiraju iz petog tisućljeća pr. Kr. (Peterle Udovič, 2015) što Sevnicu ne čini samo interesantnom lokalnom stanovništvu, već i posjetiteljima i turistima (sl. 4). Prema usmenoj predaji mještana turisti su dolazili u Sevnicu još u 18. stoljeću zbog blagotvorne klime. Unatoč tomu što se u Sevnici nalazi nekoliko turističkih znamenitosti, počeci turizma na ovom području nisu službeno dokumentirani. Angažirani i strateški planiran razvoj turizma u Sevnici pokrenut je 2016. g. kada se Sevnica počela pojavljivati u svjetskim medijima, a velik broj predstavnika različitih stranih i domaćih medija izrazio je zanimanje za Sevnicu zbog činjenice da Melania, aktualna žena Donalda Trampa, potječe iz Sevnice. Na početku medijske

SI.9. Modra frankinja (visit-sevnica.com)

Modra frankinja (visit-sevnica.com)

nužnim za razvoj ponude, novih i turističkih proizvoda te razvoj održivog turizma u budućnosti (posebno aktivnog i kulturnog turizma) (sl. 5, 6). Novi mediji i nove tehnologije ponajprije omogućuju prijenos informacija, a samim time i brendiranje turizma, marketing, preporuke, povratne informacije, praćenje najnovijih trendova itd. (Potočnik Topler, 2019). Uzimajući u obzir realizirane polustrukturirane intervjue o budućem razvoju turizma u Sevnici, grad je prepoznao turizam kao sredstvo za razvoj općine i očuvanje baštine. Stvarni potencijali za razvoj turizma u regiji postoje jer se zainteresirani turistički dionici najviše fokusiraju na kulturni i baštinski turizam koji nudi brojne kulturne priredbe u gradu Sevnici i njezinoj staroj gradskoj jezgri. Najistaknutiji su kulturni događaji tradicionalna Salamijada (sl. 7), Festival modre frankinje (sl. 8, 9, 10), Košnja na Lisci (sl. 11), a u posljednje vrijeme i Ljetne gradske dogodovštine koje ljeti nude različite kulturne priredbe. Budući da Općina Sevnica djeluje i kao upravitelj baštine u gradu Sevnici te nekih drugih nekretnina u općini, očekuje se da će pojačanu gospodarsku djelatnost u općini iskoristiti kao resurs za očuvanje baštine. Tijekom posljednjih četiriju godina napredovao je cjelokupni razvoj Sevnice: veće poslovne inicijative rezultirale su novim proizvodima (torta Melania (sl. 12), predsjednički hamburger, nova robna marka First Lady itd.), ponovnim otvaranjem hotela i hostela, većom prisutnošću novinara, a samim time i boljom promocijom, dolaskom turista i studenata u Sevnicu, međusobnom suradnjom turističkih dionika, lokalnih poslovnih ljudi i pružatelja usluga, turističkim inicijativama koje podržavaju općinski službenici, intenzivnim radom na strategijama razvoja turizma, a osim infrastrukture za potrebe turista gradi se

invazije na ovaj mirni ruralni grad, općina Sevnica osjetila je pritisak zbog iznenadne najezde novinara koji su se smucali po gradiću, zaustavljali mještane i željeli saznati neobične informacije i potencijalno pikantne detalje o Melaniji, njezinoj obitelji i samom gradu. Zajednica je eventualno pokušala izaći ususret medijima te je izvješćivanje svih najvažnijih svjetskih medija (Reuters, ABC, BBC, CNN, NBC, Washington Post, Frankfurter Allgemeine Zeitung itd.) o Sevnici počela smatrati odličnom prilikom za napredak turizma, iako su neki članovi zajednice i dalje upozoravali na negativne učinke medijske eksponiranosti Sevnice. Osim toga kasnije su, pogotovo zainteresirani turistički dionici, vidjeli priliku za promidžbu i potrebu za korištenjem tradicionalnih, ali i novih medija, što se pokazalo

i infrastruktura za mještane organiziraj se nekoliko kulturnih i sportskih priredbi itd. Statistički podatci pokazuju da je srednjovjekovni dvorac najprivlačnija turistička lokacija u Sevnici, iako i događaji privlače turiste. Velik broj posjetitelja također kupuje ulaznice za bazene i posjećuje lokalnu turističku agenciju Doživljaj (tab. 1).

Tab. 1: Statistički podatci (izvor: tablica izrađena na temelju podataka KŠTM Sevnica, 8. 9. 2020)

	2013	2015	2016	2017	2018	2019
Dvorac						
Svi posjetitelji dvorca	3889	4180	4012	6465	5242	3263
Inozemni posjetitelji dvorca	418	234	419	571	653	349
KŠTM						
Broj posjetitelja događaja koje organizira KŠTM – Dvorac	3950	3670	5010	5452	3295	3919
Broj posjetitelja događaja koje organizira KŠTM – Kulturna dvorana	1340	1030	0	400	0	390
Broj posjetitelja događaja koje organizira KŠTM – Sportska dvorana 1	754	4490	3280	5010	4440	3820
Broj posjetitelja događaja koje organizira KŠTM – Sportska dvorana 2	780	420	0	1160	200	0
Broj posjetitelja događaja koje organizira KŠTM – Turistička agencija	11290	11160	9375	8037	10124	8688
Broj posjetitelja događaja koje organizira KŠTM – Centar za mlade	1823	680	4219	4393	4094	3778
Iznos	19.937	21.450	21.884	24.452	22.153	20.595
Bazen						
Broj prodanih ulaznica za bazen	6196	9452	6855	8676	7142	6717
Turistička agencija Doživljaj						
Broj svih posjetitelja Turističke agencije Doživljaj	1893	2405	2671	2855	2540	2384
Inozemni posjetitelji Turističke agencije Doživljaj	122	81	89	227	258	157

Tablica potvrđuje da kulturni događaji privlače posjetitelje zbog čega su također važni generatori turizma, veće prepoznatljivosti zajednice i sredstvo očuvanja tradicija u Sevnici. Brojevi posjetitelja gotovo su sigurno posljedica medijskog eksponiranja Sevnice i činjenice da se promijenio način na koji se Sevnica predstavlja na internetu i putem društvenih mreža. Važno je da turistički dionici u općini Sevnica budu svjesni činjenice da su novi mediji važna sredstva brendiranja odredišta i turističkih proizvoda, kao i razvoja turizma u općini i regiji. Za poticanje daljnjeg razvoja održivog turizma važno je da turizam u budućnosti aktivno pruža

SI. 11. Košenje na Lisci (visit-sevnica.com)

Košenje na Lisci (visit-sevnica.com)

ktivnosti, ponuditi posebne popuste itd. Gostoljubivost – briga o gostu od prvog pozdrava do konačnog rastanka – ključna je.

Kada je riječ o razvoju turizma na selu, nužno je pažljivo postupati s prirodnim izvorima i resursima. Rezultati istraživanja o razvoju turizma koje je provedeno u slovenskoj posavskoj općini Brežice (Rangus at al., 2017), pokazali su sljedeće: a) mještani imaju pozitivan odnos prema turizmu kada vide neku korist; b) važno je uključiti mještane i lokalne tvrtke u planiranje održivog razvoja turizma i c) nužna je čvrsta suradnja između turističkih dionika. Naravno, postupak planiranja razvoja turizma i oblikovanja strategija razvoja turizma zahtjevan je zadatak jer zainteresirane strane imaju različite interese (Ramirez, 2001). Za sektor održivog turizma i zadovoljstvo lokalnog stanovništva važno je da mještani imaju mogućnosti i da su spremni sudjelovati u razvoju (Chiun Lo et al., 2014). Kada je riječ o seoskom turizmu, dodatna pažnja i senzibilitet važne su stavke u zaštiti resursa i pri sprječavanju prevelikih negativnih utjecaja turizma na okolinu.

Cilj baštinskog turizma svakako je povećati korist za lokalnu okolinu, kulturu i baštinu te smanjiti negativne utjecaje. Upravitelji baštine diljem svijeta nastoje iskoristiti zaradu od turizma za njezino očuvanje. Općina Sevnica također nastupa u ulozi upravitelja baštine u gradu Sevnici te nekih drugih nekretnina u općini i kao takva očekuje da će se povećana gospodarska aktivnost u općini iskoristiti kao resurs za očuvanje baštine.

Zaključak

Rezultati raznih istraživanja pokazuju da i kulturni događaji manjeg opsega utječu na zajednicu i mogu biti izvrsna prilika za određeno područje i njegov razvoj. Pomažu u donošenju kulturne, društvene i gospodarske koristi, a također mogu pomoći u ubrzanju obnove gradova ili sela te utjecati na izgled područja i njegovu prepoznatljivost. Kulturne priredbe zajedno s ekonomskim koristima (potrošnja turista, zarada od turističkih pristojbi, mogućnosti zaposlenja, potencijalne investicije) pomažu u prepoznavanju i širenju regionalne kulture, mještanima i posjetiteljima omogućuju sudjelovanje u događajima, posjetiteljima olakšavaju interakciju s mještanima te umjetnicima i pojedincima omogućuju

podršku lokalnim zajednicama pri uključivanju u održive ili barem održivije poslovne prakse, u što treba uključiti i nove medije koji omogućuju različite načine promidžbe i informiranja mještana i turista o očuvanju kulturne i prirodne baštine općine Sevnica.

Sljedeći je bitan aspekt suradnja lokalnih tvrtki i organizacija. Netko tko nudi smještaj mora npr. znati preporučiti dobre restorane i slastičarnice, znamenitosti, predložiti ak-

SI. 12. Torta Melanija (visit-sevnica.com)

Torta Melanija (visit-sevnica.com)

izražavanje stavova o široj kulturnoj, društvenoj i političkoj problematici. Prednost je što im ne treba postojeća građevinska infrastruktura i što mogu dobro iskoristiti postojeći prostor. Naknadno mogu oblikovati i predstaviti brojne više ili manje inovativne turističke proizvode u sklopu kulturnih događaja. U pojedinim mjestima uspostavljaju se kulturna sela, što je moguće i u Sloveniji gdje mogu poslužiti kao platforma za predstavljanje slovenske tradicije, baštine, kreativnosti i jezika turistima. U takvim selima mogu se organizirati različite predstave s pratećim diskusijama, radionicama, konferencijama, koncertima, festivalima itd. Tijekom praznika mogu se organizirati festivali za odrasle i djecu. Osim vrijednosti kulture kao važnoga turističkog resursa, kultura je često jedan od turističkih instrumenata za preusmjerenje turista iz prenatrpanih turističkih središta u manje poznata odredišta radi obilaska slabije posjećenih kulturnih znamenitosti i priredbi, kao što su manji muzeji, izložbe, koncerti, tipične zgrade, vrtovi, koncerti itd. Na mnogim je odredištima izazov stvoriti privlačne i zanimljive kulturne događaje koji su dostupni i raspoređeni po pojedinim turistički nerazvijenim ili manje razvijenim područjima kako bi se izbjegao prekomjerni turizam na određenim područjima i potaknuo razvoj na drugima. Promidžbom priča bogate kulturne baštine u Sloveniji zajedno se s razvojem turizma nastavlja poticati važnost slovenske kulture, kao i kreativnost, čitanje, pismenost, zadovoljstvo itd. Kulturni turizam sa svojim brojnim podvrstama nesumnjivo može biti važno sredstvo brendiranja turističkih odredišta u Sloveniji jer organizacijom kulturnih priredbi možemo skrenuti pozornost na slovenska odredišta i znamenitosti te ih promicati i učiniti prepoznatljivim.

AVTOR / AUTOR

JASNA POTOČNIK TOPLER, izr. prof. dr.

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem
Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija

e-mail: jasna.potocnik1@um.si

BIBLIOGRAFIJA

- Alves, H. M. B., Campón Cerro, A. M. & V. A. Ferreira Martins (2010):** Impacts of small tourism events on rural places. *Journal of Place Management and Development*, 3, 1, 22–37.
- Ateca-Amestoy, V., Gerstenblüth, M., Mussio, I. & M. Rossi (2016):** How do Cultural Activities Influence Happiness? Investigating the Relationship between Self-reported Well-being and Leisure. *Estudios Económicos*, 31, 2, 217–234.
- Bachleitner, R. & H. A. Zins (1999):** Cultural Tourism in Rural Communities: The Residents' Perspective. *Journal of Business Research*, 44, 3, 199–209.
- Buhalis, D. (2000):** Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21, 97–116.
- Chiun Lo, M., Ramayah, T. & H. L. Hui Hui (2014):** Rural Communities Perceptions and Attitudes towards Environment Tourism Development. *Journal of Sustainable Development*, 7, 4, 84–94.
- Christou, P., Sharpley, R. & A. Farmaki (2018):** Exploring the Emotional Dimension of Visitors' Satisfaction at Cultural Events. *Event Management*, 22, 2, 255–269.
- Colombo, A. (2016):** How to evaluate cultural impacts of events? A model and methodology proposal, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 16, 4, 500–511.
- Crompton, J. L. & S. L. McKay (1994):** Measuring the economic impact of festivals and events: Some myths, misapplications and ethical dilemmas. *Festival Management and Event Tourism*, 2, 33–43.
- Dwyer, L., Forsyth, P. & R. Spurr (2006):** Estimating the impacts of special events on an economy. *Journal of Travel Research*, 43, 4, 351–359.
- Fleischer, A. & D. Felsenstein (2000):** Support for Rural Tourism: Does it Make a Difference? *Annals of Tourism Research* 27, 4, 1007–1024.
- Getz, D. (1991):** Festivals, Special Events and Tourism. New York, Van Nostrand Reinhold.
- Getz, D. (2008):** Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 29, 3, 403–428.
- Gibson, L. & D. Stevenson (2004):** Urban space and the uses of culture. *International Journal of Cultural Policy*, 10, 1, 1–4.
- Green Scheme of Slovenian Tourism (2016).** <https://www.slovenia.info/sl/poslovne-strani/zelena-shema-slovenskega-turizma> (zadnji dostop: september 2020).
- Hall, C. M. (1989):** The definition and analysis of hallmark tourist events. *GeoJournal*, 19, 3, 263–268.
- Hannigan, J. (2003):** Symposium on Branding, the Entertainment Economy and Urban Place Building: Introduction. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27, 2, 352–360.
- Hernández-Mogollón, J. M., Duarte, P. A. & J. A. Folgado-Fernández (2018):** The contribution of cultural events to the formation of the cognitive and affective images of a tourist destination. *Journal of Destination Marketing & Management*, 8, 170–178.
- Irshad, H. (2011):** Impacts of community events and festivals on rural places. Alberta, Government of Alberta, Agriculture and Rural Development.
- Liu, Y.-D. (2014):** Cultural Events and Cultural Tourism Development: Lessons from the European Capitals of Culture. *European Planning Studies*, 22, 3, 498–514.
- MacDonald, R. & L. Jolliffe (2003):** Cultural rural tourism: Evidence from Canada. *Annals of Tourism Research*, 30, 2, 307–322.
- McIntosh, R. W. & C. R. Goeldner (1990):** Tourism: principles, practices, philosophies. New York, J. Wiley.
- McKercher, B. & H. DuCros (2002):** Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management. New York & London, Routledge.
- Mules, T. & McDonald (1994):** The economic impact of special events: The use of forecasts. *Festival Management and Event Tourism*, 2, 1, 45–53.
- Negrusa, L. A., Toader, V., Rus, R. V. & S. A. Cosma, (2016):** Study of Perceptions on Cultural Events' Sustainability. *Sustainability*, 8, 1269.
- O'Callaghan, C. & D. Linehan (2007):** Identity, politics and conflict in dockland development in Cork, Ireland: European Capital of Culture 2005. *Cities*, 24, 4, 311–323.
- Pappalepore, I. & M. B. Duignan (2016):** The London 2012 cultural programme: A consideration of Olympic impacts and legacies for small creative organisations in east London. *Tourism Management*, 54, 344–355.
- Peterle Udovič, P. (2015):** Od paleolitika do naselitve Slovanov. V: Zelič, O. Z. (ur.): Občina Sevnica. Sevnica, KŠTM Sevnica, 79–109.
- Pine, B. J. & J. H. Gilmore (1999):** The Experience Economy: Work is Theatre and Every Business a Stage. Boston, Harvard Business School Press.
- Potočnik Topler, J. (2019):** The Role of New Media in the Development of Tourism in Sevnica. V: Zekanović-Korona, L. (ur.): Informacijska tehnologija i mediji 2017: zbornik 2. Zadar, Sveučilište Zadar, 71–78.
- Ramirez, R. (2001):** Understanding the Approaches for Accommodating Multiple Stakeholders' Interests. *International Journal in Agricultural Resources, Governance, Governance, and Ecology*, 1, 264–285.
- Rangus, M., Brumen, B. & J. Potočnik Topler (2017):** Sustainable Tourism Development in Rural Areas: The Role of Stakeholders. *Academica Turistica*, 10, 2, 167–173.
- Richards, G., King, B. & E. Yeung (2020):** Experiencing culture in attractions, events and tour settings. *Tourism Management*, Vol. 70, <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104104> (zadnji dostop: september 2020).
- Richards, G., & J. Wilson (2004):** The impact of cultural events on city image: Rotterdam. *Cultural Capital of Europe 2001. Urban Studies*, 41, 1931–1951.
- Ritchie, J. B. R. (1984):** Assessing the Impact of Hallmark Events: Conceptual and Research Issues. *Journal of Travel Research*, 23, 1, 2–11.
- Robertson, M., Rogers, P. & A. Leask (2009):** Progressing socio-cultural impact evaluation for festivals, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 1, 2, 156–169.
- Skoutsos, S. G. & P. Tsartas (2009):** Event tourism: Statements and questions about its impacts on rural areas. *Tourism: An international multidisciplinary journal of tourism*, 4, 4, 293–310.
- Snowball, J. (2008):** Measuring the value of culture: Methods and examples in cultural economics. Leipzig, Springer Verlag.
- Stankova, M. & I. Vassenska (2015):** Raising Cultural Awareness of Local Traditions through Festival Tourism. *Tourism & Management Studies*, 11, 1, 120–127.
- Tourism and Culture Synergies (2018).** Madrid, UNWTO, <https://doi.org/10.18111/9789284418978>, (zadnji dostop: avgust 2020).
- Vitić-Četković, A., Jovanović, I. & J. Potočnik Topler (2020):** Literary Tourism: The Role of Russian 19th Century Travel Literature in the Positioning of the Smallest European Royal Capital – Cetinje. *Annales: Series Historia et Sociologia*, 30, 1, 81–98.
- Žilič Fišer, S. & I. Kožuh (2019):** The Impact of Cultural Events on Community Reputation and Pride in Maribor, The European Capital of Culture 2012. *Social Indicators Research*, 142, 1055–1073.

An Online Museum of Stories: Literary Travel Writing for Cultural Tourism Development

Charlie Mansfield & Jasna Potočnik Topler

Abstract: With rising tourism interest in cultural heritage, destination management organisations, museums and other cultural institutions are seeking methods of unlocking the intangible cultural heritage of local residents and sharing that before it is lost. This is specific knowledge of the uses and practices of disappearing spaces in towns, of plants and their uses as foodstuffs, and in clothing and of work practices that were more in-tune with local, sustainable production. This contribution outlines new methods for building the ethnographic museum as a museum of stories, and proposes a model that explores narrative through literary travel writing for a new public.

Izvleček: Zaradi vse večjega zanimanja turistov za kulturno dediščino organizacije za upravljanje destinacij, muzeji in druge kulturne ustanove iščejo načine za odkrivanje nesnovne kulturne dediščine lokalnih prebivalcev in njeno deljenje z drugimi, preden se ta izgubi. Gre za specifično znanje o uporabi in praksah izginjajočih prostorov v mestih, rastlin in njihovi uporabi, oblačil ter delovnih praks, ki so bile bolj usklajene z lokalno, trajnostno proizvodnjo. Ta prispevek opisuje nove metode za oblikovanje etnografskega muzeja kot muzeja zgodb in predlaga model, ki raziskuje pripovedovanje z literarnim potopisom za novo publiko.

Sažetak: Porastom interesa turista za kulturnom baštinom organizacije za upravljanje odredištima, muzejima i drugim kulturnim institucijama traže metode za otkrivanje nematerijalne kulturne baštine lokalnih stanovnika i dijeljenja iste prije nego što se izgubi. Radi se o specifičnom poznavanju upotreba i praksi nestajućih prostora u gradovima, biljaka i njihovih namjena kao prehrambenih proizvoda te odjeće i radnih praksi koje su više usklađene s lokalnom, održivom proizvodnjom. Ovaj doprinos ističe nove metode za izgradnju etnografskog muzeja kao muzeja priča te za novu javnost predlaže model koji istražuje narativ uz književno pisanje putopisa.

Sl. 1. Prežih's old house, today the memorial museum called the Prežihov Voranc Cottage (Prežihova bajta)(photo: J. Potočnik Topler)

Prežihova stara hiša, danes spominski muzej, imenovan Prežihova bajta (foto: J. Potočnik Topler)

Prežihovljeva stara kuća, danas memorijalni muzej pod nazivom Kuća Prežihova Voranca (Prežihova bajta)(foto: J. Potočnik Topler)

Introduction

Many¹ destinations possess rare cases of cultural heritage, but face challenges how to connect cultural heritage and tourism responsibly. On the other hand, established destinations report that further developing and managing heritage tourism destinations has become more challenging as new technologies shift to make users consumers rather than creators of culture and artefacts. However, widespread access to the internet via Wi-Fi and smart phone ownership has created a public that museums can reach with new digital products. The new researched and narrated cultural writing proposed and presented here fits well with these new technologies. The stories can be delivered via weblogs, podcasts and eBooks. They can be viewed online in web sites that present photographs of heritage artefacts and places along with the stories. The stories are not travel journalism nor promotional materials for tourism products but rather are a form of writing that engages readers through character, narrative, and elapsed time. The author progresses through the tourism spaces using routes that visitors can follow themselves. Experiences that visitors can share are recounted thoughtfully.

With the pressure from the technologies only to consume homogenized product, this research engages local citizens, tourism product designers and customers in the process of local place-making and hence to become co-creators to maintain their diverse intangible cultural heritage. Diversity, uniqueness and sustainability are essential components of successful destinations. Eliciting and sharing ethnobotanical knowledge fits well in this scope. Despite the fact that the World Tourism Organization suggests that before Covid-19 more than 40% of all international tourists were "cultural tourists", growth in this sector was marked by fragmentation into a number of subtypes and niches (Richards, 2018), which brings new challenges and opportunities for development of new tourism products, also those related to plants and other natural heritage. The goal of cultural heritage tourism is to maximize benefits for the local environment, for the local culture and heritage, and to minimize negative impacts. Heritage managers around the world are aiming at exploiting tourism revenues to maintain heritage properties. Despite well-developed theoretical concepts of cultural and heritage tourism, there is often lack of on the ground knowledge. Many heritage places have not yet recognized tourism as a tool for heritage management and preservation, while on the other hand many of heritage tourism destinations face many problems, such as a lack of authenticity and tradition, dissatisfaction of the local inhabitants, image problems, negative environmental effects, and lack of investments and image problems. To respond to these challenges, destinations have tried to reposition themselves by using different tools and approaches. One of them is travel writing, which includes a bricolage of discourse practices and widely diverse texts (Culbert, 2018), in which creators write about their user experiences of travelling in other places (Robinson, 2004). In these travel writers' texts, which can also be valuable historical, ethnological and anthropological sources (Kavrečič, 2011), "views and gazes express a narrative space from which narrator and reader scrutinise, judge and categorise the varied cultures and societies they explore" (Alú & Hill, 2018, 1). This is one of the reasons that travel writing has a significant persuasive power in tourism (McWha et al., 2016) and is worth adopting in place-making, in further developing of sustainable tourism practices and sustainable

¹ The authors would like to thank the research team of the Interreg V-A Slovenia-Croatia project KAŠTELIR for inviting them to conduct this work and to present the findings as this new form of literary travel writing for sustainable tourism. The authors' gratitude is extended to the respondent readers, and the staff in the hotels, restaurants, museums and tourist centres of Newquay that made such a welcome in Cornwall and answered all the research inquiries so patiently with narratives rich in data and emotion. The authors would also like to thank Dr Philipp Wassler for his continued collaboration in experimenting with literary travel writing as a research tool.

destinations. By employing travel writing beautiful stories, which are significant in product and destination creation, can be made. Further on in the article, the creation of stories through the method of literary travel writing and through the concept of the ethnopôle will be presented.

Sl. 2. Prežih's old house, today the memorial museum called the Prežihov Voranc Cottage (Prežihova bajta) (kpm.si)

Prežihova stara hiša, danes spominski muzej, imenovan Prežihova bajta (kpm.si)

Prežihovljeva stara kuća, danas memorijalni muzej pod nazivom Kuća Prežihova Voranca (Prežihova bajta) (kpm.si)

Great stories make great museums

Experiences of tourists are basically stories (McCabe & Foster, 2006) and tourists are constantly in search of new ones, which are expected to be different, unique, special, original and authentic. With rising tourism interest in tangible and intangible cultural heritage, destination management organizations, museums, galleries and cultural associations are seeking methods of unlocking the intangible cultural heritage of local residents and sharing that before it is lost. This is a fragile knowledge of the uses and practices of disappearing urban space, of plants and foodstuffs (Bessière, 2013), of clothing and

of work practices that were more in-tune with local, sustainable production. This project outlines new methodologies in creating intangible heritage for the online museum, and proposes a model for transmission that explores narrative knowing through literary travel writing. Using narrative to transmit knowledge is beginning to find its way into academic journal publication, too, for example the introduction of this article (Wassler & Talarico, 2021), where it is powerfully used to create emotion alongside the communication of a context for the investigation. Under the EU ERASMUS+ Teaching Mobility, Mansfield developed and taught innovative data collection methods in France and the UK. This methodology draws on ethnographic interviewing and interpretative phenomenological analysis to engage local citizens in sharing and in taking authorship of their own intangible cultural heritage (ICH). These walking and writing workshops equip local people with social, narrative and technology skills for continuing the ethnological and auto-ethnographic building processes. This fulfils identity creation in the cultural exchange of a new tourism environment (Mansfield, 2020).

New knowledge-management (KM) systems and narrative methods are combined to build an open archive of cultural heritage using voices, recipes, music, biodiversity management and stories. With to the design of a mobile-friendly document specification, these cultural artefacts can be shared within the new

museums and on the walking trails developed around heritage themes. The case study and exemplar for this article is the development of a re-usable botanicals checklist for local tourism stakeholders to explore their region's own ethnobotany to improve the tourism offer with local food products and other plant-based interest. Application of this to a place inquiry using literary travel writing for tourism in Newquay, Cornwall, UK, is given in this article as an example for re-use.

The Heritage Visitor Centre: Ethnobotany and Ethnopôle

Ethnobotany at its most visible for the tourist can be seen in local botanical gardens and ethnography museums; consider for example, the Ljubljana Botanical Garden, Slovenia, established in 1810 and containing more than 4500 species, or the onion museum in Roscoff, France, whilst the seaweed collection company in Roscoff provides an example of entrepreneurship that combines knowledge management, research and locally available well-being products from marine vegetation to create a new and growing business. The literary museum called Prežihov Voranc Cottage, dedicated to the writer Lovro Kuhar - Prežihov Voranc in Kotlje, Slovenia (Picture/sl. 1-6), for example, has a small garden near the old traditional cottage (Picture/sl. 7).

Such collections, gardens and museums vary a lot in their designs, features and purpose, and may – when recognized as flagship attractions – attract substantial numbers of tourists, e. g. Kew Gardens in the UK or Monet's Garden in France (Ballantyne et al., 2008). The council and land management authorities, though, are best-placed to provide the macro-environment to protect plant diversity.

Plants for artisanal food production at a local level is the first, most attractive integration of ethnobotany into the tourism value chain. Locally-occurring plants, or ones easily adapted to the climate, soil, knowledge and labour availability are of prime importance to local stakeholders in, for example, a seaside town. Food from plant material offers local makers a safer choice than from animal sources because of lower risk of food poisoning, and no viral transmission as experienced in the H1N1 virus from pork and chicken Ebola virus from meat and more recently SARS and Coronavirus COVID-19 after zoonotic events in a wholesale food market of animal products.

The heritage visitor centre or ethnopôle often presents tourists with a view of food production before the innovations in chemical control and oil-harvested monocultures. In the UK, a prime example of a monoculture is the planting of Italian ryegrass as a fodder crop for meat and wool production across the whole of the country. This grass provides the tourist destination image (TDI) of Britain as a green and pleasant land. However, this is not a native species. It is harvested in a way to prevent tree growth and to suppress wild flower meadow plants that would maintain health in a range of species, including farmed animals, humans, and wildlife.

Finally, nectar-bearing plants for pollinators, for example, bees, offer no direct food source for humans and are thus neglected in commercial planting regimes. For sustainability, tourist development must find a way of making these plants attractive culturally to be consumed in a different way. An example of this is Lily of

the Valley, or Teardrops ("solzice" or "šmarnice" in Slovene), from the literature (a short story and a collection of short stories titled *Solzice*) of Lovro Kuhar, penname Prežihov Voranc in Slovenia, which has symbolic value from the cultural capital of the region.

Developing an Ethnobotany Checklist for Sustainable Well-being

Tab. 1: Ethnobotany checklist

THE ETHNOBOTANY CHECKLIST	
	Eat and Drink. Usually a main carbohydrate foodstuff, which can be prepared for both fine dining and as a tourist snack takeaway. Well-being must be incorporated in the meal preparation, eg avoiding added refined sugar and other allergens. Seek to appeal to emerging food-consumption choices in new publics, eg vegetarian, vegan, non-alcohol options.
	Food for pollinators to maintain the plant and botanic life forms. These plants will require education panels, and links to local symbolic cultural capital.
	Recyclable plant products. Raised social awareness of whose labour and knowledge is used and is valued in the collection, processing and re-use of the plant by-products.
	Food taste or scent – a local herb, dating from ancient times, perhaps held in a local place-name or the name of a river. Symbolic – positive with local connection to culture and literature.
	Apparel. Wearable botanics, created and made with local craft skills. Institutions for this knowledge to be preserved enhanced and transmitted as part of local culture in colleges, workshops and through courses offered by regional universities.
	Shelter – building with botanics and using local production knowledge and labour. Visitor attraction, equipment or building made of wood. Eg old wine press, bench, a tree park or arboretum. Wooden buildings using local timber rather than imported timber. Sponsorship and promotion of local timber and forestry businesses brought into the tourism space.

The French initiative, Sites of Remarkable Taste, shows other tourism developers and tourism consultants that symbolic cultural capital needs research and committed content marketing in order to be noticed by the travelling public. To make this knowledge transferrable, this article offers an initial checklist, below (Tab. 1), as a guide for those who wish to identify plant products

to make the local tourism offer more authentic, unique and more environmentally sustainable for their town and region.

The Process of Creating the Resources for an Online Museum

Culture and heritage can stimulate processes of rural and urban regeneration (Zukin, 1995). In the making of places, creativity has become a significant strategy and tourism crucial for the implementation of various creative strategies (Richards, 2020), including travel writing, its methods and techniques. Later, the process of creating the resources for the heritage visitor centre is presented in detail.

1 Identifying Respondents and Rich Locations

In earlier research, the concept of the 'toureme' was proposed as a rich moment and space of tourist value (Mansfield, 2018). Now this can be extended by drawing on local knowledge by inviting local workers and professionals in the heritage and tourism industry to contribute their tacit knowledge. This list for creating a semi-structured interview includes the following themes: (i) Identifying their places of work and their routes across the urban space. (ii) Applying these lines of flight to maps from the archive. (iii) Involving locals in a discussion of the topography of the town, entry points, which include, for example the bus station, car parks where visitors arrive, existing tourist attractions and amenities. (iv) Eliciting knowledge of the geomorphology of urban space, with its slopes, geology, river access, and public space to assist the researching travel writer to map out a walking route for discovering the town. Many European towns grew up on the south-facing banks of rivers, where the running water supply providing drinking water, irrigation and the removal of waste downstream. The south-facing slope in Europe provides the sunnier aspect for fruit-growing and connects with the specific theme of this inquiry, ethnobotany.

Planning and building a travel writer's literary *hexis* (please see synthesis below) follows the contour of the European town from its river first up the slope away from the water source to the highest point in the town. This key tourist plateau can be a monument or public building. Then the elliptical route tracks back down to the water's edge. Along the way, 6 points of interest where local respondents can be met are noted and documented by the travel writer for inclusion in the synthesised text.

2 Interviewing and Recording

- a. The theory and uses of ethnographic interviewing. Narrative techniques are employed by the researcher-writer to elicit richer data. Designing questions. Using walking and writing workshops.
- b. Technical use of audio recorders indoors and out in the field. Play-back and transcription advice and training is given during workshops.

Workshop concludes with: Recording sessions of interviews with invited respondents. These voice recordings form part of the new archive for the ethnopôle,

and present data for synthesis by the researching travel writer.

3 Analysis Methods, Synthesis and Delivery of Resources

Using the recordings from interview workshop explain and complete pilot analysis of 4 types:

- i. Emotion and Value Content with word proximity
- ii. Places of Emergence – links to the town's own archive
- iii. Gerund coding and memo-writing
- iv. Critical hermeneutics

4 Digital Delivery

Design of the travel writer's output documents for delivery ought to consider ease-of-use on smart-phones. One prototype was designed called the Ramble Strip which avoided the user experience (UX) problems of PDFs on smaller screens:

The Ramble Strip

Narrative methods, digital photography, reproduction of old postcards and advertising. Using QR codes for smartphone users to download from scanned barcode.

Audio-book and podcast

Recorded and edited using Audacity free software. Convert to m4v or mp3 for distribution as audio-books on Google Play Store, or as downloads from the museum's own knowledge management system, thus providing a virtual local museum.

Using Google Sites and Google Docs as a free Knowledge Management System

Often small local museums are not well-funded so a simple start-up knowledge-management system can be designed and made public through free software from Google, called Google Sites and Google Drive.

Synthesis using Hexis

The literary travel writing stage proposed in this research is innovative. It develops literary travel writing to create a document that is impactful, emotive and has affect for its readers. These readers, rather than just the scientific academic audience, are also the public, the tourism stakeholders and the local city council. The final synthesis, though, requires that the author-researcher has planned the literary writing from the outset in a process drawn from Aristotle's concept of *hexis* (Aristotle, 350 BC; Breton 2019, 78–79), sometimes also called diathesis. The prefix *dia-* denotes a cross, diagonal thinking. The author-researcher conceives a plan of their knowledges of the stopping points or plateaux of inquiry, and the themes under examination in the project, eg ethnobotany in this work. The *hexis* the researcher creates as their plan can be visualised as an ellipse or hexagon of 6 points. These might be a theme or a point of interest in the town, an address, a plateau on a guided walk. Visualising a spatialised plan, this method proposes, maintains a spatial consideration in the research practice. It forms a disposition of knowledge elements all adjacent to, and available to the author during synthesis, yet in map form these become an elliptical route reaching out into the urban space

Sl. 3. Prežih's old house, today the memorial museum called the Prežihov Voranc Cottage (Prežihova bajta)(kpm.si)

Prežihova stara hiša, danes spominski muzej, imenovan Prežihova bajta (kpm.si)

Prežihovljeva stara kuća, danas memorijalni muzej pod nazivom Kuća Prežihova Voranca (Prežihova bajta)(kpm.si)

and returning. This route of hexis, with cross readings, maps onto the town to form a walking route that the reader-visitor can discover from the travel text.

To help visualise this formation of a hexis, consider this section from the literary travel writing of the Slovenian author, Dušan Šarotar on his exploration of Galway (2014 original). A key element of literary travel writing is that the travel writer reveals their own identity (Mansfield, 2020) to engage the readers in an emotional and empathic relationship with the quest for recording the places explored:

Kylemore Abbey, sem ponovil v mislih še jaz, da ne bi pozabil, čeprav sem bil prepričan, da sem o tem kraju nekje ob temnem jezeru, skritem pod gorami, že slišal, ko sem si na hitro ustvaril sliko, domišljjski kroki, pisateljsko metodo, podobno, kot počnejo slikarji, od katerih sem se morebiti tega tudi naučil, kroki torej običajno uporabljam pri komponiranju svojih tekstov, to je edini razlog, sem pomislil, zakaj se zdaj tukaj vozim, a za to potrebujem mir, počivam, ne spim niti nisem buden, ko sestavljam kompozicije iz stavkov, primikam in obračam besede, poskušam oceniti dolžino teksta, nekje globoko zadaj se mi besedilo obarva z različnimi barvami, običajno so črne linije dolge, goste, potem jim sledijo čiste bele ploskve, ki pa so polne pomena, breztežnega pomena, poglavja se prelivajo od rjavih, sivih, zelenih do temnordečih tonov /.../ (Šarotar 2014, 29)

The disposition of the hexis in the imaginary must be prepared and be available to the writer-researcher during the place inquiry fieldwork, and later during the

synthesis from the fieldnotes, recordings, photographs and collected cultural artefacts. The hexis is modified by the emotional experience of being in the field in the town under study, too. New dialogic links, cross-readings, will be made in the imaginary between hexis elements which are not necessarily adjacent in the original hex plan. Notice how Šarotar seeks out additional adjectives and shapes of colour to give his hexis a topological dimension 'the black lines are usually long and dense' (Šarotar, 2016, 39) so that it contains more than a flattened map on the surface of the town.

An example of this planning is shown below for the current project work, which is to synthesise a literary travel writing piece from fieldwork in Newquay in Cornwall, UK. This example of literary travel writing is for the tourist information office to communicate to their public via an online museum space. It was collected by field observation and through hour-long, semi-structured interviews with local staff in the heritage and hospitality industries (Mansfield, 2019). These skills could be taught as a university Masters programme. Pilot teaching has been successfully carried out online by the authors during a summer school and in face-to-face workshops at the University of Maribor – one of the courses designed is also documented (Potočnik Topler, 2020).

Within the travel story the writer carries with them a copy of an autobiographical work by an author, who lived or worked in the area and whose writing is known by locals. This method of enriching the travel writer's journey is well known by practitioners, for example W G Sebald and Sven Lindqvist, but it was first presented as a method for new literary travel writers and researchers by (Mansfield et al., 2021) in their work on the port city of Cherbourg.

Field notes

Field notes, made by the travel writer whilst researching, provide authentic updates from the tourism spaces. Presenting the notes as a travel story also enables the writer to communicate their emotions directly from these spaces. You will see in the following excerpt how a switch into a narrative form signals to the readers that the writer was actually there. The narrative form uses past tenses and the I-narrator recounting the trip; look for the moment of change when you reach 'When I stepped out', below:

This is an excerpt from the field notes of the trip from Ljubljana to the Prežihov Voranc Cottage in Podgora:

To reach Ravne na Koroškem and from there Podgora, you can take the regional roads Ljubljana – Domžale – Trojane (you must stop here for the best traditional Trojane doughnuts) – Vransko (restaurant Grof is a great choice if you need a decent meal or just a quick bite on the way) – Velenje (in the past the city was called Titovo Velenje – Tito's Velenje, here you can stop to visit the Velenje castle, the Museum Of Coal Mining, every September the Pippi Longstocking Festival is organized here, and by the way Velenje is a twin city of British Neath Port Talbot), – Huda luknja (a cave interesting for speleologists and folklorists because of many stories that have evolved around the cave), Mislinja (birth house of the painter Jože Tisnikar) – Slovenj Gradec (beautiful old town with the Church of St. Elisabeth and the regional

museum and gallery, you can reach the skiing resort Kope from Slovenj Gradec in 20 minutes) – Ravne na Koroškem (Ravne, in the past Gutenstein, is a town with a steelworks tradition – today Forma Viva reminds us of that, here you can visit a Castle and a park around it, a gallery and a museum, and go swimming (all year round) or skiing in the winter, in the surroundings you have ideal spots for hiking, tasting must, home-made salami, cottage cheese with pumpkin oil and onions and home baked rye bread) or take the highway from Ljubljana to Arja vas (a stop in Trojane is a must also in this case), and continue on the regional road Arja vas – Velenje – Huda luknja – Slovenj Gradec – Kotlje – Ravne na Koroškem – Podgora. Whichever direction you choose, you will be accompanied by breath-taking sights of the Kamnik-Savinja Alps (the highest mountain of this range is 2558m high Grintovec) green woods, churches on hill tops, hayracks and wheat or cornfields along the roads, and further on when you enter the Savinja Valley, large fields of hops. Also you can't avoid winding roads. John Denver's song Take me Home, Country Roads will most definitely come to your mind. And if you like country music, you must google the country music singer Milan Kamnik from Koroška and look for the songs Za mušter/Koroška pesem, Skurne besiede, Grta pa douta, Fr'šolnga, Koroški swing on YouTube. He sings in the Prežih's (Mežica Valley) dialect about the everyday lives of the locals. Since the drive from Ljubljana to Podgora lasts around 1h and 45 min by car despite only 111km, it is advisable to be equipped with good music. During weekdays the roads can be quite busy, but it gets better on weekends. Still, it is good to stop in Trojane, a small village that represents the invisible border between the Ljubljana and the Styria (Štajerska) regions. Most people stop here for big delicious doughnuts – "trojanski krofi", but you can also grab a meal in one of the oldest Slovenian restaurants with huge parking space and a nice terrace with hills view. The place does not look anything special, in fact, there are two ordinary buildings with a narrow road in between, a big parking area, and long lines for doughnuts, but this is a place that you must taste. And smell. When I stepped out of the car that Friday, 19 July 2019 to get some refreshment because it was hot and humid as hell, the first thing that reached me was the smell of doughnuts. If you by any chance decided you will have freshly fried doughnuts later, their tempting smell will turn this later into now – even if you have a strong character. No use fighting the aroma. And the recipe? It was invented by the cook Rajka Konjšek in 1961 and it has remained a well-kept secret. Ladies in white caps and coats work as if it were a matter of life and death.

The field notes make the story belong to, and become part of the tourism space explored. This writing process, explored by literary theorists, is called deictic reference. It also places the readers in this tourism space.

Conclusion

Our article emphasizes the importance of theoretically-grounded travel writing methods, especially the process of building the ethnopôle, as a significant basis for place-making and developing sustainable tourism destinations whilst still respecting the growth of the writers' own identities. Since there still remains a lack of understanding on how travel writing works on

the ground, in this article methods and processes are elaborated on, along with examples for fieldwork. The most significant contribution of this article is in the presentation and application of an innovative method of literary travel writing to place-making, sustainable tourism development and personal identity growth. To encourage the development of sustainable tourism further, it is significant that, in the future, tourism plays an active role in supporting the local community to engage in the sustainable or at least more sustainable business practices also with employing innovative methods of travel writing along with new technologies and new media to use various ways of promotion and to inform the locals, tourism professionals and tourists as well about preserving the cultural and natural heritage. In the long term, the destinations need to use the resources strategically to attract tourists and at the same time keep the locals satisfied.

Spletni muzej zgodb: literarno potopisno pisanje za razvoj kulturnega turizma

Charlie Mansfield & Jasna Potočnik Topler

Uvod

Številne¹ destinacije imajo redke primere kulturne dediščine, vendar se soočajo z izzivi, kako odgovorno povezati kulturno dediščino in turizem. Po drugi strani pa uveljavljene destinacije poročajo, da sta nadaljnji razvoj in upravljanje dediščinskih turističnih destinacij postala večji izziv, saj nove tehnologije spreminjajo uporabnike v potrošnike, in ne ustvarjalce kulture in artefaktov. Vendar pa sta razširjen dostop do svetovnega spleta prek omrežja Wi-Fi in lastništvo pametnih telefonov ustvarila publiko, ki jo lahko muzeji dosežejo z novimi digitalnimi izdelki. Novo raziskano in pripovedovano kulturno pisanje, ki je predlagano in predstavljeno tukaj, se dobro ujema s temi novimi tehnologijami. Zgodbe se lahko objavijo prek spletnih dnevnikov, podcastov in e-knjig. Ogledate si jih lahko na spletnih straneh, na katerih so predstavljene fotografije predmetov kulturne dediščine in krajev skupaj z zgodbami. Zgodbe niso potopisno novinarstvo ali promocijsko gradivo za turistične proizvode, temveč so oblika pisanja, ki bralce pritegne z likom, pripovedjo in pretečenim časom. Avtor se skozi turistične prostore pomika po poteh, ki jim

¹ Avtorja se zahvalujeta raziskovalni skupini projekta KAŠTELIR programa Interreg V-A Slovenija-Hrvaška, ki jih je povabila k izvedbi tega dela in predstavitvi rezultatov v obliki te nove oblike literarnega potopisa za trajnostni turizem. Avtorji se zahvaljujejo tudi anketiranim bralcem ter osebju v hotelih, restavracijah, muzejih in turističnih centrih v Newquayu, ki jih je tako lepo sprejelo v Cornwallu in potrpežljivo odgovorilo na vsa raziskovalna vprašanja s pripovedmi, bogatimi s podatki in čustvi. Zahvala avtorjev gre tudi dr. Philippu Wasslerju za njegovo stalno sodelovanje pri eksperimentiranju z literarnim potopisnim pisanjem kot raziskovalnim orodjem.

SI. 5. Prežihova stara hiša, danes spominski muzej, imenovan Prežihova bajta (kpm.si)

Prežih's old house, today the memorial museum called the Prežihov Voranc Cottage (Prežihova bajta)(kpm.si)

Prežihovljeva stara kuća, danas memorijalni muzej pod nazivom Kuća Prežihova Voranca (Prežihova bajta)(kpm.si)

lahko obiskovalci sami sledijo. Izkušnje, ki jih obiskovalci lahko delijo, so opisane na premišljen način.

Zaradi pritiska tehnologij, ki omogočajo le uživanje homogeniziranih izdelkov, ta raziskava lokalne prebivalce, oblikovalce turističnih produktov in stranke vključuje v proces uveljavljanja lokalnih krajev, da bi s tem postali soustvarjalci za ohranjanje njihove raznolike nesnovne kulturne dediščine. Raznolikost, edinstvenost in trajnostnost so bistveni elementi uspešnih destinacij. Pridobivanje in izmenjava etnobotaničnega znanja dobro sodita v ta okvir. Čeprav Svetovna turistična organizacija navaja, da je bilo pred covidom-19 več kot 40 % vseh mednarodnih turistov "kulturnih turistov", je rast tega sektorja zaznamovala fragmentacija na številne podtipе in niše (Richards, 2018), kar prinaša nove izzive in priložnosti za razvoj novih turističnih proizvodov, tudi tistih, povezanih z rastlinami in drugo naravno dediščino. Cilj turizma kulturne dediščine je povečati koristi za lokalno okolje, lokalno kulturo in dediščino ter čim bolj zmanjšati negativne vplive. Upravljalci dediščine po vsem svetu si prizadevajo izkoristiti prihodke od turizma za ohranjanje dediščine. Kljub dobro razvitim teoretičnim konceptom turizma kulturne dediščine na tem področju pogosto primanjkuje praktičnega znanja. Mnogi dediščinski kraji še niso prepoznali turizma kot orodja za upravljanje in ohranjanje dediščine, po drugi strani pa se številne destinacije dediščinskega turizma soočajo s številnimi težavami, kot so pomanjkanje avtentičnosti in tradicije, nezadovoljstvo lokalnega prebivalstva, težave s podobo, negativni učinki na okolje, pomanjkanje naložb in težave s podobo. Da bi se destinacije odzvale na te izzive, so se poskušale ponovno pozicionirati z uporabo različnih orodij in pristopov. Eden izmed pristopov je potopisno pisanje, ki vključuje brikolaž diskurzivnih praks in zelo raznovrstnih besedil (Culbert, 2018), v katerih ustvarjalci pišejo o svojih uporabniških izkušnjah potovanja v druge kraje (Robinson, 2004). V teh potopisnih besedilih, ki so lahko tudi dragoceni zgodovinski, etnološki in antropološki viri (Kavrečič, 2011), "pogledi izražajo pripovedni prostor, s katerega pripovedovalec in bralec natančno proučujeta, presojata in kategorizirata raznolike kulture in družbe, ki jih raziskujeta" (Alú & Hill, 2018, 1). To je eden od razlogov, da ima potopisno pisanje pomembno prepričevalno moč v turizmu (McWha et al., 2016) ter ga je vredno uporabiti pri uveljavljanju krajev, nadaljnjem razvoju trajnostnih turističnih praks in trajnostnih destinacij. Z uporabo potopisnega pisanja je mogoče ustvariti čudovite zgodbe, ki so pomembne pri ustvarjanju izdelkov in destinacij. V nadaljevanju članka bo predstavljeno ustvarjanje zgodb z metodo literarnega potopisnega pisanja in t. i. konceptom "etnopol" (iz fr. ethnopôle).

Velike zgodbe ustvarjajo velike muzeje

Izkušnje turistov so v bistvu zgodbe (McCabe & Foster, 2006) in turisti nenehno iščejo nove, ki naj bi bile drugačne, edinstvene, posebne, izvirne in pristne. Zaradi vse večjega zanimanja turistov za snovno in nesnovno kulturno dediščino organizacije za upravljanje destinacij, muzeji, galerije in kulturna združenja iščejo načine za odkrivanje nesnovne kulturne dediščine lokalnih prebivalcev ter jo želijo deliti z drugimi, preden se ta izgubi. Gre za krhko znanje o uporabi in praksah izginjajočega mestnega prostora, rastlin in živil (Bessière, 2013), oblačil in delovnih praks, ki so bile bolj usklajene z lokalno, trajnostno proizvodnjo. Ta projekt opisuje

nove metodologije ustvarjanja nesnovne dediščine za spletni muzej in predlaga model za prenos, ki raziskuje pripovedno znanje z literarnim potopisnim pisanjem. Uporaba pripovedi za posredovanje znanja si začanja utirati pot tudi v objave v akademskih revijah, na primer uvod tega članka (Wassler & Talarico, 2021), kjer je prepričljivo uporabljena za ustvarjanje čustev skupaj s sporočanjem konteksta za preiskavo.

V okviru programa EU ERASMUS+ Teaching Mobility je Mansfield razvil in poučeval inovativne metode zbiranja podatkov v Franciji in Združenem kraljestvu. Ta metodologija temelji na etnografskih intervjujih in interpretativni fenomenološki analizi, da bi se lokalni prebivalci vključili v deljenje in prevzemanje avtorstva lastne nesnovne kulturne dediščine (ICH). Te delavnice sprehajanja in pisanja lokalne prebivalce opremijo z družbenimi, pripovednimi in tehnološkimi spretnostmi za nadaljevanje etnoloških in avtoetnografskih procesov grajenja. S tem se uresniči ustvarjanje identitete v kulturni izmenjavi novega turističnega okolja (Mansfield, 2020).

Novi sistemi za upravljanje znanja (KM) in metode pripovedovanja so združeni v odprt arhiv kulturne dediščine z uporabo glasov, receptov, glasbe, upravljanja biotske raznovrstnosti in zgodb. Z oblikovanjem specifikacij dokumentov, ki so prijazni do mobilnih naprav, se lahko ti kulturni artefakti delijo v novih muzejih in na sprehajalnih poteh, razvitih na temo dediščine. Študija primera in zgled za ta članek je razvoj seznama botaničnih rastlin, ki ga je mogoče ponovno uporabiti, za lokalne turistične deležnike, da bi raziskali etnobotaniko svoje regije ter izboljšali turistično ponudbo z lokalnimi prehranskimi izdelki in drugimi zanimivostmi rastlinskega izvora. V tem članku je kot primer za ponovno uporabo navedena uporaba te študije pri raziskovanju kraja z uporabo literarnega potopisnega pisanja za turizem v Newquay, Cornwall, Združeno kraljestvo.

Center za obiskovalce dediščine: etnobotanika in "etnopol"

Etnobotanika je za turiste najvidnejša v lokalnih botaničnih vrtovih in etnografskih muzejih; na primer Botanični vrt Ljubljana v Sloveniji, ustanovljen leta 1810 vsebuje več kot 4500 vrst, ali muzej čebule v Roscoffu v Franciji. Podjetje za zbiranje morskih alg v Roscoffu pa je primer podjetništva, ki združuje upravljanje znanja, raziskave in lokalno dostopne proizvode za dobro počutje iz morskega rastlinja ter tako ustvarja novo in rastoče podjetje. Literarni muzej Prežihova bajta, posvečen pisatelju Lovru Kuharju - Prežihovemu Vorancu, v Kotljah v Sloveniji (sl. 1-6) ima na primer majhen vrt ob stari tradicionalni koči (sl. 7).

Takšne zbirke, vrtovi in muzeji se zelo razlikujejo po svojem dizajnu, značilnostih in namenu ter lahko - če so prepoznani kot vodilne znamenitosti - privabijo veliko število turistov, na primer botanični vrt Kew Gardens v Združenem kraljestvu ali Monetov vrt v Franciji (Ballantyne et al., 2008). Svet in organi za upravljanje zemljišč pa so najprimernejši za zagotavljanje makrookolja za zaščito rastlinske raznovrstnosti.

Rastline za obrtno pridelavo hrane na lokalni ravni so prva, najprivlačnejša vključitev etnobotanike v turistično vrednostno verigo. Za lokalne deležnike, na primer v obmorskem mestu, so najpomembnejši lokalno razširjene rastline ali rastline, ki so zlahka prilagojene podnebnju, zemlji, znanje in razpoložljiva delovna sila. Hrana iz rastlinskega materiala je za lokalne proizvajalce varnejša izbira kot hrana iz živalskih

virov, saj je tveganje zastrupitve s hrano manjše in ni prenosa virusov, kot se je zgodilo z virusom H1N1 iz svinjine in piščančjim virusom ebole iz mesa ter nedavno SARS-om in koronavirusom, ki povzročata COVID-19, po zoonozah na množičnem trgu z živalskimi proizvodi.

Center za obiskovalce kulturne dediščine ali "etnopol" turistom pogosto predstavi proizvodnjo hrane pred inovacijami na področju kemičnega nadzora in monokultur, ki se pridelujejo z nafto. V Združenem kraljestvu je zgleden primer monokulture setev italijanske mnogocvetne ljujke kot krmne rastline za pridelavo mesa in volne po vsej državi. Ta trava zagotavlja, da je podoba turistične destinacije (TDI) Velike Britanije prikazana kot zelena in prijetna dežela. Vendar pa to ni avtohtona vrsta. Žanje se tako, da se prepreči rast dreves in zatire divje cvetoče travniške rastline, ki bi ohranjale zdravje številnih vrst, vključno z rejnimi živalmi, ljudmi in divjimi živalmi. Medonosne rastline za opraševalce, na primer čebele, ne nudijo neposrednega vira hrane za ljudi, zato so v komercialnih režimih sajenja zanemarljive. Za trajnostnost mora razvoj turizma najti način, kako te rastline narediti kulturno privlačne, da bi jih lahko uživali na drugačen način. Primer za to so solzice ali šmarnice iz literature (črtica in zbirka črtic z naslovom *Solzice*) Lovra Kuharja, po domače Prežihovega Voranca, ki ima simbolno vrednost iz kulturne prestolnice regije.

Razvoj etnobotaničnega seznama za trajnostno blaginjo

Francoska pobuda z imenom "Sites of Remarkable Taste" drugim razvijalcem turizma in turističnim svetovalcem kaže, da simbolni kulturni kapital potrebuje raziskave in zavzeto trženje vsebine, da bi ga turisti opazili. Da bi bilo to znanje prenosljivo, ta članek spodaj ponuja začetni seznam (tab. 1) kot vodilo za tiste, ki želijo prepoznati rastlinske produkte, da bi lokalna turistična ponudba postala bolj avtentična, edinstvena in okoljsko trajnostna za njihovo mesto in regijo.

Tab. 1: Etnobotanični seznam

ETNOBOTANIČNI SEZNAM	
	Hrana in pijača. Običajno glavno živilo z ogljikovimi hidrati, ki ga je mogoče pripraviti tako za fino večerjo kot za turistični prigrizek za s seboj. Dobro počutje je treba vključiti v pripravo obroka, npr. izogibanje dodanemu rafiniranemu sladkorju in drugim alergenom. Prizadevajte si, da bi pritegnili nove izbire uživanja hrane pri novih skupinah/vrstah turistov, npr. vegetarijanske, veganske, brezalkoholne možnosti.
	Hrana za opraševalce za ohranjanje rastlinskih in botaničnih oblik življenja. Te rastline bodo potrebovale izobraževalne table in povezave z lokalnim simbolnim kulturnim kapitalom.
	Rastlinski izdelki, ki jih je mogoče reciklirati. Večja družbena ozaveščenost o tem, čigavo delo in znanje se uporablja in ceni pri zbiranju, predelavi in ponovni uporabi rastlinskih stranskih proizvodov.

	Okus ali vonj hrane – lokalno zelišče iz antičnih časov, ki je morda del krajevnega imena ali imena reke. Simbolika – pozitivna, lokalno povezana s kulturo in literaturo.
	Oblačila. Nosljiva botanika, ustvarjena in izdelana z lokalnimi obrtnimi spretnostmi. Institucije za ohranjanje, krepitev in prenašanje tega znanja kot dela lokalne kulture v šolah, na delavnicah in v okviru tečajev, ki jih ponujajo regionalne univerze.
	Zavetišče – gradnja s pomočjo botanike ter uporaba lokalnega znanja o proizvodnji in delovne sile. Atrakcija za obiskovalce, oprema ali stavba iz lesa. Npr. stara vinska stiskalnica, klop, drevesni park ali arboretum. Lesene stavbe iz lokalnega, in ne uvoženega lesa. Sponzoriranje in promocija lokalnih lesnih in gozdarskih podjetij na področju turizma.

Proces ustvarjanja virov za spletni muzej

Sl. 4. Prežihova stara hiša, danes spominski muzej, imenovan Prežihova bajta (kpm.si)

Prežih's old house, today the memorial museum called the Prežihov Voranc Cottage (Prežihova bajta) (kpm.si)

Prežihovljeva stara kuća, danas memorijalni muzej pod nazivom Kuća Prežihova Voranca (Prežihova bajta) (kpm.si)

1. Opredelitev anketirancev in bogatih lokacij

V prejšnjih raziskavah je bil koncept "toureme" predlagan kot bogat trenutek in prostor turistične vrednosti (Mansfield, 2018). Zdaj je to mogoče razširiti z uporabo lokalnega znanja, tako da so povabljeni lokalni delavci in strokovnjaki na področju dediščine in turizma, da prispevajo svoje tiho znanje. Ta seznam za oblikovanje polstrukturiranega intervjuja vključuje naslednje teme: (i) Opredelitev njihovih delovnih mest in njihovih poti po mestnem prostoru. (ii) Uporaba teh linij potovanja

Kultura in dediščina lahko spodbudita procese obnove podeželja in mest (Zukin, 1995). Pri uveljavljanju krajev je ustvarjalnost postala pomembna strategija, turizem pa ključnega pomena za implementacijo različnih ustvarjalnih strategij (Richards, 2020), vključno s pisanjem potopisov, njegovimi metodami in tehnikami. V nadaljevanju je podrobno predstavljen postopek ustvarjanja virov za center za obiskovalce dediščine.

na zemljevidih iz arhiva. (iii) Vključitev domačinov v razpravo o topografiji mesta, vstopnih točkah, ki vključujejo na primer avtobusno postajo, parkirišča, na katera prispejo obiskovalci, obstoječe turistične znamenitosti in objekte. (iv) Pridobivanje znanja o geomorfologiji mestnega prostora s pobočji, geologijo, dostopom do reke in javnim prostorom, ki raziskovalnemu potopiscu pomaga pri načrtovanju sprehajalne poti za odkrivanje mesta. Številna evropska mesta so zrasla na južnih bregovih rek, kjer je tekoča voda zagotavljala pitno vodo, namakanje in odstranjevanje odpadkov s tokom. Južno pobočje v Evropi zagotavlja sončnejšo stran za sadjarstvo in je povezano s specifično temo te raziskave, etnobotaniko.

Načrtovanje in gradnja potopisčevega literarnega hexisa (glejte sintezo spodaj) sledita obrisu evropskega mesta od reke najprej po pobočju stran od vodnega vira do najvišje točke v mestu. Ta ključna turistična ploščad je lahko spomenik ali javna stavba. Nato se eliptična pot spusti nazaj do roba vode. Med potjo potopisec zabeleži in dokumentira šest zanimivih točk, kjer se lahko sreča z lokalnimi anketiranci, in jih vključi v sintetično besedilo.

2. Intervjuvanje in snemanje

- a. Teorija in uporaba etnografskega intervjuvanja. Raziskovalec-pisec uporablja tehnike pripovedovanja, da bi pridobil bogatejše podatke. Oblikovanje vprašanj. Uporaba sprehajalnih in pisalnih delavnic.
- b. Tehnična uporaba zvočnih snemalnikov v zaprtih prostorih in na terenu. Na delavnicah so na voljo nasveti za play-back in transkripcijo ter usposabljanje.

Delavnica se zaključi s: snemanjem intervjujev s povabljenimi anketiranci. Ti glasovni posnetki so del novega arhiva "etnopolja" in predstavljajo podatke za sintezo, ki jo opravi raziskovalni potopisec.

3. Metode analize, sinteza in zagotavljanje virov

Z uporabo posnetkov intervjujev z delavnice razložite in dokončajte pilotno analizo štirih tipov:

- i. Čustva in vrednost vsebine z bližino besed
- ii. Kraji pojavitve – povezave z lastnim arhivom mesta
- iii. Kodiranje deležij in pisanje spominov
- iv. Kritična hermenevtika

4. Digitalna dostava

Pri oblikovanju ustvarjenih dokumentov potopisca za objavo je treba upoštevati preprostost uporabe na pametnih telefonih. Oblikovan je bil prototip, imenovan Ramble Strip, ki se je izognil težavam z uporabniško izkušnjo (UX), ko gre za datoteke PDF na manjših zaslonih:

Ramble Strip

Metode pripovedovanja, digitalna fotografija, reprodukcija starih razglednic in oglaševanje. Uporaba kod QR za uporabnike pametnih telefonov za prenos iz skenirane črtne kode.

Zvočna knjiga in podcast

Posneto in urejeno z brezplačno programsko opremo Audacity. Pretvorba v m4v ali

mp3 za distribucijo v obliki zvočnih knjig v trgovini Google Play Store ali v obliki prenosov iz lastnega sistema za upravljanje znanja v muzeju, s čimer je zagotovljen virtualni lokalni muzej.

Uporaba spletnih orodij Google Sites in Google Docs kot brezplačnega sistema za upravljanje znanja

Majhni lokalni muzeji pogosto nimajo dovolj sredstev, zato je mogoče oblikovati preprost začetni sistem za upravljanje znanja in ga objaviti s pomočjo brezplačne programske opreme podjetja Google, imenovane Google Sites in Google Drive.

Sinteza z uporabo hexisa

V tej raziskavi predlagana faza literarnega potopisnega pisanja je inovativna. Razvija literarno potopisno pisanje, da bi se ustvaril dokument, ki naredi vtis, je čustven in vpliva na bralce. Ti bralci so poleg znanstvenega akademskega občinstva tudi javnost, turistični deležniki in lokalni mestni svet. Za končno sintezo pa je potrebno, da je avtor-raziskovalec literarno pisanje načrtoval od samega začetka v procesu, ki izhaja iz Aristotelovega koncepta *hexis* (Aristotel, 350 pr. n. št.; Breton, 2019, 78–79), včasih imenovanega tudi *diateza*. Predpona *dia-* označuje navzkrižno, diagonalno razmišljanje. Avtor-raziskovalec si zamisli načrt svojih spoznanj o točkah ali ploščadih raziskovanja in temah, ki jih obravnava projekt, npr. etnobotanika v tem delu. *Hexis*, ki ga raziskovalec ustvari kot svoj načrt, si lahko predstavljamo kot elipso ali šesterokotnik s šestimi točkami. Te točke so lahko teme ali zanimive točke v mestu, naslov, ploščad na vodenem sprehodu. Ta metoda predlaga, da vizualizacija prostorskega načrta ohranja prostorski vidik v raziskovalni praksi. Obenem oblikuje dispozicijo elementov znanja, ki so vsi v bližini in na voljo avtorju med sintezo, vendar v obliki zemljevida postanejo eliptična pot, ki sega v urbani prostor in se vanj vrača. Ta pot *hexisa* z navzkrižnimi branji se prikaže na mestu in tvori sprehajalno pot, ki jo bralec-obiskovalec lahko odkrije iz potopisnega besedila.

Za lažjo predstavo o oblikovanju *hexisa* si oglejmo ta izsek iz literarnega potopisa slovenskega avtorja Dušana Šarotarja o njegovem raziskovanju Galwaya (izvirnik iz leta 2014). Ključni element literarnega potopisnega pisanja je, da potopisec razkrije svojo identiteto (Mansfield, 2020), da bi bralce pritegnil v čustven in empatičen odnos z iskanjem dokumentiranja raziskanih krajev:

Kylemore Abbey, sem ponovil v mislih še jaz, da ne bi pozabil, čeprav sem bil prepričan, da sem o tem kraju nekje ob temnem jezeru, skritem pod gorami, že slišal, ko sem si na hitro ustvaril sliko, domišljjski kroki, pisateljsko metodo, podobno, kot počnejo slikarji, od katerih sem se morebiti tega tudi naučil, kroki torej običajno uporabljam pri komponiranju svojih tekstov, to je edini razlog, sem pomislil, zakaj se zdaj tukaj vozim, a za to potrebujem mir; počivam, ne spim niti nisem buden, ko sestavljam kompozicije iz stavkov, primikam in obračam besede, poskušam oceniti dolžino teksta, nekje globoko zadaj se mi besedilo obarva z različnimi barvami, običajno so črne linije dolge, goste, potem jim sledijo čiste bele ploskve, ki pa so polne pomena, breztežnega pomena, poglavja se prelivajo od rjavih, sivih, zelenih do temnordečih tonov /.../ (Šarotar, 2014, 29).

Dispozicija *hexisa* v imaginariju mora biti pripravljena in na voljo piscu-raziskovalcu med terenskim raziskovanjem kraja, pozneje pa med sintezo iz terenskih zapiskov, posnetkov, fotografij in zbranih kulturnih artefaktov. *Hexis* spreminja tudi čustvena izkušnja tega, da si dejansko na terenu v proučevanem mestu. V imaginariju se vzpostavijo nove dialoške povezave, navzkrižna branja med elementi *hexisa*, ki v

prvotnem delovnem načrtu niso nujno sosednji. Bodite pozorni, kako Šarotar išče dodatne pridevnike in barvne oblike, da bi svojemu hexisu dal topološko razsežnost, "običajno so črne linije dolge in goste" (Šarotar, 2016, 39), tako da vsebuje več kot le sploščen zemljevid na površini mesta.

V nadaljevanju je prikazan primer takega načrtovanja za trenutno projektno delo, katerega namen je sintetizirati literarno potopisno delo s terenskega dela v Newquayu v Cornwallu v Združenem kraljestvu. Ta primer literarnega potopisnega pisanja je namenjen turističnoinformacijskemu uradu za obveščanje javnosti prek prostora spletnega muzeja. Primer je nastal z opazovanjem na terenu in z enournimi polstrukturiranimi intervjuji z lokalnim osebjem, ki dela na področju dediščine in gostinstva (Mansfield, 2019). Te večšine bi lahko poučevali v okviru univerzitetnega magistrskega programa. Pilotno poučevanje so avtorji uspešno izvedli na spletu v okviru poletne šole in na delavnicah (ki so potekale v živo) na Univerzi v Mariboru – eden od zasnovanih predmetov je tudi dokumentiran (Potočnik Topler, 2020).

V potopisni zgodbi ima pisatelj s seboj izvod avtobiografskega dela avtorja, ki je živel ali delal na tem območju in čigar dela poznajo domačini. Ta metoda obogatitve potovanja potopisca je dobro znana praktikom, na primer W. G. Sebald in Svenu Lindqvistu, kot metodo za nove literarne potopisce in raziskovalce pa sta jo prvič predstavila (Mansfield et al., 2021) v svojem delu o pristaniškem mestu Cherbourg.

Terenski zapiski

Terenski zapiski, ki jih med raziskovanjem zapiše potopisec, zagotavljajo avtentične informacije iz turističnega prostora. Predstavitev zapiskov v obliki potopisne zgodbe piscu omogoča, da svoja čustva posreduje neposredno iz teh prostorov. V naslednjem odlomku boste videli, kako prehod v pripovedno obliko sporoča bralcem, da je bil pisec dejansko tam. Pripovedna oblika uporablja pretekli čas in prvoosebne pripovedovalca, ki pripoveduje o potovanju; poiščite trenutek prehoda oz. spremembe, ko pridete do "Ko sem v petek", spodaj:

To je odlomek iz terenskih zapiskov izleta iz Ljubljane do Prežihove bajte v Podgori:

Da bi dosegli Ravne na Koroškem in od tam prišli do Podgore, se lahko odpravite po regionalnih cestah Ljubljana–Domžale–Trojane (tu se morate ustaviti za najboljše tradicionalne trojanske krofe) – Vransko (restavracija Grof je odlična izbira, če potrebujete spodoben obrok ali le hiter prigrizek na poti) – Velenje (mesto se je v preteklosti imenovalo Titovo Velenje, tu se lahko ustavite in si ogledate Velenjski grad, Muzej premogovništva, vsako leto septembra je tu organiziran Pikin festival in, mimogrede, Velenje je partnersko mesto britanskega Neath Port Talbota) – Huda luknja (jama, zanimiva za speleologe in folkloriste zaradi številnih zgodb, ki so se razvile z jamo), Mislinja (rojstna hiša slikarja Jožeta Tisnikarja) – Slovenj Gradec (lepo staro mesto s cerkvijo sv. Elizabete ter pokrajinskim muzejem in galerijo, iz Slovenj Gradca lahko v 20 minutah pridete do smučišča Kope) – Ravne na Koroškem (Ravne, v preteklosti Gutenstein, so mesto z jeklarsko tradicijo – danes nas na to spominja Forma viva, tu si lahko ogledate grad in park okoli njega, galerijo in muzej ali pa greste plavat (vse leto) ali smučat pozimi, v okolici so idealne točke za pohodništvo, degustacijo mošta, domače salame, skute z bučnim oljem in čebulo ter doma pečene rženega kruha) ali pa se iz Ljubljane po avtocesti odpravite do Arje vasi (tudi v tem primeru je obvezen postanek na Trojanah) in nadaljujete po regionalni cesti Arja

vas–Velenje–Huda luknja–Slovenj Gradec–Kotlje–Ravne na Koroškem–Podgora.

Ne glede na izbrano smer vas bodo spremljali dih jemajoči pogledi na Kamniško-Savinjske Alpe (najvišja gora tega gorovja je 2558 m visoki Grintovec), zelene gozdove, cerkvice na vrhovih hribov, kozolce in pšenična ali koruzna polja ob poti, ob vstopu v Savinjsko dolino pa še velika hmeljišča. Prav tako se ne morete izogniti ovinkastim cestam. Gotovo se boste spomnili na pesem Johna Denverja Take me Home, Country Roads. In če radi poslušate country glasbo, morate na YouTubu poiskati koroškega country pevca Milana Kamnika in pesmi Za mušter / Koroška pesem, Skurne besiede, Grta pa douta, Fr'šolnga in Koroški swing. V mežiškem narečju poje o vsakdanjem življenju domačinov. Ker vožnja od Ljubljane do Podgore z avtomobilom traja približno 1 uro in 45 minut, čeprav je dolga le 111 km, se je priporočljivo opremiti z dobro glasbo. Ob delavnikih so ceste lahko precej prometne, ob koncih tedna pa se razmere izboljšajo. Kljub temu se je dobro ustaviti na Trojanah, v majhnem kraju, ki predstavlja nevidno mejo med ljubljansko in štajersko regijo. Večina ljudi se tu ustavi zaradi velikih slastnih krofov – „trojanskih krofov“, lahko pa se tudi okrepčate v eni od najstarejših slovenskih restavracij z velikim parkiriščem in lepo teraso s pogledom na hribe. Ta kraj sicer ni videti nič posebnega, pravzaprav gre za dve navadni stavbi z ozko cesto vmes, veliko parkirišče in dolge vrste za krofe, vendar je to kraj, kjer morate izkusiti njegov okus. In vonj. Ko sem v petek, 19. julija 2019, stopil iz avtomobila, da bi se malce osvežil, ker je bilo neznosno vroče in vlažno, me je najprej dosegel vonj po krofih. Če ste se slučajno odločili, da si boste sveže ocvrte krofe privoščili pozneje, bo njihov mamljivi vonj ta „pozneje“ spremenil v „zdaj“ – tudi če imate močan značaj. Z aromami se nima smisla boriti. In recept? Izumila ga je kuharica Rajka Konjšek leta 1961 in je do danes ostal dobro varovana skrivnost. Dame v belih kapah in plaščih delajo, kot da gre za življenje ali smrt.

Zaradi terenskih zapiskov zgodba pripada raziskovanemu turističnemu prostoru in postane njegov del. Ta proces pisanja, ki ga raziskujejo literarni teoretiki, se imenuje deiktčna referenca. V ta turistični prostor umešča tudi bralce.

Sklep

Najin članek poudarja pomen teoretično utemeljenih metod potopisnega pisanja, zlasti procesa oblikovanja "etnopola", kot pomembne podlage za uveljavljanje krajev in razvoj trajnostnih turističnih destinacij ob hkratnem spoštovanju rasti lastne identitete piscev. Ker pa še vedno preslabo razumemo, kako potopisno pisanje poteka na terenu, so v tem članku opisane metode in postopki ter primeri za terensko delo. Najpomembnejši prispevek tega članka je predstavitev in uporaba inovativne metode literarnega potopisnega pisanja za uveljavljanje kraja, razvoj trajnostnega turizma in rast osebne identitete. Za spodbujanje nadaljnega razvoja trajnostnega turizma je pomembno, da ima turizem v prihodnosti aktivno vlogo pri podpiranju lokalne skupnosti, da se vključi v trajnostne ali vsaj bolj trajnostne poslovne prakse tudi z uporabo inovativnih metod potopisnega pisanja skupaj z novimi tehnologijami in novimi mediji, ki se lahko uporabijo za različne načine promocije in obveščanja domačinov, turističnih delavcev in tudi turistov o ohranjanju kulturne in naravne dediščine. Dolgoročno morajo destinacije strateško uporabljati vire, da bi privabile turiste in hkrati poskrbele za zadovoljstvo domačinov.

Internetski muzej priča: Književno pisanje putopisa za razvoj kulturnog turizma

Charlie Mansfield & Jasna Potočnik Topler

Uvod

Mnoga¹ odredišta imaju rijetke primjere kulturne baštine, ali se suočavaju s izazovima kako odgovorno povezati kulturnu baštinu i turizam. S druge strane, renomirana odredišta izvješćuju da je daljnji razvoj i upravljanje turističkim odredištima usmjerenim na baštinu postao sve izazovniji jer su zbog novih tehnologija korisnici postali potrošači, a ne kreatori kulture i artefakata. Međutim, široko rasprostranjen pristup internetu putem bežične mreže i posjedovanje pametnih telefona stvorili su javnost do koje muzeji mogu doprijeti novim digitalnim proizvodima. Novo istraženo i pripovijedano pisanje o kulturi koje je ovdje predloženo i predstavljeno dobro se uklapa u te nove tehnologije. Priče se mogu dostaviti putem mrežnih blogova, podcasta i e-knjiga. Mogu se pogledati na mreži na internetskim stranicama na kojima su zajedno s pričama prikazane fotografije baštinskih artefakata i mjesta. Priče nisu putopisno novinarstvo ni promocijski materijali za turističke proizvode, već su oblik pisanja koji čitatelje angažira uz lik, naraciju i proteklo vrijeme. Autor se kreće kroz turističke prostore koristeći rute koje posjetitelji mogu sami slijediti. Iskustva koja posjetitelji mogu podijeliti pomno se pripovijedaju.

Uz pritisak tehnologija samo da se konzumira homogenizirani proizvod, ovo

Sl. 6. Prežihovljeva stara kuća, danas memorijalni muzej pod nazivom Kuća Prežihova Voranca (Prežihova bajta)(kpm.si)

Prežih's old house, today the memorial museum called the Prežihov Voranc Cottage (Prežihova bajta)(kpm.si)

Prežihova stara hiša, danas spominski muzej, imenovan Prežihova bajta (kpm.si)

¹ Autori bi se željeli zahvaliti istraživačkom timu programa suradnje Interreg V-A Slovenija-Hrvatska na projektu KAŠTELIR koji ih je pozvao da obave taj posao i predstave otkrića kao novi oblik književnog pisanja putopisa za održivi turizam. Autori se zahvaljuju i ispitanim čitateljima i osoblju u hotelima, restoranima, muzejima i turističkim središtima Newquaya koji su priredili takvu dobrodošlicu u Cornwallu i tako strpljivo odgovarali na sve istraživačke upite propovijedima bogatim podatcima i osjećajima. Autori bi također željeli zahvaliti dr. Philippu Wassleru na kontinuiranoj suradnji u eksperimentiranju s književnim pitanjem putopisa kao istraživačkim alatom.

istraživanje uključuje lokalne građane, dizajnere turističkih proizvoda i kupce u proces lokalnog stvaranja mjesta, a time i da postanu sukreatori kako bi održali svoju raznolikost nematerijalnu kulturnu baštinu. Raznolikost, jedinstvenost i održivost bitne su sastavnice uspješnih odredišta. Prikupljanje i razmjena etnobotaničkog znanja dobro se uklapaju u taj opseg. Unatoč činjenici da Svjetska turistička organizacija ukazuje na to da je prije pandemije bolesti COVID-19 više od 40 % svih međunarodnih turista pripadalo "kulturnim turistima", rast u ovom sektoru obilježila je fragmentacija u brojne podvrste i niše (Richards, 2018) što donosi nove izazove i mogućnosti za razvoj novih turističkih proizvoda, također onih koji se odnose na biljke i drugu prirodnu baštinu. Cilj je turizma kulturne baštine što bolje iskorištavanje lokalnog okružja za lokalnu kulturu i baštinu te smanjenje negativnih utjecaja. Upravitelji baštine širom svijeta imaju za cilj iskorištavanje prihoda od turizma kako bi se održavala baštinska imovina. Unatoč dobro razvijenim teoretskim konceptima kulturnog turizma i turizma temeljenog na baštini, često nedostaje znanje na terenu. Mnoga mjesta s bogatom baštinom još uvijek nisu prepoznala turizam kao alat za upravljanje baštinom i očuvanje baštine, dok se s druge strane mnoga odredišta s bogatom baštinom suočavaju s brojnim problemima, poput nedostatka autentičnosti i tradicije, nezadovoljstva lokalnog stanovništva, problema s imidžom, negativnih utjecaja na okoliš te nedostatka ulaganja i problema s imidžom. Da bi odgovorila na te izazove, odredišta su se pokušala ponovno pozicionirati s pomoću različitih alata i pristupa. Jedno je od njih pisanje putopisa koje uključuje slaganje govornih praksi i vrlo raznolikih tekstova (Culbert, 2018) u kojima kreatori pišu o svojem korisničkom iskustvu putovanja na drugim mjestima (Robinson, 2004). U tim tekstovima putopisaca, koji također mogu biti dragocjeni povijesni, etnološki i antropološki izvori (Kavrečić, 2011), "stavovi i pogledi izražavaju narativni prostor iz kojeg pripovjedač i čitatelj proučavaju, ocjenjuju i kategoriziraju različite kulture i društva koja istražuju" (Alú & Hill, 2018, 1). To je jedan od razloga zašto pisanje putopisa ima značajnu moć uvjeravanja u turizmu (McWha et al., 2016) i valja ga usvojiti u stvaranju mjesta, u daljnjem razvoju održivih turističkih praksi i održivih odredišta. Uključivanjem pisanja putopisa mogu se stvoriti lijepe priče koje su značajne za kreiranje proizvoda i odredišta. Dalje u članku bit će predstavljeno stvaranje priča metodom književnog pisanja putopisa i konceptom "etnopol" (iz fr. ethnopôle).

Izvrzne priče čine izvrsne muzeje

I skustva turista u osnovi su priče (McCabe & Foster, 2006) i turisti neprestano tragaju za novim pričama, od kojih se očekuje da budu drukčije, jedinstvene, posebne, originalne i autentične. Porastom interesa turista za materijalnom i nematerijalnom kulturnom baštinom, organizacije za upravljanje odredištima, muzejima, galerijama i kulturnim udrugama traže metode za otkrivanje nematerijalne kulturne baštine lokalnih stanovnika i dijeljenja iste prije nego što se izgubi. Radi se o krhkom poznavanju upotreba i praksi nestajućega gradskog prostora, biljaka i prehrambenih proizvoda (Bessière 2013), odjeće i radnih praksi koje su više usklađene s lokalnom, održivom proizvodnjom. Ovaj projekt ističe nove metodologije u stvaranju nematerijalne baštine za internetski muzej i predlaže model prijenosa koji istražuje narativno znanje uz književno

pisanje putopisa. Korištenje pripovijedanja za prijenos znanja počinje pronalaziti svoj put i u objavljivanju akademskih časopisa, na primjer uvod u ovaj članak (Wassler & Talarico, 2021), gdje se snažno koristi za stvaranje osjećaja uz komunikaciju konteksta za istragu.

U okviru programa EU ERASMUS+ Teaching Mobility, Mansfield je razvio i poučavao inovativne metode prikupljanja podataka u Francuskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu. Ta se metodologija oslanja na etnografsko intervjuiranje i interpretativnu fenomenološku analizu kako bi se lokalni građani uključili u dijeljenje i preuzimanje autorstva nad vlastitom nematerijalnom kulturnom baštinom (ICH). Te radionice hodanja i pisanja lokalnom stanovništvu pružaju socijalne, pripovjedne i tehnološke vještine za nastavak etnoloških i autoetnografskih procesa izgradnje. To ispunjava stvaranje identiteta u kulturnoj razmjeni novog turističkog okružja (Mansfield, 2020).

Novi sustavi upravljanja znanjem (KM) i pripovjedne metode kombiniraju se kako bi se stvorila otvorena arhiva kulturne baštine koristeći glasove, recepte, glazbu, upravljanje biološkom raznolikošću i priče. Uz dizajn specifikacija dokumenata prilagođenih mobilnim uređajima, ti se kulturni artefakti mogu dijeliti u novim muzejima i na pješačkim stazama temeljenim na temama baštine. Studija slučaja i uzor za ovaj članak izrada je ponovno upotrebljive kontrolne liste botaničkih biljaka za lokalne dionike turizma kako bi istražili vlastitu etnobotaniku svoje regije radi poboljšanja turističke ponude lokalnim prehrambenim proizvodima i drugim biljnim interesima. Primjena navedenog na istraživanje mjesta, koristeći književno pisanje putopisa za turizam u Newquayu, Cornwall, Ujedinjeno Kraljevstvo dana je u ovom članku kao primjer za ponovnu upotrebu.

Centar za posjetitelje zainteresirane za baštinu: etnobotanika i "etnopol"

E tnobotanika, koja je turistički najvidljivija, može se vidjeti u lokalnim botaničkim vrtovima i etnografskim muzejima; uzmimo na primjer, Ljubljanski botanički vrt u Sloveniji, koji je osnovan 1810. godine i sadržava više od 4500 vrsta, ili Muzej luka u Roscoffu u Francuskoj, dok tvrtka za sakupljanje morskih algi u Roscoffu nudi primjer poduzetništva koje kombinira upravljanje znanjem, istraživanje i blagodat lokalno dostupnih proizvoda iz morske vegetacije za stvaranje novog i rastućeg poslovanja. Primjerice, književni muzej pod nazivom Bajta Prežihova Voranca, posvećen književniku Lovri Kuharu (Kotlje, Slovenija) (sl. 1-6) (ima mali vrt u blizini stare tradicionalne kuće (sl. 7)).

Takve se zbirke, vrtovi i muzeji uvelike razlikuju po svojem dizajnu, značajkama i namjeni i mogu – kada budu prepoznati kao vodeće atrakcije – privući značajan broj turista, na primjer Kew Gardens u Ujedinjenom Kraljevstvu ili Monet's Garden u Francuskoj (Ballantyne et al., 2008). Stoga su vijeće i tijela za upravljanje zemljištem u najboljem položaju da osiguraju makrookoliš za zaštitu biljne raznolikosti.

Postrojenja za artizanalnu proizvodnju hrane na lokalnoj razini prva je, najatraktivnija integracija etnobotanike u turistički lanac vrijednosti. Biljke koje se javljaju lokalno ili one koje se lako mogu prilagoditi klimi, tlu, znanju i dostupnosti radne snage od primarne su važnosti za lokalne dionike u, na primjer, primorskom gradu. Hrana od biljnog materijala lokalnim proizvođačima nudi sigurniji izbor od životinjskih izvora zbog manjeg rizika od trovanja hranom te nema virusnog prijenosa kao što

je to slučaj kod virusa H1N1 od svinjskog i pilećeg virusa ebole iz mesa, a nedavno i SARS-a i koronavirusa nakon zoonotskih događaja na veleprodajnom tržištu hrane životinjskog podrijetla.

Centar za posjetitelje zainteresirane za baštinu ili "etnopol" često turistima pruža pogled na proizvodnju hrane prije inovacija u kemijskoj kontroli i monokultura prikupljenih od ulja. U Ujedinjenom je Kraljevstvu glavni primjer monokulture sadnja talijanskog ljulja kao krmnog bilja za proizvodnju mesa i vune u cijeloj zemlji. Ta trava pruža imidž turističkog odredišta (TDI) Britanije kao zelene i ugodne zemlje. Međutim, to nije autohtona vrsta. Uzgaja se na način da se spriječi rast drveća i suzbije poljsko bilje divljim cvijećem koje bi održavalo zdravlje niza vrsta, uključujući uzgajane životinje, ljude i divlje životinje.

Konačno, biljke koje sadržavaju nektar za oprašivače, na primjer pčele, ne nude izravni izvor hrane za ljude pa su zanemarene u komercijalnim režimima sadnje. Radi održivosti, turistički razvoj mora pronaći način kako te biljke učiniti kulturno privlačnima za konzumaciju na drukčiji način. Primjer za to su đurđevak ili suze ("solzice" ili "šmarnice" na slovenskom) iz literature (kratka priča i zbirka kratkih priča *Solzice*) Lovre Kuhara, pod pseudonimom Prežihov Voranc u Sloveniji, koje imaju simboličku vrijednost iz kulturne prijestolnice regije.

Izrada etnobotaničkog kontrolnog popisa za održivu dobrobit

Francuska inicijativa "Sites of Remarkable Taste" pokazuje ostalim promicateljima turizma i savjetnicima za turizam da je simboličkom kulturnom kapitalu potrebno istraživanje i posvećenost marketinškog sadržaja kako bi ga javnost mogla primijetiti. Da bi se to znanje moglo prenijeti, ovaj članak nudi početni kontrolni popis u nastavku (tab. 1), kao vodič za one koji žele identificirati biljne proizvode kako bi lokalna turistička ponuda bila autentičnija, jedinstvenija i ekološki održivija za njihov grad i regiju.

Tab. 1: Kontrolna lista etnobotanike

KONTROLNA LISTA ETNOBOTANIKE	
	Jelo i piće. Obično glavni ugljikohidratni prehrambeni proizvodi koji se mogu pripremiti i kao fino jelo i kao turistička brza hrana za van. U pripremu obroka mora se uključiti dobrobit, npr. izbjegavanje dodavanja rafiniranog šećera i drugih alergena. Nastojte apelirati na nove izbore za konzumaciju hrane u novoj javnosti, npr. vegetarijanske, veganske i nealkoholne opcije.
	Hrana za oprašivače kako bi se održali biljni i botanički oblici života. Za te će biljke biti potrebne edukativne ploče i veze s lokalnim simboličkim kulturnim kapitalom.
	Biljni proizvodi koji se mogu reciklirati. Podignuta društvena svijest o tome čiji se rad i znanje koriste i vrednuju u prikupljanju, preradi i ponovnoj uporabi biljnih nusproizvoda.

	Okus ili miris hrane – lokalna biljka koja potječe iz antičkih vremena koja je možda sadržana u lokalnom nazivu mjesta ili imenu rijeke. Simbolično – pozitivno s lokalnom povezanošću s kulturom i književnošću.
	Odjeća. Nosiva botanika, stvorena i izrađena lokalnim zanatskim vještinama. Institucije za očuvanje toga znanja unaprjeđuju se i prenose kao dio lokalne kulture na fakultetima, radionicama i uz tečajeve koje nude regionalna sveučilišta.
	Sklonište – izgradnja s botanikom i korištenje znanja o lokalnoj proizvodnji i radu. Atrakcija za posjetitelje, oprema ili zgrada izrađena od drveta. Npr. stara vinska preša, klupa, park s drvećem ili botanički vrt. Drvene zgrade napravljene od lokalnog drva, a ne uvoznog drva. Sponzorstvo i promocija lokalnih drvnih i šumarskih poduzeća dovedenih u turistički prostor.

Proces stvaranja resursa za internetski muzej

Kultura i baština mogu potaknuti procese ruralne i urbane obnove (Zukin, 1995). Prilikom stvaranja mjesta, kreativnost je postala značajna strategija, a turizam presudan za provedbu različitih kreativnih strategija, (Richards, 2020), uključujući putopise, njegove metode i tehnike. Kasnije je detaljno predstavljen postupak stvaranja resursa za centar za posjetitelje zainteresirane za baštinu.

1. Identificiranje ispitanika i bogatih lokacija

U ranijim istraživanjima koncept "toureme" predložen je kao bogat trenutak i prostor turističke vrijednosti (Mansfield, 2018). Sada se to može proširiti oslanjanjem na lokalno znanje pozivanjem lokalnih radnika i profesionalaca u baštini i turizmu da doprinesu svojim prešutnim znanjem. Taj popis za izradu polustrukturiranog intervjua uključuje sljedeće teme: (i) identificiranje njihovih mjesta rada i njihovih ruta kroz urbani prostor; (ii) primjena tih linija leta na karte iz arhive; (iii) uključivanje lokalnog stanovništva u raspravu o topografiji grada, ulaznim točkama koje uključuju, na primjer, autobusni kolodvor, parkirališta na koja dolaze posjetitelji, postojeće turističke atrakcije i sadržaje; (iv) pobuđivanje znanja o geomorfologiji urbanog prostora, s njegovim padinama, geologijom, pristupom rijeci i javnim prostorom, kako bi se istraživačkom putopiscu pomoglo u mapiranju pješačke rute za otkrivanje grada. Mnogi su europski gradovi odrasli na obalama rijeka okrenutih prema jugu gdje je opskrba tekućom vodom osiguravala pitku vodu, navodnjavanje i zbrinjavanje otpada nizvodno. Obronci okrenuti prema jugu u Europi pružaju sunčaniji aspekt za voćarstvo i povezuju se sa specifičnom temom ovog istraživanja, etnobotanikom. Planiranje i izgradnja književnog hexisa putopisca (pogledajte sintezu u nastavku) prati konturu europskoga grada od njegove rijeke najprije uz padinu od izvora vode do najviše točke u gradu. Taj ključni turistički plato može biti spomenik ili javna zgrada. Zatim se eliptični put vraća natrag do ruba vode. Usput, putopisac bilježi i dokumentira šest zanimljivih mjesta u kojima se mogu upoznati lokalni ispitanici radi uključivanja u sintetizirani tekst.

2. Intervjuiranje i snimanje

- a. Teorija i upotreba etnografskog intervjuiranja. Istraživač pisac koristi pripovjedne tehnike kako bi prikupio bogatije podatke. Osmišljavanje pitanja. Korištenje radionica hodanja i pisanja.
- b. Tehnička uporaba audiosnimača u zatvorenom prostoru i na terenu. Tijekom radionica daju se savjeti i nudi osposobljavanje za reprodukciju i transkripciju.

Radionica se završava: Snimanjem intervju s pozvanim ispitanicima. Te snimke glasa dio su nove arhive za "etnopol" i predstavljaju podatke za sintezu istraživačkog putopisca.

3. Metode analize, sinteza i isporuka resursa

Korištenjem snimaka s radionice za intervjuiranje objašnjava se i dovršava pokusna analiza koja se sastoji od četiri tipa:

- i. sadržaj osjećaja i vrijednosti s blizinom riječi
- ii. mjesta pojave – poveznice na vlastitu arhivu grada
- iii. kodiranje gerunda i pisanje memoranduma
- iv. kritička hermeneutika.

4. Digitalna isporuka

Dizajn izlaznih dokumenata putopisca za isporuku trebao bi razmotriti jednostavnost upotrebe na pametnim telefonima. Dizajniran je jedan prototip nazvan "Ramble Strip" koji je izbjegao probleme s korisničkim iskustvom (UX) PDF-ova na manjim zaslonima:

Ramble Strip

Pripovjedne metode, digitalna fotografija, reprodukcija starih razglednica i oglašavanje. Korištenje QR kodova za korisnike pametnih telefona radi preuzimanja skeniranih crtičnih kodova.

Audioknjiga i podcast

Snimljeno i uređeno pomoću besplatnog softvera Audacity. Pretvorite u m4v ili mp3 za distribuciju kao audioknjige na Google Play Storeu ili kao preuzimanja iz muzejskog vlastitog sustava upravljanja znanjem, pružajući tako virtualni lokalni muzej.

Korištenje Googleovih internetskih stranica i Google dokumenata kao besplatnog sustava upravljanja znanjem

Mali lokalni muzeji često nisu dostatno financirani pa se jednostavni sustav upravljanja znanjem može dizajnirati i učiniti javnim putem besplatnoga Googleova softvera, nazvanog "Google Sites" i "Google Drive".

Sinteza pomoću hexisa (tjelesnog pamćenja i pozicioniranja u društvenom svijetu)

Faza književnog pisanja putopisa predložena u ovom istraživanju inovativna je. Razvija književno pisanje putopisa radi stvaranja dokumenta koji je impresivan, emotivan i koji utječe na čitatelje. Ti čitatelji, a ne samo znanstvena akademska publika, također su javnost, dionici u turizmu i lokalno gradsko vijeće. Konačna sinteza, međutim, zahtijeva da je autor istraživač od samog početka planirao književno pisanje u procesu izvučenom iz Aristotelova koncepta *hexis* (Aristotel, 350 BC; Breton 2019., 78-79),

Sl. 7. Mali vrt pored Kuće Prežihova Voranca (foto: J. Potočnik Topler)

A small garden next to the Prežihov Voranc Cottage (photo: J. Potočnik Topler)

Majhen vrt ob Prežihovi bajti (foto: J. Potočnik Topler)

koji se ponekad naziva i dijatezom. Prefiks *dia-* označava križ, dijagonalno razmišljanje. Autor istraživač osmišljava plan svojih saznanja o mjestima zaustavljanja ili platou istrage i temama koje se ispituju u projektu, npr. etnobotanika u ovome radu. *Hexis* koji istraživač stvara jer se njegov plan može vizualizirati kao elipsa ili šesterokut od šest točaka. To bi mogla biti tema ili zanimljivo mjesto u gradu, adresa, plato u šetnji s vodičem.

Vizualiziranje prostornog plana kako predlaže ova metoda, zadržava prostorno razmatranje u istraživačkoj praksi. Time se pravi raspored elemenata znanja koji su svi bliski i dostupni autoru tijekom sinteze, no u obliku mape oni postaju eliptična ruta koja seže u urbani prostor i vraća se. Taj put *hexisa*, s unakrsnim čitanjima, preslikava se na grad kako bi oformio pješačku rutu koju čitatelj posjetitelj može otkriti iz putopisnog teksta.

Da biste lakše vizualizirati to stvaranje *hexisa*, razmotrite ovaj odjeljak iz književnog pisanja putopisa slovenskog autora Dušana Šarotara o njegovu istraživanju Galwaya (izvornik iz 2014.). Ključni element književnog pisanja putopisa je da putopisac otkriva vlastiti identitet (Mansfield, 2020) kako bi čitatelje uključio u emotivan i empatičan odnos uz potragu za bilježenjem istraženih mjesta:

Kylemore Abbey, sem ponovil v mislih še jaz, da ne bi pozabil, čeprav sem bil prepričan, da sem o tem kraju nekje ob temnem jezeru, skritem pod gorami, že slišal, ko sem si na hitro ustvaril sliko, domišljjski kroki, pisateljsko metodo, podobno, kot počnejo slikarji, od katerih sem se morebiti tega tudi naučil, kroki torej običajno uporabljam pri komponiranju svojih tekstov, to je edini razlog, sem pomislil, zakaj se zdaj tukaj vozim, a za to potrebujem mir; počivam, ne spim niti nisem buden, ko sestavljam kompozicije iz stavkov, primikam in obračam besede, poskušam oceniti dolžino teksta, nekje globoko zadaj se mi besedilo obarva z različnimi barvami, običajno so črne linije dolge, goste, potem jim sledijo čiste bele ploskve, ki pa so polne pomena, breztežnega pomena, poglavja se prelivajo od rjavih, sivih, zelenih do temnordečih tonov /.../ (Šarotar 2014, 29)

Raspored *hexisa* u imaginarnome mora biti pripremljen i dostupan piscu istraživaču tijekom terenskog rada na ispitivanju mjesta, a kasnije tijekom sinteze iz terenskih zabilježaka, snimaka, fotografija i prikupljenih kulturnih artefakata. *Hexis* je izmijenjen emocionalnim iskustvom boravka na terenu i u gradu koji se proučava. Nove dijaloške poveznice, unakrsna čitanja, obaviti će se u imaginarnom između elemenata *hexisa* koji nisu nužno bliski u izvornom "hex planu". Obratite pozornost kako Šarotar traži dodatne pridjeve i oblike boje kako bi svojem hexisu dao topološku

dimenziju "crne crte obično su duge i guste" (Šarotar, 2016., 39) tako da sadržava više od spljoštene karte na površini grada.

Primjer toga planiranja prikazan je u nastavku za trenutačni projektni rad koji treba sintetizirati književno putopisno djelo iz terenskog rada u Newquayu u Cornwallu, Ujedinjeno Kraljevstvo. Taj primjer književnog pisanja putopisa služi turističkom uredu za informiranje njegove javnosti putem internetskog muzejskog prostora. Prikupljen je opažanjem na terenu i jednosatnim polustrukturiranim intervjuima s lokalnim osobljem u baštinskoj i ugostiteljskoj industriji (Mansfield, 2019). Te bi se vještine mogle predavati kao sveučilišni magistarski program. Autori su uspješno provodili pokusnu poduku putem interneta tijekom ljetne škole i na radionicama uživo na Sveučilištu u Mariboru – jedan od osmišljenih tečajeva također je dokumentiran (Potočnik Topler, 2020).

U putopisnoj priči pisac sa sobom nosi kopiju autobiografskog djela autora koji je živio ili radio na tom području i čija su djela poznata lokalnom stanovništvu. Tu metodu obogaćivanja putovanja putopisca dobro poznaju praktičari, na primjer W. G. Sebald i Sven Lindqvist, ali prvi je put predstavljena kao metoda za nove književne putopisce i istraživače (Mansfield et al., 2021) u njihovu radu na lučkom gradu Cherbourgu.

Terenske zabilješke

Terenske zabilješke koje je putopisac zapisao tijekom istraživanja pružaju autentična ažuriranja iz turističkih prostora. Predstavljanje zabilješki kao putopisne priče također omogućava piscu da svoje osjećaje prenese izravno iz tih prostora. U sljedećem ćete odlomku vidjeti kako prelazak u pripovjedni oblik čitateljima signalizira da je pisac doista bio tamo. Pripovjedački oblik koristi prošla vremena i prepričavanje putovanja u prvom licu; potražite trenutak promjene kad dođete do dijela "Kada sam izašao", u nastavku:

Ovo je izvadak iz terenskih zabilježaka s putovanja iz Ljubljane do muzeja pisca Prežihova Voranca u Podgori:

Da biste stigli do grada Ravne na Koroškem, a od tamo do Podgore, možete ići regionalnim cestama Ljubljana – Domžale – Trojane (ovdje se morate zaustaviti radi najboljih tradicionalnih trojanskih krafni) – Vranksko (restoran Grof izvrstan je izbor ako trebate pristojan obrok ili samo brzi zalogaj usput) – Velenje (grad se u prošlosti zvao Titovo Velenje, ovdje se možete zaustaviti i posjetiti Velenjski dvorac, Muzej rudarstva, ovdje se svakog rujna organizira Festival Pipi Duga Čarapa i, usput rečeno, Velenje je grad blizanac britanskog Neath Port Talbota) – Huda luknja (špilja zanimljiva za speleologe i folklorashe zbog mnogih priča koje su se pričale o špilji), Mislinja (rodna kuća slikara Jože Tisnikara) – Slovenj Gradec (prekrasni stari grad s crkvom sv. Elizabete i regionalnim muzejom i galerijom, do skijališta Kope iz Slovenj Gradeca možete doći za 20 minuta) – Ravne na Koroškem (Ravne, u prošlosti Gutenstein, grad je s tradicijom čeličane – na to nas danas podsjeća Forma Viva, ovdje možete posjetiti dvorac i park oko njega, galeriju i muzej, a zimi se kupati (tijekom cijele godine) ili skijati, u okolici imate idealna mjesta za planinarenje, kušanje mošta, domaće salame, svježeg sira s bučinim uljem i lukom i domaćeg raženog kruha) ili autocestom od Ljubljane do Arje Vasi (zaustavljanje u Trojanama također je obvezno u ovom slučaju) i nastaviti dalje regionalnom cestom Arja Vas – Velenje – Huda luknja – Slovenj Gradec – Kotlje – Ravne na Koroškem – Podgora.

Koji god smjer odabrali, pratit će vas prizori Kamniško-savinjskih Alpa koji oduzimaju dah (najviša je planina ovog lanca 2558 m visok Grintovec), zelenih šuma, crkava na vrhovima brežuljaka, stogova i polja pšenice ili kukuruza uz ceste i dalje, kad uđete u Savinjsku dolinu, velika polja hmelja. Također ne možete izbjeći zavojite ceste. Pjesma Johna Denvera Take me Home, Country Roads sasvim će vam sigurno pasti na pamet. A ako volite country glazbu, morate guglati pjevača country glazbe Milana Kamnika iz Koroške i na YouTubeu potražiti pjesme Za mušter/Koroška pesem, Skurne besiede, Grta pa douta, Fr 'šolnga, Koroški swing. On pjeva na Prežihovljevu dijalektu (Mežiška dolina) o svakodnevnom životu mještana. Budući da vožnja od Ljubljane do Podgore traje oko 1 sat i 45 minuta automobilom, iako ima samo 111 km, preporučljivo je opremiti se dobrom glazbom. Tijekom radnih dana ceste mogu biti prilično prometne, ali vikendom je bolje. Ipak je dobro zaustaviti se u Trojanama, malom selu koje predstavlja nevidljivu granicu između Ljubljane i Štajerske regije. Većina ljudi ovdje se zaustavlja zbog velikih ukusnih krafni – "trojanski krofi", ali možete pojesti nešto i u nekom od najstarijih slovenskih restorana s ogromnim parkiralištem i lijepom terasom s pogledom na brda. Mjesto ne izgleda nimalo posebno, zapravo postoje dvije obične zgrade s uskom cestom između njih, velikim parkiralištem i dugačkim redovima za krafne, ali ovo je mjesto na kojem se morate zaustaviti da ga okusite. I pomirišete. Kad sam tog petka, 19. srpnja 2019., izašao iz automobila kako bih se osvježio jer je bilo vruće i vlažno kao u paklu, prvo što sam osjetio bio je miris krafni. Ako ste kojim slučajem odlučili da ćete poslije probati svježe pržene krafne, njihov primamljiv miris pretvorit će to kasnije u sada – čak i ako imate jak karakter. Nema smisla opirati se aromi. A recept? Izumila ga je kuharica Rajka Konjšek 1961. godine i ostao je strogo čuvana tajna. Dame u bijelim kapama i kaputima rade kao da je riječ o životu i smrti.

Zbog terenskih zabilježaka priča pripada i postaje dijelom istraženog turističkog prostora. Taj se postupak pisanja, koji su istraživali književni teoretičari, naziva deiktika referencija. Ona također smješta čitatelje u taj turistički prostor.

Zaključak

Naš članak naglašava važnost teorijski utemeljenih metoda pisanja putopisa, posebno procesa izgradnje "etnopol", kao značajne osnove za stvaranje mjesta i razvoj održivih turističkih odredišta, istovremeno poštujući rast vlastitih identiteta pisaca. Budući da i dalje postoji nedostatak razumijevanja kako pitanje putopisa djeluje na terenu, u ovom su članku razrađene metode i procesi, zajedno s primjerima za terenski rad. Najznačajniji je doprinos ovog članka u predstavljanju i primjeni inovativne metode književnog pisanja putopisa za stvaranje mjesta, održivi razvoj turizma i rast osobnog identiteta. Za daljnje poticanje razvoja održivog turizma, važno je da u budućnosti turizam igra aktivnu ulogu u pružanju podrške lokalnoj zajednici da se uključi u održivu ili barem održiviju poslovnu praksu, također koristeći inovativne metode pisanja putopisa, zajedno s novim tehnologijama i novim medijima za korištenje različitih načina promocije i informiranje mještana, turističkih djelatnika i turista o očuvanju kulturne i prirodne baštine. Dugoročno, odredišta trebaju strateški koristiti resurse kako bi privukla turiste, a istovremeno zadržala zadovoljstvo lokalnog stanovništva.

AUTHORS / AVTORJA / AUTORA

CHARLIE MANSFIELD, Dr.

University of Plymouth, Faculty of Arts, Humanities and Business, Plymouth Business School
Cookworthy Building, Drake Circus, Plymouth,
PL4 8AA, UK

e-mail: charlie.mansfield@plymouth.ac.uk

JASNA POTOČNIK TOPLER, izr. prof. dr.

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem
Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija

e-mail: jasna.potocnik1@um.si

BIBLIOGRAFIJA

Alu, G. & S. P. Hill (2018): The travelling eye: reading the visual in travel narratives. *Studies in Travel Writing*, 22, 1, 1–15.

Aristotle (350 BCE): Nicomachean Ethics, <http://classics.mit.edu/Aristotle/nicomachaen.html> (last access: February 2021).

Ballantyne, R., Packer, J. & K. Hughes (2008): Environmental Awareness, Interests and Motives of Botanic Garden Visitors: Implications for Interactive Practice. *Tourism Management*, 29, 3, 439–444.

Bessière, J. (2013): Heritagisation, a challenge for tourism promotion and regional development: an example of food heritage. *Journal of Heritage Tourism*, 8, 4, 275–291.

Breton, H. (2019): Les savoirs narratifs en contexte de validation des acquis de l'expérience: perspectives épistémologiques. In: M. Lani-Bayle (ed.): *Mettre l'expérience en mots. Les savoirs narratifs*. Lyon, Chronique Sociale, 75–85.

Culbert, J. (2018): Theory and the limits of travel. *Studies in Travel Writing*, 22, 4, 343–352.

Hu, Y. & B. Ritchie (1993): Measuring destination attractiveness: A contextual approach. *Journal of Travel Research*, 32, 2, 25–34.

Kavrečič, P. (2011): Pričevalci preteklosti: Avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. *Acta Histriae*, 19, 4, 683–702.

Kim, S. S. & C. K. Lee (2002): Push and pull relationships. *Annals of Tourism Research*, 29, 1, 257–260.

Mansfield, C., Shepherd, D. & P. Wassler (2021): Perry – Deep mapping and emotion in place-writing practice. In: Scribano, A., Luhrs, M. C. & A. L. Cervio (eds.): *Cities, Capitalism and the Politics of Sensibilities*. London, Palgrave Macmillan, 97–114.

Mansfield, C. (2018): Cultural Capital in Place-Making. *Journal of Hospitality & Tourism*, June, 1–17.

Mansfield, C. (2019): Les savoirs narratifs à partir de l'espace urbain Le cas de Nantes. In: Lani-Bayle, M. (ed.): *Mettre l'expérience en mots. Les savoirs narratifs*. Lyon, Chronique Sociale, 87–96.

Mansfield, C. (2020): Identity. Totnes, Travel Writers Online.

McCabe, S. & C. Foster (2006): The Role and Function of Narrative in Tourist Interaction. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 4, 3, 194–215.

McWha, M. R., Frost, W., Laing, J. & G. Best (2016): Writing for the anti-tourist? Imagining the contemporary travel magazine reader as an authentic experience seeker. *Current Issues in Tourism*, 19, 1, 85–99.

Munar, A. M. & J. S. Jacobsen (2014): Motivations for sharing tourism experiences through social media. *Tourism Management*, 43, August, 46–54.

Richards, G. (2020): Designing Creative Places: The Role of Creative Tourism. *Annals of Tourism Research*, 85, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160738320300669> (last access: February 2021).

Richards, G. (2018): Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, September, 12–21.

Robinson, M. (2004): Narratives of Being Elsewhere: Tourism and Travel Writing. In: Lew, A. A., Hall, M. C. & M. A. Williams (eds.): *A Companion to Tourism*. Malden, Oxford, Carlton, Blackwell Publishing, 303–316.

Snoj, M. (2010): Slovenska zemljepisna imena v luči etimologije. In: Smole, V. (ed.): *Slovanstvo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj, seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Šarotar, D. (2014): Panorama. Ljubljana, Beletrina.

Šarotar, D. (2016): Panorama [EN translation]. Ljubljana, Beletrina.

Wassler, P. & C. Talarico (2021): Sociocultural impacts of COVID-19: A social representations perspective. *Tourism Management Perspectives*, 38. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2021.100813> (last access: May 2021).

Zukin, S. (1995): The cultures of cities. Oxford, Blackwell.

**TRAJNOSTNI NAČRT
UPRAVLJANJA GRADIŠČ**

**ODRŽIVI NACRT
UPRAVLJANJA GRADINA**

Vsebinska izhodišča za pripravo načrta upravljanja za prazgodovinska arheološka najdišča

Kaštelir nad Kortami, Štanjel, Rašpor in Vela Ozida v okviru projekta Interreg KAŠTELIR

Izveček: Mednarodni projekt "Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa (preko Brkinov, Čičarije in Istre) do Kvarnerja", z akronimom KAŠTELIR, je del Programa sodelovanja Interreg V-A Slovenija-Hrvaška. Prednostna os programa je ohranjanje in trajnostna raba naravnih in kulturnih virov, specifični programski cilj pa je aktivno ohranjanje dediščine preko trajnostnega turizma. Rdečo nit projekta tako predstavljajo ostanki gradišč (kaštelirjev); to so prazgodovinske utrjene višinske naselbine, ki predstavljajo značilne poselitve na večjem delu današnjega evropskega ozemlja v obdobju 2. in 1. tisočletja pr. n. št., v času bronaste in železne dobe. Njihova presenetljiva gostota na širšem območju Primorske, Istre in Kvarnerja prča o skupnih naravnih danostih, skupni zgodovini in enovitosti tega območja v prazgodovini. Med glavnimi cilji projekta KAŠTELIR je oživitve štirih prazgodovinskih gradišč: Štanjel, Kaštelir nad Kortami, Rašpor in Vela Ozida. Pričujoča vsebinska izhodišča za pripravo načrta upravljanja za prazgodovinska arheološka najdišča bodo tako vključevala poleg mednarodne tudi slovensko in hrvaško zakonodajo s področja varovanja kulturne dediščine. V študiji bodo podane osnovne smernice za izdelavo nadaljnjih upravljaljskih načrtov za specifično kulturno dediščino – prazgodovinske utrjene višinske naselbine, t. i. gradišča oz. kaštelirje.

Sažetak: Mednarodni projekt "Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa (preko Brkina, Čičarije i Istre) do Kvarnera", s akronimom KAŠTELIR, dio je Programa suradnje Interreg V-A Slovenija-Hrvatska. Prioritetna os programa je očuvanje i održivo korištenje prirodnih i kulturnih resursa, a specifični ciljevi programa su aktivna zaštita baštine održivim turizmom. Središnja nit projekta su ostaci utvrda (kašteliri), odnosno prapovijesna utvrđena visinska naselja, koja predstavljaju značajna naseljavanja na većem dijelu današnjeg europskog područja, u razdoblju 2. i 1. tisućljeća pr. Kr., tj. tijekom brončanog i željeznog doba. Njihova iznenađujuće gusta rasprostranjenost na širem području Primorske Slovenije, Istre i Kvarnera svjedoči o zajedničkim prirodnim obilježjima i zajedničkoj povijesti te homogenosti tog područja u prapovijesnom razdoblju. Među glavnim ciljevima projekta KAŠTELIR je oživljavanje četiriju prapovijesnih gradina: Štanjel, Kaštelir nad Kortama, Rašpor i Vela Ozida. Sadržajna polazišta za pripremu plana upravljanja prapovijesnim arheološkim nalazištima uključivat će, uz međunarodno zakonodavstvo, također i slovensko i hrvatsko zakonodavstvo u području zaštite kulturne baštine. Studija će pružiti temeljne smjernice za izradu daljnjih planova upravljanja specifičnom kulturnom baštinom – prapovijesna utvrđena visinska naselja, takozvane gradine, odnosno kašteliri.

SI. 1. Arheološki spomenik Kaštelir pri Kortah je del kulturne krajine Korte-Cetore. Slika prikazuje pogled na Kaštelir z daljave preko sosednje vasi Padna (foto: B. Juvanec, junij 2019)

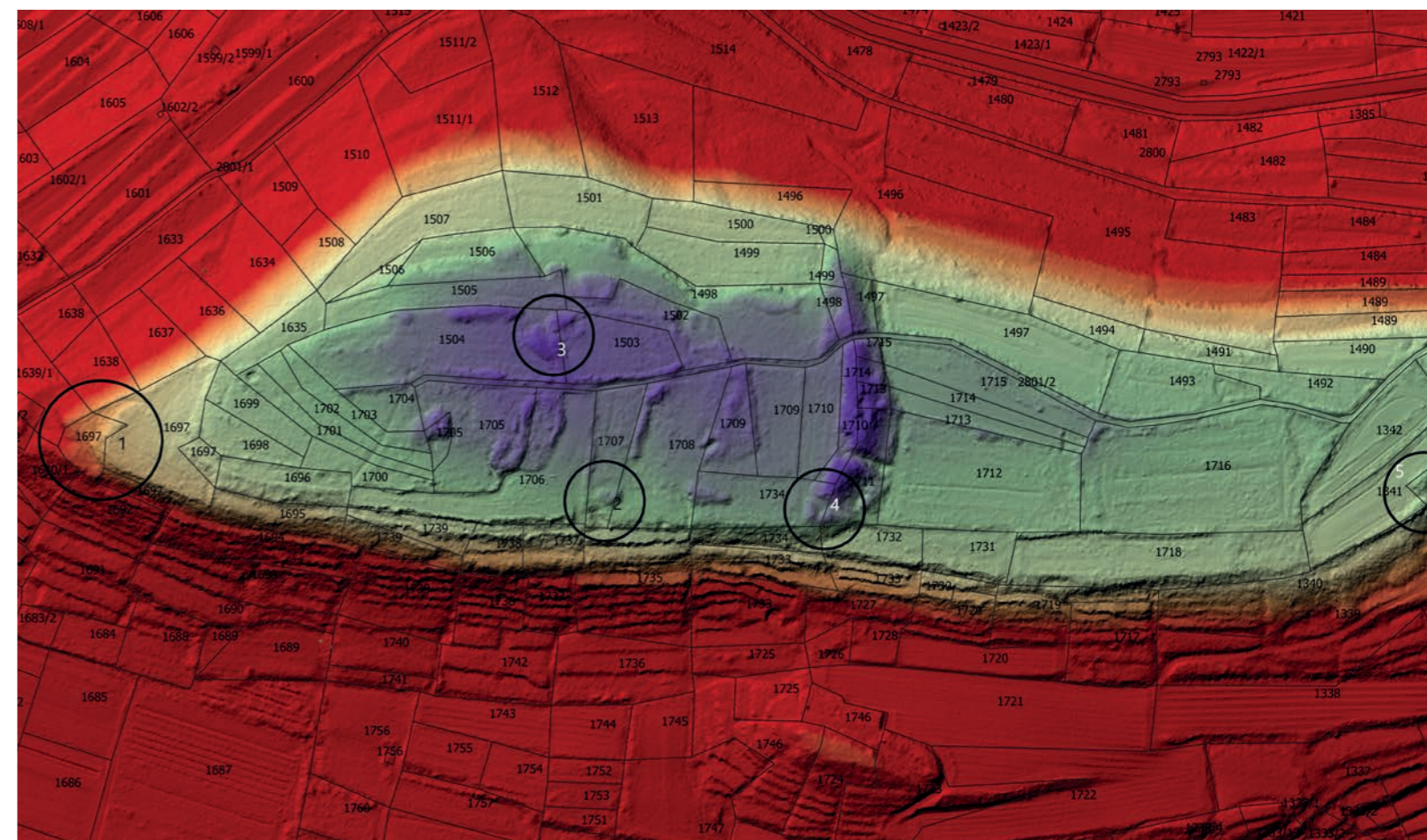
Arheološki spomenik Kaštelir iznad Kortih dio je kulturnog krajolika Korte-Cetore. Slika prikazuje pogled na Kaštelir iz daljine kroz susjedno selo Padna (foto: B. Juvanec, lipanj 2019)

1. UVOD

Utrjene višinske naselbine predstavljajo značilnost poselitve na večjem delu današnjega evropskega ozemlja v obdobju 2. in 1. tisočletja pr. n. št., to je v času bronaste in železne dobe. Skozi notranjo strukturo naselbin se zrcali prva močnejša stratifikacija družbe. Naselbine so grajene na vrhovih vzpetin ali hribov, obdajajo jih eno ali več obzidij, v notranjosti so običajno razdeljene na zgornje mesto ali akropolo in spodnje mesto. Številna arheološka izkopavanja potrjujejo močno socialno razslojenost prebivalcev teh naselbin in njihovo gospodarstvo. Na območju Slovenije in Hrvaške so se nam za te naselbine ohranila imena gradišče, kaštelir, gradina, ki se pojavljajo tudi v toponomastiki omenjenega območja.

Mednarodni projekt "Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa (preko Brkinov, Čičarije in Istre) do Kvarnerja", z akronimom KAŠTELIR, je del Programa sodelovanja Interreg V-A Slovenija-Hrvaška. Prednostna os programa je ohranjanje in trajnostna raba naravnih in kulturnih virov, specifični programski cilj pa je aktivno ohranjanje dediščine preko trajnostnega turizma. Rdečo nit projekta tako predstavljajo ostanki gradišč (kaštelirjev); to so prazgodovinske utrjene višinske naselbine. Njihova presenetljiva gostota na širšem območju Primorske, Istre in Kvarnerja priča o skupnih naravnih danostih, skupni zgodovini in enovitosti tega območja v prazgodovini. Z zaraščanjem gradišč, izseljevanjem lokalnega prebivalstva ter izgubo tradicije in povezav s starodavno preteklostjo pa se izgublja tudi znanje o takrat rastočih rastlinah tega območja in njihovi uporabi. Zato je **glavni namen projekta** aktivno ohranjanje dediščine gradišč, in sicer z njihovim ovrednotenjem, zaščito, oživitvijo ter promocijo z uporabo neinvazivnih pristopov, podprtih s sodobno informacijsko-komunikacijsko tehnologijo. S projektom želimo obuditi tudi starodavno povezanost ljudi z rastlinami in jo tako predstaviti za sodobni čas, da bo služila trajnostnemu čezmejnemu turizmu, razvoju podeželja in sonaravnemu ravnanju z okoljem.

Da bi sledili glavnemu cilju projekta KAŠTELIR, to je oživitvi prazgodovinskih naselbin, je potrebno na prvem mestu zadostiti vsem kriterijem varovanja nepremične in premične kulturne dediščine. Gradišča sodijo kot utrjene prazgodovinske naselbine v sklop zaščite arheološke nepremične dediščine/arheološkega spomenika – arheološko najdišče, za katero običajno velja prva – najstrožja stopnja varovanja kulturne dediščine. Za varovanje nepremične dediščine/spomenikov skrbijo Zavodi za varstvo kulturne dediščine. Sestavni del varovanja ob trajnostni oživitvi arheološkega spomenika po Zakonu o varovanju kulturne dediščine (ZVKD1) v Sloveniji in po Zakonu o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14, 98/15, 44/17, 90/18, 32/20, 62/20) na Hrvaškem predstavlja upravljavski načrt. Upravljavski načrt predstavlja osnovo zaščite in upravljanja z nepremično kulturno dediščino. Med glavnimi cilji projekta KAŠTELIR je oživitev štirih prazgodovinskih gradišč; to so: Štanjel, Kaštelir nad Kortami, Rašpor in Vela Ozida. Pričujoča vsebinska izhodišča za pripravo načrta upravljanja za prazgodovinska arheološka najdišča bodo tako vključevala poleg mednarodne tudi slovensko in hrvaško zakonodajo s področja varovanja kulturne dediščine. V študiji bodo podane osnovne smernice za izdelavo nadaljnjih upravljavskih načrtov za specifično kulturno dediščino – prazgodovinske utrjene višinske naselbine, t. i. gradišča oz. kaštelirje.

SI. 2. Kaštelir nad Kortami, LiDAR posnetek Kaštelirja nad Kortami z označenimi arheološkimi strukturami: 1 - današnji vhod, 2 - prvi obrambni nasip, 3 - vhod na akropolo, 4 - drugi obrambni nasip, 5 - kažeta, 6 - osrednji del naselbine z grobljami, 7 - domnevno tretji vhod

Kaštelir iznad Korti, LiDAR slika Kaštelira sa značajnim arheološkim strukturama: 1 - današnji ulaz, 2 - prvi obrambni nasip, 3 - ulaz u akropolu, 4 - drugi obrambni nasip, 5 - kažun, 6 - središnji dio naselja s grobljima, 7 - vjerojatno treći ulaz

Dediščinski turizem je ena najbolj rastočih panog v gospodarstvu v zadnjih letih. Osnova te zvrsti turizma pa mora biti trajnostni razvoj, saj ima tovrstni turizem specifične, ki se nanašajo na varovanje in upravljanje kulturne dediščine. Skrbno upravljanje z dediščino je edino zagotovilo trajnostnega razvoja dediščinskega turizma. Potreba po učinkovitem upravljanju dediščine temelji na konceptu javnega dostopa in njene javne koristi, trajnosti spomenikov in razvoja ter finančne neodvisnosti zlasti v povezavi s stroški vzdrževanja spomenikov. Dediščinsko upravljanje oz. dediščinski menedžment lahko v poenostavljeni obliki predstavimo s tremi glavnimi področji:

1. prepoznavanje dediščine v prostoru, njeno raziskovanje in varovanje,
2. distribucija znanja o dediščini v ustrezni interpretaciji in prezentaciji,
3. uporaba in ekonomski vidiki dediščine.

2. NAČRT UPRAVLJANJA IN NJEGOVA VLOGA – SPLOŠNE OPREDELITVE

a. Razlog za izdelavo načrta in namen

b. Obseg načrta upravljanja

Načrt upravljanja omogoča analizo stanja in identifikacijo vrednot spomenika ter določa usmeritve in ukrepe za ohranjanje in varovanje spomenika in njegovih vrednot ter strategijo prenašanja ukrepov v prakso (4). Prav tako vsebuje pokazatelje izvedbe načrta:

a. Razlog za izdelavo načrta in namen

Načrt upravljanja je primarno namenjen lastniku oziroma upravljavcu spomenika: je orodje planiranja, ki omogoča učinkovito sprejemanje odločitev o upravljanju spomenika.

- Kulturni spomenik na prvem mestu zahteva varovanje, redno vzdrževanje. Načrt upravljanja podaja napotke o ohranjanju spomenika, vzdrževanju in pravilnem izkoriščanju kulturne dobrine.

b. Obseg načrta upravljanja

Načrt upravljanja je opredeljen v 60. členu Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1) v petih glavnih točkah (9). Hrvaški krovni zakon Zakon o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara (Narodne novine 69/99 i izmjene i dopune) ne obravnava načrta upravljanja kot uradnega dokumenta.

1. Načrt upravljanja je dokument, s katerim se določijo strateške in izvedbene usmeritve za celovito ohranjanje spomenika ali spomeniškega območja in način izvajanja njegovega varstva. Načrt upravljanja je treba sprejeti za vse spomenike in spomeniška območja, ki imajo upravljavca.
2. Načrt upravljanja pripravi upravljavec ob strokovni pomoči zavoda. Načrt upravljanja sprejme organ, ki je sprejel akt o razglasitvi spomenika.
3. Načrt upravljanja vsebuje najmanj:
 - pregled kulturnih vrednot, ki jih je posebej treba varovati, ohranjati in razvijati,
 - vizijo varstva in razvoja,
 - strateške in izvedbene cilje upravljanja,
 - določbe, ki se nanašajo na upravljavsko strukturo in ukrepe za varstvo pred naravnimi in drugimi nesrečami,
 - načrt dejavnosti s finančnim okvirom, še posebej za zagotavljanje dostopnosti in upravljanje obiska, kazalnike in način spremljanja izvajanja ter
 - rok veljavnosti načrta, način dopolnjevanja in spreminjanja načrta.
4. V primeru skupnega upravljanja več teritorialno ali vsebinsko povezanih spomenikov se lahko za vse spomenike sprejme enoten načrt upravljanja.

5. Če se spomeniško območje prekriva z območjem, varovanim ali zavarovanim na podlagi predpisov s področja ohranjanja narave, se načrt upravljanja sprejme v soglasju z ministrstvom, pristojnim za ohranjanje narave. Pri njegovi pripravi sodeluje organizacija, pristojna za ohranjanje narave.

3. UPRAVLJAVEC IN NJEGOVA VLOGA TER PRAVNE PODLAGE

a. Upravljavec in njegova vloga

b. Priprava vsebinskih izhodišč načrta upravljanja

c. Partnerji in sodelujoči pri pripravi izhodišč načrta upravljanja

a. Upravljavec in njegova vloga

Vlogo upravljavca v načrtu upravljanja določa 59. člen Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1) (9): 59. člen (upravljanje spomenikov). Hrvaški Zakon o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara (Narodne novine 69/99 i izmjene i dopune) ne predvideva načrta upravljanja kot uradni dokument. Iz tega razloga na tem mestu podajamo le slovensko zakonodajo, iz katere se lahko črpa osnova za izdelavo upravljavskih načrtov tudi na hrvaškem ozemlju.

Na tem mestu izpostavljamo odseke slovenskega ZVKD-1, ki se nanašajo na odnose pri upravljanju kulturne dediščine.

1. Lastnik oziroma posestnik mora zagotoviti upravljanje spomenika v skladu z aktom o razglasitvi neposredno ali tako, da ga poveri upravljavcu.
2. Upravljavca morajo imeti vsi spomeniki, ki so varovani na podlagi mednarodnih pogodb, katerih podpisnica je Republika Slovenija, in vsa spomeniška območja. Akt o razglasitvi spomenika lahko predvidi upravljavca tudi za druge spomenike.
3. V skladu z aktom o razglasitvi spomeniškega območja lahko organ, ki je izdal akt o razglasitvi, sam neposredno upravlja spomeniško območje v režijskem obratu, ustanovi v ta namen javni zavod, poveri upravljanje javnemu zavodu, ki je ustanovljen z namenom upravljanja spomenikov in spomeniških območij, ali poveri upravljanje fizični ali pravni osebi na podlagi predpisov, ki urejajo javno-zasebno partnerstvo.
4. Upravljanje se lahko poveri upravljavcu zavarovanega območja narave, če je tako določeno v aktu o zavarovanju zavarovanega območja narave in če je upravljavec strokovno usposobljen za upravljanje s spomeniškim območjem.
5. Če upravljavec v obnovo in vzdrževanje spomenika vlaga lastna sredstva in prevzema druga bremena in tveganja, lahko organ, ki je izdal akt o razglasitvi, z upravljavcem sklene koncesijsko pogodbo o upravljanju za obdobje, ki je sorazmerno s finančnimi vložki in tveganji upravljavca. Dodatne zahteve glede upravljavca in načrta upravljanja, ki veljajo na območjih enotnega zavarovanja spomenikov in narave, so določene z

61. členom Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1) (9): 61. člen (upravljanje območja enotnega zavarovanja spomenikov in narave):

I. Načrt upravljanja območja enotnega zavarovanja spomenikov in narave iz 15. člena tega zakona sprejema vlada na predlog ministra in ministra, pristojnega za ohranjanje narave. Vlada imenuje tudi upravljavca območja.

II. Upravljavca območja mora biti strokovno usposobljen za opravljanje nalog ohranjanja naravnih vrednot in varstva dediščine na območju enotnega varstva.

III. Minister lahko z upravljavcem območja enotnega zavarovanja sklene pogodbo, s katero se na upravljavca prenese del nalog državne javne službe iz 84. člena tega zakona, z izjemo javnih pooblastil.

6. Naloge upravljavca so:

- izvajanje načrta upravljanja;
- priprava predlogov sprememb in dopolnitev načrta upravljanja;
- sprejemanje letnega programa dela na podlagi načrta upravljanja in opravljanje v načrtu opredeljenih nalog;
- sodelovanje z lastniškimi in strokovnim odborom za doseganje namena varovanja in ohranjanja kulturne dediščine oziroma doseganje ciljev razvoja spomenika oziroma spomeniškega območja;
- sprejemanje in izvajanje letnega programa dela ter
- priprava letnega poročila.

b. Priprava vsebinskih izhodišč načrta upravljanja

Vsebinska izhodišča za pripravo načrta upravljanja spomenika predstavljajo analiza spomenika, zgodovina raziskav, kulturnovarstvene smernice ZVKDS in konservatorski načrt, če je že izdelan za zaščiten spomenik. Analiza spomenika mora vsebovati razumevanje spomenika in njegovih vrednot. Potrebno je izdelati podrobno identifikacijo posameznih elementov dediščine. V kolikor je spomenik zaščiten in že ima izdelan konservatorski načrt, se lahko ta analiza izvleče iz konservatorskega načrta. S podrobno identifikacijo posameznih elementov dediščine pridemo do odgovora, zakaj in za koga so nekateri deli dediščine zelo pomembni in zakaj so drugi deli manj pomembni.

c. Partnerji in sodelujoči pri pripravi izhodišč načrta upravljanja

Izhodišča načrta upravljanja s kulturno dediščino pripravljajo strokovnjaki s področja humanističnih ved v sodelovanju z ustanovami, ki skrbijo za varovanje nepremične in premične kulturne dediščine. Ključnega pomena je, da že pri pripravi izhodišč in kasneje pri pripravi celotnega načrta upravljanja sodeluje bodoči upravitelj spomenika.

4. IZHODIŠČA ZA PRIPRAVO NAČRTA UPRAVLJANJA

a. Mednarodne pravne podlage – strokovne smernice, mednarodne konvencije in drugi dokumenti

b. Slovenske pravne podlage – splošno

c. Hrvaške pravne podlage – splošno

Izhodišča za pripravo načrta upravljanja imajo svojo osnovo v nacionalnih in mednarodnih zakonskih podlagah, ratificiranih sporazumih in podzakonskih aktih.

a. Mednarodne pravne podlage – strokovne smernice, mednarodne konvencije in drugi dokumenti

Strokovne smernice za varovanje kulturne dediščine podajajo območne enote Zavoda Republike Slovenije za varovanje kulturne dediščine. Pri tem se opirajo na Priročnik pravnih režimov varstva, kjer so navedene strokovne podlage in smernice, ki jih je potrebno upoštevati pri pripravi planov in pri posegih v območja kulturne dediščine. Priročnik je pripravilo Ministrstvo RS za kulturo in je dostopen na spletni strani: https://gov.si/MK_eVRDpredpis/P_11_11_02.htm#/s/gis.

Slovenija in Hrvaška sta podpisnici številnih mednarodnih konvencij o varovanju kulturne dediščine, ključne sta tudi ratificirali. Mednarodne konvencije in listine na najvišji ravni opredeljujejo kulturno dediščino, njeno varstvo in njeno upravljanje.

1. Evropska kulturna konvencija (Uradni list RS, št. 7/93).
2. Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjena; Ur. l. RS MP 7/99), drugo ime: Malteška konvencija, kratica: MEKVAD (*The European Convention on the Protection of the Archeological Heritage (Revised)*), drugo ime: *Valetta Convention*, Valetta, 1992, Council of Europe (RS ratificirala 1999).
3. Mednarodna listina o konservaciji in restavraciji spomenikov in spomeniških območij, drugo ime: Beneška listina (*International Charter for the Conservation and Restoration of Monument and Sites*, drugo ime: *The Venice Charter*, 1964, Benetke).
4. Listina o varovanju in upravljanju arheološke dediščine, drugo ime: Lausanska listina (*Charter for the Protection and Management of Archaeological Heritage*, drugo ime: *Lausanne Charter*, Lausanne, 1990, ICOMOS – generalna skupščina ICOMOS-a).
5. Listina iz Burre, Listina avstralskega ICOMOS-a za ohranjanje prostorov s kulturnim pomenom, drugo ime: Burrska listina (*Burra Charter; The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, drugo ime: *Burra Charter*, Burra 1999, ICOMOS – Avstralski nacionalni odbor).
6. Mednarodna listina o kulturnem turizmu, upravljanje turizma na območjih

dediščinskega pomena (*International Cultural Tourism Charter. Managing Tourism at Places of Heritage Significance*, Mexico, 1999, ICOMOS).

7. ICOMOS-ova listina za interpretacijo in prezentacijo najdišč s kulturno dediščino (*The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, drugo ime: *ICOMOS ENAME Charter*, Quebec, 2008, ICOMOS).
8. Priporočila o promociji turizma z namenom podpiranja kulturne dediščine kot dejavnika trajnostnega razvoja (Recommendation Rec(2003)1 of the Committee of Ministers to member states on the promotion of tourism to foster the cultural heritage as a factor for sustainable development, drugo ime: Recommendation Rec(2003)1, Svet Evrope, 2003).
9. Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine (Uradni list RS, št. 7/93).
10. Konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva (Uradni list RS, št. 7/93) – t. i. Granadska konvencija, Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjena) (MEKVAD, Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 7-21/99, 24/99) – t. i. Malteška konvencija.
11. Evropska konvencija o krajini (MEKK, Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 74/2003).
12. Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 5/08).

b. Slovenske pravne podlage – splošno

Krovni slovenski zakon, ki ureja varovanje kulturne dediščine, je Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD – 1) s pravilniki in podakti. Na ravni občin se naravna in kulturna dediščina obravnavata v sklopu prostorskih aktov, s katerimi se ureja nadaljnji prostorski razvoj občin. Kulturni spomeniki so razglašeni za spomenike na podlagi aktov o razglasitvah spomenikov, ki so lahko na občinski ali državni ravni.

1. Zakonski in podzakonski akti na podlagi Zakona o varstvu kulturne dediščine (Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16 in 21/18 – ZNOrg):
 - Pravilnik o registru kulturne dediščine (Uradni list RS, št. 66/09),
 - Pravilnik o konservatorskem načrtu (Uradni list RS, št. 66/09),
 - Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah (Uradni list RS, št. 102/10),
 - Pravilnik o označevanju nepremičnih kulturnih spomenikov (Uradni list RS, št. 57/11),
 - Pravilnik o arheoloških raziskavah (Uradni list RS, št. 3/13),
 - Pravilnik o iskanju arheoloških ostalin in uporabi tehničnih sredstev za te namene (Uradni list RS, št. 49/14).
2. Akti o razglasitvah kulturnih spomenikov: Odloki o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območjih posameznih občin in države.
3. Prostorski akti posameznih občin določajo smernice naložb in hkrati varovanja naravne in kulturne dediščine. Prostorski akti so zajeti v dolgoročnih družbenih načrtih posameznih občin, v srednjeročnih

družbenih načrtih občin, v lokacijski informaciji. Pri pripravi prostorskih aktov in drugih načrtov je treba upoštevati varstvo in vanj vključevati ukrepe varstva, ki veljajo za varstvena območja dediščine (74. člen ZVKD-1). Do določitve varstvenih območij dediščine se upoštevajo varstveni režimi ter druga merila in pogoji za izvedbo posegov v prostor za dediščino iz strokovnih zasnov (131. člen ZVKD-1).

c. Hrvaški pravni temelji – splošno

Krovni hrvaški zakon, ki ureja zaščito kulturne dediščine je Zakon o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284) s predpisi in pravnimi podakti.

Zakoni, predpisi, pravilniki, ki se še nanašajo na zaščito in upravljanje kulturne dediščine na Hrvaškem:

- Zakon o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara (<https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>)
- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja registra kulturnih dobara Republike Hrvatske ("Narodne novine", broj 98/11 i 130/13)
 - Pravilnik o arheološkim istraživanjima ("Narodne novine", broj 102/10 i 02/20)

Zakoni, ki se še nanašajo na zaščito kulturne dediščine:

- Zakon u utvrđivanju ratne štete (2), NN 60-1596/1991
- Zakon o obnovi, NN 24-428/1991
- Pomorski zakonik, NN 181-3142/2004

5. OPIS IN OCENA STANJA SPOMENIKA

Za razumevanje spomenika in njegovih vrednot je potrebno vsak spomenik dobro opisati in umestiti v prostor in čas. Vsak spomenik ima svojo specifično vlogo v svojem prostoru skozi zgodovino, ki se odraža v razumevanju ljudi, ki bivajo v/ob njem in z njim. Zato je pri načrtu upravljanja ključen dober opis. V nadaljevanju podajamo primere opisov štirih prazgodovinskih utrjenih naselbin, ki bodo v okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR oživiljeni. Oporne točke a), b) in c) služijo kot vodilo pri opisu spomenika.

a. Lokacija spomenika

b. Kratek opis spomenika

c. Oris razvoja spomenika

d. Širši kontekst spomenika

KAŠTELIR NAD KORTAMI

Kaštelir nad Kortami je prazgodovinska utrjena dolgotrajna višinska naselbina, ki leži v Šavrinskem gričevju nad Izolo in Lucijo. Naselbina leži na vzpetini z 270 m

Sl. 3. Fotografija prvega obrambnega obzidja Kaštelirja nad Kortami (foto: M. Sakara)

Fotografija prvog obrambenog nasipa na Kašteliru iznad Kortí (foto: M. Sakara)

nadmorske višine, ki se pne nad vasjo Korte. S Kaštelirja se pogled razteza od Piranskega zaliva in obalnih mest do polovice Istrskega polotoka in do bližnjih Šavrinskih gričev. Lega Kaštelirja je tako v prazgodovini igrala ključno strateško vlogo, kar mu je omogočalo dolgo obstojnost. Geološko leži na flišnatem vodnatem območju, kar nakazuje tudi številna naravna vodna zajetja tik pod vrhom. Na skrajnem zahodnem delu je viden kamnolom, kjer so domačini kopali peščenjak za gradnjo svojih hiš. Dostop do naselbine z vzhodne strani je enostaven, zato so le to v času bronaste in železne dobe zavarovali z visokimi zidovi, ki so danes vidni kot kamniti nasip. Na ostalih delih je naselbina naravno zavarovana s strmimi pobočji. Osrednji del naselbine tvori t. i. akropola, ki je na vzhodnem delu, kjer je najpoložnejše, prav tako zavarovana z visokim kamnitim nasipom. Na skrajnem zahodnem delu smemo domnevati kompliciran vhod, ki pa je danes popolnoma zaraščen. Številne arheološke raziskave so pokazale, da je bila naselbina poseljena že v času poznega neolitika in v bakreni dobi. O utrjeni višinski naselbini govorimo od bronaste dobe dalje. V času železne dobe je dosegla naselbina največji obseg in višek razvoja. Naselbina je ostala poseljena še v republikanskem in zgodnjem imperialnem obdobju, pisni viri pa navajajo, da je predstavljala srednjeveško zatočišče Izolanov. Danes poznamo številne ljudske pripovedi o skritem zakladu, ki so ga kopali, in o cerkvi, ki naj bi stala na tem najdišču. Arheološko najdišče je bilo v polpretekli zgodovini za lokalne prebivalce pomemben vir za kmetovanje. Danes pa ga občutijo predvsem kot vir energije in sprostitve. Kaštelir se umešča v širši kontekst višinskih utrjenih naselbin v Šavrinah, t. i. kaštelirjev, ki predstavljajo s svojimi ponekod še ohranjenimi suhozidi značilno kulturno krajino. Skoraj vsi kaštelirji so identificirani in zaščiteni, prav tako pa je večina močno zaraščenih in nedostopnih (sl. 1).

Osebna izkaznica Kaštelirja nad Kortami:¹

Ime enote	Korte – Arheološko najdišče Kaštelir pri Čedljah
EŠD	7238
Status enote	Spomenik lokalnega pomena, razglašen z Odlokom o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov na območju občine Izola (Uradne objave (Primorske novice), št. 31/84-350, 16/85-194, 15/90-81)
Sinonimi imena najdišča iz strokovne literature	Kaštelir nad Kortami, Kaštelir pri Dvorih nad Izolo
Občina	Izola
Katastrska občina	k.o. 2629 – Dvori nad Izolo
Parcelne številke in lastništvo	Parcelne številke in lastništvo so prikazane v prilogah (tabela 1 in 2).
Opis lokacije	Arheološko najdišče leži pri naselju Korte, nad zaselkom Čedlje, na vrhu hriba Kaštelir in terasiranem pobočju ter na ledinah Zarotovo, Lakuča, Šolan (RNKD).
Opis enote	Arheološke ostaline utrjene višinske naselbine s toponimom Kaštelir ležijo na 270 m visokem hribu z izrazitim platojem na vrhu. V dolžino meri 600 m, v širino pa od 100 do 140 m. Od morja je oddaljen le 10 km in ima zaradi svoje višine odličen razgled tako proti morju kot proti notranjosti Istre. Kaštelir je predstavljal varno zatočišče že neolitskim prebivalcem. Življenje se je na vrhu hriba nadaljevalo skozi vso prazgodovino vse do rimskega obdobja in še kasneje. Na ožjem območju (vrh planote) je opazen dvojni prečni nasip, ki je branil vrh hriba, delno je viden raster nekdanje poselitve. Na celotnem območju gradišča so ostanki prazgodovinske in antične keramike, na JV pobočju hriba so bili odkriti rimskodobni grobovi.
Površina arheološkega spomenika	330.690,25 m ²
Površina ožjega obravnavanega območja arheološkega spomenika (območje prezentacije arheoloških ostalin)	70.573 m ²
Upravljavec	/
Pristojna strokovna služba	ZVKDS, OE Piran

¹Povzeto po KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014-2020, UPRAVLJAVSKI NAČRT ZA NASELBINO KAŠTELIR PRI KORTAH / OBČINA IZOLA / 2019, MIOKO Studio, Portorož / Pokrajinski muzej Koper / Institut za razvoj vernakularne arhitekture IVA, Ljubljana / ZVKDS, OE Piran.

ŠTANJEL

Štanjel je danes terasasto grajeno mesto na vrhu griča, ki leži v osrčju Komenskega Krasa na nadmorski višini 363 m. Vrh griča s toponimom Turen je bil poseljen že v prazgodovini in stoji na strateško pomembnem prehodu Vipavske doline v Komenski Kras. Lega z dobrim razgledom na dolino Vipave in Kras je narekovala dolgotrajnost naselbine vse do danes. Štanjel leži na kraškem terenu, kjer primanjkuje tekoče vode.

Danes strnjena gradnja hiš sledi terasam v polkrožnem perimetru južnega pobočja, medtem ko vrh griča s toponimom Gledanica in severno pobočje ostajata neposeljena. V naselje je danes dostop skozi vrata srednjeveškega obzidja, ki daje slutiti že starejšo zasnovo utrjenega višinskega naselja. Struktura današnjega mesta daje slutiti že vsaj bronastodobno zasnovo, ko so poznali tehniko izsekavanja teras v apnenec za potrebe izgradnje hiš (primer Mokodonja). Ta tehnika izgradnje se je na Krasu ohranila še v železni dobi (primer Štanjela in Delezove domačije v parku Škocjanske jame). Sicer številna arheološka izkopavanja so na dan prinesla veliko predvsem železnodobnega gradiva, na žalost pa so se slabo ohranile strukture iz teh obdobj. Še vedno ne moremo z gotovostjo trditi, da je bil Štanjel v času železne dobe obdan z obzidjem. Iz današnje planimetrije mesta lahko slutimo prazgodovinsko zasnovo z akropolo in spodnjim mestom. Vendar pa so bila sondiranja na Gledanici, kjer bi pričakovali osrednjo prazgodovinsko naselbino, po večini naseljena v mlajših obdobjih. Morda so kasnejše poselitve uničile predhodne (prazgodovinske) do te mere, da jih danes na terenu ne zasledimo več (sl. 5).

Osebna izkaznica Štanjela:

Ime enote	Štanjel
EŠD	760
Status enote	Spomenik lokalnega pomena
Sinonimi imena najdišča v strokovni literaturi	S. Danielle
Občina	Komen
Katastrska občina	Komen
Opis lokacije	
Opis enote	Štanjel je danes terasasto grajeno mesto na vrhu griča, ki leži v osrčju Komenskega Krasa na nadmorski višini 363 m. Vrh griča s toponimom Turen je bil poseljen že v prazgodovini in stoji na strateško pomembnem prehodu Vipavske doline v Komenski Kras.
Površina arheološkega spomenika	
Upravljaivec	/
Pristojna strokovna služba	ZVKDS, OE Gorica

Upravljaivec	/
Pristojna strokovna služba	ZVKDS, OE Piran

VELA OZIDA

Vela Ozida predstavlja impozantno kamnito okroglo strukturo, ki stoji na vrhu griča z 224 m nadmorske višine. Arheološko najdišče leži na apnenčastem hrbtu, ki dominira nad Moščeničko Drago in od koder se razteza pogled na Kvarnerski zaliv. Strateški položaj Vele Ozide opredeljuje prav visok položaj na hribu, katerega sedlo plodne zemlje razdvaja od Marinega brega. Vizualno se nahaja med Brsečem in Moščenico.

Vlogo opazovalnega ali obrambnega stolpa lahko tej kamniti strukturi pripišemo prav zaradi dobrega razgleda na Kvarner, kjer je že od prazgodovine dalje potekala živahna pomorska komunikacija.

Kamnita struktura ima obliko kamnitega obroča, ki je verjetno nastal z zrušitvijo obzidja v velikost 55 x 35 m. Danes notranji prostor meri 32 x 20 m in je verjetno predstavljal manjše stražarsko mesto z izpostavljenim dodatnim prostorom na južni strani v velikosti 20 x 11 m, ki je konstrukcijsko povezan z glavnim nasipom. Glede na vlogo te lokacije smemo domnevati tudi o možnosti obstoja groba v obliki tumula, kjer je bil morda pokopan pomemben član skupnosti, ki je takrat živela v bližini. Na južnem pobočju je vidnih še nekaj suhozidnih konstrukcij, ki bi jih lahko pripisali prazgodovini, saj so sodobni suhozidi, ki omejujejo parcele, orientirani radialno. Po celotnem prostoru proti Goloviku se razprostirajo majhne terasaste parcele plodne zemlje, ki so ograjene s suhozidi in na ta način tvorijo posebno kulturno krajino (sl. 10).

Osebna izkaznica Vele Ozide:

Ime enote	Vela Ozida - Brseč
EŠD	/
Status enote	Spomenik lokalnega pomena
Sinonimi imena najdišča v strokovni literaturi	Ozidi
Občina	Moščenička Draga
Katastrska občina	Moščenička Draga
Parcelne številke in lastništvo	
Opis lokacije	Arheološko najdišče leži na vrhu griča (224 m n. v.) nad mestom Brseč.
Opis enote	Okrogla struktura iz kamnitega nasipa je po vsej verjetnosti imela obrambni značaj. Po vsej verjetnosti datira v prazgodovino (bronasta, železna doba).

Površina arheološkega spomenika	1925 m ²
Površina ožjega obravnavanega območja arheološkega spomenika (območje prezentacije arheoloških ostalin)	
Upravljavec	/
Pristojna strokovna služba	Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaščitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci

RAŠPOR

Rašpor, prazgodovinsko višinsko naselje, ki je v beneškem obdobju postalo vojaška utrdba, leži na vrhu hriba s toponimom Gradina na 839 m nadmorske višine. Le okoli 600 m je oddaljeno od naselja Rašpor v občini Lanišće. Arheološko najdišče leži v samem srcu Čičarije, apnenčastega masiva, ki na samem severu omejuje istrski polotok in se proti jugu izteče v Učko. Apnenčasto območje je danes močno zaraščeno in zaradi tega tudi težko prehodno, medtem ko je v preteklosti igralo pomembno vlogo kot mejno in hkrati komunikacijsko območje med posameznimi regijami.

Rašpor je bil v prazgodovini (v bronasti in železni dobi) po vsej verjetnosti utrjena višinska naselbina, kar nakazuje že toponim hriba Gradina. Žal se od nje ni nič ohranilo. Že v rimskem času na tem mestu domnevajo tabor, medtem ko je tu v času Beneške republike zrasla utrdba, t. i. rašporski kapetanat, ki je obvladovala beneški del Istre in držala mejo proti avstrijskemu delu. Beneška utrdba je po vsej verjetnosti uničila vse predhodne ostaline. Žal na tem najdišču ni bilo nikoli sistematičnih arheoloških izkopavanj. Z najdišča poznamo le nekaj okrašene keramike, ki prihaja iz severno italjskih delavnic 15. in 16. stoletja. Danes je arheološko najdišče močno zaraščeno in težko pristopno (sl. 15).

Osebna izkaznica Rašporja:

Ime enote	Rašpor
EŠD	/
Status enote	Preventivno zaščitena kulturna dobrina
Sinonimi imena najdišča v strokovni literaturi	Gradina, Raspo, Castello (Rove), Clavis totius Histriae, Raspurch, Rastpurch, Ratspurch, Rasburg, Rasporgh
Občina	Lanišće
Katastrska občina	Lanišće
Parcelne številke in lastništvo	
Opis lokacije	Arheološko najdišče leži na vrhu griča (830 m n. v.) v osrčju Čičarije.

Opis enote	Prazgodovinska višinska naselbina je kasneje rimska utrdba, ki jo povsem preoblikuje beneška utrdba.
Površina arheološkega spomenika	
Površina ožjega obravnavanega območja arheološkega spomenika (območje prezentacije arheoloških ostalin)	
Upravljavec	/
Pristojna strokovna služba	Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaščitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli

6. POMEN ZGODOVINSKIH PREGLEDOV DOSEDANJIH DEL – SPLOŠNO

- a. Zgodovina raziskav
- b. Oris konservatorsko-restavratorskih posegov in njihov pomen
- c. Informacija o upravljanju

a. Zgodovina raziskav

Zgodovina raziskav vključuje pretekle raziskave, ki temeljijo na znanstvenih ali/in strokovnih invazivnih ali/in neinvazivnih metodah raziskovanja nepremičnega spomenika. Pri tem, če gre za invazivne arheološke raziskave, pridobivamo tudi premično kulturno dediščino. Zato je pomembno vedeti, kdo je izvajal pretekle raziskave in kje se danes hrani morebitna premična kulturna dediščina. Pretekle raziskave predstavljajo tudi objave, ki so lahko poljudne, znanstvene, strokovne ali zgolj novinarski prispevki. Objave so zelo pomemben pripomoček pri interpretaciji, valorizaciji in izrabi spomenika. Analiza in ugotovitev morebitnih pomanjkljivosti preteklih raziskav so vodilo za nadaljnjo strategijo razvoja spomenika, ki vključuje tudi sistematične raziskave.

Na Kaštelirju nad Kortami so bile izvedene v času od 1950 do 2012 številne arheološke raziskave, ki so prinesle tudi številno arheološko gradivo. Arheološki artefakti so danes shranjeni v Pomorskem muzeju "Sergej Mašera" v Piranu in Pokrajinskem muzeju v Koprju. Skoraj vse raziskave, razen ene, so potekale kot raziskovalna izkopavanja manjših sond po celotni površini spomenika in zlasti v arealu t. i. akropole. Eno največjih izkopavanj je bilo zaščitno izkopavanje drugega prečnega kamnitega nasipa, kjer je bila ugotovljena sekvenca obrambnih zidov in najden morebitni železnodobni grob. Pomanjkljivost raziskav je premajhna površina glede na velikost naselbine. Strategija razvoja bo težila k nadaljnjim arheološkim raziskavam spomenika.

Na Štanjelu so bile izvedene številne arheološke raziskave, ki so po večini imele zaščitni vidik ob gradnji ali prenovi objektov. Izkopavanja so prinesla številne

arheološke najdbe, ki so shranjene v Goriškem muzeju in začasno na Zavodu za varstvo kulturne dediščine R Slovenije, OE Nova Gorica ter pri privatnih izvajalcih arheoloških izkopavanj. Kljub številnim raziskavam še vedno ne poznamo obsega in morebitne obrambne strukture prazgodovinske naselbine na Štanjelu. Ta pomanjkljivost se je pokazala zaradi majhnih odprtih površin. Nadaljnja strategija razvoja bi težko šla v smeri odpiranja večjih površin, saj govorimo o aktualnem naselju. Zagotovo se bodo nadaljevala manjša preverjanja še nepozidanih površin znotraj naselbin.

Na Veli Ozidi ni bilo izvedenih nobenih raziskav. Zaradi tega spomenik še vedno ni opredeljen in posledično ni ovrednoten. Na kamniti okrogli strukturi so bile izvedene le meritve, iz česar lahko sklepamo na določeno uporabo v preteklosti. V nadaljnji strategiji je že bilo predvideno v okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR izvedba neinvazivnih raziskav, in sicer snemanje LiDAR, ki bo pokazalo širšo in natančnejšo sliko spomenika, ki ga bo na ta način lažje interpretirati. V bližnji prihodnosti pa bo strategija razvoja morala obsegati tudi invazivne raziskave, ki bodo spomenik natančneje opredelile tako kronološko kot funkcionalno.

Na Rašporju prav tako ni bilo izvedenih arheoloških raziskav. Prav zaradi tega je v projektu Interreg SLO-CRO KAŠTELIR predvideno poleg ostalega sondažno arheološko izkopavanje in raziskave. V preteklosti so na površini bili najdeni odlomki lončenine, ki sodijo v novoveško lončenino severno italijanskih delavnic (15., 16. stoletje). Nadaljnja strategija je po zaključenih arheoloških raziskavah predvidevanje arheološke topografije na nekoliko širšem območju, saj je zaradi zaraščenosti z vegetacijo zelo slabo poznano. V tej smeri lahko veliko pripomorejo neinvazivne arheološke metode raziskovanja.

b. Oris konservatorsko-restavratorskih posegov in njihov pomen

Pomemben vidik pri načrtu upravljanja predstavljajo konservatorski in restavratorski posegi; če so bili že izvedeni, kdo je bil pri tem vključen v delo, kakšni so bili ti posegi in kako kakovostno so bili izvedeni. Pri tem je seveda zelo občutljivo vprašanje konservatorske stroke, ki temelji na dolgoročnem monitoriranju že izvedenih konservatorskih in restavratorskih posegov in njihovo obnašanje. Za najzahtevnejše posege veljajo posegi na terenu, saj so podvrženi vremenskih vplivom, vplivom vegetacije, erozije, akumulacije, onesnaženju in podobno. Iz tega vidika je informacija o že izvedenih posegih in njihovi kakovosti ključnega pomena za bodočega upravljavca.

Na bodočih arheoloških parkih Kaštelir nad Kortami, Rašpor in Vela Ozida ni bilo izvedenih nikakršnih konservatorskih ali restavratorskih posegov. V primeru nadaljnjih arheoloških raziskav in ob odkritju morebitnih struktur bodo ti posegi nuja za prezentacijo *in situ*. Načrt upravljanja mora iz tega vidika v strategiji predvidevati tudi tovrstne posege. Na Gledanici v Štanjelu je bila izvedena konservacija obrambne strukture, grajene z vezivom. Čeprav ne gre za prazgodovinsko strukturo, je ravno tako s strokovno interpretacijo vključena v strategijo upravljaljskega načrta za Štanjel.

c. Informacija o upravljanju

Informacija o upravljanju mora vsebovati informacijo o upravljavcu in vzdrževalcu dediščine oz. spomenika (opis organizacije, opis izobrazbe osebja).

Če je imel spomenik že predhodno upravljavca, je potrebno le tega navesti, prav tako način vzdrževanja spomenika, javni dostop, program. Pomembne informacije so, ali so drugi interesenti/upravičenci do spomenika vključeni v upravljanje in na kakšen način, ter kakšni so viri financiranja.

7. RAZUMEVANJE SPOMENIKA IN NJEGOVIH VREDNOT

a. Arheološka vrednost

Arheološko vrednost premične in nepremične dediščine lahko določimo le z arheološkim raziskovanjem in vrednotenjem. Arheološke raziskave, ki so zajete v Pravilniku o arheoloških raziskavah (<http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV11445#>) lahko v grobem delimo na invazivne in neinvazivne, pri čemer prve predvidevajo fizični poseg v arheološko dediščino, druge pa ne.

Arheološka dediščina je ena najbolj občutljivih kulturnih dediščin, saj se arheološki zapis ob invazivnem raziskovanju trajno uniči. Za interpretacijo je zato ključnega pomena dobra dokumentacija ob izvedenih invazivnih arheoloških raziskavah, ki ostaja edino znanstveno, interpretativno in izobraževalno orodje. Iz tega sledi načelo, da se pri arheoloških raziskavah da prednost neinvazivnim metodam raziskovanja in da se arheološka najdišča v čim večji meri ohranjajo intaktna.

Kljub temu se vrednotenje arheološke dediščine lahko izvede le na podlagi arheoloških raziskav. Vrednotenje je opredeljeno v tri kategorije na podlagi pomena arheološkega najdišča oz. spomenika:

- na podlagi pomena v srednjeevropskem in balkanskem prostoru,
- na podlagi pomena na državnem nivoju,
- na podlagi pomena na lokalnem nivoju.

Arheološki parki so tematski parki, namenjeni javnosti za potrebe izobraževanja, preživljanja kakovostnega prostega časa in oddiha. Njihova osnovna naloga je predstavljanje arheološke dediščine javnosti. Iz tega sledi, da je poslanstvo arheoloških parkov na prvem mestu varovanje in ohranjanje arheološke dediščine, njeno proučevanje, popularizacija in izobraževanje.

b. Kulturna, družbena in ekonomska vrednost

Definicijo in pomen kulturne vrednosti dediščine za družbo in gospodarstvo opredeljuje Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo, Faro, 27. 10. 2005: kulturna dediščina pomeni skupino virov, podedovanih iz preteklosti, ki jih ljudje neodvisno od lastništva opredelijo kot odsev in izraz svojih nenehno razvijajočih se vrednot, prepričanj, znanja in tradicij. Vključuje vse vidike okolja, ki izhajajo iz medsebojnega delovanja ljudi in krajev skozi čas (http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publicacije/konvencije/199/).

V nadaljevanju podajamo nekaj izhodišč iz omenjene konvencije, ki so pomembne za upravljavski načrt:

- 5. člen, b) povečujejo vrednost kulturne dediščine z identificiranjem, proučevanjem, interpretiranjem, varstvom, ohranjanjem in predstavljanjem javnosti;
- 8. člen, c) okrepijo povezanost družbe s spodbujanjem občutka za soodgovornost za kraje, v katerih ljudje živijo;
- 9. člen, b) določajo in podpirajo načela trajnostnega upravljanja in spodbujajo ohranjanje;
- 10. člen, b) priznavajo posebnosti in koristi kulturne dediščine pri oblikovanju gospodarskih politik in c) bodo te politike spoštovale celovitost kulturne dediščine in ne bodo ogrožale njenih vrednot.

Arheološka najdišča, urejena kot arheološki parki, predstavljajo izjemno kulturno vrednost za lokalno in širšo skupnost. Ob invazivnih arheoloških raziskavah pa je običajno pridobljenega tudi veliko arheološkega gradiva, ki ima za interpretacijo najdišča poleg ostalih arheoloških podatkov izjemen pomen. Kulturna vrednost premične arheološke dediščine je za lokalno skupnost toliko bolj pomembna, če je lahko predstavljena na izvornem območju. Prav zaradi tega so v projektu Interreg SLO-CRO KAŠTELIR težnje postavljene k vzpostavitvi notranje in zunanje info točke "in situ", torej v območju parka. Notranje info točke so urejene kot manjši muzeji oz. razstavne enote, znotraj katerih se lahko predstavi premična arheološka dediščina v originalni obliki, kjer so zagotovljeni muzejski pogoji, ali v digitalni obliki, kjer muzejskih pogojev ni možno zagotoviti. Ob poznavanju in predstavljanju celotne tako premične kot nepremične kulturne oz. arheološke dediščine je kulturna vrednost kraja oz. območja večja.

V neposredni soodvisnosti se zaščitenu arheološkemu območju, ki je urejeno v arheološki park in ima v upravljanju tudi muzejsko zbirko, poveča družbena in ekonomska vrednost. Z vključitvijo arheoloških parkov v tematske oz. kulturne poti se večja prepoznavnost v širšem okolju pa tudi v mednarodnem prostoru (primer evropskih kulturnih poti). Sestavni del arheoloških parkov, ki jih vzpostavlja projekt Interreg SLO-CRO KAŠTELIR, je tudi etnobotanika, ki vključuje tako botanične poti, znanje o rastlinah, ki so jih uporabljali v preteklosti, kot tudi etnologijo s prikazom tedanjega načina življenja, in sicer tradicionalne uporabe divje rastočih rastlin ter gojenja starih rastlinskih sort. Arheološki parki z etnobotaničnimi vsebinami združujejo izobraževanje in rekreacijo, hkrati pa popularizirajo znanstveno raziskovalno delo, arheologijo in jo na ta način povezujejo s sedanjim načinom življenja lokalnega prebivalstva. Tako se odpirajo nove možnosti lokalnega podjetništva in vključevanje v razvoj trajnostnega gospodarstva in turizma regije.

Kulturni turizem je najvišja raven turizma, omejuje obisk s kulturno ponudbo višje ravni, torej tudi z višjo ceno. Ta pa zahteva tudi najboljšo organizacijo in izvedbo ponudbe. Kulturni turizem ni vezan le na eno samo lokacijo in ne na eno samo vsebino: ceno določa predvsem njegova zasnova, organizacija za obalno submediteransko podnebje.

Antropogeno preoblikovanje obeh krajin se je pričelo že zgodaj, v 2. tisočletju pr. n. št., prav z ustvarjanjem utrjenih višinskih naselbin, ki so potrebovale

ravno površino na vrhu vzpetin in s kamnom zidano obrambno obzidje.

Pomembno je razumeti vlogo posameznega arheološkega najdišča v prostoru v času funkcioniranja in jo ovrednotiti. Nekdanji kaštelirji, kot sta Štanjel in Brseč, so ostali poseljeni do danes. Njihova današnja urbana zasnova po vsej verjetnosti sledi neki prvotni, morda še prazgodovinski zasnovi, kar je lepo vidno v tlorisu. Kaštelir nad Kortami, Rašpor in Vela Ozida pa sodijo v zgodovinske naselbine oz. utrdbe, ki so ohranili še prazgodovinsko oziroma zgodovinsko intaktno zasnovo in imajo prav zaradi tega dodano vrednost, saj danes lažje razumemo dinamiko prostorske rabe skozi čas.

Tako Istra kot Kras imata znano antropogeno krajinsko preoblikovanje z izgradnjo suhozidov in suhozidnih teras za potrebe kmetijstva. To je prepoznano kot kulturna krajina obeh regij in predstavlja izjemno estetsko in prostorsko-funkcionalno-oblikovno vrednost.

c. Primeri vrednotenja štirih arheoloških najdišč

KAŠTELIR NAD KORTAMI

Kaštelir nad Kortami predstavlja enega izmed večjih prazgodovinskih utrjenih naselbin, ki je v času poselitve po vsej verjetnosti obvladoval širši teritorij. Prva poselitev je izpričana s keramičnimi najdbami, ki segajo v obdobje poznega neolitika in zgodnjega eneolitika (4. tisočletje pr. n. št.). Izpričane so značilne srednje bronastodobne keramične najdbe iz obdobja, ko je spomenik funkcioniral kot višinska utrjena naselbina (2. tisočletje pr. n. št.). Različni artefakti iz obdobja pozne bronaste in železne dobe pričajo o pomembnosti

SI. 4. Fotografija drugega obrambnega nasipa Kaštelirja nad Kortami (foto: M. Sakara)

Fotografija drugog obrambenog nasipa Kaštelir iznad Korti (foto: M. Sakara)

spomenika v času 1. tisočletja pred našim štetjem, ki je takrat zagotovo predstavljal osrednjo naselbino. Kaštelir je kot utrjena naselbina funkcioniral še v obdobju zgodnje romanizacije in zgodnjega imperialnega obdobja (2. stol. pr. n. št. do 1. stol). Arheoloških ostankov iz kasnejših obdobj ni, vendar iz pisnih virov vemo, da je bila naselbina poseljena še v srednjem veku.

Danes je na Kaštelirju vidna strukturirana prazgodovinska naselbina z akropolo in spodnjim mestom, oba zaščitena na skrajnem vzhodnem delu z dvema kamnitima nasipoma. Notranjost akropole je strukturirana na severnem delu, ki je danes viden kot območje velikih grobelj, in ravnem osrednjem delu ter terasiranem južnem delu. Med izkopavanji je bila najdena izjemna arheološka najdba, figurica bronastega psa – istrskega goniča z izrazito zašiljenim gobčkom in povešenimi ušesi, slokim telesom, ki se zaključuje z repom, zvitim v zanko, in dvema stiliziranimi tacama. Sodi v čas razvite železne dobe (cca. 4.–3. stoletje pr. n. št.) in predstavlja vez s posoškim področjem, saj sta bili tam najdeni dve identični figurici (eno hranijo v Narodnem muzeju Slovenije, druga pa je v privatni lasti), in venetskim prostorom v severni Italiji. Figurico povežemo s pojmovanjem psa kot zvestega spremljevalca, ki človeka spremlja v času življenja pa tudi po njem. Na Kaštelirju nad Kortami pa nakazuje na morebitni svetiščni prostor v neposredni bližini najdbe (<https://www.pokrajinskimuzejkoper.si/si/zbirke/arheoloska-zbirka/kaslerski-gonic>).

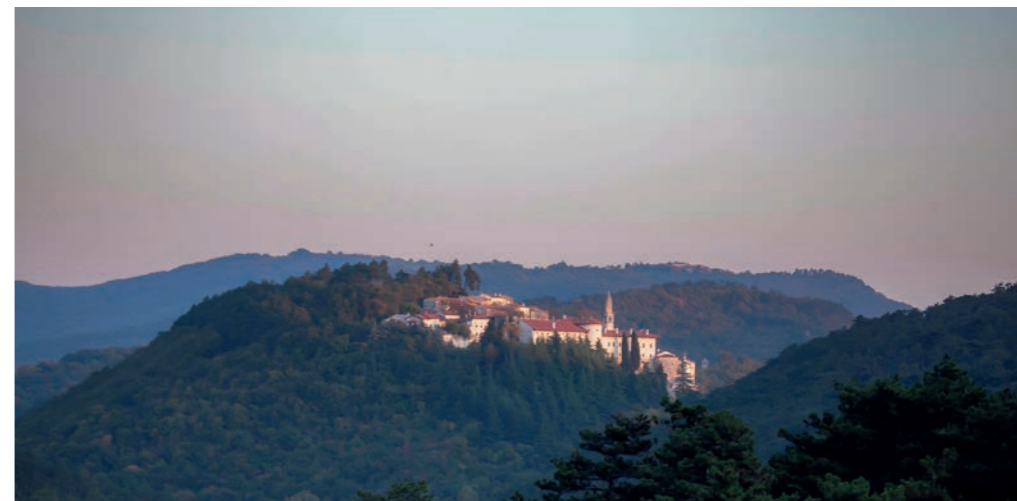
Ostanki jantarja, odlomka sive venetske keramike z napisom in številni drugi keramični artefakti pričajo o kontinuirani poseljenosti Kaštelirja (sl. 2).

ŠTANJEL

Štanjel je osrednja dolgotrajna naselbina Komenskega krasa, ki je zrasla na vzpetini s toponimom Turn, na 374 m nadmorske višine. Naselje obdaja obzidje z mogočnimi vhodnimi vrati. Vrh, z današnjim toponimom Gledanica, ostaja neposeljen, na njem je vidna kamnita struktura, zidana z vezivom. Na južnem pobočju sledimo strnjeni poselitvi na terasah, ki po vsej verjetnosti sledi srednjeveški in verjetno prazgodovinski oz. rimski urbani oz. protourbani zasnovi. Številna zaščitna arheološka izkopavanja so potrdila poseljenost že v bronasti in železni dobi. Na izkopavanjih je bilo najdeno večinoma keramično gradivo. Najdene so bile zelo skromne prazgodovinske strukture, na podlagi katerih ne moremo natančneje opredeliti tipa naselbine in način bivanja v tem času v Štanjelu. Na podlagi analogij iz utrjenih višinskih naselbin na Krasu in v Istri lahko sklepamo, da je tudi tu šlo za značilno kaštelirsko, mestoma strnjeno poselitev. Na osrednjem delu naselbine (današnja Gledanica) so arheološke raziskave na dan prinesle materialne ostanke pretežno iz pozno antičnega obdobja. S podatki o načinu poselitve v času prazgodovine na tem delu naselja zaenkrat še ne razpolagamo (sl. 6).

BRSEČ IN VELA OZIDA

Brseč predstavlja gosto naseljeno vzpetino v občini Moščenicka Draga z razgledom na Kvarner. Struktura mesta močno spominja na prazgodovinska višinska utrjena naselja, vendar o tem ne pričajo arheološke najdbe. Najstarejše arheološko gradivo, ki je bilo izkopano v cerkvi sv. Jurija, sodi v rimsko dobo.

Sl. 5. Pogled na Štanjelski hrib od severozahoda (foto: M. Prešeren, 2019)

Pogled na Štanjelski brijeg sa sjeverozapada. Fotografija (foto: M. Prešeren, 2019)

Brseč je dolgotrajna naselbina, ki jo tvorijo v terasah nanizane hiše z osrednjim delom. Močno spominja na dolgotrajne naselbine, katerih zasnova seže že v bronasto in železno dobo, kot je to npr. Rovinj.

Nad Brsečem se na vzpetini nahaja arheološko najdišče Vela Ozida. Gre za okroglo strukturo iz kamnitega nasipa, ki pokriva skoraj celoten vrh vzpetine. Okrogla struktura ima 22 m premera. Vela Ozida leži na strateški točki, od koder sega pogled na Kvarner. Okoli 500 m severozahodno od Ozide se nahaja prazgodovinsko gradišče Marinov breg. Na območju med obema arheološkima najdiščema se nahaja skupina kamnitih gomil. Nekatere izmed njih bi lahko interpretirali tudi kot potencialne grobne gomile, za kar pa bi bilo potrebno izvesti raziskave. Na Veli Ozidi ni bilo izvedenih arheoloških raziskav. V okviru projekta Interreg SLO–CRO KAŠTELIR je bilo izvedeno snemanje LiDAR, ki je pokazalo nekaj značilnih struktur na obeh lokacijah. Iz podobnih situacij v Istri in na Krasu lahko sklepamo, da Vela Ozida predstavlja obrambno strukturo, ki je predstavljala izvidnico oz. obrambni stolp, ki naj bi branil dostop do Marinovega Brega. Najbolje lahko kamnito strukturo na Veli Ozidi primerjamo z izkopanimi ostanki po vsej verjetnosti tri nadstropnega kamnitega stolpa na Ostrem vrhu v Sloveniji. Natančna izkopavanja so pokazala, da je bil stolp grajen v suhozidu s kombinacijo brun, ki so tvorila ogrodje. Lesena okrogla streha, je verjetno imela le en opornik v sredini in je nalegala na okrogle zidove. Tovrstne strukture so v bronasti in železni dobi služile za komunikacijo med naselbinami in njihovo obrambo (sl. 11).

RAŠPOR

Današnje naselje Rašpor leži na nadmorski višini 693 m v planinski dolini ob cesti, ki povezuje Lanišče z vasi Trstenik, Dane in Vodice. Šesto metrov severno od vasi se na vzpetini s toponimom Gradina na 829 m nadmorske višine nahajajo ruševine znamenite rašporske utrdbe iz obdobja Beneške

republike. Strateško pomembna točka je nadzorovala prehod že v prazgodovini, kot nakazuje že sam toponim Gradina. V letu 2020 je načrtovana izvedba arheoloških izkopavanj, za katere se nadajamo, da bodo prinesla dovolj gradiva, ki bodo potrdila prazgodovinsko poselitev tega arheološkega najdišča. Ostanke utrdbe imamo dokumentirane že v rimskem obdobju in seveda v srednjem ter novem veku. Rašpor je imel pomembno strateško vlogo zlasti v obdobju Beneške republike, saj je v njem imel sedež rašporski kapetanat, ki je bil najvišje telo za vaško in imigracijsko politiko v Beneški republiki. V 16. stoletju so utrdbo porušili in preselili kapetanat v Buzet.

8. RANLJIVOST IN OGROŽENOST Z USMERITVAMI ZA OHRANJANJE IN VAROVANJE SPOMENIKA (SWOT ANALIZA)

Analiza prednosti, priložnosti, slabosti in nevarnosti za arheološka najdišča (SWOT analiza) Kaštelir nad Kortami, Štanjel, Rašpor, Brseč – Vela Ozida

KAŠTELIR NAD KORTAMI, arheološko najdišče z dolgotrajno prazgodovinsko poselitvijo. Današnja raba je agrikulturna in rekreativna (sl. 3).

PREDNOSTI	PRILOŽNOSTI
Lokacija – podeželje, del neokrnjene narave, razgled na krajino (morje in istrsko pokrajino).	Rekreacijska, kulturna in izobraževalna točka v povezavi z mestnimi središči.
Neposredna povezljivost s spomenikom, naselbinsko dediščino, vasjo Korte.	Nadaljevanje arheoloških raziskav, uporaba neinvazivnih arheoloških raziskav.
Značilnosti prostora: zgodovina, arheologija, vernakularna arhitektura, avtohtone rastline.	Sonaravno kmetijstvo, etnobotanika, razvoj kulturnega in trajnostnega turizma.
Arheološki spomenik lokalnega pomena – vendar še ne dovolj dobro raziskan.	Znanstveno-raziskovalne dejavnosti: znanstvenost, edukativnost, povezava generacij, stare gradbene tehnike, izvorni načini življenja in gospodarjenja.
Čezmejno sodelovanje, Konzorcij Kaštelirjev.	Razkrivanje lokalnih značilnosti in kakovosti, dvig poznavanja (obiskovalci) in zavesti (domačini).
SLABOSTI	NEVARNOSTI
Kaštelir Korte spada med ogrožen spomenik, saj je pritisk na pozidavo prostora velik (poizkusi črnogradenj).	Spreminjanje kulturne krajine zaradi nenadzorovane ali neustrezne gradnje (OPN Izola).

Strojna uporaba lastniških njiv, kmetijskih zemljišč na Kaštelirju.	Spreminjanje kulturne krajine zaradi obsežnih kmetijskih posegov v krajino – agrooperacije.
Dostop do spomenika, slaba prometna ureditev in povezljivost z Izolo in drugimi večjimi mestnimi središči.	Nenadzorovan obisk spomenika, nevarnost kraje, vandalizma.
Zaraščeno in deloma neprehodno območje spomenika.	Nenadzorovano spreminjanje krajine zaradi nepredvidenega povečanega obiska turistov.
Otežen nadzor vstopa nepooblaščenim (izven vodenih ogledov, ponoči), nevarno za obiskovalce (zaščitne ograje itd.).	Nevarnost poškodb obiskovalcev: namestitev table "Obisk na lastno odgovornost" in zagotovitev varnosti za ljudi na območjih, ki bodo v turistični in drugi ponudbi (kot npr. območje najdišča) po veljavnih predpisih.

ŠTANJEL, mesto s prazgodovinsko in rimsko zasnovo; močno poseljeno zaščiteno območje (sl. 7).

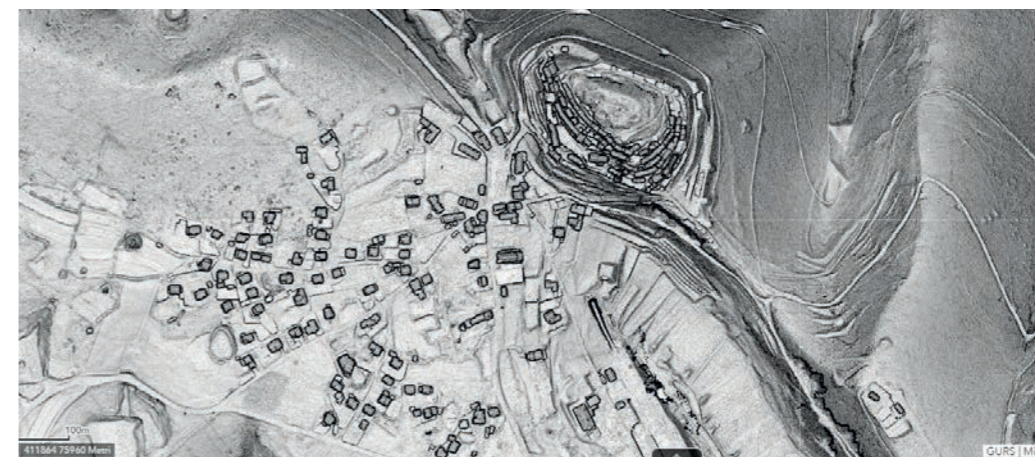
PREDNOSTI	PRILOŽNOSTI
Lokacija – mestna zasnova z infrastrukturo, razgled na krajino (Vipavska dolina, trasa nekdanje rimske ceste čez Col, strateška točka).	Kakovostno bivanje, kulturna in izobraževalna točka, trajnostni kulturni turizem.
Celoten Štanjel je zaščiten spomenik, v katerem je za vsak poseg potrebno predhodno pridobiti soglasje ZVKDS, OE Nova Gorica.	Pred predvidenimi posegi je potrebno izvesti zaščitne arheološke in druge raziskave, ki nam omogočijo raziskovanje Štanjela ter pridobivanje novih informacij o poselitvi in zgodovini.
Značilnosti prostora: zgodovina, arheologija, tradicionalna gradnja v kamnu, arhitektura, vrtna arhitektura (Ferrarijev vrt – spomenik državnega pomena).	Razvoj kulturnega in trajnostnega turizma.
Čezmejno sodelovanje, Konzorcij Kaštelirjev.	Razkrivanje lokalnih značilnosti in kakovosti, dvig poznavanja (obiskovalci) in zavesti (domačini).
SLABOSTI	NEVARNOSTI
Štanjel spada med ogrožene spomenike, saj je pritisk na obnavljanje obstoječih in zidavo novih stanovanjskih, turističnih in drugih objektov velik.	Spreminjanje značaja mesta zaradi nenadzorovane ali neustrezne gradnje oz. obnove.
Dostop do spomenika in vstop vanj z avtomobilom, slaba prometna ureditev znotraj spomenika, ki je namenjen stanovanju stalnih prebivalcev in uporabi v turistične namene.	
Interesi lokalnega prebivalstva po čim večjem udobju lahko ogrozijo zaščitene kulturne elemente mesta.	

RAŠPOR, prazgodovinska utrjena naselbina ter rimskodobna in srednjeveška obrambna utrdba; danes zaraščene ruševine srednjeveške utrdbe.

PREDNOSTI	PRILOŽNOSTI
Lokacija – podeželje, del neokrnjene narave, razgled na krajino.	Rekreacijska, kulturna in izobraževalna točka v povezavi z upravnim središčem Lanišče in ostalimi agrokulturnimi ponudniki na območju.
Neposredna povezljivost s spomenikom, naselbinsko dediščino, vasjo Rašpor.	Nadaljevanje arheoloških raziskav, uporaba neinvazivnih arheoloških raziskav.
Značilnosti prostora: zgodovina, arheologija, vernakularna arhitektura, avtohtone rastline, živalstvo.	Močno pogozdeno območje nudi izjemne rekreacijske danosti v povezavi s kulturo, sonaravno nabiranje gozdnih sadežev, opazovanje ptic in divjih živali.
Arheološki spomenik lokalnega pomena – vendar še ne dovolj dobro raziskan.	Znanstveno-raziskovalne dejavnosti: znanstvenost, edukativnost, povezava generacij, stare gradbene tehnike, izvorni načini življenja in gospodarjenja, neposredna povezava z notranjo info točko v bližnji Račji vasi.
Čezmejno sodelovanje, Konzorcij Kaštelirjev.	Razkrivanje lokalnih značilnosti in kakovosti, dvig poznavanja (obiskovalci) in zavesti (domačini).
SLABOSTI	NEVARNOSTI
Rašpor sodi med ogrožena arheološka najdišča, ki do leta 2018 ni bil niti zaščiten.	Večji del zemljišč, na katerih se nahaja arheološko najdišče, nima lastnika oz. gre za javno zemljo, kar otežuje vpis v register nepremične kulturne dediščine R Hrvške in prijavo na mednarodne projekte. Prioriteta občine Lanišče za nadaljnji razvoj spomenika je ureditev lastništva teh parcel.
Arheološko najdišče je močno zaraščeno in težko dostopno. Prav tako je precej oddaljeno od večjih mestnih središč.	Z ureditvijo arheoloških in botaničnih poti v okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR bo dostopnost do arheološkega najdišča boljša, vendar obstaja večja nevarnost vandalizma in detektorskih kraj arheoloških predmetov zaradi neobljudenosti in zaraščenosti okolice.
Otežen nadzor vstopa nepooblaščenim (izven vodenih ogledov, ponoči), nevarno za obiskovalce (zaščitne ograje itd.)	Nevarnost poškodb obiskovalcev: namestitve table "Obisk na lastno odgovornost" in zagotovitev varnosti za ljudi na območjih, ki bodo v turistični in drugi ponudbi (kot npr. območje najdišča) po veljavnih predpisih.

BRSEČ, strnjeno poseljeno naselje s prazgodovinsko in srednjeveško zasnovano; zaščiten.

PREDNOSTI	PRILOŽNOSTI
Lokacija – mestna zasnova z infrastrukturo, razgled na krajino (kraško pokrajino in Kvarnerski zaliv).	Kvalitetno bivanje, kulturna in izobraževalna točka, trajnostni kulturni turizem.
Osrednji del mesta Brseč je zaščiten spomenik, v katerem je za vsak poseg potrebno predhodno pridobiti soglasje ustreznega zavoda za zaščito kulturne dediščine Rijeka.	Pred predvidenimi posegi je potrebno izvesti zaščitne arheološke in druge raziskave, ki nam omogočijo raziskovanje Brseča in pridobivanje novih informacij o poselitvi ter zgodovini.
Značilnosti prostora: zgodovina, arheologija, tradicionalna gradnja v kamnu, arhitektura.	Razvoj kulturnega in trajnostnega turizma.
Čezmejno sodelovanje, Konzorcij Kaštelirjev.	Razkrivanje lokalnih značilnosti in kakovosti, dvig poznavanja (obiskovalci) in zavesti (domačini).
SLABOSTI	NEVARNOSTI
Brseč spada med ogrožene spomenike, saj je pritisk na obnavljanje obstoječih in zidavo novih stanovanjskih, turističnih in drugih objektov velik.	Spreminjanje značaja mesta zaradi nenadzorovane ali neustrezne gradnje oz. obnove.
Dostop do spomenika in vstop vanj z avtomobilom, slaba prometna ureditev znotraj spomenika, ki je namenjen stanovanju stalnih prebivalcev in uporabi v turistične namene.	
Interesi lokalnega prebivalstva po čim večjem udobju lahko ogrozijo zaščitene kulturne elemente mesta.	

SI. 6. LiDAR posnetek Štanjela (<https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b>)

LiDAR snimak Štanjela (<https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b>)

VELA OZIDA, kamnita ovalna struktura na vrhu vzpetine, domnevno prazgodovinska utrdba (sl. 12).

PREDNOSTI	PRILOŽNOSTI
Lokacija – podeželje, del neokrnjene narave, razgled na krajino in morje (Kvarnerski zaliv).	Rekreacijska, kulturna in izobraževalna točka v povezavi z upravnim središčem Moščenicka Draga in ostalimi turističnimi ponudniki na območju, zlasti v Brseću.
Zaradi neposeljenosti je spomenik v večji meri ostal nespremenjen.	Nadaljevanje arheoloških raziskav, uporaba neinvazivnih arheoloških raziskav, poizkus rekonstrukcije prazgodovinskih struktur ob predhodnih raziskavah.
Značilnosti prostora: zgodovina, arheologija, avtohtone rastline, živalstvo.	Območje je zaraščeno z makijo, vendar se ga ob rednem čiščenju lahko lepo prezentira in nudi izjemne rekreacijske danosti v povezavi s kulturo, botaniko, opazovanje ptic in divjih živali.
Arheološki spomenik lokalnega pomena – vendar še ne dovolj dobro raziskan.	Znanstveno-raziskovalne dejavnosti: znanstvenost, edukativnost, povezava generacij, stare gradbene tehnike, izvorni načini življenja in gospodarjenja, neposredna povezava z notranjo info točko v upravnem središču Moščenicka Draga.
Čezmejno sodelovanje, Konzorcij Kaštelirjev.	Razkrivanje lokalnih značilnosti in kakovosti, dvig poznavanja (obiskovalci) in zavesti (domačini).
SLABOSTI	NEVARNOSTI
Vela Ozida sodi med ogrožena arheološka najdišča, saj je na neobljudenem območju.	Tako je izpostavljena morebitnim nezakonitim dejavnostim lovcev na zaklade z detektorji kovin, ki ropajo in uničujejo arheološka najdišča.
Arheološko najdišče je močno zaraščeno in težko dostopno.	Z ureditvijo arheoloških in botaničnih poti v okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR bo dostopnost do arheološkega najdišča boljša, vendar obstaja večja nevarnost vandalizma in detektorskih kraj arheoloških predmetov zaradi neobljudenosti in zaraščenosti okolice.
Otežen nadzor vstopa nepooblaščenim (izven vodenih ogledov, ponoči), nevarno za obiskovalce (zaščitne ograje itd.)	Nevarnost poškodb obiskovalcev: namestitev table "Obisk na lastno odgovornost" in zagotovitev varnosti za ljudi na območjih, ki bodo v turistični in drugi ponudbi (kot npr. območje najdišča) po veljavnih predpisih.

Ocena ranljivosti in ogroženosti z usmeritvami za ohranjanje in varovanje spomenikov

Oceno ogroženosti arheološkega spomenika določamo glede na več faktorjev: naravni faktorji, človeški faktorji in pomanjkanje virov. Za vsako oceno ogroženosti so določeni ukrepi in nadaljnje usmeritve, ki preprečujejo ogroženost spomenika zaradi javne uporabe in nepravilnega upravljanja.

NARAVNI FAKTORJI

Potresna ogroženost	Po podatkih Ministrstva za obrambo je ocena ogroženosti Republike Slovenije zaradi potresov, da spada območje Občine Izola, kjer je arheološko najdišče Kaštelir nad Kortami, v 2. razred ogroženosti ob potresu, Občine Komen, kjer je arheološko najdišče Štanjel, pa v 3. razred ogroženosti ob potresu. http://www.sos112.si/slo/tdocs/ogrozenost_potres.pdf Celotno ozemlje Hrvaške sodi v visoko potresno ogroženost. Zlasti je ogrožen obmorski del, kamor sodi območje Istre in Kvarnerja (arheološka najdišča Rašpor, Brseć, Vela Ozida). Po podatkih, s katerimi razpolagamo o potresih na območju Republike Hrvaške, segajo do leta 361. Tega leta je bil potres X. stopnje po lestvici MCS. Takrat se je v morje potopilo antično mesto Cissa (danes Caska). Od takrat pa do danes se je na območju R Hrvaške zgodilo 21 potresov IX. stopnje po lestvici MCS. https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//2016/Sjednice/Arhiva//79.%20-%209.pdf
---------------------	--

SI. 7. Pogled na ostanke utrdbe – stolpa od vzhoda (foto: M. Prešeren, 2019)

Pogled na ostatke utvrde – kulu s istoka (foto: M. Prešeren, 2019)

Požarna ogroženost	<p>Območja arheoloških spomenikov se nahajajo v submediteranskem fitoklimatskem območju, kjer je požarna ogroženost v Sloveniji in na Hrvaškem največja. Občina Izola (Kaštelir nad Kortami) je uvrščena v 4. razred ogroženosti, to je velika ogroženost. Občina Komen (Štanjel) pa je uvrščena v 5. razred ogroženosti, najvišja stopnja ogroženosti (Državna ocena ogroženosti zaradi požarov v naravnem okolju).</p> <p>Območje županije Istre (Rašpor) sodi v visoko požarno ogroženo regijo, medtem ko področje Primorsko-goranske županije sodi v srednjo požarno ogroženost v Republiki Hrvaški.</p> <p>http://kig.kartografija.hr/index.php/kig/article/view/857</p> <p>Zaščita kulturne dediščine zaradi nevarnosti požarov v naravnem okolju je v pristojnosti strokovnjakov s področja kulturne dediščine in strokovnih služb za varstvo kulturne dediščine. Pri evakuaciji premične kulturne dediščine oziroma zaščiti pred požarom pa po potrebi sodelujejo tudi občinske enote Civilne zaščite in druge sile za zaščito, reševanje in pomoč na osnovi načrtov varovanja kulturne dediščine.</p>
<p>UKREPI</p> <p>Upravljalci poskrbijo za pripravo:</p> <ul style="list-style-type: none"> • požarnega reda, • evakuacijskega načrta, • ukrepov za varstvo pred naravnimi in drugimi nesrečami, • načrta varovanja kulturne dediščine, • ocene poškodovanosti, • letnega poročila. 	

Vremenski vplivi na arheološke ostaline	<p>Na arheološke ostaline, ki so izpostavljene na površju, vplivajo različni vremenski dejavniki: dež, veter, sončna svetloba, mraz, vročina, erozija, akumulacija. Arheološke ostaline pod površjem so zaščitene pred vremenskimi vplivi, razen pred erozijo. Posebna skrb je namenjena rekonstruiranim strukturam, npr. suhozidu ali zidu z vezivom. Le ti so običajno še bolj podvrženi vremenskimi vplivom zlasti tam, kjer je možnost zmrzali v zimskih mesecih.</p>
<p>UKREPI</p> <p>Upravljavec poskrbi za primerno zaščito stoječih arheoloških struktur, redno čiščenje vegetacije in po potrebi konservacijo in rekonstrukcijo pod strokovnim nadzorom.</p>	

ČLOVEŠKI FAKTORJI

Onesnaževanje okolja	Smeti, hrup, uničevanje okolja.
Erozija najdišča	Nekontroliran obisk in hoja po arheoloških in drugih strukturah.

Požar na spomeniku	Povzročitelj požara.
Vandalizem	Odnašanje arheoloških artefaktov in drugih objektov, rušenje suhozidov in kamnitih grobelj.
<p>UKREPI</p> <p>Upravljavec poskrbi za nadzorovan in voden dostop ter po potrebi namestitev nadzornih kamer in osvetljave (kjer je to zaradi bližine dostopa do elektrike mogoče: Kaštelir, Štanjel, Brsec). Upravljavec zagotovi sanitarne prostore in koše za smeti izven območja arheološkega spomenika oz. v primeru poseljenih arheoloških spomenikov na najbolj primernem mestu (npr. notranja info točka). Upravljavec poskrbi za obveščanje obiskovalcev o prepovedi smetenja, opravljanja fizioloških potreb, nekontrolirane hoje po arheoloških strukturah in odnašanja arheoloških in drugih artefaktov.</p>	

POMANJKANJE VIROV

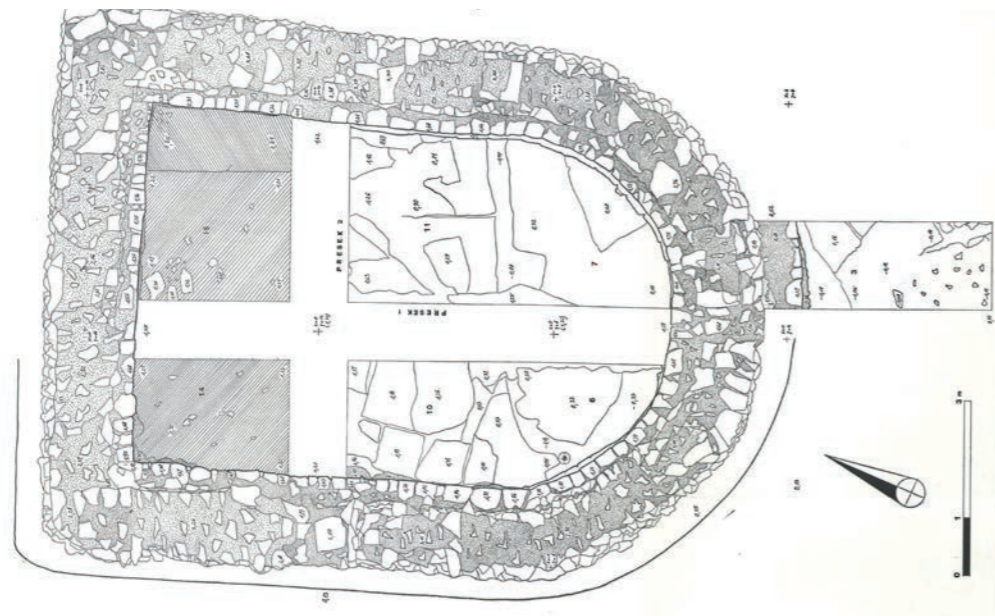
Pomanjkanje finančnih virov	Pomanjkanje finančnih virov za ohranjanje, varstvo in razvoj lahko negativno vpliva na kulturno dediščino vseh arheoloških najdišč.
Pomanjkanje človeških virov	Pomanjkanje delovne sile, zaposlenih in ljudi z nezadostnim znanjem lahko negativno vpliva na kulturno dediščino arheoloških najdišč.
<p>UKREPI</p> <p>Upravljavec poskrbi za pridobitev potrebnih finančnih virov, zadovoljivo število zaposlenih in vpeljavo stroke s potrebnimi znanji.</p>	

Smernice za ohranjanje in varovanje spomenika

Po Zakonu o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008 velja za arheološka najdišča splošni režim (ZVKD-1, 2008). Osnovna izhodišča pri varovanju arheološke dediščine so:

- varovanje najpomembnejših arheoloških najdišč v obliki rezervatov oziroma prostorsko urejenih območij (prezentacija "in situ");
- ohranitev kulturnega in znanstvenega pomena dediščine pri posegih v prostor z izvedbo predhodnih arheoloških raziskav, pri čemer je treba dati prednost nedestruktivnim metodam (geofizikalni, georadarski terenski pregledi, daljinsko snemanje LiDAR);
- integralno varstvo s sistematičnim vključevanjem v prostorsko načrtovanje na vseh ravneh.

Novi posegi v prostor se arheološkim najdiščem izogibajo. V robne dele najdišč in v najdišča znotraj poselitvenih območij se lahko posega le, če ni možno najti drugih rešitev in le na osnovi rezultatov predhodnih arheoloških raziskav. Pri gradnji zahtevnih objektov in objektov gospodarske javne infrastrukture je treba zagotoviti predhodno arheološko vrednotenje na celotnem območju predvidenega posega in ne le na območju do sedaj prepoznane arheološke dediščine.

Sl. 8. Tlorc Gledanice (Vuga, Davorin (1982), Poročilo o izkopavanju na Gledanici nad Štanjelom 1972, Goriški letnik 9, Priloga.

Tlorc Gledanice (Vuga, Davorin (1982): Poročilo o izkopavanju na Gledanici nad Štanjelom 1972, Goriški letnik 9, Priloga)

Za ohranjanje arheološke dediščine je spomenike, ki so v naravi oz. v neobljudenem okolju (Kaštelir, Rašpor, Vela Ozida) potrebno vzdrževati z rednim čiščenjem in vzdrževanjem pešpoti, s postavitvijo varovalnih struktur na najbolj izpostavljenih območjih. Vsekakor je poseg v strukturo suhozidov in grobelj, ki ne predstavlja čiščenja in ohranjanja strukture, ampak rekonstrukcijo, neprimeren. Posegi rekonstrukcij v strukturo se lahko opravljajo le po opravljenih temeljnih arheoloških raziskavah in s soglasjem pristojnih zavodov za varstvo kulturne dediščine. Utrjevanje grobelj in suhozidov z vezivi ni v skladu s konservatorskimi smernicami. Varovalne strukture, ki ščitijo obiskovalce pred poružitvami in plazenjem (erozija zaradi naklona in vetra) ne sme posegati v pod površje na način, s katerim bi posegale v strukturo spomenika.

PODROBNA OPREDELITEV VARSTVENIH REŽIMOV GRADIŠČ

Koncept varstva kulturne dediščine

OSNOVNI PRAVNI REŽIM VARSTVA

V območjih spomenikov veljajo naslednje splošne varstvene usmeritve:

- spodbujanje trajnostne uporabe spomenikov, tj. uporabe spomenikov na način in v obsegu, ki dolgoročno ne povzroča izgube njegovih kulturnih lastnosti;
- spodbujanje vzdržnega razvoja spomenikov, s katerim se omogoča zadovoljevanje potreb sedanje generacije, ne da bi bila s tem okrnjena ohranitev spomenikov za prihodnje generacije;

- spodbujanje dejavnosti in ravnanj, ki ohranjajo kulturne, socialne, gospodarske, znanstvene, izobraževalne in druge pomene spomenikov;
- ohranjanje lastnosti, posebne narave in družbenega pomena spomenikov ter njihove materialne substance;
- dovoljeni so posegi v spomenike, ki upoštevajo in trajno ohranjajo njihove varovane vrednote;
- dovoljeni so posegi, ki omogočajo vzpostavitev trajnih gospodarskih temeljev za ohranitev spomenikov ob spoštovanju njihove posebne narave in družbenega pomena.

V območjih spomenikov zakon predpisuje:

- takšno ravnanje s spomeniki, ki dosledno upošteva in ohranja njihove kulturne vrednote in družbeni pomen,
- upoštevanje aktov o razglasitvi v postopkih priprave in sprejemanja načrtov,
- presojo vplivov na spomenike na podlagi predpisov o varstvu okolja,
- upoštevanje smernic in mnenj v postopkih priprave prostorskih aktov,
- upoštevanje ohranitve spomenikov v prostorskih aktih in v prostorskih ukrepih, izdanih na podlagi predpisov o urejanju prostora,
- prepoved odstranitve (rušenja) spomenika.

Zavarovano arheološko najdišče (v aktu o razglasitvi lahko: arheološki spomenik, arheološko območje ipd.).

Za zavarovana arheološka najdišča velja dodatni pravni režim varstva, ki predpisuje varovanje pred posegi v prostor ali rabo, ki dejansko ali potencialno lahko poškodujejo arheološke plasti, spreminjajo arheološki kontekst ali spreminjajo okoljske dejavnike, pomembne za njihovo ohranitev.

Zavarovana kulturna krajina

Za zavarovano kulturno krajino velja dodatni pravni režim varstva, ki predpisuje varovanje značilne rabe zemljišč, parcelacije, značilne vegetacije, prostorskih dominant, odnosov med poselitvijo in odprtim prostorom, krajev spomina in značilnih topografskih imen.

Suhozidna gradnja

Na območju arheološkega spomenika je prepoznavna suhozidna gradnja struktur. Suhozidna gradnja je večina zidanja brez uporabe veziva, pri kateri z odbiranjem razpoložljivega lokalnega kamna, pridobljenega s čiščenjem in urejanjem zemljišč, ter ob razumevanju skladnje nastajajo različni tipi trdnih kamnitih objektov. Znanje o suhozidni gradnji je bilo leta 2018 vpisano na Unescov seznam nesnovne dediščine človeštva. Tradicionalna suhozidna tehnika gradnje je kot vir inspiracije in refleksije pokrajine, habitata in z uporabo naravnih surovin bogata kulturna povezava med tradicijo, inovacijo in kreativnostjo (Vir: UNESCO).

Tradicionalna gradnja bivanjskih (kamnitih) hiš in drugih objektov

Na obeh arheoloških najdiščih, ki predstavljata gosto naseljeni mesti, Štanjel in Brseč, se v gradnji stanovanjskih hiš in drugih objektov ohranja tradicionalna gradnja s predpisanimi gabariti in oblikovanjem odprtih ter stavbnim pohištvo. Smernice so predpisane s strani pristojnih zavodov za varstvo kulturne dediščine, ki se orientirajo na podlagi tradicionalne gradnje v regiji (Kraška in Istrska oz. Primorsko-Goranska regija).

9. VIZIJA IN CILJI RAZVOJA SPOMENIKOV

a. Cilji razvoja spomenikov

b. Strateški in izvedbeni cilji

Vizija ohranjanja in razvoja obstoječe kulturne dediščine je, da postanejo arheološki spomeniki Kaštelir, Štanjel, Rašpor, Brseč in Vela Ozida primeri dobre prakse in zgled kulturnega, trajnostnega turizma v svojih občinah, regijsko in tudi mednarodno. Ob vključevanju teh najdišč v tematske regijske in mednarodne poti se večja njihova prepoznavnost in vrednost.

Specifika posameznega arheološkega najdišča določa tudi vizijo razvoja. Štanjel in Brseč sta naseljeni arheološki najdišči, ki sta že dobro vključeni v turistično ponudbo. Vizija je, da se jima doda več vsebine o kulturni dediščini in se na ta način okrepi delovanje v smeri trajnostnega kulturnega turizma. Kaštelir, Rašpor in Vela Ozida so neobljudena arheološka najdišča, kar jim daje izjemno prednost, saj ostajajo v svoji izvorni obliki. Vizija je, da se vzpostavijo arheološki parki s pestro ponudbo, ki bo vključevala tudi etnobotaniko in druge prvine kulturne dediščine ter bodo na ta način pripomogli k razvoju trajnostnega kulturnega turizma v regiji. Na vseh naštetih arheoloških najdiščih pa vizija razvoja v vseh stopnjah vključuje lokalno prebivalstvo. Vizija razvoja arheoloških spomenikov mora temeljiti na metodi "bottom up", saj le na ta način zagotavlja trajno zainteresiranost lokalne javnosti, ki je edino dolgoročno gonilo razvoja spomenika.

Vizija varstva in razvoja, splošno:

- Vzdrževanje in ohranjanje obstoječe kulturne dediščine kot celote.
- Znanstveno-raziskovalne aktivnosti in nadaljevanje raziskovalnih in zaščitnih arheoloških raziskav z uporabo neinvazivnih pristopov, podprtih z IKT, in invazivnih pristopov.
- Razvoj strategije kulturno-trajnostnega in čezmejnega turizma, zlasti v sklopu skupnih tematskih poti, kot npr. Dežela kaštelirjev, Illyria Route ipd.
- Vzpodbujanje podjetništva, trajnostnega gospodarstva in razvoja podeželja s poudarkom na vključevanju lokalne skupnosti.
- Obujanje in trženje starodavnih znanj o uporabi in predelavi avtohtonih rastlin z vključevanjem nesnovne dediščine, kot je znanje o gradnji suhozidov ipd.
- Gojenje starih rastlinskih sort s poudarkom na etnobotaniki.

- Čezmejno in mednarodno sodelovanje.
- Izobraževanje, vzgoja, informiranje in promocija kulturne dediščine.

a. Cilji razvoja vsakega posameznega spomenika

KRATKOROČNI CILJI (1 leto od sprejetja načrta upravljanja):

KAŠTELIR NAD KORTAMI (povzeto iz Upravljalvskega načrta za Kaštelir nad Kortami, Izola, 2019):

- Izdelava LiDAR posnetka za izdelavo strategije razvoja arheološkega spomenika.
- Izbira upravljavca in določitev strokovnega odbora oz. nadzornega telesa.
- Izvedba plana dela, ki vključuje vzdrževanje, čiščenje in upravljanje po predvidenih fazah.
- Varovanje in ohranjanje arheološkega spomenika po smernicah ZVKDS, OE Piran in Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1).
- Predvidevanje in izvedba varnostnih ukrepov za varno uporabo javnega prostora – arheološkega spomenika.
- Rekreativne dejavnosti (Kašlerska pot kot del rekreacijskih poti v povezavi s predvideno daljšo in krajšo botanično potjo, potjo vodnih virov itd.).
- Navezava na obstoječe turistične programe.
- Predlogi in javne predstavitve lokalne skupnosti (podjetniške ideje, oblikovanje kulturnih, turističnih programov itd.) (sl. 4).

ŠTANJEL

- Izbira upravljavca za notranjo in zunanjo info točko, table in aplikacije, ki so bile izvedene v okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR.
- Varovanje in ohranjanje arheološkega spomenika po smernicah ZVKDS, OE Nova Gorica in Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1).
- Predvidevanje oz. prilagoditev varnostnih ukrepov za varno uporabo javnega prostora, ki že obstajajo, novim pridobitvam arheološkega spomenika oz. poti.
- Rekreativno-kulturne dejavnosti (pot po Štanjelu v povezavi s predvideno daljšo in krajšo botanično potjo, vključitev v že obstoječe tematske poti).
- Navezava na obstoječe turistične programe in snovanje novih ob pridobitvi novih orodij IKT in info točk.
- Predlogi in javne predstavitve lokalne skupnosti (podjetniške ideje, oblikovanje kulturnih, turističnih programov itd.) (sl. 8).

BRSEČ, MOŠČENIČKA DRAGA

V tem delu vključujemo tri lokacije Brseč, Vela Ozida in Moščeničko Drago. V slednji bodo v okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR vzpostavljene notranja in zunanja info točka ter botanični park.

- Izbira upravljavca za notranjo in zunanjo info točko, table in aplikacije, ki so bile izvedene v okviru projekta Interreg SLO–CRO KAŠTELIR.
- Varovanje in ohranjanje arheološkega spomenika po smernicah ZVKDS, OE Piran in Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1).
- Predvidevanje oz. prilagoditev varnostnih ukrepov za varno uporabo javnega prostora, ki že obstajajo, novim pridobitvam arheološkega spomenika oz. poti.
- Rekreativno-kulturne dejavnosti (pot po botaničnem parku v Mošćenički Dragi je dopolnjena s kulturno potjo do Brseća in Vele Ozide, vključitev še drugih že obstoječih poti v celostno ponudbo).
- Navezava na obstoječe turistične programe in snovanje novih ob pridobitvi novih orodij IKT in info točk.
- Predlogi in javne predstavitve lokalne skupnosti (podjetniške ideje, oblikovanje kulturnih, turističnih programov itd.).

VELA OZIDA

- Izdelava LiDAR posnetka za izdelavo strategije razvoja arheološkega spomenika.
- Izbira upravljavca in določitev strokovnega odbora oz. nadzornega telesa.
- Izvedba plana dela, ki vključuje vzdrževanje, čiščenje in upravljanje po predvidenih fazah (varovanje in ohranjanje arheološkega spomenika po smernicah Zavoda za varstvo kulturne dediščine Rijeka in Zakona o varstvu kulturne dediščine R Hrvatske).
- Predvidevanje in izvedba varnostnih ukrepov za varno uporabo javnega prostora – arheološkega spomenika.
- Rekreativne dejavnosti (kulturna in botanična pot iz Mošćeničke Drage do Brseća in Vele Ozide v povezavi z drugimi že obstoječimi tematskimi oz. turističnimi potmi).
- Navezava na obstoječe turistične programe.
- Predlogi in javne predstavitve lokalne skupnosti (podjetniške ideje, oblikovanje kulturnih, turističnih programov itd.).

RAŠPOR, NOTRANJA INFO TOČKA RAČJA VAS

- Izdelava LiDAR posnetka in izvedba arheoloških raziskav na najdišču za izdelavo strategije razvoja arheološkega spomenika in njegovo interpretacijo.
- Izbira upravljavca in določitev strokovnega odbora oz. nadzornega telesa.
- Izvedba plana dela, ki vključuje vzdrževanje, čiščenje in upravljanje po predvidenih fazah.
- Varovanje in ohranjanje arheološkega spomenika po smernicah Zavoda za varstvo kulturne dediščine Pula in Zakona o varstvu kulturne dediščine R Hrvatske.
- Predvidevanje in izvedba varnostnih ukrepov za varno uporabo javnega prostora – arheološkega spomenika.

- Rekreativne dejavnosti (Rašporska pot kot del rekreacijskih poti v povezavi s predvideno daljšo in krajšo botanično potjo ter v povezavi z notranjo info točko v Račji vasi, povezava z že obstoječimi tematskimi in turističnimi potmi).
- Navezava na obstoječe turistične programe.
- Predlogi in javne predstavitve lokalne skupnosti (podjetniške ideje, oblikovanje kulturnih, turističnih programov itd.) (sl. 16).

b. Strateški in izvedbeni cilji

SREDNJEROČNI CILJI

Splošno lahko opredelimo nekaj skupnih srednjeročnih ciljev, ki jih lahko bodoči upravljavci uresničijo v okviru svojega programa dela.

- Priprava predlogov kulturno-trajnostnega turističnega programa.
 - Predlog brošure štirih lokacij kaštelirjev (projekt Kaštelir): V okviru projekta Interreg SLO–CRO KAŠTELIR je predviden turistični vodnik po vseh zgoraj naštetih lokacijah, prav tako je predvidena zasnova turističnih paketov, ki bodo vključevali vse lokacije in jih bo mogoče v kratkem času implementirati.
 - Predlog brošure s področja etnobotanike in tradicionalne kulinarike: V okviru projekta Interreg SLO–CRO KAŠTELIR je predviden vodnik po vseh štirih botaničnih poteh (Štanjel, Kaštelir, Rašpor, Mošćenička Draga) in uporaba divjih rastlin v tradicionalni kulinariki. Omenjen vodnik bo mogoče v kratkem času implementirati in dopolniti. Promocija tradicionalne kulinarike, znanje o entobotaniki naj se razvija na že uveljavljenih ali novih dogodkih (Solsticij v Kortah – junij, Festival encijan v Lanišću, Šparglijada v Mošćenički Dragi).
- Pridobivanje novih finančnih virov za uresničitev vizije razvoja spomenikov: vključitev v konzorcij Dežela kaštelirjev, prijava upravljavcev na nove mednarodne in državne projekte, vključevanje v mednarodne tematske poti – npr. Illyria Route, pridobivanje programskih sredstev iz ustreznih ministrstev in enkratnih sredstev iz participatornih proračunov posameznih občin za celostno delovanje in dopolnjevanje arheoloških parkov.
- Priprava in izvajanje izobraževalnih programov: štirje arheološki parki so v osnovi zasnovani z učnimi kulturnimi in botaničnimi potmi ter z notranjimi in zunanjimi info točkami, ki bodo pomembno vplivale na vključevanje šolskih in drugih izobraževalnih skupin. Priprava izobraževalnih programov naj poteka s strokovnjaki iz tega področja, kar lahko upravljavci dosežejo v sodelovanju z učitelji iz lokalnih osnovnih in srednjih šol, s kustosi iz lokalnih in regionalnih muzejev ter s profesorji univerz in univerz za tretje življenjsko obdobje. Ob pripravi programov naj v čim večji meri vključujejo lokalna turistična in kulturna društva, ki bodo lahko pomagala tudi pri izvajanju programov. Upravljavci naj bodo pri pripravi programov pozorni na izvedbeni del: programi naj bodo zasnovani tako, da bodo prilagojeni izvajalcem.

- Samostojni ogledi za učence z učiteljem: priprava učnih listov.
- Skupinska vodstva različnih skupin z vodičem ali prostovoljci.
- Izobraževalna vodstva strokovnjakov ali študentov s strokovnjakom s področja oz. s kustosom.

10. IZVEDBENI NAČRT

Upravljanje

Struktura upravljanja:

Določijo se upravljavec, strokovni odbor, pristojnosti in procesi sprejemanja in izvajanja odločitev.

Upravljavec

Naloge upravljavca so:

- izvajanje načrta upravljanja,
- priprava predlogov sprememb in dopolnitev načrta upravljanja,
- sprejemanje letnega programa dela na podlagi načrta upravljanja in opravljanje nalog, opredeljenih v načrtu,
- sodelovanje z lastniškim in strokovnim odborom za doseganje namena varovanja in ohranjanja kulturne dediščine oziroma doseganje ciljev razvoja arheoloških parkov,
- sprejemanje in izvajanje letnega programa dela,
- priprava letnega poročila.

Strokovni odbor

Naloge strokovnega odbora so:

- ugotavljanje ustreznosti upravljavskega načrta glede na strokovne smernice,
- obravnavanje tematike s področja strokovnega dela parka,
- predlogi rešitev glede na strokovna spoznanja.

Upravljavska struktura, funkcije in pristojnosti

Načrt upravljanja izvaja upravljavec ob pomoči strokovnega odbora. Pomembno je določiti upravljavsko strukturo in jo pred implementacijo ovrednotiti. Na primeru upravljavskega načrta za Kaštelir nad Kortami so bile predlagane in ovrednotene tri možnosti upravljavske strukture, ki jih na tem mestu strnjeno podajamo:

Primer Kaštelir nad Kortami, predlogi upravljavske strukture:

Predlog A: Upravljavec je Pokrajinski muzej Koper.

Predlog B: Upravljavec je Konzorcij Kaštelir Korte.

Predlog C: Javno-zasebno partnerstvo.

PREDLOG A

Upravljavec je Pokrajinski muzej Koper, ki ga tvorijo strokovno usposobljene osebe.

UPRAVLJAVEC	STROKOVNI ODBOR
POKRAJINSKI MUZEJ KOPER <ul style="list-style-type: none"> • Direktor/direktorica • 1 član s področja arheologije • 1 član s področja marketinga • 1 član iz ZVKDS, OE Piran • 1 član iz Krajevne skupnosti Korte • 1 član iz turističnega društva • 1 član z Univerze v Mariboru – etnobotanika 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 član iz ZVKDS, OE Piran • 1 član iz Krajevne skupnosti Korte • član iz turističnega društva • 1 član z Univerze v Mariboru – etnobotanika

Prednosti:

- Upravljavec je strokovna institucija, ki zagotavlja znanstveno odličnost in strokovno korektnost.
- Možnost pridobivanja novih evropskih sredstev in drugih finančnih virov; pozitivni rezultati so odraz izkušenj upravljavca (utečeni postopki, prepoznavnost institucije, domača in mednarodna povezljivost z ostalimi institucijami in stroko).

Slabosti:

- Podrejena vloga lokalne skupnosti pri odločanju in postavitvi prioritet izvajanja načrta upravljanja.
- Podrejena vloga pri organizaciji dogodkov in promoviranju podjetniških idej.

PREDLOG B

Upravljavec je namensko ustanovljen Konzorcij, ki ga tvorijo fizične in pravne osebe pretežno iz lokalne skupnosti.

UPRAVLJAVEC	STROKOVNI ODBOR
KONZORCIJ KAŠTELIR KORTE: <ul style="list-style-type: none"> • Direktor/direktorica • 3 člani iz Krajevne skupnosti Korte • 1 član iz turističnega društva 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 član iz Pokrajinskega muzeja Koper • 1 član iz ZVKDS, OE Piran • 1 član z Univerze v Mariboru – etnobotanika

Prednosti:

- Povečano, aktivno sodelovanje lokalne skupnosti, krepitev rasti lokalnega gospodarstva in razvoja podeželja.

Slabosti:

- Nevarnost pomanjkanja vpliva stroke pri sprejemanju odločitev, organizaciji in določitvah prioritet razvoja, varovanja in vzdrževanja arheološkega spomenika.
- Slabše utečena povezljivost s strokovnimi institucijami in zato manjše možnosti za pridobivanje novih finančnih virov.

PREDLOG C	
Upravlavec javno-zasebno partnerstvo	
UPRAVLJAVEC	STROKOVNI ODBOR
<ul style="list-style-type: none"> • Direktor/direktorica • 1 član iz Pokrajinskega muzeja Koper • 1 član predstavnik lastnikov zemljišč • 1 član iz Krajevne skupnosti Korte 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 član iz ZVKDS, OE Piran • 1 član z Univerze v Mariboru – etnobotanika • 1 član iz turističnega društva

Prednosti:

- Različni profili posameznih skupin so združeni in težijo k upoštevanju vseh interesov, brez podrejenih položajev.

Slabosti:

- Preveč udeležencev, ki predstavljajo upravljavca, lahko vodi do težjega usklajevanja in posledično k slabšim odločitvam.

Trije zgoraj podani primeri se uporabijo pri vrednotenju upravljavske strukture za ostale tri spomenike. Kompleksnejša bo upravljavska struktura v primeru Štanjela, saj vključuje širše območje javnega prostora, ki že ima upravljavce. Predhodno je potrebno proučiti, ali je smiselno ob novih pridobitvah ohranjati obstoječo upravljavsko strukturo ali je bolj racionalno le to prevetrili in morebiti narediti novo. Z enakim izzivom se bo srečal tudi botanični park in arheološke poti v Moščenički Dragi, Brseću in Veli Ozidi, kjer je večinski upravljavec javnega prostora občina (komunala). Zagotovo bo potrebno v upravljavsko strukturo vključiti strokovnjake, ki izhajajo iz regijskega upravnega središča (muzeji in univerza v Reki). Vključevanje muzejev ali občin v upravljavsko strukturo je vsaj v prvi fazi upravljanja priporočljivo, saj le ti lahko pridobijo znatna programska državna sredstva, ki se lahko črpajo več let ciklično do vzpostavitve samooskrbnosti arheološkega parka. V drugi fazi je priporočljivo, da upravljanje prevzame lokalna skupnost, ki naj bo tudi sicer ves čas upravljanja močno prisotna. Ob vključitvi lokalne skupnosti se zagotovi trajnost ohranjanja in razvoja spomenika, saj ga lokalna skupnost prepozna za vrednoto in dodano vrednost gospodarski rasti v okolju in širši regiji.

a. Načrt upravljanja znanja – upravljanje informacij o spomeniku

Informacije o arheoloških spomenikih hranijo:

- za Kaštelir nad Kortami: Zavod za varstvo kulturne dediščine R Slovenije, Območna enota Piran, Pokrajinski muzej Koper, Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, notranja info točka Zadružnega doma v Kortah;
- za Štanjel: Zavod za varstvo kulturne dediščine R Slovenije, Območna enota Nova Gorica, Goriški muzej, notranja info točka Kobdiljski stolp;
- za Moščeničko Drago, Brseć in Velo Ozido: Zavod za varstvo kulturne dediščine R Hrvaške Rijeka, Pomorski muzej Rijeka, notranja info točka v Moščenički Dragi;
- za Rašpor: Zavod za varstvo kulturne dediščine R Hrvaške Pula, Arheološki muzej Istre Pula, notranja info točka v Račji vasi.

Informacije o vseh spomenikih bodo predstavljene tudi v digitalni obliki v sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR in sicer v obliki aplikacije, spletne strani in v obliki tabel s QR kodami.

b. Načrt varstva in ohranjanja varovanja, konserviranje in restavriranje spomenika

Načrt varstva in ohranjanja varovanja ter konserviranje in restavriranje spomenika mora vključevati popis struktur in ogroženosti le teh ter popis morebitnih restavratorskih posegov na njih. V tem poglavju bomo navedli le nekaj najbolj pomembnih struktur na posameznih spomenikih in smernice za njihovo varovanje. Smernice in popis se ob nadaljnjih arheoloških in drugih raziskavah lahko spreminjajo.

KAŠTELIR NAD KORTAMI

NEKATERE ARHEOLOŠKE STRUKTURE NA KAŠTELIRJU NAD KORTAMI (povzeto po Upravljavskem načrtu za Kaštelir nad Kortami, Mioko, 2019)

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Prvi obrambni nasip	Predvideno je čiščenje podrasti.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.
Glavni vhod na Kaštelir	Predvideno je čiščenje podrasti.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.
Drugi obrambni nasip	Predvideno je čiščenje podrasti.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.
Vhod v akropolo	Predvideno je čiščenje podrasti.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.
Kamnite strukture na vrhu Kaštelirja	Predvideno je čiščenje podrasti.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.
Zahodni vhod na Kaštelir	Predvideno je čiščenje podrasti.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.

SUHOZIDNE KONSTRUKCIJE

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Suhozidi	Obnova, čiščenje in vzdrževanje suhozidov na parcelni številki 1504 in 1707 m, k.o. 2629. Pridobljeno je kulturnovarstveno soglasje.	Prepoved hoje po suhozidni strukturi. Čiščenje podrasti.
Kažeta	Trenutno je točna lokacija zaradi zaraščenosti še neidentificirana. Potrebno je očistiti predel okrog točke 5 (glej NAČRT A.01.3).	Prepoved hoje po suhozidni strukturi. Čiščenje podrasti. Kažeta se sanira in rekonstruira po načrtih strokovnjakov za suhozidne konstrukcije in kažete, kot npr. Institut za Vernakularno Arhitekturo, IVA.

KAŠLERSKA POT

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Občinska pot	Občinska pot poteka v območju arheološkega spomenika od vzhodnega vhoda na Kaštelir do vrha naselbine. Obstoječa pot se ohrani v trenutnem stanju.	Predvideno je redno čiščenje poti v območju varovanega pasu občinske poti (min. 2 m varovanega pasu za namestitev tabel, urejevanje in dostop ter 10 m pasu za redno čiščenje in vzdrževanje na vsako stran poti). Vzdrževanje in čiščenje se uskladi s pridruženim partnerjem Univerzo v Mariboru in konceptom botanične poti.
Steza	Steza poteka od zaključka občinske poti do predvidene pedagoške točke. Steza se ohrani v trenutnem stanju.	Predvideno je redno čiščenje steze v območju varovanega pasu (min. 2 m varovanega pasu za namestitev tabel, urejevanje in dostop ter 10m pasu za redno čiščenje in vzdrževanje na vsako stran steze). Vzdrževanje in čiščenje se izvaja po usmeritvah pridruženega partnerja Univerza v Mariboru in konceptu botanične poti (sl. 22).

INFORMATIVNO-IZOBRAŽEVALNE TABLE

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
INFO tabla 1	Informativna tabla z opisom prvega obrambnega nasipa, glavnega vhoda in antičnih grobov ob vznožju nasipa (Projekt KAŠTELIR) Parcelna številka 1342 Velikost 50 x 70 cm V skladu s soglasjem ZVKDS, OE Piran	Redno čiščenje, vzdrževanje table (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog table. Omogočanje dostopnosti do table.
INFO tabla 2	Informativna tabla z opisom drugega obrambnega nasipa, vhoda na akropolo (Projekt KAŠTELIR) Parcelna številka 1715 Velikost 50 x 70 cm V skladu s soglasjem ZVKDS, OE Piran	Redno čiščenje, vzdrževanje table (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog table. Omogočanje dostopnosti do table.
INFO tabla 3	Informativna tabla z opisom akropole, arheoloških najdb, ki so bile tu izkopane, življenja na Kaštelirju (Projekt KAŠTELIR) Parcelna številka 1705 Velikost 50 x 70 cm V skladu s soglasjem ZVKDS, OE Piran	Redno čiščenje, vzdrževanje table (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog table. Omogočanje dostopnosti do table.
INFO tabla 4	Informativna tabla z opisom zahodnega vhoda (Projekt KAŠTELIR) Parcelna številka 1697 Velikost 50 x 70 cm V skladu s soglasjem ZVKDS, OE Piran	Redno čiščenje, vzdrževanje table (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog table. Omogočanje dostopnosti do table.
SIST tabla 5	Sistemska tabla z opisom arheološkega spomenika Kaštelir (Projekt UŽIVAJMO PODEŽELJE 2) Parcelna številka št. 514, k.o. Dvori Velikosti 250 x 150 cm Pridobiti soglasje ZVKDS, OE Piran	Redno čiščenje, vzdrževanje table (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog table. Omogočanje dostopnosti do table.

OBMOČJE PEDAGOŠKE TOČKE

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Območje pedagoške točke	Pedagoška točka je predvidena na parcelni številki 1697, k.o. 2629. Pedagoška točka mora zagotoviti varnost uporabe in biti izvedena v skladu s kulturnovarstvenimi pogoji ter trenutno veljavno gradbeno zakonodajo.	Predvideno je redno čiščenje območja pedagoške točke. Vzdrževanje in čiščenje se izvaja po usmeritvah pridruženega partnerja Univerze v Mariboru in konceptu etnobotanike (sl. 23). Kakovostna avtohtona drevesa, rastline se ohranijo. Pedagoška točka naj omogoča vsaj delne vizure na krajino.

ŠTANJEL

NEKATERE ARHEOLOŠKE STRUKTURE NA ŠTANJELU

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Kamnita struktura na Gledanici	Že konservirano in deloma prilagojeno za obisk.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.

ŠTANJELSKA POT

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Občinska pot	Občinska pot poteka v območju gosto naseljenega območja, kjer je večji del asfaltiran oz. tlakovan s kamnitimi tlakovci. Poti po naselju se uredi po smernicah pristojnega zavoda.	Predvideno je redno čiščenje ravnih površin in morebitna popravljala dela asfaltiranih in tlakovanih delov ulic.
Steza	Steza poteka po Gledanici. Ureditev steze.	Predvideno je redno čiščenje steze in popraviljanje z dosipavanjem peska.

OBMOČJE PEDAGOŠKE TOČKE ŠTANJEL

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Območje pedagoške točke	Pedagoška točka je predvidena na območju Gledanice. Pedagoška točka mora zagotoviti varnost uporabe in biti izvedena v skladu s kulturnovarstvenimi pogoji ter trenutno veljavno gradbeno zakonodajo.	Predvideno je redno čiščenje območja pedagoške točke. Vzdrževanje in čiščenje se izvaja po usmeritvah pridruženega partnerja Univerze v Mariboru in pristojnega zavoda po konceptu etnobotanike (sl. 20, 21). Kakovostna avtohtona drevesa, rastline se ohranijo. Pedagoška točka naj omogoča pogled na krajino.

VELA OZIDA

NEKATERE ARHEOLOŠKE STRUKTURE NA VELI OZIDI (sl. 13)

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Kamniti nasip v ovalni obliki	Predvideno je čiščenje podrasti.	Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa), redno čiščenje podrasti.

POT VELE OZIDE

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Občinska pot od Brseča do Vele Ozide	Občinska pot in steza poteka po močno zaraščenem predelu. Pot je makadamska in vzdrževana, steza pa je ozka in močno zaraščena.	Predvidena je delna razširitev steze, kjer je to mogoče, redno čiščenje, vzdrževanje in zaščita, kjer je potrebno. Pot mora biti dobro označena s smerokazi.
Botanične poti (krajša, daljša)	Botanične poti potekajo po že obstoječih.	Predvideno je redno čiščenje botaničnih poti.

INFORMATIVNO-IZOBRAŽEVALNA TABLA

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
INFO tabla 1	Informativna tabla z opisom najdišča se postavi ob vhodu v najdišče. Pred postavitvijo je potrebno pridobiti soglasje ustreznega zavoda za varovanje kulturne dediščine.	Redno čiščenje, vzdrževanje table (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog table. Omogočanje dostopnosti do table.

MOŠČENIČKA DRAGA

BOTANIČNI PARK Z ZUNANJO INFO TOČKO, BOTANIČNE POTI

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Botanični park z zunanjo info točko	Na otoku na parkirišču v centru Moščeničke Drage je vzpostavljen botanični park z zunanjo info točko, tlakovanje s potiskanimi tlakovci okoli dreves, info table, mestna oprema (klopi, koši za smeti).	Tekoče vzdrževanje tlakovanih površin – pozornost pri čiščenju zaradi občutljivosti potiska na tlakovcih; nevarnost vandalizma se lahko zmanjša z namestitvijo kamer.
Dve botanični poti od Moščeničke Drage do Brseča	Poti potekata po občinskih poteh in stezi.	Tekoče vzdrževanje poti, ki že obstaja. Več vzdrževanja zahteva pot od Brseča do Vele Ozide, kjer je na delu proti Veli Ozidi samo steza. Tu je potrebno redno čiščenje podrašč in vzdrževanje steze (sl. 19).

INFORMATIVNO-IZOBRAŽEVALNE TABLE

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
INFO table v botaničnem parku	V botaničnem parku bodo postavljene 3 informativne table z opisom rastlin in zgodovine mesta ter s povabilom na ogled botaničnih poti in arheoloških parkov Brseča ter Vele Ozide.	Redno čiščenje, vzdrževanje table (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog table. Omogočanje dostopnosti do table.

RAŠPOR

NEKATERE ARHEOLOŠKE STRUKTURE V SUHOZIDU NA RAŠPORJU

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Suzidne ruševine Beneške republike	Na vrhu vzpetine se nahajajo razvaline beneške utrdbe z ohranjenimi zidovi tudi do 3 m.	Predvideno je redno čiščenje podrašč. Zaželeno je izvedba primarne konservacije, da se prepreči nadaljnje rušenje zidov. Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje/plezanja po zidovih in pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa).

Vrh vzpetine – prazgodovinsko gradišče in rimskodobna utrdba	Vrh vzpetine je močno preoblikovan s kasnejšimi gradbenimi posegi. Težko je opredeliti prazgodovinsko fazo. Prav tako je težko ločiti rimskodobne utrdbene strukture od kasnejših beneških.	Predvidene so neinvazivne in invazivne arheološke raziskave. Predvideno je čiščenje podrašč. Prepoved hoje izven označenih poti (prepoved hoje/plezanje na obstoječe zidove in druge strukture ter pobiranja ter odnašanja artefaktov in drugih materialov z nasipa). Redno čiščenje podrašč.
--	---	--

RAŠPORSKA IN BOTANIČNA POT

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
Rašporska pot	Iz Račje vasi gre občinska pot proti vasi Rašpor, od koder se povzpemo po stezi na vrh najdišča. Stezo je potrebno definirati.	Predvidena je definicija steze na terenu s čiščenjem in utrjevanjem. Redno čiščenje poti in steze. Vse aktivnosti se usklajujejo s pristojnim zavodom za varovanje kulturne dediščine.
Botanični poti	Dve botanični poti. Krožna ima izhodišče in konec v Račji vasi in vodi do kapelice Miroslava Burišiča. Daljša pot ima izhodišče in konec v Račji vasi, vodi na arheološko najdišče Rašpor in skozi vas Rašpor. Poti ureja planinsko društvo.	Vzdrževanje in čiščenje se izvaja po usmeritvah pridruženega partnerja Univerze v Mariboru in konceptu botanične poti (sl. 17, 18).

INFORMATIVNO-IZOBRAŽEVALNE TABLE NA RAŠPORSKI POTI

TIP	OPIS	REŽIM VAROVANJA IN VZDRŽEVANJA
INFO table 14	Informativne table z opisi Rašporja, njegove zgodovine ter razlago obstoječih struktur.	Redno čiščenje, vzdrževanje tabel (po potrebi menjava ob uničenju ali obrabi) in vzdrževanje območja okrog tabel. Omogočanje dostopnosti do tabel.

c. Načrt valorizacije: izboljšanje prezentacije in uporabe spomenika

- i. Fizični dostop
- ii. Infrastruktura
- iii. Dejavnosti za javnost
- iv. Vzdrževanje

KAŠTELIR NAD KORTAMI je neposeljeno arheološko najdišče, ki je na nekaterih delih v agrarni uporabi, ostalo območje pa je močno zaraščeno. V okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR se vzpostavlja arheološka pot po najdišču in zunanja info točka na najdišču. Notranja info točka se postavi v Zadružnem domu v Kortah. V spodaj ležeči vasi Korte se odvijajo številne kulturne dejavnosti, ki jih vodita dve društvi. Že obstoječi festival Solsticij je prevzel vsebine, ki se nanašajo na življenje v času železne dobe na Kaštelirju.

- i. Fizični dostop je urejen, po potrebi dodatna ureditev poti, ki vodi skozi celotno najdišče.
- ii. Infrastruktura ni urejena, saj je najdišče izven naselja.
- iii. V okviru dvo- ali enodnevnega festivala Solsticij potekajo številne dejavnosti, ki osvetlujejo življenje na Kaštelirju v času železne dobe.
- iv. Vzdrževanje poti in zunanje info točke, izvajanje čiščenja arheoloških in drugih struktur na najdišču, vzdrževanje tabel in po potrebi zamenjava uničenih ali dotrajanih delov. Upravljaavec bo moral predvideti tekoče vzdrževalne stroške notranje info točke (čiščenje, elektrika, voda, vzdrževanje IKT).

ŠTANJEL je gosto poseljeno naselje z zgrajeno infrastrukturo in izdelano turistično ponudbo ter kulturnimi potmi z informativnimi tablami. Izdelane so tudi dejavnosti za javnost, različni festivali, vodstva skupin, posamezni ogledi. Doda se dejavnosti, ki se navezujejo na prazgodovinska gradišča, kot so dodatni festivalski programi, dodatne kulturne poti z vsebino, ki se nanaša na razlago življenja v prazgodovinskih naselbinah in kako je Štanjel izgledal takrat (sl. 9).

- i. Fizični dostop do zunanje info točke na Gledanici je potrebno urediti; okolico, odvoz navoženega materiala, ureditev sprehajalnih tematskih poti z urbano opremo (klopi in ostalo).
- ii. Infrastruktura je urejena v okviru mestne komunale in je ni potrebno posebej urejati. Z vzpostavitvijo zunanje točke na Gledanici bo urejen ta mestni predel. Prav tako bo imela notranja info točka oz. stalna razstava na Kobdiljskem stolpu novo infrastrukturo.
- iii. Dejavnosti za javnost: Štanjel prireja številne kulturne dogodke. Predlaga se, da se poizkusi v že obstoječe festivale vplesti tudi vsebine iz življenja na gradiščih oz. iz življenja v prazgodovini. V sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR je vzpostavljen nekajdnevni Festival Gledanica, oživljanje prazgodovinskih gradišč, arheologija, etnobotanika, glasba. Festival je koncipiran kot nekajdnevni visoko strokovni z ustvarjalnimi delavnicami, koncerti, vodenimi ogledi, pogovori in razstavami. Predlaga

Sl. 9. Kamena groblja istočnega obrambenog zida Štanjelske gradine (foto: N. Osmuk, 1999. Fotodokumentacija ZVKDS, OE Nova Gorica)

Kamnita groblja vzhodnega obrambnega zidu Štanjelskega gradišča (foto: N. Osmuk, 1999. Fotodokumentacija ZVKDS, OE Nova Gorica)

se, da se v okviru turistične ponudbe ta festival ohrani na visokem nivoju. Upravljaavec bi moral ob tem vsako leto zagotoviti dodatna sredstva iz občine ali drugih projektov. Visoko strokovni festivalski projekti nudijo izjemno kakovostne programe, ki jih je v duhu razvoja kulturnega turizma in trajnosti potrebno negovati. Z vključevanjem v izvedbeni del festivala programsko financiranih ustanov, kot so muzeji, galerije, je možno te festivale ohranjati tudi ob zmanjšanih sredstvih. S pridobitvijo notranje in zunanje info točke se bodo dejavnosti za javnost obogatile z dvema novima vsebinama, s katerima se lahko izvaja nova vodstva, nove pedagoške in izobraževalne programe. V okviru istega projekta se bo izvedla tudi aplikacija Dežela kaštelirjev in avatar. Aplikacija je namenjena samostojnim ogledom najdišč in info točk, ki so vključena v projekt.

iv. Vzdrževanje: bodoči upravljaavec bo moral redno vzdrževati (čiščenje, nadomeščanje uničenih

ali obrabljenih delov in podobno) zunanjo in notranjo info točko, prav tako bo potrebno vzdrževati digitalne vsebine (obe aplikaciji). Notranja info točka ja zasnovana kot muzejska razstava in je potrebno predvideti tudi osebje, ki bo skrbelo za razstavne prostore: odpiranje in zapiranje, varovanje, morebitno pobiranje vstopnin, čiščenje.

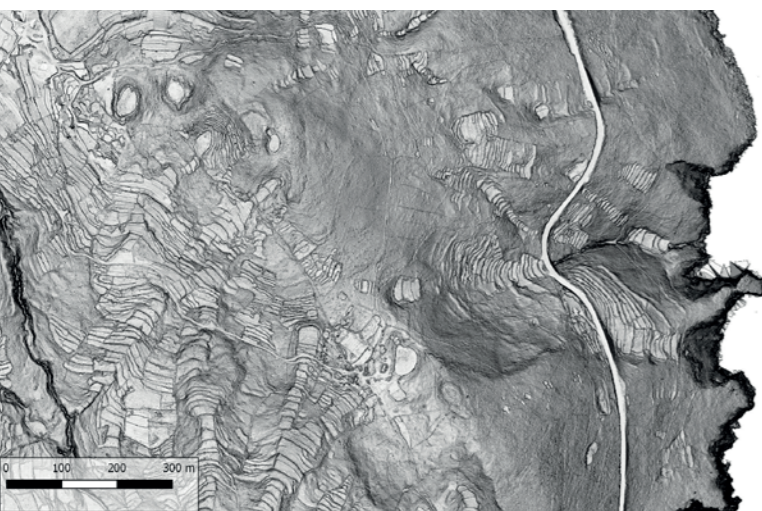
MOŠČENIČKA DRAGA, BRSEČ, VELA OZIDA

Moščenicka Draga je gosto poseljeno mesto, upravno središče občine Moščenicka Draga in osrednji center območja. Infrastruktura je urejena. Prav tako ima bogato kulturno in festivalsko življenje. V okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR bosta vzpostavljeni dve info točki in botanični vrt ter digitalne aplikacije.

Brseč je gosto poseljeno naselje z izdelano infrastrukturo (ulice), kjer je lahek dostop. Prav tako ima izdelano turistično infrastrukturo z lokalnimi ponudniki prenočišč in hrane. Kulturna dediščina je slabo predstavljena, tematskih tabel ni, prav tako ni tematskih poti. V Brseču potekata vsaj dva festivala, in sicer glasbeni jazz festival in otroški festival Dječji obiteljski festival malih i miniaturnih scena Džep.

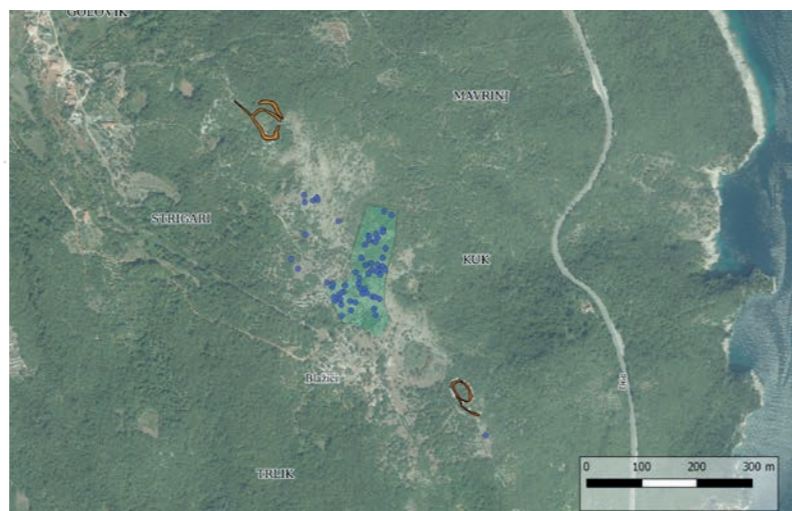
VELA OZIDA je neposeljeno močno zaraščeno arheološko najdišče s kamnito strukturo. Po vsej verjetnosti gre za višinsko prazgodovinsko utrdbo (sl. 14).

- i. Fizičnega dostopa v Moščenički Dragi in v Brseću ni potrebno urejati. Fizični dostop do Vele Ozide je v zadnjem delu poti otežen zaradi slabe in zaraščene poti. Pot se bo očistila, tako da bo prehodna. Po samem najdišču v prvi fazi ni predvidena.
- ii. Infrastruktura je v obeh mestih urejena, medtem ko je na Veli Ozidi ni.
- iii. V obeh mestih potekajo številne kulturne in turistične dejavnosti, h katerim se lahko priključijo vsebine z arheološko tematiko. Zlasti bi bilo zanimivo te vsebine vplesti v festivale, namenjene otrokom. V Moščenički Dragi poteka festival špargljev, kjer se bo v vsebino festivala dodala etnobotanika in arheološke vsebine iz življenja ljudi v prazgodovini.
- iv. Bodoči upravljavec bo moral redno vzdrževati zunanjo in notranjo info točko v Moščenički Dragi (čiščenje, menjava poškodovanih ali dotrajanih delov, vzdrževanje IKT) ter poskrbeti za redno čiščenje poti in samih arheoloških struktur na Veli Ozidi.

Sl.10. LiDAR posnetek območja Vele Ozide in Marinovega brega. Općina Moščenička Draga

LIDAR snimak područja Vele Ozide i Marinovog brega (Lupercal M.T. d.o.o.)

Sl.11. Interpretacija LiDAR posnetka na ortofoto fotografiji

Interpretacija LIDAR snimka na ortofoto fotografiji (Lupercal M.T. d.o.o.)

RAŠPOR

Rašpor je močno zaraščeno arheološko najdišče z zelo oteženim dostopom. Pod najdiščem leži vas Rašpor, do katere je iz Račje vasi speljana makadamska cesta, ki potrebuje redno vzdrževanje. Upravno in kulturno središče je Lanišće, kjer je tudi sedež istoimenske občine. V Račji vasi se je v okviru projekta Interreg SLO–CRO KAŠTELIR odprla notranja info točka, ki predstavlja tudi kulturni in medgeneracijski center, kjer se bodo odvijale številne dejavnosti, povezane z etnobotaniko, etnologijo, arheologijo in zgodovino. Lanišće

organizira festival encijana (endemične rastlinske vrste), kjer se dodajajo vsebine etnobotanike in arheološke vsebine življenja v času prazgodovine na tem območju.

- i. Fizični dostop do najdišča je zelo slab. Potrebno je speljati dostopno pot na najdišče Rašpor. Najdišče ima ohranjene stoječe zidove novoveške beneške utrdbe, ki jih je potrebno primerno zaščititi. Po najdišču je potrebno speljati pot ogleda tako, da ne bodo ogroženi obiskovalci in arheološke strukture.
- ii. Infrastruktura na območju Rašporja je zelo slaba. Poleg dostopne poti na samo najdišče je potrebno izboljšati cesto, ki vodi iz Račje vasi v Rašpor. Infrastruktura v Račji vasi in Lanišču je urejena.
- iii. V Lanišču potekajo številni kulturni dogodki, med njimi je najpomembnejši festival encijana. Z novo info točko v Račji vasi so dani temelji za izvedbo številnih informativnih, izobraževalnih in festivalskih dejavnosti, ki bodo vključevale tudi arheološke vsebine iz življenja v času bronaste in železne dobe na tem območju. Festival encijana ima že obogatene vsebine z etnobotaniko in arheološkimi vsebinami.
- iv. Bodoči upravljavec bo moral veliko sredstev in energije nameniti rednemu vzdrževanju poti do in na Rašporju. Poleg vzdrževanja zunanje info točke na samem najdišču bo potrebno predvideti tudi vsakoletne investicije v raziskave in konservacijo obstoječih arheoloških struktur. Upravljavec bo tudi moral kriti tekoče stroške vzdrževanja in čiščenja notranje info točke v Račji vasi (elektrika, voda, čiščenje, ogrevanje).

d. Komunikacijski načrt: struktura notranjih in zunanjih komunikacij

Izbrani upravljavec ima nalogo obveščanja in pozivanja upravljavske strukture o sestankih in dejavnostih. Prav tako skliče letno skupščino, na kateri so predstavljeni in potrjeni rezultati dela in računovodski izkazi preteklega leta ter predlagan in potrjen letni plan dela.

Odnosi z javnostmi

Za obveščanje javnosti primarno skrbi izbrani upravljavec. Glede na dinamiko razvoja odnose z javnostmi prevzamejo tudi udeleženci upravljavske strukture, vsak na svojem področju. Po potrjeni turistični strategiji in celostni ureditvi arheološkega spomenika javnost obveščajo tudi župani in občine, v katerih so omenjeni spomeniki.

Izobraževanje in vzgoja

Za doseganje izobraževalnega potenciala spomenika upravljavec v sodelovanju z muzejem oziroma strokovnimi sodelavci izvaja različne izobraževalne programe za usposabljanje vodnikov in izobraževalne programe za obiskovalce, kot so npr. različne delavnice, vodeni ogledi, predavanja za strokovno in laično javnost ter različni kulturni dogodki, ki so definirani v skladu z načrtom dela. Izobraževalne in druge dopolnilne programe vodi kustos pedagog v sodelovanju s strokovnimi sodelavci.

11. NAČRT DEJAVNOSTI S FINANČNIM OKVIRJEM

Stroške upravljanja in finančne vire, ki bodo potrebni za celovito delovanje upravljanja arheoloških parkov, botaničnih parkov in poti bodo natančneje določili izbrani upravljavci. Podrobno strukturiran finančni načrt, plan dela, prioritete izvajanja, načine izvajanja načrta upravljanja ter pripravo letnih programov je dolžan pripraviti upravljavec. V nadaljevanju so sumarno predstavljena področja in finančni viri, ki so predvideni v projektu KAŠTELIR, na podlagi katerih se bodo ti parki in poti tudi vzpostavili.

KAŠTELIR NAD KORTAMI

Podroben načrt dejavnosti s finančnim okvirjem je podan v Načrtu upravljanja 2019, poglavje 8, str. 90, in ga na tem mestu le sumarno povzemamo. V sklopu projekta Interreg SLOCRO KAŠTELIR se bodo izvedle sanacije suhozidnega zidu in kažete, tekoče vzdrževanje botanične in arheološke poti, postavitve 4 informativnih tabel, izvedba zunanje info točke z urbano opremo in notranje info točke, izvedba in interpretacija LiDAR posnetka najdišča v skupni višini 60.000 EUR. V okviru projekta LAS Uživajmo podeželje pa bo izvedena postavitve ene systemske table v višini 2.135 EUR. V navedenem načrtu pa ni predvidena še multimedijaska interpretacija najdišča z digitalnim vodnikom in avatarjem, ki bosta prav tako izvedena v sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR in za katera bo moral bodoči upravljavec predvideti sredstva za vzdrževanje.

ŠTANJEL

Področje 1	Urbana oprema in postavitve zunanje INFO točke
Skupaj EUR	7.500,00
Leto	2019-2021
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR - Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja - od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020
Opis in aktivnosti	Na najvišjem delu Štanjela, na območju s toponimom Gledanica stojijo ruševine srednjeveškega stolpa. Na tem delu se bo v okviru projekta vzpostavila zunanja info točka z urbano opremo in s triggerji, ki bodo povezani na digitalne vsebine. Predvidene aktivnosti so samostojni in vodeni ogledi, razgled, spoznavanje zgodovine Štanjela ter spoznavanje življenja na prazgodovinskih gradiščih, samostojne in vodene pedagoške aktivnosti.
Opomba	Info točka ne bo imela informativnih tabel, saj bodo na voljo digitalne vsebine, do katerih se bodo obiskovalci povezali preko triggerjev (avatar, digitalni vodnik).

Področje 2	Postavitve notranje INFO točke
Skupaj EUR	24.000,00
Leto	2019-2021
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR - Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja - od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014-2020
Opis in aktivnosti	V Kobdiljskem stolpu se bo v okviru projekta KAŠTELIR izvedla stalna muzejska razstava - notranja info točka, s predstavitevjo zgodovine Štanjela z uporabo interpretacijskih orodij IKT. Stalna razstava bo zasnovana za samostojni obisk, obisk družin in manjših skupin, saj prostor nima kapacitete za večje skupine obiskovalcev. Zasnovani bodo novi pedagoški in izobraževalni programi. Potrebne bodo prilagoditve vhoda v stolp in dostopa do posameznih nadstropij, kar se bo izvedlo v sklopu zgoraj naštetih dveh projektov. Bodoči upravljavec mora predvideti stroške za recepcijo in receptorja v razstavnem prostoru, redno čiščenje in vzdrževanje prostora z ogrevanjem in hlajenjem.
Opomba	Notranja info točka v Kobdiljskem stolpu ni ugodna za obiskovalce z gibalnimi omejitvami. Zanje bo potrebno predvideti možnost virtualnega ogleda ali podobnih vsebin.

MOŠČENIČKA DRAGA, BRSEČ, VELA OZIDA

PROJEKT KAŠTELIR

Področje 1	Vzpostavitev botaničnega vrta - zunanja info točka v Mošćenički Dragi
Skupaj EUR	35.100,00
Leto	2019-2021
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR - Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja - od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014-2020.
Opis	Skladno s soglasji Zavoda za varstvo kulturne dediščine Rijeka se na območju osrednjega parkirišča v Mošćenički Dragi vzpostavi botanični park - zunanja info točka. Osrednji otok parkirišča je naravno zaščiteno območje, kjer se ne sme sekati dreves. Ureditev zunanje info točke predvideva tlakovanje s potiskanimi tlakovci, ki bodo imeli potisk lokalnega rastlinja. Dodana bo urbana oprema s klopami ter primerno osvetlitvijo. Ob tem bodo postavljene tudi informativne table (glej področje 2). Tako bo botaničen park oz. zunanja info točka postala mesto združevanja, izobrazbe in kvalitetnega preživljanja prostega časa za vse skupine prebivalstva in turiste. Prav tako bo primerna za obiskovalce z gibalnimi oviranostmi.
Opomba	Zaradi zaščitene območja narave je potrebno čim naj posegati v zasnovi botaničnega parka. Tlakovanje sedaj travnate površine je pridobilo vsa potrebna soglasja in bo parku prineslo dodano vrednost.

Področje 2	Informativne table
Skupaj EUR	9.500,00
Leto	2019–2021
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020.
Opis	Tri informativne table se bodo postavile na območju botaničnega parka v Mošćenički Dragi in ena na arheološkem najdišču Vela Ozida. Na tablah, ki bodo imele tudi didaktična pomagala, bo podana zgodovina Mošćeničke Drage in interpretacija Vele Ozide. Table bodo umeščene skladno s smernicami Zavoda za varstvo kulturne dediščine Rijeka.
Opomba	

Področje 3	Notranja info točka
Skupaj EUR	1.000,00
Leto	2019–2021
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020.
Opis	Notranja info točka se bo izvedla v hišici TIC ob botaničnem parku na osrednjem parkirišču v Mošćenički Dragi. Info točka bo ekran, na katerem si bo lahko obiskovalec pogledal arheološka najdišča, ki so vključena v projekt, s poudarkom na Brseću in Veli Ozidi. Prav tako si bo lahko ogledal fotografije originalnih predmetov iz obdobja bronaste in železne dobe, ki so bili najdeni na območju Mošćeničke Drage.
Opomba	Notranja info točka zaradi pomanjkanja prostora deluje le kot dopolnitev informacij in povabilo k ogledu ostalih dosežkov v okviru arheoloških in botaničnih parkov.

Področje 4	Izdelava LiDAR posnetka in interpretacija
Skupaj EUR	20.000,00
Leto	2020
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020.
Opis	Izveden je bil LiDAR posnetek celotne občine in njegova znanstvena interpretacija pridobljenih podatkov. Pridobljen je bil celosten vpogled na površje območja brez vegetacije, kar je omogočilo boljšo interpretacijo arheoloških struktur, zlasti višinskih utrjenih naselbin.
Opomba	LiDAR posnetek zajema območje celotne občine Mošćenička Draga.

SI. 12. Fotografija dela kamnitega nasipa in pogled na Kvarner iz Vele Ozide (foto: M. Zaccaria)

Fotografija dijela kamenog nasipa i pogled na Kvarner s Vele Ozide (foto: M. Zaccaria)

RAŠPOR

Področje 1	Raziskave in ureditev arheološkega parka in zunanje info točke Rašpor – tekoča vzdrževalna dela na info interpretacijski točki Občina Lanišće (Račja vas)
Skupaj EUR	29.400,00
Leto	2019–2021
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020.
Opis	Na vrhu hriba s toponimom Gradina se nahaja srednje- in novoveška utrdba Rašpor, kjer je domoval beneški kapetanat, zadolžen za obrambo istrskega območja. Na istem mestu, kjer so danes dobro vidni ostanki te utrdbe, naj bi stala že rimskodobna vojaška utrdba. Glede na toponim in obliko vrha hriba z gotovostjo domnevamo o prazgodovinskih utrjeni višinski naselbini, ki je na tem mestu zrasla prva. Predvidena so arheološka izkopavanja, ki bodo prinesla nove informacije o prazgodovinski poselitvi tega območja. Med deli za vzpostavitev zunanje info točke je tudi načrtovanje in ureditev dostopne poti do arheološkega najdišča, zaščita struktur in postavitve informativnih tabel. Urbana oprema ni načrtovana. Na informativnih tablah bodo podatki o zgodovini utrdbe Rašpor, predstavljeni bodo z izkopavanji pridobljeni novi podatki in življenje na prazgodovinskih utrjenih višinskih naselbinah. Tako vzpostavljen arheološki park bo primeren za samostojne ogleds večjih skupin odraslih in šolskih skupin, družin in turistov. Cilj je vzpostaviti kulturni trajnostni turizem v Občini Lanišće, ki v tej smeri ni razvita.
Opomba	Zunanja info točka ni primerna za obisk ljudi z gibalnimi omejitvami. Predlaga se vzpostavitev možnosti virtualnega ogleda v notranji info točki v Račji vasi.

Področje 2	Oprema za info točko in center Račja vas
Skupaj EUR	13.400,00
Leto	2019–2021
Finančni viri	Projekt KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020.
Opis	V Račji vasi se je v okviru projekta vzpostavila notranja info točka in medgeneracijski center v prej zapuščenih osnovni šoli. V okviru projekta se uredi notranja oprema. Notranja info točka bo predstavljala etnologijo in arheologijo območja, predvsem pa bo namenjena druženju, izvajanju delavnic in predavanj. Namenjena je tako lokalnim prebivalcem vseh starostnih skupin kot vodenim skupinam turistov. Samostojni ogled na bo mogoč. Bodoči upravljavec mora predvideti tekoče stroške vzdrževanja (elektrika, voda, ogrevanje, hlajenje) in varovanja.
Opomba	Za ureditev info točke v Račji vasi so bili potrebni večji gradbeni posegi, ki so bili financirani iz drugih virov.

Po določitvi upravljavca za vsak posamezen arheološki oz. botanični park se bodo natančno določili stroški tekočega vzdrževanja objektov in površin (finančni plan) ter možnosti nadaljnjega vlaganja in razvoja (strateški načrt).

12. KAZALNIKI IN NAČIN SPREMLJANJA IZVAJANJA DEJAVNOSTI

Uresničljivost izvedbe v 12. poglavju naštetih aktivnosti je takojšnja, saj morajo biti aktivnosti izvedene pred zaključkom projekta KAŠTELIR, torej pred marcem 2021. Ob prevzemu arheoloških in botaničnih parkov v upravljanje bodo določeni tudi srednjeročni in dolgoročni – strateški cilji upravljanja, ki jih bo mogoče spremljati z rednim letnim programom in rednim letnim poročilom. Letno poročilo bo upravljavec podal na letni skupščini in bo dostopno tudi javnosti. Dolgoročni – strateški cilji se bodo lahko uresničevali z vključevanjem v mednarodne in državne projektne razpise. Za tekoče vzdrževanje objektov bo lahko upravljavec pridobil programska sredstva (v kolikor bo to mogoče), sredstva iz morebitnih vstopnin in vodstev, ter sredstva lokalne skupnosti.

Letno poročilo vsebuje:

- poročilo o vzdrževanju, čiščenju in varovanju,
- poročilo o izvajanju prioritarnih nalog,
- poročilo o arheoloških in drugih opravljenih raziskavah,
- poročilo o številu obiskovalcev,
- poročila o izvajanju javnega programa,
- poročila o vključevanju lokalne skupnosti,
- poročila o strateških ciljih.

Spremljanje učinkov

Naloga upravljavca je, da v sodelovanju s strokovnim organom predlaga aktivnosti, kjer bodo natančneje določeni cilji in naloge z merljivimi kazalci, ki bodo zagotovili uspešno varovanje in ohranjanje naravne in kulturne dediščine.

13. ROK VELJAVNOSTI NAČRTA, NAČIN DOPOLNJEVANJA

Rok veljavnosti načrta upravljanja je 5 let. Dopolnitve se izvedejo po potrebi po enem letu.

Sadržajna polazišta z primpremu nacрта upravljanja za predpovijesna arheološka nalazišta

Kaštelir iznad Korta, Štanjel, Rašpor i Vela Ozida
u okviru Interreg projekta KAŠTELIR

1. UVOD

Utvrdena visinska naselja predstavljaju obilježje naseljavanja na većem dijelu današnjeg europskog područja, u razdoblju 2. i 1. tisućljeća pr. Kr., tj. tijekom brončanog i željeznog doba. Kroz unutarnju strukturu naselja se odražava prva jača stratifikacija društva. Naselja su građena na vrhovima uzvisina ili brežuljaka, okružena zidom ili zidovima, a u unutrašnjosti su obično razdijeljena na gornji grad ili akropolu i donji grad. Brojna arheološka istraživanja potvrđuju snažnu društvenu raslojenost stanovnika ovih naselja i njihovog gospodarstva. Za ova naselja su se na području Slovenije i Hrvatske očuvali nazivi gradišće, kaštelir i gradina, koji se također pojavljuju i u toponomastici spomenutog područja.

Međunarodni projekt "Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa (preko Brkina, Čičarije i Istre) do Kvarnera", s akronimom KAŠTELIR, dio je Programa suradnje Interreg V-A Slovenija-Hrvatska. Prioritetna os programa je očuvanje i održivo korištenje prirodnih i kulturnih resursa, a specifični ciljevi programa su aktivna zaštita baštine održivim turizmom. Središnja nit projekta su ostaci utvrda (kašteliri), odnosno prapovijesna utvrđena visinska naselja. Njihova iznenađujuće gusta rasprostranjenost na širem području Primorske Slovenije, Istre i Kvarnera svjedoči o zajedničkim prirodnim obilježjima i zajedničkoj povijesti te homogenosti tog područja u prapovijesnom razdoblju. Zarastanjem gradina, iseljavanjem lokalnog stanovništva, gubitkom

SI. 13. Fotografija arheoloških kamenih struktura u unutrašnjosti Vele Ozide (foto: M. Zaccaria)

Fotografija arheoloških kamnitih struktur v notranjosti Vele Ozide (foto: M. Zaccaria)

tradicije i povezanosti s drevnom prošlošću, izgubilo se i znanje o biljkama koje su u ono vrijeme rasle na tom području te o njihovom korištenju. Zato je **glavni cilj projekta** aktivno očuvanje baštine gradina njihovim vrednovanjem, zaštitom, revitalizacijom i promocijom, pomoću upotrebe neinvazivnih pristupa temeljenih na suvremenoj informacijsko – komunikacijskoj tehnologiji. Projektom također želimo oživiti drevnu povezanost ljudi i biljaka te ju predstaviti za suvremeno doba na način koji će služiti održivom prekograničnom turizmu, ruralnom razvoju i ekološki održivom upravljanju okolišem.

Kako bi težili ostvarenju glavnog cilja projekta KAŠTELIR, odnosno oživljavanju prapovijesnih naselja, potrebno je najprije ispuniti sve kriterije zaštite nepokretne i pokretne kulturne baštine. Gradine, označene kao utvrđena prapovijesna naselja, uvrštene su u dio zaštite arheološke nepokretne baštine/arheološkog spomenika – arheološko nalazište za koje obično vrijedi prvi, najstroži stupanj zaštite kulturne baštine. Zavodi za zaštitu kulturne baštine nadležni su za očuvanje nepokretne baštine/spomenika. Prema Zakonu o očuvanju kulturne baštine (ZVKD – 1) u Sloveniji i Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, NN 151/03; NN 157/03 Ispravak, NN 87/09, NN 66/11, NN 25/12) u Hrvatskoj, sastavni dio zaštite u procesu održivog oživljavanja arheološkog spomenika predstavlja plan upravljanja. Plan upravljanja predstavlja osnovu zaštite i upravljanja nepokretnom kulturnom baštinom. Među glavnim ciljevima projekta KAŠTELIR je oživljavanje četiriju prapovijesnih gradina: Štanjel, Kaštelir nad Kortama, Rašpor i Vela Ozida. Sadržajna polazišta za pripremu plana upravljanja prapovijesnim arheološkim nalazištima uključivat će, uz međunarodno zakonodavstvo, također i slovensko i hrvatsko zakonodavstvo u području zaštite kulturne baštine. Studija će pružiti temeljne smjernice za izradu daljnjih planova upravljanja specifičnom kulturnom baštinom – prapovijesna utvrđena visinska naselja, takozvane gradine, odnosno kašteliri.

Kulturni (baštinski) turizam jedan je od najbrže rastućih grana gospodarstva u posljednjih nekoliko godina. Osnova te vrste turizma mora biti održivi razvoj jer takav turizam ima posebnosti vezane uz zaštitu i upravljanje kulturnom baštinom. Pažljivo upravljanje baštinom je jedino jamstvo održivog razvoja baštinskog turizma. Potreba za učinkovitim upravljanjem baštinom se temelji na konceptu javne dostupnosti i njene javne koristi, održivosti spomenika i razvoja, te financijskoj neovisnosti, povezanoj s troškovima održavanja spomenika. Upravljanje baštinom, odnosno baštinski menadžment možemo u pojednostavljenom obliku predstaviti trima glavnim područjima:

1. identifikacija baštine u u prostoru, njeno istraživanje i zaštita,
2. širenje znanja o baštini odgovarajućom interpretacijom i prezentacijom,
3. upotreba i ekonomski aspekti baštine.

2. PLAN UPRAVLJANJA I NJEGOVA ULOGA – OPĆE DEFINICIJE

- a. Razlog izrade plana i cilj
- b. Opseg plana upravljanja

Plan upravljanja omogućava analizu stanja i identifikaciju vrijednosti spomenika, određuje smjernice i mjere očuvanja i zaštite spomenika i njegovih vrijednosti te strategiju prijenosa mjera u praksi. Ujedno sadrži i pokazatelje izvedbe plana:

a. Razlog izrade plana i cilj

Plan upravljanja je primarno namijenjen vlasniku odnosno upravitelju spomenika: oruđe planiranja koje omogućuje učinkovito prihvaćanje odluka o upravljanju spomenikom.

- Kulturni spomenik na prvom mjestu zahtjeva zaštitu i redovito održavanje. Plan upravljanja sadrži upute o očuvanju spomenika, održavanju i pravilnom korištenju kulturnih dobara.

b. Opseg plana upravljanja

Plan upravljanja sadrži upute o očuvanju spomenika, održavanju i pravilnom korištenju kulturnih dobara. Plan upravljanja definiran je slovenskim člankom 60. Zakona o zaštiti kulturne baštine (ZVKD-1) u pet glavnih točaka (9) i hrvatskim Zakonom o zaštiti i očuvanja kulturnih dobara (Narodne novine 69/99 i izmjene i dopune):

1. Plan upravljanja je dokument kojim se utvrđuju strateške i provedbene smjernice za cjelovito očuvanje spomenika ili spomeničkog područja i način njegove zaštite. Plan upravljanja mora biti usvojen za sve spomenike i spomen-područja koja imaju upravitelja.
2. Plan upravljanja priprema upravitelj uz stručnu pomoć ustanove. Plan upravljanja donosi tijelo koje je donijelo akt o proglašenju spomenika.
3. Plan upravljanja mora sadržavati najmanje:
 - pregled kulturnih vrijednosti koje treba posebno zaštititi, sačuvati i razviti,
 - viziju zaštite i razvoja,
 - strateške i provedbene ciljeve upravljanja,
 - odredbe koje se odnose na upravljačku strukturu i mjere zaštite od prirodnih i drugih katastrofa,
 - akcijski plan s financijskim okvirom, posebno kako bi se osigurala dostupnost i upravljanje posjetom, pokazatelje i način praćenja provedbe, i
 - rok valjanosti plana, način dopune i izmjene plana.
4. U slučaju zajedničkog upravljanja nekoliko teritorijalno ili sadržajno povezanih spomenika, može se donijeti jedinstveni plan upravljanja za sve spomenike.
5. Ako se spomeničko područje preklapa sa zaštićenim područjem ili područjem koje je zaštićeno propisima o zaštiti prirode, onda se plan upravljanja donosi u dogovoru s ministarstvom nadležnim za zaštitu prirode. U njegovoj pripremi sudjeluje organizacija odgovorna za zaštitu prirode.

3. UPRAVITELJ, NJEGOVA ULOGA I PRAVNI TEMELJI

a. Upravitelj i njegova uloga

b. Izrada temeljnih polazišta plana upravljanja

c. Partneri i sudionici u pripremi polazišta plana upravljanja

a. Upravitelj i njegova uloga

Uloga upravitelja u planu upravljanja utvrđena je člankom 59. Zakona o zaštiti kulturne baštine (ZVKD-1) (9). Članak 59. (upravljanje spomenicima). U prvom dijelu definiramo ulogu upravitelja na slovenskom teritoriju. Hrvatski Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (Narodne novine 69/99 i izmjene i dopune ne predviđa nacrt upravljanja kao službeni dokument. Zbog toga na tom mjestu uzima se u obzir slovensko zakonodavstvo, koje se može uzeti kao osnova za izradu nacrt upravljanja na hrvatskom teritoriju.

Na ovom mjestu izpostavljaju se odjseci slovenskog Zakona o zaštiti kulturne baštine koji se odnose na upravljanje kulturnom baštinom:

1. Lastnik oziroma posjednik mora zagotoviti upravljanje spomenika u skladu z aktom o razglasitvi neposredno ali tako, da ga poveri upravljavcu.
2. Upravljavca moraju imeti vsi spomeniki, ki so varovani na podlagi mednarodnih pogodbi, katerih podpisnica je Republika Slovenija, in vsa spomeniška območja. Akt o razglasitvi spomenika lahko predvidi upravljavca tudi za druge spomenike.
3. V skladu z aktom o razglasitvi spomeniškega območja lahko organ, ki je izdal akt o razglasitvi, sam neposredno upravlja spomeniško območje v režijskem obratu, ustanovi v ta namen javni zavod, poveri upravljanje javnemu zavodu, ki je ustanovljen z namenom upravljanja spomenikov in spomeniških območij, ali poveri upravljanje fizični ali pravni osebi na podlagi predpisov, ki urejajo javno-zasebno partnerstvo.
4. Upravljanje se lahko poveri upravljavcu zavarovanega območja narave, če je tako določeno v aktu o zavarovanju zavarovanega območja narave in če je upravljavec strokovno usposobljen za upravljanje s spomeniškim območjem.
5. Če upravljavec v obnovo in vzdrževanje spomenika vlaga lastna sredstva in prevzema druga bremena in tveganja, lahko organ, ki je izdal akt o razglasitvi, z upravljavcem sklene koncesijsko pogodbo o upravljanju za obdobje, ki je sorazmerno s finančnimi vložki in tveganji upravljavca. Dodatne zahteve glede upravljavca in načrta upravljanja, ki veljajo na območjih enotnega zavarovanja spomenikov in narave, so določene z 61. členom Zakona o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1) (9): 61. člen (upravljanje območja enotnega zavarovanja spomenikov in narave):
 - I. Načrt upravljanja območja enotnega zavarovanja spomenikov in narave iz 15. člena tega zakona sprejema vlada na predlog ministra in ministra, pristojnega za ohranjanje narave. Vlada imenuje tudi upravljavca območja.

II. Upravljavac območja mora biti strokovno usposobljen za opravljanje nalog ohranjanja naravnih vrednot in varstva dediščine na območju enotnega varstva.

III. Minister lahko z upravljavcem območja enotnega zavarovanja sklene pogodbo, s katero se na upravljavca prenese del nalog državne javne službe iz 84. člena tega zakona, z izjemo javnih pooblastil.

6. Naloge upravljavca so:

- Izvajanje načrta upravljanja
- Priprava predlogov sprememb in dopolnitev načrta upravljanja
- Sprejema letne programe dela na podlagi načrta upravljanja in opravlja oziroma skrbi za opravljanje v načrtu opredeljenih nalog
- Sodeluje z lastniškim in strokovnim odborom za doseganje namena varovanja in ohranjanja kulturne dediščine oziroma doseganje ciljev razvoja spomenika oz. spomeniškega območja
- Sprejema in izvaja letne programe dela
- Pripravlja letna poročila

b. Izrada sadržajnih polazišta plana upravljanja

Sadržajna polazišta za izradu plana upravljanja spomenikom su analiza spomenika, povijest istraživanja, smjernice za zaštitu kulture ZVKDS i konzervatorski plan, ako je već pripremljen za zaštićeni spomenik. Analiza spomenika mora uključivati razumijevanje spomenika i njegovih vrijednosti. Potrebno je izvršiti detaljnu identifikaciju pojedinih elemenata baštine. Ako je spomenik zaštićen i već ima konzervatorski plan, ova analiza se može izvući iz konzervatorskog plana. Detaljnom identifikacijom pojedinih elemenata baštine dolazimo do odgovora zašto i za koga su neki dijelovi baštine vrlo važni, a drugi dijelovi manje važni.

c. Partneri i sudionici u pripremi polazišta plana upravljanja

Polazišta plana upravljanja kulturnom baštinom pripremaju stručnjaci iz područja humanističkih znanosti u suradnji s institucijama koje se brinu o zaštiti nepokretne i pokretne kulturne baštine. Ključno je da budući upravitelj spomenika sudjeluje u pripremi polazišta, a kasnije i u pripremi cjelokupnog plana upravljanja.

4. POLAZIŠTA ZA PRIPREMU PLANA UPRAVLJANJA

a. Međunarodni pravni temelji – stručne smjernice, međunarodne konvencije i drugi dokumenti

b. Slovenski pravni temelji – općenito

c. Hrvatski pravni temelji – općenito

Polazišta za pripremu plana upravljanja temelje se na nacionalnim i međunarodnim pravnim temeljima, ratificiranim sporazumima i podzakonskim aktima.

a. Međunarodni pravni temelji – stručne smjernice, međunarodne konvencije i drugi dokumenti

Stručne smjernice za zaštitu kulturne baštine postavljaju područne jedinice Zavoda Republike Slovenije za zaštitu kulturne baštine. Pritom se oslanjaju na Priručnik o pravnim režimima zaštite, u kojem su navedene stručne osnove i smjernice koje se moraju razmotriti prilikom pripreme planova i intervencija na područjima kulturne baštine. Priručnik je pripremila Ministarstvo kulture Republike Slovenije, a dostupan je na web stranici: https://gov.si/MK_eVRDpredpis/P_11_11_02.htm#s/gis.

Slovenija i Hrvatska potpisnice su brojnih međunarodnih konvencija o zaštiti kulturne baštine, a ključne konvencije su i ratificirale. Međunarodne konvencije i povelje na najvišoj razini definiraju kulturnu baštinu, njenu zaštitu i njeno upravljanje.

1. Evropska kulturna konvencija (Uradni list RS, št. 7/93)
2. Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjena; Ur. l. RS MP 7/99), drugo ime: Malteška konvencija, kratica: MEKVAD (*The European Convention on Protection of Archeological Heritage (revised)*), drugo ime: *Valetta Convention*, La Valetta 1992, *Council of Europe* (RS ratificirala 1999).
3. Mednarodna listina o konservaciji in restavraciji spomenikov in spomeniških območij, drugo ime: Beneška listina (*International Charter for the Conservation and Restoration of Monument and Sites*, drugo ime: *Venice Charter*, 1964, Benetke).
4. Lisitna o varovanju in upravljanju arheološke dediščine, drugo ime: Lausannska listina (*Charter for the Protection and Managment of Archaeological Heritage*, drugo ime: *Lausanne Charter*, Lausanne, 1990, ICOMOS – generalna skupščina ICOMOS-a)
5. Listina iz Burre, Listina avstralskega ICOMOS-a za ohranjanje prostorov s kulturnim pomenom, drugo ime: Burrska listina (*Burra Charter; The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, drugo ime: *Burra Charter*, Burra 1999, ICOMOS – Avstralski nacionalni odbor)
6. Mednarodna listina o kulturnem turizmu, upravljanje turizma na območjih dediščinskega pomena (*International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism Places of Heritage Significance*, Mexico, 1999, ICOMOS).
7. ICOMOS-ova listina za interpretacijo in prezentacijo najdišč s kulturno dediščino (*The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, drugo ime: *ICOMOS ENAME Charter*, Quebec, 2008, ICOMOS).
8. Priporočila o promociji turizma z namenom podpiranja kulturne dediščine kot dejavnika trajnostnega razvoja (Recommendation Rec(2003)1 of the Committee of Ministers to Member States on the Promotion of the Tourism to Foster the Cultural Heritage as a Factor for Sustainable Development, drugo ime: Recommendation Rec (2003)1, Svet Evrope, 2003).
9. Konvencija o varstvu svetovne kulturne in naravne dediščine (Uradni list RS, št. 7/93)

10. Konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva (Uradni list RS, št. 7/93) – t. i. Granadska konvencija Evropska konvencija o varstvu arheološke dediščine (spremenjene) (MEKVAD, Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 7-21/99, 24/99) – t. i. Malteška konvencija
11. Evropska konvencija o krajini (MEKK, Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 74/2003)
12. Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 5/08)

b. Slovenski pravni temelji – općenito

Slovenski krovni zakon, koji uređuje zaštitu kulturne baštine je Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1) sa propisima i pravnim podaktima. Na općinskoj razini prirodna i kulturna baština uređuju se u sklopu prostorskih aktova, sa kojima se uređuje daljni prostorski razvoj občina. Kulturni spomenici su razglašeni za spomenike na podlozi aktova o razglašenju koji mogu biti na općinskoj ili državnoj razini.

1. Zakoni i propisi, pravilnici:
 - Zakon o varstvu kulturne dediščine (Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16 in 21/18 – ZNOrg)
 - Pravilnik o registru kulturne dediščine (Uradni list RS, št. 66/09)
 - Pravilnik o konservatorskem načrtu (Uradni list RS, št. 66/09)
 - Pravilnik o seznamih zvrsti dediščine in varstvenih usmeritvah (Uradni list RS, št. 102/10)
 - Pravilnik o označevanju nepremičnih kulturnih spomenikov (Uradni list RS, št. 57/11)
 - Pravilnik o arheoloških raziskavah (Uradni list RS, št. 3/13)
 - Pravilnik o iskanju arheoloških ostalin in uporabi tehničnih sredstev za te namene (Uradni list RS, št. 49/14)
2. Akti o proglašenju spomenika kulture: Dekret o proglašenju spomenika kulture i povijesti na području općine i države:
3. Akti prostornog uređenja pojedinačnih općina određuju smjernice investicija i isto vrijeme zaštite prirodne i kulturne baštine. Prostorski akti Prostorski akti obuhvaćeni su u dugoročnim drštvenim planovima pojedinih općina, srednjoročnim drštvenim planovima općina i u informacijama o lokaciji Prilikom izrade akata prostornog uređenja i drugih planova mora se uzeti u obzir zaštita i u nju moraju biti uključene mjere zaštite primjenjive na područja zaštite naštine (članak 74. ZVKD-1). Do utvrđivanja područja zaštite baštine uzimaju se u obzir režimi zaštite i drugi kriteriji i uvjeti za provođenje zahvata u prostoru baštine iz profesionalnih koncepata (članak 131. ZVKD-1).

c. Hrvatski pravni temelji – općenito

Hrvatski krovni zakon, koji uređuje zaštitu kulturne baštine je Zakon o zaštiti kulturnih dobara (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284) sa propisima i pravnim podaktima.

Zakoni i propisi, pravilnici-

- Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (<https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>)
- Pravilnik o obliku, sadržaju i načinu vođenja registra kulturnih dobara Republike Hrvatske ("Narodne novine", broj 98/11 i 130/13)
- Pravilnik o arheološkim istraživanjima ("Narodne novine" broj 102/10 i 02/20)

Zakoni koji se još odnose na zaštitu kulturne baštine:

- Zakon u utvrđivanju ratne štete (2), NN 60-1596/1991
- Zakon o obnovi, NN 24-428/1991
- Pomorski zakonik, NN 181-3142/2004

5. OPIS I PROCJENA STANJA SPOMENIKA

Da bismo razumjeli spomenik i njegove vrijednosti, potrebno je svaki spomenik dobro opisati i smjestiti ga u kontekst prostora i vremena. Svaki spomenik ima svoju specifičnu ulogu u svom prostoru kroz povijest, što se odražava u razumijevanju ljudi koji žive u njemu ili blizu njega odnosno s njim. Zbog toga je u planu upravljanja presudan dobar opis. U nastavku slijede primjeri opisa četiriju prapovijesnih utvrđenih naselja koja će biti revitalizirana u sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR. Referentne točke (a), b) i c)) služe kao putokaz u opisivanju spomenika.

- a. Lokacija spomenika**
- b. Kratki opis spomenika**
- c. Pregled razvoja spomenika**
- d. Širi kontekst spomenika**

KAŠTELIR IZNAD MJESTA KORTE

Kaštelir iznad mjesta Korte prapovijesno je utvrđeno trajno visinsko naselje, smješteno na Šavrinskim brdima iznad Izole i Lucije. Naselje leži na brdu 270 m nadmorske visine koje se uzdiže nad selom Korte. S Kaštelira se pruža pogled od Piranskog zaljeva i primorskih gradova do polovice Istarskog poluotoka i obližnjih Šavrinskih brda. Položaj Kaštelira je zato imao ključnu stratešku ulogu u prapovijesti, koja im je omogućila dug život. Geološki je smješten na vodenom području fliša, na što ukazuju i brojni prirodni slivovi vode neposredno ispod vrha. Na krajnjem zapadnom dijelu vidljiv je kamenolom, gdje su mještani kopali pješčenjak za izgradnju svojih kuća. Pristup naselju s istočne strane je jednostavan i zato je samo taj dio tijekom brončanog i željeznog doba bio zaštićen visokim zidovima, koji su danas vidljivi kao kameni nasip.

Naselje je na ostalim dijelovima prirodno zaštićeno strmim padinama. Središnji dio

Sl. 14. Dio puta do Vele Ozide (foto: M. Zaccaria)

Del poti do Vele Ozide (foto: M. Zaccaria)

naselja čini tzv. akropola, koja se nalazi na istočnom dijelu, gdje je i najprikladnije zaštićena visokim kamenim nasipom. Na krajnjem zapadnom dijelu smijemo pretpostaviti komplicirani ulaz, koji je danas potpuno zarastao.

Brojna arheološka istraživanja su pokazala da je naselje bilo naseljeno već u kasnom neolitikumu i bakrenom dobu. O utvrđenom visinskom naselju govorimo od brončanog doba nadalje. Tijekom željeznog doba naselje doseže svoj najveći opseg i vrhunac razvoja. Naselje je ostalo naseljeno tijekom republikanskog i ranog carskog razdoblja, a pisani izvori navode da je predstavljalo srednjovjekovno utočište za Izolane.

Danas znamo brojne narodne priče o skrivenom blagu kojeg su iskopali, i o crkvi koja bi trebala stajati na ovom nalazištu. U novijoj povijesti arheološko nalazište je bilo važan izvor poljoprivredne proizvodnje za lokalno stanovništvo. Međutim, danas ga shvaćaju prvenstveno izvorom energije i opuštanja. Kaštelir je smješten u širi kontekst visinskih utvrđenih naselja u Šavrinima, tzv. kaštelira, koji predstavljaju karakterističan kulturni krajolik s ponegdje još uvijek očuvanim suhozidima. Skoro svi kašteliri su identificirani i zaštićeni, no istovremeno je većina njih jako obrasla i nepristupačna (sl. 1).

Osobna kartica Kaštelir iznad Korta:¹

Ime jedinice	Korte – Arheološko nalazište Kaštelir kod Čedlja
EŠD	7238

¹ Povzeto po KAŠTELIR - Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020 UPRAVLJAVSKI NAČRT ZA NASELBINO KAŠTELIR PRI KORTAH / OBČINA IZOLA / 2019 MIOKO Studio, Portorož / Pokrajinski Muzej Koper / Institut za Vernakularno Arhitekturo IVA, Ljubljana / ZVKDS OE Piran

Status jedinice	Spomenik lokalnog značenja, proglašena Uredbom o proglašenju kulturno-povijesnih spomenika na području općine Izole (Uradne objave (Primorske novice), št. 31/84-350, 16/85-194, 15/90-81)
Druga imena nalazišta	Kaštelir nad Kortami, Kaštelir pri Dvorih nad Izolo, Castelliere
Općina	Izola
Katastrska općina	k.o. 2629 - Dvori nad Izolo
Opis lokacije	Arheološko nalazište leži na vrhu brežuljka Kaštelir i na terasama Zarotovo, Lakuča, Šolan, iznad sela Čedlje kod naselja Korte,
Opis jedinice	Arheološki ostaci utvrdene visinske naseobine sa toponimom Kaštelir leže na vrhu 270 m visokog brežuljka sa izraženim platojem. U dužinu mjeri 600 m, u širinu 100 do 140 m. Od mora je udaljeno samo 10 km i ima zbog svoje visine odličan pogled na more, u unutrašnjost Istre. Kaštelir je bio sigurno utočište već za neolitičke naseljenike. Život se je na vrhu odvijao dalje kroz predpovijest sve do rimskog razdoblja i kasnije. Na samom vrhu platoja na terenu vidni su dva obrambna nasipa: Djelomično može se uočiti i raster unutrašnjosti nekadašnje naseobine. Po cijelom nalazištu nalaze se arheološki ostatci prapovijesne i rimske keramike. Na jugoistočnom dijelu litice nađeni su bili rimski grobovi.
Površina arheološkoga spomenika	330.690,25 m ²
Upravitelj	Pokrajinski muzej Koper
Nadležna stručna služba	ZVKDS, OE Piran

ŠTANJEL

Štanjel je danas terasasto izgrađen gradić na vrhu brda koji leži u srcu komenskog krša na nadmorskoj visini od 363 m. Vrh brda s toponimom Turen bio je naseljen od prapovijesti i nalazi se na strateški važnom prijelazu Vipavske doline u komenski krš. Položaj s dobrim pogledom na Vipavsku dolinu i krš diktirao je dugovječnost naselja do danas. Štanjel leži na krškom terenu, gdje nedostaje tekuće vode.

Danas zbijena gradnja kuća prati terase u polukružnom perimetru južne padine, dok su vrh brda s toponimom Gledanica i sjeverna padina nenaseljeni. Danas se u naselje ulazi kroz vrata srednjovjekovnih zidina, koja daju naslutiti stariji oblik utvrđenog visinskog naselja. Struktura današnjeg gradića sugerira nastanak u brončanom dobu, kada su poznavali tehniku urezivanja terasa u vapnenac za potrebe gradnje kuća (slučaj Mokodonja). Takva tehnika gradnje se očuvala na Krasu već u željeznom dobu (slučaj Štanjela i Delezove domačije u Parku Škocjanske jame). Iako su brojna arheološka iskopavanja otkrila dosta arheološke građe, pogotovo iz željeznog doba, nažalost se strukture iz tih razdoblja nisu dobro očuvale.

Još uvijek ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je Štanjel tijekom željeznog doba bio okružen zidinama. Iz današnje planimetrije mjesta možemo naslutiti prapovijesni oblik s akropolom i donjim gradom. Međutim, sondiranja su bila na Gledanici, gdje bi očekivali središnju prapovijesnu naseobinu uglavnom naseljenu u mlađim razdobljima. Moguće je da su kasnija naseljavanja uništila prethodna (prapovijesna) naselja do te mjere da ih danas više ne možemo naći na terenu (sl. 5).

Lična karta Štanjela:

Ime jedinice	Štanjel
EŠD	760
Status jedinice	Spomenik lokalnega pomena
Sinonimi imena nalazišta iz stručne literature	S: Danielle
Općina	Komen
Katastrska općina	Komen
Opis lokacije	Štanjel je danas terasasto izgrađen gradić na vrhu brda koji leži u srcu komenskog krša na nadmorskoj visini od 363 m. Vrh brda s toponimom Turen bio je naseljen od prapovijesti i nalazi se na strateški važnom prijelazu Vipavske doline u komenski krš. Položaj s dobrim pogledom na Vipavsku dolinu i krš diktirao je dugovječnost naselja do danas. Štanjel leži na krškom terenu, gdje nedostaje tekuće vode
Opis jedinice	
Površina arheološkoga spomenika	
Upravitelj	/
Stručna služba	ZVKDS, OE Gorica

VELA OZIDA

Vela Ozida je impozantna, kamena okrugla građevina koja se nalazi na vrhu brda, na 224 m nadmorske visine. Arheološko nalazište leži na vapnenačkom grebenu koji dominira Moščeničkom Dragom, odakle se pruža pogled na Kvarnerski zaljev. Strateški položaj Vele Ozide određen je vrlo visokim položajem na brdu, a prijevaj plodnog zemljišta dijeli Velu Ozidu od Marinovog brega. Vizualno je smještena između Brseća i Moščenica.

Ovoj kamenoj strukturi možemo pripisati ulogu promatračkog ili obrambenog tornja upravo zbog dobrog pogleda na Kvarner, gdje se već od prapovijesti odvijala živahna pomorska komunikacija.

Kamena struktura ima oblik kamenog prstena, koji je vjerojatno nastao urušavanjem zida, veličine 55x35 m. Danas je unutarnji prostor dimenzija 32x20 m i vjerojatno je predstavljao manje stražarsko mjesto s istaknutim dodatnim prostorom na južnoj strani, veličine 20x11 m, konstrukcijski povezan s glavnim nasipom. S obzirom na

ulogu ove lokacije, smijemo pretpostaviti i mogućnost postojanja grobnice u obliku tumula, gdje je možda bio pokopan važan član zajednice koja je u to vrijeme živjela u blizini. Na južnoj padini može se vidjeti još nekoliko suhozidnih konstrukcija, što bi se moglo pripisati prapovijesti, budući da su moderni suhozidi koji ograđuju parcele orijentirani radijalno. Po cijeloj površini prema Goloviku prostiru se male terasaste parcele plodnog zemljišta koje su ograđene suhozidima i na taj način čine poseban kulturni krajolik (sl. 10).

Lična karta Vele Ozide:

Ime jedinice	Vela Ozida – Brseč
EŠD	/
Status jedinice	Spomenik lokalnega pomena
Sinonimi imena nalazišta iz stručne literature	Ozidi
Općina	Mošćenička Draga
Katastrska općina	Mošćenička Draga
Opis lokacije	Arheološko nalazište leži vrhu brežuljka (224 m nmv) iznad gradića Brseč
Opis jedinice	Okrugla struktura iz kamenog nasipa vjerojatno je imala obrambeni značaj. Predpostavlja se, da po svom obliku datira u razdoblje brončanog i željeznog doba
Površina arheološkoga spomenika	1925 m ²
Upravljač	/
Pristojna strokovna služba	Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci

RAŠPOR

Rašpor je prapovijesno visinsko naselje koje je u razdoblju Mletačke republike postalo vojna utvrda, a nalazi se na vrhu brda s toponimom Gradina na 839 m nadmorske visine. Udaljeno je samo 600 m od sela Rašpor u općini Lanišće. Arheološko nalazište leži u samom srcu Čičarije, vapnenačkog vijenca koji na samom sjeveru omeđuje istarski poluotok te se na jugu spaja s Učkom. Područje vapnenca je danas jako zaraslo te je zbog toga teško prohodno. Međutim, u prošlosti je imalo važnu ulogu kao granično i istovremeno komunikacijsko područje između pojedinih regija.

U prapovijesno doba (brončano i željezno doba) Rašpor je vjerojatno bio utvrđeno visinsko naselje, na što već upućuje toponim brda Gradina. Nažalost, od nje ništa nije ostalo. Već u rimsko doba na tom mjestu je bio tabor, a za vrijeme Mletačke Republike izgrađena je utvrda, tzv. rašporski kapetanat, koja je kontrolirala mletački dio Istre i granicu prema austrijskom dijelu. Mletačka utvrda je vjerojatno uništila sve prethodne ostatke. Nažalost, na ovom nalazištu nikada nije

bilo sustavnih arheoloških istraživanja. S toga lokaliteta poznajemo samo nešto ukrašene keramike iz sjevernotalijanskih radionica 15. i 16. stoljeća. Danas je arheološko nalazište jako zaraslo i teško dostupno (sl. 15).

Lična kartica Rašpora:

Ime jedinice	Rašpor
EŠD	/
Status jedinice	preventivno zaštićena kulturna dobrina
Sinonimi imena nalazišta iz stručne literature	Gradina, Raspo, Castello (Rov ^e), <i>Clavis totius Histriae</i> , Raspurch, Rastpurch, Ratspurch, Rasburg, Rasporgh
Općina	Lanišće
Katastrska općina	Lanišće
Opis lokacije	Arheološko nalazište leži vrhu brda (830 m nmv) u srcu Čičarije
Opis jedinice	Prapovijesna visinka naseobina kasnije postaje rimska utvrda. Za vrijeme Serenissime vrh brda potpuno je preoblikovan usljed vojne utvrde Raporskog kapetanata.
Površina arheološkoga spomenika	m ²
Upravitelj	/
Pristojna stručna služba	Republika Hrvatska, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Puli

6. VAŽNOST POVIJESNIH PREGLEDA DOSADAŠNJIH RADOVA – OPĆENITO

a. Povijest istraživanja

b. Pregled konzervatsko-restauratorskih zahvata i njihova važnost

c. Podaci o upravljanju

a. Povijest istraživanja

Povijest istraživanja uključuje prošla istraživanja temeljena na znanstvenim i/ili stručnim invazivnim i/ili neinvazivnim metodama istraživanja nepokretnog spomenika. Pritom, u slučaju invazivnih arheoloških istraživanja, također dobivamo pokretnu kulturnu baštinu. Stoga je važno znati tko je provodio ranija istraživanja i gdje se danas čuva pokretna kulturna baština. Dosadašnja istraživanja također čine objavljeni radovi, koji mogu biti popularni, znanstveni, stručni ili samo novinski članci. Objavljeni radovi su vrlo važan alat u interpretaciji, valorizaciji i korištenju spomenika. Analiza i utvrđivanje mogućih nedostataka prošlih istraživanja su putokaz za daljnju strategiju

SI. 15. Ortofoto Gradine iznad Rašpora (<https://www.google.com/maps/@45.4464947,14.0884741,2027m/data=!3m1!1e3>)

Ortofoto Gradine nad Rašporjem (<https://www.google.com/maps/@45.4464947,14.0884741,2027m/data=!3m1!1e3>)

razvoja spomenika, što uključuje i sustavna istraživanja.

U razdoblju od 1950. do 2012. godine na Kašteliru iznad mjesta Korte izvršena su brojna arheološka istraživanja gdje je pronađen razan? brojni arheološki materijal. Danas se arheološki predmeti čuvaju u Pomorskom muzeju "Sergej Mašera" u Piranu i u Pokrajinskom muzeju u Kopru. Gotovo sva istraživanja, osim jednog, provedena su kao istraživačka iskopavanja manjih sondi po cijeloj površini spomenika, posebice u arealu tzv. akropole. Jedno od najvećih istraživanja bilo je zaštitno iskopavanje drugog poprečnog kamenog nasipa, gdje je otkriven niz obrambenih zidova i pronađen mogući željeznodobni grob. Slabost istraživanja je premalena površina s obzirom na veličinu naselja. Strategija razvoja težit će daljnjim arheološkim istraživanjima spomenika.

Na Štanjelu su provedena brojna arheološka istraživanja, od kojih je većina imala zaštitni aspekt tijekom gradnje ili obnove objekata. Iskopavanjima su pronađeni razni arheološki predmeti koji se čuvaju u Goriškom muzeju i privremeno u Zavodu za zaštitu kulturne baštine Republike Slovenije, OE Nova Gorica, te kod privatnih izvođača arheoloških istraživanja. Unatoč brojnim istraživanjima, još uvijek ne znamo opseg i moguću obrambenu strukturu prapovijesnog naselja na Štanjelu. Ova slabost se ukazala zbog malih otvorenih površina. Daljnja strategija razvoja će teško ići u smjeru otvaranja većih površina budući da govorimo o stvarnom naselju. Sigurno će se nastaviti manje provjere neizgrađenih površina unutar naselja.

Na Veli Ozidi nije bilo provedenih istraživanja. Zbog toga spomenik još uvijek nije definiran niti vrednovan. Na kamenoj okrugloj strukturi izvršena su samo mjerenja, iz kojih možemo zaključiti o određenoj upotrebi u prošlosti. U daljnjoj strategiji u okviru projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR bilo je već predviđeno izvođenje neinvazivnih istraživanja, i to snimanje LIDAR, koje će pokazati širu i precizniju sliku spomenika, kako bi ga na taj način lakše interpretirali. U bliskoj budućnosti strategija razvoja će također morati uključivati invazivna istraživanja koja će detaljnije i jasnije definirati spomenik, kako kronološki

tako i funkcionalno.

Na Rašporu isto tako nisu bila provedena arheološka istraživanja. Upravo iz tog razloga u projektu Interreg SLO-CRO KAŠTELIR, između ostalog, predviđeno je i sondažno arheološko iskopavanje i istraživanje. U prošlosti na području su pronađene krhotine keramike, koje pripadaju novovjekovnoj keramici sjevernotalijanskih radionica (15., 16. stoljeće). Nakon završenih arheoloških istraživanja, daljnju strategiju čini predviđanje arheološke topografije na malo širem području, budući da je jako slabo poznato zbog zarastanja vegetacijom. U tome puno mogu doprinijeti neinvazivne arheološke metode istraživanja.

b. Pregled konzervatsko-restauratorskih zahvata i njihova važnost

Važan aspekt plana upravljanja čine konzervatorski i restauratorski zahvati; jesu li već bili izvedeni, tko je bio uključen, kakvi su to zahvati bili i koliko su kvalitetno bili izvedeni. Pritom je, naravno, osjetljiva tema konzervatorske struke, koja se temelji na dugotrajnom nadzoru već izvedenih konzervatorsko-restauratorskih zahvata i njihovom izvršavanju. Najzahtjevnijim zahvatima smatraju se terenski zahvati jer su podložni vremenskim utjecajima, utjecaju vegetacije, erozije, nakupljanju, onečišćenju i slično. Zbog navedenih razloga je informacija o već izvedenim zahvatima i njihovoj kvaliteti ključna za budućeg upravitelja.

Na budućim arheološkim parkovima Kaštelir nad Kortama, Rašpor i Vela Ozida nije bilo izvedenih konzervatorskih ili restauratorskih zahvata. U slučaju daljnjih arheoloških istraživanja i otkrivanja mogućih struktura, ovi zahvati će biti nužni za prezentaciju *in situ*. Zbog toga plan upravljanja također mora predvidjeti takve zahvate u strategiji. Na Gledanici u Štanjelu provedena je konzervacija obrambene strukture, građene vezivom. Iako nije prapovijesna struktura, stručnom analizom je također uključena u strategiju plana upravljanja Štanjelom.

c. Podaci o upravljanju

Podaci o upravljanju moraju sadržavati podatke o upravitelju i održavatelju baštine, odnosno spomenika (opis organizacije, opis izobrazbe osoblja). Ako je spomenik već imao prethodnog upravitelja, potrebno ga je navesti, kao i podatke o načinu održavanja spomenika, dostupnost, program. Važan podatak je jesu li i na koji način druge zainteresirane stranke/ korisnici spomenika uključeni u upravljanje. Kakvi su izvori financiranja.

7. RAZUMIJEVANJE SPOMENIKA I NJEGOVIH VRIJEDNOSTI

a. Arheološka vrijednost

Arheološka vrijednost pokretne i nepokretne baštine može se utvrditi samo arheološkim istraživanjima i vrednovanjem. Arheološka istraživanja obuhvaćena Pravilnikom o arheološkim istraživanjima (<http://www.pisrs>).

si/Pis.web/pregledPredpisa?id=PRAV11445#) mogu se grubo podijeliti na invazivna i neinvazivna, pri čemu invazivna istraživanja podrazumijevaju fizičke zahvate u arheološku baštinu, dok druga ne.

Arheološka baština jedna je od najosjetljivijih vrsta kulturne baštine jer se tijekom invazivnog istraživanja arheološki zapis trajno uništi. Zbog toga je, za razumijevanje spomenika, od ključne važnosti dobra dokumentacija o izvedenim invazivnim arheološkim istraživanjima, koja ostaje jedini znanstveni, interpretacijski i obrazovni alat.

Iz toga proizlazi načelo da se u arheološkim istraživanjima preferiraju neinvazivne metode istraživanja i da se arheološka nalazišta u što većoj mjeri sačuvaju intaktnim.

Unatoč tome, vrednovanje arheološke baštine može se izvesti samo na temelju arheoloških istraživanja. Vrednovanje je definirano u tri kategorije na temelju važnosti arheološkog nalazišta odnosno spomenika:

- na temelju važnosti u srednjoeuropskom i balkanskom prostoru
- na temelju važnosti na državnoj razini
- na temelju važnosti na lokalnoj razini

Arheološki parkovi su tematski parkovi namijenjeni javnosti za potrebe obrazovanja, kvalitetnog provođenja slobodnog vremena i odmora. Njihova glavna zadaća je predstaviti javnosti arheološku baštinu. Iz toga slijedi da je misija arheoloških parkova prije svega zaštita i očuvanje arheološke baštine, njezino proučavanje, popularizacija i obrazovanje.

b. Kulturna društvena i ekonomska vrijednost

Definiciju i važnost kulturne vrijednosti baštine za društvo i gospodarstvo postavila je Okvirna konvencija Vijeća Europe o vrijednosti kulturne baštine za društvo, Faro, 27. 10. 2005.: kulturna baština je skupina dobara naslijeđenih iz prošlosti koje ljudi identificiraju, neovisno o vlasništvu, kao odraz i izričaj svojih vrijednosti, vjerovanja, znanja i tradicija koje su u stalnom procesu evoluiranja. Ona uključuje sve aspekte okoliša koji proizlaze iz međusobnog djelovanja ljudi i mjesta u vremenu:

http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/199/).

U nastavku navodimo iz spomenute konvencije nekoliko važnih ishodišta za plan upravljanja:

- unaprijediti vrijednost kulturne baštine njezinom identifikacijom, proučavanjem, tumačenjem, zaštitom, očuvanjem i predstavljanjem javnosti;
- 8. članak, c) jačati socijalnu koheziju za podizanje svijesti o zajedničkoj odgovornosti prema prostoru u kojem ljudi žive; (8. članak, c) stavak)
- 9. članak, b) definirati i promicati načela održivog upravljanja te poticanja očuvanja;
- 10. članak, b) priznavati specifični karakter i interese kulturne baštine pri izradi gospodarskih politika i c) poduzimati mjere kojima bi osigurali da ove politike poštuju integritet kulturne baštine ne narušavajući njezine bitne vrijednosti.

Arheološka nalazišta koja su uređena kao arheološki parkovi predstavljaju izuzetnu kulturnu vrijednost za lokalnu i širu zajednicu. Invazivnim

arheološkim istraživanjem obično se dobije i puno arheološkog materijala, koji je, pored ostalih arheoloških podataka, od izuzetne važnosti za interpretaciju nalazišta.

Kulturna vrijednost pokretne arheološke baštine je još važnija za lokalnu zajednicu ako se može predstaviti na izvornom području. Zbog toga su u projektu Interreg SLO-CRO KAŠTELIR težnje usmjerene k uspostavljanju unutarnje i vanjske info točke "in situ", odnosno na području parka. Unutarnje info točke su uređene kao manji muzeji odnosno izložbena mjesta, unutar kojih se pokretna arheološka baština može predstaviti u svom izvornom obliku, tamo gdje su osigurani muzejski uvjeti, ili u digitalnom obliku, tamo gdje nije moguće osigurati muzejske uvjete. Poznavanjem i predstavljanjem cjelokupne pokretne i nepokretne kulturne odnosno arheološke baštine, kulturna vrijednost kraja odnosno područja je veća.

U neposrednoj međuovisnosti se povećava društvena i ekonomska vrijednost zaštićenog arheološkog područja koje je uređeno u arheološki park i koje također upravlja muzejskom zbirkom. Uključivanjem arheoloških parkova u tematske odnosno kulturne rute, povećava se prepoznatljivost u širem okruženju, kao i u međunarodnom prostoru (primjer europskih kulturnih ruta). Sastavni dio arheoloških parkova uspostavljenih projektom Interreg SLO-CRO KAŠTELIR također je etnobotanika, koja uključuje i botaničke staze, znanje o biljkama koje su koristili u prošlosti, te znanje o etnologiji s prikazom tadašnjeg načina života kroz tradicionalnu upotrebu samoniklog bilja i uzgoja starih sorti biljaka. Arheološki parkovi s etnobotaničkim sadržajem združuju obrazovanje i rekreaciju, a istovremeno populariziraju znanstveni istraživački rad, arheologiju i na taj način ih povezuju sa sadašnjim načinom života lokalnog stanovništva. Na taj način se otvaraju nove mogućnosti za lokalno poduzetništvo i uključivanje u razvoj održivog gospodarstva i turizma u regiji. Kulturni turizam je najviša razina turizma, koji označava posjet s kulturnom ponudom više razine, a time i višom cijenom. To zahtijeva najbolju organizaciju i provedbu ponude. Kulturni turizam nije vezan samo na jednu lokaciju, niti za samo jedan sadržaj: cijenu određuje prvenstveno njegovo uređenje, organizacija i provedba. Projekt povezuje različite lokacije koje su udaljene svega nekoliko minuta od centra: to podiže njegovu vrijednost raznolikošću, ali je stoga provedba dosta zahtjevnija.

Prije svega radi se o aktivnoj povezanosti svih lokacija, posebice interaktivnoj vezi između turističkih organizacija u regiji. Sadržaji kulturne ponude u ovoj regiji izuzetno su raznoliki, nadasve kvalitetni i vrhunski. Riječ je o spoju prirodne i kulturne baštine, te o društvenim odnosima ljudi koji su spremni pozvati strance na razgovor, odmor, rad ili rekreaciju, čak i na hranu, gdje je najvažniji način kako prikazati njenu proizvodnju, preradu i prezentaciju. Sve četiri glavne destinacije, odnosno Štanjel, Kaštelir nad Kortama, Rašpor i Brseć-Vela Ozida, uključivanjem u kulturnu rutu Po zemlji kaštelira, predstavljaju najbolji temelj za razvoj kulturnog turizma u regiji. Kulturni turizam je održiv te je prvom redu individualizirano iskustvo, koje za razliku od masovnog turizma, teži održivom razvoju, razumijevanju, zaštiti i očuvanju kulture i kulturne baštine.

c. Vrijednost okoliša i prostorno-funkcionalno-oblikovna vrijednost

Krški i istarski okoliš četiri dolje predstavljena buduća arheološka parka odlikuju se brdovitom površinom s dolinama i brežuljcima koji su povezani, intenzivnom vezom između antropogenog i prirodnog okoliša.

Prisutnost autohtonih biljaka i plodova: mediteranska makija, drveće, grmlje, prizemne biljke, tartufi, šparoge i ljekovite biljke koje se koriste u narodnoj medicini predstavljaju jedinstveni biotop specifičan za primorsku submediteransku klimu.

Antropogena transformacija oba krajolika započela je rano u 2. tisućljeću pr. Kr., stvaranjem utvrđenih visokih naselja, kojima je bila potrebna ravna površina na vrhu brda i kameni obrambeni zid.

Važno je razumjeti ulogu pojedinog arheološkog nalazišta u prostoru u vremenu tijekom njegova djelovanja i procijeniti ga. Nekadašnje gradine poput Štanjela i Brseča ostali su naseljeni do danas. Njihov današnji urbani plan vjerojatno slijedi neki originalni, možda čak i prapovijesnu osnovu, što se jasno vidi na tlocrtu. Kaštelir iznad Korti, Rašpor i Vela Ozida pripadaju prapovijesnim naseljima odn. utverdama koje još uvijek čuvaju prapovijesni ili povijesni nepromjenjeni plan i stoga imaju dodanu vrijednost, jer je danas lakše razumjeti dinamiku prostorne upotrebe tijekom vremena.

I Istra i Kras imaju poznatu antropogenu preobrazbu krajolika izgradnjom suhozida i suhozidanih terasa za potrebe poljoprivrede. Ovo je prepoznato kao kulturni krajolik obje regije i predstavlja iznimnu estetsku i prostorno-funkcionalno-dizajnersku vrijednost.

d. Primjeri procjene četirih arheoloških nalazišta

KAŠTELIR IZNAD KORTI

Kaštelir iznad Korti jedno je od najvećih prapovijesnih utvrđenih naselja, koje je vjerojatno za vremena svog života dominiralo širim teritorijem. O prvom naselju svjedoče keramički nalazi koji potječu iz kasnog neolita i ranog eneolita (4. tisućljeće pr. Kr.). Tipični keramički nalazi srednjeg brončanog doba svjedoče kada spomenik funkcionira kao utvrđeno naselje na visini (2. tisućljeće pr. Kr.). Razni artefakti iz kasnog brončanog i željeznog doba svjedoče o važnosti spomenika tijekom 1. tisućljeća pr. Kr., koji je u to vrijeme zasigurno predstavljao središnje naselje. Kaštelir je djelovao kao utvrđeno naselje u razdoblju rane romanizacije i ranocarskog razdoblja (2. st. pr. Kr. do 1. st.). Arheoloških ostataka iz kasnijih razdoblja nema, ali iz pisanih izvora doznajemo da je naselje bilo naseljeno još u srednjem vijeku. Danas se na Kašteliru može vidjeti strukturirano prapovijesno naselje s akropolom i donjim gradom, oboje zaštićeno u krajnjem istočnom dijelu s dva kamena nasipa. Unutrašnjost akropole strukturirana je na sjevernom dijelu, koji je danas vidljiv kao područje velikih gomila te ravni središnji dio i terasasti južni dio. Tijekom iskapanja pronađen je izniman arheološki nalaz: figurica brončanog psa – istarskog goniča s izrazito zašiljenom njuškom i obješenih ušiju, vitkog tijela, koji završava petljom sa zakrivljenim repom i dvije stilizirane šape,

Sl. 16. Očuvane arheološke građevine na Rašporju (<https://mapio.net/pic/p-61577821/>)

Ohranjene arheološke strukture na Rašporju (<https://mapio.net/pic/p-61577821/>)

pripada vremenu razvijenog željeznog doba (oko 4.–3. st. pr. Kr.) i predstavlja vezu s regijom rijeke Soče, jer su tamo pronađena dva identična, (jedan se čuva u Narodnom muzeju Slovenije, druga je u privatnom vlasništvu) i venetski prostor u sjevernoj Italiji. Figuricu povezujemo s pojmom psa kao vjernog pratioca koji prati čovjeka tijekom njegovog života, kao i nakon njega. Na Kaštelirju iznad Korti, pak, ukazuje na mogući kulturni prostor u neposrednoj blizini nalaza. (<https://www.pokrajinski.muzej.koper.si/si/zbirke/arheoloska-zbirka/kaslarski-gonic>).

O kontinuiranom naseljavanju Kaštelira svjedoče ostaci jantara, ulomci sive venetske keramike s natpisom i mnogi drugi keramički predmeti (sl. 2).

ŠTANJEL

Štanjel je središnje dugogodišnje naselje Komenskog krša koje je izraslo na brežuljku s toponimom Turn, na 374 m nadmorske visine. Selo je okruženo zidinama s moćnim ulaznim vratima. Vrh, s današnjim toponimom Gledanca, ostaje nenaseljen, a na njemu se vidi kamena građevina zidana vezivom. Na južnoj padini na terasama pratimo zbijeno naselje, koje po svojoj prilici

slijedi srednjovjekovno i možda prapovijesnom ili rimskom urbanom odn. protourbanom planu. Brojna zaštitna arheološka istraživanja potvrdila su život još u brončanom i željeznom dobu. Tijekom iskapanja pronađen je uglavnom keramički materijal. Pronađene su vrlo skromne prapovijesne strukture na temelju kojih ne možemo definirati tip naselja i način života u tadašnjem Štanjelu. Na temelju analogija utvrđenih naselja na visini na Krasu i u Istri možemo zaključiti da je ovo također bilo tipično kaštelirsko odn. gradinsko kompaktno naselje. U središnjem dijelu naselja (današnja Gledanca) arheološka istraživanja donijela su materijalne ostatke uglavnom kasne antike. Za sad još nemamo podatke o načinu naseljavanja u prapovijesno doba na ovom dijelu naselja (sl. 6).

BRSEČ I VELA OZIDA

Brseč je gusto naseljeno brdo u općini Mošćenička Draga s pogledom na Kvarner. Struktura grada snažno podsjeća na prapovijesna visinski utvrđena naselja, ali arheološki nalazi o tome ne svjedoče. Najstariji arheološki materijal iskopan u crkvi sv. Jurja, pripada rimskom dobu. Brseč je dugogodišnje naselje, kojeg tvore kuće na terasama i središnji dio. Vrlo podsjeća na dugotrajna naselja čije ustanovljenje datira još iz brončanog i željeznog doba, kao npr. Rovinj. Arheološko nalazište Vela Ozida nalazi se na brdu iznad Brseča. To je okrugla građevina izgrađena od kamenog nasipa, koga pokriva gotovo cijeli vrh brda. Okrugla struktura je promjera 22 m. Vela Ozida leži na strateškoj točki odakle se pruža pogled na Kvarner. Oko 500 m sjeverozapadno od Ozide nalazi se prapovijesna gradina Marinov breg. Na području između dva arheološka nalazišta nalazi se skupina kamenih gomila. Neki od njih također bi se mogli protumačiti kao potencijalne grobne gomile, što bi zahtijevalo istraživanje. Na Veloj Ozidi nije još bilo arheoloških istraživanja. U sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR izvedeno je LIDAR mapiranje koje je pokazalo neke tipične strukture na obje lokacije. Iz sličnih situacija u Istri i na Krasu možemo zaključiti da Vela Ozida predstavlja obrambenu strukturu, koja je predstavljala izvidnicu odn. obrambeni toranj za obranu pristupa Marinovom bregu. Kamena struktura na Veloj Ozidi najbolje se može usporediti s iskopanostacima, vjerojatno trokatne kamene kule na Oštrom vrhu u Sloveniji. Precizna istraživanja pokazala su da je kula građena u suhozidu s kombinacijom cjepanica koje čine okvir. Drveni okrugli krov vjerovatno je imao samo jedan otpornik u sredini i počivao je na okruglim zidovima. Takve su se građevine koristile u brončanom i željeznom dobu za komunikaciju između naselja i njihovu obranu (sl. 11).

RAŠPOR

Današnje naselje Rašpor leži na nadmorskoj visini od 693 m u planinskoj dolini uz cestu koja povezuje Lanišće sa selima Trstenik, Dane i Vodice. Šesto metara sjeverno od sela, na brdu s toponimom Gradina, na 829 m nadmorske visine, nalaze se ruševine poznate tvrđave Raspor iz razdoblja Mletačke republike. Strateški važna točka kontrolira promet još od prapovijesti. Kao što i sam toponim sugerira: Gradina. Arheološka istraživanja planirana su

za 2020. godinu, za koju se nadamo da će donijeti dovoljno materijala za potvrdu prapovijesnog naseljavanja ovog arheološkog nalazišta. Ostaci utvrde dokumentirani su još u rimsko doba, i naravno, u srednjem i novom vijeku. Rašpor je imao važnu stratešku ulogu, posebno tijekom razdoblja Mletačke republike, jer je u njemu bio sjedište rašporskog kapetanata, koje je bilo najviše tijelo za seosku i imigracijsku politiku u Mletačkoj republici. U 16. stoljeću tvrđava je srušena, a kapetanat preseljen u Buzet.

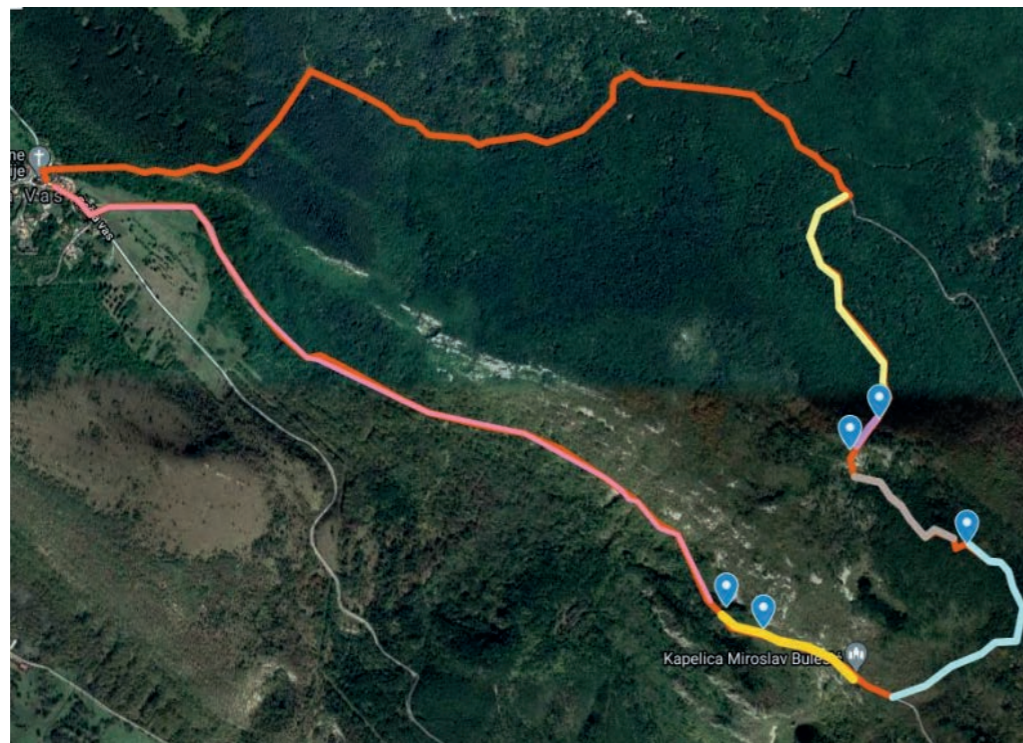
8. RANLJIVOST I UGROŽENOST SPOMENIKA SA SMJERNICAMA ZA NJIHOVO OČUVANJE I ZAŠTITU (SWOT ANALIZA)

Analiza prednosti, prilika, slabosti i prijetnji za arheološka nalazišta (SWOT analiza) Kaštelir iznad Korta, Štanjel, Rašpor, Brseč – Vela Ozida.

KAŠTELIR IZNAD KORTA, arheološko nalazište – dugotrajna prapovijesna naseobina. Današnja upotreba je agrikulturna i rekreativna (sl. 3).

PREDNOSTI	PRILIKE
Lokacija – ruralni krajolik, djelomično netaknuta priroda, pogled na krajolik (more, istarski poluotok)	Rekreacijske, kulturne i edukacijska točka u vezi sa većim gradskim središtem u blizini
Izravna veza sa spomenikom, naseobinskom baštinom, selom Korte	Nastavak arheoloških istraživanja, uporaba neinvazivnih arheoloških istraživanja
Karakteristike prostora: povijest, arheologija, suhozidna arhitektura, autohtone biljke	Održiva poljoprivreda, etnobotanika, razvoj kulturnog i održivog turizma
Arheološki spomenik lokalnog značaja – ali još uvijek nije dobro istražen	Znanstveno-istraživačke djelatnosti: znanost, obrazovanje, povezivanje generacija, stare građevinske tehnike, izvorni načini života i upravljanja.
Prekogranična suradnja, Konzorcij Zemlja kaštelira	Otkrivanje lokalnih karakteristika i kvaliteta, podizanje znanja (posjetitelji) i svijesti (mještani)
SLABOSTI	OPASNOST
Kaštelir Korte jedan je od ugroženih spomenika, jer je pritisak za izgradnju prostora velik (pokušaji crne gradnje)	Promjena kulturnog krajolika zbog nekontrolirane ili neprikladne gradnje (OPN Izola)
Mehanička upotreba polja u vlasništvu i na poljoprivrednim zemljištima u vlasništvu države na Kašteliru	Promjena kulturnog krajolika uslijed opsežnih poljoprivrednih intervencija u krajoliku – agrooperacije.

Pristup spomeniku, loša prometna regulacija i povezanost s Izolom i drugim većim gradskim središtima	Nekontrolirani posjet spomeniku, opasnost od krađe, vandalizma
Zaraslo i djelomično neprohodno područje spomenika	Nekontrolirana promjena krajolika uslijed nepredviđenih povećanih turističkih posjeta
Teška kontrola neovlaštenog ulaska (vanjske vodene ture, noće posjete), nedostatak sigurnosti za posjetitelje (zaštitne ograde itd.)	Rizik od ozljeda posjetitelja: obavezno postavljanje table sa natpisom "posjeta na vlastitu odgovornost" i osiguravanje sigurnosti za ljude u djelovima nalazišta koja će biti u turističkoj i drugoj ponudi (poput web mjesta) u skladu s važećim propisima

Sl. 17. Botanička staza 1, Lanišće (Univerza v Mariboru)

Botanična pot 1, Lanišće (Univerza v Mariboru)

ŠTANJEL, grad prapovijesnog i rimskog urbanog rastera. Jako naseljeno zaštićeno područje (sl. 7).

PREDNOSTI	PRILIKE
Lokacija – urbani raster s infrastrukturom, krajolik (dolina Vipave, trasa nekadašnje rimske ceste preko Cola, strateška točka)	Kvalitetan boravak, kulturna i obrazovna točka, održivi kulturni turizam

Cijeli Štanjel zaštićeni je spomenik, u kojem je za svaku građevinsku intervenciju potrebno dobiti prethodnu suglasnost ZVKDS OE Nova Gorica	Prije planiranih zahvata potrebno je provesti zaštitna arheološka i druga istraživanja koja će nam omogućiti istraživanje Štanjela i dobivanje novih podataka o naselju i povijesti.
Karakteristike prostora: povijest, arheologija, tradicionalna kamena gradnja, arhitektura, vrtna arhitektura (Farrarijev vrt – spomenik nacionalnog značenja)	Razvoj kulturnog i održivog turizma
Prekogranična suradnja, Konzorcij Zemlja kaštelira	Otkrivanje lokalnih karakteristika i kvaliteta, podizanje znanja (posjetitelji) i svijesti (mještani)
SLABOSTI	OPASNOSTI
Štanjel je jedan od ugroženih spomenika, jer je pritisak na obnovu postojeće stambene, turističke i druge namjene velik.	Promjena karaktera grada zbog nekontrolirane ili neprimjerene gradnje ili obnova.
Pristup spomeniku i ulazak u njega automobilom, loša prometna uređenost unutar spomenika koji je namijenjen za boravak stalnih stanovnika i korištenje u turističke svrhe	
Interesi lokalnog stanovništva za maksimalnu udobnost mogu ugroziti zaštićene kulturne elemente grada	

RAŠPOR, pretpovijesno utvrđeno naselje i rimska i srednjovjekovna obrambena utvrda, danas obrasle ruševine srednjovjekovne tvrđave.

PREDNOSTI	PRILIKE
Lokacija – ruralno područje, dio netaknute prirode, pogled na krajolik	Rekreacijska, kulturna in izobraževalna točka v povezavi z upravnim središčem Lanišće in ostalimi agro kulturnimi ponudniki na območju
Izravna veza sa spomenikom, naseobinskom baštinom, selom Rašpor	Nastavak arheoloških istraživanja, uporaba neinvazivnih arheoloških istraživanja
Karakteristike prostora: povijest, arheologija, suhozidna arhitektura, autohtone biljke, fauna	Gusto pošumljeno područje nudi iznimne mogućnosti za rekreaciju u vezi s kulturom, održivim ubiranjem šumskog voća, promatranjem ptica i divljih životinja
Arheološki spomenik lokalnog značaja – ali još uvijek nije dobro istražen	Znanstveno-istraživačke djelatnosti: znanost, obrazovanje, povezivanje generacija, stare građevinske tehnike, izvorni načini života i upravljanja, izravna povezanost s internom info točkom u obližnjoj Račjoj vasi

Prekogranična suradnja, Konzorcij Zemlja kaštelira	Otkrivanje lokalnih karakteristika i kvaliteta, podizanje znanja (posjetitelji) i svijesti (mještani)
SLABOSTI	OPASNOSTI
Raspored je jedno od ugroženih arheoloških nalazišta koje nije bilo ni zaštićeno do 2018. godine	Većina zemljišta na kojem se nalazi arheološko nalazište nema vlasnika ili. to je javno zemljište, što otežava upis u registar nepokretne kulturne baštine Republike Hrvatske i prijavu za međunarodne projekte. Prioritet općine Lanišće za daljnji razvoj spomenika je uređenje vlasništva nad tim parcelama.
Arheološko nalazište je jako zaraslo i teško mu je pristupiti. Također je prilično udaljen od glavnih gradskih središta	Uređenjem arheoloških i botaničkih staza u okviru Interreg projekta SLO-CRO KAŠTELIR, pristup arheološkom nalazištu bit će bolji, ali postoji veća opasnost od vandalizma i otkrivanja detektorima metala te krađe arheoloških predmeta zbog nenaseljene i zarasle okoline.
Teška kontrola neovlaštenog ulaska (vanjske vodene ture, noće posjete), nedostatak sigurnosti za posjetitelje (zaštitne ograde itd.)	Rizik od ozljeda posjetitelja: obavezno postavljanje table sa natpisom "posjeta na vlastitu odgovornost" i osiguravanje sigurnosti za ljude u djelovima nalazišta koja će biti u turističkoj i drugoj ponudi (poput web mjesta) u skladu s važećim propisima

BRSEČ, gusto naseljeno naselje prapovijesnog i srednjovjekovnog dizajna; zaštićeno.

PREDNOSTI	PRILIKE
Lokacija – urbani raster s infrastrukturom, krajobraznim pogledom (kraški krajolik i Kvarnerski zaljev)	Kvalitetan boravak, kulturna i obrazovna točka, održivi kulturni turizam
Središnji dio grada Brseća zaštićeni je spomenik, u kojem je za svaku građevinsku intervenciju potrebno dobiti prethodnu suglasnost Zavod za zaštitu kulturne baštine Rijeka.	Prije planiranih zahvata potrebno je provesti zaštitna arheološka i druga istraživanja koja će nam omogućiti istraživanje Brseća i dobivanje novih podataka o naselju i povijesti.
Karakteristike prostora: povijest, arheologija, tradicionalna kamena gradnja, arhitektura	Razvoj kulturnog i održivog turizma
Prekogranična suradnja, Konzorcij Zemlja kaštelira	Otkrivanje lokalnih karakteristika i kvaliteta, podizanje znanja (posjetitelji) i svijesti (mještani)

SLABOSTI	OPASNOSTI
Brseč je jedan od ugroženih spomenika, jer je pritisak na obnovu postojećih i izgradnju novih stambenih i turističkih i drugih zgrada velik.	Promjena karaktera grada zbog nekontrolirane ili neprimjerene gradnje ili obnova
Pristup spomeniku i ulazak u njega automobilom, loša prometna uređenost unutar spomenika koji je namijenjen za boravak stalnih stanovnika i korištenje u turističke svrhe	
Interesi lokalnog stanovništva za maksimalnu udobnost mogu ugroziti zaštićene kulturne elemente grada	

VELA OZIDA, kamnita ovalna struktura na vrhu vzpetine, domnevno prazgodovinska utrdaba (sl. 12).

PREDNOSTI	PRILIKE
Lokacija – ruralno područje, dio netaknute prirode, pogled na krajolik (Kvarnerski zaljev)	Rekreacijska, kulturna in izobrazovna točka u povezanosti s upravnom središtem Mošćenička Draga i sa ostalim agro kulturnim i turističkim ponudnicima na području, najviše u Brseću
Zbog nenaseljene prirode, spomenik je uglavnom ostao nepromijenjen	Nastavak arheoloških istraživanja, uporaba neinvazivnih arheoloških istraživanja, pokušaj rekonstrukcije pretpovijesnih građevina uz prethodna istraživanja
Karakteristike prostora: povijest, arheologija, autohtone biljke, fauna	Područje je obraslo makijom, ali redovitim čišćenjem može se lijepo predstaviti i nudi iznimne mogućnosti rekreacije u vezi s kulturom, botanikom, promatranjem ptica i divljinom.
Arheološki spomenik lokalnog značaja – ali još uvijek nije dobro istražen	Znanstveno-istraživačke djelatnosti: znanost, obrazovanje, povezivanje generacija, stare građevinske tehnike, izvorni načini života i upravljanja, izravna povezanost s internom info točkom u upravnom centru Mošćenička Draga
Prekogranična suradnja, Konzorcij Zemlja kaštelira	Otkrivanje lokalnih karakteristika i kvaliteta, podizanje znanja (posjetitelji) i svijesti (mještani)

SLABOSTI	OPASNOSTI
Vela Ozida jedno je od ugroženih arheoloških nalazišta, jer se nalazi na nenaseljenom području.	Stoga je izložen mogućim ilegalnim aktivnostima tragača za blagom s detektorima metala koji pljačkaju i uništavaju arheološka nalazišta.
Arheološko nalazište je jako zaraslo i teško mu je pristupiti	Uređenjem arheoloških i botaničkih staza u okviru Interreg projekta SLO-CRO KAŠTELIR, pristup arheološkom nalazištu bit će bolji, ali postoji veća opasnost od vandalizma i pljačkanja arheoloških predmeta zbog nenaseljene i zarasle okoline.
Teška kontrola neovlaštenog ulaska (vanjske vodene ture, noće posjete), nedostatak sigurnosti za posjetitelje (zaštitne ograde itd.)	Rizik od ozljeda posjetitelja: obavezno postavljanje table sa natpisom "posjeta na vlastitu odgovornost" i osiguravanje sigurnosti za ljude u djelovima nalazišta koja će biti u turističkoj i drugoj ponudi (poput web mjesta) u skladu s važećim propisima

Procjena prijetnje arheološkog spomenika određuje se prema nekoliko čimbenika: prirodnim čimbenicima, ljudskim čimbenicima i nedostatku resursa. Za svaku procjenu prijetnje utvrđuju se mjere i daljnje smjernice kako bi se spriječilo da spomenik bude ugrožen zbog javne uporabe i nepravilnog upravljanja.

PRIRODNI FAKTORI

Potresna ugroženost	<p>Prema Ministarstvu obrane: Procjena rizika od potresa Republike Slovenije, područje Općine Izola, gdje je arheološko nalazište Kaštelir nad Kortami u 2. Je klasi potresne opasnosti, te Općina Komen, gdje je arheološko nalazište Štanjel u 3. Je klasi potresne opasnosti. http://www.sos112.si/slo/tdocs/ogrozenost_potres.pdf</p> <p>Čitav teritorij Hrvatske u velikom je seizmičkom riziku. Posebno je ugrožen obalni dio koji obuhvaća područje Istre i Kvarnera (arheološka nalazišta Rašpor, Brseč, Vela Ozida). Prema podacima koji su nam dostupni o potresima na teritoriju Republike Hrvatske, potječu iz 361. Te godine potres je bio X stupnja po MCS ljestvici. Tada je drevni grad Cissa (danas Caska) potonuo u more. Od ove godine do danas na području Republike Hrvatske dogodio se 21 potres IX stupnja po mjeri MCS.</p> <p>https://vlada.gov.hr/UserDocImages//2016/Sjednice/Arhiva//79.%20-%209.pdf</p>
---------------------	---

Ugroženost od požara	<p>Područja arheoloških spomenika nalaze se u submediteranskom fitoklimatskom području, gdje je požarna opasnost najveća u Sloveniji i Hrvatskoj. Općina Izola (Kaštelir nad Kortami) svrstava se u četvrti razred ugroženosti, odnosno visoke ugroženosti. Općina Komen (Štanjel) svrstana je u peti razred ugroženosti, najviši stupanj ugroženosti (Nacionalna procjena ugroženosti zbog požara u prirodnom okolišu).</p> <p>Područje Istarske županije (Rašpor) spada u regiju visoke požarne opasnosti, dok područje Primorsko-goranske županije pripada srednjoj požarnoj opasnosti u Republici Hrvatskoj (http://kig.kartografija.hr/index.php/kig/article/view/857).</p> <p>Zaštita kulturne baštine zbog opasnosti od požara u prirodnom okolišu odgovornost je stručnjaka u području kulturne baštine i stručnih službi za zaštitu kulturne baštine. Prema potrebi, u evakuaciji pokretne kulturne baštine ili zaštiti od požara sudjeluju i općinske jedinice Civilne zaštite i druge snage za zaštitu, spašavanje i pomoć na temelju planova zaštite kulturne baštine.</p>
<ul style="list-style-type: none"> • MJERE • Voditelji se brinu za pripremu: • Protupožarni propisi • Plan evakuacije • Mjere zaštite od prirodnih i drugih nesreća • Plan zaštite kulturne baštine • Procjene štete • Godišnji izvještaj 	

Utjecaji vremena na arheološke ostatke	<p>Arheološki ostaci izloženi na površini izloženi su različitim vremenskim utjecajima: kiši, vjetru, sunčevoj svjetlosti, hladnoći, vrućini, eroziji, nakupljanju. Arheološki ostaci ispod površine zaštićeni su od vremenskih utjecaja, osim od erozije. Posebna se pažnja posvećuje rekonstruiranim objektima, na pr. suhozidom ili vezivnim zidom. Oni su obično još izloženiji vremenu, posebno tamo gdje postoji mogućnost mraza u zimskim mjesecima.</p>
<p>MJERE</p> <p>Upravitelj brine o odgovarajućoj zaštiti stajaćih arheoloških građevina, redovnom čišćenju vegetacije i, ako je potrebno, konzervaciji i obnovi pod stručnim nadzorom.</p>	

LJUDSKI FAKTORI

Zagađenje okolja	Smeće, buka, uništavanje okoliša.
Erozija nalazišta	Nekontrolirano posjećivanje i šetnja po arheoloških i drugih strukturah
Požar na spomeniku	Uzročnik požara.

Vandalizem	Krađa arheoloških artefakata i drugih građevina, rušenje suhozida i kamenih groblja.
UKREPI Upravljalac poskrbi za nadzorovan in voden dostop ter po potrebi namestitve nadzornih kamer in po potrebi za osvetljavo (kjer je to zaradi bližine dostopa do elektrike mogoče: Kaštelir, Štanjel, Brsec). Upravljalac zagotovi sanitarne prostore in koše za smeti izven območja arheološkega spomenika oz. v primeru poseljenih arheoloških spomenikov na najbolj primernem mestu (npr. notranja info točka). Upravljalac poskrbi za obveščanje obiskovalcev o prepovedi smetenja, opravljanja fizioloških potreb,	
MJERE Upravitelj osigurava kontrolirani i vođeni pristup te po potrebi ugradnju nadzornih kamera i po potrebi osvetljenja (tamo gdje je to moguće zbog blizine pristupa električnoj energiji: Kaštelir, Štanjel, Brsec). Upravitelj će osigurati sanitarne prostorije i kante za smeće izvan područja arheološkog nalazišta, a u slučaju naseljenih arheoloških nalazišta na najprikladnijem mjestu (npr. Interna info točka). Upravitelj će posjetitelje obavijestiti o zabrani bacanja smeća, obavljanju fizioloških potreba, nekontroliranom hodu kroz arheološke strukture i krađi arheoloških i drugih artefakata.	

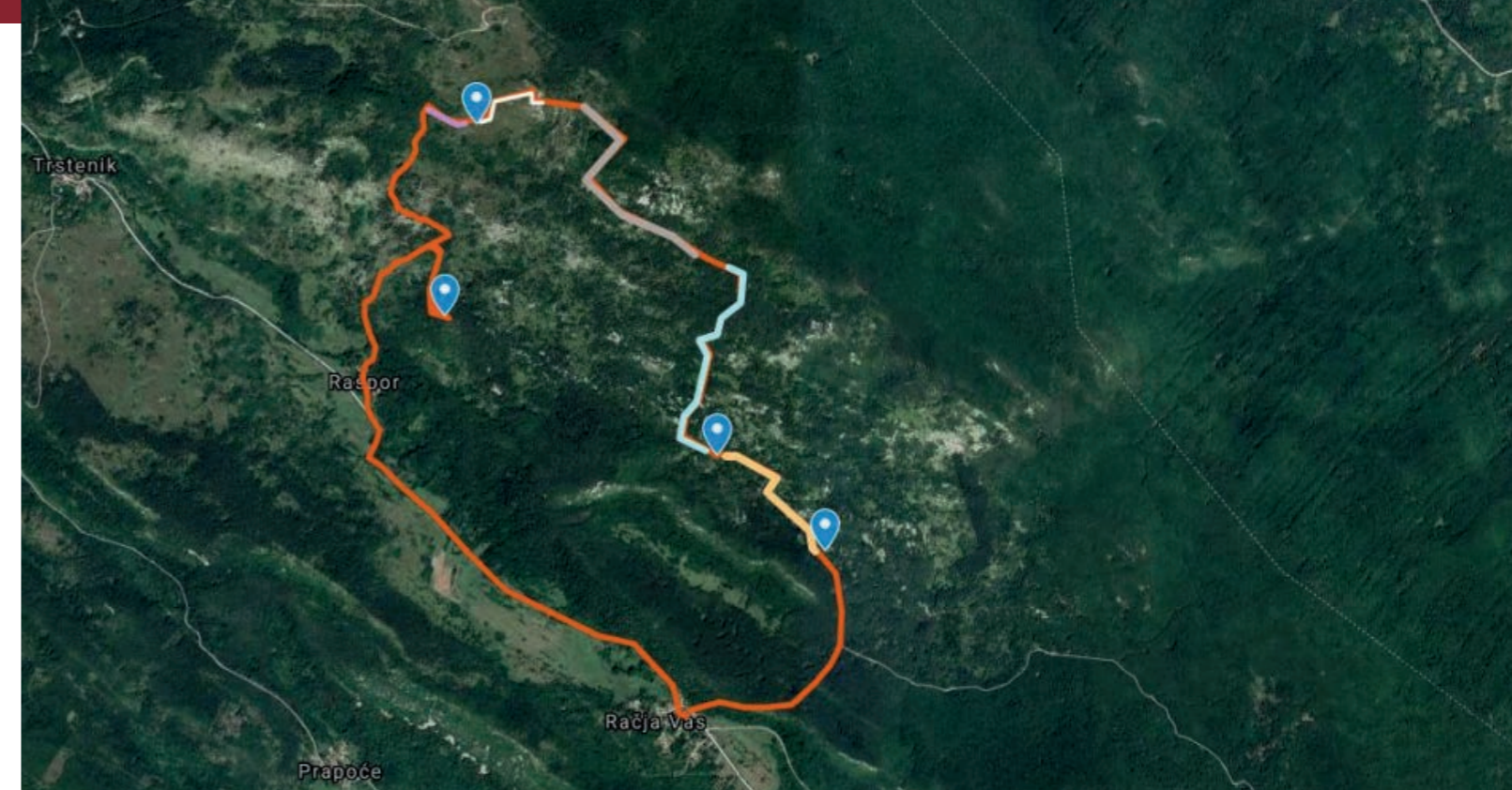
NEDOSTATAK RESURSA

Nedostatak financijskih resursa	Nedostatak financijskih sredstava za očuvanje, zaštitu i razvoj može negativno utjecati na kulturnu baštinu svih arheoloških nalazišta
Nedostatak ljudskih resursa	Nedostatak radne snage, zaposlenika i ljudi s dovoljnim znanjem može negativno utjecati na kulturnu baštinu arheoloških nalazišta
MJERE Upravitelj osigurava stjecanje potrebnih financijskih sredstava, zadovoljavajući broj zaposlenih i uvođenje struke s potrebnim znanjem.	

Smjernice za očuvanje i zaštitu spomenika

Prema Zakonu o zaštiti kulturne baštine iz 2008. godine, opći režim primenjuje se na arheološka nalazišta (ZVKDS 2008). Osnovna polazišta za zaštitu arheološke baštine su:

- zaštita najvažnijih arheoloških nalazišta u obliku rezervata ili prostorno uređenih područja (prezentacija "in situ");
- očuvanje kulturnog i znanstvenog značaja baštine u prostornim intervencijama provođenjem preliminarnih arheoloških istraživanja, dajući prednost nerazornim metodama (geofizičke, georadarske terenske izmjere, daljinsko snimanje LIDAR-a);
- integralna zaštita sustavnim uključivanjem u prostorno planiranje na svim razinama.

SI. 18. Botanička staza 2, Lanišće (Univerza v Mariboru)

Botanična pot 2, Lanišće (Univerza v Mariboru)

Novi zahvati u prostoru izbjegavaju arheološka nalazišta. Na rubne dijelove nalazišta i lokalitete unutar područja naselja može se zadirati samo ako se ne mogu naći druga rješenja i samo na temelju rezultata prethodnih arheoloških istraživanja. U izgradnji zahtjevnih objekata i objekata gospodarske javne infrastrukture potrebno je osigurati preliminarnu arheološku procjenu na cijelom području planirane intervencije, a ne samo na području do sada identificirane arheološke baštine.

Da bi se sačuvala arheološka baština, spomenici koji su u prirodi odn. u nenaseleonom okruženju (Kaštelir, Rašpor, Vela Ozida) potrebno je održavati redovitim čišćenjem i održavanjem pješačkih staza, postavljanjem zaštitnih konstrukcija na najizloženijim područjima. U svakom slučaju, neprimjeren je zahvat u strukturi suhozida i groblja, koji ne predstavlja čišćenje i očuvanje konstrukcije, već rekonstrukciju. Rekonstrukcije građevina mogu se provesti tek nakon temeljnih arheoloških istraživanja i uz suglasnost mjerodavnih Zavoda za zaštitu kulturne baštine. Ojačanje kamenih gomila i suhozida vezivnim sredstvima nije u skladu sa konzervatorskim smjernicama. Zaštitne strukture koje štite posjetitelje od urušavanja i odrona (erozije zbog nagiba i vjetra) ne smiju ometati podzemne slojeve na način koji bi ometao strukturu spomenika.

DETALJNA DEFINICIJA REŽIMA ZAŠTITE LOKACIJE

Koncept zaštite kulturne baštine

OSNOVNI PRAVNI REŽIM ZAŠTITE

U području spomenika vrijede sljedeće opće zaštitne smjernice:

- poticanje održive uporabe spomenika, tj. uporabe spomenika na način i u mjeri koja dugoročno ne dovodi do gubitka njihovih kulturnih obilježja,

- poticanje održivog razvoja spomenika kako bi se udovoljilo potrebama sadašnje generacije, bez ugrožavanja očuvanja spomenika za buduće generacije,
- poticanje aktivnosti i praksi koje čuvaju kulturni, socijalni, ekonomski, znanstveni, obrazovni i drugi značaj spomenika,
- očuvanje svojstava, posebne prirode i društvenog značaja spomenika i njihove materijalne osnove,
- dopušteni su zahvati na spomenicima koji uzimaju u obzir i trajno čuvaju njihove zaštićene vrijednosti,
- dopušteni su zahvati koji omogućuju uspostavljanje trajnog gospodarskog temelja za očuvanje spomenika, uz poštivanje njihove posebne prirode i društvenog značaja.

Na području spomenika zakon propisuje:

- takav tretman spomenika koji dosljedno poštuje i čuva njihove kulturne vrijednosti i društveni značaj,
- poštivanje akata proglašenja u postupcima pripreme i usvajanja planova,
- procjena utjecaja na spomenike na temelju propisa o zaštiti okoliša,
- poštivanje smjernica i mišljenja u postupcima izrade akata prostornog uređenja,
- uzimanje u obzir očuvanja spomenika u prostorno-planskim dokumentima i prostornim mjerama donijetim na temelju propisa prostornog uređenja,
- zabrana uklanjanja (rušenja) spomenika.

Zaštićeno arheološko nalazište (u aktu proglašenja mogu biti: arheološki spomenik, arheološko nalazište i slično).

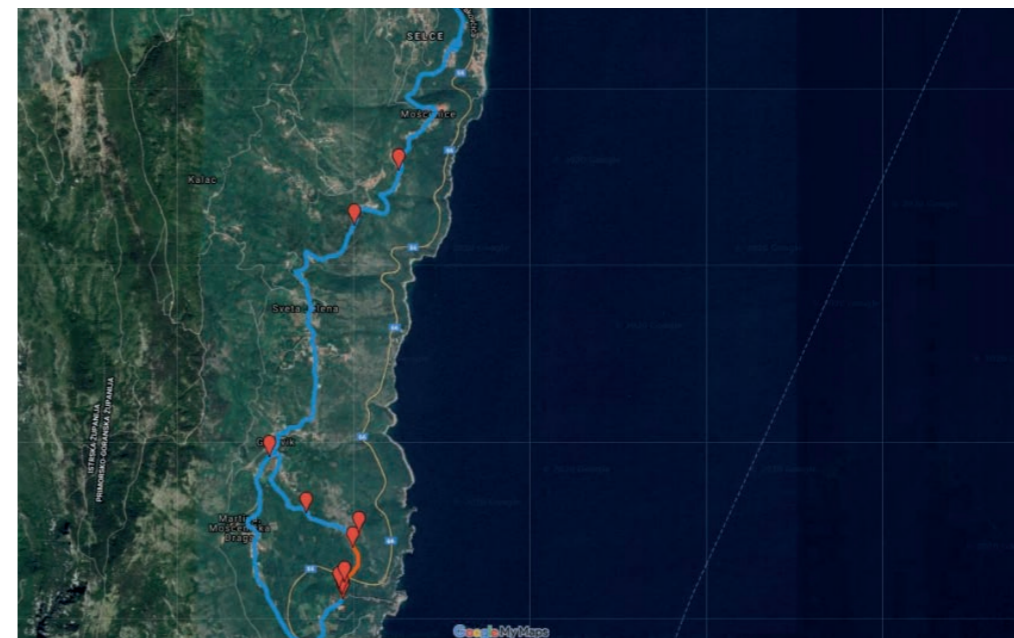
Zaštićena arheološka nalazišta podliježu dodatnom zakonskom režimu zaštite, koji propisuje zaštitu od zadiranja u prostor ili uporabu koja može stvarno ili potencijalno oštetiti arheološke slojeve, promijeniti arheološki kontekst ili promijeniti čimbenike okoliša važne za njihovo očuvanje.

Zaštićeni kulturni krajolik

Zaštićeni kulturni krajolik podliježe dodatnom zakonskom režimu zaštite, koji propisuje zaštitu tipične namjene zemljišta, parcelaciju, tipičnu vegetaciju, prostorne dominante, odnose naselja i otvorenog prostora, mjesta sjećanja i karakteristična topografska imena.

Izgradnja suhozida

Na području arheološkog spomenika prepoznatljiva je suhozidna konstrukcija građevina. Suhozidom je umijeće zidanja bez upotrebe veziva, u kojem se stvaraju različite vrste čvrstih kamenih struktura odabirom dostupnog lokalnog kamena dobivenog čišćenjem i uređenjem zemlje te razumijevanjem gradnje. Znanje o suhozidnoj gradnji upisano je na UNESCO-ov popis nematerijalne baštine čovječanstva u 2018. godini. Tradicionalna tehnika gradnje suhozidom, kao izvor

SI. 19. Botanička staza 1 i 2, Mošćenička Draga (Univerza v Mariboru)

Botanična pot 1 in 2, Mošćenička Draga (Univerza v Mariboru)

nadahnuća i razmišljanja o krajoliku, staništu i korištenju prirodnih sirovina, bogata je kulturna poveznica između tradicije, inovacija i kreativnosti (Izvor: UNESCO).

Tradicionalna gradnja stambenih (kamenih) kuća i drugih zgrada

Na oba arheološka nalazišta, koja predstavljaju gusto naseljene gradove: Štanjel i Brseč, izgradnja stambenih kuća i drugih zgrada čuva tradicionalnu gradnju propisanih dimenzija i oblika otvora i stolarije. Smjernice propisuju nadležne institucije za zaštitu kulturne baštine koje se temelje na tradicionalnoj gradnji u regiji (Kras i Istra odn. Primorsko-goranska županija).

9. VIZIJA I CILJEVI RAZVOJA SPOMENIKA

- Ciljevi razvoja spomenika
- strateški i izvedbeni ciljevi

Vizija očuvanja i razvoja postojeće kulturne baštine je da postanu arheološki spomenici Kaštelir, Štanjel, Rašpor, Brseč i Vela Ozida primjerima dobre prakse i primjerom kulturnog, održivog turizma u svojim općinama, regionalno i međunarodno. Uključivanjem ovih mjesta u tematske regionalne i međunarodne tokove povećava se njihova prepoznatljivost i vrijednost.

Specifičnosti pojedinog arheološkog nalazišta također su određene vizijom razvoja. Štanjel i Brseč naseljena su arheološka nalazišta koja su već dobro uključena u turističku ponudu. Vizija je dodati više sadržaja o kulturnoj baštini i na taj način ojačati aktivnosti u smjeru održivog kulturnog turizma. Kaštelir, Rašpor i Vela Ozida nenaseljena su arheološka nalazišta, što im daje iznimnu prednost, jer ostaju u izvornom obliku. Vizija je uspostaviti arheološke parkove s raznolikom ponudom, koji će također uključivati etnobotaniku i druge elemente kulturne baštine, te će na taj način pridonijeti razvoju održivog kulturnog turizma u regiji. Na svim navedenim arheološkim nalazištima vizija razvoja u svim fazama uključuje lokalno stanovništvo. Vizija razvoja arheoloških spomenika mora se temeljiti na metodi "bottom up", jer samo na taj način osigurava trajni interes lokalne javnosti koja je jedini dugoročni pokretač razvoja spomenika.

Vizija zaštite i razvoja, općenito

- Održavanje i očuvanje postojeće kulturne baštine u cjelini
- Znanstveno-istraživačke aktivnosti i nastavak istraživanja i zaštite arheološkog istraživanja korištenjem neinvazivnih pristupa podržanih IKT-om i invazivnih pristupa – Razvoj strategije za kulturno održivi i prekogranični turizam, posebno u kontekstu zajedničkih tematskih staza poput Zemlja gradina, Ilyria Route i slično.
- Promicanje poduzetništva, održivog gospodarstva i ruralnog razvoja s naglaskom na sudjelovanje lokalne zajednice
- Oživljavanje i komercijalizacija drevnih znanja o korištenju i preradi autohtonih biljaka uključivanjem nematerijalne baštine poput znanja o gradnji suhozida i slično
- Uzgoj starih biljnih sorti s naglaskom na etnobotanici
- Prekogranična i međunarodna suradnja
- Obrazovanje, odgoj, informiranje i promicanje kulturne baštine

a. Ciljevi razvoja spomenika svakog pojedinog spomenika:

KRATKOROČNI CILJEVI (1 godina od usvajanja plana upravljanja):

KAŠTELIR IZNAD KORTI (preuzeto iz Plana upravljanja Kašteliriom):

- Izrada LIDAR snimka za izradu strategije razvoja arheološkog spomenika,
- Izbor upravitelja i određivanje stručnog povjerenstva ili nadzornog tijela
- Izvedba radnog plana koji uključuje održavanje, čišćenje i upravljanje u planiranim fazama
- Zaštita i očuvanje arheološkog spomenika prema smjernicama ZVKDS-OE Piran i Zakona o zaštiti kulturne baštine RS ZVKDS
- Predvidjeti i provesti mjere sigurnosti za sigurno korištenje javnog prostora – arheološkog spomenika
- Rekreacijske aktivnosti (Kašlerska staza kao dio rekreacijskih staza u vezi s planiranom dužom i kraćom botaničkom stazom, stazom vodnih resursa itd.)

- Povezivanje na postojeće turističke programe
- Prijedlozi i javne prezentacije lokalne zajednice (poduzetničke ideje, stvaranje kulturno-turističkih programa itd.) (sl. 4).

ŠTANJEL

- Izbor upravitelja za unutarnju i vanjsku info točku, table i aplikacije, koji su provedeni u okviru Interreg projekta SLO-CRO KAŠTELIR
- Zaštita i očuvanje arheološkog spomenika prema smjernicama ZVKDS-OE Nova Gorica i Zakona o zaštiti kulturne baštine RS ZVKD-1.
- Predvidjeti odn. prilagoditi sigurnosne mjere za sigurno korištenje javnog prostora koje već postoje novim nabavama arheološkog spomenika ili staza
- Rekreacijske i kulturne aktivnosti (staza kroz Štanjel u vezi s planiranom dužom i kraćom botaničkom stazom, uključivanje u već postojeće tematske staze)
- Povezivanje s postojećim turističkim programima i osmišljavanje novih uz stjecanje novih IKT alata i info točaka.
- Prijedlozi i javne prezentacije lokalne zajednice (poduzetničke ideje, stvaranje kulturno-turističkih programa itd.) (sl. 8).

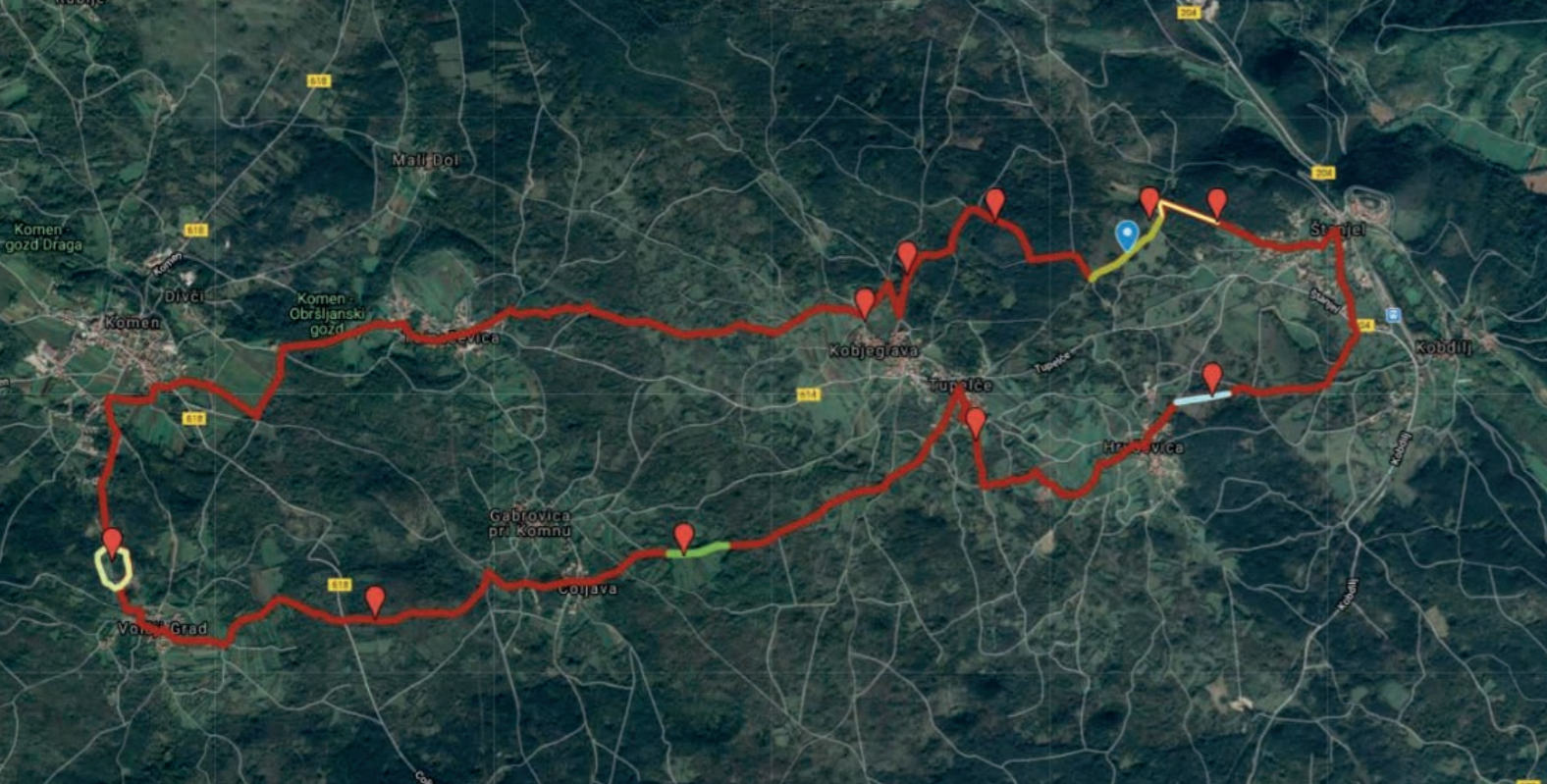
BRSEČ, MOŠĆENIČKA DRAGA

U ovaj dio ubrajamo tri lokacije Brseč, Velu Ozidu i Mošćeničku Dragu. U potonjem će se unutar Interrega SLO-CRO KAŠTELIR uspostaviti unutarnja i vanjska info točka i botanički park. Izbor upravitelja za unutarnju i vanjsku info točku, table i aplikacije, koji su provedeni u okviru Interreg projekta SLO-CRO KAŠTELIR

- Zaštita i očuvanje arheološkog spomenika prema smjernicama ZVKDS-OE Piran i Zakona o zaštiti kulturne baštine RS ZVKDS
- Predvidjeti odn. prilagoditi sigurnosne mjere za sigurno korištenje javnog prostora koje već postoje novim nabavama arheološkog spomenika ili staza
- Rekreacijske i kulturne aktivnosti (staza kroz botanički park u Mošćeničkoj Dragi dopunjena je kulturnom stazom do Brseča i Vele Ozide, uključivanjem ostalih postojećih staza u integriranu ponudu)
- Povezivanje s postojećim turističkim programima i osmišljavanje novih uz stjecanje novih IKT alata i info točaka.
- Prijedlozi i javne prezentacije lokalne zajednice (poduzetničke ideje, stvaranje kulturno-turističkih programa itd.).

VELA OZIDA

- Izrada LIDAR snimka za izradu strategije razvoja arheološkog spomenika,
- Izbor upravitelja i određivanje stručnog odbora ili nadzorno tijelo
- Provedba plana rada koji uključuje održavanje, čišćenje i upravljanje prema planiranim fazama (Zaštita i očuvanje arheološkog spomenika prema smjernicama Hrvatskog restauratorskog zavoda–Restauratorski odjel

SI. 20. Botanička staza 1, Komen–Štanjel (Univerza v Mariboru)

Botanična pot 1, Komen–Štanjel (Univerza v Mariboru)

Rijeka i Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara RH.)

- Predvidjeti i provesti mjere sigurnosti za sigurno korištenje javnog prostora – arheološkog spomenika
- Rekreativne aktivnosti (kulturno-botanička staza od Mošćeničke Drage do Brseča i Vele Ozide u vezi s ostalim postojećim tematskim ili turističkim stazama)
- Povezivanje na postojeće turističke programe
- Prijedlozi i javne prezentacije lokalne zajednice (poduzetničke ideje, stvaranje kulturno-turističkih programa itd.).

RAŠPOR, UNUTRANJA INFO TOČKA RAČJA VAS

- Izrada LIDAR snimka i provedba arheoloških istraživanja na lokalitetu za izradu strategije razvoja arheološkog spomenika i njegovu interpretaciju.
- Izbor upravitelja i određivanje stručnog odbora odn. nadzornog tijela
- Provedba radnog plana koji uključuje održavanje, čišćenje i upravljanje u planiranim fazama
- Zaštita i očuvanje arheološkog spomenika prema smjernicama Zavoda za zaštitu kulturne baštine Pula i Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara RH
- Predvidjeti i provesti mjere sigurnosti za sigurno korištenje javnog prostora-arheološkog spomenika
- Rekreativne aktivnosti (Rašporska put kao dio rekreacijskih staza u vezi s planiranom dužom i kraćom botaničkom stazom i u vezi s internom info točkom u Račjoj vasi, povezanost s postojećim tematskim i turističkim stazama)
- Naslanjanje na postojeće turističke programe

- Prijedlozi i javne prezentacije lokalne zajednice (poduzetničke ideje, stvaranje kulturno-turističkih programa itd.) (sl. 16).

b. Strateški ciljevi

SREDNJEROČNI CILJEVI

Općenito, možemo identificirati neke zajedničke srednjoročne ciljeve koje budući upravitelji mogu postići u okviru svog programa rada.

- Priprema prijedloga za kulturno-održivog programa turizma.
 - Prijedlog brošure 4 lokacije Kaštelira (projekt Kaštelir): U okviru Interreg projekta SLO-CRO KAŠTELIR predviđen je turistički vodič za sve gore navedene lokacije, kao i ponuda turističkih paketa koji će obuhvatiti sve lokacije i koji će biti moguće u kratkom vremenu sprovesti.
 - Prijedlog brošure s područja etnobotanike i tradicionalne kuhinje: Interreg projekt SLO-CRO KAŠTELIR pruža vodič za sve četiri botaničke staze (Štanjel, Kaštelir, Rašpor, Mošćenička Draga) i uporabu samoniklog bilja u tradicionalnoj kuhinji. Ovaj se vodič može implementirati i dopuniti u kratkom vremenu. Promociju tradicionalne kuhinje, znanje etnobotanike treba razvijati na već uspostavljenim ili novim događanjima (Solsticij u Kortama – lipanj, Festival encijana u Lanišću, Fešta od šparuga u Mošćeničkoj Dragi).
- Stjecanje novih financijskih izvora za ostvarenje vizije razvoja spomenika: uključivanje u konzorcij Zemlja gradina, registracija upravitelja za nove međunarodne i nacionalne projekte, uključivanje u međunarodne tematske staze – npr. Ilyria Route, dobivanje programskih sredstava od nadležnih ministarstava i jednokratnih sredstava iz participativnih proračuna pojedinih općina za integrirani rad i dopunu arheoloških parkova.
- Priprema i provedba obrazovnih programa: četiri su arheološka parka u osnovi osmišljena s edukativnim kulturnim i botaničkim stazama te unutarnjim i vanjskim informacijskim točkama, što će imati značajan utjecaj na uključenost škola i drugih obrazovnih skupina. Priprema obrazovnih programa trebala bi se provoditi sa stručnjacima u ovom području, što upravitelji mogu postići u suradnji s učiteljima iz lokalnih osnovnih i srednjih škola, kustosima iz lokalnih i regionalnih muzeja te profesorima sveučilišta i sveučilištima za treću dob. Pri pripremi programa trebali bi što više uključiti lokalne turističke i kulturne udruge, koje će također moći pomoći u provedbi programa. Upravitelji bi trebali obratiti pažnju na provedbeni dio prilikom pripreme programa: programi bi trebali biti uređeni na takav način da budu prilagođeni izvođačima.
 - Samostalne ture za učenike s učiteljem: priprema radnih listova
 - Vođenja različitih grupa s vodičem ili volonterima
 - Edukativna vođenja stručnjaka ili učenika sa stručnjakom u tom području odn. S kustosom

10. PLAN PROVEDBE

Upravljanje

Struktura upravljanja:

Utvrđuju se upravitelj, stručni odbor, ovlasti te procesi donošenja odluka i provedbe.

Upravitelj

Zadaci upravitelja su:

- Provedba plana upravljanja
- Priprema izmjena i dopuna plana upravljanja
- Donosi godišnje programe rada na temelju plana upravljanja i obavlja ili brine o izvršavanju zadataka definiranih planom
- Suraduje s vlasničkim i stručnim povjerenstvom radi postizanja svrhe zaštite i očuvanja kulturne baštine ili postizanja ciljeva razvoja arheoloških parkova
- Usvaja i provodi godišnje programe rada
- Priprema godišnja izvješća
-

Stručni odbor

Zadaci stručnog odbora su:

- Utvrđuje primjerenost plana upravljanja prema profesionalnim smjericama
- Rasprava o temama iz područja profesionalnog rada parka
- Predlaže rješenja temeljena na stručnom znanju

Struktura upravljanja, funkcije i ovlasti

Plan upravljanja provodi upravitelj uz pomoć stručnog odbora. Važno je definirati upravljačku strukturu i procijeniti je prije provođenja. U slučaju plana upravljanja za Kaštelir iznad Korti, predložene su i procijenjene tri mogućnosti upravljačke strukture, koje su ovdje sažete:

Primjer Kaštelir iznad Korti, prijedlozi upravljačke strukture:

- A. Upravitelj je Pokrajinski muzej Koper
- B. Upravitelj je konzorcij Kaštelir Korte
- C. Javno privatno partnerstvo

PRIJEDLOG A

Upravitelj je Pokrajinski muzej Koper, stručno osoblje.

UPRAVITELJ	STRUČNI ODBOR
POKRAJINSKI MUZEJ KOPER <ul style="list-style-type: none">• Direktor / direktorica• 1. član s područja arheologije• 1. član s područja marketinga	<ul style="list-style-type: none">• 1 član ZVKDS-Območna enota Piran• 1 član Krajevne skupnosti Korte• 1. član iz turističkog društva• 1 član Univerza v Mariboru – etnobotanika

Prednosti:

- Upravitelj je profesionalna institucija koja osigurava znanstvenu izvrsnost i profesionalnu ispravnost
- Mogućnost dobivanja novih europskih sredstava i drugih finansijskih sredstava. Pozitivni rezultati odraz su iskustva upravitelja (uspostavljeni postupci, vidljivost institucije, domaća i međunarodna povezanost s drugim institucijama i strukom)

Slabosti:

- Podređena uloga lokalne zajednice u donošenju odluka i postavljanju prioriteta za provedbu plana upravljanja
- Podređena uloga u organiziranju događaja i promicanju poduzetničkih ideja

PRIJEDLOG B

Upravitelj je namjenski konzorcij koji se sastoji od fizičkih i pravnih osoba, uglavnom iz lokalne zajednice

UPRAVITELJ	STRUČNI ODBOR
KONZORCIJ KAŠTELIR KORTE : Direktor / direktorica 3. članovi Krajevne skupnosti Korte 1. član Turističko društvo	1. član Pokrajinski Muzej Koper 1 član ZVKDS-Območna enota Piran 1 član Univerza v Mariboru – etnobotanika

Prednosti:

- Povećano, aktivno sudjelovanje lokalne zajednice, jačanje rasta lokalnog gospodarstva i ruralnog razvoja

Slabosti:

- Opasnost od nedostatka utjecaja struke na donošenje odluka, organizaciju i utvrđivanje prioriteta za razvoj, zaštitu i održavanje arheološkog spomenika
- Loše uspostavljena povezanost s profesionalnim institucijama, a time i manje mogućnosti za dobivanje novih finansijskih sredstava

PRIJEDLOG C	
Upravitelj "javno-zasebno partnerstvo"	
UPRAVITELJ	STRUČNI ODBOR
<ul style="list-style-type: none"> • Direktor / direktorica • 1. član Pokrajinski Muzej Koper • 1. član Predstavnik zemljoposjednika • 1 član Krajevne skupnosti Korte 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 član ZVKDS-Območna enota Piran • 1 član Univerza v Mariboru – etnobotanika • 1. član iz turističkog društva

Prednosti:

- Različiti profili pojedinih skupina grupirani su zajedno i obično uzimaju u obzir sve interese, bez podređenih položaja

Slabosti:

- Previše sudionika koji predstavljaju menadžera može dovesti do teže koordinacije i posljedično loših odluka

SI. 21. Botanička staza 2, Štanjel (Univerza v Mariboru)

Botanična pot 2, Štanjel (Univerza v Mariboru)

Tri gore navedena primjera koriste se u ocjeni upravljačke strukture za ostala tri spomenika. U slučaju Štanjela upravljačka struktura bit će složenija, jer uključuje šire područje javnog prostora koje već ima upravitelje. Potrebno je unaprijed ispitati ima li smisla zadržati postojeću upravljačku strukturu u slučaju novih pridobivanja ili je racionalnije "prozračiti" i eventualno napraviti novu. S istim izazovom suočit će se botanički park i arheološke staze u Moščeničkoj Dragi, Brseču i Veloj Ozidi, gdje su većina upravitelja javnog prostora

općine (komunalne službe). Svakako će biti potrebno uključiti stručnjake iz regionalnog upravnog središta (muzeji i Sveučilište u Rijeci) u upravljačku strukturu. Uključivanje muzeja ili općina u upravljačku strukturu preporuča se barem u prvoj fazi upravljanja, jer samo oni mogu dobiti značajna programska državna sredstva, koja se mogu ciklično koristiti nekoliko godina dok se ne uspostavi samodostatnost arheološkog parka. U drugoj fazi preporuča se da upravljanje preuzme lokalna zajednica koja bi također trebala biti snažno prisutna u cijelom upravljanju. Uključenost lokalne zajednice osigurava održivost očuvanja i razvoja spomenika, jer ga lokalna zajednica prepoznaje kao vrijednost i dodanu vrijednost gospodarskom rastu u okolišu i široj regiji.

a. Plan upravljanja znanja – upravljanje informacija o spomeniku

Podatke o arheološkim spomenicima čuvaju:

- za Kaštelir iznad Korti: Zavod varstvo kulturne dediščine R Slovenije-OE Piran, Pokrajinski muzej Koper, Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, unutrašnja info točka u Zadržnom domu u Kortama;
- za Štanjel: Zavod za varstvo kulturne dediščine R Slovenije-OE Nova Gorica, Goriški muzej, unutrašnja info točka Kobdiljski stolp;
- za Moščeničku Dragu, Brseč i Velo Ozidu: Hrvatski restauratorski zavod-Restauratorski odjel Rijeka, Pomorski muzej Rijeka, unutrašnja info točka u Moščeničkoj Dragi;
- za Rašpor: Hrvatski restauratorski zavod, Restauratorski odjel Vodnjan-Juršići, Arheološki muzej Istre Pula, unutrašnja info točka u Račjoj vasi.

Podaci o svim spomenicima također će biti predstavljeni u digitalnom obliku u okviru Interreg projekta SLO-CRO KAŠTELIR, i to u obliku aplikacije, web stranice i u obliku tablica s QR kodovima.

b. Plan zaštite i očuvanja zaštite, konzervacije i restauracije spomenika

Plan zaštite i očuvanja zaštite te konzervacije i restauracije spomenika mora sadržavati popis njihovih građevina i njihove ugroženosti, kao i popis mogućih restauratorskih zahvata na njima. U ovom ćemo poglavlju navesti neke od najvažnijih struktura na pojedinim spomenicima i smjernice za njihovu zaštitu. Smjernice i popis mogu se mijenjati daljnjim arheološkim i drugim istraživanjima.

KAŠTELIR IZNAD KORTI

NEKE ARHEOLOŠKE STRUKTURE NA KAŠTELIRU IZNAD KORTI (sažeto prema Planu upravljanja Kaštelir nad Kortami, Mioko 2019)

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Prvi obrambeni nasip	Predviđeno je čišćenje podrasta.	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja arheoloških predmeta s nasipa), redovito čišćenje podrasta.
Glavni ulaz na Kaštelir	Predviđeno je čišćenje podrasta.	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja arheoloških predmeta s nasipa), redovito čišćenje podrasta.
Drugi obrambeni nasip	Predviđeno je čišćenje podrasta.	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja arheoloških predmeta s nasipa), redovito čišćenje podrasta.

Vhod u akropolo	Predviđeno je čišćenje podrasta.	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja arheoloških predmeta s nasipa), redovito čišćenje podrasta.
Kamene strukture na vrhu Kaštelirja	Predviđeno je čišćenje podrasta.	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja arheoloških predmeta s nasipa), redovito čišćenje podrasta.
Zapadni ulaz na Kaštelir	Predviđeno je čišćenje podrasta.	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja arheoloških predmeta s nasipa), redovito čišćenje podrasta.

SUHOZIDNE KONSTRUKCIJE

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Suhozidi	Obnova, čišćenje i održavanje suhozida na parcelama brojevima 1504 i 1707 m, k.o. 2629. Dobiven je pristanak Zavoda za zaštitu kulturne baštine OE Piran.	Zabrana hodanja po strukturi suhozida. Čišćenje podrasta.
Kažun	Potrebno je očistiti podrat oko točke	Zabrana hodanja po strukturi suhozida. Čišćenje podrasta. Kažun se sanira i rekonstruira prema planovima stručnjaka za gradnju suhozida, poput npr. Institut za vernakularnu arhitekturu, IVA.

KAŠLERSKI PUT

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Općinska staza	Općinska staza prolazi na području arheološkog spomenika od istočnog ulaza u Kaštelir do vrha naselja. Postojeći put se održava takav kakav jest.	Planirano je redovito čišćenje staze na području zaštićenog pojasa općinske staze (min. 2 m zaštićenog pojasa za postavljanje stolova, uređenja i pristupa i 10 m pojasa za redovno čišćenje i održavanje sa svake strane staze). Održavanje i čišćenje koordinirano je s pridruženim partnerskim Sveučilištem u Mariboru i konceptom botaničkog puta.

Staza	Staza prolazi od kraja općinske rute do planirane pedagoške točke. Staza se održava takva kakva jest.	Planirano je redovito čišćenje staze na području zaštićenog pojasa općinske staze (min. 2 m zaštićenog pojasa za postavljanje stolova, uređenja i pristupa i 10 m pojasa za redovno čišćenje i održavanje sa svake strane staze). Održavanje i čišćenje koordinirano je s pridruženim partnerskim Sveučilištem u Mariboru i konceptom botaničkog puta (sl. 22).
-------	---	---

INFORMACIJSKO OBRAZOVNE TABLE

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
INFO tabla 1	Informativna tabla s opisom prvog obrambenog nasipa, glavnog ulaza i antičkih grobova u podnožju nasipa (Projekt KAŠTELIR) Broj parcele 1342 Veličina 50x70 cm U skladu sa suglasnošću ZVKDS-OE Piran	Redovito čišćenje table, održavanje (ako je potrebno zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko ploče. Neka tabla bude dostupna.
INFO tabla 2	Informativna tabla s opisom drugog obrambenog nasipa, ulaz u akropolu (projekt KAŠTELIR) Broj parcele 1715 Veličina 50x70 cm U skladu sa suglasnošću ZVKDS-OE Piran	Redovito čišćenje table, održavanje (ako je potrebno zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko ploče. Neka tabla bude dostupna.
INFO tabla 3	Informativna tabla s opisom akropole, ovdje istraženi arheološki nalazi, život na Kašteliru (Projekt KAŠTELIR) Broj parcele 1705 Veličina 50x70 cm U skladu sa suglasnošću ZVKDS-OE Piran	Redovito čišćenje table, održavanje (ako je potrebno zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko ploče. Neka tabla bude dostupna.
INFO tabla 4	Informativna tabla s opisom zapadnog ulaza (Projekt KAŠTELIR) Broj parcele 1697 Veličina 50x70 cm U skladu sa suglasnošću ZVKDS-OE Piran	Redovito čišćenje table, održavanje (ako je potrebno zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko ploče. Neka tabla bude dostupna.

SIST tabla 5	Sistemska ploča s opisom arheološkog spomenika Kaštelir (Uživajmo u seoskom projektu 2) Broj parcele br. 514, k.o. Dvorišta Veličina 250x150 cm Ishoditi suglasnost ZVKDS-OE Piran	Redovito čišćenje table, održavanje (ako je potrebno zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko ploče. Neka tabla bude dostupna.
--------------	--	--

PODRUČJE PEDAGOŠKE TOČKE

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Područje pedagoške točke	Pedagoško mjesto osigurano je na parceli broj 1697, k.o. 2629 Pedagoška točka mora osigurati sigurnost uporabe i provoditi se u skladu s uvjetima kulturne zaštite i trenutno važećim građevinskim zakonodavstvom..	Predviđeno je redovito čišćenje područja pedagoške točke. Održavanje i čišćenje provodi se prema smjernicama pridruženog partnera, Sveučilišta u Mariboru i konceptu etnobotanike (sl. 23). Kvalitetno autohtono drveće i biljke su očuvani. Pedagoška točka trebala bi pružiti barem djelomični pogled na krajolik.

ŠTANJEL

NEKE ARHEOLOŠKE STRUKTURE NA ŠTANJELU

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Kamena struktura na Gledanici	Već konservirana i djelomično prilagođena za posjet	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja arheoloških predmeta sa strukture), redovito čišćenje podраста.

ŠTANJELSKI PUT

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Općinska staza	Općinska staza prolazi na području gusto naseljenog područja, gdje je veći dio asfaltiran ili popločan kamenim opločnicima Staze kroz naselje uređene su prema smjernicama nadležne institucije.	U planu je redovito čišćenje ravnih površina i eventualni popravci asfaltiranih i popločanih dijelova ulica.

Staza	Staza prolazi pa nalazištu Gledanica. Staza se uređuje.	Planirano je redovito čišćenje staze i popravak dodavanjem pijeska.
-------	---	---

PODRUČJE PEDAGOŠKE TOČKE ŠTANJEL

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Područje pedagoške točke	Predviđena je pedagoška točka na području Gledanice. Pedagoška točka mora osigurati sigurnost uporabe i provoditi se u skladu s uvjetima kulturne zaštite i trenutno važećim građevinskim zakonodavstvom.	Predviđeno je redovito čišćenje područja pedagoške točke. Održavanje i čišćenje provodi se prema smjernicama pridruženog partnera, Sveučilišta u Mariboru i nadležne institucije prema konceptu etnobotanike (sl. 20, 21). Kvalitetno autohtono drveće i biljke su očuvani. Pedagoška točka trebala bi pružati pogled na krajolik.

VELA OZIDA

NEKE ARHEOLOŠKE STRUKTURE NA VELI OZIDI (sl. 13)

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Kameni nasip u ovalnom obliku	Predviđeno je čišćenje podраста.	Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja i skupljanja i odvoženja predmeta s nasipa), redovito čišćenje podраста.

PUT VELE OZIDE

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Općinska staza od Brseča do Vele Ozide	Općinska staza i staza vode kroz jako zaraslo područje. Staza je makadamska i održavana. Staza je uska i jako zarasla.	Predviđeno je djelomično proširenje staze, gdje je to moguće, redovito čišćenje, održavanje i zaštita po potrebi. Staza mora biti dobro označena putokazima.
Botanične staze (kračaa, dulja)	Botanički putovi slijede postojeće.	Predviđeno je redovito čišćenje botaničkih staza.

INFORMATIVNO-EDUKACIJSKA TABLA

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
INFO tabla 1	Na ulazu u nalazište nalazi se informativna ploča s opisom mjesta. Prije postavljanja potrebno je dobiti suglasnost mjerodavne institucije za zaštitu kulturne baštine.	Redovito čišćenje table, održavanje (ako je potrebno zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko table. Neka tabla bude dostupna.

MOŠĆENIČKA DRAGA

BOTANIČKI PARK S VANJSKOM INFORMACIJSKOM TOČKOM, BOTANIČKI PUTEVI

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Botanički park sa vanjskom info točkom	Na otoku na parkiralištu u središtu Mošćeničke Drage nalazi se botanički park s vanjskom info točkom, popločavanje tiskanim pločnicima oko drveća, info table, gradska oprema (klupe, kante za smeće)	Stalno održavanje popločanih površina – budite oprezni pri čišćenju zbog osjetljivosti potiska na opločnicima; rizik od vandalizma može se smanjiti postavljanjem kamera.
Dvije botaničke staze od Mošćeničke Drage do Brseća	Staze vode općinskim stazama	Tekuće održavanje rute koja je već u toku. Potrebno je više održavanja na putu od Brseća do Vele Ozide, gdje na putu postoji samo put prema Veloj Ozidi. Ovdje je potrebno redovito čistiti podrast i održavati stazu (sl. 19).

INFORMATIVNO-OBRAZOVNE TABLE

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
INFO table u botaničkom parku	Botanički park imat će 3 informativne table s opisom biljaka i povijesti grada te pozivom za posjet botaničkim stazama i arheološkim parkovima Brseća i Vela Ozida	Redovito čišćenje tabli, održavanje (ako je potrebno zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko ploče. Neka tabla bude dostupna.

RAŠPOR

NEKE ARHEOLOŠKE STRUKTURE U SUHOZIDU NA RAŠPORU

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Suzidne ruševine Mletačke Republike	Na vrhu brda su ruševine venecijanske tvrđave sa očuvanim zidovima do 3 m.	Predviđeno je redovno čišćenje podrasta. Poželjno je provesti primarnu konzervaciju kako bi se spriječilo daljnje rušenje zidova. Zabrana hodanja izvan markiranih staza (zabrana hodanja / penjanja po zidovima i skupljanja i iznošenja predmeta i drugog materijala s nasipa).
Vrh brda – pretpovijesna utvrda i rimska tvrđava	Vrh brda je teško preuređen s naknadnim građevinskim intervencijama. Teško je definirati pretpovijesnu fazu. Također je teško razlikovati rimske fortifikacijske strukture od kasnijih venecijanskih.	Predviđena su neinvazivna i invazivna arheološka istraživanja. Predviđeno je čišćenje podrasta. Zabrana hodanja izvan označenih staza (zabrana hodanja / penjanja na postojeće zidove i druge građevine te sakupljanje i uklanjanje artefakata i drugog materijala s nasipa), redovno čišćenje podrasta.

RAŠPORSKI I BOTANIČKI PUTEVI

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
Rašporski put	Od Račje vasi općinska staza ide prema selu Rašpor, odakle se uspinjemo stazom do vrha nalazišta. Treba definirati put.	Predviđena je definicija kolosijeka na terenu s čišćenjem i konsolidacijom. Redovito čišćenje staza i staza. Sve aktivnosti koordinirane su s nadležnom institucijom za zaštitu kulturne baštine.
Botanički putevi	Dva botanička puta. Kružni tok ima početnu točku i završava u Račjoj vasi i ide do kapelice Miroslava Burišića. Dulja ruta ima početnu točku i završava u Račjoj vasi, ide do arheološkog nalazišta Rašpor i kroz selo Rašpor. Staze regulira planinarsko društvo.	Održavanje i čišćenje provodi se prema smjernicama pridruženog partnerskog Sveučilišta u Mariboru i konceptu botaničkog puta (sl. 17, 18).

INFORMATIVNO-OBRAZOVNE TABLE NA RAŠPORSKOM PUTU

TIP	OPIS	REŽIM ZAŠTITE I UZDRŽAVANJA
INFO table 1 - 4	Informativne table s opisima Rapora i njegove povijesti te s objašnjenjima postojećih struktura.	Redovito čišćenje tabli, održavanje (po potrebi zamjena u slučaju uništenja ili trošenja) i područja oko tabli. Table moraju biti dostupne.

c. Plan valorizacije: poboljšanje prezentacije i uporabe spomenika

- i. Fizički pristup
- ii. Infrastruktura
- iii. Javna djelatnost
- iv. Održavanje

KAŠTELIR IZNAD KORTA

Kaštelir iznad Korta je nenaseljeno arheološko nalazište koje je u nekim dijelovima u agrarnoj uporabi, a ostatak područja je jako zarastao. U sklopu projekta Interreg KAŠTELIR uspostavljaju se put po nalazištu sa tablama, vanjska info točka na nalazištu, unutrašnja info točka u Kortama. U selu Korte izpod nalazišta odvijaju se brojne kulturne aktivnosti koje vode dva društva. Već postojeći Festival solsticija preuzeo je sadržaje vezane za život tijekom željeznog doba u Kašteliru.

- i. Uređuje se fizički pristup, ako je potrebno, dodatno se uređuje put koji vodi kroz cijelo nalazište
- ii. Infrastruktura nije uređena, jer je nalazište izvan naselja. Infrastruktura u Kortama je uređena.
- iii. U sklopu dvodnevnog ili jednodnevnog festivala solsticija provode se brojne aktivnosti, koje ukuljuču i arheološke sadržaje osvjetljavanja života na Kašteliru tijekom željeznog doba.
- i. Održavaju se staze i vanjska info točka, čiste se arheološke i druge građevine na mjestu, održavaju se tabe i po potrebi zamjenjuju uništeni ili dotrajali dijelovi. Previdjeti je potrebno tekuće troškove za održavanje unutrašnje info točke u Kortama (IKT održavanje, čišćenje, električna, voda).

ŠTANJEL

Štanjel – je gusto naseljeno naselje sa izgrađenom infrastrukturom i razvijenom turističkom ponudom te kulturnim stazama s informativnim pločama. Postoje i aktivnosti za javnost, razni festivali, vođenja grupa, pojedinačna razgledavanja. Dodaju se aktivnosti povezane s prapovijesnim gradinama, poput dodatnih festivalskih programa, dodatnih kulturnih staza sa sadržajem koji se odnosi na objašnjenje života u prapovijesnim naseljima i kako je Štanjel tada izgledao (sl. 9).

Sl. 22. Botanička staza Korte 1 (Univerza v Mariboru)

Botanična pot Korte 1 (Univerza v Mariboru)

- i. Za uređenje okoline potreban je fizički pristup vanjskoj info točki na Gledanci. Uklanjanje uvezenog materijala, uređenje pješačkih tematskih staza s urbanom opremom (klupe i ostalo).
- ii. Infrastruktura je uređena unutar gradske komunalne službe i ne treba je posebno uređivati. Uspostavom vanjske točke na Gledanci uredit će se ovaj dio grada. Također će imati internu informacijsku točku, odn. stalni postav na kuli Kobdilj novu infrastrukturu.
- iii. Javne aktivnosti: Štanjel ima mnoštvo kulturnih događanja. Predlaže se da se pokušaji uključivanja u postojeće festivale i sadržaja iz života na gradinama odn. iz života u prapovijesti. U sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR uspostavljen je dvodnevni festival Gledanca, oživljavanje prapovijesnih utvrda, arheologije, etnobotanike i glazbe. Festival je zamišljen kao nekoliko visoko profesionalnih dana s kreativnim radionicama, koncertima, vođenjima, razgovorima i izložbama. Predlaže se da se ovaj festival održi na visokoj razini u okviru turističke ponude. Upravitelj bi trebao osigurati dodatna sredstva iz općine ili drugih projekata svake godine. Visoko profesionalni festivalski projekti nude iznimno kvalitetne programe koje treba njegovati u duhu razvoja kulturnog turizma i održivosti. Uključivanjem institucija financiranih programom poput muzeja i galerija u provedbeni dio festivala moguće je održavati te festivale čak i uz smanjena sredstva. Nabavkom unutarnjeg i vanjskog info punkta, aktivnost za javnost obogatit će se s dva nova sadržaja pomoću kojih se mogu provoditi nova vođenja, novi pedagoški i obrazovni programi. U sklopu istog projekta implementirana je i aplikacija Zemlja gradina i Avatar. Aplikacije su namijenjene samostalnom pregledavanju nalazišta i info točaka uključenih u projekt.

- iv. Održavanje: budući će upravitelj morati kontinuirano održavati vanjsku i unutarnju informacijsku točku (čišćenje, zamjena uništenih ili istrošenih dijelova, itd.), a bit će potrebno održavati i digitalni sadržaj (obje aplikacije). Interna info točka zamišljena je kao muzejska izložba i bit će potrebno osigurati osoblje koje će se brinuti o izložbenim prostorima: otvaranju i zatvaranju, osiguranju, mogućoj naplati ulaznica, čišćenju.

MOŠČENIČKA DRAGA, BRSEČ, VELA OZIDA

Mošćenička Draga je gusto naseljen grad, upravno središte općine Mošćenička Draga i središnje središte područja. Infrastruktura je uređena. Također ima bogat kulturni i festivalski život. U sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR uspostaviti će se dvije info točke i botanički vrt te digitalne aplikacije. Brseč je gusto naseljeno naselje s razvijenom infrastrukturom (ulicama), te postoji jednostavan pristup. Također ima dobro razvijenu turističku infrastrukturu s lokalnim pružateljima smještaja i hrane. Kulturna baština je slabo zastupljena, nema tematskih tablica i nema tematskih staza. U Brseču se održavaju najmanje dva festivala, i to glazbeni jazz festival i dječji festival Dječji obiteljski festival malih i minijturnih scena Džep.

Vela Ozida je nenaseljeno jako obraslo arheološko nalazište s kamenom strukturom. Po svoj prilici, riječ je o nadmorskoj prapovijesnoj tvrđavi (sl. 14).

- i. Nije potrebno regulirati fizički pristup u Mošćeničkoj Dragi i Brseču. Fizički pristup Veli Ozidi otežan je u posljednjem dijelu rute zbog loše i zarasle staze. Put će biti očišćen tako da bude prohodan. Po samom nalazištu u prvoj fazi nije predviđen put.
- ii. Infrastruktura je uređena u oba grada, dok nije u Veloj Ozidi.
- iii. U oba grada postoje brojne kulturne i turističke aktivnosti kojima se mogu dodati sadržaji s arheološkom tematikom. Bilo bi posebno zanimljivo uključiti ovaj sadržaj u festivale namijenjene djeci. U Mošćeničkoj Dragi održava se festival šparoga na kojem će se sadržaju dodati etnobotanika i arheološki sadržaji iz života ljudi u pretpovijesti.
- iv. Budući upravitelj morat će održavati vanjsku i unutarnju info točku u Mošćeničkoj Dragi (čišćenje, zamjena oštećenih ili dotrajalih dijelova, održavanje ICT-a) i brinuti se o redovnom čišćenju staze i arheoloških građevina na Veloj Ozidi.

RAŠPOR

Raspor je jako zaraslo arheološko nalazište s vrlo teškim pristupom. Ispod mjesta nalazi se selo Rašpor do kojeg vodi makadamski put iz Račje vasi kojemu je potrebno redovito održavanje. Upravno i kulturno središte je Lanišće, gdje se nalazi sjedište istoimene općine. U Račjoj vasi otvorena je interna info točka u sklopu Interreg projekta KAŠTELIR, koji predstavlja i kulturno i međugeneracijsko središte, u kojem će se odvijati brojne aktivnosti vezane uz etnobotaniku, entologiju, arheologiju i povijest. Lanišće organizira festival encijana (endemske biljne vrste), na kojem se dodaju sadržaji etnobotanike i

arheološki sadržaji života u pretpovijesno doba na ovom području.

- i. Fizički pristup nalazištu je vrlo loš. Potrebno je urediti stazu do lokaliteta Rašpor, gdje su sačuvani zidovi venecijanske tvrđave, koje treba adekvatno zaštititi. Potrebno je pratiti mjesto obilaska na takav način da posjetitelji i arheološke građevine neće biti ugroženi.
- ii. Infrastruktura na području Rašpora vrlo je loša. Pored pristupne ceste samom lokalitetu, potrebno je poboljšati i cestu koja vodi od Račje vasi do Rašpora. Infrastruktura u Račjoj vasi i Lanišću je uredna.
- iii. U Lanišću se održavaju mnoga kulturna događanja, od kojih je najvažniji festival encijana. Nova info točka u Račjoj vasi postavlja temelje za provođenje brojnih informativnih, obrazovnih i festivalskih aktivnosti, koje će uključivati i arheološke sadržaje iz života tijekom brončanog i željeznog doba na ovom području. Festival encijana već je obogatio sadržaje etnobotanikom i arheološkim sadržajima.
- iv. Budući upravitelj morat će posvetiti puno resursa i energije trajnom održavanju rute do i na Rašpor. Uz održavanje vanjske info točke na samom nalazištu, bit će potrebno predvidjeti godišnja ulaganja u istraživanje i konzervaciju postojećih arheoloških struktura. Upravitelj će također morati pokriti tekuće troškove održavanja i čišćenja internog info punkta u Račjoj vasi (struja, voda, čišćenje, grijanje).

d. Komunikacijski plan: struktura unutarnjih i vanjskih komunikacija

Odabrani upravitelj ima zadatak pozvati i informirati upravljačku strukturu o sastancima i aktivnostima. Također saziva godišnju skupštinu na kojoj se prezentiraju i potvrđuju rezultati rada i financijski izvještaji iz prethodne godine te predlažu i potvrđuju godišnji planovi rada.

Odnosi s javnošću

Odnosi s javnošću i javno informiranje prvenstveno su odgovornost odabranog upravitelja. Ovisno o dinamici razvoja, odnose s javnošću preuzimaju i sudionici upravljačke strukture, svaki iz svog područja. Slijedom potvrđene turističke strategije i sveobuhvatnog uređenja arheološkog spomenika, obavještavaju se i općine u kojima se spomenici spominju i načelnici.

Obrazovanje i odgoj

Kako bi ostvario obrazovni potencijal spomenika, upravitelj u suradnji s muzejom ili stručnim suradnicima provodi razne obrazovne programe za osposobljavanje vodiča i obrazovne programe za posjetitelje, poput organizacija raznih radionica, vođenih obilazaka, predavanja za stručnu i laičku javnost i raznih kulturnih događanja koja su definirana u skladu s planom rada. Obrazovne i druge dopunske programe vodi kustos pedagog u suradnji sa stručnim suradnicima.

11. PLAN DJELATNOSTI S FINANCIJSKIM OKVIROM

Troškove upravljanja i financijska sredstva koja će biti potrebna za cjelovit rad upravljanja arheološkim parkovima, botaničkim parkovima i stazama detaljnije će odrediti odabrani upravitelji. Upravitelj je dužan pripremiti detaljan strukturirani financijski plan, plan rada, prioritete provedbe, metode provedbe plana upravljanja i pripremu godišnjih programa. Slijedi sažetak područja i financijskih sredstava predviđenih projektom KAŠTELIR, na temelju kojih će se ti parkovi i staze uspostaviti.

KAŠTELIR IZNAD KORTI

Detaljan akcijski plan s financijskim okvirom dan je u Planu upravljanja za 2019. godinu, poglavlje 8, str. 90ss i mi ga u ovom trenutku samo rezimiramo. U sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR sanirat će se i prikazati suhozid, kontinuirano održavanje botaničke i arheološke staze, postavljanje 4 informativne table, implementacija eksterne urbane opreme i unutrašnjih info točaka, implementacija i interpretacija LIDAR slike lokaliteta u ukupnom iznosu od 60.000 eura. U sklopu LAG-a projekta Uživajmo na selu bit će instalirana jedna sistemska tabla u iznosu od 2.135 EUR. Planom nije predviđena multimedijaska interpretacija stranice s digitalnim vodičem i avатарom, koja će se također provesti u sklopu projekta Interreg SLO-CRO KAŠTELIR i za koju će budući operater morati osigurati sredstva za održavanje.

ŠTANJEL

Područje 1	Urbana oprema i postavljanje vanjske INFO točke
Ukupno EUR	7.500 EUR
Godina	2019-2021
Financijski resursi	KAŠTELIR – Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020
Opis i aktivnosti	U najvišem dijelu Štanjela, na području s toponimom Gledance, nalaze se ruševine srednjovjekovne kule. U ovom će dijelu unutar projekta biti uspostavljena vanjska info točka s urbanom opremom i trigeri koji će biti povezani s digitalnim sadržajem. Planirane aktivnosti su samostalne i vođene ture, pogled, upoznavanje povijesti Štanjela i učenje o životu na prapovijesnim utvrdama, samostalne i vođene pedagoške aktivnosti.
Napomena	Info točka neće imati informativne tablice jer će biti dostupan digitalni sadržaj na koji će se posjetitelji povezati putem trigova (avatar, digitalni vodič).

Područje 2	Postavljanje unutarnje INFO točke
Ukupno EUR	24.000 Eur
Godina	2019-2021
Financijski resursi	KAŠTELIR – Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020
Opis i aktivnosti	U sklopu projekta KAŠTELIR i projekta u Kuli Kobdilj održat će se stalni muzejski postav – interna info točka, koji će predstaviti povijest Štanjela pomoću IKT pomagala za interpretaciju sadržaja. Stalni postav bit će namijenjen samostalnim posjetima, posjetima obitelji i manjih skupina, jer prostor nema kapaciteta za veće skupine posjetitelja. Osmislit će se novi pedagoški i obrazovni programi. Trebat će prilagodbe ulaza u toranj i pristup pojedinim etažama, što će se provesti u sklopu dva gore navedena projekta. Budući upravitelj mora predvidjeti troškove recepcije i recepcionara u izložbenom prostoru, redovito čišćenje i održavanje prostora, uključujući grijanje i hlađenje.
Napomena	Interna info točka u kuli Kobdilj nije povoljna za posjetitelje s ograničenom pokretljivošću. Bit će potrebno osigurati mogućnost virtualnog gledanja ili sličnog sadržaja.

MOŠĆENIČKA DRAGA, BRSEĆ, VELA OZIDA

PROJEKT KAŠTELIR

Područje 1	Uspostava botaničkog vrta – vanjska info točka u Mošćeničkoj Dragi
Ukupno EUR	35.100,00
Godina	2019-2021
Financijski resursi	KAŠTELIR – Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020
Opis	Sukladno suglasnostima Zavoda za zaštitu kulturne baštine Rijeka, na području središnjeg parkirališta u Mošćeničkoj Dragi uspostavlja se botanički park – vanjska info točka. Središnji otok parkirališta prirodno je zaštićeno područje gdje se drveće ne smije sjeći. Uređenje vanjske info točke predviđa popločavanje tiskanim opločnicima, koji će prikazivati lokalno raslinje. Dodati će se urbana oprema s klupama i odgovarajuća rasvjeta. Također će se postaviti informativne table (vidi odjeljak 2). Dakle, botanički park odn. vanjska info točka postala je mjesto udruživanja, obrazovanja i kvalitetnog slobodnog vremena za sve skupine stanovništva i turiste. Također će biti prikladno za posjetitelje s poteškoćama u kretanju.

Napomena	Zbog zaštićenog područja prirode, potrebno je što manje moguće intervenirati u dizajnu botaničkog parka. Popločavanje sada travnate površine dobilo je sva potrebna odobrenja i donijet će dodanu vrijednost parku.
Područje 2	Informativne table
Ukupno EUR	9.500,00
Godina	2019-2021
Financijski resursi	KAŠTELIR - Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020.

SI. 23. Botanička staza Korte 2 (Univerza v Mariboru)

Botanička pot Korte 2 (Univerza v Mariboru)

Opis	Tri informativne table bit će postavljene na području botaničkog parka u Mošćeničkoj Dragi i jedna na arheološkom nalazištu Vela Ozida. Povijest Mošćeničke Drage i interpretacija Vele Ozide dat će se na tablama, koje će imati i didaktička pomagala. Ploče će biti postavljene u skladu sa smjernicama Zavoda za zaštitu kulturne baštine Rijeka.
Napomena	

Područje 3	Unutrašnja info točka
Ukupno EUR	1.000,00
Godina	2019-2021
Financijski resursi	KAŠTELIR - Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020.
Opis	Interna info točka provest će se u kući TIC-a uz botanički park na središnjem parkiralištu u Mošćeničkoj Dragi. Info točka sastojat će se od zaslona na kojem će posjetitelj moći vidjeti arheološka nalazišta uključena u projekt s naglaskom na Brsec i Velu Ozidu. Također će moći vidjeti fotografije izvornih predmeta iz brončanog i željeznog doba koji su pronađeni na području Mošćeničke Drage.
Napomena	Zbog nedostatka prostora, interna info točka služi samo kao dodatak informacijama i poziv za pregled ostalih dostignuća u arheološkim i botaničkim parkovima..

Područje 4	Izrada LIDAR snimanja i interpretacije
Ukupno EUR	20.000,00
Godina	2020
Financijski resursi	KAŠTELIR - Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020
Opis	Obavljeno je LIDAR snimanje cijele općine i njegovo znanstveno tumačenje dobivenih podataka. Dobiven je sveobuhvatan uvid u površinu područja bez vegetacije, što je omogućilo bolju interpretaciju arheoloških struktura, posebno visinskih utvrđenih naselja.
Napomena	LIDARSKI snimak uključuje cijelo područje općine Mošćenička Draga.

RAŠPOR

Područje 1	Istraživanje i uređenje arheološkog parka i vanjskog info punkta Rašpor - Tekući radovi na internetskim interpretacijskim mjestima Općina Lanišće (Račja vas)
Ukupno EUR	29.400,00 EUR
Godina	2019-2021
Financijski resursi	KAŠTELIR - Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014-2020.

Opis	Na vrhu brda s toponimom Gradina nalazi se srednjovjekovna i moderna utvrda Rašpor, dom venecijanskog kapetana zaduženog za obranu istarskog područja. Na istom mjestu gdje su ostaci ove utvrde danas jasno vidljivi, već se nalazi rimska vojna utvrda. S obzirom na toponim i oblik vrha brda, sa sigurnošću možemo pretpostaviti pretpovijesno utvrđeno planinsko naselje koje je prvo izraslo na ovom mjestu. Predviđena su arheološka istraživanja koja će donijeti nove podatke o prapovijesnom naselju ovog područja. Među radovima na uspostavi vanjske info točke također su planiranje i uređenje pristupne staze do arheološkog nalazišta, zaštita građevina i postavljanje informacijskih tablica. Urbana oprema nije u planu. Informativne table sadržavat će informacije o povijesti tvrđave Rašpor, a novi podaci i život na pretpovijesnim utvrđenim planinskim naseljima bit će predstavljeni iskapanjima. Tako uspostavljeni arheološki park bit će pogodan za samostalne posjete većih skupina odraslih i školskih skupina, obitelji i turista. Cilj je uspostaviti kulturno održivi turizam u Općini Lanišće, koji nije razvijen u ovom smjeru.
Napomena	Vanjska info točka nije prikladna za posjet osobama s ograničenom pokretljivošću. Predlaže se utvrđivanje mogućnosti virtualnog obilaska u internoj info točki u Račjoj vasi.
Područje 2	Oprema za info točku i centar u Račjoj vasi
Ukupno EUR	13.400,00 EUR
Godina	2019–2021
Financijski resursi	KAŠTELIR – Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), INTERREG V-A SI-HR 2014–2020.
Opis	U Račjoj vasi u sklopu projekta uspostavljeni su interna info točka i međugeneracijski centar u prethodno napuštenoj osnovnoj školi. Interijer se uređuje u sklopu projekta. Interna info točka predstaviti će etnologiju i arheologiju područja. Iznad svega bit će namijenjen druženju, izvođenju radionica i predavanjima. Namijenjen je mještanima svih dobnih skupina, kao i vođenim skupinama turista. Neovisno gledanje neće biti moguće. Budući operater mora predvidjeti tekuće troškove održavanja (struja, voda, grijanje, hlađenje) i sigurnost.
Napomena	Izgradnja info točke u Račjoj vasi zahtijevala je velike građevinske intervencije, koje su financirane iz drugih izvora.

Nakon određivanja upravitelja za svaki pojedini arheološki ili botanički park, detaljno će se utvrditi troškovi tekućeg održavanja objekata i područja (financijski plan) te mogućnosti daljnjeg ulaganja i razvoja (strateški plan).

12. POKAZATELJI I NAČIN PRAĆENJA PROVEDBE AKTIVNOSTI

Izvedivost provedbe aktivnosti navedenih u poglavlju 12. je neposredna, jer se aktivnosti moraju provesti prije završetka projekta KAŠTELIR, odnosno prije ožujka 2021. godine. Prilikom preuzimanja arheoloških i botaničkih parkova na upravljanje biti će određeni i srednjeročni kao i dogoročni – strateški ciljevi upravljanja, koje će biti moguće pratiti redovitim godišnjim programom i redovitim godišnjim izvještajem. Godišnje izvješće upravitelj će podnijeti na godišnjoj skupštini, a bit će dostupno i javnosti. Dugoročni strateški ciljevi moći će se postići sudjelovanjem na međunarodnim i nacionalnim natjecanjima za projekte. Za kontinuirano održavanje objekata, operater će moći dobiti programska sredstva (ako je moguće), sredstva od mogućih ulaznica i upravljanja, te fondove lokalne zajednice.

Godišnje izvješće sadrži:

- izvješće o održavanju, čišćenju i zaštiti
- izvješće o provedbi prioritarnih zadataka
- izvješće o provedenim arheološkim i drugim istraživanjima
- izvješće o broju posjetitelja
- izvješća o provedbi javnog programa
- izvješća o uključenosti lokalne zajednice
- izvješća o strateškim ciljevima

Praćenje učinka

Zadaća upravitelja je predlaganje aktivnosti u suradnji sa stručnim tijelom, gdje će se ciljevi i zadaci detaljnije definirati mjerljivim pokazateljima koji će osigurati uspješnu zaštitu i očuvanje prirodne i kulturne baštine.

13. DATUM ISTEKA PLANA, NAČIN DOPUNJAVANJA

Plan upravljanja vrijedi 5 godina. Ažuriranja će se izvršiti ako je potrebno nakon jedne godine.

AVTORJI / AUTORI

Naročnik:
Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja
Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
<http://www.iris.eu/>

Projekt:
KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020

Izvajalec:
Herodot – Inštitut za odkrivanje, raziskovanje in ohranjanje kulturne dediščine
Povšetova ulica 14, 1000 Ljubljana, Slovenija
<https://www.herodot.si>

v sodelovanju z

Pokrajinski muzej Koper
Kidričeva ulica 19, 6000 Koper, Slovenija
<https://www.pokrajinskimuzejkoper.si>

ZVKD Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica
Delpinova ulica 16, 5000 Nova Gorica
<https://www.zvkds.si/sl/obmocne-enote>

Prof. dr. sc. Klara Buršič-Matijašič
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
Matetića Ronjgova 1, 52100 Pulj, Hrvaška
<https://ffpu.unipu.hr/>

BIBLIOGRAFIJA

Zakon o varstvu kulturne dediščine (Uradni list RS, št. 16/08, 123/08, 8/11 – ORZVKD39, 90/12, 111/13, 32/16 in 21/18 – ZNOrg).

Zakon o zaščiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14, 98/15, 44/17, 90/18, 32/20, 62/20).

Bratina, P. (2019): Štanjelski hrib v preteklosti. Pregled arheoloških raziskav. V: E. Belingar (ur.), Štanjel: variacije v kamnu: kulturna dediščina Štanjela, Ljubljana.

Buršič-Matijašič, K. (2007): Gradine Istre. Povijest prije povijesti. Pula Žakanj Juri.

KAŠTELIR – Predpovijesne gradine i etnobotanika za suzdrživi turizam i ruralni razvoj od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020.

Upravljalni načrt za naselbino Kaštelir pri Kortah, Spomenik Korte – Arheološko najdišče Kaštelir pri Čedljah (EŠD: 7238) (2019). Izola.

Plestenjak, A., Stokin, M. & K. Zanier (2011): Teoretska izhodišča za izdelavo načrta upravljanja kulturnih spomenikov. Varstvo spomenikov = Journal for the Protection of Monuments, 47–48, 162–173.

Predlog za Sklep o Načrtu upravljanja Arheološkega parka Emona (2013). Ljubljana, Mestna občina Ljubljana.

Prijava projekta KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa do Kvarnerja (preko Brkinov, Čičarije in Istre), Interreg V-A SI-HR 2014–2020.

Sakara Sučević, M. (2008): Tri prazgodovinske naselbine na slovenski obali. Revizija izkopanega gradiva s Sermina, Kaštelirja nad Kortami in iz Pirana. Annales, Series Historia et Sociologia, 18, 2, 439–454.

Smernice in strokovna izhodišča za pripravo načrta upravljanja arheološkega najdišča divje babe I (EŠD 9321, Šebrelje – Arheološko najdišče Divje babe I) 2015–2020 (2016–2021).

Art of dry stone walling, knowledge and techniques – <https://ich.unesco.org/en/RL/>

art-of-dry-stone-walling-knowledge-and-techniques-01393 (zadnji dostop: maj 2021).

Istarska enciklopedija – <http://istra.lzmk.hr/> (zadnji dostop: maj 2021).

Korte – Arheološko najdišče Kaštelir pri Čedljah – <http://www.eheritage.si/apl/real.aspx?id=7238> (zadnji dostop: maj 2021).

Ocena potresne ogroženosti Obalne regije, verzija 2.0, ažurirana in dopolnjena verzija 2.1 – avgust 2019 – <http://www.sos112.si/db/priloga/izpostava/p29231.pdf> (zadnji dostop: maj 2021).

Prostorski informacijski sistem občin, Izola – <https://www.geoprostor.net/piso/ewmap.asp?obcina=IZOLA> (zadnji dostop: maj 2021).

POVZETEK
SAŽETAK
ABSTRACT

KAŠTELIR

The illustration features a stylized landscape with rolling hills in shades of teal, yellow, and pink. A dark grey silhouette of a dog is on the left, a sword is planted in the ground in the center, and a yellow plant with five leaves is on the right.

KAŠTELIR: PRAZGODOVINSKA GRADIŠČA IN ETNOBOTANIKA ZA TRAJNOSTNI TURIZEM

DARKO FRIŠ IN MATEJA MATJAŠIČ FRIŠ (UR.)

Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Maribor, Slovenija.

E-pošta: darko.fris@um.si, mateja.matjasic-fris@um.si

Ključne besede:

gradišča/kaštelirji,
prazgodovina,
arheologija,
etnobotanika,
arheobotanika,
trajnostni
turizem

Povzetek: Skladno z naslovom, monografija obravnava tri medsebojno povezane, čeprav specifične tematike: 1) prazgodovinska gradišča, torej bronastodobna in železnodobna višinska utrjena naselja; 2) etnobotaniko oz. rastlinski svet regije in njegovo tradicionalno rabo le-tam; in 3) vključevanje te kulturne in naravne dediščine v trajnostni, do okolja in domačinov prijaznejši turizem. Monografija sledi ciljem projekta: obuditi starodavno povezanost življenja ljudi z rastlinami in jo predstaviti sodobnemu času na način, da bo služila trajnostnem čezmejnem turizmu, razvoju podeželja in sonaravnem ravnanju z okoljem. Rdeča nit projekta so ostanki gradišč ali kaštelirjev, kot se imenujejo v regiji od Krasa do Kvarnerja. Nekoč najmarkantnejše strukture v krajini so danes skoraj popolnoma pozabljena dediščina regije, ki je v prazgodovini tvorila enotno območje.

KAŠTELIR: PRAPOVIJESNE GRADINE I ETNOBOTANIKA ZA ODRŽIVI TURIZAM

DARKO FRIŠ I MATEJA MATJAŠIČ FRIŠ (UR.)

Univerza v Mariboru, Filozofska Fakulteta, Maribor, Slovenija.

E-pošta: darko.fris@um.si, mateja.matjasic-fris@um.si

Sažetak: Prema naslovu, ova monografija obrađuje tri međusobno povezane, ali specifične teme: 1) prapovijesne gradine, dakle, utvrđena naselja brončanog i željeznog doba; 2) etnobotanika, odnosno, flora regije i njihova tradicionalna uporaba, i 3) uključivanje ove kulturne i prirodne baštine u održivi turizam, prihvatljiv okolišu i lokalnom stanovništvu. Monografija prati ciljeve projekta: oživjeti drevnu vezu između biljaka i života ljudi i predstaviti je suvremenom dobu na način da služi održivom prekograničnom turizmu, ruralnom razvoju i održivom upravljanju okolišem. Središnja nit projekta su ostaci gradina ili kaštelira – kako ih nazivaju u regiji od Krasa do Kvarnera. Nekad najupečatljivije građevine u krajoliku, danas su gotovo potpuno zaboravljena baština regije koja je u pretpovijesno doba bila ujedinjeno područje.

Ključne riječi:

gradine/kašteliri,
prapovijest,
arheologija,
etnobotanika,
arheobotanika,
održivi turizam

KAŠTELIR: PREHISTORIC HILL FORTS AND ETHNOBOTANY FOR SUSTAINABLE TOURISM

DARKO FRIŠ & MATEJA MATJAŠIČ FRIŠ (EDS.)

University of Maribor, Faculty of Arts, Maribor, Slovenia.

E-mail: darko.fris@um.si, mateja.matjasic-fris@um.si

Keywords:

hill forts,
prehistory,
archaeology,
ethnobotanics,
archaeobotanics,
sustainable
tourism

Abstract: According to its title, this monograph addresses three interlinked, but specific themes: 1) prehistoric hill forts, Bronze and Iron Ages elevated fortified settlements; 2) ethnobotany and plants of the region and their traditional use, and 3) the inclusion of this cultural and natural heritage into sustainable tourism, friendlier to the environment and the local population. The monograph follows the project's goals: the revival of the ancient connection between plants and people's lives and its presentation to contemporary times in a way for it to be of use to cross border tourism, rural development and the sustainable treatment of the environment. The project's underlying theme are the remains of hill forts or kaštelirji as they are known in the region from the Karst to Kvarner. Today, these, once the most eminent structures in the landscape, are an almost forgotten heritage of the region that was a united area in prehistory.

© Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba
/ University of Maribor, University Press

Besedilo / Text © avtorji, 2021

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva 4.0 Mednarodna.
/ This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Uporabnikom je dovoljeno tako nekomercialno kot tudi komercialno reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev in predelava avtorskega dela, pod pogojem, da navedejo avtorja izvirnega dela.

Vsa gradiva tretjih oseb v tej knjigi so objavljena pod licenco Creative Commons, razen če to ni navedeno drugače. Če želite ponovno uporabiti gradivo tretjih oseb, ki ni zajeto v licenci Creative Commons, boste morali pridobiti dovoljenje neposredno od imetnika avtorskih pravic.

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor
903(497.5)Katelir):581.6(0.034.2)

KAŠTELIR [Elektronski vir] : prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem = Kaštelir = prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam / [urednika Darko Friš, Mateja Matjašič Friš]. - 1. izd. - Maribor : Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba, 2021

Način dostopa (URL): <https://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/585>
ISBN 978-961-286-492-7
doi: 10.18690/978-961-286-492-7
1. Friš, Darko
COBISS.SI-ID 68556803

ISBN 978-961-286-492-7 (pdf)
978-961-286-493-4 (trda vezava)

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-492-7>

Cena
Price Brezplačni izvod

Odgovorna oseba založnika
For publisher prof. dr. Zdravko Kačič,
rektor Univerze v Mariboru

Citiranje
Attribution Friš, D. in Matjašič Friš, M. (ur.) (2021). *Kaštelir: Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem*. Maribor: Univerzitetna založba. doi: 10.18690/978-961-286-492-7

Naslov Title	KAŠTELIR	
Podnaslov Subtitle	Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam <i>Prehistoric Hill Forts and Ethnobotany for Sustainable Tourism</i>	
Urednika Editors	Darko Friš (Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta)	Mateja Matjašič Friš (Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta)
Vsebinska zasnova Content editors	Darko Darovec (Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta; Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja)	Žiga Oman (Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja)
	Mateja Matjašič Friš (Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta)	
Uredniški odbor Editorial Board	Arnela Abdič, Klara Buršič-Matijašič, Darko Darovec, Darko Friš, Mitja Kaligarič, Mateja Matjašič Friš, Žiga Oman, Igor Paušič, Astrid Prašnikar, Masa Sakara in Ivana Vitasović-Kosič	
Avtorji Authors	Dea Baričević, Jože Bavcon, Tatjana Bradara, Patricija Bratina, Klara Buršič-Matijašič, Darko Darovec, Gregor Fištravec, Nenad Kuzmanović, Charlie Mansfield, Kristina Mihovilič, Žiga Oman, Igor Paušič, Jasna Potočnik Topler, Blanka Ravnjak Verena Vidrih-Perko, Ivana Vitasović-Kosič in Inštitut IRRIS, za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja	
Recenzija Review	Aleš Maver (Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta)	Nataša Pipenbaher (Univerza v Mariboru, Fakulteta za naravoslovje in matematiko)
Jezikovni pregled Language editing	ALKEMIST d.o.o	
Tehnična urednika Technical editor	BRIHTA Ana Gorinšek s.p.	Jan Perša (Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba)
Grafike na ovitku Cover graphics	BRIHTA Ana Gorinšek s.p.	
Grafične priloge Graphic material	Avtorji	
Založnik Published by	Univerza v Mariboru Univerzitetna založba Slomškovo trg 15, 2000 Maribor, Slovenija https://press.um.si , zalozba@um.si	
Izdajatelj Co-published by	Univerza v Mariboru Filozofska fakulteta Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija https://www.ff.um.si , ff@um.si	
Soizdajatelj Co-published by	Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija http://www.irris.eu/ , irris@irris.eu	
Izdaja Edition	Prva izdaja	
Izdano Published at	Maribor, junij 2021	
Vrsta publikacije Publication type	E-knjiga	
Dostopno na Available at	https://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/585	

KAŠTELIR

Monografija je izšla v okviru mednarodnega projekta Interreg SLO-HR/444 KAŠTELIR – Prazgodovinska gradišča in etnobotanika za trajnostni turizem in razvoj podeželja – od Krasa (preko Brkinov, Čičarije in Istre) do Kvarnerja = Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa do Kvarnera (preko Brkina, Čičarije i Istre), ki ga sofinancira ERRS v okviru programa sodelovanja Interreg V-A Slovenija–Hrvaška.

Partnerji projekta = partneri projekta

Občina Komen

Občina Izola

Univerza v Mariboru

INŠTITUT
IRRI S

ISTARSKA
ŽUPANIJA
ISTRIANA

Općina Lanišće

Općina Mošćenička Draga

UČKA
Park prirode
Nature Park